TAHİR NEJAT GENCAN

DİLBİLGİSİ

Gözden Geçirilmiş
4. Baskı

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 418

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . ANKARA - 1979

TAHİR NEJAT GENCAN

DİLBİLGİSİ

Gözden Geçirilmiş
IV. Baskı

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

ÖNSÖZ

Bugüne değin, Türk dilinin kurallarını derleyip yazanlar, şu sanılar altında kalmışlardı:

1) Görüşler, arayışlar, bölümlemeler, anlatışlar ve ana düşünceler Arap dilinin etkisiyle oluşmuştur:

2) 1908'den sonra Hüseyin Cahit'le de Fransız etkisi baş göstermiştir;

3) Batılı Türkçeciler de kendi dillerinin etkilerinden kurtulamamışlardır...

Dilbilgisi yazmayı tasarladığımdan beri şu ilkeye bağlandım:

Türk dilbilgisini - hiç bir etkiye kapılmadan - Türkçenin öz benliğinden çıkarmak.

Bunun gerçekleşebilmesi için en doğru yol, **tarama** ve **derleme** olmalıydı. Türkçeyi yanlışsız yazarların yapıtları taranacak; güzel konuşanlardan, tümceler, sözcükler derlenecek; bunlar çeşitlerine, görevlerine, anlamlarına göre sıralanıp türleri bakımından bölüklere ayrıldıktan sonra işlenecek ve kendiliğinden beliren yargılar kurallaşacak.

Bu öntasarı kılavuzum oldu. Kaynaklardan başlayarak birçok yazarın, ozanın yapıtlarını taradım; dinlediklerimden, işittiklerimden sözler derledim. İlk ürün, ortaokul dilbilgileri oldu. Bu adım, düşündüklerimin gerçekleşebileceği umudunu vermişti. İkinci adım, lise öğrencileri için yazılan dilbilgileridir. Her baskısında olgunlaşmasına çalışılan bu betikler birer basamak oldu.

Şimdi yeni bir basamağa adım atmak, yeni bir düzeye ulaşmak çabasındayım. İlke değişmemiştir:

Türk dilinden dilbilgisini çıkarmak.

İlke bu olmakla birlikte yabancı dillerin nasıl işlendiğini incelemekten de geri kalamazdım. Bunların içinde tutumu, yöntemi bakımlarından en çok beğendiğim "Grammaire Larousse du XX e Siecle" oldu. Bu beğeniyi:

a) Dilbilgisi ve dilbilim alanlarındaki yeni görüşleri gözden kaçırmamakla birlikte klasik gidişten ayrılmaması;

b) Konu bütünlüğünü zedelemeden ince ayrıntılara gitmesi ve bunları birbirlerine bakıtma yoluyla bağlaması;

c) Sözdizimini önlere alması... gibi değerli yönler doğurmuştur.

Sözdiziminin öne alınması yadırganabilir. Eskiden beri söz bölükleri, türeme ve bileşmeler, daha da ileri gidilerek kullanış özellikleri gösterildikten sonra sözdizimi konusu ele alınırdı. Bu göreneğin yersizliği apaçıktır: Sözcüklerin bölüklere ayrılışında en şaşmaz ölçü, kullanıştır. Bir sözcük, kullanıldığı yere göre, ad, sıfat, belirteç, ilgeç, eylem, eylemsi... olabilir. Anlam özelliğinin türlü etkilerle sık sık değiştiği en çok görülen olaylardandır. Bu değişiklikleri onlara tümce içindeki yerleri görevleri, söylenişleri... kazandırmaktadır. Buna göre, tümce içinde olmadan hiç bir sözcüğün bölüğü için, anlam özelliği için kesin bir yargıya varılamaz. Bu kanıya bağlanınca sözdiziminin öne alınması zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Bu gidiş, bu tutum yüzünden — Batılı bir gramerin dış yöntemlerine benziyor, diye — bir dilbilgisinin yabancı etkiler altına girdiğini düşünmek, söylemek ölçüsüz, yersiz bir suçlama, bir suç atma olur; çünkü "dış yöntem" diye bu anılanlar hiç kimseye, hiç bir bilgine, hiç bir yazara özgü bir tutum değildir; bilim yolunun geleneğidir.

Bu açıklamaların özeti şudur:

Bu betikte hiçbir yabancı etki yoktur. Her kural, Türkçemizin kendi yapısından, öz benliğinden doğmuştur.

Bu betik, bugünün dil sorunlarını kapsamak; öğrenci, yazar, okur gibi kültürlü kişilerin dil konusunda karşılaşacakları güçlükleri çözümlemek; düzgün, yanlışsız konuşup yazmayı sağlamak; Türkçenin daha zengin, daha olgun, öz bir dil olması için sürüp giden çabaları desteklemek; ileri gidiş yollarını aydınlatmak amaçlarıyla yazılmıştır.

Tutulan yolun özelliklerinden biri de şudur:

Her dil konusu, her konunun ayrıntıları ele alınırken çeşitli, bol örnekler çok kez, öne alınmıştır; yargılar, kurallar bu çeşitli örneklerden çıkarılmıştır. Her kuralın kendiliğinden çıktığını söylemek daha yerinde olur.

Örnek bolluğu, bu amacı sağlamak içindir. Sıralanan örnekler, dilbilgisi kurallarının kaynağı olduğu gibi, bunlardan pek çoğu gökçe yazınımızın en seçme verileridir. Düşünceleri, duyguları, imgeleri besleyecek nitelikte; aydın belleklerde yer tutacak değerdedir.

Son gerçek ve kesin yargıyı okuyuculara, yararlanacaklara bırakmak daha doğru yoldur.

T.N.G.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ (s. V).

I. BÖLÜM

GİRİŞ (s. 1)

DİL ve YAZI (s. 1): Dil 1, ses dilinin doğuşu 2, ilk sözcükler 3, dillerin anayurtları 4, dilbilgisi 5.

TÜRKÇENİN YAPISI ve DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ (s. 11): Dil yapısı 6, Türkçemizin yapılış ilkeleri 7.

YAZI (s. 14): Konuşmanın saptanması 8, alfabelerin doğuşu 9, Köktürk alfabesi 10, Uygur alfabesi 11, Türklerin kullandığı başka yazılar 12, Arap alfabesi 13, Latin temelinden alınan Türk abecesi 14.

DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ (s. 19): Şive 15, Konuşma dili, yazı dili 16, ağız 17, diyelek 18, tarih boyunca diyelekleri 19, Ana Türkçe, Eski Türkçe, Köktürkçe, Uygurca 20, Kuzey-Doğu lehçesi 21, Kuzey lehçesi = Kıpçakça 22, Hakaniye-Çağatayca - Özbekçe 23, Batı lehçesi - Oğuzca 24, Azer lehçesi 25, Anadolu lehçesi 26, bugünün Türkçesi 27, Türkçemizin kaynağı 28, soydaş diller 29.

TÜRKÇENİN TARİHÇESİ ve ZENGİNLİĞİ (s. 26): Dillerde zenginlik 30, Türkçenin tarihçesi zenginliği 31, kural şaşmazlığı 32.

II. BÖLÜM

SESBİLGİSİ (s. 32)

Sesler ve seslenmeler 33, ses yolu, konuşma aygıtı 34, seslerin biçimleri 35, seslerin türleri 36, ğ 37, Türk abecesi 38, hece 39, ulama 40, kaynaşma, düşme, aşınma, üreme 41.

ÜNLÜ UYUMU (s. 44): Ünlülerin bölümlenmesi 42, büyük ünlü uyumu 43, küçük ünlü uyumu 44, kısa ve uzun ünlüler 45, ünlü uyumlarının etkileri 46.

ÜNSÜZLER (s. 48): Boğumlanma ve çıkak 48, ünsüzlerin bölümleri 49, ünsüzlerle ilgili yazım kuralları 50, süreksiz sert harfler 51, iki çıkaklı harfler 52, harflerle ilgili özellikler 53.

SÖZCÜK KÖKLERİ ve EKLER (s. 56): Sözcük 54, kök sözcükler 55, ortak kökler 56, ekler 57, eklerin türleri 58, yapım ekleri 59, kök, gövde 60, çekim ekleri 61, eklerle ilgili bir özellik 62.

VURGU (s. 63): Vurgu türleri 64, sözcük vurgusu 65, tümleme vurgusu 66, bileşik sözcüklerde vurgu 67, tümce vurgusu 68, dize vurgusu 69, uyum vurgusu 70, ünlem vurgusu 71, berkitme vurgusu 72.

TON (s. 71): Sesin anlatım gücü 74, söyleyiş 75.

III. BÖLÜM

SÖZDİZİMİ (s. 75)

Dilbilgisinde bölümler 76, ses ve söz bilgisi 77, biçim bilgisi 78, sözdizımı 79, tümce 80, tümcenin temel öğeleri 81, tümcede sözcük sayısı 82.

TÜMCENİN ÖĞELERİ (s. 79): Yüklem 84, yüklemleri tümleyenler 85, eylem tümcesi, ad tümcesi 86, tümceler anlamlarına göre üçe ayrılır 87, sorulu olumsuz tümce 88, soru ve yanıt 89, ünlem tümcesi 90, özne 91, özne ile yüklemin uygunluğu 92, 93, 94, nesne (düz tümleç) 95, tümleçler 96, dolaylı tümleçler 97, ilgeç tümleçleri 98, belirteç tümleçleri 99, tümleçler nelerden olur 100, bir yüklem çeşitli birkaç tümleç alır 101, tümcelerde öğelerin sayıları 102, tümcelerin yüklem oluşu 103, tümcede sözcüklerin düzeni 104, kültür dili 105, dizilişlerine göre tümceler 106, kurallı tümce 107, eşit öğeler 108, devrik tümce 109, 110, 111, koşuklarda tümce 112, devrik tümcenin anlatım değeri 113, tümcenin çözümlenmesi 114.

YAPILARINA GÖRE TÜMCELER (s. 121): Yalınç tümce 116, bağımsız önerme 117, sıra önermeler 118, bağlı önermeler 119, bağlı önermelerin eylemlerinde çekim 120.

BİLEŞİK TÜMCELER (s. 128): Önerme 122, 123, temel önerme 124, yan önerme 125, girişik tümce 126, araönerme, arasöz 127.

YAN ÖNERMELERİN GÖREVLERİ (s. 134): Adeylemlerle kurulan önermeler 128, ortaçlarla kurulan önermeler 129, belirtme ortaçlarıyla kurulan önermeler 130, bağlama ulacıyla kurulan önermeler 131, durum ulaçlarıyla kurulan önermeler 132, artçıl ulaçla; başlama bitirme, zaman ulaçlarıyla kurulan önermeler 133, nedenlik ulacıyla kurulan önermeler 134, koşul önermesi 135.

TÜMCEDEN SÖZCÜK DÜŞMESİ (s. 140): Sözcük düşmesi 136, düşüklü anlatımlar 137.

SÖZCÜK TÜRLERİ (s. 144)

Sözcük 138.

ADLAR (s. 146)

Adların bölümleri 140, çoğul takısının başka görevlerde kullanılışı 141, özel adların yazımı 142, özel adların çoğullanması 143, topluluk adları 144, adlarda erillik, dişillik 145, adlarda anlam 146, küçültme 147, adlarda pekiştirme öbekleri 148, adların çekimleri 149, adların tümcede görevleri 150.

AD TÜMLEMESİ (s. 158): Ad takımları 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157 zincirleme tümleme 158, ad takımlarında tümlenen takısının art arda gelmesi 159, tümlenen takısının düşmesi 160, tümlenen takısının aşınması 161, ad takımlarının çekimi 162, ad takımlarının tümleme görevi 163, öbekleşme 164, koşuntu 165.

SIFATLAR (s. 171)

Sıfat 166, niteleme sıfatları 167, sıfatların anlatım değeri 168, ad ve sıfat kavramları 169, belirtme sıfatları 170, im sıfatları 171, sayı sıfatları 172, belgesiz sıfatlar 173, soru sıfatları 174, san sıfatları 175, niteleme sıfatlarında anlam kerteleri 176, pekiştirmeli sıfatlar 177, pekiştirilmiş eylemler 178, küçültme sıfatları 179, SIFAT TAKIMI (s. 185): Sıfat takımlarının belirtme görevi 181.

SIFATLARIN BAŞKA GÖREVLERİ (s. 188): Sıfatların ad yerinde kullanılması 182, adlaşmış sıfatların görevleri 183, yapılışlarına göre sıfatlar 184, ikizlemeler 185, örnekseme 186.

TÜRETME (s. 195)

AD SIFAT TÜRETEN EKLER I. (s. 195): -lik 187, -li 188, -siz 189, -ci 190, -cil 191, -cin 192, -ce 193, -deş 194, -men 195, -de 196, -(de) ki 197, -den 198, -( ) l, -sel, -sil 199, -cek 200, -(i) z 201.

AD ve SIFAT TÜRETEN EKLER II. (s. 209): -me 202, -mek 203, -meklik 204, -amak 205, -iş 206, -içi 207, -(i) nti 208, -ti 209, -(i)m 210, -(e) k 211, (e) nek 212, -(i)k 213, -gin 214, -gen 215, -gi 216, -ge 217, -i 218, -(in)ç 219, (e)ç 220, -e 221, -geç, -giç 222, -(i)n 223, -( )t 224, -en 225, -miş 226, -( )r 227, -erek 228, -esi 229, -di 230, -dik, -medik 231, -(i)li 232, az işlek eklerle türemiş sözcükler 233.

AD, BELİRTEÇ ve SIFAT TÜRETEN EKLER III. (s. 238): Yansıma 234, -ti, -di 235, -dek 236, -edek 237.

BİLEŞİK SÖZCÜKLER (s. 240)

Bileştirme 238, bileşik sözcüklerde vurgu 239.

BİLEŞİK ADLAR (s. 244): Bileşik adların yazılışı 241, bileşik adların çoğullanışları 242, takı alışları 243, 244, 245, öbekleşmiş adlar 246.

BİLEŞİK SIFATLAR (s. 249): Kaynaşmış bileşikler 248, kurallı bileşik sıfatlar 249, tümlenmiş sıfatlar 250, öbekleşmiş sıfatlar 251.

ADILLAR (s. 254)

Adıl 252, adılların çeşitleri 253.

KİŞİ ADILLARI (s. 255): Çekimi 255, kullanılışı 256, ad takımlarında kişi adılları 257, kendi 258, ad takımlarında tümleyenin düşmesi 259.

İM ADILLARI (s. 262): Çekimi 262, "o" 263, im adıllarının çoğulları 264, öteki, beriki 265, yer anlamlı im adılları 266, tarz anlamlı imler 267, ad takımlarında im adları 268.

BELGESİZ ADILLAR (s. 265).

SORU ADILLARI (s. 267).

İLGİ ve İYELİK ADILLARI (s. 268): Çekimi 272, iyelik adılı 273.

EYLEMLER (s. 271)

Eylem 276, edim 277, adı 278, zaman 279, kişi, 280, eylemlerde tekillik çoğulluk 281.

EYLEM KİPLERİ (s. 275): Kip 282, kiplerin bölümü 283, eylemlerde kişi takıları 284, 285, olumsuzluk 286, geniş zaman kiplerinde olumsuzluk 287, bileşik zamanlı eylemlerde olumsuzluk 288.

EYLEMİN YAPISI (s. 301): Yalınç eylemler 290, türemiş eylemler 291.

EYLEM TÜRETEN EKLER (s. 302): -le 292, -len 293, -leş 294, -(e) 1 295, -er 296, -(i)r 297, -irge 298, -de 299, -kir 300, -ele 301, -se, imse, -si 302, -re 303, -e 304, -i 305, -ik 306.

BİLEŞİK EYLEMLER (s. 310): Kurallı bileşikler 308, özel bileşikler 309, yeterlik eylemi 310, olumsuzluğu 311, tezlik eylemi 312, tezlik eyleminin olumsuzluğu 313, sürerlik eylemleri 314, isteklenme eylemleri 315, yaklaşma eylemi 316, özel bileşik eylemlerde çatı 317, olup bitme eylemi 318, -meye görsün 319, beklenmezlik eylemi 320.

ÖBEKLEŞMİŞ EYLEMLER (s. 318): Deyim biçiminde eylemler 321.

YARDIMCI EYLEMLER (s. 321): Etmek 323, olmak 324, eylemek 325, kılmak 326, yardımcı eylemlerde olumsuzluk 328, kaynaşmış bileşikler 329.

EYLEMİN ÇATISI (s. 329): Çatı 331, geçişli eylem 333, geçişsiz eylem 334, geçişsizlerin çatı değiştirmesi 336, -t, -(i)t 337, -( )r 338, -tir, -dir 339, geçiş kertelerinin artması 340 geçişlenirken değişenler 341

ÖZNELERE GÖRE ÇATI (s. 335): Etken eylemler 344, edilgen eylemler 345, -il 346, -(i)n 347, kullanılışı 348, dönüşlü eylemler 349, 350, 351, katmerli edilgenlik 352, işteş eylemler 353, dönüşlü ve işteş eylemlerin çatı değiştirmesi 354, yardımcı eylem bileşiklerinde çatı 356. 357.

EKEYLEMLER (s. 344): Kipleri 358, olumsuzluğu 359, kullanılması 360, bileşik zamanlı eylemler 361, öyküleme 362, söylenti 363, koşul 365, katmerli bileşikler 367, -dir 369, var, yok 371, soru 373, ekeylem çekim çizelgesi (s. 359).

EYLEM ÇEKİM ÇİZELGESİ (s. 362, 363).

ANLAM KAYMASI (s. 373), anlam değişmeleri 375, kiplerde anlam kayması 376.

EYLEMSİLER (s. 378): Eylemsi 377, çeşitleri 378.

ADEYLEMLER (s. 379).

SIFATEYLEMLER = ORTAÇLAR (s. 382): -en'le türemişler 381, -( )r ve -mez'le 382, -ecek'le 383, -miş'le 384, -dik'le 385, -esi ile 386, ortaçların özneleri 387, belirtme ortaçları (-diği, -eceği) 388, ortaçların kullanışları 389.

BAĞEYLEMLER = ULAÇLAR (s. 390): -ip yapılılar 391, durum ulaçları (-erek, -ken, -e -e) 392, artçıl ulaçlar 393, başlama ulacı 394, bitirme ulacı 395, zaman ulaçları 396, nedenlik ulacı 397, -di mi ulacı 399, diye ulacı 400, -en -ene ulacı 401, ad -eylemlerden yapılan ulaçlar 402, eylemsilerde çatı 405.

BELİRTEÇLER (s. 407)

Belirteç 406, zaman belirteçleri 407.

YER, YÖN BELİRTEÇLERİ (s. 417): Öbekleşmiş yer, yön belirteçleri 409.

DURUM BELİRTEÇLERİ (s. 419): Niteleme belirteçleri 411, gösterme belirteci "işte" 412, kesinlik belirteçleri 413, dilek belirteçleri 414, umunma belirteçleri 415, kuşku belirteçleri 416, yineleme belirteçleri 417, yanıt belirteçleri 418, -ce, -cesine 419, -mesine, -meye 420, artık 421, örnekleme belirteçleri 422, şaşma belirteçleri 423, koşul belirteci "eğer" 424, neden anlamlı belirteç öbekleri 425, üleştirme belirteçleri 426.

AZLIK - ÇOKLUK BELİRTEÇLERİ (s. 429): Eşitlik belirteci "kadar" 427, üstünlük belirteci "daha" 429, en üstünlük belirteci "en" 430, aşırılık belirteçleri 431, öbekleşmiş belirteçler 432, aşırılık belirteçlerinde küçültme 433, ta 434, aşağı yukarı 435.

SORU BELİRTEÇLERİ (s. 436).

Belirteçlerin yapıları 439.

İLGEÇLER (s, 438)

İlgeç 440, benzetme ilgeçleri 441, için 442, ile 443, yalnız 444, ancak 445, doğru 446, karşı 447, değil 448, nedenlik ilgeçleri 449, ilgeçlerin görevleri 450, ilgeçlerle öbekleşmeler 451, ilgeçlerin yapıları 452.

BAĞLAÇLAR (s. 446)

Bağlaç 453, ve 454, ne...ne 455, de 456, dahi 457, bile 458, ki 459, belki, sanki, çünkü... 460, derken 461, tek 465, ile 463, yine, gene 464, hele 465, yoksa 466, gerek...gerek 467, ister...ister 468, zira 469, Arapça, Farsça bağlaçlar 470, kâh...kâh 471, bazen 472, hatta 473, üstelik 474, yalnız 475, ancak 476, ama, lakin, fakat 477, meğer 479, ya...ya, yahut, ya da 480, hem... hem 481, yani 482, örneğin 483, ise 484, deyim değerli bağlaç öbekleri 485, hoş 486, bağlaçların görevleri 488.

ÜNLEMLER (s. 479)

a! 490, e! 491 ha! 495, ey! hey! 494, ya! 496, haydi, hadi 497, Hay! 498, ay! 499, vay! 500, ah! 501, vah! 502, oh! 503, yahu! 504, be! 508, o! 509, uf! 510, of! 511, öf! 512, yuf! 513, tu! 514, eyvah! 515, aman! 517, aferin, yaşa, varol! 519, sakın! 521, ünlemlerin tümce değerinde kullanılışları 525, eytişler 523, dua ve yemin sözcükleri 524, ünlem değerli sözler 525, yansımalar 526, yakıştırmaca söyler 527, ünlemlerin yapıları 528, ünlemlerin öğe oluşu 529.

IV. BÖLÜM

ANLAMBİLGİSİ (s. 493)

Anlatım 531, imler, simgeler 532, anlam bilgisinde bölümler 533.

KULLANIŞ (s. 500): Sözcüğe anlam kazandıran etmenler 535, sözcüğe zamanın kazandırdığı anlam 536, anlamca darlaşma 537, yakıştırma 538, sözcük kaynakları 539, sözcüklerde anlam kerteleri 540, ek 541, benzetme 542, eğretileme 543, yaygın eğretileme 544, düz değişmece 545, anlamdaş (eşanlamlı) sözcükler 546, karşıt anlamlı sözcükler 547, sesteşler 548, çok anlamlılık 549, sözcüklerin değişmeleri 550, sözcüklerin yitişi 551, eski sözcüklerin dirilişi 552.

ANLATIŞ (bilgisi) (s. 522): Anlatışın tinsel ırası 553, kullanış alanına göre dilin özelliği 554, sözün toplum bilincine etkisi 555, söyleyişin etkisi 556, dilbilgisi, dilbilim 557.

TÜRKÇENİN ÖZELLİKLERİ (s. 527): Dillerde özellik 558, deyim 559, argo 560.

ATALARSÖZÜ (s. 531): Özdeyiş 561, atalarsözü 562, söylenceler 563.

YAZIN BİLGİLERİ (s. 533): Gökçe yazın 564, üç ayrı yol 566.

ÖLÇÜ (s. 536): Düzyazı, koşuk 567, ölçü 568, hece ölçüsü 569, 570, 571, aruz 572, hece çeşitleri 573, ölçü kalıpları 574, uyak 575, 576, cığalı uyak 577,

KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 542): Halk koşuk biçimleri 579, mâni 580, koşma 581, türkü 582, semai 583, varsağı 584, destan 585.

DİVAN KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 544): Gazel 587, kaside 588, terkib-i bent, terci-i bent 589, kıt'a 590, rubaî 591, tuyuğ 592, murabba 593, şarkı 594, muhammes, müseddes... 595, mesnevî 596, müstezat 597.

YENİ KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 547): Sone 598, sebest müstezat 599, serbest koşuk 600.

YABANCI DİL KURALLARI (s. 551)

Erillik, dişillik 602, Arapça çoğullama 603, Farsça çoğullama 604, yabancı kurallarla türemeler 605, yabancı tümlemeler 606, Arapça tümlemeler 607, Farsça tümlemeler 608, Farsça sıfat takımlarında uygunluk 609, Farsça tümlemelerde Türkçe sözcükler 610, zincirleme tümlemeler 611, Farsça tümlenmiş sıfat 612, Arapça tümlenmiş sıfat 613, Farsça bileşik sıfat 614.

NOKTALAMA İMLERİ (s. 559)

İmlerin yazımıza girişi 616, nokta 617, üç nokta 618, soru imi 619, ünlem imi 620, çift nokta, iki nokta 621, virgül 622, noktalı virgül 623, çizgi 624, tırnak 625, ayraç 626, köşeli ayraç 627, sıra noktalar 628, yıldız 629, çengel 630.

YAZIM KURALLARI (s. 570)

Temel kurallar 631. Türk abecesi 632, büyük harflerin kullanılışı 633, ünlülerin uyumuyla ilgili yazım kuralları 634, geniş ünlülerin darlaşması 635, ünsüz harflerle ilgili yazım kuralları 636, ekeylemlerle benzerlerinin yazımı 637, ilgeçlerin yazımı 638, soru takısının yazımı 639, de 640, ki 641,

bileşik sözcüklerin yazımı 642, sayıların yazımı 643, özel adların yazımı 644, pekiştirilmeli sözcüklerin yazımı 645, yakıştırmaca söy'ler 646, ikilemelerin yazımı 647, iki türlü söylenenlerin yazımı 648, ses düşmesiyle ilgili yazım kuralları 649, iki ünsüzle başlayan sözcükler 650, düzeltme imi 651, kesme imi 652.

DİZİN (s. 587)

I. BÖLÜM

GİRİŞ

DİL

1. **DİL.** — Duygu, düşünce ve dileklerimizi anlatmaya yarayan imlerin — daha çok, ses imlerinin — hepsine birden **dil** denir. **Dil**, temeli yaradılışta bulunan bir yeti ile toplumsal uylaşmalardan doğmuştur.

Başka bir deyişle:

Dil, düşünceleri anlatmaya yarayan bir imler dizgesidir. Onun için de yazıyla, resimle, körler alfabesiyle, simgesel törenlerle, nezaket biçimleriyle, süel haberleşme imleriyle karşılaştırılabilir.

Dille düşüncenin ilgisi üzerinde beyin yoranlar, bunlardan hangisinin temel olduğunu araştıranlar dile öncelik tanımakta, dilsiz düşünce olamayacağı kanısını savunmaktadırlar. Dil olmasaydı bilim, sanat, teknik; bir sözcükle: uygarlık doğabilir miydi? Toprak olmadan ekin olabilir mi? Havasız yaşama olanağı var mı?

Dil, insanca yaşamanın, düşüncenin, buluş ve yaratış yeteneklerimizin anasıdır.

Dil, düşüncenin — daha geniş anlamıyla içbenliğimizin — aynasıdır, ulusal varlığın da temelidir. Alman filozofu Humbolt (Wilhelm Humbolt 1767-1835) şöyle diyor:

Bir ulusun gerçek yurdu, onun dilidir. Dil, ulusal dileği belirten güçlü bir varlıktır. Ulusal dil yok olunca ulusal duygu da çok geçmeden yitirilebilir.

Dillerin türeyişi, kişioğlunda en çok merak uyandıran konuların başında gelir. Birçok filozoflar ve dilbilimciler, bu meraklı, bu güç konuyu incelemeye, derinleştirmeye çalışmışlar, türlü kuramlar ileri sürmüşlerdir.

Eski Yunan'da — Birçok bilim ve epik (sanat) konuları gibi — dil türeyişinin de, türlü yönlerden, uzun tartışmalara konu olduğu görülüyor. Sokrates ile Sofist'ler çağında, dilin doğal mı, yoksa bir kanunla mı oluştuğu sorunu ortaya çıkmış; bu tartışma, çağlar boyu sürüp gitmiştir.

Fransız filozofu Janjak Ruso (Jean-Jacques Rousseau 1712 - 1778) bu konuyu açıklamanın güçlüğünü şöyle dile getiriyor:

... Gittikçe artan güçlüklerden ürktüğüm ve dillerin kendiliğinden doğup sırf beşeri araçlarla kurulmuş olmasının olanaksızlığına inandığım için toplum mu dili yaratmıştır, dil mi toplumun kurulmasına yol açmıştır konularının tartışmasını isteyene bırakıyorum.

Dillerin doğuşu konusunda bir kanıya varabilmek için imgeleme ve tasarlama yoluyla en eski çağlara, ilk insanlara dek ilerlemek gerekir.

İlk insanlar, henüz adamsı (anthropoïde) varlıklar iken öbür canlılardan ayırt edilmezlerdi' anlaşmaları da onlardan pek ileri değildi.

Çağımızda da toplumlar dışında büyümüş insan yavrularına, pek az da olsa, rastlanmaktadır. Bunların, hayvanlardan pek farklı olmadıkları görülüyor.

İşte bir örnek (1 Şubat 1971 günlü gazetelerden):

Saatte 50 km. Hızla Koşabilen Bir Ceylan Çocuk Bulundu.

Cenevre (a.a) — Bitki kökleri ve hurma ile karnını doyuran, sıçrayarak saatte 50 kilometre hızla koşabilen 20 yaşlarında bir ceylan çocuk bulunmuştur. Çocuk, İspanyol sahrasında Rio de Oro yakınlarında yaşamaktadır.

Jean-Claude Armen adında bir Fransız gezgini, çocukla üç hafta kadar birlikte yaşayarak bu çeşit olaylarda yeni bir başarı sağlamıştır.

Uzun saçlı çocuk çırılçıplak yaşamakta, bir ceylan gibi el ve ayakları üzerinde koşup sıçramakta; iyilik görünce karşısındakinin ellerini ve yüzünü yalayarak sevincini anlatmaktadır. İnsanlara özgü gövde yeteneklerini büsbütün yitirmemiştir. Ellerini kullanabilmekte ve ayakları üzerinde doğrulabilmektedir.

Cenevre'deki "Hayat Enstitüsü" müdürü Dr. Paul Rouget, Gezgin Armes'in izlenimlerini dinledikten sonra. çocuğun, iki-üç aylıkken bir deveden düşmüş olabileceğini ve dişi bir ceylan tarafından beslendiğini ileri sürmektedir.

Çocuğun 50 yıl kadar yaşayabileceği oranlanmaktadır. Bundan önce dünyanın çeşitli bölgelerinde ele geçirilen **kurt, kaplan, ceylan** *çocuklar, uygar dünya koşullarına uyamamış ve kısa süre sonra ölmüşlerdir. Bu ceylan çocuk ise, bu tür insanlarda nazik dönem sayılan çağını atlatmıştır. Kendi doğal ortamı içinde kalması; psikiyatri kliniklerinde hırpalanmaması gereği ileri sürülmektedir.*

Hayvanların da kendilerine göre, az çok anlaştıklarını her gün görürüz:

Paraguay'da uzun yıllar yaşamış Renger adında bir araştırıcı, adamsı, diye anılan maymunlar üzerindeki incelemelerini şöyle anlatıyor:

Bu cins maymunlar, şaştıklarını anlatmak için hırıltı ile ıslık arasında bir ses çıkarırlar. Öfkelerini, sabırsızlıklarını daha alçak perdeden hu hu demekle bildirirler; acı ve korkularını da keskin bağırışlarla belirtirler.

Bu tür araştırmalar, ilkel insan diline yakın bir dilin varlığını düşündürmüşse de bütün çabalar bu varsayımı doğrulayamamıştır.

Ana tavuğun, çaylak saldırışı karşısındaki çığlığını civcivler anlar, kaçışırlar. Bir solucan, bir yem bulan tavuğun *gıt gıt*'ları başkadır. Civcivler anlar, yemek için annelerine koşarlar. Yumurtlama sırasındaki gıdaklamalar, sevinçten geldiği sanılan tatlı ötüşlere benzemez.

Çobanlarla çiftlik sahipleri de köpeklerin türlü havlayışlarından çeşitli anlamlar çıkarırlar...

Her kovanı bir arıbeyi yönetir, Karıncaların da, daha birçok hayvanların da toplu yaşayışlarındaki düzen, araştırmacılara, bilginlere konu olmuştur. Bir anlaşma yolu olmadan düzenli toplum yaşayışı düşünülemez. Göçmen kuş sürülerinin bir başı var ki onun davranışları, seslenmeleri sürünün göçüp konmasını düzenli yönetir.

Arılar, danslarıyla birbirlerine belli yönlerde, belli uzaklıklarda balözü, çiçektozu bulunduğunu anlatabiliyorlarmış.

Ne var ki, bütün bunlar, artıp gelişmeyen genişlemeyen, yeniliklere açılmayan birer içgüdü sınırını aşmaz.

Büyük Alman bilgini Vunt (Wilhelm Vundt 1832-1920) un bu konuda söyledikleri şöyle özetlenebilir:

...Dil (konuşma) seslerinin ilk başlangıcı, solukla kımıltadılan ses aygıtının çıkardığı... hayvan seslerinden başka türlü değildir. Kurbağa, kaplumbağa, timsah gibi hayvanlarla birçok kuşların ve memelilerin çıkardıkları sesler de bu çeşittendir. Engerek yılanlarının, bazı balıkların ve böceklerin pul veya kanatlarını sürtüştürerek çıkardıkları sesler bu çeşitten sayılmaz.

Bu insan sesleri, önce içgüdüye bağlı iken daha sonraları isteyerek kullanılan bir anlatım aracı olmuştur. Hayvanlarınkine benzeyen sesler önce sade bir bağırtıdan başka değilken sonradan gitgide perdeli ses haline gelmiştir. Ötücü kuşlar, bunun örneğini vermektedirler. Ancak bunların sesleri boğumlu değildir.

Hayvan sesiyle insan sesini ayıran da bu boğumlanmadır. Hayvanlarda sesler boğumlanmadan çıkar; oysa konuşma sesi boğumludur.

Hayvanla insan arasındaki en önemli ayrılık şudur: Hayvan, ancak doğuşun verdiği birkaç yetenekle kalır; onu çeşitlendirip ilerletemez, yaşayışında en ufak bir değişme görülmez.

İnsan, durmadan yeni şeyler bulan sonsuz yeteneklere sahiptir.

Kişioğlu, konuşmayı uygarlık yolunda hayli ilerledikten sonra bulmuştur:

Dil, isteyerek yaratılmış değil, kendiliğinden oluşmuştur. Bunun için de binlerce, on binlerce değil; yüz binlerce yıl geçmiştir. (**Nikola. Y. Marr 1865 - 1934**) (*).

Beynin kapısı, anlamanın ve anlaşmanın yolları beş duyu örgenlerimizdir. Bunlardan işitme ile görme duyuları önde gelir. Böylece, daha çok, iki anlaşma yolu üzerinde durulmaktadır-

1) Sözlü - sesli, yani eklemli dil;

2) Görme dili, im dili.

Bunlardan birincisiyle bildirilenler **kulak** yoluyla ikincisiyle gelenler de **göz** yoluyle beyne aktarılır. Görme dili yalnız, doğanın sağır-dilsiz kıldığı zavallılarda eklemli dil yerini tutmakla kalmaz; tiyatroda, özellikle pandomimada ve balede sanatlı bir anlatım aracı da olur.

ünlü güldürü ustası Clarles Chaplin imlerde anlaşmanın, pandomimanın sanat ve anlatım gücünü açıkladıktan sonra şöyle diyor:

Ancak hareketlerde ortaya çıkan bir komedi bizi güldürür. Hepimiz, iyi bilirizki konuşma, insanların düşündüklerinin aksini anlatabilmeleri için icat edilmiştir.

Bu ince alaylı sözler pek güzel!.. Gerçek payı da azımsanamaz. Bununla birlikte şunu da düşünmek gerek: Sesli-Sözlü, yani eklemli dil ve yazı olmasaydı bilim, teknik, sanat, uygarlık bu denli kolay doğar, bu denli kolay yapılabilir miydi? Kişioğluna bu sonsuz ilerlemenin yollarını açan sesli-sözlü dil olmuştur.

Kundak bebeklerinin, dilsizlerin, birbirinin dilini bilmeyen yabancıların yaptıklarına bakarak ilk insanların ancak şu imlerle anlaştıkları kanısına varırız:.

1) El, gövde imleri:

2) Yüz, göz imleri;

3) Seslenmeler.

Kundak bebeklerinin açlık, usanç, yadırgama, hoşlanma... gibi duygularının her birini ağlamalarının çeşidinden, çıkardıkları seslerden, yüzlerinde beliren büzüşme ve çizgilerden, bakışlarından anneler kolayca anlalrlar.

Dilsizler daha güzel anlaşıyorlar; toplantılarında tartışıyorlar; söylevler, konferanslar veriyorlar, Okulları da var.

İlk anlaşma yolunun **el** imleriyle başladığı oranlanıyor. Bunlara **el dili** diyenler de var.

İlkel insanlar arasında bu el imleriyle anlaşma sürüp gitmiştir.

Bugün de el dilinin anlaşma aracı olduğunu gösteren izler var: Gürcis-

(*) Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış. **(Prof. Ragıp Özden)**

tan'la dolaylarında, Avusturalya kabilleleri arasında; hatta Orta ve Doğu Anadolu'nun kimi köylerinde yeni gelinler, uzun süre, koca soyunun yaşça büyük erkekleriyle konuşmazlar, İsteklerini işaretle anlatmaya çalışır; sorulara gene bu yolda karşılıklar verirler. Daha güzel bir deyişle: Dil, bir göstergeler dizgesidir ve dizgenin önemli yönü şudur: Anlamla işitme imgesi birdir; göstergenin her iki yanı da zihinseldir.

Görülüyor ki dil, anlaşmaya yarayan işaretler yöntemidir. Yabancı ülkelere düşmüş olanlar, dil bilmiyorlarsa, ister istemez, bu işaretlere başvurur. Bunlar dar anlamlı olmakla birlikte en yaygın ve genel anlaşım yoludur. Sıkışınca başvurulan genel dil...

Bugün en zengin dillerle konuşanlar da anlatışlarına, sözlerine el, yüz, gövde imleriyle duygu değerleri katmaktan geri kalmazlar. Kimi kez, yerinde yapılmış bir hareket, bir im; bir uzun konuşmadan daha derin anlamlar, duygular verir.

Durgun, donuk bir yüz, söze bir şey katmamakla kalmaz; en ateşli sözlerin de etkisini azaltır.

2. SES DİLİNİN DOĞUŞU. — El diliyle anlaşma uzun çağlar sürmüş; el, yüz, gövde imlerine seslenmeler de katılınca anlatım yolu zenginleşmiştir.

Seslenmelerin, el ve gövde imleriyle birlikte başladığı da düşünülebilir.

İnsanoğulları uygarlık yolunda bir hayli ilerledikten sonradır ki imlerden daha kolay, daha verimli bir anlaşma yoluna doğru yönelmişlerdir. Bu yol, önceleri — hayvanlarınki gibi — yazıya gelmez, heceye bölünmez seslerin gitgide boğumlanmasından doğan; çağlar boyunca kesinleşip yaygınlaşan ilk heceler, ilk sözcükler olmuştur.

İnsan dilini oluşturan sesler, belli bir dizgeye göre düzenlenmiş, boğumlanmışlardır. Gereksinme duyuldukca oluşan bu ses öbekleri toplumların - türlü etmenlerle- benimseyip kullanışlarına göre ve uygarlıklarıyla orantılı olarak gelişme yoluna girmiştir.

XX. yüzyılın en büyük dilbilimcilerinden Fransız bilgini Antuvan Meye (Antoine Meillet 1866-1936) ses dilinin kaynağını araştırırken ağız jestlerini başlangıç sayıyor. Bu düşüncesini tanıtlamak için ileri sürdüğü örneklerden biri de İngilizce ROOM sözcüğüdür. "O da, koğuş" anlamına gelen bu sözcüğün söylenişinde ağzın bir yansıma biçimi aldığına dikkati çekiyor.

XIX. yüzyıl dilbilimcilerinin en ünlüsü olan Alman filozofu Humbolt (Wilhelm Humboldt 1767-1835) dillerin türeyişini açıklamanın güçlüğünü ileri sürdükten sonra bilimsel geleneklere uyarak türeyişte yansıma ses (onomatope) lerin en önde olduğunu söylüyor (bkz. n° 234).

Max Muller de ilk sözcüklerin yansımalardan doğduğu kanısındadır.

3. İLK SÖZCÜKLER. — Kişioğlu duyan, imgeleyen, düşünen, gereksedikçe arayan ve bulmağa çalışan yaratıktır. Binlerce yıl süren bu aramalardan uygarlık doğmuştur.

Toplu yaşayış, anlaşma gereğini artırmıştır. İlk çağlarda imler anlaşmaya yetiyordu. Anlatılacak nesneler arttıkça imler de zenginleşti. Ses imlerinin gelişmesinden ilk sözcükler doğmaya başladı.

"İlkin hangi sözcükler doğmuştur?" sorunu da zihinleri pek çok yoran konular arasındadır. Her şeyde olduğu gibi, gereksinmenin en önemli etken olduğunu düşünmek yerinde olur. İlk adın, her şeye en çok yarayan el'e verilmiş olması gereğini ileri sürenler çoktur.

İlk sözcüklerin doğuşunda usa en yatkın sıralanışlar şöyledir:

a) Günlük yaşantıda en çok aranan varlıkların adları: Su, *yemek*, *ay*, *gök*..

İnsanoğlu binlerce yıl, yalnız somut varlıkları tanımaktan ileri gidememiş; yalnız onlara ad bulmuştur.

b) Totemlerin ve kutsal tanınan varlıkların adları.

c) Totemlerde, gök gürültüsü gibi akıl erdiremediği şeylerde tinsel güçlerin bulunduğunu sanıp korktukça; büyülerin etkisine, iyi ve kötü ruhların varlığına inandıkça, kişioğulları, büyüleri bozmak, kutsal ruhların hoşuna gidecek şeyleri yapmak, kötü ruhları kovmak için türlü oyunlara, davranışlara, törenlere baş vurmuşlardır. Bu arad soyut varlıklar da adlandırılmıştır. Böylece soyut adlar doğmaya başlamıştır (bkz. n° 140-II/2).

ç) Kişioğulları soyut varlıklar, kavramlar düşünmeye başladıkları çağlarda varlıkların niteliklerini, sayılarını anlatma gereğini de duymuşlardır. Bundan ilk sıfatlar doğmuştur.

d) Belirteçlerin, adılların, ilgeçlerin, bağlaçların doğuşları daha çok, pek çok sonradır.

İlk çağlarda her sözcük türlü anlamlarda kullanılmıştır. Örneğin ilk sözcük olduğu sanılan el'in türlü dillerde ilk anlamı *Tanrı'dır*. *Halk*, *güç*... gibi kavramlar bundan türemiştir. **Tanrı** anlamına gelen bi sözcük, avcılık çağında *kartal*, *orman*, *meşe*; taştan yapılmış av aygıtları çağında ise, *taş*, *kaya*, *dağ* anlamlarına geliyordu. Bir örnek daha:

Gök anlamına gelen sözcüğün birçok topluluklarda *kubbe*, *kemer*, *tapınak*, *ev*... anlamlarına geldiği de görülüyor. Uygarlık ilerledikçe — her şeyde olduğu gibi — sözcüklerle anlamlarda da işbölümü başlamış; her varlığa, her havrama ayrı adlar bulunma yolu tutulmuştur.

Bununla birlikte, en zengin, ileri dillerde bile birçok sözcüklerin pek değişik anlamlarda kullanılmakta olduğu görülmektedir. Herhangi bir sözlüğün sayfaları açılınca bunun pek çok örneklerine rastlanır:

Türkçemizden bir örnek verelim:

Dilimizin türlü ağızlarında, diyeleklerinde **gök** sözcüğü şu anlamlarda kullanılmaktadır:

1) Yıldızların, Güneş'le Ay'ın bulundukları yükseklik.
2) Uzay.
3) Maviye çalar renk, çakır: *Gök gözlü...*
4) Mor renk: *Yara azmış, etrafı gömlek kesilmiş,*
5) Yeşil ; ekin yeşili:

Bir yeşil kan, bir yeşil can yağdırıp Kudret yere.
Yemyeşil olmuş feza, gömgök kesilmiş dağ, dere.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Dillerin temelini kuran bu ilk sözcüklerin doğuşunu açıklamaya çalışan daha nice varsayışlar, kuramlar vardır. Bu kuramlardan birisi de sözcüklerin doğuşuna iki temel gösterir:

1) Ünlemler;
2) Yansımalar.

Duyulan bir acının, bir coşkunun etkisiyle ağızdan çıkıveren "*a ! o ! ah! oh!...*" gibi asıl ünlemlerin, az çok değişmelerle birçok dillerde bulunuşu bu sözcükleri en eski kaynaklara bağlamaktadır.

Kişioğulları, imlerle anlaşmada güçlükle karşılaşınca varlıklardan birçoğunun seslerini yansılamakla anlatmaya çalışmışlardır. Bugün her dilde., yaratıkların ve doğanın seslerinden gelişmiş birçok sözcükler yaşar. Dilimizde bu yansımalar pek çoktur.

Gürültülü, miyavlama, patlamak çıngırak, üfürük, dümbelek; hatta *kırmak, çizmek, guguk, guguk kuşu, karga...*

Bu yansıma sözcüklerden bir kısmı, ufak tefek ses değişimleriyle birçok dillerde görülmektedir: **Gukuk** kuşuna İngilizce *cuckoo, Fransıca coucou, eski Yunanca kokkyx*, Sansritçe *kokila*, Latince *coculus* denir.

Karga sözcüğünün türlü dillerdeki söylenişi de araştırmaya değer: Arapça *gurap*, Sanskritçe, *karava*, Latince *carvus*, eski Rumca *korone*, eski yüksek Almanca *kraban...*

Almanca *kraehen* horoz ve karga gibi ötmek demektir.

Etimoloji incelemeleri, daha birçok sözcüğün de yansımadan doğduğunu gösterir:

İlk dil daha çok ırlamaya benziyordu; çünkü yansıma sesler bunda büyük rol oynuyordu.

Jeon Jacques Roussean

İlk sözcüklerin ırlama isteğinden doğduğunu ileri sürenler var:

Eski dil, sözden çok ırlama niteliğindeydi. Bunları doğuran yalnız cinsel çoşkunluk ve sevgi değil; utku ve yenilgi duyguları idi. Bu duygusal gereksinmeler yavaş yavaş belirginleşerek dilekleri, düşünceleri anlatmaya yol açmıştır. Böylece yavaş yavaş tümce biçimleri oluşmaya başlamıştır; yani önceleri ağır, kapalı, anlaşılması güç olan dil gittikçe açıklık, düzgünlük, kolaylık ve kıvraklık kazanmıştır.

(Otto Jespersen.) [1]

Bunlara bakıp da sözcüklerin sesleriyle anlamları arasında doğal bağlantılar kurarak çağrışımı anlatımın temeli sayanlar az değildir. Bunlara göre sesler anlatım değerlerine göre seçilmişlerdir. "Kimi sözcükler, anlam özelliklerini seslerden alır..." diyenler de vardır.

Bu ve bunlara benzeyen düşünceler, varsayım sınırını aşamıyor. Çünkü:

a) Bu düşünceler, bütün sözcüklere uygulanma olanağından yoksundur.

b) Çaglar boyunca kullanışlarda, anlamlarda durmadan değişiyor.

c) Her nesnenin sesi dilden dile, çoğunlukla, değişmektedir:

Dildeki bütün olayları toplumsal anlaşmalar düzene kor. Bir sözcüğün anlamı onu oluşturan fonemlerin ses özelliğine bağlı değildir.

(Meillet.)

Görülüyor ki sözcükte önemli olan, doğrudan doğruya, ses değildir; onu benzerlerinden ayıran anlamıdır.

Ta İsa'kan 500 yıl önce Hint'te **Yaska**'nın dilbilgisinde de bu konuya dokunulmuş; adlarla tanıttıkları nesneler arasında bağlar bulunmadığı ileri sürülmüştür.

İlk sözcükler, konuşma dili, yeryüzünün belli bir bölgesinde doğmuş değildir. İlkel insan topluluklarının en çok kaynaştıkları Akdeniz çevresinde ve toplulukların kurulduğu çok uzak ve değişik bölgelerde, ayrı ayrı çağlarda, sözcüklerin doğdukları yargısına varmak gerek.

Dil kaynaklarının çeşitli oluşu da, ancak böyle düşünmekle açıklanabilir. Her bölgede doğan sözcükler — çağlar geçtikçe, toplumlar dallanıp ayrıldıkça — az çok değişikliklere uğramış ve böylece yeni diller doğmuştur.

Bir kaynaktan gelip de sonraları yavaş yavaş değişerek başkalaşan, bağımsızlaşan dillerin hepsine birden **soydaş** diller denir (bkz. n° 29).

4. DİLLERİN ANAYURTLARI — Dillerin tarihleriyle uğraşanların bu konuda araştırmaları çeşitli görüşlere yol açmış değişik sonuçlara varmış; henüz kesinleşmemiştir. Bir örnek:

---

1) Otto Jespersen, Danimarkalıdır ve çağımızın ünlü dilbilimcilerindendir. (Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış — Prof. Ragıp Özden).

Eski dilciler, Hind - Avrupalıların anayurtlarını Asya'da Pamir yaylasında ya da İran'da sanırlardı. Meillet ile Wetburg'a göre ise önceleri güney - doğu Rusya'da otururlardı. Hubert, ilk oturdukları yerin Türkistan olduğunu söylemektedir. L. Homo, Jullian'a dayanarak bu toplumların önceleri Baltık denizi kıyılarında ve İskandinavya'da oturduklarını savunur...

(Süheylâ Bayrav.)

5. DİLBİLGİSİ. — Dillerin doğuş, gelişme, yapılış özellikleri... gibi türlü niteliklerini konu edinen; doğru, düzgün kullanış yollarını gösteren bilgilerin tümüdür. (bkz. n° 557).

Dilbilgisi, anlaşmanın temeli olan alıcı-verici bir makinedir. Bu makine bir yandan "sesli ve anlamlı sözcükleri" tümcelere dönüştürür; bir yandan da tümceleri "sesli ve anlamlı sözcükleri" ayrıştırarak söylenen sözün anlaşılmasını sağlar.

(Chomsky.)

Tarih Boyunca Dilbilgisi:

İlkçağlarda Hint'in, eski Yunan'ın çabaları çok önemlidir (bkz. n° 1, 3, 6).

Rönesans'tan sonra Avrupa dilleri, bilim ve epik alanlarına doğru açılınca dilbilgisi çalışmaları da hızlanmış, bugünkü akademik gramerler doğmuştur.

Türk Dilbilgisinin de Geçmişi Oldukça Uzundur:

Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugat-it-Türk'te birçok sözcüklerin türeyişlerini kurallara bağlamıştır (1072-1074) Amacı Arap'lara Türkçeyi öğretmekti.

Ondan üç yüzyıl sonra yazıldığı oranlanan Ettuhfet-üz-Zekiyye Fi'l-Lûgat-it-Türkiyye'nin de amacı Arap'lara Kıpçak Türkçesini öğretmekti. Bunun da sonunda dil kuralları yer alır.

Ali Şir Nevai, Muhakemet-ül-Lûgateyn'de Türkçe'nin Farsçadan üstünlüğünü ispatlarken kimi kurallara dokunur (1498).

Anadolu'da ilk yazıldığı sanılan dilbilgisi. Bergamalı Kadri Efendi'nin Müyessiret-ül-Ulûm'udur (1559).

1847'de Kütahyalı Abdürrahman Fevzi Efendinin Mikyas-ül-Lisan Kıstas-ül-Beyan adlı dilğbilgisi önemlidir. Bu yapıt, daha basılıp yayılmadan, Keçecizade Fuat Paşa ile Ahmet Cevdet Paşa Medhal-i Kavaid'i yazıyorlar (1851).

Bundan sonra dilbilgisi okullara girmiş; türlü yayımlara yol açılmıştır.

1908'den sonra Hüseyin Cahit'in "Sarf ve Nahiv"i önemlidir. Daha sonra da Ahmet Cevat Emre, çeşitli yapıtları, saygıya değer sonsuz çabasıyle ün kazanır.

1908'e dek yazılan dil kurallarında şunlar göze çarpar: Arap dili örnek tutulmuş; okul kitaplarında bile Arap, Fars kuralları Türkçeninkinden önemli sayılmış ve daha çok yer tutmuştur.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın yapıtında ise Fransızcanın etkisi pek göze batar.

Türk dilbilgisi, artık bağımsızlık çağına ermiştir. Yazından, konuşmalardan derlenen örnekler incelenmeli; sonuçlar, kurallar biçiminde saptanmalıdır.

Elinizdeki yapıt, bu düşüncelerin ürünüdür.

TÜRKÇENİN YAPISI

ve

Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

6. DİL YAPISI. — Dil, uygarlığın en önemli temelidir. Konuşma yolu bulunmasaydı kişioğulları kolayca anlaşamayacak; düşünceler, duygular birleşemeyecek, yayılmayacak, gelişmeyecek ve durmadan olgunlaşmayacaktı. Bilim, sanat, teknik; yani uygarlık doğmayacak ve ilerlemeyecekti...

Bugün yeryüzünde konuşulan diller – türlü diyelekleriyle – 5800 etrafındadır.

Çok eski çağlarda bile kişioğulları, dillerine önem vermiş, onları severek bilimsel araştırmalara konu yapmıştır. Çünkü sözcükler, ya duyularımızla kavranmış, şeyleri ya da zihinsel kazanılmış kavramları bildirir ve bunların yerli yerinde kullanılmaları gerekir. Yerinde kullanılmayan sözcükler ve kavramalar – farkında olunmazsa – zihinde yanlış, bozuk tepkiler yapar. Böyle giderse önemlerine göre, düşünceyi karışıklığa uğratır; yanlış işaretler gibi, çıkmaz yollara saptarır. Yerinde kullanılmayan kavramlar da – doğru tanımları yapılmadıkça – her kafada türlü yankılar uyandırabilir.

Bu kaypaklıkları yüzünden, her alanda anlaşmazlıklar sürüp gitmektedir. Eski çağlarda dil konusuna ne denli önem verildiğini gösteren birkaç örnek:

a) Sözcüklerin kaypaklıklarını çok iyi gören. Büyük Çin filozofu Konfüçyos'e (İ. Ö. VI-V) bir gün öğrencileri soruyor:

— *Bir hükümdar olsaydınız her şeyden önce ne yapmak isterdiniz?*

— *Kelimelerin yerli yerinde kullanılmasını sağlamağa bakardım, cevabını veriyor. Nitekim Sokrat (İ. Ö. 468 - 400) da bütün hayatını kavramların doğru dğrüst anlaşılmalarına vakfetmişti.*

(Prof. M. Şekip Tunç, 1886-1958)

Konfüçyüs'ün, bu düşüncesini tanıtlamak için, ileri sürdüğü kanıt, şöyle özetlenebilir:

«Bir mahkemede tanık, sözcükleri, anlam değerlerini vererek kullanamazsa yargıç, davanın içyüzünü iyice kavrayamaz. Anlamlar dışında, yersiz

kullanılmış birkaç sözcüğün uyandırdığı kanılar yüzünden yanlış yargıya varır:

«Ya büyük suç işlemiş bir kötüyü suçsuz sayar;»

«Ya da bir suçsuzu cezaya çaptırır.»

b) Eski Hintlilerde ses bir Tanrıdır; söz kutsaldır, Veda gibi sonrasızdır.

Hintlilere göre Sanskritce Tanrı dilidir. Panini 4000 özlü söz (Sutra) den oluşan Astadhyahyi adlı kitabında kendisinden önce yaşamış, dilbilgisiyle uğraşmış 68 kişiyi anar.

FERDİNAND DE SAUSSURE VE... (Berke Vardar)

İsa'dan önce V-IV. yüzyılda Paninin yazdığı kaşuk biciminde dilbilgisi yalnız Sanskiritçenin değil; herhangi bir dilin temel bilgisi sayılacak değerdedir.

c) Eski Yunan'da dil çalışmaları Hindinkilerden aşağı kalmaz. Eflatun'dan önce yaşamış olan ünlü filozof Heraklitos ile Demokritos (İ. Ö. V. yüzyıl), dili bir bilim konusu yapmaya çalışmaışlardır.

ç) Romalılarda Varro, Donatus ünlü dilcilerdir.

d) Ortaçağda Arap dilcilerinin tükenmek bilmeyen çalışma ve tartışmaları her ulusu imrendirecek üstün sonuçlar vermiştir.

e) XVIII. yüzyıl düşünürleri, sözle düşünce arasındaki ilgilere önem vermiş ve dillerin türeyişleri üzerinde pek çok emek harcamışlardır.

Ruso (Jean-Jacques Rousseau, 1712-1778), yaşanılan bölgelerin de diller üzerinde etkisi olduğunu şöyle ileri sürüyor:

Dilllerin farklılığı iklimlerle ilgilidir. Güney dilleri ihtiyacın değil, zevkin kızıdır; canlı, tannan ve aksanlıdır. Hayatın daha haşin olduğu kuzey dilleri ise daha sert, haşin, pürüzlü ve boğumsuzdur.

f) Dil üzerinde bilimsel çalışma XIX. yüzyılda hızlanmış; XX. yüzyılın başlarında **dilbilim**, bütün bilim alanlarına aydınlıklar getirmiştir. Dillerin türeyişini inceleyen bilginler, diller arasında yakınlıklar, benzeşmeler bulunduğunu sezmeye başlayınca ana kaynaklara gitmeye ve yakınlık oranlarını bulmaya çalıştılar. İki binden fazla dilin yapıları ve dilbilgileri incelendi. Şimdiye dek elde edilen bilgiye göre diller üç öbeğe ayrılıyor:

1) **Bir heceli diller.** — Bu dillerde bütün sözcükler bir hecelidir; söz içinde değişikliğe uğramazlar: Çince, Tibetçe, Annamca...

2) **Bitişken diller.** — Bu dillerde sözcüklerin kökleri değişmez. Türeme ve çekim, eklerle olur: Macarca...

3) **Bükünlü diller.** — Bu dillerde sözcükler türlü biçimler gösterir. Türeme ve çekim, bu biçim değişikliğiyle olur: Arapça ve bütün Hint-Avrupa dilleri.

Türkçemiz bu üç öbekten hangisine girer? Dilimizin bugünkü durumuna ve görünüşüne bakılınca köklerin değişmez olduğu, türeme ve çekimin soneklerle yapıldığı görülür. Bunu göz önünde tutanlar, Türkçe'nin bitişken dillerden olduğunu ileri sürerler. Son inceleme ve araştırmalar, Türkçemizde de – pek az da olsa – öneklerin bulunduğunu, bileşme ve kaynaşmada kimi köklerin değiştiğini gösterecek izler ortaya çıkarmışlardır. Bu izleri gören bilginler, Türkçeyi bükünlü dillerden saymaya eğilim göstermişlerdir.

Yapı bakımından Türkçeyi başka dillerden, bitişken oluşu ayırır. Bu nitelik dilimize şunları kazandırmıştır. (bkz. n° 7):

a) Türetme kolaylığı. Eklerimiz pek çoktur. Anlam özellikleri gözönünde tutularak uygun bir köke – var olan örneklere göre – birisi getirilerek kavram dile kavuşturulur. Bu kolaylık Türkçenin zenginleşme yeteneğini gösterir.

b) Çekimlerdeki eşsiz düzen, öğrenmeyi kolaylaştırdığı gibi birçok yabancı bilginleri de «hayran» bırakmıştır. (bkz. n° 32).

c) Kökle ekin ilk bakışta gözükmesi, sözcüğü saydamlaştırır. Kavram, billur gözgüde yansıyor gibi olur.

7. TÜRKÇEMİZİN YAPILIŞ İLKELERİ. — Bugünkü Türkçemiz şu yapılış ilkeleriyle başka dillerden ayrılır:

1) **Sondan eklemelidir.** Kök değişmez. Yapım ve çekim ekleri sözcüklerin sonlarına takılır. Bu özellik kendisini şöyle gösterir:

Kök + yapım eki + çekim eki. Ekler birkaç tane olunca da sıra değişmez:

Göz + lük + çü + lük + ten.

Köy + lü + ler + im + iz + den + miş.

Sınıfın çalış + kan + lar + ı + n + dan + dı + k.

Gör + üş + tür + ül + e + me + miş + ler + mi + ydi?

Bundan şu sonuca varılır:

Dilbilgisi incelemelerinde dilin yapı özelliği temeldir. Her ulus, bu temele dayanarak dilini inceler, dilbilgisini kurar. Bükünlü dillerde türeme ve çekim baştan ortadan, sondan eklerle ve kökün gösterdiği değişikliklerle olur (bkz. n° 6/f-3). Araplar, sözcüğün her değişimini bir kalıpla biçimlendirmişlerdir.

Bizde kök değişmez. Türemeler, çeşitlenmeler ve çekimler sondan alınan eklerle olur.

2) **Ses uyumu.** — Dilimizin en önemli özelliklerinden biri de ünlülerin biribirine uymasıdır (bkz. n° 42 v.s.).

3) Türkçede anlatıma temel olan asıl öğeler sonra, tümleyici öğeler önce gelir. (Bütün konularda bu görülecektir.

YAZI

8. KONUŞMANIN SAPTANMASI. — Sözcüklerin doğuşundan, tümcelerle anlatımın başlamasından çok sonraları kişioğlu duygu, düşünce ve isteklerini uzakta bulunanlara, ya da sonradan geleceklere bildirmek gereğini duydu. Duygu ve düşüncelerin saptanması için tarihten önceleri nelere baş vurulduğunu araştırmak, konumuzun dışındadır.

Yontmataş çağından kalma mağalarda görülen çizgilerle resim taslaklarının, anlatmaya yarayan im (işlet) ler olduğuna bilginlerce inanılıyor. İlk yazı düşünüsü bu imlerden doğmuş olmalıdır.

İlkel çağlarda Mısır'da şekiller ve resimlerle anlaşma yolunun bulunduğu görülüyor. Taşa, tahtaya, deriye, dayanıklı yapraklara çizilen bu şekiller, resimler yazının ilk örnekleridir. Mısır'da pek çok bulunan bu resim-yazıya **hiyeroglif** deniyor. Eski çağlarda Mısır'dan getirilen ve bugün İstanbul'da Sultanahmet Alanını süsleyen Dikilitaş'taki resimler ve şekiller de hiyerogliftir.

Çinlilerin, Japonların yazıları da bir çeşit resim-yazıdır. Çin sözlüğünde 300.000 şekil vardır; bu yazının güç öğrenilmesi de bundandır.

Güney Amerika'da, Peru'da eski yerlilerden, epeyce ileri ve köklü bir uygarlık; örgütlü büyük bir imparatorluk kuran İnka'ların (XII-XVI.) bir düğüm-yazısı bulunmuştur. Bu düğüm-yazının adı Kipu'dur. İnka'lar bir metre uzunluğunda kalınca bir ipten, ya da ip örgüsünden türlü renkte ince sicim saçaklar sarkıtır; bu saçakların renk, biçim ve düğüm sayısından, düğüm yüksekliğinden, boğumların birbirine düğümlenmesi gibi değişikliklerden ayrı ayrı anlamlar çıkarırlarmış. Bir İnka'nın mezarında bulunan yazı ipinin ağırlığı dört kilo gelmiştir. Başka yerlerde bulunan kipular da az değildir. Bu yazıyı öğrenen bir İspanyol, İnka tarihini çözmüştür.

Mezopotamya ile dolaylarındaki ülkelerde ve Anadolu'da yaşamış eski ulusların da çivi-yazıları vardır. Kaya, taş, pişmiş tuğla üzerine yazılan bu çivi biçimli yazılar, pek çoktur. Yakın zamanlarda Sümerlere değğin tablet hazneleri bulunmuş, okunarak Sümer dili ve tarihi aydınlanmıştır[1].

1) Çivi-yazıyı ilkin Grotefend adlı genç bir Alman öğretmeni okumuştur.

Sonuç şu:

Dil, işitme imgelerinin tümünü kapsar, **yazı** bunları birer biçimle donatır.

9. ALFABELERİN DOĞUŞU. — Uygarlık ilerledikçe diller de gelişiyor, anlaşma gerekliği artıyor; bir düşünceyi toptan anlatmaya yarayan şekillerin güçlüğü, daha kolay yollar aramak gereğini doğuruyordu. Mısır uygarlığının son evrelerinde hiyerogliften daha kolay; varlıkların resimlerini çizmekten çok düşünceleri teker teker anlatmaya yarayan ve hece temeline dayanan bir yazı daha kullanılmıştır: **Hiyeratik**.

Eski Mısır'da oldukça kolay kolay ve çabuk yazılabilen bir halk yazısı daha vardı. Avrupalılar buna **demotik** diyorlar.

Görülüyor ki tarihten önce, mağara çağında başlayan çizgisel belirtiler gitgide yöntemleşerek[1]:

a) Eşyadan yazı,

b) Düşünü anlamlı resim-yazı,

c) Tümce anlamlı resim-yazı,

ç) Sözcük anlamlı resim-yazı.

d) Hece yazısı...

biçimlerinde gelişmiş, bunlardan **ses-yazı**, yani alfabe doğmuştur.

Hece yazısını daha da basitleştirerek her sesi bir imle biçimlendiren, Fenikelilerdir. Bugün tanınan alfabelerin hepsi bu Fenike buluşundan doğmuştur.

Suriye'de ve dolaylarında yapılan kazılarda alfabemsi birçok yazı çeşitleri bulunmuştur. Bilginler bunlardan kimisinin İ. Ö. X., XV. hatta XX. yüzyılda yazıldıklarını oranlamaktadırlar.

Grek'ler de yazıyı Fenililerden almışlardır. Bu harflerin hepsi de ünsüzdü. Okumayı kolaylaştırmak için ana yeterince ünlüler katarak, Fenike diline özgü birkaç şekli atıp değiştirerek **alfabe**'yi düzenlediler. Bu alfabe sonraları İtalya'ya geçerek yeniden biçimlendi ve bugünkü alfabelerin kaynağı oldu.

Sesleri yazmaya yarayan imlerin her birine **harf** denir.

Bir dilde bulunan hafrlerin hepsine birden **alfabe** denir. (Bu sözcük, Grek harflerinden ilk ikisinin adından alınmıştır: **Alfa, beta.**).

10. KÖKTÜRK ALFABESİ. — Türk ulusunun eski çağlarda iki alfabesi var:

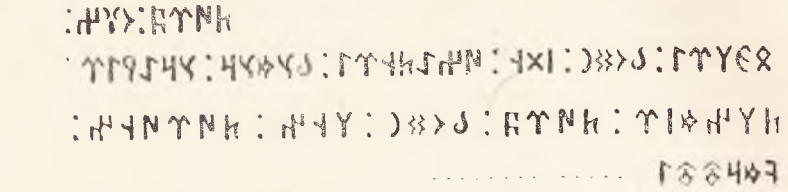
1) Köktürk alfabesi,

2) Uygur alfabesi.

1) Mısır yazılarını ilk çözen de Fransız bilginlerinden Champollion'dur (1832).

Orta Asya'nın kuzeyinde oturan Köktürklerin alfabesi 38 harflidir. Bu otuz sekiz harfin dördü ünlü, üçü bileşik, otuz biri de ünsüzdür. Satırlar, genel olarak, yukarıdan aşağıya yazılır, her satır öncekinin solunda bulunur. Böylece Köktürk yazısı yukarıdan aşağıya ve sağdan soladır; ne var ki yazıları bulup üzerinde çalışan Avrupalı bilginler incelemenin ve çevirinin kolay olması için, yukarıdan aşağıya inen satırları sağdan sola dizmişlerdir ve satırlar alt alta gelmiştir. Bugünkü bilimin tanıdığı en eski Türk yazısı olan bu yazının İsa'dan altı-yedi yüzyıl önce kullanıldığını oranlatan izler var. Köktürk alfabesiyle yazılanların en önemlisi Orhun Yazıtlarıdır. Onun için bu alfabeye **Orhun alfabesi** de denir.

Köktürk alfabesinden bir örnek:



Çevriyazı[1] ile okunuşu:

Türk oğ^{u}z b^{e}ğl^{e}ri bud^{u}n eş^{i}d^{i}n Üze t^{e}nri b^{a}sm^{a}s^{a}r, ^{a}sra yir t^{e}l^{i}nm^{e}s^{i}r Türk bud^{u}n, il^{i}n^{i}n tör^{ü}ğ^{i}n k^{e}m ^{i}rt^{e}t^{i}[2]

Bugünkü Türkçemizle:

Türk Oğuz Beyleri, budun işitin (dinleyin)! *Üstten gök basmasa, aşağıdan yer delinmesi, Türk budunu, elini, töreni kim bozdu* (bozabilir)?

Duygu ve düşünceleri en üstün bir güçle dile getiren, anlatış değeri gerçekten yüksek olan bu duru anlatım. Tanrı sözlerine benzeyen bu eşsiz eyitiş (hitap), 1200 yıl önce taâa kazılmıştır. Dbşünce, duygu, imge; inaçtaki ululuk ve içtenlik günleri büyülüyor, ruhu kamaştırıyor. 1200 yıl öncenin diliyle söylendiği halde ne eşsiz ahengi var!.. Budunu tutsaklıktan kurtaran ulu hakanın erkek sesi bu sözcüklere öyle sinmiş ki!.. Bu güzel yazıtlar, Türkçenin daha yedinci, sekizinci yüzyıllarda bile olgun ve işlek bir yazın dili olduğunu gösteriyor. Bu yüzyıllarda böyle zengin bir dilin bulunuşu uygarlığımızın eskiliği bakımından da çok önemlidir.

11. UYGUR ALFABESİ. — Orta Asya'nın güneyinde oturan Uygur Türklerinin alfabesi de sağdan sola, yukarıdan aşağıya yazılırdı. 14 şekilden

---

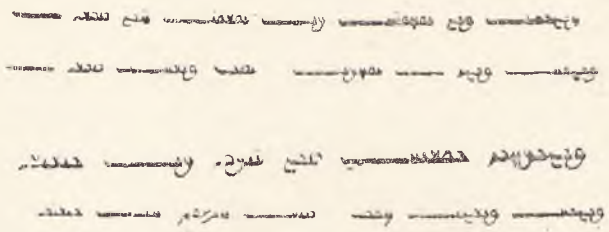
1) Eski metinlerin yazılış ve okunuş özelliğini yazıda belirtmek için dilbilimcilerin kabul ettikleri bol imli alfabe sistemine Batılılılar (Transcription) diyor. Bizde terimi çevriyaz'dır.

Söyleyiş özelliklerini; ağız ve diyelek ayrımlarını iyice belirtmek için de bol imli bir alfabe vardır. Batılılar buna (notation phonetique) diyor. Bizde terimi **sestutunu**'dur.

2) Bu satırlarda yukarı kaydırılmış küçük puntolu harfler, Orhun alfabesine göre yazılmas gerekli olmayanlardır.

birleşmiştir. Çıkakları yakın olan sesler bir harfle yazıldığı için okunması güçtür.

Kutadgu Bilig'den iki beyit:



Çevriyazı ile okunuş:

6605 bilig bil özün̄ke orun töre
bilig bilse özke idi berk tura

6606 biligsiz yürek til negüke yarar
bilig birle suv teg ḳamuğḳa yara

Bugünkü Türkçemizle:

Bilim öğren; yerini yüksek kıl.
Bilim elde edersen sana sağlam kalkan olur.
Bilgisiz gönül ve dil neye yarar?
Bilgi ile, su gibi, herkese yara.

12. TÜRKLERİN KULLANDIĞI BAŞKA YAZILAR. — Türk çok eski, çok yaygın bir ulustur. Pasifik'ten Alp'lerin ötelerine; buz ülkelerinden Hint denizine dek uzayan sonsuz topraklarda çağdan çağa Türk göçleri, Türk orduları ilerlemiş savaşmış, oturmuş, yerleşmiş. Birçok Türk boyları, gittikleri yerlere uygarlık götürüyor; oralarda rastladıkları uluslardan yenilikler öğreniyorlardı. Bu genişleme ve yayılma sırasında kimi Türk boyları Sanskrit; kimileri Mani, Arami, Nasturi, Bizans alfabelerini kullanmıştır.

13. ARAP ALFABESİ. — Dedelerimiz İslamlığı kabulden sonra İslam uygarlığının temel yazısı olan Arap harflerini de benimsemişlerdir. Arap harflerinin benimsenmesinden yüzyıllarca sonra da fermanlarda, sikkelerde uygur alfabesinin kullanıldığı görülüyor. Uygur yazısını bilen yazıcılara **Bahsi** denirdi. Fatih çağından, Uygur harfleriyle yazılmış değerli belgeler kalmıştır. Daha sonraları Arap alfabesi Uygur yazısını unutturmuştur.

Arap alfabesi 28 harflidir. Dedelerimiz buna Türk ve Fars dillerinde bulunan **p ç j g**'yi *de* katarak harf sayısını 32'ye çıkarmışlardır. Bu alfabede bizim konuşma seslerimizin kimisi için ikişer, üçer, hatta dörder şekil vardır. **T** sesi için iki, **h** sesi için üç, **z** sesi için dört harf vardır. Bu bolluk, yetişkin

yazarları bile şaşırtıcı güçlüklerle karşılaştırırdı. Yazımlarının ayrı ayrı öğrenilmesi gereken sayısız sözcükten birkaç örnek:

Tamam, talebe sözcüklerinin baş sesleri ayrı harflerle yazılırdı.

Harf, hain , hazım sözcüklerinden biri öbürünün baş harfiyle yazılamazdı.

Sair, sabit, sabır sözcüklerinin baş harfleri başka başka idi.

Hele **zaten, zait, zabit, zalim** sözcüklerinin baş sesleri Türk ağzında bir çıkakta boğumlanır bir biçimde söylenir. Buna karşın yazıda her birinin **Z**'si başka bir Arap harfiyle yazılırdı.

Yabancı dilden gelmiş olan bu sözcüklerin yazımlarında yanılanlara hemen bilgisizlik damgası vurulurdu.

Bu şaşırtıcı bolluğa karşı, **ı i y u ü** sesleri bir tek harfle gösterilirdi. Hele **o ö u ü v** seslerinin beşi için ancak bir harfin bulunması okumayı iyiden iyiye güçleştirirdi: *Öz, uz, üz; oldu, öldü; o, ev; alet, alt*... gibi birçok sözcüklerin aynı harflerle yazıldığı için – nasıl okunacaklarını sözün gelişinden anlamak zorunda kalınırdı. Daha eski çağlarda, ünlüler kullanılmadığı için, okuma büsbütün güçtü.

14. LATİN TEMELİNDEN ALINAN YENİ TÜRK ABECESİ.— Arap harfleri, Türk elinde dokuz yüz yılışlendi. İslm dini resmi hoş görmezdi. Türk, bu güzel sanat zevkini el yazısından yarattığı güzelliklerle tattı. Yetişen usta yazıcılar, değişik biçimli yazılarla sayısız kitaplar yazdılar. Müzeleri, kitapsarayları dolduran bu yapıtlar içinde el yazısının güzelliği yüzünden değer biçilemeyenler pek çoktur. Ayrıca Türk, eli, Arap yazısından en güzel tablolar değerinde levhalar yaratarak camileri, sarayları, evleri süsledi.

Dokuz yüz yıllık emeğin güzelleştirdiği bu yazı, Türkçenin seslerinden birçoğunu veremiyordu. Öğrenilmesi de kolay değildi.

Daha çabuk, daha kolay öğrenilir bir yazıya kavuşmak gerekti. Atatürk'ün önderliğinde – 3 Kasım 1928'de yayımlanan kanunla – Arap harfleri kaldırıldı; yerine Latin temelinden, Türk diline uygun yeni bir alfabe kabul edildi.

Batı uygarlığına girmiş uluslardan hemen hepsinin alfabesi, Latin temelinden alınmıştır. Biz de Latin alfabesinden, dilimize uymayanları atarak; Türkçeye özgü seslere (ğ, ı, ş) gibi biçimler bularak bir alfabe yarattık.

Yeni Türk abecesi, dilimizin seslerini eksiksizce, kolayca yazmaya yaradığı için yurdumuzda okuma yazmanın genelleşmesini sağlayacaktır. Bu bakımdan da pek değerlidir.

DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ

Sive, Ağız, Diyelek

15. ŞİVE, KONUŞMA TÜRLERİ. — Bir dilin değişik kültür düzeyine göre gösterdiği ayırtıya **şive** (söyleyiş) denir.

Yaşanılan bölge, kültür düzeyi, konuşulan yer ve durum, sözcüklerin söylenişinde de, tümcelerin kuruluşunda da ayrılıklar gösterir.

Kültürün, konuşmada etkisi büyüktür. Kültür düzeyinin, sosyal durumların eğitimin, tutulan işin, hatta huyların, çok kez, konuşmalardan iyice anlaşıldığını herkes bilir.

Yaşlı bir bilginin konuşmasıyla yaramaz bir çocuğun, bir sokak adamının konuşması arasındaki ayrılık apaçık gözükür:

— *Babamnan sokağa gidicam.*
— *Naapacan?*
— *Şey, yiyecek alıcaz kendimize Sen de gelmican mı?*
— *A ah.*

Bu sözler, sokak etkisinden kurtulamamış; güzel konuşmanın gereğini kavramamış çocukların ağızlarından derlenmiştir.

Konuşulan yerin, durumun yarattığı ayrılıklar da küçümsenemez. Düzgün konuşma gereği duyulmayan yerlerde, durumlarda sözcükler de, tümceler de az çok başıboş olur. Oysa bilginler, öğretmenler, bir topluluk karşısında konuşanlar... gelişigüzelliğin pürüzlerinden, dalgınlığın doğucağı dil sürçmelerinden, elden geldiğince, kaçınır; düzgün, kurallı ve derli toplu konuşmaya çalışırlar.

Bütün bu değişik durumların çeşitlendirdiği konuşmalar iki bölümde toplanabilir:

1) Gelişigüzel konuşma,

2) Düzgün konuşma

16. KONUŞMA DİLİ, YAZI DİLİ. — Yazı diliyle konuşma dilini birleştirmek her ulusun ülküsüdür. Hiçbir ulus bu iki dil arasındaki ayrılığı büsbütün silememiştir. Konuşmada gelişigüzelliğe kendini kaptıran kişi, yazıda kurallara bağlanmak gereğini duyar.

Bizim yazı dilimizle konuşma dilimiz:

a) Divan Edebiyatı çağında birbirinden pek çok ayrıdır. Herkes gibi konuşan şiir ve nesir ustası, kalemi eline aldı mı büsbütün değişir. Elinden geldiğince güç anlaşılır şeyler yazarak okuyucuyu bilgisinin baskısı altında ezmeye çalışır.

b) Tanzimattan sonra, elden geldiğince kolay anlaşılır bir dille yazmaya çalışıldı.

c) İstanbul konuşma dilini yazı diline temel yapmak ülküsü 1908'den sonra başladı. Ziya Gökalp'la arkadaşlarının gerçekleştirmeye çalıştığı bu ülküden yeni anlayışta bir şiir ve yazın dili doğdu.

ç) Dil Devrimiyle başlayan ileri atılışın amacı Türkçeyi özleştirmektir. Bu çabalar Türkçeyi günden güne yabancı etkilerden kurtarıyor, öz benliğine kavuşturuyor. Çalışmalar sürüp gitmektedir.

Bugün dil özgürlüğünün önemini kavramış her yazar, konuşma dilinin doğallığından uzaklaşmadan, elden geldiğince, özleştirmeye çalışıyor, Bu gidişle Türkçe, pek yakında bağımsızlığına kavuşacaktır. Bununla birlikte türlü konuşmalarda olduğu gibi, yazın türlerinin arasında da dil bakımından az çok ayrılıklar vardır.

Sözcüklerin seçilişi, kullanılışı, tümcelerin kurala bağlılığı bakımından bir romanla bir bilim yapıtının birbirine uymadığı açıktır. Bir makale, bir mektuptan daha ağır başlıdır. Devlet dili diyebileceğimiz yazı türleri daha başkadır. Konuşma dilinin doğallığına en çok yaklaşmaya çalışan yiyatro dili bunların hiç birine benzemez.

17. AĞIZ. — Kentler, hatta köyler arasında da az çok değişik konuşmalara rastlanır; sözcüklerin söylenişi başkalarınınkine benzemez. Tümcelerin kuruluşunda da az çok ayrılık görülür. Bu konuşma ayrılığına **ağız** denir: *Konya, Kastamonu, Rize, Aglat ağzı...*

Her uygar ulus dilinin ve kültürünün bir başkenti vardır:

Fransızca'nın Paris.

İngilizce'nin Londra,

Almanca'nın Berlin... olduğu gibi.

Kültür başkentlerinden uzaklaşıldıkça ağız ayrılıkları artar. Bizde de bölgeler arasında, seslerin çıkışları, sözcüklerin söylenişleri, tümce düzeni bakımından önemli ayrılıklar vardır. Birkaç örnek:

İstanbul'un **g** sesini Rizeli **c** gibi çıkarır:

Celdum, cittum = Geldim, gittim.

Orta Anadolu'da sözcük başlarındaki kalın **k**. çokça **g** olur:

Gonya,Gayseri, gara guru...

Kayseri **ö** sesini **o** sesine yaklaştırır; onun: «*gözünü seveyim*» deyişi başka yerlerinkine benzemez.

İbrahim'e İrbaham, limon a ilimon diyen yerlerimiz var. Rumeli Türklerinin birçoğu devrik tümceyi sever:

A be süledim sana yapasın bu işi...

Selanik ve Bulgaristan Türkleri de hem tümceyi devirir, hem de sözcük başlarındaki **h**'leri atar, **ö**'leri de **ü**'ye çevirir:

Er gün aber yollarım Asana = Her gün haber yollarım Hasana.
Bürek = börek, üldü = öldü,
Ağızların doğuşunda türlü etmenler aranır:

a) Konuşma, işitme aygıtlarının herkeste az çok ayrılık göstermesi... Pek ince olan bu başkalık, tanıdıklarımızı – yüzlerini görmeden – konuşmalarından tanımaya yetecek kadardır.

b) Yaşanılan bölge ve iklim – giyinişlerde, gövdelerde, huylarda olduğu gibi – söyleyişlerde de derin ayrılıklar yaratır.

c) Söyleyişlerin ve ağızların değişmesinde, yabancı soylardan olanların da etkileri azımsanamaz. Yabancı ülkelerde yıllarca kalanların, hatta yabancı okullarda uzunca okuyanların söyleyişlerindeki başkalık kulağa çarpar.

Bunlardan başka geçim koşulları, kütür düzeyi, gelip geçen modalar, başkalarına benzeme istekleri gibi nedenler, ağızları durmadan değiştirmektedir... Bugünün gençleri dedelerinden farklı konuşurlar.

Ağız ayrılıklarını incelemek isteği son yıllarda artmıştır. Birkaç ilin ve bölgenin ağızları incelendi ve yayımlandı: *Gaziantep ağzı, Urfa ağzı...*

Bu incelemelerden, dil bakımından olduğu gibi, sosyal bilimler bakımından da yararlar elde edilecektir. Bu arada kentlerle köylerden biribirine hısım olanlar, bir Türk boyundan gelenler, Anayurttan birlikte göçüp de bugünkü ülkelerine yerleşirken ayrılıp uzak düşenler kendiliğinden belirecek ve Türk tarihi, Anadolu tarihi daha çok aydınlanacaktır.

Okuma yazmanın yayılması, ağız ayrılıklarını gittikçe azaltmaktadır. Bizim kültür başkentimiz İstanbul'dur. Örnek ağız da İstanbul ağzıdır. Genel kültür Türkçemizin de temeli budur (bkz. n° 631 /2). Bütün bilim ve sanat yapıtlamız, yüzyıllardan beri, bu ağızla yazılmıştır. Öbür kentlerde yaşayan yurttaşlarımız da – konuşmalarında yerli ağızlara bağlı kalsalar bile – yazılarını İstanbul ağzıyla yazarlar.

Konuşma dilindeki ayrılıkların da azalması, büsbütün silinmesi candan istediğimiz olmalıdır. Radyo ve televizyonun yayılması bu isteği hızlandıracaktır.

18. DİYELEK. — Ağız ayrılığı daha geniş daha çok olur; konuşmada olduğu gibi yazı dilinde de yerleşmiş ayrılıklar bulunabilir. Bir dilin böyle önemli ayrılıklar gösteren bölümlerine (**lehçe**) **diyelek** denir.

19. TARİH BOYUNCA TÜRK DİYELEKLERİ. — Sayısız göçlerle Asya'nın, Avrupa'nın, hatta Afrika'nın birçok yerlerine yayılan; ayrı devletler ve uygarlıklar kuran Türk boylarının konuşmaları arasındaki farklar gittikçe artmış; yeni yazı dillerinin doğmasına yol açmış ve böylece Türk dili diyeleklere ayrılmıştır.

Diyelek farklarını, sözcük türleriyle birlikte çekimlerde, türeyişlerde, öbekleşmelerde ve tümce düzenlerinde aramak zorunluluğu vardır. Buna göre Türk dilinin ilk belgeleri göz önünde alınarak lehçeler konusuna girmek gerekiyor[1].

20. ANA TÜRKÇE - ESKİ TÜRKÇE. — Elde bulunan ilk yazılı belgeler **Orhun Yazıtları**dır (bkz. n° 10), **Kök Türkçe, Eski Türkçe** adı verilen bu lehçeden önceki çağları – yeni yazılı belgeler bulununcaya dek – tasarlama ve oranlamalarla tanımağa çalışmaktan başka yol yoktur.

Eski Türkçede yabancı sözcük, yok denecek azlıktadır. Türetme ve bileştirme örnekleri, zengin bir dilin temel varlığını muştular.

VIII. yüzyılın başlarında Köktürk alfabesiyle taşa kazılan bu yazıların ve yazıtların olgunluğu, Türk dilinin çok öncelerden başlayarak uzun gelişme evreleri geçirdiğini göstermektedir. Ne yazık ki bu evreleri, yazılı belgelerle aydınlatmak bugün için elden gelmiyor[2].

Yazılı belgelerden önce, Türkçenin çok değişik ağızlarla konuşulduğu bir gerçektir. İçyüzü aydınlatılamayan bu karanlık çağların diline, yani konuşmalar çağına ANA TÜRKÇE, Orhun Yazıtlarındaki diyeleğe de ESKİ TÜRKÇE demek yerine olur.

Eski bir bölümlemeye göre **Köktürkçe, Uygurça, hatta Hakanıye** adları altında gösterilen diyelekler iki ayrı alfabe ile – Köktürk ve Uygur alfabeleriyle – yazıldıkları halde çekimleri, türeyişleri, öbekleşmeleri, tümce düzenleri yönlerinden önemli ayrılıklar göstermekdikleri için ESKİ TÜRKÇE adı altında birleştirilmeleri daha bilimsel sayılmaktadır.

---

1) Diyelek konuları işlenirken şu kaynaklar göz önünde bulundurulmuştur:

a) Prof. V. Hatiboğlu'nun notları,

b) Prof. R. Arat'ın Türkiyat Mecmuası X. ciltteki yazısı.

c) Prof. M. Ergin'in Türk Dil Bilgisi,

ç) T.N.G. Dilbilgisi (Lise ders kitabı).

2) Profesör Sadri Maksudi, Türk Hukuk Tarihi derslerinin notlarında, eski Türk mezarlarını:

a) Taş çağındaki mezarlar, URGAN'lar,

b) Tunç-demir çağındaki mezarlar, KURGAN'lar diye adlandırıyor ve şöyle diyor: "Bunlardan çıkan yazılar, eşyalar, silahlar Türklerin 200 asırlık bir millet olduğunu kesinlikle anlatmaktadır."

Bu anlayışa göre Köktürkçe, Uygurca ve Hakaniye Türkçesi ESKİ TÜRKÇE'nin birer dalı olur.

21. KUZEY - DOĞU LEHÇESİ. — Asya'nın Avrupa'nın, Afrika'nın birçok yerlerine yayılan Türk boyları yeni devletler kuruyor, uygarlık yollarında yeni gelişmeler gösteriyor, yeni kültür merkezlerinde yazı çağına giriyordu. Bu türk boylarının yazı dilleri, kendi konuşma temellerine dayandığı için değişiklikler ortaya çıkıyordu.

İslam dini, dile Farsçadan, daha çok Arapçadan birçok yeni kavramların girmesine yol açınca bu değişiklikler artmış; XI. ve XII. yüzyıllarda birbirinden ayrıca iki yazı dili belirmiştir:

1) Kuzey - Doğu lehçeleri
2) Batı lehçeleri.

22. KUZEY LEHÇESİ = KIPÇAKÇA. — Kuzey - Doğu diyeleği XV. yüzyıla doğru önemlice değişiklik gösteren iki yazı diline ayrılmıştır:

1) Kuzey lehçesi = Kıpçakça.
2) Doğu lehçesi = Çağatayça.

23. ÇAĞATAYCA. — Uygurların İslam kültürüne girişlerinden sonra **hakaniye** adını alan lehçe, Kutaggu Bilik'le en yüce anıtını vermişti (bkz. n° 11). Timur'dan sonra Orta Asya'da önemli bir kalkınma başladı. Uygarlık yönünden olduğu gibi dilde de yeni gelişmeler baş gösterdi. Çağatay Türkçesi, Çağatayca adını alan bu DOĞU Türkçesinin en parlak çağı XV. yüzyıldır. Birçok şairlerle birlikte büyük öge (dâhi D.L.T.) Ali Şir Nevai de bu yüzyılda yetişmiş: Çağatayca altın çağını yaşamıştır. Nevai'nin muhammesinden:

Bağrıma ey har-ı hicran her zaman sancılmağıl
Ey gönül yüz cevr yetse gözge gayrin almağıl
Min bela yüzlense ey can yardın ayrılmağıl
Bolsa yüz min, canım al ey hecr likin kılmağıl
Yarını mindin cüda yahut mini andın cüda.

Bugünkü lehçemize göre:

Bağrıma ey ayrılık dikeni! her zaman saplanma.
Ey gönül! yüz eziyet gelse göze başkasını alma.
Bin bela yüzlense (karşı çıksa) *ey can! yardan ayrılma.*
Olsa yüz bin canım, al ey hicran! lakin kılma
Yarımı benden cüda, yahut beni ondan cüda (= uzak, ayrı).

XVI. yüzyılda Babur Şah'tan sonra Çağatayca kısırlaşmıştır.

Yüzyıllar boyhunca az çok değişiklik gösteren Çağatayca'ya bugün ÖZBEKÇE (Özbek Lehçesi) deniyor.

24. BATI LEHÇESİ (OĞUZCA). — Kâşgarlı, Divanü Lûgat-it-Türkte (1072-1074) kimi sözcüklerin, kimi türeyişlerin Oğuzca olduğunu söylemekle yeni bir diyelek ayrımını sezdirmektedir.

XII. yüzyılın ikinci yarısında daha da belirginleşen Oğuzca, XIII. yüzyılda önemli eserler vermiştir.

Hazer denizinden Balkanlara ve daha ötelerine uzanan bölgede yerleşen Türklerin yazı diline BATI LEHÇESİ denilmektedir. Bu lehçe sonraları ikiye ayrılmıştır:

1) Azer Diyeleği,

2) Anadolu Diyeleği.

25. AZER LEHÇESİ. — Batı Lehçesi bölgesinin doğu kesimlerinde yerleşen Oğuz boylarının önce ağızlarında, yani konuşmalarında baş gösteren ayrılıklar, sonraları kuzeyden gelen Kıpçakların ve İranda yerleşen İlhanlıların etkisiyle biraz artmış ve yazıya geçmekle ayrı bir lehçe sayılmasına yol açmıştır.

Bugün Kafkasya'da ve İran'ın batısında oturan Türk'lerin diyeliği...

26. ANADOLU LEHÇESİ. — Anadolu'da yerleşen Selçuklular çağında, hatta Osmanlıların ilk yüzyılında **Batı Lehçesi** devam etmiştir. İlk çağlarında eski Anadolu Türkçesi, yabancı etkilerden uzaktı; Batı Türkçesinin en temiz kolu idi.

Ne var ki az sonra din yoluyla Arapçadan, şiir yoluyla de Farsçadan sözcükler ve kurallar almaya başladığı görülür.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazı dili konuşma dilinden uzaklaşmış değildir; Türkçedir. XV. yüzyılın ortalarından sonra gittikçe artan yabancı etkisi yazı dilini ulus dili olmaktan uzaklaştırırmış; yüksek öğrenim görmüşlerin bile güç sökebileceği bir karma dil durumuna getirmişti (bkz. n° 31). XX. yüzyıla değin uzayan bu çağın Türkçesine OSMANLICA da denildi.

Osmanlıcaya İtalyancadan, Rumcadan da – çoğu denizcilik ve zanaat terimleri olmak üzere – sözcükler girmeye başlamıştı.

XIX. yüzyıl, Batı'ya açılış çağımızdır. İlk kapı Fransa... Yeni uygarlık; bilim, kültür, sanat kavramlarının akımıyla giriyor. Her havram bir anlatım aracı ister. Şöyle karşılanıyordu:

a) Arapça, Farsçadan alıntılarla; bu dillerin kurallarıyla türetme ya da bileştirmelerle;

b) Doğrudan doğruya Fransızcalarını almakla;

c) Tıp ve tıpla ilgili dallarda Latincelerini yeğlemekle;

ç) Bu arada İngilizceden, Anlmancadan ve başka dillerden aktarmalarla...

1910'dan sonra başlayan Yeni Türkçeciler, dili arılaştırmaya gönül verdiler. Yazın dilinin az çok değişmesine karşın Osmanlıca terimlere dokunamıyor; gerektikçe yenilerini de eski gelneğe uyarak üretiyorlardı.

Ziya Gökalp, toplumbilimle ilgili Fransızca terimlere gene de Arapçadan karşılık arayıp buluyordu:

Culture = hars, *ideal* = mefkûre, *reallite* = şeniyet... gibi.

27. BUGÜNÜN TÜRKÇESİ. — Bugün dil yönünden de bağımsızlık amacımızdır. Dilimizi yabancı etkilerden kurtarmak, özleştirmek, zenginleştirmek savaşı içindeyiz (bkz. n° 31).

28. TÜRKÇEMİZİN KAYNAĞI ve ana Türkçeden ayrılmış diller. Ulusumuzun ana yurdu Orta Asya'dır; dilimizin kaynağı da orasıdır. Ulusumuz, sayısız göçlerle yeryüzünün geniş bölgelerine yayılmıştır. Bugün de Tuna ötesinden Pasifik kıyılarına dek uzayan geniş ülkelerde Türkçe konuşanların sayısı 100 milyonu bulur. Bu denli geniş ülkelere yayılan Türklerin ağızları arasındaki değişiklikler çağlar boyunca artmış lehçeler türemiştir (bkz. n° 19-20 vs.). Yüzyıllar, kimi diyeleklerin arasındaki ayrılıkları öyle artırmış ki bugün onları Türkçenin lehçesi değil; Ana Türkçeden ayrılarak bağımsızlaşmış birer dil sayanlar var: Yakutça, Çuvaşça..

Bu dillerin hepsine birden URAL-ALTAY dilleri denir.

29. SOYDAŞ DİLLER. — Yeryüzü dilleri – yukarıda görüldüğü gibi birkaç eski anadil n, ağızlar, diyelekler ve bağımsız diller olarak dallanıp ayrılmasından doğmuştur.

Bir anadilden geldikleri anlaşılanlar bir soydan sayılır.

Bu dillerden birinin öbüründen çıktığını değil; bir ortak kökten dallanıp geldiklerini düşünmek daha doğrudur. Onun için bunlara KÖKTAŞ diller denir.

Soydaş (kökteş) dillerin başlıcaları şunlardır:

Hint - Avrupa: Hint, İran... gibi Asya dilleriyle bütün Avrupa dilleri.

Hami-Sami: İbrainee, Arapça...

Çin-Tibet dilleri,

Bantu: Yerli Afrika dilleri,

Ural-Altay: İki koldur:

1) Ural kolu: Fin - Ugor (Macar, Samoyet...) dilleri.

2) Altay kolu: Türkçe, Moğolça...

Dilimiz, en eski dillerden olan ana Türkçeden gelmiştir. Bu ana Türkçeden gelen dillerin hepsine birden **Türk dilleri** denir.

Fransız dil bilgini Antoine Meillet (1866-1936), dünya dillerinin bir tek anadilden dallanıp geliştiğini; hele Hint - Avrupa dilleriyle Ural-Altay dilleri arasında soy yakınlığı bulunduğunu bir varsayım olarak ileri sürmektedir.

TÜRKÇENİN TARİHÇESİ

ve

ZENGİNLİĞİ

30. DİLLERDE ZENGİNLİK. — Bugün konuşulan dillerin sayısı binlere varır. XIX. yüzyılda dil bilginleri iki binden çok dili incelemiş, birbirine yakınlıklarını, zenginlik oranlarını göstermişlerdir. (bkz. n° 6). 1937 – 38 sıralarında birbirinden ayrı olarak yapılan sayıma göre dünyada 2796 dil yaşamaktadır. Lehçeler, ağızlar, şiveler bu sayının dışındadır. Bu incelemeler şunu da göstermiştir: Dil zenginliği ulusların uygarlık yolunda ilerleyişiyle orantılıdır.

Dillerin zenginliği şunlara göredir:

1) Sözcük sayısına;

2) Çağdaş bilim, teknik ve sanat kavramlarını eksiksiz anlatabilmeye;

3) Gelecekteki ilerlemeleri; yeniden bulunacak aygıt, anlam ve kavramları adlandırıp anlatmak için gereken sözcükleri, kolayca türetme ve bileştirme yollarıyla elde etmeye...

Sözcük sayısı her dilde bir değildir. Kişioğlu, uygarlık yolunda ilerledikçe yeni nesneler bulmuş, her bulduğunu yeni sözcüklerle adlandırmış, anlatmıştır. Bunun içindir ki daha çok bulan ve bilen ulusların dilleri gittikçe zenginleşmiş; buluşu az toplulukların dilleri yoksul kalmıştır:

Uygar bölgelerden uzak kalmış yozlar (vahşiler) içinde, dillerindeki sözcük sayısı 250'yi aşamayan ve üçten yukarı sayı bilmeyen oymaklar bulunmaktadır (Nil'in kaynaklarına yakın ormanlarda oturan Pigme'ler gibi).

Bushman'ların dili daha ilkeldir. François Balson adlı bir gezginin anlattığına göre, Afrika'nın ortalarında, Kalahari'nin ötesinde Boshman adlı bir kabile vardır. Bütün Afrika kabilelerinin siyah oluşuna karşı Boshman'lar sarıdır. Ve sarı ırkı andırmaktadır. Nüfusları 4000'i aşmayan bu küçük sarı insanlar avcılıkla yaşarlar. Dilleri 100 sözcüğü aşmaz, 3'ten yukarı sayı bilmezler.

İleri uluslar içinde sözcük sayısı 100 000'e yaklaşan, bu sayıyı pek çok aşan diller var: Fransızların orta bir sözlüğünde bulunan sözcükler 70 000'i aşmaktadır. Alman, Macar, Fin dillerinin son yüzyıllardaki çalışmalar ve

başarılan devrimlerle sözcük sayıları 100.000'in çok üstüne çıkmıştır. İngiliz sözlüğünde bu sayı 150.000'i de geride bırakır.

Büyük sözlüklerde bu sayılar pek çok yükselir:
Fransızca 200.000 (Litre sözlüğü),
Almanca 150.000 (Grimm),
İngilizce 550.000 (Webster).

İngilizceye 1940 - 1950 yılları arasında 20.000 sözcük katılmıştır. Katılış sürüp gitmektedir.

31. TÜRKÇENİN TARİHÇESİ ve ZENGİNLİĞİ. — Türkçe en eski dillerdendir. Tarih boyunca değişmeler ve gelişmeler göstermiştir. Dilimizin zenginliğini anlayabilmek için geçmişine bakmalıyız. Türkçenin tarihinde üç önemli çağ vardır.

1. **İslamlığa girişten önceki Türkçe.** — Bu çağda (X. yüzyıldan önce) Türkçede yabancı sözcük, yok denecek azlıktadır; özdür. En az iki alfabemiz var (bkz. n° 10.11). Ozanların ağzında Türkçe, güzel ve zengin bir şiir dilidir. Orhun yazıtlarıyla eski Uygur metinleri ve Divanü Lügat-it-Türk bunu göstermektedir.

11. **İslamlığa girişten sonraki Türkçe.** — İslamlaşan her ulus gibi Türk de İslam uygarlığına katılmıştır; bu uygarlığın kurulma, yücelme ve yayılmasına çok uğurlu ve büyük emekler katmıştır. İslamın eşsiz kahramanları, en büyük bilginleri, en usta sanatçıları; İslam urgarlığınm ünlü öge (dâhi D.L.T.)leri arasında Türkler en önde gelir: Alpaslanlar, Kılıçaslan Yıldırımlar, Fatihler, Doğan Beyler, Yavuzlar, Kanuniler; Farabiler, Uluğ Beyler, Babur Şahlar, Sinanlar, Kâtip Çelebiler... .

İslam uygarlığında ilerleyiş ulusumuza pek çok ün kazandırmıştır nevar ki bu ilerleyiş ve ün, Türkçemizin zararına olmuştur: Dinin ana betiği Kur'an Arapçadır. Arapça, İslam uygarlığının ortak dili olmuştur. Türk bilginleri de Arapçayı öğreniyor, bilim yapıtlarını bu ortak dille yazmayı yararlı buluyorlardı. Şiirlerini Fars diliyle yazan büyük Türk şairleri de az değildir.

Böyle olmakla birlikte XI. yüzyılda Kaşkarlı Mahmut, Türkçenin – o çağın en zengin dili – Arapça kadar zengin olduğunu göstermek için Divanü Lugat-it-Türk adlı büyük sözlüğünü yazmıştır. Yazılış nedenlerinden biri de budur.

XV. yüzyılda büyük şiir ögesi Ali Şir Nevai de, çağındaki gençlerin Farsçaya düşkünlüklerini görerek Muhakemet-ül-Lugateyn'i yazdı. Ulu Türk, bununla Türkçenin – o çağın en güzel şiir dili tanınan – Farsçadan zengin bir dil olduğunu açıkça tanıtlıyordu.

Ne yazık ki bu uğurlu emekler, Türkçeyi yabancı salgınından koruyamadı. Gittikçe artan bir hızla dilimizi dolduran Arapça, Farsça sözcüklerin birçoğu öz Türkçe sözcüklerin yerine geçiyor. onların unutulup gitmelerine yol açıyordu. Yabancı sözcüklere ve kurallara düşkünlüğün artması, güzel Türkçenin işlenip gelişmesine engel oldu. Bu durum sekiz yüzyıl boyunca sürdü.

Yabancı sözcüklerin ve kuralların girişi yüzyıldan yüzyıla artmıştır. Kutadgu Biligte (XI. yüyzıl) yabancı sözcük azdır. XII., XIII. hatta XIV. yüzyıllarda da doluş pek hızlı değildir. Divan yazının geliştiği XV. yüzyılda yabancı sözcük ve kurallar sel hızıyla dilimize dolmağa başlar. XVI. yüzyılda daha taşkınlaşır. En aşırılığını XVII. yüzyıl nesircilerinden Veysi ile Nergisi' de bulur.

Dillerin birbirinden sözcük alması ulusların uygarlıklarıyla orantılıdır. Yalnız ulusların, dilbilgisi yönünden ödünçlemeler yapması, sözcük alımı gibi değildir.

Dedelerimizin Farsçadan, Arapçadan yaptıkları kural ödünçlemeleri birkaç örnek veya klişe değil, canlı, hatta öz Türkçenin kurallarından daha daha canlıdır ve sınırsızdır.

Edebiyatı Cedideciler, bir tek Türkçe sözcük türetmemelerine karşılık Arapça, Farsça pek çok yeni sözcükler, bileşikler, tümlemeler yaratarak kullanmışlardır. (XIXyy.).

Türkçe kurallara önem vermeyen Osmanlı yazıncısı, bu yabancı kurallara pek çok önem verirdi. Farsça bir sıfat takımında uygunluğu gözden kaçırmak. bir Arap sözcüğünün bir harfinde, bir sesçiğinde yanılmak yüzünden niceleri bilgisizlik damgasını yemiştir.

Divan devrinde şiir dili, sanatlı düzyazı (nesir) dilinden daha açık ve kolaydır.

Kitapların özenilerek yazılan önsözleriyle övmelerde sanatlı düzyazı, artık sökülemez bir güçlük içinde boğulur gider.

Nergisi, Nihalistan adlı kitabının önsözünde *kalem yazmaya başlayınca* demek için şunları yazıyor:

Her zaman ki hame-i hamame-i mevzum-terane-i dil-keş-vavaz-ı marifet perdaz saha-yı melsa-yı sahaif-i letaif-nüma-yı firuze-fama bal-küşa-yı pervaz ve muharrik-ı cenahha-yı hakikat ü mecaz ola...

Tümce bitmiş değildir. Araya Farsça beyitler karışarak bir buçuk sayfa uzayıp gider.

Bir örnek daha: Divan devrinin bütün tarihçileri içinde dili en güzel olan Naima, önsözünde tarihçiliğin ilkelerini sıralarken:

Hamisen müşkil ibarat ve muğlak ıstılahatı terk edip sühulet ile kıraati mümkün ibarat ihtiyar eyleye.

dedikten sonra o günlerin sadrazamını şöyle övüyor:

(Sultan Mustafa Han) Hazretlerinin zaman-ı sa'd-iktiranlarında sadr-azam olan ali-hazret vala-mevkabet emin-üd-devle yemin-üs-saltana mümehhid-i kavaid-ül-madeleti ve-rre-fe müşeyyid-i mekaid-ül-merhameti ve-nnasfe Na zım-ı menazım-ül-memleket il-Osmaniyye nahic-i menahie-ül-mesalih-il-hakaniyye muslih-i muğlekat-il-umur müdebdir-i müşkilat-il-cumhur vezir-i binazir müşir-i sahip-tedbir Hüseyin aşa-ya müşkil-küşa...

Divan yazımında sık görülen **seci'li** ve **tersi'li** bir önsöz övgüsü.

III. Bugünkü Türkçe. XIX yüzyılın ortalarından sonra uyanık Türk aydınları, öz benliğinden ve doğallıktan uzaklaşan Divan dilindeki yabancı sözcüklerin ve kuralların zararını sezdiler. Onları atmak, Türkçeyi tutsaklıktan kurtarmak yollarını düşündüler. Bu ileri düşünceler ve çalışmalar. dilimizi epeyce sadeleştirdi.

1908'den sonra Yeni Türkçeciler adını alan aydınlarımız, dilden yabancı sözcüklerin ve kuralların birçoğunu atmaya çalışarak yazı dilini konuşma diline yaklaştırmayı sağladılar. Gazete dili, yazın yapıtları gittikçe yalınlaşıyordu. Bilim diline, terimlere, dokunmaktan çekinmeleri ortaya bir ikilik çıkaracaktı.

Cumhuriyet devrinde dilimizin her yönden özleştirilmesi gereği düşünüldü ve Atatürk'ün yaratıcı ışığıyle DİL DEVRİMİ başladı. Devrim, sürüp gidiyor ve şu kaynaklardan yararlanılıyor:

1) **Derleme.** — Yabancı sözcüklerin doluşması yüzünden yazı dilieden atılan; yalnız halk dilinde yaşayan Türkçe sözcükler derlendi. Birkaç ay içinde yurdun dört bucağından Türk Dil Kurumuna 150.000'i aşkın sözcük fişi geldi. Kurum bunları sıralayarak yayımladı: Söz Derleme Dergisi.

1954-1955 yıllarında başlayan ikinci derleme işi daha temelli tutulmuş, Kuruma 500.000'i bulan yeni fişler gelmiştir. Bunlar eskilerine katılıyor; yanlışlar varsa düzeltiliyor. Yeniden yayımlanmaya başlanmıştır: Derleme Sözlüğü.

2) **Tarama.** — Eski kitaplarda unutulup kalmış pek çok değerli sözcüklerin bulunduğu düşünülerek birçoğu gözden geçirildi, tarandı. Her elli kitaptan taranan sözcükler, birer cilt olarak yayımlandı: Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü.

Bu yolda da çalışmalar ikinci devreye girmiştir. Sonradan ele geçen eski kitaplar, yazılar da tarandı. Tarama Sözlüğü'nün de yeni biçimde yayımlanlandı: Tarama Sözlüğü (8 cilt).

3) **Türeme.** — Yaşayan, kullanılan sözcük tabanlarına Türkçe ekler takarak var olan örneklere uygun yeni sözcükler yaratmaktır. İleride pek çok türeme ve türetme örnekleri görülecektir.

4) **Bileştirme.** — Bir varlığı, bir kavramı anlatmak için iki ya da daha çok sözcüğün kaynaşmasından her dilde yararlanılır. Dilimizin de zenginlik kaynaklarından biri olan bileşmeye ve bileşik sözcüklere pek çok örnekler göreceğiz.

Sıralanan bu kaynaklardan şimdiye değin elde edilen sonuçlar şunlar dır:

a) Türkçede kökler ve ekler sanıldığından çoktur.

b) Dilimiz, türetme ve birleştirme bakımlarından da pek işlektir.

Çalışmalar sürüp gidiyor. Türkçemizin çok zengin bir dil olacağı anlaşılmaktadır.

sayısı, zengin dilli uluslarınkinden aşağı olmayacaktır.

Bu işler başarıldıktan sonra düzenlenecek Türk Sözlüğündeki sözcük sayısı zengin dilli uluslarınkinden aşağı olmayacaktır.

Şu da bilinmelidir ki bir dilin zenginliği yalnız sözcük sayısına dayanmaz. Araplar, dillerinde «deve» için 500 ad bulunduğunu ileri sürerek övünürler. Farslar da dillerinde «arslan» için 300'e yakın ad bulunmasını zenginlik belirtisi sayarlar. Oysa gerçek zenginlik, sözcü sayısına değil; anlatma yeteneğine dayanır. Çağdaş bilim ve sanat kavramlarını ve her yeni varlığı anlatmaya adlandırmaya yetenekli işlek bir dil – sözcük sayısı bakımından pek ileri olmasa bile – zengin sayılır. İşlek olmayan, kullanılmayan on binlerce ölü sözcük, sözlükleri doldurmaktan başka neye yarar?

5) **Anlam Genişlemesi.**– Dillerin kavramca zenginleşmesinde anlam genişlemesinin payı büyüktür, Türkçede de birçok sözcük, çağlar boyunca yeni anlamlar yüklenmiş; böylece sözcüklerde çok anlamlılık olayı gelişmiştir (bkz. n° 549): DİL sözcüğünü örnek alalım:

a) Ağızdaki örgen;

b) Anlaşma yolları (bkz. n° 1);

c) Birçok aygıtlarda yassı, uzun nesne: Kilit dili;

ç) Coğrafya terimi: Denize uzanan ince kara parçası;

d) Kimi çalgılarda titreşerek ses çıkaran nesne: Dilli düdük...

32. KURAL ŞAŞMAZLIĞI. — Türk dilinin zenginleşme yeteneğini destekleyen özelliklerden biri de kural şaşmazlığıdır.

Türk dilinin yapısını inceleyen Batılı bilginler, dilimizdeki kural şaşmazlığını övmekle bitiremezler:

Büyük İngiliz bilgini Max Müller (1823-1900) şöyle diyor:

Türkçeyi söyleyip yazmak için en ufak bir istek beslenmemiş olsa dahi, bir Türkçe grameri okumak bile gerçek bir zevktir. Kiplerdeki hünerli tarz bütün çekimlerde hakim olan kıyasilik, yapımlarda baştan başa görülen saydamlık, dilde pırıldayan insan zekasının harikalı kudretini duyanlar hayrete düşmekten geri kalmaz.

Bu böyle bir gramerdir ki, bir billur içinde bal peteklerinin oluşunu nasıl, seyredebilirsek onda da düşüncenin iç oluşlarını öyle seyredebiliriz...

Başka bir Doğucu bilgin (orientaliste) Türk dili için: «*İnsan bu dilin yüce bir bilim akademyası müzakerelerinden çıkmış olduğu zannına düşebilir.*» demiştir.

«*Fakat Türkistan bozkırları ortasında, kendi başına kalmış insan zekasının sadece kendi yaradılışından ayrılmaz kanunlarla yarattığını, hiç bir bilginler kurulunun yaratması düşünülemez.*»

Türk Dili Grameri (**Jean Deny - Ali Ulvi Elöve.**)

...dilimiz, matematik kadar açık seçik, her dala kolayca yetişebilen üstün türetme yeteneği ile yabancı dilcileri bile kendine hayran bırakan bir dildir. Uluslararası haysiyetimiz, onurumuz da kendi dilimize verdiğimiz öneme bağlıdır...

CUMHURİYET 19.VI.1974 (**OKTAY Sinanoğlu.**)
Yale Üniversitesi Profesörü.

II. BÖLÜM

SESBİLGİSİ

33. SESLER ve SESLENMELER.—Hava titreşiminin kulakla duyulanına **ses** diyoruz. İnsanların anlaşma araçlarından en önemlisinin, gelişmeye en elverişli olanının seslenme olduğunu; konuşmanın ve dillerin bu seslenmelerden doğduğunu gördük (bkz. n° 1, 2, 3).

Sesler, akciğerlerden gelen havanın gırtlaktaki kişirlere çarpmasıyla, onları titretmesiyle çıkar. Pek hızlı olan bu titreşim, saniyede 4000 resim çekebilen aygıtlarla ancak saptanabilir.

Gırtlağın içindeki ses yarığında ikisi sağda, ikisi solda dört ince kiriş var. Bunlardan dışa doğru olan bir çifte, tipta **yalancı** ses telleri deniyor. Seslenmeye yarayan kirişler iki tanedir. Ses çıkarmayı isteyince bu bir çift kiriş, gereğine uygun biçimde birbirine yaklaşarak gerilir. Akciğerlerden itilen hava, bu kirişlerde, isteğimize göre ince, kalın, acı, tatlı, sert, yumuşak, korkunç, okşayıcı... sesler biçiminde perdelenir.

İnsan gırtlağı, müzik araçlarının hepsinden daha çeşitli, daha duydulu ve anlamlı sesler çıkarır. Bu seslerin sayısını saptanmaya bugünkü araçlar yetmiyor.

Ne denli çeşit çeşit sesler çıkardığımızı kolayca deneyebiliriz. Bunların çoğunun konuşma ile ilgisi yoktur.

Pek karmaşık devimlerden, kımıldanışlardan doğan konuşma sesinin nasıl oluştuğunu, çok kez, kavrayamayız, Kendiliğinden oluşur gibidir. (bkz. n° 35).

Kirişlerde perdelenen sesler, ağzımızda bulunan örgelerin, gereğince açılıp kapanması, yaklaşıp uzaklaşması ve gerilip çözülmesiyle; çeşitli değişme ve değiştirmeleriyle boğumlanır; konuşma sesi biçimine girer. Konuşma sesi boğumludur. Ağız örgenleriyle biçimlenmeyen sesler ve hayvan sesleri boğumsuzdur.

Konuşmaya yarayan sesler, iyi kötü, birer şekille saptanmıştır. Her sesin

yazıdaki şekline **harf**, bir dildeki harflerin bütününe **alfabe**[1] denir (bkz. n° 38).

İnsan gırtlağının çıkarabildiği her sesin birer şekille saptanmasına kalkışılsaydı, alfabelerin harf sayıları binleri bulacaktı; öğrenilmeleri, kullanılmaları pek güç olacaktı. Onun içindir ki her ulus, konuşmaya yarayan seslerini en az şekilde saptamaya çalışmıştır.

Genel Kültür Türkçesinin temeli İstanbul ağzı sayılmaktadır. Bu ağızla konuşmaya yarayan seslerimizden birbirine yakın olanları bir sayılarak Türkçemizde 29 ses bulunduğu kabul edilmiştir. Onun için alfabemiz 29 harflidir.

Harflerimizin, dilimizi gereğince güzel okumaya yetmediğini ileri sürenler var. Her dil – harf sayısını çoğaltarak güçlüğe yol açmamak için – aşağı yukarı böyledir.

Genel konuşma dışındaki ses özellikleri, ayrılıklarını, eski konuşmaları bugüne uymayan okunuşları... belirtmek için alfabelere birçok imler eklenir. Bu bol imli alfabelerin genel yazı ile ilgisi yoktur (bkz. n° 10. dip notu).

34. SES YOLU, KONUŞMA AYGITI. — Göğüs boşluğundan dudaklara varan kısma **ses yolu** diyoruz. Selenler ses yolunda çeşitlenir. Seslerin çıkmasına ve çeşitlenmesine yarayan örgenler de şunlardır: Göğüs boşluğu, akciğerler, gırtlak, kişirler, küçük dil, dil, damak, dişetleri, dişler, dudaklar, geniz, burun.

Bu örgenlerin hepsine birden **konşma aygıtı** denir. Konuşma örgenlerinin birinde hastalık, sakatlık; seslerden birkaçının, ya da hepsinin güzel çıkmasına engel olur: Dişleri dökülmüşlerin, nezlelilerin bile söyleyişleri değişik olur.

Ağız bir ses kutusuna benzer. Kirişlerde oluşan sesler, gürültüler (bkz. n° 33, 35) ağız içinde istenen biçime sokularak ağızdan ve burundan çıkar.

Sesler (fonemler), ağızdaki örgenlerin, kendiliğinden oluşan karmaşık işlemleriyle çıkar. Bununla birlikte her sesin çıkışında üç eylem bulunur:

1) **Gerilme**. — Konuşma örgenleri istenen sesi çıkarma durumuna geçer.

2) **Duralama**. — Çok kısa bir süre gerilme durumunda durup istenen sesi çıkarır.

---

1) Eskiden beri Latin alfabesinin dizilişinde birinci hart **A**, ikinci **B**'dir. Gerek'ler bu dizinin tümünü ilk iki harfle adlandırmışlar: **A** (= **alfa**), **B** (= **Beta**) demişlerdir. Fransızlar bu iki adı birleştirerek **alphabet** diyorlar. Biz de **aifebe** dedik. Son yıllarda **abece** demeye başladık.

3) **Çözülme**. — Örgenler ödevlerini bitirdikten sonra gevşeyerek bekleyiş durumlarına dönerler.

Sözcüklerin ve sözcük parçalarının buluşuna yarayan sesler, art arda dizilmiş değillerdir. Gereğine göre birbirleriyle kaynaşırlar. Bu şöyle olur: Birinci sesi çıkaran örgenler daha çözülme durumuna dönmeden ikinci sesi çıkaracak örgenler hemen gerilmeye başlar ve böylece işlem kendiliğinden olur. Bu oluş şu benzetme ile açıklanabilir.

Sesler, tespih taneleri gibi art arda dizilmiş değil; zincir baklaları gibi iç içe gemiş olurlar. Böylece soluk itişiyle konuşma seslerinden bir taneyi çıkardığımız gibi iki, üç, dört tanesini de birden çıkarırız.

35. SESLERİN BİÇİMLERİ — Akciğerlerden isteğe göre itilen hava, ses kirişleri üzerinden geçerken onları titretip titretmediklerine; yani tonlanıp. tonlanmadıklarına göre de sesler iki çimde oluşurlar:

1) Ünülerle yumuşak ünsüzlerde kirişler titrer, sesler tonlanır (bkz. n° 49-III).

2) Kirişlerde tonlanmadan; yani kirişler titremeden çıkanlar da sert ünsüzler olur (bkz. n° 49-III, 2).

Kolay sandığımız **söyleyiş**, pek karmaşık devimleri kapsayan oluşların, çabaların sonucudur. Anadilinin her sesi, her ağızda o denli kendiliğinden oluşur ki, çok kez, nasıl oluştuklarını kavrayıp anlatamayız. Bununla birlikte her sesin, uyarınca çıkarılması için birçok çıraklık yıllarının geçmesi gerekir. Çocuklar, doğuşlarından bir süre sonra kendiliklerinden buna girişirler ve bu çağı kolay geçiştirirler. Yabancı bir dili güzelce konuşabilmenin kolay olmadığını herkes bilir. Seslerin ve sözlerin ağızda tam biçimine girmesi için yıllarca iyi dinlemek, özenle konuşmak, söyleyiş eğitimi görmek gerekiyor. Çok kez de tam olmuyor.

Ünlülerin söylenişi, ünsüzlere göre, daha kolaydır. Örgenler, önemli bir engele uğratmadan sesi çıkarırlar. Ünsüzlere gelince, onların her birinin ayrı olan çıkaklarında örgenler birbirleriyle karşılaşmak, çarpışmak, sesi sıkıştırmak, çaba harcamak gibi yorgunluklara katlanmak zorunda kalırlar. Çıkağın biraz sağına soluna, üstüne altına rastlarsa iyi sonuç alınma. Çaba yeterini aşarsa ses, istenen, beklenen olgunlukta, güzellikte doğallıkta çıkmaz. Yabancıların iyice başaramayışları bunlardan ileri gelir.

36. SESLERİN TÜRLERİ. — Genel konuşmamıza yarayan 29 ses, çıkışlarına göre ikiye ayrılır.

1) **Ünlüler**. — a e o ü... gibi ses yolunda önemli bir engele uğramadan, daha doğrusu, gerilme, duralama eylemleri sezilmeden çıkanlardır. Gırtlakta kirişlerin titreşmesinden doğan selenler ağızda dilin, altçenenin ve dudakların

aldıkları biçimlere göre değişerek kalın - ince, geniş - dar, düz - yuvarlak ünlüler olurlar (bkz. n° 42).

Ünlülerimizin sekizi de açıktır; seslerini kısıntısız verirler. Yalnız bölge ağızlarında kimi ünüler biraz değişikçe kapalıca söylenirler:

El (örgen), *el.* (başkası)...

Türkçe, ünlüleri en bol olan dillerdendir. gelişmiş bütün dillerde sekiz temel ünlü bulunmaktadır.

Ünlülerle ünsüzler şu bakımdan ayırt edilir: Ünlüler **ses**'tir, ağızdan bir engele uğramamış gibi serbestçe çıkarlar. Ünsüzler, uyarlarınca yalınç birer **gürültü**'dür; her birinin çıkışında ayrı örgenlerin engellemesi, bir çaba harcaması sezilir.

Türkçede ünlüler sekizdir: a e ı i o ö u ü.

Bunlar, tek başlarına okunur ve hece olabilir.

2) **Ünsüzler.** — Ses yolunda az çok engele uğrayıp biçimlenerek boğumlanarak çıkarlar: k m s... (bkz. n° 48).

Örgenlerin kapanışı gerilmenin gücüyle orantılıdır (bkz. n° 34 /1). Böylece en belirtili ünsüzler, soluğun büsbütün kesilmesini gerektirirler.

Bunlar ünlülerle birleşmedikçe okunamazlar, hece kuramazlar.

Seslerin boğumlandığı yere **çıkak** adı verilir: **K**'nin çıkağı damaktır. **m**'ninki dudak, **s**'ninki diş arasıdır. (bkz. n° 48).

Kültür dilimizde ünsüzlerimiz de açık ve tam söylenişlidir.

Bölge ağızlarında az çok değişiklikler görülür:

Sözcük başındaki kalın **k** sesi Güney Doğuda, Doğu'nun kimi yerlerinde çıkağının pek arkasından keskince bir sertlikle çıkarılır. Orta ve Batı Anadolu'da **g** gibi söylenir. **Ğ**'ye çalanları da var. İkinci ve sonraki hecelerde kalın **k**'ler hırıltılı **h** olur.

Karadeniz'in doğusunda **c** sesi **J**'ye çalan bir keskinlik alır. **G, C** gibi söylenir.

37. **Ğ.** (yumuşak g) yarım sesli bir gırtlak ünsüzüdür:

a) Hiç bir sözcüğün başında bulunmaz.

b) Bir heceli sözcüklerden başkalarının sonunda da bulunmaz.

c) İki ve daha çok heceli sözcüklerin tabanlarında birinci ünlüden sonra gelen **ğ**, dahal sonra gelenler **g** olur:

Ağrı, eğri, doğru, yağmur, oğlan, sağlam, ağlamak iğne, uğramak;

Atılgan, yenge, sevgi, saygı, burgu, başlangıç, değgin;

Ağa, ağız, boğaz, sağır, soğuk, dağılmış, boğulmak, çoğul, eğil...

Örneklerde:

g'nin ünsüzlerden sonra geldiği

ğ'nin ise ünlülerden sonra ya da iki ünlü arasında bulunduğu gözden kaçmıyor.

ğ'lerin Söylenişi, Okunuşu:

I. a) İnce düz ünlülerden sonra gelenler **y**'ye dönüşmek eğilimindedir.

Değirmen eğlenmek, değirmi, eğri, seğirmek, iğ, iğrenmek, eğreti...

b) **O, Ö** ünlülerinden sonra gelenlerin kimileri **v**'ye dönüşür:

Kovmak, ovmak, övmek, kovan, gövde, kova, döv...

Yakın yıllara gelinceye dek bu sözcüklerde **v** yerine **ğ** yazılırdı.

c) Kimi sözcüklerde **ğ** sesi öncül ünlünün içinde erir; onu uzatır gibi olur:

Doğru, ağa, yağmur, dağ, ağaç, yağlı...

II. Bölge Ağızlarında:

a) Yumuşak **ğ**'nin gırtlaktan gelen sesi daha belirgindir:

Sağlık, ağız, çoğu, boğum, bağırmak, doğru, ağa...

b) Doğu illerimizde birçok sözcükte **ğ**'nin **g** gibi söylendiği de görülür:

Sögüt, degirmi, degil, aga, ögretmen, verdigi, ögütler...

38. TÜRK ABECESİ'nde 29 harf vardır ve şöyle sıralanmıştır:

A B C Ç D E F G Ğ H I İ J K L M N O Ö P R S Ş T U Ü V Y Z

a b c ç d e f g ğ h ı i j k l m n o ö p r s ş t u ü v y z.

Harfler, kullanıldıkları yerlere göre iki türlü yazılır:

a) Büyük harfler,

b) Küçük harfler,

Büyük harflerin kullanıldığı yerler, türlü konularda görülecektir.

39. HECE:

«*Arayan bulur*» tümcesini yaya yaya söyleyelim: *A-ra-yan bu-lur*. Birinci sözcük üç, ikinci sözcük iki kıpırdanışta söyleniyor.

Örgenlerin birinci kıpırdanışında bir ses (a), ikincisinde iki (ra), üçüncüsünde üç (yan) birleşik ses... çıkmaktadır.

İşte bir soluk itişiyle; yani konuşma aygıtının bir kıpırdanışıyla bir çırpıda çıkan tek veya birleşik sese **hece** denir.

Dilimizin heceleri altı türlüdür:

		Ses Sayısı
a.	— Bir ünlü harftir; her ünlü, hece olur.	1
bu.	— Bir ünsüz, bir ünlü	2
ak	— Bir ünlü, bir ünsüz	2
taş.	— Bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüz	3
üst.	— Bir ünlü, iki ünsüz	3
Türk.	— Bir ünsüz. bir ünlü. iki ünsüz	4

Her hecede bir ünlü bulunur. Ünlü olmadan hece kurulmaz.

Tren, gram... gibi ünlüsü üçüncü sırada olan dört harfli sözcükler Türkçe değildir; Batı dillerinden gelmedir.

Heceler, aruz ölçüsü bakımından ikiye ayrılır:

a) *o, bu...* gibi ünlülerle biten heceler. Bunlara **açık hece** denir.

b) Ünsüzlerle biten heceler: *Al, gör, kurt...* Bunlara da **kapalı hece** denir. (bkz. n° 573).

Açık hecelerden uzatılarak söylenenler de kapalı sayılır (bkz. n° 45).

NOT. — Açık hecelere «kısa», kapalılara «uzun» da denir.

40. ULAMA. — Hecenin temeli ünlü harftir (bkz. n° 38). Türkçede her ünlü, kendinden önce gelen ilk ünsüzü hecesine alır:

Ev: *e-vi, taş*: *ta-şa, üst*: *üs-tü, Türk*: *Tür-ke, yurt*: *tur-di-çi, kırk*: *kır-ka...*

Bileşikler hatta ayrı yazılan sözcükler de bu kurala bağlıdır; öncül sözcüğün son ünsüzü sonraki sözcüğün başındaki ünlüye bağlanır: *Hanımeli...*

Dün akşam üç ekmek aldım.

tümcesinin her sözcüğünü, yabancılar gibi, ayrı ayrı söylemeyiz; bir çırpıda söyleriz ki durum şöyle olur: *Ha-nı-me-li... Dü-nak-şa-mü-çek-me-kal-dım.*

Sözcük sonlarındaki ünsüzlerin, kendilerinden sonra gelen sözcüklerin başlarındaki ünlülere bağlanmasına ULAMA **denir.**

Güzel okumak, güzel konuşmak için ulamaya önem vermek gerekir. Ancak:

a) Noktalama imlerinden biriyle ayrılan sözcüklerde ulama olmaz.

b) Aruzda ölçüyü bozacak ulamalar yapılmaz.

c) Tümce, anlam ve şiddet vurgularıyla kuvvetlendirilmek istenen hecelerde ulamadan vazgeçmek yerinde olur.

Aruzla yazılmış dizelerde ulamaya dikkat edilmezse ölçü bozulur. Ulamayı göstermek için (u) işaratini kullanmak geleneği kökleşmektedir.

41. KAYNAŞMA, DÜŞME, AŞINMA, ÜREME. — Türkçemizin en önemli özelliklerinden biri de sözcüklerde iki ünlünün yan yana bulunmamasıdır. Kullandığımız sözcüklerden yan yana iki ünlü harfi bulunanlar yabancı dilllerden gelmedir:

Saat, şiir, fiil, daire, düello, kooperatif...

KAYNAŞTIRMA. — Ünlü ile biten sözcüğe ünlü ya da ünlü ile başlayan bir ek gelirse:

1. İki ünlünün arasına uygun bir ünsüz girer. Buna KAYNAŞTIRMA harfi denir. Kaynaştırma harfleri dört tanedir: **s, y, n, ş;**

Bu dört harfin her biri belli durumlarda kaynaştırıcı olur:

1) S harfi:

Ad takımlarında ünlü ile biten sözcüklerle **-i** tümlenen takısı arasına girer:

Orhan'ın bahçesi, arabası, kuzusu... (**bkz.** n° 151-1).

Yalnız *su* sözcüğünde **s** yerine **y** gelir: **Suyu**...

2) *N harfi:*

a) Ad takımlarında ünlü ile biten tümleyenle **-in** takısı arasına girer:
Pencerenin, kapının kanadı, köylünün, komşunun evi...

b) Ad takımlarında tümlenen takısıyle durum takıları arasına girer:
Meltem'in evini, evinde, evinden, evine...

c) Bitişik yazılan **-ki** adıl ve ekleriyle durum takıları arasına girer:
Benimkini, evdekinden, dünküne... (**bkz.** n° 272):

ç) **Bu şu, o** adıllarıyle, alabildikleri takılar ve ekler arasına girer: -
Buna, onun şundan, onca, şunlar, onsuz, bunca...

d) İyelik takısı ile **-ce** eki arasına girer:
Okul müdürünce, düzenince, annesince....

3) *Y harfi:*

a) Ünlü ile biten sözcüklerle durum takılarından **-i, -e** arasına girer:
Pencereyi açtım, bahçeye baktım...

b) Eylem çekimlerinde ve türevlerinde karşılaşan iki ünlü arasına girer:
İsteyecek, okuyunca, dinleyici, bekleyen, koklayarak, geleyim...

c) **İdi, imiş ise** ekeylemleri, daha çok, bitişik yazılır:
Sözcüğün sonu ünsüzse **i**'ler düşer:
Bendim Orhan'mış, Yalçın'sa...
Sözcüğün sonu ünlü ise ekeylemlerin başlarındaki **i**'ler **y** olur:
Ali'ymiş, Ülkü'yse, dereydi...

4) *Ş harfi.* — Sayılara üleştirme anlamını -er eki katar:

Sekizer, dokuzar, üçer, onar, yüzer, beş biner...

Ünlü ile biten sayılara ek, ş ile bağlanır. (nkz. n° 172-III):

İkişer, yedişer, yirmişer, ellişer...

II. DÜŞME. — Türkçede, genellikle, kökler değişmez; bununla birlikte kimi sözcüklerin çekimlerinde, türeyişlerinde birer sesin düştüğü görülmektedir. Başlıcaları şunlardır:

1) *Ağız, burun, karın, omuz, göğüs gibi* — ikinci hecelerinin ortasında dar ünlü bulunan – birçok gövde örgeni adlarından sonra ünlü ile başlayan bir ek gelince ikinci hecelerdeki dar ünlüler düşer:

Çocuğun *ağzı, burnu... Karnım tok... Omzunuz* ağrıyor mu; Yürek, *göğsün* sol alt yanındadır. *Ağza* alınmaz sözler...

Hısımlık adları olan *oğul, kayın* sözcükleri de böyledir.

İkinci dar ünlünün:

a) Tamlama takısı alan bu ve bunlara benzeyen örgenlerle hısımlık adlarında düşüşü kesindir: *Ağzın, burnu, oğlumun kaynı...*

b) Öbür takıların ünlüleri, her zaman orta sesi düşürmüyor. Bu konuda da güzel söyleyiş geleneğine uymak gerek. Örneğin:

... başını dışarı çıkarır. İki genç kadınla burun buruna gelir.

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

c) *Baldır. topuk, boğum...* gibi örgen adlarının bir kısmında orta seslerin düşmedikleri görülüyor: *Baldırı, topuğuna...*

2) *Devir-, kıvır-, çevir-, sıyır-, kavur-, savur-...* gibi ikinci heceleri v /y + dar ünlü + r olan eylem köklerinden sonra *-i, -im, -inti, -ik* yapım ekleri ile edilgenlik eki *-il* gelince ikinci gecelerdeki dar ünlüler düşer:

Devirim > *devrim*, kıvırım > *kıvrım*, çeviri > *çevri*, ayırıntı > *ayrıntı*, sıyırık > *sıyrık*, buyuruk > *buyruk*, kavuruk > *kavruk*, devirilmek > *devrilmek*, sıyırıldı > *sıyrıldı*, savurulmak > *savrulmak...*

3) *Fikir, zikir, şükür, ömür, akıl, zihin, resim, keşif...* gibi Atapçadan dilimize geçmiş sözcükler, ünlü ile başlayan bir ek alınca hecelerindeki dar ünlüler düşer (bkz. n° 323-yazılışı):

Fikre, zikre, aklın, zihni, resme, keşfin, şükretmek, sabrediniz...

Bu ünlü düşmesi olayına ORTA HECE TUTUMU da deniliyor.

4) *Koku, sızı, yumurta...* gibi birkaç ad, -le ekiyle türemiş eylem olurken sonlarındaki ünlüler düşmüştür (bkz. n° 292):

Koklamak, sızlıyor. yumurtlamış...

5) *Sarı*, sıfatından **-er** ekiyle eylem türerken ikinci ünlünün düştüğü görülmektedir (bkz. n° 296): *Sar(ı)armak.*

6) **-cik (-cek), -rek** ekleriyle küçültülen adların sonlarında **k** varsa düşer (bkz. n° 179-II):

Küçü(k)cük, ufa(k)cık, büyü(k)cek, ufa(k)rak...

7) *Ufak, yüksek, alçak, küçük...* sözcüklerinden **-(e)l** ekiyle eylemler türerken sonlarındaki **k**'ler düşmüştür (bkz. n° 295-III):

Ufalmak, yükselelim, alçalmış, küçülüyor...

8) *Rast, üst, ast..* .sözcükleriyle kurulan bileşiklerde **t**'ler düşmektedir:
Rasgele, assubay, üsteğmen...

9) **Eklerin Başlarındaki Ünlülerin Düşmesi.** — Ünlü ile başlayan iki ve daha çok sesli ekler ve takılar iki türlüdür:

1°) Baş ünlüsü temel yapıdan olan ekler: -en, -ecek, -erek, -içi, -ince, -er, -in, -iş (eylemden ad türeten):

Gel-en, yaz-acak, sevin-erek, al-ıcı, ver-ince, sekiz-zer, Sevim'in, anlat-ış...

Ünsüzlerle biten tabanlarıra oldukları gibi gelen bu ekler, ünlü ile biten tabanlara birer kaynaştırıcı ünsüzle eklenirler-

Bekleyen, arayacak, söyleyerek, dinleyici, uzayınca, yedişer, Ali'nin...

2°) **Baş Ünlüsü Bağlayıcı Görevinde Olan Ekler ve Takılar,** ünsüzle biten tabanlarda değişmez. Ünlü ile karşılaşınca baş ünlüsü düşer. Bu eğreti ünlüler ayraç içine alınmıştır:

a) İyelik takıları: -(i)m, -(i)n, -(i)miz, -(i)niz:
Kardeş-im, arkadaş-ın, çayır-ımız, okulumuz...
*Anne-(i)*m, *abla-(i)n, tarla-(ı)mız, hoca-(ı)mız...*

b) -(e)k ekiyle eylem tabanlarından türemiş sözcükler:
Dur-ak sığın-ak tara(a)k, kayna(a)k...

c) Topluluk sıfatı türeten -(i)z eki:
Beş-iz, üç-üz, dör-üz, iki (i)z...

ç) Sayılardan derece sıfatı türeten -(i)nci eki:
Bir-inci, üç-üncü, sekiz-inci, dokuz-uncu...
İki-(i)nci, yedi-(i)nci, yirmi-(i)nci, elli-(i)nci.

d) Eylemlerin çatı eklerinden ünlü ile başlayan -(i)n, -(i)ş ekleri:
bil-indi, gör-ündü, uç-uşmak, at-ışmak...
yıka-( )ndı, oku-( )ndu; söyle-( )şmek, bekle-( )şmek...

e) Şimdiki zaman kipinin eki -(i)yor:
Öğren-iyor, oku-( )yor...

f) Geniş zaman kipinin eki -( )r:

Gel-i-r, iç-e-r, kır-a-r, görüş-ü-r, at-a-r...
Ara-( )r, söyle-( )r, uyu-( )r, dile-( )r...

III. AŞINMA. — İki ünlü harfin yan yana gelişi Türk zevkine uymadığı içindir ki, ayrı sözcüklerde karşılaşan ünlülerden birinin – çok kullanılanlarda – aşındığı görülür: *Ali Ağa* yerine *Al-Ağa*, *Hoca Efendi* yerine *Hocafendi* denmiştir (bkz. n° 376-I. örnek). *Karaca Oğlan da Karacaoğlan Veli Efendi* yerine *Vel-Efendi* çayırı denmektedir. *Mustafa Efendi*'den iki, üç harf aşındırarak *Mustafendi* diyenler pek çoktur.

Yukarıda sıralanan örneklerin birçoğunda öncül sözcüklerin son sesleri aşınmaktadır.

Bu oluş, kural değerli şöyle bir yargıya bağlanabilir:

Birleşmiş sözcüklerin çok kullanılanlarında aşınmalar, nirinci sözcüklerin son seslerinde olmaktadır.

Bunlardan başka:

a) *Orada = orda, nerede = nerde, değenek = değnek, dışarıda = dışarda, yukarıdan = yukardan...* olmuştur. *Sonra = sora,* olmaya başlamıştır.

Isıcak > sıcak, ısıtma > sıtma da olmuştur.

b) *Kışlak yaylak sözcükleri,* **k**'lerin aşınmasıyla *kışla, yayla* olmuştur.

c) Sık kullanılan bileşik sözcükler de aşınma yoluyla kısalmaktadır *pek-iyi = peki, kahve-altı = kahvaltı, ey-oğul = ayol, biri birine = birbirine, kayın ana = kaynana...*

ç) *Pazar-ertesi = pazartesi, cuma-ertesi = cumartesi...* olmuştur.

d) Üç ve daha çok heceli kimi sözcük tabanlarında ortadaki dar ünlüler aşınmıştır:

İçerilek > içerlek, kokula- > kokla-, kavuşak > kavşak, ilerile > ilerle, süpürüntü > süprüntü...

e) Dil tarihimiz boyunca en çok aşınan ses **g, ğ**'dir. Çok heceli sözcüklerin sonlarındaki **ğ**'lerin hemen hepsi aşınmıştır:

Türlüğ türlü, *kamuğ* kamu, *tiriğ* diri, *kutluğ* kutlu...

Ortadaki **g**'ler de aşınmıştır:

Tavuşgan tavşan, *yalgan* yalan, *ingek* inek, *tarığlağ* tarla... (D.L.T)

f) Ad takımlarında:

1) Tümlenen takısı **i**'den sonra nesne takısı **i** gelince iki ünlü arasına **n** kaynaştırma harfi gelir. Geçmiş yüzyıllarda bu durumdaki nesne takısı sık sık aşınırdı;

2) Hatta kaynaştırma harfi **n**'den sonra gelen şümleyen takısı **-ın**'n de aşındığı olur.

Andan sonra Cüneyt'in daha başın (= başını) *kestirdi.*

İkisin (= ikisinin) *başların* (= başlarını) *hisara karşı gösterdi.*

(Aşıkpaşazade Tarihi.)

3) İkinci türlü ad takımlarının kaynaşıp bileşmesiyle oluşan yer adlarında iyelik (tümlenen) takısı **-(s)i**'nin aşınması hızlanmaktadır:

Kadıköy (ü), Topkapı (sı), Tekirdağ (eskiden: Tekfurdağı), *Mecidiyeköy, Gayrettepe, Maltepe* (İstanbul'da semtler), *Hasankale...*

Kurumların. büyük yapıların adlarında da **-(s)i** takısının aşınması sıklaşmıştır:

Sümerbank, Etibank, Şekerbank, Türkiş, İpekiş, Demirspor, Yıldız Han...

Ordu aşamalarını gösteren bileşik adlarda tümlenen takısının aşındığını gösteren örnekler:

Erbaş, albay, tümgeneral... (bkz. n° 240-IX.)

Farsça *hane* ile oluşan bileşikler bir haylidir: *Kütüphane, yemekhane, birahane...* Bu bileşiklzrin kimilerinde **a**'dan sonra gelen **ha** heceleri aşınmış tır: *Eczahane > eczanz, postahane > postane, pastahane > pastane...*

Bunlardan başka:

a) *Şiş kebap, ızgara köfte, kuzu pirzola...* gibi iyelik ekleri aşınmış öbekler yerleşmiş gibidir.

b) Zarflarm üzerlerinde (..... sokağı) tümlemelerindeki iyelik takılarını aşındırarak:

Çalıkuşu Sokak, Taşkent Sokak, Dokumacılar Sokak, Cami Sokak... yazanlar artmaktadır.

c) Tümcelerden sözcük düşmeleri (bkz. n° 136) ve düşüklü anlatımlar için (bkz. n° 137).

ç) **Kısaltmalar** - uzun adları birkaç harfle, bir iki hece ile söylemeler günden güne artmaktadır: PTT, TCDD (=Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları), TUBİTAK (=Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu).

Bu oluşların etmenlerini şunlarda aramak gerekiyor:

Hız çağındayız. Kişioğlu, sesi geride bıraktı. Yıldırımı aşmaya çalışıyor. Her alanda daha çabuk sonuca varmak en ön düşünce... Bu genel gidişin dillerde de, sözcüklerde de etkisini doğal saymak gerek. Yukarıda sıralanan aşındırmalar, düşürmeler, kısaltmalar hep daha kolay, daha çabuk söyleyebilmek isteğinden doğmaktadır. Bu oluşlar, dillerin başka alanlarında da baş gösterecektir.

IV. ÜREME (ses artması). – Söyleyiş kolaylığı yüzünden Türkçe sözcüklerde kimi seslerin düştüğü, aşındığı görüldü. Gene bu kolaylığı elde etmek için şu durumlarda kimi seslerin ürediği (arttığı) da görülür:

I. Türkçe sözcüklerde: 1-a) Kimi sözcüklerin küçültmesinde ekten önce bir ünlü üremektedir:

Az-a-cık, bir-i-cik, genc-e-cik, dar-a-cık, gül-ü-cük, öp-ü-cük... (Bunlar yazıma geçer.)

b) "İle" ilgeç – bağlacından sonra bir *n* artırırlar, hatta l'yi de *n*'ye çevirenler az değildir: *Evlen (evnen) okul arası... (Sevim'len Sevim'nen) Orhan geliyor.*

2) Bölge ağızlarında üremeler daha çeşitlidir:

a) **R.L** gibi ünsüzlerle başlayan sözcüklerin başlarına – kimi bölgelerde bir dar ünlü getirilir: *Iramazan, İrecep, Urum, ilimon...*

b) Kimi sözcüklerin başlarında birer ünsüzün ürediği de görülür:

Elbet – helbet, ayva – hayva, inmek – yenmek...

Son üç bölümde anlatılan ses üremeleri yalnız söyleyişte kalır; yazıma geçmez.

II. Batı kökenli sözcüklerde kolay söyleme eğilimi şunlara yol açmaktadır:

1) Sözcük başlarında art arda iki ünsüzün söylenmesi güçtür:

Tren, gram, grev, frank, klor, plan, prensip, bronz, brüt... gibi pek çok sözcükte baştaki çift ünsüzün arasına bir dar ünlü getirilerek söylenir: *Tiren gıram, pilan, bürüt...*

2) **S** ile başlayan çift ünsüzlü *skeç, skandal, stilo...* gibi sözcüklerin başlarına birer dar ünlü getirilerek söylenir: *İskeç, istilo, iskandal...*

3) İki türlü söylenenler de var:

Spor – Ispor, sıpor, spiker – ispiker, sipiker. Slogan – silogan, islogan, stop – sitop, istop...

ç) Ses üremelerine sözcük içlerinde de rastlanır: *Elektrik, filim, sosyalizim...*

4) Bir sözcükte iki sesin ürediği de olur: *ekispires, ekistira...*

5) Art arda iki ünlüsü bulunan sözcüklerde araya bir v girer:

Puan – puvan, aut – avut, raunt – ravnt, tual – tuval...

Batı kökenli bu ve benzeri sözcüklerdeki ses artmaları yalnız söyleyişte kalır; yazıma geçmez diye kabul edilmiştir.

ÜNLÜ UYUMU

42. ÜNLÜLERİN BÖLÜMLENMESİ. — Ünlüler söyleyiş özelliklerine, dilin ve ses yolunun aldığı biçimlere göre üç bakımdan bölümlenir:

1. Söyleniş özelliğine ve dilin durumuna göre sekiz ünlünün:

a) Dördü kalındır : a ı o u;

b) Dördü incedir : e i ö ü.

Alt alta yazılan her çift ses bir cistendir. Dikkatle söyleyerek denenince kalınlarda dilin arkaya doğru çekildiği, incelerde ise dilin öne doğru uzar gibi olduğu ve sesin, kalınlara göre, daha öne itilerek çıktığı anlaşılır.

II. Ünlüler, altçenenin durumuna göre de ikiye ayrılır:

a) Geniş ünlüler : a e o ö;

b) Dar ünlüler : ı i u ü.

İlk dördünü söylerken altçene aşağı iniyor, böylece ses yolu genişliyor, öbürlerinde altçene aşağı inmiyor; ses yolu dar kalıyor.

III. Dudakların durumuna göre de ünlüler ikiye ayrılır:

a) Düz ünlüler : a e ı i;

b) Yuvarlak ünlüler : o ö u ü.

İlk dördünü söylerken vudaklar düz kalıyor; sonrakilerde yuvarlaklaşarak öne doğru uzanıyor. Ünlülerin bölümlerini bir de şu çizelgede görelim:

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
kalın	a	ı	o	u
İnce	e	i	ö	ü

Böylece:

a. — Kalın, düz, geniş bir ünlüdür. Bundan sonra a ı gelir
e. — İnce, düz, geniş bir ünlüdür. » » e i » ,
ı. — Kalın, düz, dar bir ünlüdür. » » a ı » ,
i. — İnce, düz, dar bir ünlüdür. » » e i » ,
o. — Kalın, yuvarlak, geniş bir ünlüdür, » » a u » ,
ö. — İnce, yuarlak, geniş bir ünlüdür. » » e ü » ,
u. — Kalın, yuvarlak, dar bir ünlüdür. » » a u » ,
ü. — İnce, yuvarlak, dar bir ünlüdür. » » e ü » ,

43. BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU:

Türkçenin temel niteliklerinden en güçlüsü ünlü uyumudur. Dilimize özgü olan bu dizge, yalnız Batı Türkçesinde değil; Ural-Altay diyeleklerinde de egemendir ve ilerleyici bir düzendedir; böylece:

a) Türkçe sözcüklerde sonra gelen ünlüler, öncekilere;

b) Ekler de sözcüklerin son hecelerine uyarlar:

Yarın kıra gidecek, güzel çiçekler toplayacağız, Siz de gelmez misiniz?

Görülüyor ki kalın ünlülerden sonra kalın, ince ünlülerden sonra da ince ünlüler gelmektedir. Türkçeyi başka dillerden ayıran bu temel özelliğe **büyük ünlü uyumu** denir.

Ünlü uyumuna aykırı olan:

İnsan, meydan, daire, dünya, istifade, otomobil, kitap, gazete, telefon, kahve.. gibi birçok sözcük, Türkçemize yabancı dillerden gelmiştir.

Öz Türkçe sözcüklerden de ünlü uyumuna aykırı gözükenler var:
Elma (aslı: alma), *anne* (aslı: *ana*), *kardeş* (aslı: *kardaş*, daha doğrusu: *Karındaş)*, *hangi (kangı)*, *inanmak*, *şişman*, *dahi...*

Genel kurala aykırı olan bu öz Türkçe sözcüklerin birer hecesini İstanbul ağzı ya da başka nedenler inceltmiştir.

Bir de eklerin durumunu inceleyelim:

Çiçek-li, *taş-lık*, *siz-den*, *olgun-luk*, *asker-ler*, *kitap-çılar...*

Kural kendiliğinden çıktı:

Türkçede ekler, sözcüklerin son hecelerine uyar.

Yalnız:

Geliyor, *koyarken*, *yarınki*, *akşamleyin*, *ekşimtırak...*

sözcüklerindeki *-yor*, *-ken*, *-ki*, *-leyen*, *-(i) mıtırak* ekleri büyük ünlü uyumu dediğimiz genel kurala aykırıdır.

Bunlardan **-yor** eki, incelemeler gösteriyor ki, **yör, yörü,** ya da **yoru** eylem kökünün ekleşmesinden doğmuştur.

-ken eki de *iken* sözcüğünün kısalmıştır.

Geriye kalan **-ki, -leyin, -(i)mtırak** ekleri de gene İstanbul ağzının etkisine uğramıştır. Bugün birçok bölgelerde bu ekler de köklere uygun söylenir:

Gelirken, *koşarken*; *evdeki*, *bağdakı*; *geceleyin*, *akşamlayın: acımtırak*, *ekşimtirek...*

Yüzlerce eklerimizin içinde ancak bu beşinin – belli nedenler yüzünden – aykırı oluşları kuralın genelliğini bozmaz.

NOT. — Yabancı dillerden gelmiş sözcüklerin birkaçının ünlüleri görünüşte kalın olmalarına karşılık söylenişleri inceye eğilimli oldukları için ekleri incedir:

Harf – harfler, emsal – emsalsiz, rol – rolü, dikkat – dikkatli, hal – hali, halli...

44. KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU. — Ünlülerin düzlük – yuvarlaklık, darlık – genişlik bakımlarından uygunluğudur (bkz. n° 42):

Küçük ünlü uyujunu kolayca kavrayabilmek için incelemeleri iki kurarala bağlamak yerinde olur:

1) Öz Türkçe sözcüklerde düz ünlüler (a e ı i) den sonra düz ünlüler gelir. Yani:

Düz ünlüler (a e ı i) den sonra yuvarlak ünlüler (o ö u ü) gelmez:

Avcılar, karlı dağdan inerek pınara yaklaştılar.

Ayrı yazılan «de» bağlacı ile «mi?» soru eki de öncül sözcüklere uyarlar.

NOT. — a) *Armut, çamur, kavun, kabuk, savunmak; kavuşmak; yavuz, avuç, çabuk, avutmak, yağmur...* gibi epeyce sözcükte düz ünlü a'dan sonra dar yuvarlak ünlü **u** gelmektedir.

Bu örneklerde **u**'lardan önceki harflerin dudak ünsüzleri olduğu gözden kaçmıyor. Buna bakıp da bütün dudak ünsüzlerinden sonra her sözcükte yuvarlak ünlü geleceği kuralı çıkarılamaz: *Kabak, savaş, saman, kapamak...*

b) Eski yazınımızda *gelmek, demek, bağlanmak..* gibi kimi eylemlerden çekimlenen geniş zaman kiplerinde **e a** ünlülerinden sonra **ü u**'ya rastlanır:

gelür, denür, söylenür, bağlanur...

2) Yuvarlak ünlüler (o ö u ü) den sonra:

a) Düz, geniş ünlüler (a e) ya da

b) Dar, yuvarlak ünlüler (u ü) gelir.

Yani:

Yuvarlak ünlüler (o ö u ü) den sonra:

a) Düz, dar ünlüler (ı i) ya da,

b) Yuvarlak, geniş ünlüler (o ö) gelmez.

NOT. — Bu kurallar gösteriyor ki geniş, yuvarlak (o ö) ünlüleri öz Türkçe sözcüklerde ancak birinci hecelerde bulunur. İkinci ve daha sonraki hecelerde bulunmaz; var gibi görünenlerden:

a) *-yor* ekinin kuraldışı olduğunu gördük (nkz. n° 43).

b) *Ayol!* sözcüğü bileşiktir: *Ey oğul, ay oğul.*

c) *Oho, öhö, öhö!* ünlemleri yakıştırmaca sözcüklerdir.

Küçük ünlü uyumuna aykırı olan:

Horoz, ümit, alkol, sinüs, radyo, konsol, etüt, mühim, kabul... yabancı kökenli sözcüklerdir.

NOT. — Büyük ünlü uyumuna ayıkırı **-ki** eki, son hecesinin ünlüsü **ü** olan sözcüklerde küçük uyuma göre değişir: *Dünkü, öbürkü. Gönül'ünkü...*

Bileşik sözcüklerde ünlü uyumu aranmaz.

Hanımeli, Yeşilırmak, yüzbaşı, Keçiören, Binboğa (dağları)... Her sözcük kendi ses bağımsızlığını korur.

UYARI — Ünlü uyumları, Türkçemizin son yüzyıllardaki durumuna göredir.

Büyük uyumun eski çağlara dek uzamasına karşın küçük uyumun. Anadolu ağızlarında bile, bugünkü düzene yavaş yavaş yaklaştığı görülür. XV. yüzyıldan dir örnek:

... kendü vilayetinde olan etrafın sancak beğlerin okudılar... Sancak beğlerinden saçular geldi. Eyü atlar...

(Aşıkpaşazade Tarihi.)

45. KISA ve UZUN ÜNLÜLER. — Ünlüler uzunluk ve kısalık bakımından da iki çeşittir:

Karalar, ikinci, okuyorlarmış, bilecektim... sözcüklerinin bütün hecelerini söylerken hiç birini daha çok çekerek uzatmıyoruz. Oysa *daire, sakin, suret...* sözcüklerinin birinci heceleri uzatılarak söylenir. Bunlar gibi: *isabet, cehalet, adalet, nihayet, mekân...* sözcüklerinin de ikinci heceleri uzatılır. *Askeri (okul) istiklal* sözcüklerinin de üçüncü heceleri uzundur. Böylece, uzatılarak söylenen hecelerin ünlüleri uzun, öbürleri kısadır (bkz. n° 39).

Türkçe sözcüklerde, genel olarak, uzun hece yoktur. İçinde uzun hece bulunan sözcükler yabancı dillerden gelmeldir.

Türk dilinde uzun ülünün bulunmaması, Türk'ün uzun heceden pek hoşlanmadığını gösterir. Bunun içindir ki Anadolu halk ağızlarında uzun heceli yabancı sözcükler tıpkı Türk sözleri kısalığında söylenir. İstanbul halkınca benimsenen yabancı sözcüklerdeki uzun hecelerden birçoğunun gittikçe aşınarak kısaldıkları görülür: *İnsan, kadı, cevap, ispat, meydan, kitap...*

Bu kısalmaların, daha çok, son hecelerde olduğu gözden kaçmıyor.

46. ÜNLÜ UYUMLARININ ETKİLERİ. — I. Yabancı dillerinden Türkçeye geçmiş, halk dilinde yerleşmiş sözcüklerden birçoğunun sesleri değişmiş, uyumlara aykırı yönleri aşınarak Türk söyleyişine uymuştur:

Nerdüban > merdiven, *haste* > hasta, *cihar şenbih* > çarşamba, *çar yek* > çeyrek, *badingan, badincan* > patlıcan...

Sık kullanılan kimi bileşiklerde de ünlüler birbirlerini etkilemiş, uyuma zorlamıştır:

o bir > *öbür, o ile* > *öyle...*

ÜNSÜZLER

47. ÜNSÜZLER. — Kirişlerde perdelenen sesler, çıkışlarına göre ikiye ayrılır:

1) Ses yolunda engele uğramadan çıkanlar, **ünlüler** (bkz. n° 36).

2) Ses yolunda engele uğrayarak türlü örgenlerle boğumlananlar.

Bunların da terimi **ünsüzler**dir.

Dilimizin ünsüzleri 21'dir.

b c ç d f g ğ h j k l m n p r s ş t v y z.

NOT.— ÜNSÜZ teriminin türeyiş anlamı bu kavramı kapsamaya yetmiyor. Ünü (=sesi) olmayan, ün (=ses) biçimine girmeyen bir devinim, konuşma öğesi olabilir mi? Yerleşmiş gibi olan terim dizgesine uyarak **ünsüz** dedik. Konuya ÜNDEŞ terimi daha yakışır; çünkü bunlar ünlülerle kaynaşmadan okunmazlar: *ç l ş l m* Aralara yakışan ünlüler girince: *çalışalım* olur. Bu oluşu göz önünde tutarak bu terimi **ündeş**'e çevirmek yerinde olacaktır.

48. BOĞUMLANMA ve ÇIKAK. — Ünsüzler, ağzımızdaki örgenlerin karmaşık devimleriyle, kımıldanışlarıyla, ve oynaklanmalarıyla biçimlenir: Kimi kez ses yolu büsbütün kapanır (patlar); kimi de az ya da çok darlaşarak sesi sıkar, boğar, sızdırır (bkz. n° 49). Ünsüzlerin böylece oynaklanıp çeşitlenmesine **boğumlanma** denir.

Her ünsüzün boğumlandığı yere **çıkak** diyoruz. Bir ünsüzün çıkağını bulmak için başına bir ünlü getirerek bir hece halinde söylemek yeter: *Abla*'daki **b** iki dudağın kapanmasıyla patlayarak çıkıyor. *Ev'deki* **v** üst dişlerin altdudağa basmasıyla sızarak söyleniyor. *Ok*'taki **k**'nin çıkağı damaktır; dilin dibi damağa yaklaşarak yolu kapatıyor ve ses orada patlayarak boğumlanıyor.

s ş sesleri üst dişlerin arasından sızarak çıkar: *Us, iş...*

49. ÜNSÜZLER, türlü yönlerden bölümlere ayrılır:

I. Çıkaklarına göre dört çeşittir:

1) Dudak ünsüzleri : b f m p v :

2) Diş ünsüzleri : ç c d j l n r s ş t z ;

3) Damak ünsüzleri : g ğ k y ;

4) Gırtlak ünsüzü : h.

Bunlarla ilgili açıklamalar:

1) Dudak ünsüzleri:

a) Dudakların birbirine dokunmasıyla çıkaff: b, m, p.

b) Alt dudağın üst dişlere dokunmasıyla çıkar: f, v.

2) Diş ünsüzleri, dil ucunun üst dişlere, üst dişetlerine yaklaşmasıyla, dokunmasıyla çıkar: ç s...

3) Damak ünsüzleri:

a) Dil ortasının (sırtının) öndamağa ya da dil kökünün artdamağa yaklaşmasıyla çıkar: ğ l y...

b) Bu örgenlerin sıkışıp yolu kapamasıyla patlayarak çıkanlar: g k.

4) Gırtlak ünsüzü bir tanedir: **h**. Bu, ses kirişlerinin birbirine çarpmasından doğar ve ağızda hiçbir engele uğramadan çıkar.

II. Sürekli söyleyip söylenmeyeceğine göre:

Sürekli ünsüzlerde ses yulu büsbütün kapanmaz; sesler, örgenlerin kısıp darlaştığı yerlerden sızarak çıkarlar.

Ses yolunun büsbütün kapanmasıyla patlayarak çıkan ünsüzler de **süreksiz**'lerdir.

Bir ünsüzün sürekli olup olmadığı kolayca denenebilir: Başına bir ünlü getirerek söyleyelim: Sesi uzayıp gidiyorsa **sürekli**, birden tıkanıp kesiliyorsa **süreksiz**'dir:

Özzzz. **z** istendiğince uzuyor; süreklidir.

Ek. **k** uzamıyor; ses yolu birden tıkanıyor; söreksizdir.

Böylece ünsözler ikiye ayrılıyor:

1) Sürekli ünsüzler : f ğ h j l m n r s ş v y z[1];

2) Süreksiz ünsüzler : b c ç d g k p t .

NOT. — **m** ve **n** ünsüzleri söylenirken çıkakları — süreksizlerde olduğu gibi – kapanır. Bununla birlikte seslerinin genizden uzayarak çıkışı sürekliler arasında sayılmalarını daha uygun göstermiştir.

III. Yumuşak (ötümlü) ve sert (ötümsüz) ünsüzler:

Ünsüzler, kirişlerde perdelenirken titreyip titremediklerine göre de ikiye ayrılır:

---

1) **m** ile **n**'yi birçok gramerciler süreksiz sayarlar. Çünkü **en, im** derken ses yolları kapanıyor. Buna bakarak **m** ile **n** ünsüzlerini süreksiz saymak yerinde olur. Şurası var ki bu harflerin yolları kapansa da sesleri genizden geliyor ve istendiği kadar uzatılabiliyor. Onun için bunları **sürekli** saymayı uygun bulduk.

1) Kimi ünsüzler, ünlüler gibi, ses kirişlerini titreterek tonlanır. Bu ton, boğumlanma yerinden çıkan gürültü ile karışır ve birlikte işitilir. Böyle biçim lenenlere **yumuşak** ya da **ötümlü** ünsüzler (tonlular) denir:

b c d g ğ j l m n r v y z .

2) Ses kirişlerinde tonlanmayan, yalnız boğumlanma yerlerinde, çıkaklarında biçimlenirken gürültüleri işitilen ünsüzlere de **sert** ya da **ötümsüz** ünsüzler (tonsuzlar) denir.

Sert ünsüzler sekiz tanedir: ç f h k p s ş t .

NOT. — Bu tonla gürültüyü ayırt edebilmek için kulaklar parmaklarla iyice tıkanır; her harfin başına bir ünlü getirilerek birer birer söylerken ağız boşluğundaki seslerine dikkat edilir: *Aç, ad, ok, im, et; öz; aş; al...*

Sertlerin sesleri daha tok, daha gürültülüdür.

Bu bölümleri bir de şu çizelgede görelim:

Çıkaklarına göre	SERT		YUMUŞAK	
	Sürekli	Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
Dudak	f	p	m v	b
Diş	s ş	ç t	j l n r z	c d
Damak		k	ğ y	g
Gırtlak	h			

50. ÜNSÜZLERLE İLGİLİ YAZIM KURALLARI. — Bu kuralların iyice ve kolayca kavranması için yukarıdaki çizelgeyi kısaltalım:

	SERT	YUMUŞAK
Sürekli	f h s ş	ğ j l m n r v y z
Süreksiz	ç k p t	b c d g

I. Süreksiz yumuşak harflerle ilgili kural. — Türk yazımı pek kolaydır; kesin kurallara bağlanmıştır. Bunların içinde az çok çapraşık olananı, tartışmalara yol açanı **b c d g** dir. Bu harflerin sertleri **ç k p t** dir. Her eşit çifti karşılaştıralım: **b-p, c-ç, d-t, g-k.** Sözcük sonlarındaki ses bu eşit çiftlerden ikisine de benzeyince hangisiyle yazılacağını kestiremeyenler, kural üzerinde tartışanlar var:

Turgud, kitab, ağac... mı yazılacak;

Turgut, kitap, ağaç... mı?

Bu iki yazılıştan yalnız birini doğru bulanlar, öbür yazılışı yanlış sayarlar. Yazım konusunda tartışmaya değil; ileri ulusların dillerinde olduğu gibi genelleşmeye, kesinleşmiş genel ve kesin kurala yürüyelim:

Sözcük sonlarında süreksiz yumuşak harfler (b c d g) **bulunmaz:**

Turgut, kitap, ağaç, dört, ok, cevap, çeşit, kıraç, mektep...

Bu süreksiz yumuşak harfler (b c d g) Türkçe sözcüklerde hece sonlarında da bulunmazlaz.

ç p t ile biten kimi sözcüklerin değişik anlama gelişleri göz önünde tutularak yazılışlarında ayrılık gözetilmesi – **c b d** ile yazılması – Yeni Yazım Kılavuzu'na göre yersiz sayılmıştır. Gerekçesi şunlardır:

1) a) Yalın halde söylenişleri birdir.

b) Anlamları sözün gelişinden anlaşılır.

c) Çekimlerde ayrılık büsbütün kendini gösterir:

Çocuğun saçı - borunun sacı, paranın kalpı - hastanın kalbi...

2) Anlama göre ayırt etmek güçlüğü, yanlış yazmalara yol açmaktadır.

Ancak anlamları birbirinden pek uzak olan şu sesteş sözcüklerdeki ayrılıkların yazımda da gösterilmesi; yani benzerlerden uygunlarının **b c d** ile bitmesi zorunlu görülmüştür:

a) Türkçelerden:

Ad = isim — *at* = hayvan;

Yed (mek) = yedeğinde götürmek — *yet* (mek) = kiyafet etmek.

Yad = başka, yabancı — *yat* = yatmak eyleminin kökü.

b) Yabancı sözcüklerden:

Hac = kutsal yeri ziyaret — *haç* = salip.

Had = sınır — *hat* = çizgi.

Bunlardan başka, sesteşleri bulunmaya n şu borkaç sözcük de **c d** ile bitmektedir:

Rab = Tanrı, *ab* = su, *Şad* = sevinçli, *had* = sivri, azışık.

NOT. — Yumuşak süreksiz *c*'nin sert ünsüzlerinden sonra sertleşerek *ç* olduğunu gördük. *L, m* yumuşak ünsüzlerinden sonra da – kimi sözcüklerde *ç* bulunur;

yalçın, kılçık, kalça, ilçe, yamçı; kamçı...

3) Batı dillerinden gelmiş birkaç sözcük **g** ile bitmektedir: *Miting, Türkolog, sosyolog monolog, gong...*

II. Ünsüzlerin benzeşmesi. — Süreksiz yumuşak harfler (b c d g) iki yerde bulunmaz:

1) Sözcük sonlarında[1],

2) Sert harflerden (ç f h k p s ş t) sonra:

1) Bu, yukarıda incelendi.

Askerlerden, izcilerden sonra esnaf grupları geçti: Fırıncı, dokumacı, kebapçı, kayıkçı... Alay Çemberlitaş'tan, Sultanahmet'ten, Sirkeci'den Taksim'e yürüyor; her tarafta sevgilerle, coşkun alkışlarla karşılanıyordu.

Bu tümcelerdeki *-di, -den, -ci, -gi* ekleri yumuşak harflerden ve ünlülerden sonra değişmiyor:

Askerlerden, izcilerden, karşılanıyordu, fırıncı, dokumacı, sevgi...

Oysa sert harflerle karşılaşan **d c g** süreksiz yumuşak harfler sertleşerek[1] sırasıyla:

d - t oluyor : *Geçti, Çemberlitaş'tan, Sultanahmet'ten,*
c - ç oluyor : *Kebapçı, kayıkçı,*
g - k oluyor : *Coşkun...*

Kural kendiliğinden çıktı:

Süreksiz yumuşak harflerle başlayan ekler, sert harflerden sonra gelirse sertleşir. Buna ünsüzlerin benzeşmesi denir.

Ünsüzlerin benzeşmesi şuralarda aranmaz:

a) Yabancı dillerden gelmiş sözcüklerin gövdelerinde:
İstikbal, mahcup, mahdut, işgal, meşgul...

b) Bileşik sözcüklerde:
Akbaba, Kurtdereli, üçgen, Akdeniz, kırkbayır...

III. Türkçede **b**'den önce **n** bulunmaz; **n** gibi söylenenler de **m** ile yazılır:
Çember, amber, kümbet, zembil, tombul, tembel, çarşamba, cumba...

Yalnız:

a) *İstanbul, Safranbolu...* gibi yer adları, yazılışta bu kurala uymaz.

b) Bileşik sözcüklerde de bu benzeşme yazıda gösterilmez.
Onbaşı, binbaşı, sonbahar, günbatısı...

IV. Kimi ünsüzlerin, yalnız konuşmada sezilen dönüşmeleri de bir tür benzeşmedir. Birkaç örnek:

a) **Z**'nin **s**'ye dönüşmesi:

Vermezse < vermesse, yazsa < yassa, gözsüz < gössüz, almazsa < almassa...

b) **L**'nin **n**'ye dönüşmesi: (bkz. n° 41-IV. 1 /b.):
Anlat < annat, dinle < dinne, inliyor, < inniyor, karanlık < karannık...

c) **C**'nin **j**'ye, kimi kez de **ş**'ye, **z**'ye dönüşmesi:
Necdet < nejdet, ecnebi < ejnebi, eczane < ezzane, içtihat < iştihat...

Bu dönüşmeler yazıda gösterilmez.

1) b harfiyle başlayan ek bulunmalığı için benzeştiği görülmez.

51. SÜREKSİZ SERT HARFLERİN (ç k p t) YUMUŞAMASI:

Ağaç - ağacı, taşlık - taşlığa, kitap - kitaba, dört - dördü...

Sözcük sonlarındaki süreksiz sert harfler (ç k p t), **ünlülerle karşılaşınca yumuşarlar.**

Bu oluşlardan şu sonuca varılır:

ç - c olur : *kerpiç - kerpice, ardıç - ardıcın, kulaç - kulacı...*
k - ğ olur : *ekmek - ekmeği, tabak - tabağa...*
p - b olur : *mektep - mektebi, cevap - cevabın, kâtip - kâtibi...*
t - d olur : *dört - dördü, icat - icadı, söğüt - söğüdü...*

Bu kurala uymayanlar:

a) Bir heceli birçok sözcük:

İç, ok, sap, koç, ak, dik, kork, et, üç, kırk, kat...

NOT. — Süreksiz sertlerle biten kimi sözcükler, ünlü eklerle çekimlenirken değişmemelerine karşılık kendilerinden türeyen eylemlerde yumuşarlar:

AK : akı, aka; ağarmak
AÇ : açız, açа; acıkmak...

b) Eylem tabanlarının sonunda bulunan süreksiz sert harflerden birçoğu da yumuşamaz (bkz. n° 337. yazımı):

Birik-en, gerek-irse, acık-ınca, çık-acak, kaç-ar, uç-uyor, yap-an, tap-ar, sat-ar, unut-ur, çarp-ışır, sürç-er...

Yalnız, *yaratmak* eyleminden **-en**'le türemiş sıfat, anlam ayırtılarına göre iki türlü yazılmaktadır:

Yaratan sanatçı, Yaradan'a sığındım...

c) Süreksiz sert **t** kimi eylem köklerinde ünlülerle karşılaşınca **d** oluyor:
Git - gidecek, *et* - eder, *dit* - diderler (yünü)...

ç) Sözcük sonlarında bulunan yapı ve çatı eki -(i) **t**'ler, ünlülerle karşılaşınca yumuşamazlar:

Konut-u, taşıt-a, kesit-i, ölçüt-ü...
Okut-ur, anlat-acak, fırlat-ır, dedirt-en, korkut-ucu...

d) Yabancı sözcüklerden birtakımı da kuralın dışındadır:

Aşk, gayret, ehemmiyet, merhamet, hukuk, millet, not, diplomat...

Bunların sonlarındaki süreksiz sertler yumuşamaz: *Aşkı, gayrete...*

NOT. — **k** yumuşayınca **ğ** oluyordu; **n**'den sonra gelen **k**'ler **g** olur:

Denk - dengi, çelenk - çelengi, renk - renge, künk - küngün, hevenk hevengi, kepenk - kepenge, cenk - cenge, mihenk - mihengi, ahenk, ahengi, külünk - külünge, frank - franga, pelesenk - pelesengi,

Felemenk - Felemengin başkenti...
Tüfenk - tüfengi, fişenk - fişengi. Oysa:
Tüfek - tüfeği, fişek - fişeği oluyor.

Görülüyor ki, sözcük hangi dilden gelmiş olursa olsun kural kesindir.

NOT. — Batı'dan gelen ve g ile biten sözcüklerde de yukarıdakilerini andıran bir dil olayı görülmektedir; yani:

a) Ünlüler, sonraki g'yi ğ'ye çeviriyor:

Türkolog - Türkoloğa, monolog - monoloğu, sosyolog - sosyoloğun...

b) Bir hecelilerde **g**'ler ğ olmuyor:

Orgu, ligi, morga, gongun...

c) **g**'den önce **n** varsa **g** değişip ğ olmuyor:

Şezlongu, mitingi, ringe, dampingin...

52. İKİ ÇIKAKLI HARFLER ve BUNLARLA İLGİLİ YAZIM KURALLARI. — Ünsüzlerde kalınlık, incelik yoktur; hecesine girdiği ünlünün kalınlık ve inceliğine göre söylenir. 21 ünsüzden 18'inin kalınlık, incelik yüzünden çıkakları değişmez. Yalnız **k g l** harflerinin çıkakları çifttir:

Pek - **k** sesi damağın ön kısmından çıkıyor.
Ak - **k** sesi damağın arka kısmından çıkıyor.
El - **l** sesinde dilin ucu üst dişlerin dibine dokunuyor;
Al - dil daha arkaya, diş etlerine dokunur.

Sevgi'deki «g» damağın ön kısmından;

Saygı'daki ise damağın arka kısmından çıkmaktadır.

k g l harflerinin çıkakları ikidir. İnce hecelerde çıkaklarının önlerinden. kalın hecelerde arka kısımlarından çıkarlar.

Öz Türkçe sözcüklerde bu kural asla şaşmaz. Dilimize girmiş yabancı sözcüklerde ise bu kurala aykırılıklar görülür:

Kar, okul, anlam, yorgun;
Kâr, sükût, selam, gülgûn (= gül renkli)...

Üst satırdaki **k g l** harfleri kalın ünlülerin hecelerinde oldukları için çıkaklarının arka kısımlarında boğumlanıyorlar.

Alt satırdakiler ise kalın ünlülerin hecelerinde bulunmakla birlikte – ince hecelerde olduğu gibi – çıkaklarının ön kısımlarında boğumlanıyor. Böylece kalın ünlülerden önce **k** g'nin ince ve hecelerinin uzun okunmasını belirtmek için **a u** ünlülerinin üzerine (^) düzeltme imi konur:

Kâtip, mekân, yekûn, rüzgâr, yegâne, tezgâh, gâvur...

NOT. — Yabancı sözcüklerde **a u**'dan sonra gelen **k** ve **l**'nin ince söylendiği de olur. Böyle sözcüklerde (^) düzeltme imi kullanılmaz:

İştirak, idrak, istikbal, metruk; makbul...

Yabancı kökenli sözcüklerde **l**'nin inceliğini -ya da uzunluğunu- belirtmek için l'den sonra gelen ünlülerin üzerlerine (^) konmaz:

Lazım, istiklal, lale; loca, klor, klasik, petrol, lastik, plan, kontrol...

Bu tür sözcüklerin okunuşu işitme ile öğrenilir.

53. HARFLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER:

1) Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana bulunmaz. İkiz ünlüsü bulunan sözcükler dilimize yabancı kaynaklardan gelmiştir:

Şair, şiir, fiil, sair, saat, muamele, müessir, kooperatif, kauçuk...

2) Türkçe sözcüklerin köklerinde ikiz harf bulunmaz. Bu kurala uymayan *anne, elli* (sayı) gibi bir iki sözcüğün asılları *ana, eliğ*'dir. Buna göre:

Millet, hiddet, muhakkak, iddia, hürriyet, şiddet...
sözcükleri yabancı kökenlidir.

3) Türkçe sözcüklerin ilk heceleri iki ünsüz harfle başlamaz:

Tren, gram, spor, tramvay, frank, (bkz. no 41-V/II)...
sözcükleri Batı dillerinden gelmiştir.

4) Türkçede sözcük köklerinde bir hecede iki ünsüzün art arda gelmesi için öncül harflerin **l n r s ş** gibi selenli, sızıcı; ikincilerin de süreksiz harfler olması gerekmektedir:

İlk, denk, sarp, yurt, alt, üst, genç, hişt, kırk, alp, sert, ant, berk, borç..

Bu örneklerde sızıcı, selenli ünsüzlerden sonra gelen ünsüzlerin, daha çok, süreksiz sert harfler (ç k p t) olduğu gözden kaçmıyor.

Ancak birkaç, sözcükte **r**'den sonra **s** gelmektedir:

Örs, ters, Kars, arslan...

5) Bu çift ünsüzlerden sonra gelen **k**'ler – öncülü **n** değilse (bkz n° 51 not) – ünlülerle karşılaşınca yumuşamaz:

İlk-in, kırk-ar, kork-ak, sark-ıntı, (evi) *bark-ı...*

6) **Ğ**'nin okunuşu, kullanılışı (bkz. n° 37).

SÖZCÜK KÖKLERİ

ve

EKLER

54. SÖZCÜK. — **Anlamı olan ya da tümce kuruluşuna yarayan anlatım aracına sözcük denir.**

Dillerin imlerden geliştiği yukarıda görülmüştü (bkz. n° 1). Her imde iki yön birleşir:

1) **Dış yön.** — Duyularımızla anlaşılabilen; görülen. işitilen, dokunulan yön. Tek ve birleşik seslerden var olan ime **söy**[1] (lafız) diyoruz.

2) **İç yön.** — Anlam.

Bu iki nitelik birbirlerinden ayrılamaz. Söysüz - imsiz - anlam verilemeyeceği gibi, bir anlama gelmeyen söy de işe yaramaz...

Bu iki niteliği kavrayan dil varlığına; söy'le anlamın bileşimine SÖZCÜK diyoruz.

Söylenmeyen düşünce içte kalır. Bir anlama gelmeyen, bir görevi bulunmayan söy de bir dil ilmi sayılmaz.

Sözcüklerle ekleri şu örnekte inceleyelim:

10 *Kasım* 1939

— Saat 9.05 —

Bir yolcu geçen yıl bu saat gurbete çıktı,
Yaşlarla geçirdim ben o gün yolcumu erken.
Ufkumda onun varlığı sözmez bir ışıktı:
Sönmez bir alev kaldı hayalimde giderken.

Dersem yeri, bir öyle bahar inmedi yurda,
Bir öyle güneş geçmedi dünya üzerinden.
Durdukça O, yer, gök, deniz elpençe durur da,
Kalkınca bütün manzara oynardı yerinden...

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Örnek şiirdeki sözcüklerden:

1) *Bir, yıl, bu, gün, O, güneş, yer, gök, deniz, da, bütün, daha, dün...* gibi sözcükler birer KÖK'tür. n° 55).

1) Söylemek eyleminin kökü olan ilk hecesi.

2) *Yolcu, geçen, varlık, sönmez...*
sözcükleri ise *yol, geç, var, sön* köklerinden *-cu, -en, -lık, -mez* ekleriyle türemiştir.

3) *Elpençe, yeryüzü, erken, giderken*
sözcükleri de:

el-pençe, yer-yüzü, er-ken[1], *gider-ken*

sözcüklerinin kaynaşmalarından doğmuştur.

4) *çıktı, yaşlar, yolcumu, yurda, sesinden, karşımda...*
sözcükleri de tümcelerdeki görevleri gereğince:

-ti, -ler, -m-u, -a, -i-n-den, -m-da
çekim eklerini almışlardır.

Bu incelemelere göre, yapıları bakımından sözcükler üç türlüdür:

1) Kök sözcükler, yalınç sözcükler,
2) Türemiş sözcükler,
3) Bileşik sözcükler.

55. KÖK SÖZCÜKLER. — Başka sözcüklerden ekle ya da bileşme yoluyla türememiş, yapılmamış olanlardır. Bunlara **yalınç** sözcükler de denir.

a) Dilimizde kök sözcüklerin çoğu bir hecelidir:

Göz, yol, ak, iç, yaş, göl, yıl, el, taş, saç, dil, at, et, ok, gök, gel, git, o, çok, ah...

Bunlar ekle köke ayrılamazlar. Bununla birlikte türemiş tek heceli sözcüklerimiz de yok değildir:

Ye+m, de+n-, ye+n-, sür+t-, sı+n- (= kır+ıl-)...

b) İki heceli sözcüklerimiz de çoktur:

Çiçek, ağaç, gövde, çirkin, deniz, kıyı, tepe, oku, işit, kadın..

c) Üç heceli sözcüklerimiz azdır:

Kelebek, araba, karınca, pencere, bacanak, kaburga, bağırsak, böğürtlen...

NOT. — Yabancı sözcüklerden Türkçe ek almamış ve kurallarımıza göre bileşmemiş olanlar da yalınç (kök) sayılmalıdır:

---

1) **Er, ir** geçmişte **erken** anlamındadır:
"Sabah namazın ir klurdu..." Tarih-i Al-i Selçuk (XV).
Bugün kullandığımız **er geç** deyimi de bunu gösterir.
XVI. yüzyılın başlarında yaşamış olan şair Zati, şöyle kullanmıştır:

Dedi cümle civari ir eğer giç
O mahı bu gece biz görmedik hiç

Er, ir sözcüğü Anadolu'da bugün de kullanılmaktadır:
"Kız Petek böyle ircek nereye?" YAYLAKIZI (Akagündüz).

Muharrir, idare, medeniyet, telgraf, istikbal, şikayetname, eczane., otomobil...

Türkçe köklerin incelenmesinden çıkan sonuç gösteriyor ki kök sözcükler, çeşit bakımından, genel olarak, iki bölüktür:

1) **Ad kökleri.** — Ad soyundan olan sözcüklerin (ad, sıfat, adıl, belirteç...) kökleri.

2) **Eylem kökleri.** — Eylem soyundan olan sözcüklerin (eylem ve türevleri) kökleri.

56. ORTAK KÖKLER:

Yukarıdaki satırlarda anlatılan iki çeşide de; yani hem ad soylu, hem de eylem soylu sözcüklere kök olan sözcükler var: (bkz. n° 55 /1,2):

İç, savaş, dalaş, uğraş, (= cidal), *vuruş, uçuş, ekşi, boya, toz, acı, ağrı, barış, güreş, tat, inan, güven, özen, şiş, don, sancı, kuru, eski, sıva, gerek, dik, dil...*

Ad ve sıfat olan bu kök sözcükler – soy birliği içinde – eylem kökleri olarak da kullanılır:

İçmek, savaşmak, dalaşmak, uğraşmak, vuruşmak, uçuşmak, ekşimek, boyamak, tozmak (gezip tozmak), *acımak, ağrımak barışmak, güreşmek, tatmak, inanmak, güvenmak, özenmek, şişmek, donmak, sancımak, kurumak, eskimek, sıvamak, gerekmek, dikmek, dilmek* (dil biçiminde kesmek)...

Bunlardan başka birçok ortak kökler daha vardır:

geç = erken karıştı : *(saat beşi geçti), sin* = mezar, çukur (sinmek) sık (sık*mak*),*yar* = uçurum, sert arazi kesiği *(yarmak), bağır* = göğüs, karaciğerin bulunduğu yan *(bağırmak*= çiğerden, derinden ses çıkarmak), *böğür (böğürmek* = böğürden ses çıkarmak), *sürç* = kayma (*sürçme*: *dilin sürçmesi*), *tanış (tanışmak), yoksun (yoksunmak), doku (dokunmak), karı* = ihtiyar (Lehçe-i Osmani) *(karımak* = çok yaşlanmak), *koca (kocamak), sası* = kokuşuk *(*sasımak*)*...

Divanü-Lûgat-it-Türk'ten örnekler:

Tez (tezmek = kaçmak): Geyik *tezdi.*
İsi (isimek = ısınmak): Mün isidi = Çorba ısındı.
Arı (arıdı = temis oldu): *Arıdı neng* = Nesn temiz oldu.
Üti (ütidi = ütüledi): *Ol tong ütidi* = o, elbiseyi ütüledi.
Kes (kesmek = kesmek): *Bir kes etmek* = Bir parça ekmek...
Z - *r* değişimiyle oluşan kökler de ortak sayılır:
Kuduz (kudurmak), semiz (semirmek), göz (görmek)...
Yeni ortak sözçüklerden örnekler:
Etki (etkimek), tepki (tepkimek), yasa (yasamak)...

(Türkçe Sözlük.)

57. EKLER:

10 *Kasım* 1939

(son) (bkz. no 54*)*

Meydan daha dün çağ*layıp* in*lerdi* sesinden,
Meydan*da* kalan ruh*um O'nun* ruhu*na* dal*dı*
*Düş*müş gibi bir levha geniş çerçeve*sinden*
Ayrıl*dığı* gün yeryüzü kar*şımda boşaldı*...

Bir yol*cu geçen* yıl bu saat gurbe*te* çık*tı*;
Yaşlar*la* geçir*dim* ben o gün yol*cumu* erken,
Uf*kumda O'nun* var*lığı* söz*mez* bir ışık*tı*;
Sön*mez* bir alev kal*dı* haya*limde* giderken.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Eğik (italik) harflerle dizilmiş parçalardan:

a) Kimileri eklendikleri sözcüklerin çeşitlerini değiştirerek başka anlamda sözcükler türetmeye yaramıştır (bkz. n° 59):

Yol-cu, geç-en, var-lık, sön-mez, çağ-la, in-le...

b) Geriye kalanlar sözcüklerin tümcelerdeki görevlerini belirtiyor (bkz. n° 61). Bunlara **takı** da denebilir.

Böylece:

Sözcük türetmeye ya da sözcüklerin görevlerini belirtmeye yarayan parçalara EK denir (bkz. n° 58).

NOT. — Ekler, ünlüleri bakımından, iki çeşittir:

1) Geniş ünlü (e a) ekler,

2) Dar ünlü (i ı u ü) ekler.

Kitap boyunca:

Teniş ünlü ekler **e** ile,

Dar ünlü ekler de **i** ile gösterilecektir:

-ler, lar eki için **-ler** eki,

-ci, -cı, -cu, -cü; -çi, -çu, -çü, biçimlerine giren yapım eki için yalnız **-ci** demekle yetinilicektir.

58. EKLERİN ÇEŞİTLERİ. — Görevleri bakımından ekler ikiye ayrılır:

I. Yapım ekleri.

II. Çekim ekleri.

Yapım ekiyle çekim eki bir değildir; aralarındaki ayrımı görelim:

a) **Yapım eki,** sözcüğün anlamını, çeşidini değiştirir (bkz. n° 59).

b) **Çekim eki,** sözcüğün anlamını, çeşidini değiştirmez; tümcedeki görevini belirtir (bkz. n° 61).

Ekler, sözcüklere gelişleri bakımından da üç çeşittir:

1) **Önek.** — Sözcüğün başına eklenir.

2) **İçek.** — Sözcüğün içine girer.

3) **Sonek.** — Sözcüğün sonuna eklenir.

Türkçede eklerin hemen hepsi sonektir.

59. YAPIM EKLERİNİN GÖREVLERİ. — Ekler değiştikçe sözcüklerin, anlam ve tür bakımından, nasıl değiştiğini görelim:

GÖZ : Bir varlığın adıdır, kök sözcüktür.	AD
GÖZLÜ : Gözü var olan (yaratık).	SIFAT
GÖZCÜ : Gözü sağaltan; gözleyen, gözetleyen (kimse).	SIFAT
GÖZCÜLÜK : Gözcünün işi.	AD
GÖZLÜK : Göze takılan nesne.	AD
GÖZLÜKÇÜ : Gözlük yapan, gözlük satan (kimse).	SIFAT
GÖZLÜKÇÜLÜK : Gözlükçünün zanatı.	AD
GÖZLEMEK, GÖZETLEMEK...	EYLEM
GÖZLEM : «Müşahede»	AD
GÜZEL (aslı : GÖZEL).	SIFAT

Örnekler çoğaltılabilir. Bu sözcüklerin hepsi GÖZ kökünden türemiştir; bir soydandır. Hepsinde ana anlam; yani KÖK ANLAMI bir olmakla birlikte her ek değiştikçe hem anlam artıyor; hem de, çok kez, çeşit değişiyor; bir **gövde** oluyor.

Yabancı sözlükler de

a) Yapım ekleriyle sözcüklerin türemesine köken olmuştur:

Din – dinli, dinsiz, dinsizlik, dinsel, dindaş, dindaşlık, dindaşça...

b) Çekim ekleriyle de tümcelerde öğe olur. Takısının gerektirdiği görevlerde kullanılır:

Dinini seversen... *Dinden* çıkmak... *Dini* bütün, *dinine* bağlı...

Benim *dinim* ne *ümittir*, ne korku
Allah'ıma sevdiğimden taparım
Ne *cennet*, ne *cehennemden* bir koku
Almaksızın *vazifemi* yaparım.

(Ziya Gökalp.)

60. Sözcüğün KÖK mü, GÖVDE mi olduğunu kestirmek kolaydır:

a) Yapım eki almamış sözcükler KÖK'tür.

b) Yapım eki almış ya da bileşmiş sözcükler GÖVDE'dir.

Bir sözcüğün sonundaki parça (harf, hece) nın ek olud olmadığı kestirilemiyorsa şöyle bir denemeye başvurulur:

Ek sanılan parça atıldıktan sonra geriye kalan:

a) Anlamlı değilse, büsbütün anlamsızlaşıyorsa'

b) Bir anlamı olsa bile bağlı bulunduğu sanılan sözcük soyunun anlamıyel aralarında bir ilgi bulunmuyorsa atılan parça ek değildir; sözcüğün temelindendir.

Bu düşünceleri şu örneklerle açıklayalım:

a) *Deniz* sözcüğünün bir harfini, her hecesini ek sayıp atalım: Geriye kalan kısım büsbütün anlamsız olur. Demek *deniz* sözcüğünde ek yoktur; bütün harfler - dilbilgisine göre - sözcüğün aslındandır.

b) *Tepe* sözcüğünde **e**'yi ek sayıp atalım. Geriye *tep* kalıyor. *Tepmek* eylemliğinin köküdür ve anlamlıdır; ne var ki *tepe* ile *yep* kökü, arasında, dilbilgisince, bir soy bağı bulunamaz. Bunun içindir ki *tepe* sözcüğü *tep* kökünden türemiş sayılmaz.

Türeme örnekleri gelecek konularda pek çok görülecektir.

NOT. — Kök, gövde terimleri yerine **taban** sözcüğü de kullanılır.

61. ÇEKİM EKLERİNİN GÖREVLERİ:

Selleri, sayyale*leri* durdurur*sunuz*; fakat ben*im* mille*timden* akseden bu ah ü enini*mi*, vatan*ımdan* gelen bu gözyaş*larımı* durduramaz, dindiremez*siniz*.

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

İtalik harflerle dizilmiş parçalar çekim ekidir, takıdır:

1) **-ler, -lar,** sözcüklere çoğulluk anlamı katıyor.

2) **-i, -ı** durum ekleri, sözcüklerin nesne görevinde olduklarını belirtiyor:

Selleri, seyyaleleri, eninimi, gözyaşlarımı.

3) **-den, -dan** durum eki, sözcükleri tümleç yapmıştır.

4) *Yaşlarımı* sözcüğündeki **-im,** tümlenen (iyelik) ekidir (bkz. n° 257 /3.a)

5) **-im**, *benim* sözcüğünde tümleyen (genitif) ekidir (bkz. n° 257 /3.b).

6) **-siniz** parçası, eylemlere çoğul ikinci kişi anlamı katıyor.

Buna göre çekim ekleri (takılar) şu çeşitlere ayrılıyor:

1) Sözcüklere çoğulluk anlamı katan ekler:
2) Adları çekimlemeye yarayan durum ekleri:
3) Tümleme (iyelik ve genitif) ekleri.
4) Eylem çekimlerine yarayan kip ve kişi ekleri.

Bu incelemeden elde edilen sonuç şudur:

Çekim ekleri (takılar), sözcüklerin anlamlarını, çeşitlerini değiştirmez; tümcedeki görevlerini belirtir.

62. EKLERLE İLGİLİ BİR ÖZELLİK. — Türkçede, genel olarak, bir çeşitten iki ek art arda gelmez. Yalnız:

a) Ayrılmayacak biçimde gövdeyle büsbütün kaynaşıp kalıplaşmış eklerden sonra eşleri gelebiliyor:

Denizli + li Orhan, Turgutlu + lu Yalçın, Köprülü + lü Hamdi Bey, gözlük + çü + lük

b) İkinci türlü ad takımlarından kaynaşmış bileşik adlarla tümlenen takılarının art arda geldiği görülmektedir (bkz. n° 240-II):

Çocuğun ayakka*bı*+*sı*, ayakka*bı*+*lar*+*ı*, Bölüğün yüzba*şı*+*sı*, yüzba*şı*+*lar*+*ı*...

c) Takısı kaynaşıp kalıplaşmış birkaç sözcükte de tümlenen takıları art arda gelmektedir: *Kimisi, birisi, Birileriyle görüşmek*... (bkz. n° 159).

ç) Çoğul eki almış adlar, **-de** takısı aldıktan sonra, ekeylemle biçimlenince yeniden çoğullanabilir. Böylece bir sözcükte **-ler** eki art arda gelmiş olur:

Yücelerdediler, doruklardadılar ya
Düşer yelelerine kar...

AT'la MUSTAFA KEMAL **(Fazıl Hüsnü Dağlarca.)**

Bu çocuklar geçen yıl ilkokullardaydılar; bu yıl ortaokullara gidiyorlar...

VURGU

63. VURGU:

Bin atlı akınlar*da* çocuk*lar* gi*bi* şen*dik*;
Bin atlı o gün *dev gibi* bir ordu*yu* yen*dik*.

(Yahya Kemal Beyatlı)

Bu dizelerde eğik harflerle dizilmiş heceler, öbürlerinden daha baskılı okunur. Bu dik, baskılı okunuşa, şiddetli ve yüksek söyleniş başkalığına **vurgu** denir.

Sözcklerin ve kurallar bakımından olduğu gibi; hecelerinin vurgulanısı, vurgularının sertliği bakımından da diller arasında önemli ayrılıklar vardır. Örneğin, Almanca, İngilizce gibi Batı dillerinde vnrgular pek belirgindir. Türkçemizde sözcük vurguları (bgz. n° 65) yumuşakçadır. Duygusal konuşmaların, coşkulu söylevlerin dışında vurgular kulağa pek batmaz.

Vurgu:

a) Söze duygu değeri kɐtar:

b) Dinleyicinin dikkatini uyandırmak anlamın kavranmasını kolaylaştırır.

c) Sesı, söyleyişi sözdeki ezgiyi canlandırır.

Bir duygunun itişiyle konuşurken sesimiz daha canlı, daha sıcök olur; yükselir, alçalır; birdeu hızlanır, sonra yavaşlar; isteğine ermişlerin iɔ serinliğine kavuşur. Bu canlı devimin anlatıma kattığı değerler sırasıyla görülecektir.

Vurgusuz okumalarda, konuşmalarda bu değerler yoktur. Vurgu ile sözlerine canlılık katamayan söylevci — ne denli yararlı ve coşturucu konulardan söz açarsa açsın – dinleyicilerini uyuklamaktan kurtaramaz.

Dilimizi öğrenen yabancıların en güç başardıkları incelik vurgudur.

64. VURGU TÜRLERİ. — Vurgular pek çeşitlidir; başlıcalaları şunlardır:

1) Sözcük vurgusu,

2) Tümce vurgusu,

3) Dize (mısra) vurgusu,

4) Sertlik, keskinlik (şiddet) vurgusu...

65. SÖZCÜK VURGUSU:

a) Ben, dün, yol, çok, Kars, Muş, göl, kış, gör...

b) Ba*ba*, arkada*şım* söyle*di*, okul*lar* ya*rın* açıla*cak*. Hepi*miz* sevin*dik*...

Çiçek, çiçek*ler*, çiçekle*rin* çiçeklerin*den*; kuş, kuş*lar*, kuşla*rım*; okul okulumu*zun*...

c) *Orhan*, Tur*gut*, Se*vim*, Su*na*, Te*kir* Bon*cuk*...

ç) *An*kara, *Er*zurum, Van, *Edir*ne, Di*yar*bakır, *yok*sa, *han*gi, *aca*ba...

Vurgulu heceler italik harflerle dizilmiştir. İncelenince şu sonuca varılır

1) Bir hecelilerde sözcük vurgusu bulunmaz.

2) Çok heceli sözcüklerimizde, genel olarak, vurgu son hecede bulunur.

3) Yalnız, yer adlarında durum değişir:

a) İki heceli yer adlarında vurgu başta bulunur...

İzmir, *Konya*, *Samsun*, *Ahlat*, *Balkan*, *Toros*, *Ağrı*, *Diçle*, *Fırat*, *Taşkent*.

b) Çok heceli yer adlarında vurgu, başa doğru sürülür; güçlü hecede yerleşir; yani, birinci hece daha güçlü ise vurgu başta kalır:

Ardahan, *Kastamonu*, *Çankırı*, *Tunçeli*, *Aksaray*, *Marmara Menderes*...

Birinci hece açık, ikinci hece kapalı ise ya da birinci hece bir, iki sesli; ikincisi üç dört sesli ise, yani ikinci hece daha güçlü ise vurguyu çeker;

E*dir*ne, Ma*lat*ya, Si*lif*ke, De*nizli*, Pa*lan*döken, Ça*nak*kale, An*tal*ya, İs*ken*derun...

4) Birkaç belirteçle bağlaçta ve ünlemde vurgu başa doğru sürülür:

*Şim*di, *an*cak, *hay*di, *a*ferin!..

NOT. — Tür adları özel yer adı olarak kullanılınca vurgular başlara doğru kayar:

Kar*tal*, büyük bir kuştur.

*Kar*taldan gelen tren...

Sirke*ci* (sirke satan) geçiyor.

*Sir*keci istasyonu önünde buluştuk.

Deniz*li* (denizi var olan) ülkeler;

De*niz*li valisinin demeci...

5) Bir heceli sözcükler vurgusuzdur.

6) Ekler, genel olarak, sözcük sonundaki vurguları kendi üzerlerine çekerler:

Çiçek, çiçek*ler*, çiçekleri*miz* çiçeklerimiz*den*, çiçek*li*...

7) Yalnız şunlar vurguyu çekmez; vurgu, kendilerinden önceki hecelerde kalır:

a) Olumsuzluk eki **-me**:

Arkadaş, yurduma alçakları uğ*rat*ma sakın;
Siper et gövdeni dursun bu hayasızca akın.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Oku*ma* dersinde onu o*ku*ma.

Bu iki örnekte olumsuzluk eki **-ma**'lar vurguyu çekmemişlerdir; yani vurgu kendilerinden önceki hecelerde kalmıştır. Öteki **-ma**'lar vurguludur.

NOT. — Yalnız , geniş zaman kiplerinde olumsuzluk eki **-me** vurguyu çeker: *Sevmez, anlamam, dinlemez.*

b) **-mi**? soru eki vurguyu çekmez.

c) **-ce** eki, küçültme anlamında olursa vurguyu çekişi şöyledir:

Sözcük, sıfat olarak kullanılıyorsa vurguyu çeker:

Bolca, yumuşakça, güzelce (nesneler)...

Eylem belirteci görevinde kullanılıyorsa vurguyu çekmez:

*Bol*ca yedi Güz*el*ce anlatacaksınız.

Küçültmeden başka anlamda ise vurguyu çekmez:

Kar*deş*çe, in*san*ca *(konuştuk)*; *ben*ce; *Türk*çe, *ulus*ça, gel*dik*çe, ol*duk*ça

Artık ek sayılamayacak derecede kalıplaşmış **-ce**'ler vurguyu çekmede öbür eklere benzer. Karşılaştırılım:

düşün*ce* (fikir) – Çocuk dü*şün*ce...

Köçek*çe* (bir oyun havası) – Kö*çek*çe (köçek tarzında).

Dil adı türetmeye yarayan **-ce**'ler vurguyu çeker:

Alman*ca* (alman dili) – Al*man*ca (Almana göre)...

ç) **İle, ise, idi, imiş, iken** sözcüklerinin takılaşmasından ileri gelen **-le, -se, -di, -miş, -ken** parçaları vurguyu çekmez (bkz. n° 358):

Tebeşirle yazacaksa, kardeşiyle, istediyse, çalışkandı, oradaymış, gidecekti, yazacakken...

Bu yüzden sesteşler arasında vurgu değişikliği olur:

... *bindiği at* kır*dı* (kır idi).
*çocuk canı kır*dı.
... *biraz şeker al*dır
Türk bayrağının rengi al*dır*.
Bu satırları Orhan yazmış
O sıralarda mevsim yaz*mış* (yaz imiş).
*Bu çiçekleri benim*se
*Bu çiçekler ben*imse (benim ise) (bkz. n° 358 son)...

d) Ekeylemin geniş zaman kipinin *-im, -sin, -dir, -iz, -siniz*, parçaları da vurguyu çekmezler:

Ben çocuğum, çocuksun, arkadaşsınız, öğrenciyiz, çalışkandırlar...

NOT. — 1. Ekeylem olmayan **-im**'ler vurguyu çekerler:

Ben ve benim adılları kullanılmadan da vurgu, sözcüğün ekeylemle çekimlenip çekimlenmediğini göstermeye yeter:

Öğret*me*nim (ben), öğretme*nim* (benim)...

2. Ekeylem **-dir**'e benzeyen geçişlendirme eki "-dir" vurguyu çeker:

Bu konuyu bir arkadaşa *yaz*dır.
Kış geçti artık önümüz yaz*dır*.
Çalış da yüzümüzü *gül*dür.
Bu, güzel bir cins gül*dür*.

e) **de** bağlacı da ünlü bakımından bir ek gibi kendinden önceki sözcüklere uyar; vurguyu çekmez:

Odamız*da* oturuyorduk. Orhan*da* güzel kitaplar vardır.
Oda*mız* da aydınlandı. Or*han* da güzel kitaplar aldı.

Hangi **-de**'nin ek olduğunu, bitişik yazılacağını;

Hangi **de**'nin bağlaç olduğunu, ayrı yazılacağını vurguyu çekip çekmemesinden de ayırt edebiliriz.

f) **-ki** bağlacı da vugu bakımından «de» gibidir:
Bağlaç olunca vurguyu çekmez: Bilirsi*niz* ki...
Başka anlamda ek ise vurgulanır: Evde*ki*, bizim*ki*...
Hangi **-ki**'nin ek olduğunu, bitişik yazılacağını;

Hangi **ki**'nin bağlaç olduğunu ayrı yazılacağını vurguyu çekip çekmemesinden ayırt edebiliriz:

Bir ulu çınar*sın* ki kırılır, eğilmezsin.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Bahçe*deki*, komşunun*ki*, bil*dim* ki, geçen*ki*, düşünü*nüz* ki...

g) **ki** bağlacının kaynaşmasından ileri gelen: *belki, sanki, mademki*... sözcüklerindeki **ki** vurguyu çekmez.

ğ) Zaman belirtici yapan **-leyin** eki de vurguyu çekmez: *Ak*şam*leyin*, *gece*le*yin*...

Bunlar gibi, zaman belirteci türeten **-in** de vurguyu çekmez: *Gün*düz*ün*, *öğle*y*in*...

8) *Şükür, hazım, neşir, seyir*... gibi Arapçadan gelmiş sözcükler, *etmek, eylemek* yardımcı eylemiyle bileşince:

a) İkinci hecelerdeki dar ünlüler düşer.

b) Vurgu birinci heceye geçer.

Şükrediniz, hazmetmek, neşredilecek, sabrediniz...

Seyreyledim eşkal-i hayatı
Ben havz-ı hayalin sularında
(Ahmet Haşim.)

NOT. — Vurguyu çekmeyen eklerden önceki vurgu daha canlı olur.

66. TÜMLEME VURGUSU. — Ad ve sıfat tümlemelerinde Tümleyenlerin (belirtenlerin) sözcük vurguları daha güçlenir (bkz. n° 151, 180):

Çocukların oyunları, deniz kıyısı, altın, bilezik; durgun su, temiz örtü, dünkü yemek, seksen lira, yedinci gün...

Öbekleşmenin nedenine uygun düşen bu belirtme vurgusu, Türkçemizin eseme yönünden ne denli üstün olduğunu bir kez daha göstermekte

67. BİLEŞİK SÖZCÜKLERDE VURGU. — Tümlemelerin kaynaşmasıyla oluşan bileşek adlarda vurgu – yukarıda görüldüğü gibi – birinci sözcükte güçlüdür (bkz. n° 239):

Köpekbalığı, deveboynu, ortaokul, onbaşı, başçavuş, dalgakıran...

68. TÜMCE VURGUSU. — Tümcede anlamca en önemli sözcük, vurgu ile belirtilir:

Ben o kitabı dayıma verdim...

Ben dayıma o kitabı verdim.

Dayıma o kitabı *ben* verdim.

a) *Dayıma, kitabı* sözcüklerinde tümce vurgusu, sözcük vurgusuyla birleşmiştir, daha da güçlenmiştir.

b) Tek hecelilerde sözcük vurgusu bulunmadığına göre üçüncü tümcedeki *ben* sözcüğünün vurgusu tümce vurgusudur.

Sözcüklerin sıralarını değiştirmeden de belirtme vurgusuyla tümceye çok önemli duygu ve anlam değeri katılabilir:

Ben sizi orada gördüm.

tümcesi olduğu gibi söylenince sözcüklerin anlamları dışında bir şey sezilmez.

Gereken heceleri kuvvetli vurgularla belirtilince değişiklik kendini gösterecektir. Vurgulu heceler siyah harflerle dizilmiştir:

Ben *sizi dün orada gördüm* (başkası değil, ben.)
Ben sizi **dün** orada gördüm (başkasını değil, sizi.)

Ben sizi **dün** *orada gördüm* (başka zaman değil, dün.)
*Ben sizi dün ora***da** *gördüm* (başka yerde değil, orada.)

Yüklemden uzak düşmüş özneler de tümce vurgusu alır (bkz. n° 91). Bu öznelerden sonra virgül koymayı unutmamalı:

Fikret, mal namına, denebilir ki, hiç bir şeye malik değildi.
(Cenap Şehabettin.)

Koca Ali, bu kararı duyunca ömründe ilk defa olarak sarsıldı.
(Ömer Seyfettin).

69. DİZE (MISRA) VURGUSU. — Şiirde ses güzelliğine (ahenge) önem verenler: «*Şiir... musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, mutavassıt bir lisandır...*» derler.

Dizedeki ahengi daha kuvvetle sezmek ve sezdirmek için kimi heceler daha canlı okunur:

Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenler*den*...
Etkenlerinde gü*neş* rengi bir yı*ğın* yaprak
Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak...

Su*lar* sarardı... Yüz*ün* perde perde solmakta
Kı*zıl* havaları seyret ki ak*şam* olmakta...

Eğilmiş ar*za* ka*nar mut*asıl kanar güller,
Durur a*lev* gibi dallar*da* kanlı bülbüller;
Su*lar* mı yandı? Ne*den* tunca benziyor mermer?

Bu bir lisan-ı hafidir ki *ru*ha dolmakta
Kı*zıl* havaları seyret ki ak*şam* olmakta...
(Ahmet Haşim).

Eğik harflerle dizilmiş hecelerde iki vurgu birleşiyor:

a) Sözcük vurgusu,

b) Dize vurgusu,

Dizeleri vurgularla canlandıramayanların okuyuşları ahenksiz, duygusuz ve tatsız olur.

70. UYUM (ahenk) VURGUSU. — Yalnız dizelerde değil, yazın değeri olan düzyazılarda da ses güzelliğinin (ahengin) önemi büyüktür. Sanatçı yapıtını yaratırken tümceleri, sözcükleri, heceleri hatta harfleri konuyu besleyen bir beste havasıyla örer. Yerine göre değişebilen bu besteyi duraklar, vurgular, sesin ve söyleyişin özel titreşimleri, yükselip inişleri canlandırır. Bu konuda en belirgin örnekleri söylevlerde görürüz:

Türk mille*ti*!

Sonsuzluğa akıp gi*den* her *on* yıl*da*, bu büyük millet bayramını da*ha* bü*yük* şeref*lerle* mutluluk*lar*la huzur ve refah içinde kutlaman*ı* gönül*den* dile*rim*.

Ne mut*lu Türk*üm *diye*ne!

ONUNCU YIL SÖYLEVİ (Atatürk.)

71. ÜNLEM VURGUSU. — İnsan ve hayvan özel adlarında vurgu tür adlarında olduğu gibi – son hecede olur (bkz. n° 65):

Özgür, İpek, Aydın, Korkut, Levent, Güler, Ali, Kemal...

a) Çağrılarda vurgu ilk heceye geçer:

*Öz*gür! *İ*pek! *Coş*kun! *Meh*met! Gülde*ren*!

b) Özel ad gibi kullanılan sözcüklerde de çağrı vurgusu ilk hecede olur:

*An*neciğim! *Ar*kadaşlar! *Bin*başım!...

Ah *dağ*lar, ulu *dağ*lar! yârinden ayrılan ağlar.

72. BERKİTME VURGUSU. — Söze daha çok güç katmak, dikkati daha çok canlandırmak için kimi sözcüklere şiddetle basılır:

İnsafsız, benden **beş** *kuruşu esirgedi.*

(Beş) sözcüğü kısılan dişler arasından ıslık keskinliğiyle çıkmıştı.

Şiddet vurgusu, sözcüklere gereken şiddeti katar. En belli olduğu yerler beğenme, gücenme, kızma... ünlemleridir.

Şiddet vurgusuna, daha çok, ünlemleşen eyitiş (hitap) lerde rastlanır:

Kuş yuvası bozulur mu yara*maz*!...

Bir de şu dizeleri (mısraları) okuyalım:

Bomba şim*şek*leri beyninden inip siperin
Sönü*yor* göğsünün üstünde o a*rslan* neferin.
Ölüm indirmede gökler, ölü püs*kür*mede yer;
O ne müt*hiş* tipibir savrulur enkaz-ı beşer.
Kafa, *göz*, gövde, baçak, kol, çene *parmak*, el ayak
Boşanır sırtlara, vadilere, sağ*nak* sağnak.
Saçıyor zırha bürünmüş de o na*mert* eller
Yıldı*rım* yaylımı tufanlar, alev*den*, seller.
. . . . . .
Vurulup *ter*temiz alnın*dan* uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna, *Ya Rab*, ne güneş*ler* batıyor!
Ey bu topraklar *için* toprağa düş*müş* as*ker*!
Gökten ec*dat* inarek öpse o *pak* alnı değer.

(Mehmet Akif Ersoy.)

İtalik dizilmiş hecelerdeki şiddet vurgusu şiirde anlatılan dehşeti, korkunçluğu daha çok canlandırıyor.

Vurgu konusunda şunlar da gözden kaçmamalıdır:

1) Pekiştirme önekleri vurguludur, şiddet vurgusuna da pek elverişlidir. (bkz. n° 177): *Bem*beyaz, *kıp*kırmızı, *dos*doğru, *yem*yeşil...

Vurulup *ter*temiz alnından uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna ya Rab, ne güneşler batıyor.

(Mehmet Akif Ersoy.)

2) Derece belirteçleri de şiddet vurgusunu çeker:

En güzel çiçek, *pek* korkunç bir yer, *çok* üzüldüm...

3) Yansımalar da vurgularıyla söze şiddet katar:

BALIKÇILAR

.....
Dışarda fırtına gittikçe pürgazap, cûşan
Bir ihtilaç ile etrafa raşeler vererek
Uğulduyordu...
— Yarın yavrucak nasıl gidecek?
Şafak sökerken o, yalnız, bir eski tekneciğin
Düğümlü, ekli, çürük ipleriyle uğraşarak
İlerliyordu; deniz aynı şiddetiyle *şırak*
Şırak döğüp eziyor köhne teknenin şişkin
Siyah kaburgasını... Ah açlık; ah ümmit!

(Tevfik Fikret).

4) Niteleme sıfatlarıyla asıl sayılar, tanıtma ve belirtme vurgularına elverişlidir: *Durgun su, engin deniz, korkunç gece, zengin adam, boş söz, beş yıl, yetmiş yaşında* (bkz. n° 66)...

Vurgunun söz sanatlarında, yani şiirde; müzikte bile önemi büyüktür. Şiir ve müzik ölçü (vezin) lerinin sözdeki vurgularla birleşip kaynaşmasına sanatçılar önem verirler. Ahenge, kavrayıcı güzelliği – müzikte **prozodi** denilen – bu kaynaşma katar: Ölçü, söz vurgusuyla kaynaşmazsa ya da aykırı düşerse, şiirde ve bestede duyguyu besleyen ahenk bulunmaz.

TON

Tümcelerin Söylenişindeki Ton Değişikliğinin Anlamla İlgisi

73. TON. — Tümcelerde, vurgudan başka, bir söyleyiş özelliği daha vardır. Anlatıma düşünce, duygu, coşkunluk, yumuşaklık, sertlik... ayırtıları katmak için seslerde yükselip alçalma, perde değişikliği gibi başkalıklar yapılır; buna **tonlama** (intonation) denir. Söze duygu değeri katmak için, çok kez, sözcüklerin birinci hecelerini daha ezgili, daha canlı söyleriz. Sese verilen bu anlatımlı çalım, bir söyleyiş tonudur:

Ka-rdeşim, k-uzum, c-anım, a-skerler, a-nne, a-rkadaşlar!..

Yüksek çağırmalarla komutlarda sözcüğün her hecesine belirtme tonu verilir:

ç-ocu-kl-ar, a-sk-erl-er, d-ikk-at...

Ton Değişikliğinin Anlamla İlgisi:

Konuşma ezgisinde oluşan, beliren tonlama, anlatımın temeline dayanan yapısal bir dizgedir. Ne var ki bu yapısal dizge hiç bir kurala bağlanamaz. Konuşanın, okuyanın söze, dizeye katabileceği duygusal etkiye göre çeşidi sonsuz dalgalanmalar gösterir. Bu oluş, müzikteki **yorumu** andırır. Kimi kez güzel bir şiirin okunuşu, bestesinden daha dokunaklı olur; daha canlı coşkularyaratır.

a) Emir temeli üzerine kurulan tümceleri, sesimize vereceğimiz tonla istediğimiz kesinlikte, sertlikte, yumuşaklıkta, okşayıcılıkta.. söyleyebiliriz:

Çalış, çabala, gayret et; sonra pişman olursun!...

b) Sorulu tümceler tonlanmaya daha elverişlidir:

Bunu nasıl yaptın?.. *Düşünmedin mi hiç*?.. *Bizi görmeden gittin ha*?.. *Ne olmuş sanki*?..

Karşılık beklenmeyen sorular, yanıtsız sorular daha derindir. Sanat güzelliği taşıyan şu tümcelerde ton daha canlı, daha kavrayıcıdır:

Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım?
Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?

(Mehmet Akif Ersoy.)

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?

(Ahmet Haşim).

---

1) Tonlanan heceler (-) imiyle gösterilmiştir.

c) Soru sözcüğü ya da eki kullanılmadan, tonlamayla söze soru çeşnisi katıldığı da olur:

— *Demek beni gördün de görmezlikten geldin?*
— *Ben!*

Doğu illerimizde «*mi*?» eki pek seyrek kullanılır. Uzatmalı bir ezgi, söze soru anlamı katmaya yarar:

— *Yarın köye gidecekseeen?*
— *He.*
— *Paran vaaar?* [1]
— *Yok.*

ç) Tonun, en çok değer kattığı sözeler ünlemli olanlardır:

Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri!
Ey Türk gençliği!.. Ne mutlu Türküm diyene!..
(Atatürk.)
Aman Allahım!.. Yetişin komşular!..

d) Kimi hecelerin baskılı uzatılmasıyla da anlatıma abartılı bir duygu katılır:

— .....
— *Yazıık! pek de gençti.*
— *Yoook! yanlış anladınız; ölen o değil babası...*
— *Oooh! biraz rahatladım...*

e) Tonla yalnız bu çeşit sözcüklere, tümcelere değil; her söze her türlü duygu değeri ve canlılık katılabilir. Tümcelerin söylenişindeki ton değişikliklerinin anlamla ilgisi büyüktür.

74. SESİN ANLATIM GÜCÜ. — İç benliğimizi yansıtan öğeler arasında sesimiz en önde gelir. Sesin bu yansıtıcı gücü çok eski çağlarda bile sezilmiş; daha doğrusu anlaşılmıştı:

Demokritus (İ. ö. 460 - 370) sözcüğü bir ses anıtı olarak tanımlamıştır.

Sokrates (İ. ö. 470 - 399): «*Konuş, kim olduğunu söyleyeyim*» demekle sesin ve sözün, kimliği belirtmekteki önemini kesinleştiriyor.

Alman filozofu Kant (1724 - 1804): «*Doğduğu anda ses çıkaran canlı yaratık yalnız insan yavrusudur*» diyor.

Doğum anında çıkan seslerin, kişiliği belirttiğini de ileri sürenler var: XVI. yüzyıl İspanyol cezvit papazları, çocuğun ilk sesinden kız mı, oğlan mı olduğunu anladıklarını iddia ederlerdi. Onlara göre oğlanın, ilk ağlayışında sesi (o-a); kızın (o-e) olurmuş. Buna anlam da uydurmuşlar: O-a = Adem, O-e = Eve = Havva.

1) Bu ünlem değerli örneklerde tonla vurgu koşuttur; birleşmiştir (bkz. n° 1):

Her insanın çocukluk, ergenlik, yaşlılık çağlarının her döneminde sesin değişmesi de üzerinde durmaya değer olaylar dizisindendir.

Bütün bunlar sesin, duygularımızı, hatta bilinçaltı eğilimlerimizi yansıtmakta ne denli önem taşıdığını göstermektedir:

— İyi yolculuklar Selim... Şansın açık olsun.
Sesi renksiz, anlamsız, kayıtsız... Artık umut yok.

(Nihal Karamağaralı.)

Heykeltraş Nizam... Gönül'e baktı;
Niçin? diye sordu.
Sesinden Heykeltıraş, Gönül'ün diyeceklerini merak etmediği açıkça anlaşılıyordu.
Ama bunda Gönül'ü küçük görmek anlamı yoktur.

(Melih Cevdet Anday.)

75. SÖYLEYİŞ. — Duygunun içinden süzülüp gelen, kaynayıp çıkan güzel örülü tümceler, çok kez, ünlemli, sorulu ezgilere döner. Canlı duyguların itişiyle sesimiz daha sıcak, daha canlı olur; yerine göre alçalıp yükselerek musikili bir gidişle içe akar. Bu ezgi – müzikte olduğu gibi – kimi kez yavaşlar, düzgün bir yola girmiş gibi olur; derken birden çabuklaşarak coşkunluğa doğru hızla yükselir, gider.

Şiir, yazı, söz ne denli duygulu, ne denli dokunaklı olursa olsun; okuyucu onu kendi içine sindiremiyorsa; sesine o duyguyu, o coşkunluğu katamıyorsa ne kendisi tat alır, ne de dinleyenleri.

Söyleyişin en canlı ve etkili olduğu yerlerden biri de oyun sahneleridir:

«Söze can veren» oyuncu, sözcükleri sözlük anlamlarıyla değil; oyunun gereğine uygun olarak, algılarından sağladığı anlamla konuşur. Tiyatroda bir sözün anlamı, daha kişisel bir değer taşır; çünkü bir oyunda bir sözcük, ruhsal ve gövdesel bir değer kazanır... duruma ve oyundaki yerine göre çeşitli yorumları *sağlar. Öyle ise tiyatroda özel bir değerlendirme ile* konunun, rolün ve oyun kişiliğinin *getirdiği ayrıcalıklar önem kazanır.*

Tiyatrodaki bu yorum dili, ayrıca uygun bir tekniği de gerektirir; çünkü sözcük anlamı, yalnızca o sözün simgesel değeri ile değil; aynı zamanda konuşanın ses tonu *ve* rengi *ile de kesinleşir.*

TÜRK DİLİ (Özdemir N.)

Sözün yorumsal etksi, simgesel değeri, coşturma gücü söylevlerde sınırsızlaşır. Toplumun köpürüp dalgalandığı bir anda – sözlük anlamlarına göre hemen hemen donuk, basbayağı – bir iki söz öyle kıştırtır, dinleyenleri öyle bir sel haline getirir ki en kıyıcı silahlarla, en yaman güçlerle önü alınmaz olur.

Söz, bunun tersini de yapabilir. Gözleri dönmüş kırıcı yıkıcı bir toplumu, kızgınlığın sinirlere saçtığı yalımlarla bilinçlerini yitirmiş kalabalığı birkaç

söz, dinginliğe çağırır. Bu çağrı, yerinde ve yolunda ise kabaran öfkeler hemen diner; uslar başlara döner. Bunun en güzel örneğini şu tarihsel fıkrada buluruz:

Yavuz'un orduları aylardan beri Anadolu'yu baştan başa keserek Çaldıran'a doğru ilerlemektedir. Düşman gözükmüyor. Yeniçeriler bıkmıştır. Bu sonu belirsiz gidişten umutları büsbütün kırılanlar homurdanıyorlar artık. Öfkenin başlarından aştığı bir sabah namlularını Sultanın otağına çevirip ateşe başlayanlar oluyor. Durum pek tehlikelidir. Yavuz, çadırdan fırlıyor. Kır atına atlıyor, ayaklanmışların üzerine sürüyor. Şöyle bağırıyor:

Yorulanlar, bıkanlar, savaştan korkanlar İstanbul'a karılarının yanına dönsünler. Ben tek başıma da kalsam düşmanı bulacağım, yeneceğim; ondan sonra döneceğim!...

Bu ateş söz karşısında asker yatışıyor; hep bir ağızdan: «*Padişahım çok yaşa!*» diye bağırarak boyun eğiyor. Günler sonra yakalanan düşmanla çarpışırken kahramanlıktan da hiç bir şey eksilmemiştir.

Sözdeki duyguları, coşkunlukları, güzellikleri tatmaya, içimizde yaşatmaya çalışırsak benliğimiz, sanatın kutsal büyüsünden daha çok tat alır. Bir de bu tadış ve sizişi, sesimize vererek dizelerin örülüşündeki tatlı müziğe katabilirsek hem kendi zevkimizi artırır, hem de dinleyenlere bu büyüyü vermiş oluruz.

Akıp giden varlığın türlü nedenleriyle söylenmiş tümcelerine sesimizle, sesimizin tonuyla da türlü anlamlar, türlü duygu değerleri katabiliriz. *Geldin mi?* sorusuna sesimizle – yerine göre – dargınlık, sevinç, utangaçlık. coşkun bir beğeniş, yakıcı bir bekleyiş, korkunç kızgınlık, ateşli bir sevgi... gibi birçok duyduygular katarız: (bkz. n° 74):

> «*Mehmet kardeş*» *diye Ali, sesinde bir baş kaldırma atılışıyla sordu*: «*Memidik neden yalan söylesin?*»
>
> **(Yaşar Kemal.)**

Bu yeteneğimizden yararlanarak okuma ve konuşmamızı canlandırabiliriz.

Her nesnede olduğu gibi bunda da aşırılığın, yapmacıkların sevimsizlik ve çirkinlik doğurduğu unutulmamalıdır.

Vurgu, ton ve söyleyiş özelliği söze dalgalı bir ses ahengi katar. Böylelikle anlatım, tekseslilliğin (monotonluğun) durgunluğundan kurtulur ve canlanır.

III. BÖLÜM

SÖZDİZİMİ

76. DİLBİLGİSİNDE BÖLÜMLER. — Dilbilgisini, ana konuları bakımından, bölümlere ayırmak köklü bir gelenektir. Türk dilbilgisi de başlıca şu bölümlere ayrılır:

1) Sesbilgisi ve sözbilgisi,
2) Sözcük ve biçimbilgisi,
3) Tümce bilgisi, sözdizimi,
4) Anlambilgisi.

77. SES ve SÖZBİLGİSİ. — Seslerden, seslerin perdeleniş ve çıkışlarından, harflerden, sözcüklerin doğuşlarından; kök, ek, gövde ve takılardan; söyleniş, vuru ve tondan bahseden bölümdür (bkz. n° 33 vs.).

78. BİÇİM BİLGİSİ. — Bu bölümde sözcüklerin anlam ve biçim bakımından çeşitleri, çekimleri, türeyişleri ve bileşmeleri incelenir. Bu konular görülecektir.

79. SÖZDİZİMİ. — Her sözcük, anlamlı olmakla birlikte tek başına duyguları düşünceleri, istekleri, yargıları tam olarak anlatmaya yetmez. Tek tek sözcüklerle değil; sözcük dizileriyle konuşulur, anlaşılır.

Dilbilimin son yargıları da şunlardır:

a) Dil, tek tek sözcüklerden değil; birbiriyle ilişkili öğelerden kurulmuş bir dizgedir.

b) Dillerde bir sıralanış bağıntısı var: Sözcükler zincirlenir; iki öğe bir anda söylenemez.

Öğelerin birbirini bu izlemesine en yakışan terim, **dizim**'dir. Her dizimde yer alan öğe, kullanış değerini kendisinden önce ya da sonra gelenlerden, daha doğrusu birbirlerinden ve kullanıldığı yerden alır:

Atatürk, Türk'ün zekâsına, yiğitlik ve civanmertliğine, her türlü kabiliyetlerine, tarihi şan ve şereflerine, hepsine hayrandı.

Millet kendini sevenleri dinler, kendini sevenlere inanır ve dinlediği, inandığı için de onların arkalarından gider.

(Falih Rıfkı Atay.)

Düşünce, duygu, istek ve yarıgıları eksiksiz anlatabilmek için sözcükleri, dilbilgisi kurallarına göre, dizmek gerekir. İşte bu dizilişin incelenmesini ve kurallarını kapsayan bölüme **sözdizimi** denir. Sözdiziminin ana konusu TÜMCE'dir.

80. TÜMCE. — Bir duyguyu, bir düşünceyi, bir isteği, bir yargıyı, bir olayı anlatmak için kurulan sözcük dizisine **tümce** denir:

Bu millet benim gibi daha binlerce Mustafa Kemal çıkarır.

(Atatürk.)

Onun yegâne hocası, yegâne iş arkadaşı, yegâne zırhı ve silahı Türk milletinden başka kim idi?

Bu kudreti O, Türk milletinin enerjisinden başka nerede bulmuştu?

Eğer senin yolunda, senin adımlarının temposunu bir lahza şaşırırsak ayaklarımız kötürüm olsun!

ATATÜRK (Yakup Kadri Karaosman).

Yazılışı. — Tümceler büyük harfle başlar, sonlarına nokta konur.

Tümce sonlarına konan soru ve ünlem imleri de birer noktadır.

81. TÜMCENİN TEMEL ÖĞELERİ. — Tümce kaç sözcükle kurulursa kurulsun temel öğeleri ikidir:

1) Özne (bkz. n° 91.):

2) Yüklem (bkz. n° 84.):

Orhan okuyor. Hava güzeldir.

tümcelerinde birinci sözcükler **özne,** ikinciler de **yüklem**dir.

Kurallı tümcelerde (bkz. n° 107) özne önce, yüklem sonra gelir.

Bu temel öğelerin tümleyicileri de kendilerinden önce gelir:

Özneleri sıfatlar, adlar tümler:

Dayımın oğlu küçük Orhan okuyor...

Yüklemleri de çeşitli tümleçler tümler, pekiştirir (bkz. n° 96):

Orhan, bahçede bugünkü gazeteyi okuyor.

Bu iki temel ile tümleyicileri, gerektikçe daha başka sözcüklerle de tümnir (bkz. n° 82).

82. TÜMCEDE SÖZCÜK SAYISI. — Bir tümcede sözük sayısı, anlatılanların uzunluk, kısalığına göre az ya da çok olur. Bir tek sözcükle de bir düşünce anlatılabilir: *Okuyorum. Dinleyiniz...* Ne var ki düşünceleri daha yönlü yöreli anlatabilmek için sözcük sayısını, çok kez, artırmak zorunda kalınır. Güzel konuşanlar, titiz yazarlar sözcük sayısını, anlatılacakların genişliğiyle ayarlamaya çalışırlar.

Aşağıdaki örnek, anlatılacakların genişliğine göre tümcenin nasıl uzadığını gösteriyor:

Kapı açıldı.
Odanın kapısı açıldı.
Konuşmanın en tatlı yerinde odanın kapısı açıldı.
Avcılık konusundaki konuşmanın en tatlı yerinde odanın kapısı açıldı.
Dün akşam avcılık konusundaki konuşmanın en tatlı yerinde odanın kapısı yavaşça açıkdı...

Bu tümce daha da uzatılabilir.

Düşünceleri, yargıları istenilen biçimde anlatmaya yetmeyen az sözcüklü tümceler işe yaramaz; yersiz uzatılmış tümceler de sevimsiz olur. Tümcenin en güzeli içinde yararsız hiç bir sözcük bulunmadığı halde düşünceyi eksiksiz anlatabilendir; başka bir deyişle **duru** olandır.

Duruluk, güzel anlatışın niteliklerindendir. Gereksiz sözcükler, anlatımı boşuna uzatmakla kalmaz; çok kez, anlamı da boğar. Güzel yazılarda, şiirde gereksiz sözcükler sevimsiz birer pürüz gibi göze batar. Bu pürüzlerin iyice ayaklanmasıyla duruluk sağlanır. Pek derin ve düşündürücü fikirlerin birkaç sözcük içine sığdırıldığı da olur. Böyle kısa; fakat düşündürücü, derin anlamlı sözlere **özdeyiş** denir:

Alnını ne kadar yüksek tutarsan yere o kadar sağlam basarsın.
(Cenap Şehabettin.)

Zalim yine bir zulme giriftar olur ahir;
Elbette olur ev yıkanın hanesi viran.
(Ziya Paşa.)

Yükselmeyen düşer; Ya terakki, ya inhitat.
(Tevfik Fikret.)

Her atalarsözü de bir özdeyiştir (bkz. n° 561, 562):

Su uyur, düşman uyumaz.
Dağ dağa kavuşmaz; insan insana kavuşur.
İki gönül bir olunca sarmanlık seyran olur.
Tok iken yemek yiyen, mezarını dişiyle kazar.
Misafir on kısmetle gelir; birini yer, dokuzunu bırakır.

Uma kelse kut kelür =
Konuk gelse kut gelir.
Asıç ayur tübün altum. Kamuç ayur men kayda men =
Tencere der: Dibim altın. Kepçe der: Ben nerdeyim?
Ot tütünsüz bolmas, yiğit yazuksuz bolmas =
Ateş dumansız olmaz, genç günahsız olmaz.

Yazın katığlansa kışın sevinür =
Yazın uğraşsa kışın sevinir.

(Divanü Lügat-Türk. XI.)

Her atalarsözü bir özdeyiştir; Her özdeyiş atalarsözü değildir..
Bir sözün atalarsözü durumuna gelebilmesi için:
a) Söyleyenin unutulması, belli olmaması;
b) Ulusa mal olması gerekir (bkz. n° 562).

TÜMCENİN ÖĞELERİ

83. Bir tümcede birçok sözcük bulunabilir (bkz. n° 82). Öğeler şunlardır:

1) Yüklem (bkz. n° 84),

2) Özne (bkz. n° 91),

3) Nesne (bkz. n° 95),

4) Tümleçler (bkz. n° 96).

Bunlardan **yüklemle özne** temel öğelerdir. (bkz. n° 81).

84. YÜKLEM. — Tümcede iş, oluş, kılış düşünce, duygu, imge, yargı... anlatan sözcüktür. Buna (biçim bilim bölümünde) EYLEM deriz:

Barika-i hakikat müsademe-i efkârdan *çıkar*.

(Namık Kemal.)

Büyük keder gibi büyük sevinç de ortaksız *olamıyor*.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Milletin ilk ve son dayanağı *meclistir*.

(Falih Rıfkı Atay.)

Beni candan *usandırdı* cefadan yar *usanmaz mı?*
Felekler *yandı* ahımdan muradım şem'i *yanmaz mı?*

(Fuzuli. XVI.)

örneklerinde italik harflerle dizilmiş sözcükler YÜKLEM'dir.

Sözdizimi bakımından – içinde iş, oluş, kılış, yargı anlamı bulunan her sözcüğe – eyleme, eylemsiye, eylem görevli sözcüklere **yüklem** denir:

Okuyamıyorum. İşten başımı *kaşımağa* vakit *kalmıyor* ki! Benim de onlar gibi vaktim *olsa* belki ben de büyük bir profesör *olurdum.* Böyle *körleşip kalmazdım.* Hem sade tıp kitapları mı? *Okunacak* daha neler *var?* İnsanın vakti *olmalı*; denize *dalar* gibi bunların arasına *dalmalı.*

(Reşat Nuri Güntekin.)

Bulundukları tümcelere göre yüklemler iki türlüdür:

1) Önerme – yancümlecik, yantümce (proposition) – yüklemi:

2) Tümce (phrase) ve temel önerme yüklemi.

Yan önermelerin yüklemleri eylemsidir (bkz. n° 377, 379 vs.).

Tümcelerle temel önermelerin yüklemleri:

I. Bütün yalınç, türemiş, bileşik eylemler. (Koşullu eylemler ancak yan önermeler – daha doğrusu **önerti**'ler – kurar[1] (bkz. n° 135)

II. Ekeylemlerle biçimlenmiş ad soylu sözcükler, söz öbekleri, ekler... Bunlardan örnekler (bkz. n° 358):

1) **Adlar**, ekeylemle yüklem olur:
Türkiye'nin başkenti Ankara'dır. *Ben* Türk'üm.

2) **Sıfatlar,** ekeylem alarak yüklem olur: *Hava dün güzelmiş.*
Bir doğmayacak fecre gönül vermiş esiriz.
(Şüküfe Nihal.)

Hâlâ doludur *bahçeler en tatlı sesinle*
(Yahya Kemal Beyatlı.)

Bu gelen bir yuvasız kuş gibi pervasızdı.
Bu gelen, köylü, sesinden tanıdım, bir kızdı.
(Faruk Nazif Çamlıbel.)

Bakmazlar. Dertliye algındır *deyü.*
Bir saçı Leylaya vurgundur *deyü.*
Hakikat bahrine dalgındır *deyü*
Yazmışlar deftere divane beni.

3) **Adıllar,** ekeylemle yüklem olur;

Kalbim umuyor demek ianet Sensin *verecek ona metanet*
Karşımda nedir *benim bu medfen* Kimdir *anı etmeyen sıyanet*
(Abdülhak Hâmit.)

*

Bendim *geçen ey sevgili sandalla denizden*
(Yahya Kemal Beyatlı.)

*

Sen nerdesin *ey sevgili yaz günleri nerde?*
(Yahya Kemal Beyatlı.)

*

Istanbul'un böyledir *bahar.*
(Yahya Kemal Beyatlı.)

4) **Belirteçler** de ekeylem alarak yüklem olur:
Kapı çalınırken saat ikiden sonraydı.

5) **İlgeçler** de ekeylemle yüklem olur:
Ne mal iledir ne can iledir. *Beğim ululuk* kemal iledir.
(Namık Kemal.)

Her şey düşündüğümüz gibiymiş. *Bu şeker* ne kadardır.

1) **Önerti** is. mant. Şartlı bir önermenin şartı anlatan ön kısmı:
Duman çıkıyorsa, ateş vardır. Sözünde **duman çıkıyorsa** şartı bir önertidir.
(Türkçe Sözlük).

NOT. — Bu örneklerde yüklem olan yalnız ilgeçler değil; ilgeç öbekleridir.

6) **Mastarlar** da ekeylem alarak yüklem olur:

Ziraat, toprak kazıp elmas çıkarmak; *Ticaret, demir satıp altın* kazanmaktır.

(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

7) **Ad takımları** da ekeylemle sık sık yüklem olur:

Su değil mevsimin havası *akan (mevsimin havasıdır.)*
Duyduğum yaprağın, dalın sesidir.
Suda yıldızların parıltısıdır.
Bu karanlıkta bazı bazı çakan.

ORMAN (Ahmet Haşim.)

Çocukluk saadetin kendisidir.

(Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu.)

Torunuyuz bir dedenin Tohumuyuz bir bedenin
Münkir ile cenk edenin Silah olsam ellerine.

(Seyrani.)

8) **Sıfat takımları,** ekeylemle yüklem olur:

Benim sadık yarim kara topraktır.

(Veysel.)

9) **Durum takılarıyla çekimlenmiş** ad soylu sözcükler de ekeylemle yüklem olur:

a) **-de** takısı almış sözcükler:

Sarp dağlarla örülmüş dört duvar içindeyim.
Nerdesiniz *güneşler*, nerdesiniz *ovalar?*

(Ömer Bedreddin.)

Cananla, meyle son günü ey mevt sendeyiz.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

b) **-den** takısı almış sözcükler:

Yayla yolu taflandır *Her gelen* Allah'tandır.
Benzimin sararması *Sevip* ayrılmaktandır.

(Türkü.)

c) **-e** takılı sözcükler:

O mektup sana değil **banadır** (banaydı, banaymış, banaysa)...

10) «mi?» soru almış sözcükler de ekeylemle yüklem olur:

Feryadlarım değilse şiven *Feryadı veren* değil misin sen?

(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

Yaz mıdır *bu gelen Fışkıran bir* umut mu *(dur)?*

(Feriha Aktan.)

11) **VAR, YOK** sözcükleri de ekeylem alarak yüklem olurlar (bkz. n° 371):

Vallahi bey, araba ile arası benimle sizin aranız kadar ya vardı *ya* yoktu.
VATAN yahut SİLİSTRE (**Namık Kemal.**)

Benim doğduğum köylerde buğday tarlaları yoktu.
(**Cahit Külebi.**)

Bu sözcükler ekeylem almadan da yüklem olurlar:

Sıkılma bezme gel bigâne yok *davetlimiz ancak*
Nedima bendeniz var *bir dahi sultanımız vardır.*
(**Nedim. XVIII.**)

Yarin bize bir selamı yokmu *İnsafın o yerde namı* yok mu?
(**Şeyh Galip.**)

12) DEĞİL sözcüğü ekeylemle çekimlenerek yüklem olur (bkz. n° 359):

Bugün olsam da bir cihan-dide Değilim *şimdilik hazan-dide*
Karlar altında nev-baharım ben.
(**Abdülhak Hâmit Tarhan.**)

Orhan yaramaz değildir (değilmiş, değildi, değilse)...

13) **Ulaçlar** de ekeylemle yüklem olur:

Şirin dahi kast etmesi cana gülerektir.
(**Ziya Paşa.**)

14) **Ek** ve **takılar** da ekeylem alarak yüklem olur:

«*Sütçüden*» *sözcüğünde yapı eki* -çü'dür, *taki da* -den'dir.

15) Söz öbekleri, dizeler, tümceler de ekeylem olarak yüklem olur:

Deniz Türküsü koşuğunun son dizesi:

«*İnsan alemde hayal ettiği müddetçe yaşar*»*dır.*

16) **Harfler** de ekeylemle yüklem olur:

Türk abecesinin ilk harfi a'*dır, son harfi de* z'*dir.*

Ekeylemi düşmüş ya da kullanılmamış ad soylu sözcükler de yüklem olur (bkz. *n°* 86-2 *b*, 136 *c*).

85. YÜKLEMLERİ TÜMLEYENLER.

1) Bütün tümleçler (bkz. n° 95, 96, 97, 98, 99).

2) Ekeylemle biçimlenen ad soylu sözcükleri de ad ve sıfat takımı kurarak tümleyenler (bkz. n° 151, 180).

86. EYLEM TÜMCESİ, AD TÜMCESİ. — Yüklemlerine göre tümceleri ikiye ayırırlar.

1) **Eylem tümcesi.** — Yüklemi eylem olan tümce:

Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin,
Sönüyor göğsünün üstünde o arslan neferin.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Akşama dek *çalıştım* Birlikte *çalışmalıyız*. Ne vakit yola *çıkacaksınız*.

2) **Ad tümcesi.** — Yüklemi ad soyundan olan tümce*:

İstanbul güzel bir *şehirdir*. Pek *çalışkansınız*. Ben *Türküm*...
Tarihi yazan *benim*, yapan *siz*.

(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

a) Ad tümcelerinin yükiemleri ekeylemle biçimlenir.

Ekeylemin geniş zamanıyla yüklem olanların tümceleri kesin yargılar için kullanılır. Kesinlik ayırtısı katmak için çekimli eylemlere getirilen -dir'le bitmiş şu tümceleri eylem tümcesi mi, ad tümcesi mi saymak gerek (bkz. n° 369):

Okullar açılacaktır. Havalar serinlemiştir... tümcelerinde *açılacak*, *serinlemiş* sözcüklerini eylem sayacağımız gibi birer sıfat da sayabiliriz. Böyle düşünülünce bunların ad tümcesi sayılması ve anlamları bakımından şu örneklerle karşılaştırılmaları usa uygun düşebilir:

Okullar açıktır. Havalar serindir.

Ne var ki **-dir**'le biten aşağıdaki örnekleri ve benzerlerini ad tümcesi sayamayız. Kişilere göre çekimlenmiş eylemlerle kurulu olanlar – kuşkusuz eylem tümceleridir:

Yere düşen sancağın nasıl kaldırılacağını görmüşsünüzdür.

(Falih Rıfkı Atay.)

Merhum pederimin kemiklerini İstanbul'a getireceğimdir.

(Şinasi.)

Şeytandan da fenayım. Zira Şeytan size şu anda benden sevimli, temiz ahlaklı görünüyordur.

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Romancı Pourtalesse'in aslen Cenevre'li olduğunu neden sonra öğrenmişimdir.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Görenler: «*burada adam oturmuş*» demelidirler.

b) Ekeylemleri düşmüş veya kullanılmamış da olabilir:

Dert *çok*, hem-dert *yok*; düşman *kavi*, talih *zebun*.

(Fuzuli. XVI.)

Âlem yine ol *âlem*, devran yine ol *devran*.

(Recaizade Ekrem.)

(*) Dilimizde bulunan sekiz tür sözcük iki genel soya ayrılır:
a) Eylem soylu. — Bütün eylemler ve eylemsiler.
b) Ad soylu. — Eylemden başka bütün sözcük türleri.

Saat *yirmi iki*, uyku *zamanı*...
Sular sarardı... Yüzün perde perde *solmakta*,
Kızıl havaları seyret ki akşam *olmakta*.

(Ahmet Haşim.)

Ad tümcelerini kuran öğeler için (bkz. n° 102-II):.

87. TÜMCELER, ANLAM ÖZELLİKLARİNE GÖRE DE TÜRLERE AYRIRIR:

I. **Olumlu Tümce**. — Yüklemi olumlu olan ve anlamca olumluluk bildiren tümce:

Millet kendini sevenleri dinler. Kendini sevenlere inanır. İnandığı için de onların arkalarından gider.

(Falih Rıfkı Atay.)

Hayatımın on dördüncü kışına yeni giriyorum.
Askeri rüştiyede okuyordum. Matematiği şiiri ve edebiyatı seviyordum

(Ziya Gökalp.)

Sakla samanı gelir zamanı.

(Atasözü.)

II. **Olumsuz Tümce**.—a) Olumsuz yüklemle kurulan tümce:

Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Beş parmak bir değildir.

(Atasözü.)

Denir bir gün gelir de saye-i feyz-i hamiyette
Kemal'in seng-i kabri kalmadıysa namı kalmıştır.

Hepimiz için ne yaman hicrandır ki şimdi kalmayan yalnız Kemal'in seng-i kabri değil, o mezarın toprakları da kalmadı. Çünkü iki seneye karip bir zamandan beri üstünde temevvüç eden kendi bayrağı değil.

Kemal, kendi bayrağının altında uyumuyor.

(Süleyman Nazif.)

b) ya da yüklemi olumlu olduğu halde anlamca olumsuzluğa kayan tümce:

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Kaçar mı merd olan bir can için meydan-ı gayretten?

(Namık Kemal.)

c) Olumlu yüklemlerle kurulan kimi tümcelerde, türlü nedenlerle anlatımın olumsuzluğa kaydığı görülür:

Ne paranın, ne süsün, ne de dünya gösterişlerinden herhangi birinin esiridirler.

Böyle üst perdeden attıklarını yapabilirsen yap da görelim (= yapamazsın).
Ne sert ol asıl, ne yumuşak ol basıl.

(Atasözü.)

— *Bu camı niçin kırdınız?*
— *Ben mi kırmışım, ben mi kırdım (= ben kırmadım).*

Böyle yadsımalı tümcelerin yüklemleri olumlu olsa da anlamları olumsuzdur.

a) UYARI: Bir tümcede olumsuzluk ikileşince anlam olumluya döner (bkz. n° 359-II):

Bu tepeler böyle ağaçsız değildi. *Buraları* görmemiş olmazdı. Düşünmeden konuşmayınız. *Oraya* izinsiz girilemez.

b) Çifte olumsuzlardan her biri tam yargılı bir bağımsız önermede olursa olumsuzluk değişmez:

Dün toplanamadık; *kıra* gidemedik.
Taşı o atmış değildi; camı kıranı da görmemişti.

III. **Soru Tümcesi.** — İçinde soru eki ya da soru sözcüklerinden biri bulunan tümce (bkz. n° 373):

Ben ne diye bu acıklı hatıralara saptım?

ATATÜRK (Ruşen Eşref Ünaydın.)

Kim söylemiş? Ben neler demişim? Nereden geliyorsunuz? Niçin geç geldiniz? Bu çiçekleri siz mi topladınız?..
Orhan mı geldi? Kitapları getirmiş mi?

Bileşik tümcede bulunan soru sözcüğü, soru eki temel önermeye yönelik değilse tümcenin sorulu sayılması ve «?» iminin kullanılması gereksiz olur:

Babacığım, öyle değil, dinlemeyin rasgeleni:
Dinleyin suçlu muyum, haklı mıyım *bir de beni*

ASIM (Mehmet A if Ersoy.)

Elimizi bu gördüğümüz şeye süremeyiz. Sürdük mü *her şey kaybolur...*

(Ömer Seyfettin.)

88. SORULU OLUMSUZ TÜMCE. — Olumsuz yüklemi ya da öğelerinden biri sorulanmış tümce:

1) Ad tümcelerinden örnekler:

Sevim burada değil midir? Sevim mi burada değilmiş? Sevim nerede değilmiş?...

2) Eylem tümcelerinden örnekler:

Orhan dün toplantıya gelmedi mi?

Orhan mı dün toplantıya gelmedi?
Orhan dün hangi toplantıya gelmedi?
Orhan dün toplantıya niçin gelmemiş?...

89. SORU ve YANIT. — Her soru bir şey öğrenmek, bir açıklama istemek, bir kuşkuyu gidermek; daha çok bir yanıt almak içindir. Soru, belli ek ya da sözcük kullanılarak yöneltilen söz biçimidir.

YANIT da sorularla istenen karşılığı verme eylemidir. Yanıtı gerektirip gerektirmeyeceğine göre soru tümcelerini ikiye ayırmak yerinde olur:

1) **Yanıtlı Soru Tümceleri.** — Her sorunun birinci ereği bir yanıt almaktır. Yanıtlar. soru sözcüklerinin ve ekinin gereğine ve sorulu öğenin durumuna uygun düşmelidir:

— *Yarın Ankara'ya Aydın mı gidecek?*
— *Evet! (Evet, yarın Ankara'ya Aydın gidecek.)*
— *Hangi sokakta oturuyorsunuz?*
— *Karşıki sokakta (... oturuyorum).*

2) **Yanıtsız Soru** (bkz. n° 373).

3) Yanıt gerektirmeyen **olumlu** sorulardan kimileri yadsıma anlamı verir: *(Bu suçu ben mi* işlemişim (ben işlemedim).

4) Yanıt gerektirmeyen **olumsuz** sorular olumluya kayar:

... aynı kalenderlik, aynı kaygusuzlukla yürüyüp gitmiyor muyduk?

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

90. ÜNLEM TÜMCESİ. — İçinde ünlem ya da ünlem değeri bulunan sözdizileri de ünlem tümceleridir. Ünlemler çeşitlidir. Söylendikleri, kullanıldıkları durumlara göre de çok çeşitli duygu değeri katarlar anlatma (bkz. n° 489). Dillerde vurguya, tonlu söyleyişe en yatkın olan sözcükler ünlemler dir. Ünlem tümceleri de – bütün tümcelerden daha çok – ezgilenmeye elverişlidir. İçten, gönülden kopup gelen duygular ünlemlerde, ünlem tümcelerinde yere, duruma, olaya, kişilerin duyarlığına, anlatış nedenine...eröğ vurguyla, tonla, ezgiyle değişir. Sözcüklere, sözcüklerin örgülerine sinen bu değişik vurgu, ton, ezgi sözcüklerde sözlük anlamlarında bulunmayan sayısız duygu çeşitlerinin en dokunaklı anlatımı olur. Böylece tümcelerde bir değil; birçok, kimi kez de birbirine karşıt duygular canlandırılır.

Vurguları, tonları, ezgileriyle duygusal konuların anlatımına uygun düşen bu tümcelerde içi yananlar, taşkın gönüllüler, ozanlar en dokunaklı söz örgüsünü bulurlar. yaratırlar:

Eyvah! ne yer, ne yar kaldı
Gönlüm dolu ah ü zar kaldı;
Şimdi buradaydı gitti elden!..

(Abdülhak Hamit.)

Ey kimsesiz avere çocuklar... hele sizler,
Hele sizler!

(Tevfik Fikret.)

Oh bugün hava pek güzel!

Komutlar, aytamalar da birer ünlem sayılır.

Ünlemlerin Tümcede Görevleri. — Ünlem, komut ve aytama sözcükleri tümcelerde birer uyarıcıdır. Görevleri ikinci kişiyi uyarmak, söze dikkatini çekmektir. Onun için bunlar, tümcenin öğelerininden biri olmazlar; yani yalnız ünlem, komut, aytış görevinde olan sözcükler tümcede özne, nesne tümleç ve yüklem olmazlar (bkz. n° 150-IX).

Orhan, sana söylüyorum: Sevim kitapları getirdi.

tümcelerinde «Orhan» bir aytamadır ve tümcelerden hiç birinin öğesi değildir.

91. ÖZNE:

Güneş batıyor. Çocuk koştu, Turgut kapıyı açtı. Hava güzeldir. Kuş uçar. Ben anlatayım. O dinlesin...

Tümcelerin her birinde bir oluş bir kılış, bir yargı anlamı var. Bu oluş, kılış ve yargı anlamını veren sözcük **yüklem**dir.

Yüklemin anlamına göre, olan veya kılan sözcük de, söz öbeği de **özne**dir. Yukarıdaki örneklerde her tümcenin birinci sözcüğü özne, son sözcüğü yüklemdir.

ÖZNE:

1) Ad olur:

Fikir her yerde satılmaz; *fiil* her yerde geçer.

(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

Kuş uçar. *Hava* açıktır. *Çocuklar* oynuyorlar...

2) Ad takımı özne olur:

Orhanın kardeşi geldi. *Arkadaşlarınız* geliyor. *Belediye başkanı* konuşacak. *Altın kalemler* ucuz değildir.
Gümüş kaşık sıcak tutar.

(Ruşen Eşref Ünydın.)

3) Sıfat takımı özne olur:

Bu güzel yurt bizimdir. *Uslu çocuk* uyuyor.

4) Adlaşmış sıfatlar (bkz. n° 182) özne olur (bkz. n° 183/a):

Ağaç yaprakları arasında *solmuşlar* bile var.

(Falih Rıfkı Atay.)

5) Adıllar da özne olur (bkz. n° 274/1):
Ben söyledim. *Onlar* gidecekler. *Bu* iyidir, *şu* orta. *Siz* anlatınız.
.. *kimi* güzel hikâye anlatır, *kimi* satranç oynar.
(Ruşen Eşref Ünaydın.)

6) Gerekince harfler de özne olur:
«A» düz kalın, geniş bir ünlüdür.
«B» dudak ünsüzüdür.

7) Ekler ve takılar da özne olur:
-li, çok işlek bir yapım ekidir.
-ler, sözcüklere çoğulluk anlamı katar.

8) Belirteçler de özne olur:
«*Pek*, *çok*» tümceye abartı anlamı katar,

9) İlgeçten özne:
«*Gibi*» adlar, kavramlar arasında benzetme ilgisi kurar.

10) Bağlaçlar da özne olabilir:
«*Ve*» görevdeş öğeleri bağlar.

11) Ünlemlerden özneler:
Dilden geliyor **bu** *ah ü feryat*.
(Abdülhak Hâmit Rarhan.)

12) İkilemeler, ikizlemeler de özne olur:
Çoluk çocuk herkes kırlara gidiyor.

13) Yan önerme özne olur:
a) Adeylem önermesi:
B*uraya girmek* yasaktır. (bkz. n° 379).
b) Sıfateylem (ortaç) önermesi:
Ödevini gününde yapan, başarı gösterir.
Okulların ekim başında açılacağı söyleniyor.

Onun aşkıyle erir kalpleri örten kara yas.
Ona gül rengini vermiş dökülen kanlarımız.
(Halide Nusret Zorlutuna.)

14) Tümcenin özne olduğu da görülür:
«*İnsanları severim.*» bir yalınç tümcedir.

Atasözleri içinde güzel olanlar pek çoktur.
Örneğin: «*dost acı söyler*» ne derin bir gerçeği anlatıyor.

Bir anlam özelliği katmak için kimi öznelere bir **-di** ya da **-dir** eklenir. Böylece eylem görünüşlü olur:

Her akşam *o tepsilerde peynirdi, reçeldi, zeytindi* sıra sıra gelirdi.
(Ruşen Eşref Ünaydın.)

15) Özneler pekişir (bkz. n° 258 /3).

Özne olan sözcükler ve söz öbekleri, bu görevleri için ek almamışlardır.

Özneler yalın duurumda bulunur: yani -i, -e, -de, -den durum takılarını almaz.

Tümcede Özne Nasıl Bulunur?

a) Tümcede özneyi bulmak için **kim?** ya da **ne?** sözcükleri katılarak sorulmalıdır:

Hoca Efendi fena halde şaşaladı. Önüne baktı. Değnek elinden düştü. Falakayı tutanlar bıraktılar. Kurtulan ürkmüş eşek, çifte ata ata kestane ağaçlarının altına kaçıyor. avazı çıktığı kadar anırıyordu.

(Ömer Seyfettin.)

Özneleri bulmak için sorular:

— Kim şaşaladı?	— *Hoca Efendi.*
— Önüne kim baktı?	— *Hoca Efendi.*
— Ne düştü?	— *Değnek*
— Kimler bıraktılar?	— *Falakayı tutanlar.*
— Ne kaçıyor?	— *Eşek.*

Eylem tümcelerinde özneyi bulmak için şöyle bir yol da tutulabilir: Yüklemden **-en**'le türemiş ortaçların sonuna **kim?** ya da **ne?** getirilir. (Yukaörneğin öznelerini bir de bu yolla arayalım):

— Şaşalayan kim?	— *Hoca Efendi.*
— Önüne bakan kim?	— *Hoca Efendi.*
— Düşen ne?	— *Değnek.*
— Bırakanlar kim?	— *Falakayı tutanlar.*
— Kaçan ne?	— *Eşek.*

b) Ad tümcelerinde özneyi bulmak için yüklemlerin üçüncü kişilerine **kim?** ya da **ne?** soruları eklenir:

Orhan usludur. Ben Türk'üm. O günlerde hava serindi. Söylendiğine göre siz çok zenginmişsiniz...

Özneleri bulalım:

— Kim usludur?	— *Orhan.*
— Kim Türk'tür?	— *Ben.*
— Ne serindir?	— *Hava.*
— Kim zenginmiş?	— *Siz.*

Ad tümcelerinde özneyi bulmak için, yüklemlerin ekeylemleri "olan" ortacıyla değiştirilerek sonlarına **kim?** ya da **ne?** sorusu getirilir. (Yukardak örnek tümcelerin öznelerini bir de bu yolla arayalım):

— Uslu olan kim? — *Orhan.*
— Türk olan kim? — *Ben.*
— Serin olan ne? — *Hava.*
— Zengin olan kim? — *Siz.*

Her yüklemin bir tek öznesi olur; bağlaçlarla virgüllerle bağlanan eşit, görevdeş ikili, üçlü, beşli... özneleri bir tek saymak gerekir:

Ahmet'le Ali *Ankara'ya gitti (ler).*

İlkbahar... Dağlar, tepeler, ovalar, her yer *yeşillendi.* Orhan da *söylüyor,* Yalçın da...

92. ÖZNE ile YÜKLEMİN UYGUNLUĞU. — Eylemle özne arasında iki bakımdan uygunluk aranır:

1) Tekillik, çoğulluk bakımından,

2) Kişileri bakımından (bkz. n° 94).

93. TEKİLLİK, ÇOĞULLUK BAKIMINDAN UYGUNLUĞUN kimi durumlarda değiştiğini görürüz:

I. Birinci tekil kişilerde:

a) Bir toplum adına, kendisi gibi olanlar adına konuşurken tekil kişi: özneyi de, yüklemi de çoğul kullanır:

Bir genç zabit yaklaşıp ona: «Hoca inat etme: fena *yaparız*» dedi.
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

b) Böbürlenmek için – özne olan adıl da, eylem de – çoğul kullanılır:

Biz adamı perişan ederiz. Biz böyle laflara kulak asmayız.

c) Alçak gönüllülük göstermek için birinci tekil kişi adılının da, eylemin de çoğul kullanıldığı olur: Bir yazar şöyle diyor:

Şimdi bu nokta üzerinde duralım; incelemelerimizi derinleştirelim.

II. İkinci tekil kişilerde:

a) Saygı için;

b) Nezaket için özne olan adıl da, eylem de çoğul kullanılır:

Siz bilirsiniz. Siz anlatacaksınız. Buyurun. Siz söyleyin...

Türlü kullanış özellikleri için (256 n° ya) bakınız.

III. Üçüncü kişilerde:

A. Anlatıma saygı, ululama değeri katmak için – özne tekil de olsa – eylem çoğul kullanılır:

Cumhurbaşkanımız İstanbul'u şereflendirdiler.

— *Sayın bay evdeler mi?*

— *Şimdi çıktılar. Biraz sonra döneceklerini söylediler.*

B. Aşağıdaki durumlarda çoğul öznelerin yüklemleri tekil olur:

1) Gövde örgenlerinin ve örgenlerden çıkan şeylerin:

Bacaklarım ağrıyor. Saçlarınız ağarmış. Dişleri çekilecek.

OLAGAN İŞLER (**Reşat Nuri Güntekin.**)

Gözlerinden yaşlar akıyordu.
Yalnız gözlerimiz burunlarımız üşüyordu.

ÇULLUK (**Mahmut Yesarı**

... Sesleri çıkmaz. Yalnız zayıf ve soluk yanaklarından akan yaşlar görünürdü.

HAKKA SIĞINDIK (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

2) Eylem adlarının:

Sokakta bağrışmalar, koşuşmalar oldu. İşlerimiz arttı.
Sofada patırdılar devam ediyor.

(**Reşat Nuri Güntekin.**)

Gürültüler yükseldi.
Sarfettiğim gayretler boşa gitti.

(**Reşat Nuri Güntekin.**)

Alt kattan otel hizmetçilerinin sesleri geliyordu.

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

Dışarda bozkırdan uğultular geliyordu.

(**Yaşar Kemal.**)

Büyük kararlar insana inanılmaz bir ruh süküneti veriyor.
İntiharlar, galiba bazı buhran saatlarında oluyor.

AHRET DÖNÜŞÜ (**Reşat Nuri Güntekin.**)

Çalgının uğultusu içinde sesler derinleşiyor.

ÇALIKUŞU (**Reşat Nuri Güntekin.**)

3) Bütünüyle tümlenen parçaların:

Ağaçların dalları sallanıyor. Kitabın yaprakları yırtılmış. Geminin yelkenleri açıldı...

4) Cansız varlıkların (madde sonundaki nota bakınız):

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?

(**Ahmet Haşim.**)

Bütün pencerelerinden deniz, Kadıköy, adalar görünüyor.

(**Refik Halit Karay.**)

Sarıyer denildi mi akla sular gelir.

ŞEHİR MEKTUPLARI (Ahmet Rasim.)

Gözlerimin önünde korkunç uçurumlar dönüyordu.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar)

5) Bitkilerin, hayvanların (madde sonundaki nota bakınız):
Bahçede cılız çiğdemler yetişmişti.

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

Yarın yeşil yapraklar belirecek, öbür gün de renkli yemişler dallardan sarkacak.

AĞAÇLAR (Ahmet Haşim)

Şeftaliler, erikler, kızılcıklar etrafımı kaplıyor.

AYŞECİK (Refik Halit Karay)

Yapraklar sarardı. Elmalar kızarıyor. Kuşlar uçar. Balıklar yüzer.

6) Soyut adların:

Bugünkü düşünceler hazırlıyor yarını.

(Faruk Nazif Çamlıbel)

7) Zaman adlarının:

Dakikalar, saatlar birbirini kovaladı. Aradan aylar, yıllar geçti. Geceler gündüz oldu.

8) Özne olan topluluk adları -ler'le çoğullanmamışsa yüklem tekil olur:

Bölük silah çattı. Sürü yaylaya gidiyor. Öğretmen girince sınıf ayağa kalkar...

Kalabalık burasını... gürültüleriyle doldurmuştu.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Milet, fakr ü zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

(Atatürk.

Kalabalık ikiye ayrıldı.

GÖK DEMİR, YER BAKIR (Yaşar Kemal.)

Ferdi hayatı vatanın istikbalinden, şahsi menfaati namus ve vazifeden kıymetli gören bir ordu mutlaka mağlup olur.

(Ziya Gökalp.)

9) Sayılarla belirtilmiş öznelerin yüklemleri, daha çok, tekil kullanılır:
Yanımdan *iki kişi geçti.*

OLAGAN İŞLER (Reşat Nuri Güntekin.)

...beş on kişi, beş on fakir, böyle hüzünlü bir saatta gelir, kapıları *vururdu.*

MEMLEKET HİKÂYELERİ (Refik Halit Karay.)

Dershanede belki elli *çocuk vardı.*

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

Dört arkadaş yola *çıktı.* Bu işi *yüz kişi* de olsa *başaramaz...*

Bu durumda, daha iyi belirtme ayırtısıyla, yüklemin çoğul kullanıldığı olur:

İki çocuk, tahta saplı bir çakı ile kollarını *çizdiler*, çıkan damlaları kollarının üzerindeki çizgiye *sürdüler*, kanlarını *karıştırdılar.*

ANT (Ömer Seyfettin.)

10) Nicelik gösteren belgesiz sıfatların belirttiği tekil öznelerin ve özne olan belgisiz adılların da yüklemleri, daha çok, tekil olur:

Kaç kişi peşime *takıldı.*

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

Oteldekilerin *birçoğu* Türkçe *bilir.*

DİŞİ ÖRÜMCEK (Refik Halit Karay.)

Herkes karıştırıcılardan *şikayetçi.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bunu *pek çok kimse söylüyor.*

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Daha iyi belirtme ayırtısıyla yüklemin çoğul kullanıldığı da olur:

Birkaç genç kız baş başa vermiş *fısıldaşıyorlardı.*

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

11) «Var, yok» yüklemleri – özneleri çoğul insan da olsa – daha çok, tekil kullanılır:

Bahçede *çocuklar var.* Orada *kimseler yok...*

C. İnsan olan çoğul öznelere gelince: Bu öznelerin yüklemlerinin çoğul veya tekil olması söyleyenin, yazanın düşüncesine bağlıdır:

1) Çoğul öznelerin bireyleri teker teker değil de; bir bütün, bir toplam olarak düşünülüyorsa yüklem tekil olur:

Dostlar alış verişte *görsün.* Amerika'da *işçiler grev yapmış... Çocuklar gülüşüyor...*

Böyle hücumlarda *dışardakiler* de *yeter.*

VATAN (Namık Kemal.)

Kadınlar, hiç bir zaman kafasını meşgul *etmezdi.*

(Refik Halit Karay.)

Ruslar bir Amerikan otomobiline ateş *açtı*.

(Milliyet gazetesi.)

Lokantacılar zam *istiyor*.

(Cumhuriyet gazetesi.)

Ekipler köyleri *gezecek*, öğretici filimler *gösterecek*.

(Dünya gazetesi.)

Onlar çorbayı içip *bitirdi*.

TER DEMİR, ÇÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

Arkadaşlar onu *kıskanır* ve aynı zamanda ondan *kaçardı*.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Askerler birbirine *karıştı*.

FORSA **(Ömer Seyfettin.)**

Efendim, hizmetçi kadınla çocuklar geldi.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

2) Çoğul özgenin teker teker düşünülüyor ve düşündürülmek isteniyorsa yüklem de çoğul olur:

Kaymakam önde, zaptiyelerle Hoca Efendi arkada çıkıp *gittiler*.

(Ömer Seyfettin.)

Şimdi *genç kızlar* gülümseyerek *geliyorlar*.

(Yaşar Kemal.)

NOT. — Bitkilerden, hayvanlardan, cansızlardan olan çoğul öznelerin bireyleri teker teker düşünülüyor ve düşündürülmek isteniyorsa yüklem, yukarıda anlatıldığı gibi, çoğul kullanılabilir:

Ağaçlar yüzümüze konfeti *atıyorlar*.

(Fazıl Ahmet.)

Hayvanlar sadece korunmak veya karın doyurmak için yalnız lüzumluya kulak *kabartırlar*.

(Refik Halit Karay.)

İlkbaharın tatlı rüzgârıyla sarhoş olan *martılar*, çılgın naralarla havayı *çınlatıyorlardı*.

FORSA **(Ömer Seyfettin.)**

Dalga dalga *eğilirler*;
Ferah *verirler* insana
Güler yüzlü *papatyalar*,
Altın gözlü *papatyalar*.

(Tevfik Fikret.)

Düşman zırhlıları Rumeli sahillerini *kuşattılar*, bütün şiddetleriyle ateş *açmışlardı*.

(Sıracettin.)

Kerme körfezi kıyılarında *çamlıklar* bazan denize kadar inmekte. Bazıları sarı ve boş. *Yanmışlar* ve *yakılmışlar*. Keçi sürüleri bıraksa yine *fışkıracaklar*.

EGE KIYILARI (Falih Rıfkı Atay.)

... *gelincikler* hâlâ kımıldanmakta devam *ediyorlar*.

(Refik Halit Karay.)

Bir çınarın üstünde *serçeler oynaşıyorlardı*.

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

Sazlar gizli figanlarla *titreştiler*.

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

94. ÖZNE ile YÜKLEMİN KİŞİ BAKIMINDAN UYGUNLUKLARI

I. Öznesi, kişi bakımından, tek olan yüklemlerde uygunluk kesindir:

Ben geldim. Sen yazacaksın. O gitmiş. Biz okuyalım. Siz anlatınız. Onlar dinlesinler...

II. Öznesi ayrı ayrı kişilerden olan yüklemlerde özellik var:

A. Özne hem ikinci, hem de üçüncü kişilerden ise yüklem ikinci çoğul kişi olur:

Orhan'la sen bugün kıra *gitmeyeceksiniz*, derse *çalışacaksınız*...

B. Özne:

1) Üçüncü ve birinci kişilerden ise;

2) İkinci ve birinci kişilerden ise;

3) Her üç kişili ise

yüklem birinci çoğul kişi olur:

Orhan'la ben yarın Ankara'ya gidiyoruz.

Ben, sen yokuz; biz varız.

(Ziya Gökalp.)

O gece, iyice hatırlıyorum *sen, ben, Turgut* sinemaya *gidiyorduk*.

C. Çoğul kişi adıllarından olan öznelerden sonra açıklayıcı sözcükler gelse de yüklemin uygunluğu değişmez:

Acaba *biz Türkiye* hem Afganlıların, hem Pakistanlıların... dostları olarak bir hizmette *bulunamaz mıyız?*

(Fatih Rıfkı Atay.)

Biz insanlar bir varmış, bir yokmuş *oluyoruz*.

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Biz yaşlılar böyle *düşünürüz*. *Siz gençler* de bir gün böyle *düşüneceksiniz*...

Ç. «Kimi, bazı...» gibi belgisiz adıllardan, birinci çoğul kişi takısı almış öznelerin yüklemleri üçün tekil kişi de olabiliyor:

Hepim zin kılığı başka şekilde idi. *Kimimiz* dolak *sarmıştı*, *kimimiz* ayaklarına çarık, telatin çizme *geçirmişti*.

ÇULLUK (Mahmut Yaşri.)

95. NESNE (Düz Tümleç) *:

Tümcelerde anlamı genişletmek için özne ile yüklemden başka öğeler -daha çok, yüklemi tümleyen öğeler – de kullanılır. Bu yüklem tümleyicilerine TÜMLEÇ denir (bkz. ve 96). Tümleçlerin en önemlisi NESNElerdir. Çünkü geçişli, ettirgen ve oldurgan eylemlerin (bkz. n° 333, 336, 340) tümcelerinde; eylemsilerin önremelerinde nesne de özne gibi, yüklem gibi bir temel öğedir. Onsuz tümce, çok kez, eksik kalır, anlaşılması güçleşir:

Sabahı severiz; çünkü gündüzün mebdeidir. *Koncaları* severiz; çünkü güllerin bebekleridir... Yoksul doğan şu *çocuğu* sevmeyecek miyiz ki insanlığın baharı, koncası ve sabahıdır.

Bence insan, her muhabbete belki *yüreğini* kapayabilir; fakat pembe *parmağını* emerek uyuyan bir *çocuğu* helecansız temaşa edemez.

(Cenap Şehabettin.)

Sana dar gelmeyecek *makberi* kimler kazsın)
Gömelim gel *seni* tarihe desem sığmazsın.

(Mehmet Akif Ersor.)

Fırtınalar koparken git de seyret *denizi*,
Gökleri bir dev gibi doldurur iniltisi.

(Faruk Nazif Çamlıbel.)

İtalik harflerle dizilen sözcüklerin hepsi de tümcelerindeki öznelerin edimlerinden; yani yaptıkları işlerden, oluşlardan – doğrudan doğruya – etkilenmişlerdir. Böylece:

Öznenin ediminden doğrudan doğruya etkilenen sözcüklere NESNE **denir.**

Harften tümceye dek bütün dil öğeleri – gerektikçe – nesne olur:

Kimi çocuklar *r*'yi *ğ* gibi boğuk bir sesle söylerler.

... İsteği yerine gelmişti. Sevinçten uçuyor; «*bir günlük beyliktir*» dilinden düşürmüyordu.

Nesneler iki durumda bulunur:

1) **-i durumunda** = Belirtili nesne : *Orhan camı kırdı.*

(*) Tümcede öznenin etkisine uğradığını düşünenler nesne (accusatif) için şu terimleri yeğliyorlar: Kimi halinde, etkilenme durumu, yükleme durumu...

2) Yalın durumda = Belirtisiz nesne : *Orhan cam kırdı* (bkz. n° 107).

-i durum takısının nesnelere kattığı anlamı şu tümcelerde bir daha görelim:

a) Turgut *kitabı* aldı. («Kendisine söylenen kişi» nin bildiği kitabı).
Turgut *kitap* aldı (Belirtilmemiş, herhangi bir kitap).

b) Turgut *ekmeği* yedi. (Belli ekmeğin hepsini.)
Turgut *ekmek* yedi. (Belli olmayan ekmekten bir kısım).

-i durum takısını almış nesneler, kendisine söylenen kişiler arasında belli olan varlığı (varlığın bütününü, hepsini) anlatmaya yarar.

Özel adlarla birinci ve ikinci kişi adılları — belli oldukları için, çok kez — belirtisiz nesne durumuna girmezler.

Tümcede Nesneyi Bulmak İçin:

a) Özne ile yükleme **neyi?** ya da **kimi?** sözcüklerinden biri katılarak sorulur; çoğullar için de **neleri? kimleri?** kullanılır.

Beyaz kuşaklş adamlar, askerleri kollarının arasına alıyor, öpüyor... Sonra beyaz kuşağından kırmızı mendilini çıkarıyor, kendi gözlerini kuruluyordu. Ötede bir nefer, yarı çıplak bir köylü çocuğunu kokluluyor...

(Cenap Şehabettin.)

— Beyaz kuşaklı adamlar kollarının arasına kimleri alıyor, sıkıyor, öpüyor?
— Askerleri.
— Beyaz kuşaklı adam neyi çıkarıyor?
— Mendilini.
— Beyaz kuşaklı adam neyi kuruluyor?
— Gözlerini.
— Nefer kimi kokluyor?
— Bir köylü çocuğunu.

b) **-i** takısı almamış, yalın durumda kalmış belirtisiz nesneleri bulmak için de özne ile yükleme **neyi?** anlamlı **ne?** sorusu katılır:

..... *Büyük kuşlar*
Yenecek dalga, yok, kasırga arar.

(Tevfik Fikret.)

— Büyük kuşlar ne arar?
— Yenecek dalga, kasırga.

Koyar elbet vatan, bu hasta nine.
Bir sıcak buse terli nasiyane.

(Tevfik Fikret.)

— Vatan, hasta nine ne koyar?
— Bir sıcak buse.

Belirtisiz nesneleri bulmak için bir de şu yol vardır: Yüklemlerin edilgen biçiminden **-en**'le türemiş ortaçlara **ne?** ya da **kim?** sözcüklerinden yakışanları katılarak sorulur:

Dün çok güzel bir kalem aldım.
Kıra gitmek için arkadaş arıyoruz.

— Alınan ne? — *Çok güzel bir kalem.*
— Aranan kim? — *Arkadaş.*

Belgesiz sıfat olan **bir** sözcüğü nesnelere genellik sezgisi katar. Bu, nesnenin belirtili, sıfatın belgisiz oluşundan doğan ortalama bir genelliktir:

İki yüz sayfalık bir kitabı *üç günde okurum.*
Bir deliyi *başı boş bırakmamak gerek.*

-i durum takısı, büyük ve küçük ses uyumlarına göre, sözcüklerin son hecelerine uyarak **-i, -ı, -u, -ü**, olur. Sözcüğün sonu ünlü ise araya **y** kaynaştırma harfi gelir.

Eski Biçimleri:

1) **-i** durum eski metinlerde bugünkü gibi **-i** biçiminde de kullanılmıştır:
Ol meni *sewdi* = *O, beni sevdi.*
(DLT)

Ol anı *kızlandı* = *O, onu kız edindi.*
(DLT)

2) **-i** yerine **-iğ** daha çok kullanılmıştır:
Yağmur otuğ *yaşarttı* = *Yağmur otu yeşertti.*
(DLT)

Tüpi yığacığ axtardı = *Tipi ağacı devirdi.*
(DLT)

3) **-i** yerine **-ni**:
Begni yagı bastı = *Beyi yağı bastı.*
(DLT)

Ot aşıçnı köpürttü = *Ateş tencereyi köpürttü.*
(DLT)

4) **-ini** yerine **-in**:
Ol ewin *bezetti* = *O, evini bezetti.*
(DLT)

Ol tonın *yırttı* = *O, elbisesini yırttı.*
(DLT)

Anadolu Türkçesinde bu kullanışa çok sık rastlanır (bkz. n° 162). «Nesne»nin tümcede asıl görevi geçişli yüklemlerin (eylemlerin) pek

geniş olan etki alanını sınırlamaktır; örneğin: ALMAK geçişli yüklemine **neyi?** ya da **kimi?** sorularını katalım. Yanıt. sonsuz olabilir:

Kitabı, çiçeği, toprağı, suyu, elmayı, çocuğu... Hava almak, izin almak, öç almak, cevap aldı, mektup almış.

Bunlardan birisinin bulunduğu tümcede etki alanı sınırlanmış olur: *Orhan uçak bileti alıyor.*

Bu bakımdan nesne de tümleçtir. Ona «düz tümleç» de denir (bkz. n° n° 96).

Yalnız öbür tümleçlerden ayrı yönü şudur:

Geçişli eylemlerin tümcelerinde - yüklem gibi, özne gibi - nesnenin de bulunması gereklidir. Düşmüşler var sayılır (bkz. n° 333).

Geçişli eylemlerden birçoğu kendi köklerinden gelme eylem adlarından da nesneler alırlar:

Tazı yazmak, *dikiş*, dikiyor. *soru* sordu, *yemek* yiyelim, *örgü* örer...

NOT. — Geçişsiz eylemlerde de buna benzer oluşlar var (bkz. n° 334).

Her geçişli yüklemin bir tek nesnesi bulunur. Bir yüklem birden çok nesne almaz. Bağlaçlarla bağlanan, virgüllerle ayrılan ikiz, üçüz nesneleri bir saymak gerekir:

Orhan'ı, Yalçın'ı, Önder'i gördüm. Bana *gidecekleri yerleri* ve *yapacakları işleri* anlattılar.

Bu nesneler, her bakımdan eşit olmalıdırlar:

Orhan'ın bize sık sık *geldiğini*; günlerce, haftalarca *kalmasını* isterim.

Tümsecinde «geldiğini, kalmasını» nesneleri yapı bakımından eşit olmadıkları için kuraldışıdır. Şöyle olmalıydı:

..... *gelmesini*, ...*kalmasını*.....

Koşuntu olarak kullanılan açıklayıcı nesneler de ağrı ayrı değil; bir tek nesne sayılır:

Sevgili yavrumu, Orhancığımı gördünüz mü?

Açıklayıcılar, asıl nesnelerden önce de gelir:

Okumayı, yazmayı, yaptılar yayımlamayı; yıllar boyunca hep *bunları düşündü.*

NOT. — Ad tümcelerinde nesne bulunmaz (bkz. n° 86 /2).

96. TÜMLEÇLER:

I. *Şehirden mandıralara* giden yolun geçtiği tahta *köprüde* durdu.

(Ömer Seyfettin.)

II. Örümcek *acele ile* iniyor. çıkıyor; kim bilir hangi muzibin harap ettiği ağını *tamir için* duman renkli *ibrişimi ile* müdevver bir dantela örüyor.

(Cenap Şehabettin.)

III. Öpmek istediğimiz elin tokatıdır ki *en çok* acıtır.

(Cenap Şehabettin.)

Zulmü alkışlayamam, zalimi *asla* sevemem.

(Mehmet Akif Ersoy.)

İtalik harflerle dizilmiş sözcüklerden her biri kendisinden sonra gelen yüklemi (eylemi, eylemsiyi) bir yönden tümlüyor ya da pekiştiriyor.

Yüklemi tümleyen ya da pekiştiren sözcüklere TÜMLEÇ **denir.**

I. Tümleçler **-den, -e, -de** durum takılarıyla çekimlenmiş adlardır: *Şehirden, mandıralara, köprüde.*

II. numaradakiler de **ile, için** ilgeçleriyle öbekleşmiş tümleçlerdir: *Acele ile, tamir için, ibrişimi ile.*

III. numaradaki tümleçler ise eylem belirteçleridir: *En çok, asla.*

Tümleçler dört çeşittir:

1) Düz tümleç (bkz. n° 95);
2) Dolaylı tümleçler (bkz. n° 97);
3) İlgeç tümleçleri (bkz. n° 98);
4) Belirteç tümleçleri (bkz. n° 99).

97. DOLAYLI TÜMLEÇLER (bkz. n° 96-I). – **-e, -de, -den** durum takılarıyla çekimlenen tümleçlerin; yüklemleri hangi yönlerden tümlediğini ayrı örneklerde görelim:

I. **-e** durum takısıyla çekimlenen tümleçler:

Biraz yumuşak ve kıvırcık siyah saçları, itina ile örttüğü sıkı, siyah baş örtüsünün altında *şakaklarına, ensesine* boşanıyor; *yanaklarına boynuna* dökülüyordu.

URUN KAHPEYE (Halide Edip Adıvar.)

Orhan *denize* girdi. Turgut *okula* gidiyor. *Size* söylüyorum...

a) **-e**'li tümleçlerin birinci görevi yüklemdeki eylemin – oluş, kılış ve yargının – **nereye, kime, neye** yöneldiğini; başka bir deyimle: o varlığa doğru yaklaştığını gösterir:

Şen adam *güneşe* benzer; girdiği yer aydınlanır.

(Cenap Şehabettin.)

Tüllenen mağribi akşamları sarsam *yarana*
Gene bir şey yapabildim diyemem *harırana.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

Orhan *okula* gidiyor. Uçak, *alana* inmek üzereydi.
Karaya çıkan askerler ak sakallı ihtiyarın *kendilerine* doğru koştuğunu görünce:
— Dur! diye bağırdılar.

FORSA (Ömer Seyfettin.)

b) **-e**'li tümleçler, amaç, neden... gibi türlü ayırtıları da içerir:
Her tartışma, az çok *çekişmeye* ve *kızgınlığa* yol açabilir.

(İsmet İnönü.)

... ün *kazanmaya*, varlıklı bir kişi *olmaya* çalışıyordu.

-e takısı, kalın hecelerden sonra **-a** olur.

Kullanıldığı yerler:

-e takısını almış öğelerin görevleri:

a) Yüklemi tümler; birinci görevi budur (açıklandı).

b) Sıfatları tümler (bkz. n° 250).

c) İlgeçlerle öbekleşir. Bu öbekler türlü anlam ve görevlerde yüklemin belirteci olur:

Akşama değin bekledik. *Eve doğru* gidiyor. *Düşmana karşı* gönderilecek... *Orhan'a göre durum* değişecektir.

ç) **-en**'le türemiş ve yinelenmiş sıratların sonuna gelince ulaç olur. Eylemin birçoklarınca ve aralıksız yapıldığını anlatmaya yarar (bkz. n° 381, 401):

«*Deprem oluyor*» *dediler*; *kaçan kaçana... Hem ucuz, hem iyi*; *alan alana, kapışan kapışana...*

d) Yinelenmiş kimi adlardan sıfatlardan birincisine gelir, kalıplaşmış bir deyim gibi yüklem belirteci olur:

Yarışta *başa baş*, geldiler. *Göze göz, dişe diş* çarpışacaklar. Trene yetiştik *dara dar*.

II. **-de** durum takısıyla çekimlenen sözcüklerin görevleri:

a) Bunlar *meyanında* öyleleri var ki yattıkları *toprakta* kemiklerinden nişan kalmadığı halde sözleri bizim *ağzımızda*, fikirleri bizim *kafamızda*, muhabbetleri ve nefretleri bizim *kalbimizde* ezelî bir bahar feyfeyziyle tomurcuklarını açmakta, filizlerini sürmektedir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

b) *Şubatta* Ankara'ya gidecektim. *Bayramda* sizi bekledim. Leylekler *martta* gelir, *eylülde* döner. *Yılbaşında* neler yapacaksınız.

-de'li tümleçler, daha çok, eylemin; yani yüklemdeki işin, oluş veya kılışın: **Nerede, kimde, nede**; **ne zamanda,** kimi kez de **ne durumda** olduğunu gösterir:

Ne sonsuz bir şifa var bu vatan *toprağında*!

(Faruk Nazif Çamlıbel.)

Bir canlı izin varsa *yer üstünde* silinmez.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Yetti bîkesliğin ol hayete kim *çevremde*
Kimse yoh çizgine girdab-ı beladan gayri

(Fuzuli. XVI.)

c) **-de** takısı almış sözcüklerin sıfat görevinde kullanıldıkları da olur:

Baban *yerinde* adamdan ne istersin şimdi?

(Mehmet Akif Ersoy.)

Sözde bir çalışma, *yerinde* bir karşılık, *yolunda* bir iş, *Sözde* Kızlar (bir roman)... *Bu zihinde, bu kafada, bu düşüncede* insanlar, 45 *yaşlarında* bir kadın...

İyelik takısı almış sayılardan sonra gelenler de «nicelik» ayırtılı sıfatla oluyor:

Ellisinde kadın, *on sekizinde* bir genç kız gibi giyinmişti.

ç) **-de** takısı alarak sıfat gibi kullanılanlardan adlaşmış olan da var:

Padişahın *gözdesi, gözdeleri*...

d) **-de** takısı mastarlara gelince onlara eylemi, oluşu üstün bulma; sürdürme ayırtısı katar:

Sanayicilerimiz de Haliç'in endüstri bölgesi olmasını *istememekte*, bugünkü tesislerin yeni bölgeye taşınmasını doğru *bulmakta* imişler.

(Fatih Rıfkı Atay.)

e) **-de** takılı mastarlar ekeylemle öbekleşince şimdiki zaman kipiyle anlamdaş olur:

Bulmakta imişler = buluyorlarmış.
Hava kararmakta idi = kararıyordu.
Anlaşılmaktadır ki = anlaşılıyor ki...

f) **-de** takılı adların ve eylemliklerin ekeylemle kullanılışı:

1) Geniş zamanla çekimlenenler, daha çok, şimdiki zaman anlamına kayarak yüklem olur:

Ben evdeyim. Siz nerdesiniz. Orhan buradadır.

Ben gazete okumaktayım (= okuorum). *Siz neler düşünmektesiniz* (= düşünüyorsunuz)?...

2) **İdi** ile çekimlenenlerde öyküleme;
İmiş ile çekimlenenlerde söylenti;
İse ile çekimlenenlerde koşul anlamları sezilmektedir:

Evdeydim = evde bulunuyordum.
Uykudaymış = uyuyormuş.

-de takılı eylemlikler de ekeylemlerle bu biçimlerde çekimlenir:

... *gazete okumaktaydım* = okuyordum.
... *neler düşünmekteymişsiniz* = düşünüyormuşsunuz?
... *çocuk uyumaktaysa* = *uyuyorsa*... (bkz. no 358. V.)

g) **-de** takılı ikileme ve ikizlemelerle söz öbekleri kalıplaşarak deyim olmuşlardır:

El elde, baş başta... Eninde sonunda, kırk yılda bir...

ğ) Eskiden **-de** takılı im adılları yer göstermede kullanılmıştır: *Şunda* = şurada, *bunda* = burada:

Düşman geldi padişahımızın hisarı üstüne düştü döğer durur biz *bunda* tınmazız.

(Aşıkpaşazade Tarihi XV.)

Bu kullanışa Diyarbakır'da bugün de rastlanır.

-de takısının türlü biçimleri:

Bütün örneklerde görüldüğü gibi **-de** takısının:

a) **d** harfi, sert harflerden sonra gelince **t** olur.

b) **e** ünlüsü de kalınlardan sonra **a** olur.

Böylece takı dört biçime girer: -de, -da, -te, -ta.

Bu takı:

a) Vurguyu çekmekle.

b) Bitişik yazılmakla (de) bağlacından ayrılır (bkz. n° 456).

III. **-den** derum takısıyla çekimlenen tümleçler:

Siyah büyük gözlerinin yüksek *bakışından*, kibar *tavrından*, mağrur *sükûnundan*, düzgün *sözlerinden* onun öyle adi bir adam olmadığı belliydi. Ama kimdi? Nereliydi? *Nereden* gelmişti? Bunları bilen yoktu.

(Ömer Seyfettin.)

İşten artmaz, *dişten* artar.

(Atasözü.)

Turgut *okuldan* çıktı. *Ben evden* geliyorum. *Ondan* kitap aldım.

Anlatış alanı pek geniş olan **-den**'li tümleçler:

a) Çok kez, eylemin – yüklemdeki işin, oluşun, kılışın – çıktığı, koptuğu ayrıldığı yeri, yani nereden başladığını, kendinden uzaklaştığını gösterir (yukarıdaki örneklerde olduğu gibi).

b) **-den** takılı kimi tümleçler eylemin nedenini gösterir:

Sevinçten hopladı. *Üzüntüden* hastalanmış. *Kahkahadan* bayıldık. *Yorgunluktan* uyuyakalmışım...

c) Asıl ve üleştirme sayılarıyla kurulmuş tümlemelere **-den** takısı gelince fiyat anlamı katar:

Bu defteri *üç liradan* hesap etti. *Yedişer liradan* kalemler aldık:

ç) Aşağıdaki örneklerde türlü anlam ayırtılarıyla kullanılmaktadır:

Ne yanar kimse bana *ateş-i dilden* özge
Ne açar kimse kapım *bab-ı sabadan* gayri.

(Fuzuli XVI.)

Gülün *derdinden* ey bülbül ne çektin gerçi ün verdin
Gamından dilberin *senden* hezaran derdnakim ben.

(Hayali. XVI.)

Tanrıdan dilerim. *Sizden* sonra sıra benimdir. *Gözlerinden* öperim...

-den takısı, ses uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek -den, -dan -ten, -tan olur.

Kullanıldığı yerler:

-den takısını almış öğelerin görevleri:

a) Birinci görevi yüklemleri tümlemektir (açıklandı).

b) Sıfatları tümler (bkz. n° 250).

c) Belirteçleri (zarfları) tümler:

Hepsinden önce, bundan birkaç yıl önce, bundan sonra, evden dışarı, kapıdan içeri, sizden daha yaşlı...

ç) **-den** 3. türlü ad takımlarında tümleyiciye eklenir (bkz. n° 151-III. not).

d) **-den** takısı almış sözcükler birinci türlü ad takımlarında da tümleyici görevinde kullanılır:

Gelenlerden (gelenlerin) biri, *arkadaşlardan* (arkadaşların) ikisi söydi.

Sınava giren yüz *öğrenciden* otuzu başarı göstermiş. *Bunlardan* hangisi daha çalışkandır?

Öğrencilerden bazıları sınava girmemiş...

Bu tür kullanışlarda tümlenenlerin belirtme sıfatları, belirtme adılları oldukları görülüyor.

e) **-den** takısı almış sözcüklerin, ilgeçlerle öbekleştiği sık görülür. Bu öbekler yer, zaman ve nedenlik anlamlarıyla yüklemlerin belirteci olur:

Dünden beri, bundan dolayı, ondan ötürü; -den başka...

f) Meslek adlarının çoğullarıyla cins ve tür anlatan sözcüklere eklenerek (-den biri olan) anlamında bir sıfat olur:

Erkek lisesi *öğretmenlerinden* Bay Orhan. Fabrika *işçilerinden* Demircan. *Tüccardan* Bay Yalçın. Semizotu *cinsinden* bir sebze. *Turunçgillerden* bir meyve. Kırallar *soyundan* bir genç. Kış *meyvelerinden* portakalı severim...

g) **-den** takısı almış birkaç sözcük, niteleme sıfatı gibi kullanılmaktadır: *Gönülden (dilek), sudan (bir yanıt, bir söz), candan (arkadaş), uzaktan (akraba), toptan (satış), sıradan (adam)...*

ğ) **-den** takısı kimi adlara, sıfatlara, belirteçlere de gelir, onları belirteç yapar.

*Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz. Bu işlerin başında Türk tarihini doğru temeller üzerine kurmak; Öz Türk dil*line, *değeri olan genişliği vermek için* candan *çalışılmakta olduğunu söylemeliyim. Bu çalışmaların göz kamaştırıcı verimler vereceğine* şimdiden *inanabiliriz.*

(Atatürk.)

Gerçekten güzel işler yapmak...

(Yayha Kemal Beyatlı.)

Eskiden «bayramınız mübarek olsun» derlerdi.

(Burhan Felek.)

Birden, yeniden, sonradan, çoktan, cabadan, şakadan, şakacıktan (söylemek); *yalancıktan...*

h) Yardımcı (ol-, et-) eylemlerine «yoksun kalmak, yoksun bırakmak" ayırtıları katar:

Ben birkaç liradan olurum.

EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Bizi hem maldan, hem candan ettiler...

ı) **-den... -e** durum takılarını art arda almış ikilemeler, ikizlemeler deyim değeri öbekler kurar. Bu öbekler, daha çok belirteç olur:

Uzaktan uzağa selamlaştık. *Doğrudan doğruya* okula gidecek. Öğrendiklerini *baştan başa* anlatacak. *Daldan dala* konmak. *Elden ele* geçmek...

Beni *tepeden tırnağa* süzdü. Sonra anlaştık. *Yerden göğe* hakkı varmış. *Sabahtan akşama...*

i) **-den** takısıyla, bileşikleriyle eylem tabanlarından türlü biçimde ve anlamda ulaçlar türemiştir (bkz. n° 394, 396-IV, V, 397, 402-VI).

j) **-den** takısı deyimlerde – yukarıda açıklananları okşamakla birlikte– değişik görev ve anlam ayırtılarıyla kullanılmıştır:

Elinden gelmek, kıssadan hisse, şundan bundan, çörden çöpten (nesne), ateşten gömlek...

k) Son yıllarda **-den** takısı yapım eki gibi kullanılmış, yabancı sözcüklere karşılıklar bulunmuştur:

Neden (sebep): ... *Nedenini açıklamak... candan* (samimî)...

1) **-den** takılı adların, ekeylemle yüklem oldukları da görülür:
Osmanoğulları, Kayı boyundandır.
Dadaloğlu, Toros Afşarlarındanmış.

ÖZET: — Görülüyor ki **-de, -de, -e** durum takılarını almış sözcükler, türlü görevlerde kullanılmakla birlikte asıl görevleri yüklemlerin yerlerini, yani:

a) Nerede olduğunu (-de takısı);
b) Nereden başlayıp uzaklaştığını (-den takısı);
c) Nereye yönelip yallaştığını (-e takısı)
göstermektedir.

Ta belirteci, bu tümleçlerle anlatılan yerlere uzaklık ya da yakınlıkta son aşama ayırtısı katar (bkz. n° 372).

NOT. — **-i, -de, -den, -e** durum takıları, **-(s) i** iyelik takısından sonra gelince araya **n** girer:

Komşunun evini, evinde; *yolun ortasından ortasına...*

98. İLGEÇ (edat) TÜMLEÇLERİ. — **ile** (-le), **için**... ilgeçleriyle birleşerek yüklemi tümleyen söz öbekleridir (bkz. n° 96-II).

I. İLE (-le) tümleçleri yüklemi türlü yönlerden tümler:

a) Araç olur:

Mor bulutlarla açık türbene çatsam da tavan...
(Mehmet Akif Ersoy.)

İlkbaharın tatlı *rüzgarlarıyla* sarhoş olan martılar, çılgın *naralarla* havayı çınlatıyorlardı.
(Ömer Seyfettin.)

Ekmeği *bıçakla* kestim. Ekin *orakla* biçilir. *Gözlerimle* gördüm.

b) **-le** yapılı tümleçler yükleme nasıllık anlamı katar:

Gökle denizin birleştiği dumandan çizgiye *dikkatle* baktı.
FORSA **(Ömer Seyfettin.)**

Hiddetle kalkan *zararla* oturur.
(Atalarsözü.)

Topa *hızla* vurdum. İş *kolaylıkla* başarıldı. Yazınızı *sevinçle* okudum... Yerinden *öfkeyle* sıçradı.

c) **-le** yapılı tümleçlerde anlam pek çeşitlidir. Her biri incelenirken anlamına, anlam özelliğine bakılmalıdır:

Ara sıra kasabaya iniyor; çalışıp kazandığı birkaç *para ile*, kulübesine dönüyordu.

FORSA (Ömer Seyfettin.)

Gözlerimizde bir *tebessümle* bakışıyorduk.

(Halit Ziya Uşaklıgil.)

Yüksel *hünerinle* kani olma
İhsan-ı Huda'ya mani olma.

(Namık Kemal.)

Yazılışı. — (ile) nin kendisinden önce gelen sözcüklere bitişip bitişmemesi değişik yönleriyle incelenmeye değer:

1) Anlatıma bir ses değeri, bir belirtme tonu katmak istenince ayrı yazılır ve ayrı söylenir.

2) Böyle bir neden yoksa (ile) nin bitişik yazılması daha uygundur. Şöyle bitişir:

a) Ünsüzlerle biten sözcüklere bitişirken **i** düşer; **le** bir ek gibi, ünlüler uyumuna göre değişir:

Kalemle, ağaçla, kolla, çiçekle, dağlarla, yurdumuzla...

b) Bitiştiği sözcük ünlülerle bitiyorsa (ile) nin başındaki **i** (y) olur; **-le** hecesi ünlüler uyumuna göre değişir:

Dereyle, kapıyla, suyla, anneyle, babayla...

Arkadaşın defteriyle; annesiyle, babasıyla, Türk ordusuyla, kendi sözüyle... Sırasıyla, dolayısıyla, hakkıyla, yoluyla, vaktiyle, haliyle...

c) **ile**, kişi adıllarının ve (bu, şu, o) im adıllarının tümleyenlerine gelir:
Benimle, seninle, bizimle, sizinle, bununla, şununla, onunla...

NOT. — **-ler** eki ile biten sözcüklerle (ile) nin bitişmesinde özellik yoktur:

Bizlerle, sizlerle, bunlarla, şunlarla, onlarla, serçelerle, insanlarla...

II. İÇİN ilgeci de:

a) Sonuna geldiği adları, neden, özgüleme ve amaç anlamlı tümleçler yapar:

Yükselmek isteyenlere *pervaz için* feza
Daima küşadedir...

(Tevfik Fikret.)

Toprağınız toprağım, eviniz evim; *burası için*, bu diyarın *çocukları için* bir ana, bir ışık olacağım ve hiç bir şeyden korkmayacağım vallahi billahi...

URUN KAHPEYE (Halide Edip Adıvar.)

Yaşı kaç olursa olsun zavallı baş daima çocuktur. Rahat *uyumak için* şefkatten yapılmış bir yastık ister.

(Cenap Şehabettin.)

İyiliğiniz için söylüyorum. Konuşmak için geldim. Yemek için yaşamamalı, yaşamak için yemeli...

b) **İçin** ilgeciyle öbekleşen tümleçler, tümceye ant anlamı da katar: *Tanrı hakkı için bu zavallıyı bağışla! Yavrularımızın başı için beni üzme!*

Allah için söyle! Namus hakkı için!..

c) **İçin** ilgeci (-e göre) anlamına da kullanılmıştır:

Halk bizim için hâlâ o eski meçbul... Bizim için hâlâ o çözülmez bilmece.

(Falih Rıfkı Atay.)

ç) **İçin** (-çün) yapılı tümleçler(hakkında, o yüzden) anlamıyla da yüklemi tümlerler:

Ne haber verdi saba zülf-i *perişanınçün*
Ki benefşe kara yaşlı görünür *anınçün*
Dürr ü cevher saçılur nazik ü ter söz yazılur.
Şeyhi inşa kılıcak şol leb ü *dendanınçün.*

(XV.)

Yazılışı:

a) Daha çok ayrı yazılır.

b) Yakın çağlara dek ünsüzlerle biten sözcüklere **-çün** olarak bitiştiği sık görülürdü (Yukarıdaki örnekte olduğu gibi).

c) **-çin** biçimine de girer:

..... *bu kitabın gecesinde*
Mehtabı seninçin yere serdim.

PİYALE (Ahmet Haşim.)

ç) Ünlülerle biten sözcüklerle, pek az da olsa, **-yçün** biçiminde bitiştiği görülür: *Kuzuyçün...*

III. **GİBİ** ilgeçiyle öbekleşen sözcükler, benzetme anlamlı tümleçler olur (bkz. n° 441):

hâlâ... bir şey anlamamış gibi gözlerini satırlardan ayıramıyordu.

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Farsçayı bülbül gibi konuşur. Fransızcayı bir Parisli gibi söyler.

IV. Nedenlik ilgeçleriyle öbekleşen tümleçlerden örnekler:

Doğruluğundan ötürü (dolayı) onu heskes sever.

Gitmek üzere ayağa kalktı. Yukarıda da *yazıldığı üzere* bu işler yakında bitecektir.

V. Öbür ilgeçlerle öbekleşenler için (bkz. n° 451-IV).

99. BELİRTEÇ (zarf) TÜMLEÇLERİ (bkz. n° 96-III):

Ufukta *şimdi* güneş sönmek üzere sallanıyor.
Şu var ki çehresi *hâlâ parıl parıl* yanıyor.

(Mehmet Akif Ersor.)

Ekinlere *bir kere* de çiftçi gözüyle bakınız. Başakları, hükümdar tuğlarından ve taneleri incilerden *daha kıymetli* bulursunuz. Çiftçi onu yetiştirmek için *aylarca* çalışan ve ibadet eden bir zaviye-i kaime olur; *dimdik* ve *elleri boş* durduğunu *hemen hiç* göremezsiniz.

(Cenap Şehabettin.)

Açılur *elbet* nesim-i nevbahar essün *hele*
Bend-i dil muhkem değil bend-i nikabından senin.

(Nedim XVIII.)

Çok çalıştım. *Pek* yorgunum. *Dün* geldik. *Yarın* gideceğiz. *Koşa koşa* ilerleyiniz. *Yavaş yavaş* gidelim. *Yukarı* çıktılar.

Örneklerde italik harflerle dizilmiş sözcükler, bulundukları tümcelerin ve önermelerin yüklemlerini – eylemlerini, eylemsilerini – türlü yönlerden berkitiyor; birer belirteçtir.

Yüklemleri berkiten sözcük, belirteç tümlecidir.

Belirteçlerin çeşitleri, nasıl ve niçin kullanıldıkları görülecektir (bkz. n° 406).

ÖZET: Tümce kurmaya yarayan öğeler şunlardır:

I. Yüklem

II. Özne Bunlar temel öğelerdir.

III. Tümleçler (bkz. n° 95, 96, 97, 98, 99).

100. TÜMLEÇLER NELERDEN OLUR:

1) Adlar tümleç olur (bkz. n° 95, 96 vs.)

2) Ad takımları da tümleç olur:

Okulun bahçesini gezdik. *Dağ yoluna* sapacaktık. Ağaçlar *altın yapraklarla* bezenmişti.

3) Sıfat takımları tümleç olur:

Soğuk günleri arkada bıraktık. *Şu güzel çiçeklere* bakınız. *Sert yelle* savrulan yapraklar... *Geçen yaz* anlatmıştı.

4) Adlaşmış sıfatlar (bkz. n° 182, 183) tümleç olur:

Çalışkanları herkes beğenir. *Haylazdan* hoşlanmam. *Tembelle* düşüp kalkmak... Kırlar **yeşile** bütünmüş...

5) Adıllar tümleç olur:

Onu gördüm. *Bana* söyledi. *Herkesle* anlaşmak...

6) Yan önerme tümleç olur (bkz. n° 122/2, 125):

Dün *size anlatmayı* unutmuşum. *Onunla görüşmekten* hoşlanırım. *Yurdumu düşündükçe* içim aydınlanır.

7) Tümce de tümleç olur (bkz. n° 126).

8) Harfler bile tümleç olur:

A'dan z'ye dek bütün harfleri sırasıyla ezberlemek...

101. BİR YÜKLEM ÇEŞİTLİ BİRKAÇ TÜMLEÇ ALIR:

Babam bu akşam uçakla Eskişeıir'den Ankara'ya gidiyor. Orhan, dün okulda Yalçın'a kalemini verdi...

102. TÜMCELERDE ÖĞELERİN SAYILARI:

1. Bir eylem tümcesinde:

1) Özne, düztümleç ve yüklem ancak birer tane bulunur (bkz. n° 84, 91, 95).

Aynı ekle ya da ilgeçle biçimlenmiş dolaylı tümleçler, ilgeç tümleçleri ve görevce benzeşen belirteçler de birerden artık olmaz.

Yinelenmiş eşit öğeler – kaçar tane olursa olsun – bir sayılır.

2) Dolaylı tümleçler, belirteç ve ilgeç tümleçleri, değişik biçimleriyle birden çok da olabilirler:

a) Birden çok dolaylı tümlecin kullanılışı:

Okulda Orhan'dan şu kitabı aldım.
Korkut'tan Yalçın'a selam getirdim.
Sevim okuldan eve kitapları çantasında getirdi.

b) Değişik görevli belirteç tümleçleri de birden çok olur:

Bugün çok yoruldum. *Yarın nasıl* gideceksiniz?
Şimdi hemen koşa koşa aşağı inaceğim.

c) Değişik ilgeç tümleçleri de birden çok olur:

Her Türk, *bu yurt için düşmanlarla arslanlar gibi* çarpışacaktır.

II. Ad tümcelerinde (bkz. n° 86/2):

1) Düztümleç bulunmaz.

2) Dolaylı tümleçler – eylem tümcelerine göre – daha seyrek kullanılır:
Yalçın *okulda* usludur. Bülbül *güle* âşıkmış.
Korkut, *arkadaşlarından* daha çalışkan, daha terbiyeli idi...

103. TÜMLEÇLERİN YÜKLEM OLUŞU. – Tümleçler, ekeylem alarak yüklem olur (bkz. n° 84/9).

104. TÜMCEDE SÖZCÜKLERİN DÜZENİ. – Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir isteği, bir yargıyı anlatmak için seçilip kullanılan sözcüklerin, tümce olurken, sıralanışları da – anlam gereğine göre – belli bir düzene bağlıdır. Bu düzen bozulunca tümce yanlış olur; iyice anlaşılmaz.

Sözcüklerin dizilişi bakımından tümceleri çeşitlere ayırmak için, önce kullanıldığı yere göre dili derecelere ayırmak gerekir:

1) Kültür dili (bkz. n° 105);

2) Gelişigüzel konuşma dili (bkz. n° 110).

105. KÜLTÜR DİLİ. — Konferans veren bilgin, her iyi yazıcı, ders veren öğretmen, derse kalkan öğrenci... ellerinden geldiğince özenli konuşur, özenli yazar; yanlış sözcükten, düzensiz tümceden kaçınır.

Bir dilin kurallarına göre özenle kullanılan biçimine **kültür dili** denir.

Kültür dilinde de, konulara göre az çok ayrılıklar vardır. Bir konferansın dili söylevinkine göre daha ağır obaşlı olur. Bir makale ile bir monolog sözcüklerin seçilişi ve dizilişi bakımından – epeyce değişiktir. Roman ve tiyatro dilleriyle bir bilim ve fen yazısındaki dil birbirinden ne denli uzaktır? Hele devlet dairelerindeki yazı dili (resmi dil) bunlardan büsbütün ayrıdır.

YAZI DİLİnin en güzeli, kolayca anlaşılabileni, konuşma dili doğallığında olanıdır. Divan Edebiyatı diliyle konuşma dili arasındaki ayrılığı gördük (bkz. n° 31-II).

106. DİZİLİŞLERİNE GÖRE TÜMCELER. – Kültür diliyle gelişigüzel konuşma dilinin değişiklikleri en çok tümcelerin dizilişinde görülür. Bu bakımdan tümceler iki türlüdür:

1) Kurallı tümce (bkz. n° 107);

2) Devrik tümce (bkz. n° 109).

107. KURALLI TÜMCE. — Kurallı tümcelerde sözcükler şu ana kukurala göre dizilir:

Türkçede tümleyici ve belirtici sözcükler, asıl sözcüklerden önce gelir. Ad ve sıfat takımlarında böyle olduğu gibi (bkz. n° 151, 180) tümcelerde

de tümleçler – Yüklemin tümleyicileri oldukları için kurallı tümcelerde – yüklemden önce gelir. Bu genel kural şöyle özetlenebilir:

Türkçde:
Tümleyen tümlenenden;
Belirten belirtilenden
önce gelir ve kurallı tümceler – bir anlam özelliği yoksa – şöyle sıralanır:

ÖZNE + YÜKLEM TAKIMI
Tümleçler + yüklem

Tümcede türlü tümleçler bulununca da sıra değişmez; şöyle olur;

ÖZNE + YÜKLEM TAKIMI
belirteç tüm. + dolaylı tüm + düz tüm. + ilgeç tüm. + yüklem
Ben dün Orhan'dan kitabı okumak için aldım.

Bu sıra kuramsaldır. Kullanışta anlam özellikleri bu sıranın sık sık değişmesine yol açar. Bu değişmelerin nedenlerini şu incelemelerde görelim (bkz. n° 104):

Turgut, dün okulda Yalçın'ı aradı.

Bu beş sözcükten kurulmuş tümcede **aradı** yüklemdir ve sondadır. Öbür sözcükler de önemlerine göre yükleme yaklaşacak, en önemli sözcük yüklemin yanında bulunacaktır.

Konuşmada ve yazıda her tümce, sanki içten, gizli bir soruya yanıttır. Kendisine söylenilen kişinin neler soracağı sanki düşünülür de tümceler o sorulara göre düzenlenir.

Yukarıdaki örnek tümcenin yükleminden başka olan dört sözcüğünde önem derecesi şu sorularla belirir:

1) *Turgut mu aradı?* Bu soruya göre en önemli sözcük *Turgut*'tur.
2) *Dün mü aradı* Bu soruya göre en önemli sözcük *dün*'dür.
3) *Okulda mı aradı?* Bu soruya göre en önemli sözcük *Okulda*'dır.
4) *Yalçın'ı mı aradı?* Bu soruya göre en önemli sözcük *Yalçın'ıdır.*

Bu sorular, sırasıyla şöyle sorulabilir:

1) *Dün okulda Yalçın'ı kim aradı?*
2) *Turgut okulda Yalçın'ı ne gün aradı?*
3) *Turgut dün Yalçın'ı nerde aradı?*
4) *Turgut dün okulda kimi aradı?*

Sıralarına göre yukarıdakilerin aynı olan bu soruların uygun yanıtları da sırasıyla şunlardır:

1) Dün okulda Yalçın'ı *Turgut* qradı?
2) Turgut okulda Yalçın'ı *dün* aradı.
3) Turgut, Yalçın'ı dün *okulda* aradı.
4) Turgut dün okulda *Yalçın'ı* aradı.

Her tümcenin en önemli sözcüğü italik harflerle dizilmiştir. Hepsi de yüklemin yanındadır. Bunu göz önünde tutarak sonucu kesinleştirelim:

Kurallı tümcelerde sözcükler önemlerine göre sıralanır ve en önemli sözcük, yükselmin yanında bulunur.

NOT. — Nesne belirtisiz (yalın) olunca (bkz. n° (95-2) yüklemden ayrılmaz:

Orhan dün *cam* kırdı.

Ancak:

Bir gömlek kendime, bir *gömlek de* Orhan'a aldım.
Bir top Oshan'dan, bir *top da* Yalçın'dan aldım.
Bir *top da*, bir *gömlek de* size alalım.

gibi **(de)** ile bağlanmış eşit kısımlardaki belirtisiz nesnelerle yüklemler arasına başka tümleçler girebilmektedir.

(de) ağlacı, eşit tümleç öbeklerini değil de yalnız belirtisiz nesneleri bağlarsa nesne, yine yüklemin yanında olur; ne var ki, anlam değişir:

Size bir gömlek de alalım (başka almanlar gibi).
Bir gömlek de size alalım (başkalarına alındığı gibi).

108. EŞİT ÖĞELER. — Tümcelerde özne, nesne, yüklem ve biçimdeş tümleçler birer tane olur. Art arda kullanılan eşit değerde öğeler – kaçar tane olursa olsun – bir sayılır:

Eşit Özneler:

Evler, ağaçlar, kayalar, yıldızlar, ay, toprak, ne varsa hepsi karanlığın içinde kaybolmuşlar, erimişlerdi.

(Yaşar Kemal.)

Eşit Nesneler:

Askeri rüştiyesinde okuyordum. *Matematiği, şiiri* ve *edebiyatı* seviyordum.

(Ziya Gökalp.)

Eşit Yüklemler:

Bize bol bol ziya *kucakla, getir.*
Sen yoruldukça yol *uzar, artar;*
Çalı dişler, taş *ağrıtır, yırtar...*

(Tevfik Fikret.)

Eşit biçimde tümleçler:

İyi çocuklar *evde, okulda, sokakta, her yerde* temizliğe dikkat ederler.

NOT. — Aynı yüklemin yinelenmesi anlatıma abartıcı bir süreklilik ayırtısı katar:

Hep korkarak baktım. Hâlâ korkuyorum, korkuyorum, korkuyorum.
(Halide Edip Adıvar.)

109. DEVRİK TÜMCE. — Yüklemi sonda bulunmayan tümcelere **devrik** denir. Devrik tümcelere, başlıca şuralarda rastlanır:

1) Gelişigüzel konuşmalarda (bkz. n° 110);

2) Koşuklarda (bkz. n° 112).

110. GELİŞİGÜZEL KONUŞMALARDA TÜMCE. — Düşünceler, anlamlar anda (zihinde) doğar. Dil, bunları söze çevirerek, tümceler kurarak söyler; kalem harflerle biçimlendirir.

Anda doğan düşünceler, anlamlar:

1) Ya tasarlanarak, düzenlenerek söylenir. Bu, KURALLI tümcedir:

2) Ya da tasarlanmadan, düzenlenmeden andaki doğuş sırasına göre söz olarak çıkar. Bu da GELİŞİGÜZEL KONUŞMA tümcesi olur.

Gelişigüzel konuşmalarda tümcenin devrik oluşunu şu nedenlere bağlayabiliriz:

a) Gelişigüzel konuşmalarda an, düzenle uğraşmayı gerekli saymaz. uğraşmaz. Onun için bu tür konuşmalarda sözcüklerin sıralanışı, düşüncelerin, anlamların doğuş sırasına göre olur.

b) Birden gelen tehlike karşısında, korku ve coşkunun birden doğuşunda an tasarlamaya, anlamları düzenlemeye vakit bulamaz. İlk doğanı söyler; eksik kaldığını anladıkça ekleyerek sözü tamlar:

Yangın!... sarmış komşuyu. Kaçın!... aşağıdaki kapıdan!...

c) Tümce sonunda olmayan yüklemin vurgusu daha belirginleşir:

İlkyaz, gel*di* yine, Su yürü*dü* dallara. İnsanların içinde de çiçek a*çar*
kimi zaman. Bir devrim do*ğar* birden.
(Oktay Akbal.)

Yaşa*sın* ordu! Öl*mez* bu vatan! Dinle*yin* halkın sesini...

ç) Acıklı durumların anlatımında, devrik tümceler vurguya, tona daha elverişli oldukları için, çok kez, duygu değeri artar ve anlatıma dokunaklı bir deyiş kazandırır:

Çok gençti zavallı yavru! Ecel nasıl kıydı ona! Görmeyin annesini; bir gün de öyle erimiş ki!...

111. YAZIN YAPITLARINDA DEVRİK TÜMCE. — Piyeslerde ve romanlardaki karşılıklı konuşmalarda sözlerin aslına uygun olması; söyleyiş-

lerin, ağızların, diyeleklerin olduğu gibi belirtilmesi hoşa gider; esere ayrı bir tat ve doğallık katar. Bu yüzdendir ki birçok oyun ve roman yazarları yapıtlarındaki karşılıklı konuşmaları söyleyenlerinkine uygun yazmaya çalışırlar. Bu konuşmaların çoğu gelişigüzel olduğu için tümceler devrik olur:

— Yahu bu batakta yaşanırlır mı?
— Bu suali bize mi soruyorsun Efendi?
— Tabii size. Mandaları ısıran sivrisineklerin yanında bu nasıl köy?
— Onu da sana sormalı Efendi?
— Bu batağı kurutmak kabil değil mi?
— Neden kabil olmasın. Ama o bizim bileceğimiz iş değil ki...

KEREM ÇEŞMESİ (Akagündüz.)

— Ne bakıyorsun Vehbi?
— Sen güzel kızmışsın be! Benim ağama varsan... Sana İstanbullu yenge derim, ben.
— Senin ağan ne iş görür?
— Candarma.
— Candarma ne iş yapar.
— Cavurları çeşer.

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

Fikir adamıyım, bilim adamıyım ben. Bilirsiniz bunu, bilirsiniz de inan-inanmazsınız bu dediklerime.

(Nurullah Ataç.)

Eski eserlerimizde de devrik tümceler vardır:

Sundılaç işi ermes örtkün tepmek. =
Çayırkuşunun işi değildir harman dövmek.

(Divanü Lügat-it-Türk.)

... doyunca yüzüne bakamadığım hanım yiğit kanda gittin beni yalnız bırakıp...

(Dede Korkut.)

... Kolca kopuzum çalın övün meni.

(Dede Korkut.)

Beni niçin komaz anda varmağa.

*

Osman Gazi başladı ırak yerlerden av etmeğe.

*

Bir viranca hisar vardır bağlar arasında.

(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)

(İlâhi) mevcutsun mekânsız, daimsın zamansız...

(Sinan Paşa. XV.)

Yan önermelerde de devrikliğe rastlanır: Tümleç, bağlaç **ki** = **kim**'den sonra gelmiştir:

Pes vacip oldu kim bize erin kıymetin bilinür yere varavuz ve hem biz dahi, gaza edevüz.

(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)

Atasözlerinde, söylencelerde, deyimlerde de devriklere sık rastlanır:

Gülme komşuna, gelir başına
Açma kutuyu, söyletme kötüyü.

(Atasözü.)

Dalları bastı kiraz. Var mı bana yan bakan!...

112. KOŞUKLARDA TÜMCE. — Koşukların yazılışı düzyazıya (nesre) benzemez. Onlarda ölçü (vezin) ve uyak (kafiye) bulunur. Ozanlar, ölçü ve uyağı sağlamak için, çok kez, sözcüklerin yerlerini değiştirmek zorunda kalırlar. Bu yüzden yüklem başa, ortaya gelir. Her dilde ozanların bu çeşit değiştirmeleri hoş görülür; yanlış sayılmaz:

Yakarız yurdumuza kem gözlerle bakanı;
Şimşeklerden hız *alır* çelik mızraklarımız!
Kızıl alevler *saçar* atımızın yelesi.
Ufukları *çınlatır* nallarımızın sesi.

(Halide Nusret Zorlutuna.)

Sana dün bir tepeden *baktım* aziz Istanbul!
Görmedim gezmediğim, sevmediğim hiçbir yer.
Ömrüm oldukça, gönül tahtıma keyfince *kurul*!
Sade bir semtini sevmek bile bir ömre *değer*.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

113. DEVRİK TÜMCENİN ANLATIM DEĞERİ. — Yukarıda incelenen örnekler gösteriyor ki dilimizde devrik tümce yeni değildir; eskiden beri vardır (bkz. n° 111). Kurallı tümcelerde öğelerin yer değiştirmesiyle söze duygusal anlamlar sindiği gibi (bkz. n° 107) yüklemin yer değiştirmesi de anlatıma türlü ayrımlar katmaktadır. Yukarıda nedenleri az çok açıklanan devrik tümceler, kurallı tümcelerden daha vurgulu, tonlu ve dokunaklı söylenmeye elverişlidir. Yerinde kullanılınca da kurallı tümceden daha derin daha engin duygular ve imgeler taşıyabilmektedir. Stilistik ve semantik bakımından da bu, böyledir. Anlambilimciler (semantikçiler), anlatım gücünü her şeyden üstün sayarlar (bkz. n° 555-vs.). Onlara göre tümcenin güzelliği – geleneksel kurallara uygunlukta değil – anlatıma sindirilen duygu, imge değeriyle ve sözcüklerin örülüşlerinden, tümcelerin dizilişlerinden doğan ses güzelliğiyle ölçülür. Duygu ve imge değeri üstün, sesi kavrayıcı olan tümcenin, gramerciyi azıcık tedirgin edecek kadar kuraldan kayması hoş görülmelidir.

İyice düşünülünce anlaşılır ki yazarlar, en ateşli imgelerini, en dokunaklı uygularını, daha çok, devrik tümcelere akıtabilmektedirler. Denilebilir ki

devrik tümce, coşkuların anlatılmasına daha elverişlidir. Böyle bir devrik tümce, kurallıya çevrilince, sözcüklerin örgüsüne sinmiş uygu ve imge değerleri uçar; tümcede o coşkunluk, o tat kalmaz ve mantığın soğukça sertliği sezilmeye başlar. Şu örnekleri bu bakımdan inceleyelim:

Timur'un saldırıları karşısında Yıldırım'ın orduları dağılmıştır. Bu çok sıkıntılı anda kendisine yaklaşan Solak Karaca adlı kulu şunları söylüyor:

«Kani ol güvendiğin oğulların ve ol sancağın beğleri ya ol sarhoş vezirlerin ne gerçek yoldaşlık ettiler sana.»

(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)

Irkına, vatanına, tarihine ihanet etmiş olan efrat ve akvamın hiç birini unutma Türk oğlu!...

Unutma ... ve Affetme!...

BATARYA İLE ATEŞ **(Süleyman Nazif)**

(Bekirağa Bölüğünde) Bu mülakat neticesinde Rahmi'nin manevi kuvveti o kadar, artmıştı ki...

— Mustafa Kemal'i görürsünüz, diyordu, adeta haykırıyordu:

Ve sonra daha hevesini almamış gibi.

«Ha aslanım, Kemal'im, göster kendini!»

MEŞRUTİYET VE SONRASI **(Hüseyin Cahit Yalçın.)**

Yandım bu oğlanın elinden, ne dur dinler, ne otur bilir.

FALAKA **(Ahmet Rasim)**

Mahallede dedikodu oluyormuş. Peki, fakat sen bu dedikoduları niçin üzerine alıyorsun?

Neden yarısını da benim üzerime atıyorsun? Var mı kendinden şüphen? Bu işte mücrimiyetime dair var mı ispatın?

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

— Adam olmaz bu herifler, diyordu, para insanı adam etmez vesselam.

SÜRGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Giyinişi, kalıbı kıyafeti, hal ü tavrı da hayli acayipti bu adamın.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Nasıl tekliftir bu? Biz niçin böyleyiz acaba?

İki makale başlığı **(Falih Rıfkı Atay.)**

Ah! O bizim yazı dilimiz! O nedir öyle? Düşüncelerin yoksulluğunu, yavanlığını birtakım bezeklerle, incik boncuklarla örtmeğe kalkan kişiler kurmuş onu.

(Ataç.)

Benim kadersiz yavrum, benim gülmedik yavrum!...
diye ağlıyordu. Gözlerinden kan döküyordu yaş yerine.

TIRPAN (Fakir Baykurt.)

Yalnız duygusal sorunlarda değil; düşünsel konuların anlatımında da da devrik tümcenin yerleşmeye, yayılmaya yüz tuttuğunu görüyoruz. Genç kuşak bu yola gireli yıllar oluyor. Bir örnek:

USUMUZU BEĞENMEK. — Usları satağa (pazara) çıkarsalar, hepimiz gene kendimizinkini beğenir, onu alırmışız, öyle diyorlar. Sanmıyorum bunun doğru olduğunu. Bütün kişiler gibi ben de az çok beğenirim kendimi, çok kimselerinkine değişmem usumu. Ancak bu, kimseninkine değişmem demek değildir. Geçmişte olsun, gelecekte olsun, usça, anlayışça, benden çok üstün kişiler bulunduğunu bilirim. Neden benzemek istemiyeyim, neden imrenmeyeyim onlara? Usları satağa çıkarsalar Stendhal'inkini neden almayayım?

İyi bir soruşturma konusu olur bu: «Usları satağa çıkarsalar, kiminkini almak istersiniz?» Gelgelelim çok kimseler işi büyük lakırdılara dökerler, böyle olunca da tadı kalmaz.

Emin Ali Paşa da, deliksiz bir uyku uyuyabilmek için, Kızlar Ağasının usunu istermiş. Öylesi de olur, o da kötü değildir.

Ulus Gazetesi 12. V. 1957 (Nurullah Ataç.)

Bir örnek daha:

Durmadan artıyor edebiyata ilişkin güçlükeler. Alabildiğine karmaşık sorunlarla bezeniyor edebiyat. Bir yandan da belgesiz savlar, yanlış anlamalar, çarpık görüşler, aldatıcı önyargılar kaplıyor ortalığı. Çeşitli yönlerden sokulmak zorunda edebiyata araştırıcılar. Alışılagelenden daha etkili bir tutumla ail bilgini, toplum uzmanı, uygarlık tarihçisi, sanat filozofu, yaratma psikologu iyiden iyiye incelemek zorunda edebiyatı. Eğitimciye, politikacıya, töreciye de düşen pek çok görev var bu arada.

İNSAN AÇISINDAN EDEBİYAT 1969 (Prof. Dr. Nermi Uygur.)

Bir örnek de günümüzden (Bir fıkranın son paragrafı):

Sartre, durmayan, bitti demeyen, sonuç budur diye kesip atmayan büyük bir yazar, bir düşünür. Dondurmuyor hiç bir görüşü, düşünceyi. Hep daha ötesini daha yenisini arıyor. Çünkü insanoğlu ulaşınca bir düzeye, yeniden çölde buluyor kendini! Her uygarlık aşaması insanoğlunu yalnızlığa, acıya, bir çeşit yokluğa itiveriyor. Elde ettikleri yetersiz oluyor. Eski çareler, eski yöntemler bir noktada kalıveriyor. O zaman o ileri düzeydeki aydın kişi daha ileride bir noktaya yürümek özlemiyle başlıyor araştırmaya çalışmalara...

CUMHURİYET 9. VII. 1971 (Oktay Akbal.)

Birden hatırladım bir gece yarısı böyle bir balkona çıktığımı.

İLKYAZ DEVRİMİ (Oktay Akbal.)

Yukarıdaki örneklerde, özellikle bu son tümcede görüldüğü gibi, devrik tümceler bileşik de olur. İki örnek daha:

Ne olursa olsun, bugün, bu olgulardan sonra, yadsınması olanaksız bir sonuç olarak karşımızdadır dil devrimi.

(Tahsin Yücel.)

Bu peri bacalarının birinde ak gül ayaklı, pembe gül dudaklı bir peri yaşarmış ki, Ürgüp'te mi desem, Uçhisar'da mı, Ortahisar'da mı desem, bir Anadolu delikanlısına aşık olup, geceleri güvercin donuna girip kanatlanır inermiş evin damına; delikanlı uykusu bölününce dinlermiş damdaki kanat sesini ve de peri kızının güvercin sesini.

(Ceyhun Atuf Kansu.)

Halk ağızlarında söylene söylene duyguca yoğunlaşmış; sesçe de, etkili dokunaklı ünlem değeri kazanmış keskin sözlerin çoğunda tümceler devriktir:

Göreyim seni aslanım. Ayıkla pirincin taşını.
Aşk olsun adama! Çek arabanı, yıkıl oradan!...

114. TÜMCENİN ÇÖZÜMLENMESİ. — Tümcenin öğelerini ve herbirinin tümcedeki görevini incelemeye; yani tümceleri çözümlemeye alışmakta türlü yararlar var. Böylelikle yersiz, sırasız ve yanlış kullanılmış sözcükler kolayca görülür; bunlar yerlerine getirilerek, sıralarına konarak tümce düzeltilir:

Yalınç tümcenin çözümlenmesi:

Turgut, dün Orhan'ı bahçede üzüntü ile bekliyordu.

tümcesini öğelere ayıralım:

Tümceleri öğelere ayırırken sözcükler, görev adlarına göre şöyle sıralanmalıdır:

Yüklem: *Bekliyordu*;
Özne (kim bekliyordu?): *Turgut*;
Düztümleç = nesne (Turgut kimi bekliyordu?): *Orhan'ı.*
Dolaylı tümleç: *Bahçede*;
Belirteç tümleci: *Dün*;
İlgeç tümleci: *Üzüntü ile.*

Açıkta hiç bir sözcük kalmadı.
Ya tümce şöyle olsaydı:

Bizim Turgut, iki gün önce karşıki okulun bahçesinde küçük Orhan'ı derin üzüntülerle bekliyordu.

Tümceleri öğelere ayırırken her öğeyi tümleyicileriyle birlikte bir tek saymak gerekir:

Yüklem: *Bekliyordu*;
Özne: *Bizim Turgut*
Düz tümleç: *Küçük Orhan'ı*;
Dolaylı tümleç: *Karşıki okulun bahçesinde*;
Belirteç tümleci: *İki gün önce*;
İlgeç tümleci: *Derin üzüntülerle.*

Bir de şu tümceyi çözümleyelim:

Her sözüm gülşen-i manaya gönül bezminden
Gül gibi renkli nergis gibi mestane gelür.

(Nedim . XVIII.)

Yüklem: *Gelür*;
Özne: *Her sözüm*;
Düz tümleç: (yoktur; çünkü eylem geçişsizdir.);
Dolaylı tümleçler: 1) *Gülşen-i manaya.* 2) *Gönül bezminden.*
İlgeç tümleçleri: 1) *Gül gibi renkli*, 2) *Nergis gibi mestane* *.

Tümce, öğelere ayrılırken hiç bir sözcük açıkta kalmamalıdır.

Tümceleri çözümlemekle bileşik, girişik ve en çapraşık tümcelerin içinden çıkılır; yanlışlar görülür, anlam saydamlaşır. Bunun için önce yan önermelerin yüklemlerini işaretlemek, önermeleri belirtmek gerekir. Ondan sonra temel önermelerin öğeleri bulunur. Yan önermelerin bu öğelerden hangilerini hangi yönlerden tümledikleri belirtilir.

*) **"Gibi"** İlgeciyle öbeklenmiş sözcükleri:
a) Dış biçimine - türlerine - bakarak *ilgeç tümleci;*
b) Anlamına - öbeğin yükleme etkisine - bakarak *belirteç tümleci* denebilir.
Dilbilgisi, biçimden yanadır; bu yön unutulmamalıdır.

YAPILARINA GÖRE TÜMCELER

115. YAPILIŞLARINA GÖRE TÜMCELER üç türlüdür:

1) Yalınç tümce (bkz. n° 116);

2) Bağımsız önermelerden birleşmiş tümce (bkz. n° 117 vs.);

3) Bileşik tümce (bkz. n° 121).

116. YALINÇ TÜMCE:

Işıklar parça parça adeta ayaklarımızın dibinde sönüyordu.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Ordumuz İzmir yoluna düştü. İzmir bu yolun üstündedir. İzmir'e gidiyoruz. Hayal bu hakikatten sönüktür.

(Falih Rıfkı Atay.)

O (Atatürk), Milletinin tek uyanık şuuru idi. Türk milleti Onda tek bir adam haline inkılap etmişti. Bütün hassasiyeti, bütün dehası, bütün enerjisi milli faziletlerimizin bir hulasası gibiydi.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Örneklerde:

1) Her tümce bir tek düşüncenin anlatımıdır.

2) Her tümcede bir tek yüklem var.

Yalnız bir tek duyguyu, bir tek düşünceyi, bir tek isteği, bir tek olayı, bir tek yargıyı anlatan söz dizisine yalınç tümce denir.

Yalınç tümce:

a) Başka bir önerme ile tümlenmez;

b) Başka bir önermeyi tümlemez;

c) Başka önermeye bağlanmaz; yani başka bir bağımsız önermeye bir bağlaçla ya da (, ;) gibi imlerden biriyle bağlanmaz (bkz. n° 117).

117. BAĞIMSIZ ÖNERME (bkz. n° 122):

Muzır tesadüfler faydalı tesadüflerden bin kere daha çoktur; akıllı adam tesadüften hayır ummaz.

(Cenap Şehabettin.)

Bu örnekte iki önerme var. Noktalı virgülün yerine nokta konunca iki yalmç tümce olur. Ne var ki yazar, bu iki önermenin arasında bir bağlantı kurmak gereğini düşündüğü için – nokta ile ayırmaktansa – noktalı virgülle bağlamayi daha uygun görmüştür.

Bir örnek daha:

Hakikat, hayatın bizzat kendisidir ve ilimler, aslı bilinmeyen bu sırrın etrafında yapılan tefsirlerden ibarettir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

«ve» bağlacının yerine nokta konunca iki ayrı tümce olur.

Bu incelemelerden şu sonuca varılır:

Başlı başına bir tümce olmasına karşın bir bağlaçla ya da virgül, noktalı virgül gibi bir imle bir tümceye bağlananlara BAĞIMSIZ ÖNERME **denir:**

Sen Şarkın kınına girmeyen kılıcısın; dövüle dövüle tavlanır, vurula vurula kırılırsın; yine her parçandan bir kıvılcım, her kıvılcımdan bir şimşek çıkar; ilahi bir kuvvetin, ebedi bir feyzin var ey Türk!...

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Bağımsız önermeler, kuruluşları bakımından, yalınç tümceler gibidir.

Bağımsız önermeler iki türlüdür:

1) Sıra önermeler (bkz. n° 118);

2) Bağlı önermeler (bkz. n° 119).

118. SIRA ÖNERMELER:

Kış; yanaklar solar, burunlar kızarır, dudaklar birbirini çimdikler, kollar ve dirsekler gövdeye yapışır.

(Cenap Şehabettin.)

Yaşlar kurur, iniltiler durur, çukurlar dolar, yangınlar söner, mezarlar çöker, viraneler şenlenir; her şey bitti sanılır. Yalnız kitapların arasında hareketsiz duran barut tozlarına benzeyen yazılar, hatıralar balır.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Birlikte düşerdik bu uzun yollara erken,
Kaç kerre şafak söktü bu dağlarda gezerken.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Bu örneklerde virgülle, noktalı virgülle birbirine bağlanan önermeler, çekimli yüklemleriyle ayrı ayrı özneleriyle; birkaçı da tümleçleriyle başlı başına birer tümcedir. Hiç biri öbürüne ne biçimde bağlıdır, ne de anlamca. Sıralanmalarına yarayan virgüllerin yerlerine noktalar konunca yalınç tümceler olurlar.

Biçimce de, anlamca da birbirine bağlı olmayan; bununla birlikte aralarına virgül ya da noktalı virgül konulan bağımsız önermelere SIRA ÖNERMEler **denir.**

Önermelerin sıralanışına:

a) Kimi öğelerin türlü yönden benzeşmesi, sözcük sayısının denk oluşu;

b) Yüklemlerin, çok kez kipteş oluşu:

c) Bu çeşit kuruluşların uyardığı kavramca yakınlık sezgisi;

ç) Okunuşa katılacak anlamlı sesin önermeden önermeye yükselmesiyle duygusal ezgiyi beslemesi;

d) Kerteli okuyuşun esemeli anlayışa güç katması... gibi etmenler yol açar.

Virgüllerin yerlerine noktalar konursa tümceler yalınçlaşır, sıralayışın sağladığı kavram yakınlığı sezgisi silinir. Kesintisiz art arda gelişin yavaş yavaş yükselttiği anlamlı sesten, ezgiden iz kalmaz. Bağımsız önermelerin birbirini güçlendiren eseme zinciri gevşer.

119. BAĞLI ÖNERMELER:

1. **Biçimce bağlı önermeler:**

a) O zaman kalemler kırık, gözler yumuk, boyunlar eğili, ağızlar kilitli idi.

"idi" ekeylemiyle eşit dört ad tümcesi arasında düzenli bir bağlantı kurulmuştur. Hepsi de ayrı ayrı "idi" ile bir bağımsız önerme olmaktadır.

b) Ekseri başkaları için yaşar, başkaları uğruna ölürsün.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Bu dallarla kendimize atlar yapar, cirit oynar, yarışa çıkardık.

(Ömer Seyfettin.)

Önermeler biçimce bağlıdır; yani birinci, ikinci önermelerin yüklemleri, kip ve kişi bakımından, son önermenin eylemine bağlıdır:

Ekseri başkaları için yaşar(sın), *başkaları uğruna ölürsün.*

Bu dallarla kendimize atlar yapar(dık), *cirit oynar*(dık), *yarışa çıkardık.*

Bu değerde önermeler "ve" den başka bağlaçlarla da sıralanır:

Ne *kızı verir*, ne *dünürü küstürür.*

Hem *ağlarım*, hem *giderim.*

Büyümüş de *küçülmüş.*

c) Ney şimdi yalvarıyor; çektiklerini, dertlerini anlatıyor; hasretlerinden, firaklarından bahsediyor.

BİR İÇİM SU **(Refik Halit Karay.)**

Noktalı virgüllerle bağlanan üç bağımsız önermenin özneleri birdir: NEY. Bağımsız önermeler arasında bir ya da birkaç öğenin ortak oluşu da bir tür biçim bağlılığıdır.

II. Anlamca bağlı önermeler:

Döğüş istemedi; barış kurdu. Düşmanlık istemedi; dostluk kurdu. Düşkünlük sevmezdi; güçlü oldu. Haksızlık sevmezdi; hak gözetti.

ATATÜRK'Ü ÖZLEYİŞ (Ruşen Eşref Ünaydın.)

Ben de tarih okudum; alemi elbet bilirim.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Bize bol bol ziya kucakla, getir;
Düşmek etrafı görmemektendir.

(Tevfik Fikret.)

Bahçelerde bütün dallar, feci bir teslimiyetle son yapraklarını dökmüşlerdi şimdi yuvasız ve musikisiz ağaçlarda yalnız çalı çırpı sefaleti çatırdar.

(Cenap Şehabettin.)

Aheste çek kürekleri; mehtap uyanmasın.

GEZİNTİ (Y. Kemal Beyatlı.)

Bu örneklerde dış bağlılık yoktur. Yüklemlerin kipçe ve kişice birbirine benzemesi de gerekli değildir. Biçimce bağlı olmayan önermeler, anlamca birbirleriyle ilgilidirler. Bu anlam ilgisini iyice belirtmek için noktalı virgüllerin yerlerine sırayla "*onun için, çünkü, bu yüzden...*" bağlaçlarını koyalım; yakıştığını görürüz. Bundan başka, iyice bakılınca görülür ki her tümcedeki önermeler birbirinin nedeni ve sonucudur. Böylece birbiriyle ilgili olan söz dizilerine **anlamca bağlı önermeler** denir.

Ekeylemin olumsuzu "değil"le kurulan tümceler de anlamca bağlı önermeler biçimine girer:

Bu sözü söyleyen Orhan değil; Yalçın'dır.
Gül değil; arkasında kanlı kefen(dir)
Sen misin, sen misin garip vatan!

(Namık Kemal.)

Bağlı önermelerin şu biçimlerde kullanıldıkları da görülür:

1) Anlamı pekiştirme ayırtısıyla yineleme:

Helal et hakkını Ağabey, helal et!

CELLO (Abbas Sayar.)

2) Öncül önermeler, temel önermenin öğelerinden birini açıklar.

Zeka idi, incelikti, hiç birini arama onda.

III. "Kİ" ile bağlanan önermeler(bkz. n° 459):

Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet,
Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir.

(Mehmet Emin Yurdakul.)

a) **ki** ile bağlanan önermelerin birçoğu anlamca **-diği, -eceği** ortaçlarıyle kurulan yan önermeler benzer:

Dediler ki ıssız kalan türbende
Vahşi güller açmış.....

(Rıza Tevfik Bölükbaşı.)

İnandım ki siz bu işi başaracaksınız.

Tümceleri **ki**'den kurtaralım:

Issız kalan türbende vahşi güller açtığını dediler (= söylediler).
Bu işi başaracağımnıza inandım.

Temel önermenin eylemi **-diği, -eceği** ortacı oldu ve önermelerin yerleri değişti; yan önermeler de temel oldu.

b) **ki** ile bağlanan önermelerde **-diği** anlamı bulunmayabilir de:

Gittim o son diyara ki serhaddidir yerin.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

... Bu büyük ölülerdir ki, çok zaman kalbimden ölüm korkusunu sıyırıyor.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

c) **ki** ile bağlananlardan dilek kipleriyle kurulan temel önerme nedenlik anlamı verir:

Çalışmalısın ki başarıya eresin. Bu kitabı seçerek aldım ki size armağan edeyim. Görüp beğensin ki sonra "aldandım" demesin.

Tümceleri **ki**'den kurtaralım:

Başarıya ermen için çalışmalısın. Size armağan etmek için bu kitabı seçerek aldım. Sonra: "aldandın" dememesi için önce görsün, beğensin.

ç) **ki**'den sonra temel önermenin düşmesi söze etkili bir duygu değeri katar:

Kendine bakmayı bilmez ki...

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Kim bu cennet vatanının uğruna olmaz ki fedal

(Mehmet Akif Ersoy.)

ki bağlacı, anlatıma abarttı katmaktadır.

120. BAĞLI ÖNERMELERİN EYLEMLERİNDE ÇEKİM. — "ve" ile virgüllerle bağlanmış önermelerin eylemleri son (temel) önermenin eylemine uyar; kipleri bir olur. Öncül eylemler kişi, çoğulluk ve bileşik zaman takıları almamışsa son eylem gibi sayılır. Bu olay, ancak ikinci tür kişi takıları alan eylemlerde: miş'li geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve gereklik kiplerinde (bkz. n° 284) görülmektedir.

Âdeta *koşuyor*, beni elimden tutan uşağı *çekiyor*, sürüklüyordum.

(Cenap Şehabettin.)

...Üzerinde gökten izler var. Onun için bir kaynaksın; onun için *solmayacak* kurumayacaksın Son neslin başları üstünde ilk neslin başları üstündeki gibi hür ve temiz yaşayacaksın ve Türklerden bir son nesil *tanımayacak*, görmeyeceksin.

(Ruşen Eşref Ünaydın.)

Ben burada
diri yürekle *doğacak*
Gözleri ışıklı insanları bekleyeceğim.

(Oğuz Kâzım Atok.)

Sabahları erken *kalkar*, hemen *hazırlanır*, iş başına *koşarım*. Üstün başarıya ermek için siz de okulunuzu, derslerinizi, öğretmenlerinizi çok *sevmeli*, ödevlerinizi özenle *yapmalısınız*.

NOT. — Birer yalınç tümceye benzeyen; yani dilbilgisi bakımından her şeyi tamam olan bağımsızlara **önerme** (bkz. n° 122) denmesinin nedeni şudur:

a) Tümce başında olmayanlar büyük harfle başlamıyor:

b) Sona gelmeyenler nokta ile bitmiyor.

c) Bağımsız önermelerden birleşmiş tümceler dış görünüşleri, yani yazılışları bakımından bileşik tümcelere benzerler (kz. n° 121).

ÖZET:

Başlı başına bir tümce olmakla birlikte virgülle, noktalı virgülle ya da bir bir bağlaçla başka bir tümceye ağlanan söz dizileri – bağımsız önermeler – iki türlüdür.

I. Sıra önermeler. — Biçimce de, anlamca da birbirlerine bağlı olmadıkları halde, daha çok, eşitlikleri göz önüne alınarak aralarına virgül ya da "ve" konan tümceler (önermeler)dir.

II. Bağlı önermeler. — Biçim ya da anlamca birbirine bağlı olan tümceler (önermeler):

İki türlüdür:

1) **Biçimce bağlı önermeler.** — Öncül yüklemleri, kip ve kişileri bakımından, son yüklemlere bağlı olan önermeler.

2) **Anlamca bağlı önermeler.** — Biçimce hiç bir bağları olmamakla birlikte aralarında nedenlik gibi bir anlam ilgisi bulunan tümceler (önermeler) dir...

Konuyu bir de şu şemada toplayalım:

BAĞIMSIZ ÖNERMELER

Sıra önermeler	Bağlı önermeler	
	Biçimce bağlı önermeler	Anlamca bağlı önermeler

UYARMALAR:

I. Eşit kısa tümceler:

a) Nokta ile ayrılınca aralarındaki duraklamalar uzunca olur.

b) Virgülle ayrılınca duraklamalar kısalır.

— Hangisi üstün sayılmalı?

— Anlatım, ses ve deyiş güzelliği hangisini gerektiriyorsa onu üstün saymak, ona göre imler koymak yerinde olur.

II. Biçimce bir olan önermeler:

a) Nokta ile ayrılınca, her yüklemde kişi ve çoğulluk takılarıyla ekeylemleri yinelemek gereği baş gösterir.

b) Aralarına virgül ya da "ve" konursa öncül yüklemlerin takılarıyla ekeylemlerini kullanmak zorunluğu kalkar.

— Hangisi üstün sayılmalı?

— Anlam, ses ve deyiş hangisini gerekli kılıyorsa onu.

III. Anlamca bağlı önermeler:

a) Nokta ile ayrılınca aradaki anlam ilgisi düşündürülemez.

b) Kimi yazarlar, sonraki tümcenin başına *çünkü, fakat, mademki, bunun için...* gibi bağlaçlar koymakla tümceler arasındaki ilgiyi belirtmeye çalışırlar.

c) Yazarların kimisi de, bu bağlaçları kullanmakla birlikte noktalı virgül kullanmayı daha uygun sayarlar.

ç) Birçok yazar da noktalı virgül kullanmakla gereken ilgiyi belirttiklerini ileri sürerek bağlaç kullanmayı gerekli bulmazlar.

— Hangisi daha üstün sayılmalı?

— Bağlaçların kullanılmaması anlamca bir eksikliğe yol açmıyorsa (ç) paragrafındaki yazarları izlemekte kazanç vardır: Fazla kullanmaktan kurtuluruz; anlatım daha duru olur.

Anlamda bir eksiklik seziliyorsa (c) paragrafındaki yazarlara uymak yerinde olur.

Bu sorunda da anlamı, ses ve deyiş güzelliğini göz önünde tutmak gerek.

BİLEŞİK TÜMCELER

121. BİLEŞİK TÜMCE:

Kartalın beğenmediğini kargalar kapışır.

(Cenap Şehabettin.)

Kurban edip vücudumu ben rah-ı millete
Terk eyledim hayatımı fikir-i hamiyyete.

(Namık Kemal.)

İnsan melek olsaydı, cihan cennet olurdu.

(Tevfik Fikret.)

Şecaat arz ederken merd-i kıpti sirkatin söyler.

(Ragıp Paşa XVIII.)

Örneklerin her birinde ikişer düşünce anlatılmıştır; yani her biri ikişer ikişer önermeden bileşmiştir (bkz. n° 122). Bunlardan eylemsilerle ve koşullu eylemle kurulan birinci önermeler tümleyici; çekimli eylemlerle kurulan ikinci önermeler de temel önermelerdir.

Bunların ikişer önermeden bileşmiş olduklarını göstermek için eylemsilerini çekimli eylemlere çevirerek, ikişer bağımsız önerme ya da ikişer ayrı yalnız tümce yapmak kolaydır:

Kartallar beğenmez; (kafat) *kargalar kapışır.*
Ben vücudumu millet yoluna kurban ettim. Hayatımı hamiyet fikrine terk eyledim.

Tümleyen ve tümlenen önermelerden kurulmuş söz dizişine BİLEŞİK TÜMCE denir (bkz. n° 123 vs.).

Önermelerin bileştirilmesi; yani tümcelerin önermeler biçimine sokulması sözün kısalmasını, anlatıma kıvraklık ve türlü değerler kazandırmasını sağlar.

Anlattıklarınızı yazmaya çalışıyorum.

Bu kısa anlatım içerisinde üç edimi, işi – üç düşünceyi – birleştirmek Türkçenin üstün başarılarından biridir. Hiç bir Avrupa dilinde bu kolaylık yoktur.

122. ÖNERME. — Başlı başına bir tümce olmayıp başka bir önermeyi tümleyerek, ya da bir önerme ile tümlenerek bileşik tümce kurmaya yarayan söz dizisine ÖNERME denir. Bir bileşik tümcede yer almayan önermeler, bir düşünceyi, bir duyguyu tam ve kesin olarak anlatmaya yetmez.

Her önermede bir düşünce anlatılır (bkz. n° 121). Birbirini tümleyen önermeler, çok kez, iç içe geçmiş gibidirler.

Bileşik tümcelerde iki tür önerme vardır:

1) Temel önerme (bkz. n° 124);

2) Yan (= bağımlı) önerme (bkz. n° 125).

Koca Ali sendeleyerek ayağa kalktı.

(Ömer Seyfettin.)

tümcesinde iki ayrı şey anlatılmaktadır (bkz. n° 121):

1) *Koca Ali sendeledi.* 2) *Koca Ali bu durumda ayağa kalktı.*

Bu iki tümceden birincisinin yüklemi *sendeleyerek* biçiminde eylemsi olunca iki tümce, birbirini tümleyen ve içiçe geçen iki önerme olmuştur. Bunlardan:

Kalktı eylemiyle kurulan önerme, temel önermedir.

Sendeleyerek eylemsisiyle kurulan da yan önermedir. Bu incelemeden şu sonuca varılır:

Bileşik tümcelerde eylemle kurulanlar **temel** önerme; koşullu eylemlerle ve eylemsilerle kurulanlar da **yan** = bağımlı önermedir (bkz. n° 125, 128).

123. BİLEŞİK TÜMCEDE ÖNERME SAYISI:

a) Her bileşik tümcede ancak bir çekimli eylem vardır; yani bir tek temel önerme bulunur (bkz. n° 122).

b) Bir bileşik tümcede kaç eylemsi varsa o kadar yan önerme vardır. Koşullu (şartlı) eylemler de – eylemsiler gibi – yalnız yan önerme kurmaya yarar.

Yan önermelerin sayısı için sınır yoktur:

O vakit rüzgârın gürültüsü içinde ince bir sesin *anlaşılmaz* bir şeyler *söyleyerek inlediğini* işittik.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Üç yan ve bir temel önermeden birleşmiş bir bileşik tümce...

Irmağa *giden* yol, kasabadan *kurtulunca*, göz *alabildiğine uzanan* sonsuz şeftali bahçeleri arasından geçerlidi.

(Refik Halit Karay.)

Bu örnekte dört yan, bir de temel önerme vardır.

Eski yazı dilimizde tümceler pek uzundu. Bu uzunluk, birçok yan önermenin birbirine ve hepsinin birden temel önermeye bağlanmasından ileri

geliyordu; yani Divan düzyazı üstası, çekimli eylemler kullanıp yalınç kısa tümceler kurmaktansa eylemsiler kullanarak tümceyi elden geldiğince uzatmayı ustalığa daha yakışır buluyordu.

Bugün uzatılmış tümceler pek tutulmuyor. En güzel tümce, fazla sözcük kullanmadan, düşünceleri konuşma dilinin doğallığı içinde anlatabilendir (bkz. n° 31-II).

124. TEMEL ÖNERME ve YERİ. — Bileşik tümcelerde eylemlerle kurulan önermelere **temel** önerme dedik (bkz. n° 122/I). Temel önermeler kurallı tümcelerde sonda bulunur (bkz. n° 125):

Koca Ali, kamaşan gözleriyle kapısının temiz eşiğine baktı.
(Ömer Seyfettin.)

Daha dünkü şair, üslubuna sürdüğü alacalı renklerle bir hafta içinde soluk bir elbise zavallığına düşerken «Homeros» saf bir billur ehramı gibi, hâlâ güneşin ışıklarını güneşe aksettiriyor.
(Ahmet Haşim.)

Kanatlarını ışıkta harap eden pervanelere değil, karanlıkta göstermeyen yarasalara acımır
(Cenap Şehabettin.)

Atatürk devrimlerinin ana hedefi, bu milleti hürriyete varmaktan alıkoyan engelleri ortadan kaldırmaktı.
(Falih Rıfkı Atay.)

Temel önermenin yüklemi ad soylu da olur (ad tümcesi):
İnsanın başını dinlemek gibi, gönül dinlendirmeğe de ihtiyacı var.
(Falih Rıfkı Atay.)

Temel önerme devrik de olur:
... Buralar göçüp geldiğimiz anayurdun güzel günlerinden izler taşıyor deyip, dolaşmışlar göl güzeli Van Gölü kıyılarından aşağıya...
BALIM KIZ DALIM OĞUL **(Ceyhun Atuf Kansu)**

Temel önerme hem ad soyludur, hem de devriktir:
Dil devrimine karşı koyanların büyük çoğunluğunun çağımızın gerçeklerini kaldıramayanlar arasından çıkması da bundandır belki.
(Tahsin Yücel.)

125. YAN (= bağımlı) ÖNERME. — Eylemsilerle ve koşullu (şartlı) eylemlerle kurulan önermeye **yan** yahut **BAĞIMLI** önerme denir (bkz. n° 122, 123).

Kurallı tümcelerde yan önermeler, temel önermelerden önce gelir.

Gelişigüzel konuşmalarda, koşuklarda temel önermelerin yerleri değişebilir (bkz. n° 110).

Ülkemiz ondan aldı dağ deviren hızını.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

O şuh ağlar bugün kasr-ı Şeref-Abad'a geldikçe
O nuşanuş günler hatır-ı naşada geldikçe.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Gelsin küçük bodrumda toprağa gömülü küplerde serinlemiş Kayışdağı suyu ile ve nane yaprağıyla büsbütün midevileşmiş limonatalar: yahut sıkılmış frenküzümü şerbetleri!...

... acayipti bu toplantılar; fakat hoştu doğrusu. Münakaşasız ve hareketsiz geçerdi. Yüksek sesle kimse konuşmazdı, ne de acele ederek.

(Refik Halit Karay.)

Şu örnekte devriklik anlatıma değişik bir hava katmış gibidir:

Hürriyet en güzel nimet-i İlahiyedir, eğer suiistimal olunmazsa. Hürriyet esaretten muzır olur, itidali tecavüz ederse.

HÜRRİYET 1868 **(Ziya Paşa.)**

126. GİRİŞİK TÜMCE (TÜMCENİN ÖĞE OLUŞU):

I. Yan önermeleri:

a) Temel önermeye özne, nesne, tümleç olan;

b) Ya da bu öğelerden birini tümleyen bileşik tümcelere **girişik** tümce adı verilir (bkz. n° 128).

II. Bağımsızlaşmış tümceler de (bkz. n° 117) söz içine girer ve temel önermenin öğelerinden biri olur:

a) Tevfik Fikret: "*yükselmeyen düşer*" diyor. Siz bu "*yükselmeyen düşer*"*i* nasıl açıklarsınız?

Bu a paragrafındaki tümcelerde "*yükselmeyen düşer*" ve "*yükselmeyen düşer'i*" söz öbekleri **düz tümleçtir.**

"*Yalnız duyan çeker*" *derim, en doğru söz budur.*

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Bu tümcede de "*yalnız duyan çeker*" tümcesi **düz tümleç**tir.

b) *Kaşıntıya sebeptir* zannedilerek köşkteki karıncaların itlâf edilmesi..

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Bu tümcede de birinci önerme öznedir.

c) "*Yükselmeyen düşer*" den ne anlıyorsunuz.

... başarısızlık olunca, mesele hemen, *ben yaptım sen yaptın*'a dönmek üzere iken...

(Falih Rıfkı Atay.)

İki örnekteki bağımsız önermeler dolaylı tümleçtir.

ç) Bağımsız önerme, ilgeç tümleci de olur:

Tevfik Fikret: "*yükselmeyen düşer*"le ne demek istemiştir? "*Yükselmeyen düşer*" *gibi* özdeyişleri ancak büyük adamlar söyler.

Anlatacak gibisiniz. Seviniyor gibi gözüktü. *Anladım gibi...* (bkz. n° 441-I). *Kadın, kötü lokmalar yutar gibi,* hıçkırıklarını içine attı.

d) Bağımsız önerme, ad takımında tümleyici olur (bkz. n° 153/3): "*Yükselmeyen düşer*"in anlamını açıklayınız.

"*Yalnız duyan yaşar*" sözü derler ki doğrudur.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

e) Bağımsız önerme zaman belirteci de olur:

Dedi: *çoktan beridir* vardı benim bir derdim.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Türk ulusu *yıllardır,* bir kurtarıcı bekliyordu.

f) Deyimleşmiş bağımsız önerme belirteç olur:

Az kaldı, az kalsın düşünüyordum.

g) Bağımsız önerme durum belirteci olur:

Hastalığımı duyunca koşup gelecek sanmıştım.

ğ) Bağımsız önerme, temel önermenin öğelerinden birini açıklar (bkz. n° 119-112).

127. ARAÖNERME. ARASÖZ.— Söze başladıktan sonra kimi kez usa, söylenmesi gereken bir düşünce geliverir ve tümcenin arasına girer. Konuşmada da, yazıda da rastlanan bu açıklayıcı sözler, içinde bulundukları tümcenin öğesi olmazlar.

Böylece:

Tümce arasına giren ve öğe olmayan sözlere **araönerme**, ye da **arasöz** denir:

Hak haksızlığı, doğru yanlışı iyi kötüyü, *geç de olsa,* nihayet yener.

(Falih Rıfkı Atay.)

Cihan yıkılsa, *emin ol,* bu cephe sarsılmaz.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ankara'da tedavi devam etmiş ise de her şeyin gerektiği gibi yapılmasına, *itraf etmeli ki,* tam riayet gösterememiştir.

ATATÜRKÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Analar haylaz çoçuklarını – *ihtiyaclarını anlamış gibi* – daha çok severler.

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Bir gün, *bilmem ne sebeble*, birlikte kışlalarına gittik.

Biz – *şimdi ellisine varanlar, elliden ötedekiler* – gözlerimizi dünyaya bir bozgun havası içinde açtık.

ATATÜRK (Falih Rıfkı Atay.)

Bir İstanbul çoçuğu – *dünyanın neresini gezmiş, neresinde yaşamış olsa* – yine İstanbulu düşünür.

NİLGÜN (Refik Halit Karay.)

Kansız çehresi – *sevinçten mi, utandığı için mi* – önce al al oldu sonra morardı.

NİLGÜN II. (Refik Halit Karay.)

O sıralarda, herkes Südet bölgesinin Almanyaya verilmesiyle Hitler' in tatmin edildiğine – *zira bu zat, artık Avrupa kıtası üstünda talep edeceğim bir karış toprak yoktur, demişti* – ve ikinci cihan habinin önlendiğine inanmış bulunuyordu.

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Ben de, *herkes gibi*, önsezimin beni hiç aldatmadığına inanırım.

(Melih Cevdet Anday.)

Deyimler de bağlı önermelerin arasına girer:

Okudum yazısını, *ne yalan söyleyeyim*, hiç de koltuklarım kabarmadı.

BEN (Ataç.)

İtalik harflerle dizilmiş kısımlar birer arasöz, araönermedir.

Araönermeler, çok kez, açıklayıcı koşuntu (apposition) görevinde bulunur:

Orhan, *dün tanıştığımız çoçuk*, karşımıza çıktı.

Bu kullanışa eskiler (tatf-ı beyan atf-ı tefsiri) delerdi.

Yazılışı:

a) Araönermeler, kısa olursa, iki virgül arasına alınır.

b) Uzun olur, ya da daha iyi belirtilmesi gerekirsi iki kısa çizgi arasına alınır (yukarıki örneklerde bu alınış iyice gözükmektedir).

Bir söz öbeginin araönerme olup olmadığında ikircimlik baş gösterirse o öbek okunmadan geçilir. Tümcede eksiklik olmuyorsa arasözdür, araönermedir.

Bunun için araönermeli yalnız tümceler bileşik sayılmaz.

YAN ÖNERMELERIN GÖREVLERİ

Yan (= bağımlı) önermeler, eylemsilerinin çeşitlerine göre türlü görevlerde kullanılır:

128. ADEYLEMLERLE KURULAN ÖNERMELER. — Adeylemler, tümcelerde adlar gibi görevlidir. Onun için adeylemlerle kurulmuş önermeler (bkz. n° 379):

a) Temelönermenin ögelerinden biri olur; yani birer ad gibi, temel önermenin öznesi, nesnesi tümleci olur:

Yüzmek bilmeyenleri korkutmak, denize itmek, üzerlerine su serpmek âdettir. (özne).

(Ahmet Rasim.)

Gerçek kanılarını çevreye bildirmek kişinin boynun borcudur.
Yalnız beğendiğimizi öğmek, savunmak yetmez (özne),

(Ataç.)

Bügünün işini yarına bırakmak tembellikten ileri gelir (özne).
Sevim'in okula gitmesi, arkadaşlarını görmesi gerekmişti (özne).
*Derse girmeyişiniz Ö*ğretmenimizi üzdü (özne).
Bahçede oynamayı kararlaştırdık (nesne),
Ben bu konuyu hemen *öğrenmek* istiyorum (nesne).
Bu akşam bize buyurmanızı babam rica ediyor (nesne).
Turgut'un okuyuşunda başkalık var (dolaylı tümleç).
Burada oturup çalışmanıza kim karışabilir (dolaylı tümleç).
Bu başarıyı gece gündüz çalışmakla elde etmişti (ilgeç tümleci).
Daha verimli çalışması için uygun bir alan bulmalıydı (ilgeç tümleci).

b) Temel önermenin öğelerinden birini tümler; birer ad gibi temel önermedeki öznenin, nesnenin tümleçlerden birinin tümleyicisi olur:

İşe erken gitmenin faydası pek çoktur. (Özneyi tümlüyor).
İşe erken gitmenin faydasını herkes bilir. (Nesneyi tümlüyor).
İşe erken gitmenin faydasına o da inandı. (Dolaylı tümleci tümlüyor).

c) Adeylemler, kurdukları önermelerle birlikte tümlenen de olurlar:
Gelecek hafta başında *Okulların açılması* kesinleşti.
Toplantıya *Orhan'ın gelmeyişi* hepimizi üzdü.

NOT. — -mek'li ed eylemler belirtili tamlamalarda tümleyen ve tülenen olmadıkları için bu görevlerde kullanılmazlar.

129. ORTAÇLARLA (= sıfateylemlerle) KURULAN ÖNERMELER. — Sıfat eylemler (= ortaçlar) tümcede sıfatlar gibi görevlidirler Onun için ortaçlarla kurulan önermeler (bkz. n° 380):

a) Temel önermenin öğelerinden birini tümler; önerme, bütün öğeleriyle birlikte bir sıfatmış gibi, temel önermenin öznesini, nesnesini, tümleçlerinden birisini niteler:

Masa üzerinde açılmış bir harita vardır. (özneyi)
Gelecek yazı bekleyiniz. (nesneyi)
Mazotla çalışır bir motor aldık. (belirsiz nesneyi)
Ocağın sönmeye başlayan ateşine baktı. (dolaylı tümleci)
Vereceği para için faiz istiyor. (ilgeç tümlecini)

b) Adlaşmış ortaçlar, kurdukları önermelerle bilikte temel önermeye, özne, nesne, tümleç olur (bkz. n° 182, 183):

Serçeden korkan darı ekmez. (öznedir)
Sınava girecekleri çağırınız (nesnedir)
Başa gelmişe ne denir? (tümleçtir)

c) Adlaşmış ortaçlar, önermeleriyle birlikte ad takımlarına girer:
İşini güzelce yapanın başarısı üstün *olur.*

Şu örneklerde de belirtme ortaçları, tümcelerinin öznesi, nesnesidirler:
Onun gideceği anlaşıldı. *Senin neler yaptığını* öğrendik...
(bkz. n° 130).

130. BELİRTME ORTAÇLARIYLA KURULAN ÖNERMELER. **-diği** ve **-eceği** ortaçları, kendilerinden sonra gelen önermelerin öğelerinden birini belirterek tamlar; yani sonraki önermenin öznesine, nesnesine, tümlecine belirtme sıfatı olur (bkz. n° 388):

(Koca Ali)... *Yolun geçtiği* tahta köprüde durdu.
Anadolu'da *uğramadığı* şehir kalmadı.

(Ömer Seyfettin.)

Bütün ihtirasların sustuğu, yalnız elemin yaralı bir kurt gibi uluduğu bir ölüm evinde...

BİR HÜKÜM GECESİ **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Okulların açılacağı günler yaklaşıyor.

Bir adı tümlemeden kullanılan ya da durum takılarıyla çekimlenen **belirtme ortaçları** sıfatlık görevinden kayarlar (bkz. n° 182, 183). Böyle ortaçların özneleri kendilerini tamlayan adlar ve adıllardır:

Bu işi *onun başaracağı* şüphelidir.

Orhan'ın gittiğini duydum. *Senin gideceğini* de söylüyorlar. *(Sizin) geldiğinize* sevindim. (Bkz. n° 388 kullanılışı).

Ortaçla kurulan yan önerme, temel önermenin öznesi, tümleci olur ya da bir önermenin öğelerinden birini tümlerse bileşik tümce, **girişik** sayılır (bkz. n° 126-I).

131. BAĞLAMA ULACIYLA (-ip yapılı ulaçla) KURULAN ÖNERMELER. — Tümleyici değildir. Anlam bakımından bağımsız önermelere benzer (bkz. n° 117):

Aralarındaki ayrılık ikidir:

1) Bağımsız önermelerin yüklemleri çekimli eylem; bunlarınki eylemsi olur:

2) Bağımsız önermeler, bağlaçlarla, virgül, noktalıvirgül gibi imlerle bağlanır; bunlarda bağlamayı **-ip** eki yapar. Bu eki alan ulaç, kendinden sonra gelen eylemin, eylemsinin eşiti olur:

> Asmanın altında *birleşip* söyleşiyorlardı. Nihayet bir defa kazaya *varıp* hakimden danışmağa karar verdiler. Hafta içinde. Hüsmen merkebi yanına *alıp* yola çıktı.
>
> **(Refik Halit Karay.)**

örneğinde italik harflerle dizilmiş üç ulacı kendilerinden sonra gelen eyleme, eylemsiye benzetelim. Aralarına da virgül yahut "ve" koyalım. Anlamda hiç bir değişiklik olmadığını görürüz (bkz. n° 391).

3) Bağlama ulacı kendisinden hemen sonra gelen eylemle – deyim biçiminde – öbekleşmişse ayrı bir önerme kurmuş sayılmaz:

> Varını yoğunu birkaç ay içinde *saçıp savurmuş*, Sofrada ne varsa *silip süpürdü*. Hava soğuk; bebeği *sarıp sarmalayınız*. *Gezip tozarız*. *Evirip çevirdiler*. *Bitip tükenmedi*...

132. DURUM ULAÇLARIYLA KURULAN ÖNERMELER. — Kendilerinden sonra gelen yüklemin – eylemin, eylemsinin – durumunu bildiren belirteç olur (bkz, n° 392):

> Yemeğin sonuna doğru Sadrazam, misafirine ve Cevat Paşa'ya *bakarak* ikisini de meraktan kurtaran tek cümlesini söyledi.
>
> **(Falih Rıfkı Atay.)**

> Dumlupınar üstünden yol *ararken* denize
> Çöktü savletimizden düşmanla dolu dağlar.
>
> **(Kemalettin Kamu.)**

133. ARTÇIL ULAÇ, BİTİRME ve ZAMAN ULAÇLARI. — Bu dört ulaç, kurdukları önermelerle birlikte kendilerinden sora gelen yüklemin eylemin, eylemsinin – oluş zamanlarını, birer yönden belirten belirteçler olur (bkz. n° 393, 394, 395 vs.):

Bir adım kalınca onu kıyafetinden tanıdılar.
İşe başlayalı yarım saat oldu.
Kapıdan çıkıncaya dek konuştuk.

Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak!

(Süleyman Nazif.)

Turgut'la tanışmadan önce ayrı otururduk; *tanıştıktan sonra* bir arada oturmaya başladık.

134. NEDENLİK ULACIYLA KURULAN ÖNERME de kendisinsonra gelen yüklemin yapılış ve oluşundaki nedeni belirten bir tümleç olur (bkz. n° 397):

Bu gece aydınlık gözlerimi incittiği için, lambamı sondürdüm.

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

Düşüncelerinizi beğebdiğinden babanızın yüzü güldü.

135. KOŞUL ÖNERMESİ. — Bütün çekimli eylemlerle kurulanlar temel önerme oldukları halde:

a) Dilek-koşul kipiyle (bkz. n° 282-VII);

b) Ekeylemin koşul kipiyle (bkz. n° 358-VI);

c) Eylemlerin koşul şekilleriyle;

ç) Dilek-koşul kipinin öyküleme, söylenti şekilleriyle – **-se** ekini almış kiplerle ve bileşikleriyle – kurulan önermeler ancak yan önerme olur. Bunlara **önerti** – koşul önermesi – denir.

Çalışsa başarır. Çalışırsam başarırım. Çalışıyorsa dokunmayın.
Çalışsaydın başarırdın. Çalışsaymış başarırmış...
Hava *güzel ise (güzelse)*, *işiniz de yoksa* kıra çıkalım.

İnsan melek olsaydı cihan cennet olurdu.

(Tevfik Fikret.)

Kadın çalışmazsa fikri yükselmez;
Kadın yükselmezse alçalır vatan.

(Ziya Gökalp.)

Şart olsun... kim hapşırırsa falakaya yatırırım.

(Ömer Seyfettin.)

Görülüyor ki bu bileşik tümcelerde ikişer yargı vardır:

Birincisi *başlam*, **tasarı** (protase) diyebileceğimiz oranlama (suppositif) bildiren **önerti** (koşul önermesi);

İkincisi koşula bağlı sonuç (apodose) tur:

İşin yoksa şahit, paran çoksa kesil ol.

(Atalarsözü.)

Ayağına taş dokunsa benden bilir.

Ben ölürsem bayrağımın altında ölürüm; şuradan şuraya kımıldamam.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Kullanış Özelliği. — Koşullu eylemlerle kurulmuş yan önermelerden sonra gelen temel önerme yüklemleri geçmiş zaman kipli olmuyor (yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi). Ancak:

I. a) Koşul kiplerinin öyküleme ve söylentilerinde;

b) Geçmiş zaman kiplerinin koşullarında;

II. **ise (-se)** ekeylemi – anlam kaymasıyla – **bağlaç** görevinde kullanılınca temel önermeler geçmiş zaman kipleriyle de kurulabilir (bkz. n° 484).

III. Devrik tümcelerde koşul önermesi sona da gelir:

Ya ben nasıl yaşarım siz ölürseniz.

(Tevfik Fikret.)

Koşullu önermelerde **anlam özellikleri:**

a) Soru adılı, koşul önermesini – düşünülen bütün olasıları katmakla berkitir:

Gönül kimi severse güzel odur.

Cemaat ne kadar çok olsa imam bildiğini okur.

(Atalarsözü.)

Ne ararsan bulunur derde devadan gayri.

(Ragıp Paşa. XVIII.)

b) Dilek-koşul kiplerine "mi?" soru eki ikircimlik ayırtısı katar:

Dönsek mi bu aşkın şafağından
Gitsek mi ekalim-i leyale?

(Ahmet Haşim.)

c) Başlamda koşullu kip tekrarlanır, sonlam o eylemin geniş zaman, gelecek zaman kiplerinden biriyle biterse olasılık ayırtısı berkitilmiş olur.

Bu işi yapsa yapsa Orhan yapar. Bu parayı verse verse Ayhan verecektir...

Şu biçimde de kullanılır:

Bu işi *yaparsa* Orhan yapar; başkası yapmaz (yapamaz).

ç) Sorulu koşul kipinden sonra o eylemin emir ve istek kiplerinin gelmesi, anlama kesinlik değeri katar:

Ne *derlerse desinler* ben yapacağımı bilirim.
Ne *olursam olayım*; onlara boyun eğmeyeceğim.
Kim *yaparsa yapsın*; kötülük kötülüktür.

d) Yeterlik bileşiği geniş zamanın koşul şeklinden sonra emir kipi kullanılınca olanaksızlık kavramı iyiden iyiye belirir:

Bu sıkıntının umumi ahlak üzerindeki tesirlerini herkes görüyor, işitiyor, biliyor. *Yazabilirsen yaz*! *Söyleyebilirsen söyle*! Politikanın pençesi kaleminizde ve dudağınızdadır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Yapabilirse yapsın da görelim.

e) Koşullu eylemlerin "gerek" sözcüğüyle öbekleşmesi de sık görülür: *...böyle olsa gerek.*

f) Koşullu eylemlerden sonra (e! a!) ünlemleri söze kızgınlık ya da senli benli konuşma ayırtısı katar (bkz. n° 491-III).

g) Koşullu eylemlerle kurulmuş bileşik tümceler, karşıt düşüncelerin anlatımına yaramaktadır.

İç dedilerse çeşmeyi kurut demediler.

(Söylence.)

İyilik et denize at; balık bilmezse Halik bilir.

(Atalarsözü.)

Zer-düz palan ursan eşek yine eşektir.

(Ziya Paşa. XIX.)

h) Dilek-koşul kiplerinin – anlam kaymasıyla – ana kavramlarından uzaklaştığı da görülür. Böyle tümceler biçimce koşulludur. Ne var ki anlamca koşullu sayılması yersizdir (bkz. n° 376-V):

Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar.

Şu tümcede dilekten, koşuldan çok, özgü anlamı var:

Koyunlar düz yerlerde otlamayı sever; keçilerse kayalara tırmanmaktan hoşlanır.

Bu tümcede **-se (ise)** — yukarıda görüldüğü gibi – "de", "oysa" bağlaçları gibi ağımsız önermeleri ağlamaktadır.

NOT. — Dilek-koşullu eylemler, önermeler:

a) Dilek belirteci **keşke** ile (bkz. n° 414);

b) Koşul belirteçleri **eğer, şayet** ile pekiştirilirler (bkz. n° 424).

TÜMCEDEN SÖZCÜK DÜŞMESİ

136. SÖZCÜK DÜŞMESİ. — Anlatışta eksiklik bırakmadan, elden geldiğince az sözcük kullanmak, fazla sözcükleri tümceden atmak yararlıdır. (bkz. n° 82). Düşüklü sözler vurguya, tonlamaya daha elverişli olur. Düşen öğenin, kalanlara sinen anlamını anlak tümler; duygu ve imge değeri de üstün olur.

Tümceden yerine göre:

a) Özne düşer:

"— *Turgut ne yapıyor?*" sorusuna karşı:

"— *Uyuyor.*" denir ki *(Turgut uyuyor)* demektir.

Çekimli eylemlerde kişi takıları özneyi iyice belirttiği için kişi adılı olan öznelerin düşmesinde hiç bir sakınca görülmez:

(Ben) Ankara'dan geliyorum. (Siz) Yarın kıra gideceksiniz. Kimden öğrendiniz?

Ancak söze açıklık vermek, kişilerin üzerine dikkati çekmek, ya da özneye pekiştirme ayırtısı katmak gerekince adıl olan özneler kullanılır:

Ben ağlarım sen gülersin.

Eylemlerin üçüncü çoğul kişileriyle kurulmuş tümcelerden öznenin düşmesi, düşünceyi genişletir; duygu değerini artırır:

Hem lüzumlu imiş de muhtarlıkları neden kaldırdılar? Yeniden koymadıkça yapamayacaklarını nihayet anladılar. Anladılar ama, öylesini bir daha kuramazlar.

(Refik Halit Karay.)

Mükemmel insan diye bunu yapana derler.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Konuşmalarda, sözün gelişi de, kimi kez, öznenin – özne ile birlikte kimi öğelerin – kullanılmasını gereksiz kılar; kısa yanıtlarda bu oluş sık görülür:

— *Niçin hazırlanıyorsun? daha sabah olmadı. Nereye gideceksin?*

— *Okula.*

— *Bu akşam sinemaya gidelim mi?*

— *Olur.*

b) Yüklem düşer:

— *Kim uyuyor?*

— *Turgut = Turgut uyuyor.*

c) Yüklemin ekeylemi düşer (bkz. n° 86/2. b)):

Bugün bayram. Türk geleneğine göre dargınların barıştığı, yüz yüze gelmek istemeyenlerin kucaklaştığı gün...

(Falih Rıfkı Atay.)

İlahi kabul senden, ret senden; şifa senden, dert senden.

(Sinan Paşa. XV.)

Bir de, çift atlı arabayla dedemgile döneriz. Atların biri bakla kırı, biri doru.

(Gülten Akın.)

ç) Özne de, yüklem de düşer; nesne, tümce yerini tutar:

— *Turgut neyi aldı?*

— *Topu. = Turgut topu aldı.*

d) Tümcenin bütün öğeleri düşer; yalnız bir tümleç kalır:

— *Turgut topu kimden aldı?*

— *Yalçın'dan. = Turgut topu Yalçın'dan aldı.*

e) Kimi kez tümceden bir belirteç kalır; bir düşünceyi, bir duyguyu, bir yargıyı eksiksiz olarak anlattığı için bir tümce sayılır:

— *Turgut, Yalçın'dan topu aldı mı?*

— *Evet. = Turgut, Yalçından topu aldı.*

f) Konuşmalarda bütün sözcüklerin düştüğü; yüz, göz, el imlerinin bir düşünceyi anlatmaya yettiği de görülür (bkz. n° 1):

Ben uyanıkken rüya görür, uykuda iş yaparım.

saçmasını dinleyen kimse – söyleyenin us ve eğitim durumuna göre – ya şaka sayar, güler; ya alayla karşılar; ya da söyleyenin delirdiğine inanarak dudak büker. *Böyle şey olur mu?* anlamına gelen imler yapar. Bu imler de yapanın ne demek istediğini iyice anlattığı için birer tümce sayılmaya değer Yazıda bu imler, yerine göre:

— ...

— !..

— ?..

— ?!.

gibi noktlama imleriyle gösterilir ki bunlar da birer tümce demektir.

Bir örnek:

— *Ah efendi bilmezsin bu "Kerim Çeşmesi" bize ne işler açtı.*
— *Ne çeşmesi dedin?*
— *Kerim Çeşmesi.*
— *Yanlış olacak köylü ağa. Bunun adı Kerem Çeşmesi değil mi?*
— Yoooo.
— !!!
— *Nasıl olur Efendi? Ceddimin yaptığı çeşmeyi bilmez olur muyum?*

(Akagündüz.)

Bir örnek daha:

Tam bu dakikada berber dükkanından bir başka arkadaş çıktı:

— *Sen daha sağ mısın? Ben seni öldü biliyorum... diye alaya başladı.*
— !!???

O, kahkahayla gülmekte devam ederek elimi sıkıyordu.

— *Maamafih ben zerre kadar telaşa düşmedim... Senin bir böyle münasebetsizlik yapacak kadar ahmak olmadığını biliyorum...*
— !!???
— *O kadar mendebur bir mahluk için kendini öldüreceğini düşünmek sana hakaret olurdu.*
— !!???

Bu defa birinci arkadaş söze karıştı:

— *Evet, ben de pek ihtimal vermemiştim.*

AHRET DÖNÜŞÜ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

g) Ad takımlarından da sözcükler düşer (bkz. n° 155).

137. DÜŞÜKLÜ ANLATIMLAR. — Az sözle çok şey anlatma gereği, her alanda tümce değerli kısa sözlerin gittikçe yaygınlaşmasına yol açmıştır:

1) Tabelalar, reklamlar, afişler bu tür kısa sözlerle alana çıkmaktadır: *İş Bankası, Kiralık Oda, Satılık Ev, İki Filim Birden, Toptan Satış, Ucuzluk...*

Bunların her biri tümce değerindedir:

İş Bankası: ... bu binadadır.

Kiralık Oda: Bu evde kiralık oda vardır. *Satılık Ev:* Bu ev satılıktır. *İki Film Birden:* Bu sinemada iki film birden gösteriliyor.

2) Son otuz kırk yıl içinde düşüklü kullanış artmıştır:

a) Banka adları: *Eti Bank, Sümer Bank, Pamuk Bank...* > *Etibank...*

b) Spor kulüpleri: *İstanbul Spor, Eskişehir Spor... Demir Spor...* Bu söz öbeklerinin sonundan *kulübü* sözcüğünün düşürüldüğü açıktır. Bu düşük-

lükle kısalmış öbekler, birleştirilmişlerdir; böylece bitişik yazılmaktadır: *İstanbulspor, Bursaspor Şekerspor...* (bkz. n° 240. IX).

3) Yüklemsiz kullanılan, vurgu ve tonla duygular katılan tümceler, çok kez, yüklemli tümcelerden daha dokunaklı, daha güçlü olur:

Hâlâ için için yardakçılık, hâlâ sinsi mürailik, hâlâ gizli gizli çetecilik...
Hâlâ onlara tabasbus, onlara riya, onlara dalkavukluk...

KİRPİNİN DEDİKLERİ (Refik Halit Karay.)

Anlatışta bir eksiklik bırakmadıkça, yerine göre, tümcenin her öğesi düşebilir. Tümcenin bütün öğeleri de düşer, düşünceyi yalnız imler anlatır; böyle imler tümce değerindedir.

SÖZCÜK TÜRLERİ

138. SÖZCÜK. — Diller duygu, düşünce ve istekleri anlatabilmek için doğmuştur (bkz. n° 1).

Duygu, düşünce ve istekler ancak **tümce**lerle anlatılır (bkz. n° 80 vs.) Her tümce bir sözcük dizisidir:

Ey bu yolda sıralanan gazi tepeler
Siz de koşup gelirsiniz bilceniz eğer,
Bilseniz ki Dumlupınar önünde yarın
Ayini var hürriyete tapınanların.

(Kemalettin Kamu.)

Bu dörtlükte başlı başına yazılan her sözcük anlatım öğesidir.

Ey: Kendisine söz söylenilen kimseyi uyarmak, eyitme (hitap)leri pekiştirmek için kullanılan bir **ünlem**dir.

Bu: Varlıkları imle göstermeye yarayan sözcük.

Yol: Bir yere gitmek için üzerinden geçilen yere verilmiş **ad**.

Gazi: Kutsal bir ülkü uğrunda, yurt uğrunda düşmanla savaşanları niteleyen bir sözcük; bir **sıfat.**

Siz: İkinci kişilere – adlarını anmadan – eyitmeye yarayan sözcük; bir **kişi adılı.**

de: "siz" sözcüğüyle kendisine eyitilen (hitap edilen) "tepe"leri, Dumlupınar'a giden yolculara **bağlama**ya; onların da törene koşup gitmelerini söylemeye yarıyor.

Eğer: Koşullu tümcelerin anlammı pekitmeye yarayan bir **belirteç**tir.

ki: İki tümceyi birbirine bağlıyor: **bağlaç**tır.

Yarın: İçinde bulunduğu tümcenin yüklemindeki zaman anlamını sınırlıyor; bir zaman belirtecidir.

Hürriyet: Bir kavram adı.

Dumlupınar: Kurtuluş savaşında son utkunun kazanıldığı alanın adı.

Sıralamak, *koşmak*, *gelmek*, *tapınmak* mastarlarından çekimlenmiş sözcükler **eylem** soyundandır.

Anlamı olan ya da tümce kuruluşuna yarayan konuşma araçlarına SÖZCÜK **denir** (bkz. n° 54).

Sözcük Bölükleri. — Türkçede sözcükler, dilbilgisi bakımından, sekiz türdür:

Ad, sıfat, adıl, eylem, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem.

Tümcelerin kuruluşundaki görevleri bakımından da sözcükler üç türe ayrılır:

1) Temel sözcükler: Adlar, eylemler;
2) Uydu sözcükler: Sıfatlar, belirteçler;
3) Söz ulakları: İlgeçler, bağlaçlar.

NOT:

a) ADIL'lar, adların yerlerini tuttukları için onlardan sayılmaları gerekir.

b) ÜNLEM'lerin tümce kuruluşunda belli başlı görevleri yoktur. Yalnız söze duygu değeri katarlar (bkz. n° 489).

UYARI. —Yukarıdan beri sürüp gelen ayırmalar kesin değildir. Sözcükleri **konuluş** anlamlarına göre değil; **kullanış** durumlarına göre; yani tümcedeki görevleri göz önünde tutularak bölüklere ayırmak gerekir. Örneğin:

Güzel sözcüğü:

a) Konuluş anlamı bakımından **sıfattır**:

Dün güzel bir çiçek aldım.

b) Oysa: *Orhan güzel konuşur* tümcesinde "güzel", eylemin **durum belirtecidir** (bkz. n° 410, 411).

c) *Bu yıl dünya güzeli Türkiye'de seçilecek* tümcesinde **ad** olmuştur (bkz. n° 182).

ç) — *Babacığım, matematik sınavında birinci olmuşum.*
— *Güzel!..*

Bu konuşmada "güzel" sözcüğü bir duyguyu canlandırdığı için **ünlemdir**.

ADLAR

139. AD:

AÇIK DENİZ

*Balkan şehir*lerinde geçerken *çocuklu*ğum.
Her *lahza* bir *alev* gibi *hasretti* duyduğum.
*Kalbim*de vardı *Bayron*'u bedbaht eden *melal*;
Gezdim *o yaşta dağ*ları, *hulyam* içinde lâl.
Aldım *Rakofça kır*larının hür *hava*sını,
Duydum akıncı *cet*lerimin *ihtiras*ını.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Bu örnekte italik harflerle dizilmiş sözcükler birer varlığın adıdır:
Deniz: Yeryüzünün çoğunu kaplayan engin suların adı.
Balkan: Avrupa'nın güneydoğusundaki yarımadaya verilmiş ad.
Şehir: Kasabadan büyük kentlerin genel adı.
Lahza: Bölünemeyecek kadar kısa olan zamana verilmiş ad.
Hasret: Özlem demektir. Özlem duygusunun adıdır.
Rakofça: Yahya Kemal Beyatlı'nın yetiştiği bölgenin adı.
Öbürleri de böylece türlü varlıklara verilmiş birer addır.
Adlar, tanıtmak için varlıklara verilmiş (takılmış) sözcüklerdir.

140. ADLAR TÜRLÜ BAKIMLARDAN BÖLÜMLERE AYRILIR:

1. VARLIKLARA VERİLİŞLERİNE GÖRE:

1) **Özel ad.** — Bir tek varlığa verilmiş tanıtıcı sözcüktür.

Balkan, Bayron, Rakofça, İstanbul, Toros, Akdeniz, Asya, Zeynep... gibi kıta, bölge, köy, kent, dağ, deniz, ırmak, sokak ve kişi adlarıyla kimi hayvanlara takılmış sözcüklere özel ad denir.

Bunlardan başka:

a) Ulus, yurt, devlet adları da özeldir:

İngiliz, Fransa, Birleşik Amerika, İran, Arap...

b) Gazetelere, kitaplara verilmiş adlar da özeldir:

Vatan, Cumhuriyet, Dünya, Hürriyet, Çalıkuşu, Sinekli Bakkal, Türkçe Sözlük...

c) Kurum, dernek, okul, hastane ve devlet dairelerinin adları da özeldir:

Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, Başbakanlık, İstanbul Erkek Lisesi, Kızılay, Nümune Hastanesi, Adana Belediyesi, İş Bankası...

ç) Dil adları da özel sayılır:

Türkçe, Farsça, Almanca, İngilizce, Uygurca, Latince, Arapça...

d) Kişilerin adlarıyla soyadları da özeldir. Okulda, yurtta, yeryüzünde *Turgut, Yalçın, Sevim, Agmet,* adlı birçok kişinin bulunması bu sözcükleri özel ad olmaktan çıkarmaz; çünkü:

Bu adlar, onların her birine ayrı ayrı verilmiştir.

SOYADI. — Eskiden, soyadı gibi kullanılan sözcüklere **lakap, lağap** denirdi. Lakaplar öz adlardan önce gelir, değişik biçimler gösterirdi:

a) *Çandarlı Kara Halil, Zenbilli Ali Efendi, Sokullu Mehmet Paşa, Barboros Hayrettin Paşa, Koca Ragıp Paşa, Muallim Naci, Topalın Hasan, Dayıgillerin Ahmet...*

b) XX. yüzyıla doğru aydın kişiler, babalarının adlarını ikinci ad (lakap) olarak kullanmaya başladılar:

Cenap Şehabettin, Ercüment Ekrem, Yakup Kadri, Orhan Veli...

c) Bu akım, öz adlardan sonra, isteğe bağlı bir başka adın kullanılışına yol açtı:

Ahmet Mithat, Tevfik Fikret, Halit Ziya, Mustafa Kemal...

ç) Soyadları yasası bu karışıklığa son verdi. Herkes öz adından sonra kullanılacak bir soyadı aldı. Böylece her aile ya da her kişi uygun gördüğü bir ad aldı:

İsmet İnönü, Ziya Gökalp, Yahya Kemal Beyatlı, Cemal Gürsel, Halide Edip Adıvar...

2) **Tür adı.** — Türe, bir türden olan varlıkların hepsine verilmiş addır:
Deniz, şehir, alev, hasret, dağ, hava, özgürlük, dere, duygu, bölük...

Pamuk sözcüğü:

Bilinen nesneyi anlatıyorsa tür adıdır.

Bir kediye verilmişse özel addır:

Bir kilo pamuk... Bu akşam Pamuk miyavlıyordu...

Kişi adlarıyla soyadlarında da böyle olanlar var:

Dün kayalara tırmandık tümcesinde "kaya" belli varlığın genel adıdır.

Arkadaşım *Kaya* anlatıyordu. Tümcesinde ise "Kaya" bir kişinin adıdır; özel addır.

Güneş, ay, dünya... sözcükleri, genel olarak, birer tür adı gibi kullanılır ve büyük harfle yazılmaz. Ancak.

Ay, Dünya'nın uydusudur. İkisi birden Güneş'in yüresinde döner. tümcesinde olduğu gibi bu sözcüklere birer özel ad değeri verilince büyük harfle yazılır.

Tür adları, varlıkları kavrayış ve anlatış bakımından şöyledir:

a) Tür adı olan her sözcük, o türün bireyleri için de kullanılır:

Kuzu meliyor. Atılan taş camı kırdı. Bu, bir bilim sözcüğüdür.

b) Tür adı olan her sözcük, o türün hepsini ya da bir kısmını toptan anlatır:

Gül dikensiz olmaz (Atalarsözü). *Balık suda yaşar.*

c) Biçimce çoğullanmamış, **-ler** takısı almamış tür adlarının çoğul yerinde kullanıldığı da olur:

Çağımızın en kolay, en rahat taşıtı *uçaktır.*

*Dede*m koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak!

(Süleyman Nazif.)

*Gülü seven diken*ine katlanır.

(Atalarsözü.)

örneklerindeki, *uçak, dede, göl, diken, seven* sözcükleri *uçaklar, dedeler, güller, dikenler, sevenler* anlamında kullanılmıştır.

Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur.

(Atalarsözü.)

tümcesinde olduğu gibi yinelenmiş tür adlarında da çoğulluk açıktır: *Dağlar birbirine, insanlar birbirine* anlamındadır.

II. VARLIKLARIN OLUŞLARINA GÖRE de adlar iki türlüdür:

1) **Somut ad.** — Varlıkları duyularımızla anlaşılanlara, özdeklere verilmiş adlar:

Deniz, ev, Ankara, yaprak, Marmara, bitki, Turgut, kuş, mikrop...

2) **Soyut ad.** — Özdek olmayan, ancak usla tasarlanan varlıkların adı:

Sevinç, dilek, yiğitlik, ülkü, arkadaşlık, uyku, üzüntü, özgürlük...

Dilbilgiciler *Tanrı, melek, şeytan, peri...* sözcükleri için türlü düşünceler ileri sürerler:

a) Kimileri, varlıklarını duyularımızla anlayamadığımız için bu sözcükleri soyut sayar.

b) Kimileri de: "soyut adlar, bağımsız varlıkları değil; varlıklardaki **nitelikleri** bildiren sözcüklerdir. Oysa bunları birer varlık, birer zat gibi

tasarlıyoruz. Birinci bölümden sayılmamaları (somut ad) teriminin iyi ve geniş anlamda kullanılmamasındandır" derle. Eseme (mantık) bilginleri de bu görüşü savunmaktadır.

III. VARLIKLARIN SAYILARINA GÖRE de adlar iki türdür:

1) **Tekil ad.** — Bir varlığı anlatmaya yarayan ad:

Çiçek, taş, çocuk, öğrenci, Atatürk, Ankara, üzüntü, ülkü, sevgi...

2) **Çoğul ad.** — Birden çok varlığı anlatmaya yarayan ad:

Çiçekler, taşlar, öğrenciler, ülküler, üzüntüler, okullar, tarlalar...

Dilimizde bütün sözcükler **tekil**dir. Ad soyundan olan sözcüklerle eylemlerin üçüncü kişileri **-ler** takısıyla çoğullanır:

Evler, ağaçlar, bunlar, çalışkanlar, sözler, girerler, ahlar, eyvahlar, yazıklar, okuyorlar, anlatsınlar, birinciler, kazananlar, geldiler...

NOT. — **-ler** takısı, kalın hecelerden sonra, büyük ünlü uyumuna göre kalınlaşarak **-lar** olur.

141. ÇOĞUL TAKISININ BAŞKA GÖREVLERDE KULLANILIŞI:

1) Çoğul takısı **-ler**, öz anlamından sıyrılarak adlara **aile** anlamı katar: *Oğuzlar, Selçuklular, Osmanlılar, Gazneliler...* (bkz. n° 143/ç, d).

2) I. II. kişilere değğin iyelik takısı almış soydaşlık adlarından sonra gelen **-ler**, çoğulluk anlamından sıyrılarak o soydan olanların birkaçını, hepsini ya da evlerini anlatmaya yarar (bkz. n° 143-NOT):

Dedemler gelecek. Dayımlar çağırıyor. Ablanlara gidelim mi?

3) Tümleyeni düşmüş ad takımlarında, tümlenene getirilen **-ler** takısı –kimi durumda, sonuna geldiği sözcüğün değil– tümleyicilerinin çoğul olduğunu göstermeye yarar:

Üç kardeş, kapı önünde oturup *annelerini* bekliyorlar.

Her şeylerini sattılar. Ellerinde bugün bir tek *evleri* var.

Pek çok sıkılmışlardı. O akşam bir tek *liralarıyla* ancak ekmek alacaklardı.

Bir *inekleri*, üç *keçileri*, iki *koyunları* var.

Burada **-ler** takısı sonlarına geldikleri adların değil, sahiplerinin çoğul olduklarını gösteriyor.

4) Çoğul takısının abartma anlamına kullanıldığı da olur:

Kanlara boyanmak, hasta *ateşler* içinde yanıyor. *Dünyalar* kadar malı var. Çocuğu *güneşler*de gezdirmek. İşini gücünü yüz üstü bırakıp *Afrikalara* gitmek...

Yağmurlar yağdı, gök gürledi ve *yıldırımlar* şakladı bir kâfirî kubbeye yıldırım indi.

(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)

Allah, dedim yatağına dayandım
Ben seninçün *al kanlara* boyandım

5) **-ler** çoğul takısının – ululama için, saygı, için, nezaket için – tekil kişilere değgin eylemlere ve adlara getirildiği de sık görülür:

Sayın bay evde*ler* mi? Daha dönmedi*ler* mi? Biraz önce valide*leri* hanımefendiyi gördüm.

NOT. — Saygı ve incelik için:

a) İkinci kişi adılı da, tekil yerine, çoğul kullanılır (bkz. n° 256).

b) Eylemlerin ikinci kişileri de, tekil yerine, çoğul kullanılır (bkz. n° 93-II, III).

Bunlara SAYGI ÇOĞULU denir.

6) **-ler** takısı, "bir" belgisiz sıfatıyla "zaman, vakit', sözcüklerinden oluşan takımlara gelince, geçmişe yönelik **sürerlik** ayırtısı katar.

Bir zamanlar biz de gençtik. *Bir vakitler* gezilere çıkmayı severdik.

7) **-ler** çoğul takısı, sonuna geldiği adlara, kimi kez (aşağı yukarı, ona yakın...) gibi anlamlar katar:

— Bir kere bakalım; fakat o fiyat*lar*a alamayız.

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Özgür, beş yaş*ları*nda bir çocuktur.

O sıra*lar*da ben de okula yeni başlamıştım.

Saat iki su*lar*ında (sıra*lar*ında) sizi evinizde aradım.

8) Sayıların ve sayı sıfatlarıyla kurulan takımların çoğul takısı alışları (bkz. n° 172-kullanılışı).

9) **-ler+i** birleşik takısı *sabah, akşam, gündüz, gece, yaz, bahar, öğle...* gibi belirli zaman adlarına: "her" belirtme sıfatının anlamını katar ve onları belirteç yapar:

Sabahları (her sabah) *erken uyanırım. Geceleri uyku girmez gözüme. Yazları yaylaya çıkar, kışları ovaya inerler.*

10) Özneler belirtilemiyorsa, belirtilmeleri gerekmiyorsa, yükleme çoğul eki **-ler** takılır. Böylece eylemler edilgenlik anlamına kayarlar (bkz. n° 345).

11) Bir sözcüğe **-ler** takısının art arda gelişi (bkz. n° 62/ç).

142. ADLARIN YAZIMI. — Bütün özel adlarla, özel adların ayrı yazılan her sözcüğü büyük harfle başlar. Özel adlara gelen **-i, -e, -de, -den, -in, -le, -lar** - takıları gerekli görülürse – kesme (') imi ile ayrılır.

Tür (cins) adları, tümce ve dize başında bulunmadıkça küçük harfle yazılır.

143. ÖZEL ADLARIN ÇOĞULLANMASI. — Her tür, sayısız teklerden birleşmiştir: *Kuş* türü tükenir mi? Onun için tür adlarının tekil ve çoğul olmasında yadırganacak bir şey yoktur: *Kuş - kuşlar...*

Özel adların – yalnız bireylere verildikleri için – tekil kullanılmaları gereği düşünülür; çoğullanmayacakları sanılır. Oysa şu durumlarda özel adlar da çoğul takısı alır:

a) Aynı özel adı taşıyanları (adaşları) bir arada söylemek isteyince: *Bölükteki Ahmet'ler ayağa kalksın. Orhan'ları öğretmen çağırıyor...*

b) *Tarihimizi Farabi'ler, Uluğ Bey'ler, Fatih'ler, Yavuz'lar, Sinan'lar, Katip Çelebiler, Namık Kemal'ler, Ziya Gökalp'lar, Atatürk'ler..* süsler.

örneklerinde çoğul takısı, her ada "ve benzerleri" anlamını katmaktadır: *Sinan'lar* = Sinan gibi olanlar demektir.

Kimi yer adlarının çoğullarında abartı ayırtısı da seziliyor:

Avrupalara gidince bizi unuttun! Bu yıl İranları, Irakları gezip durdun.

c) **-ler** çoğul ekiyle kaynaşmış yer adlarında küme, sıra, topluluk ayırtıları sezilir:

Pasinler, Balkanlar, Toroslar, Ziganalar... Kapalı Çarşının Kürkçüler kapısı...

Adalardan bir yar gelir bizlere.

ç) *Bu akşam Turgut'lara gideceğiz.*

Turgut'un evine, ailesiyle birlikte oturdukları yere gideceğiz.

d) *Ayhan'lar bize gelecek.* = Ayhan, annesi, babası, kardeşleri, arkadaşları...

NOT. — Birinci ve ikinci kişilere değgin iyelik – tümlenen – takısının tekilini almış hısımlık adlarına **-ler** takısı (ev halkı, aile, arkadaş...) anlamları katar:

Teyzemlere gidelim. Dayılar gelecek, Ağabeyimler İstanbul'a gidecek.

e) Tarihe geçmiş ailelerle onlardan olanları anlatmak için de özel adlar çoğullanır:

Abbasiler, Çağataylar, Köprülüler, Akkoyunlular, Osmanlılar (bkz. n° 141)...

Bu anlam ve biçimdeki özel aile adlarına **-ler** çoğul takısı bitişerek yazılır.

f) Sayıların ve sayılarla belirtilmiş sözcüklerin çoğullanması (bkz. n° 172 kullanılışları).

144. TOPLULUK ADLARI:

Ordu, bölük, dizi, sürü, sınıf... sözcükleri birer addır ve tekildir. Bunların öteki tür adlarına benzemeyen yanları şudur:

Koyun, tür adıdır. Tekil kaldıkça bir tanedir. Oysa tür adı ve tekil *sürü*'de birçok tekler vardır.

Topluluk adları da öbür tür adları gibi çoğullanır:
Ordular, bölükler, sınıflar, takımlar, sürüler...

145. ADLARDA ERİLLİK, DİŞİLLİK. — Arapça, Fransızca gibi birçok dillerde adlar, hatta sözcüklerin birçoğu, erillik, dişilik bakımından ikiye ayrılır. Bu dillerin çoğunda eril adlarla dişil adlar birbirinden eklerle ayrılır. n° 602).

Dilimizde erkek adlarıyla dişi adlarını ayırt edecek bir ek yoktur.

Pek eski çağlarda birkaç sözcüğümüze, eklerle dişillik anlamının katıldığını gösteren izlere rastlanıyor:

Han (Türk sultanı) – *Hanım* (Han'ın eşi);
Beğ (ugün: *bey*) – *Begüm* (beğ'in eşi), *Bike* (Burhan-ı Kat'ı);
Ağa – *ağaça* (ağanın eşi);
Kağan – *Katun* (Orhun Yazıtları).

Çoğaltılamayan bu örnekler gösteriyor ki, bugün olduğu gibi, eski çağlarda da Türkçe sözcüklerde erkeklik ve dişilik kavramlarını belirtecek şekil gelişmemiştir. Bunun içindir ki dilimizde bir varlığın erkeği için ayrı, dişisi için ayrı adlar vardır:

Erkek, kadın; oğlan, kız; dayı, teyze; ağabey, abla; ana, baba; gelin, güvey; baldız, kayın; koyun, koç; keçi, teke; öküz, inek; aygır, kısrak...

Erkeğiyle dişisi için ayrı sözcükleri bulunmayan insan adları (erkek, kadın, kız) sözcüklerinin uygunlarıyla tümlenir:

Erkek aşçı, kadın hizmetçi, hizmetçi kız, kız kardeş...

Hayvanlarda bu ayırmayı (erkek, dişi...) sözcükleriyle yaparız:
Erkek aslan, dişi kaplan, baba hindi, dişi kurt...

146. ADLARIN ANLAMLARINA GÖRE BÖLÜMLERİ. — Adlar, anlamlarına göre de bölümlere ayrılır:

1) **Kesin anlamlı adlar.** — Anlamları bilimsel bir tanımla kesinleşmiş olanlar:

Üçgen, açı, metre, kilo, dik dörtgen, azot...

2) **Anlamı yansıtan adlar:**
Başkent, gözkapağı, dişeti, binbaşı, ısırgan, burgu, süzgeç...

3) **Sözlük anlamını düşündürmeyen adlar:**

Turgut, Hasan, Yalçın, Erdem. hanımeli, Eskişehir, Ahlat...

4) **Değişik anlamlı adlar.** — Çağlar boyunca, öbür sözler gibi, türlü etkilerle anlam değiştirenler ve değişik anlama gelenler, somuttan soyuta geçenler:

Kanat (kuşların uçmaya yarayan örgenleri) - *uçağın kanadı; kapının, pencerenin kanadı... Ordunun sağ kanadı.*

Dal (ağaçın, bitkilerin) - *bilim dalları...*

Göz (görme örgeni) - *masanın gözü, iğnenin gözü, göz aşısı, göz değmek, göze girmek...*

147. KÜÇÜLTME ADLARI. — Bir varlığın küçük olduğunu anlatmak isteyince adının önüne *küçük, ufak...* gibi niteleyici sözcükler getiririz: *Küçük tepe, ufak çocuk...* Çok kez bu niteleyici sıfatların anlamını bir ek ile de söyleyebiliriz:

Küçük tepe = tepecik,
Ufak kuş = kuşcağız.

Görülüyor ki **-cik, -ceğiz** ekleri adlara küçüklük anlamını katıyor. Bu ekler küçümseme ayırtısıyla da kullanılır:

Üç aycağız ömrü varmış...

HAZAN TEYZE (**Tevfik Fikret.**)

Bu işi yaparım ama, elli liracığınızı da alırım.

Yapılışı. — **-cik, -ceğiz** ekleri:

a) Büyük ve küçük ünlü uyumları gereğince sözcüklerin son hecelerine uyarak: -cik, -cık; -cuk, cük; -ceğiz, -cağız olur.

b) Sert ünsüzlerle biten adlarda ekin baş harfi sertleşerek **ç** olur.

c) **-cik**, eki **-cek** de olur (bkz. n° 179-II-2).

ç) İki ve daha çok heceli sözcüklerin sonlarındaki **k** harfi, çok kez düşer (bkz. n° 179 /II.3).

Bebe(k)cik, aya(k)cık, yüre(k)cik, yuvarla(k)cık, kava(k)cık, barda(k)cık, ine(k)cik:
Bir tek ineciğimiz var.

YAŞAMAK GÜZEL ŞEY BE KARDEŞİM (**Nazım Hikmet.**)

Yapra(k)cık:

Mor menekşe boynun eğmiş
Yapracığı suya değmiş...

(Bir türküden.)

Anlamı:

a) Küçültme ekinin anlamına bir de şu örneklerde bakalım:

Anneciğim bayrama kaç gün var?
Babacığımı pek özledim; ne gün gelecek?
Şu kadıncağızı gördükçe içim sızlar.

Bu tümcelerde *anneciğim, babacığım* sözcüklerinde sevgi; *kadıncağız* sözcüğünde de acıma anlamı vardır.

Bundan anlaşılıyor ki, küçültme eki adlara, yerine göre, sevgi ya da acıma anlamı da katar:

Kuşcağızlar ararlarmış,
Bulamazlarmış yiyecek;
Ne bir darı, ne bir böcek;
Ben pek acırım onlara.

KIŞ BABA **(Tevfik Fikret.)**

b) Önemsizlik anlamına geldiği de olur:

Beyefendi, çoluğunun, çocuğunun başıyçün
On paracık sadaka var; ihtiyarı sevindir.

TÜRK SAZI **(Mehmet Emin Yurdakul.)**

c) Küçültme eki çeşitli anlam katarak adıllara da ulanır:
Kimsecikler görmeden, *buracıkta* uyurum.
Şu-n-cağız, bu-n-cağız...

ç) **-cik** ekiyle türemiş birkaç sözcük küçültme anlamından sıyrılarak somut varlıklara ad olmuşlardır:

Gelincik, bademcik, kızılcık, tatarcık, arpacık, maymuncuk, dipçik, kabarcık, yılancık, tomurcuk, elmacık (kemikleri)...

Özel yer adları da az değildir:

Kalecik, Kuzguncuk, Gölcük, Osmancık, Çınarcık, Germencik..

NOT. — **(i) msi** eki de adlara (-e benzer) anlamını katar ki bu da bir çeşit küçültmedir (bkz. n° 179):

Duvarımsı, tepemsi, gülümsü, bahçemsi...

Eski biçimi:

Divanü Lügat-it-Türk'te, şu örneklerde **-kiye** (-gine) biçimleri var:

erkiye = adamcağız, *yerkiye* = yercik, *sözkiye (sözgine)* = sözceğiz, *közkiye* = gözcük...

Biriŋ maŋa sözkiye = *Verin bana (bir) sözceğiz*
Meŋliğ kara tuz kıya = *Kara benli tatlı yüzlü*
Yalwın tutar közkiye = *Büyüleyici tutsak eden gözcükler*
Muŋun meniŋ bilinge = *Benim (çektiğim) bun'u bilesin*

(III. Cilt ...)

148. ADLARDA PEKİŞTİRME ÖBEKLERİ:

Boy bos, ev bark, eş dost, yalan dolan, sorgu, sual, hatır gönül...
Bu ikizlemeler için (bkz. n° 177).

149. ADLARIN ÇEKİMLERİ (DURUMLARI). — Adların tümcelerdeki görevleri çekimlerine (durumlarına) bağlıdır. Adlar başlıca beş durumda bulunur:

1) *Ev* uzaktadır. Ev **yalın** durumdadır (bkz. n° 91).
2) *Evi* gördüm. Evi **-i** durumundadır (bkz. n° 95).
3) *Eve* gidiyor. Eve **-e** durumundadır (bkz. n° 97-I).
4) *Evde* çalışıyor. Evde **-de** durumundadır (bkz. n° 97-II).
5) *Evden* geliyor. Evden **-den** durumundadır (bkz. n° 97-III).

Her adın tümcedeki görevi çekimiyle, yani:

a) Durum takısı almayıp yalın durumda bulunmasıyla;

b) Aldığı durum takısıyla belli olur.

İki durum takısı, bir sözcükte, art arda gelmez.

150. ADLARIN TÜMCELERDE GÖREVLERİ:

Varlıkları tanıtmaya yarayan adların kullanış alanı pek geniştir ve türlü türlüdür:

I. Adlar tümcede ÖZNE olur (bkz. n° 83, 91):

Turgut geldi. Orhan çalışacak. Sevim gülüyor. Tarla ekildi. Kuş uçar... örneklerinde birinci sözcükler öznedir.

Özneler yalın durumda bulunur.

II. Adlar tümcede NESNE (düz tümleç) olur (bkz. n° 95):

Orhan'ı gördük. Önder'i arıyordu. İzmir'i gördünüz mü? Pencere açalım. Yurdumuzu her şeyden çok severiz.

Örnek tümcelerin birinci sözcükleri nesnedir.

Nesneler iki türlüdür:

1) **Belirtili nesne: -i durumunda bulunur.**

2) **Belirtisiz nesne: -i** takısı almaz; yalın durumda bulunur (bkz. n° 95).

III. Adlar tümcede DOLAYLI TÜMLEÇ olur (bkz. n° 96):

Orhan *zamanından* kalma bir duvar,
Onunla bir yaşta ihtiyar çınar,
Eliyor dört *yana* sakin bir günü...
Billur avizedir *Bursa'da* zaman.

BURSA'DA ZAMAN (Ahmet Hamdi Tanpmar.)

Oturmaktan usandım. *İyilik etmeye* çalışalım. *Gönüllerimizde* yurt sevgisi var...

Dolaylı tümleçler **-den, -de, -e** durum takılarıyla çekimlenir.

IV. Adlar tümcede İLGEÇ TÜMLECİ olur:

Eskiden *araba ile* gidilen yerlere şimdi *uçakla* gidiliyor.
Vatan için ölmek de var.

(Tevfik Fikret.)

Askerlerimiz *arslanlar gibi* çarpışıyorlar.

V. Zaman adları ve öbekleri ZAMAN BELİRTECİ olur:

Bu akşam daldan dala uçuyordum bahçede.

KELEBEKLER (Faruk Nazif Çamlıbel.)

On gün bekledik; *iki saat* daha bekleyelim. *Yarın* gelir.

VI. Adlar, tümcede bir ADI TÜMLER:

İstanbul'un havası güzeldir. *Yurt* sevgisi hiç bir şeyle ölçülemez.
Mermer şadırvanda şakırdayan su.

BURSA'DA ZAMAN (Ahmet Hamdi Tanpınar.)

Ad takımlarının çeşitleri ve anlam özellikleri için 151. maddeye bakınız.

VII. Adlar, SIFATLARI tümler (bkz. n° 250):

Baştan büyük Allah... Başa gelmiş çekeceksin.

DEVENİN BAŞI (Tevfik Fikret.)

Sıfatları tümleyen adlar, durum takılarıyla çekimlenir. Böylece öbekleşen sözcüklere TÜMLENMİŞ sıfat denir.

VIII. Adlar, ekeylem alarak YÜKLEM olur;

Bir adım *kelebektir*, *melektir* öbür adım.
Ben sevinçle *kardeşim*; bana kelebek derler.
Belli ki *kardeşsiniz* nazlı çiçeklerle siz.

KELEBEKLER (Faruk Nazif Çamlıbel.)

Badembahçesinin yanı geniş bir *bağdı*. Oralar başka bir *cihandı*.

FORSA (Ömer Seyfettin.)

IX. Adlar, HİTAP olur, her çoşkulu hitap ÜNLEM sayılır (bkz. n° 523):

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın!

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir ileri!

(Atatürk.)

Güzel Marmara, menekşelendin!
Daha bir saat önce pek şendin:
Bahardın, gülşendin!...
Ey *güzel İstanbul*,
Ey *şiirin yuvası*... gül, neşe bul!

(Ali Canip Yöntem.)

Hitapların görevi, yalnız ikinci kişinin dikkatini uyandırmak, sözün kendisine yöneldiğini hatırlatmaktır. Onun için hitaplarla ünlemler:

a) Tümcenin öğesi olmaz.

b) Virgül ya da ünlem imiyle ayrılır.

AD TÜMLEMESİ

151. AD TAKIMI. — Adlar tümcede özne, nesne, tümleç oldukları gibi başka sözcükleri de tümler. Ad, adı tümleyince ad takımı olur. Adıllar da adları tümler (bkz. n° 268):

Orhan'ın evi, okul defteri, demir kapı, benim evim, sizin tarlanız, onların dileği, çalışmanın faydası...

Takımlarda ikinci adlar tümlenendir. yani asıldır. Birinci sözcükler tümleyicidir.

Ad takımları, takı alışlarına göre üçe ayrılır:

1)	*Sevim'in kalemi,*	*Orhan'ın paltosu,*	*Ali'nin bileği...*
2)	*Yazı kalemi,*	*çocuk paltosu,*	*erkek bileği...*
3)	*Altın kalem,*	*yün palto,*	*demir bilek...*

1. BİRİNCİ TÜRLÜ AD TAKIMI:

Sevim'in eli, ağacın dalı, Ülkü'nün iğnesi, Erdem'in kuzusu...

Sözcüklerin ikisi de takı alıyor:

a) İki ad arasında **iyelik** ilgisi ile kurulan bu takımlarda tümleyici takısı **-in** tümlenen takısı **-i**'dir.

b) Takıların ikisinde de **-i**'ler ünlüler uyumuna göre değişerek: **-in, -ın, -un, -ün**; **-i, -ı, -u, -ü** olur.

Türkçede iki ünlü yan yana gelmez. Ünlü ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan eklerin takılması gerekince bu yan yana gelişi önlemek için araya kaynaştırıcı bir ünsüz harf girer (bkz. n° 41 /1).

Ad takımlarıda ünlü ile biten tümleyicilerde kaynaştırma harfi **n**, tümlenenlerde de **s**'dir.

Bu kurula uymayan tek sözcük **su**'dur. *Su* sözcüğü tümleyici de olsa, tümlenen de olsa kaynaştırma harfi **y** olur [1]

Suyun tadı, Taşdelen suyu...

---

1) Tükçede her kural geneldir, kesindir: hiç bir dil, bu kesinlik bakımından Türkçeye eş olamaz. Bütün tümlemelerde kaynaştırma harfleri **n**, s olduğu halde bir tek sözcükte y oluşu bakışları çekmekten geri kalmaz. Araştırmalar şu sonuca varmıştır.

Su sözcüğü ilkçağlarda **suv, sub** biçimlerinde kullanılmıştır. Bugün de Kuzey ve Doğu diyelelerinde böyle kullanılmaktadır. Diyeleğimizde aşınan son harfler, ancak tümlemelede **y**'ye dönüşmüş oluyor.

Suvun, subu demiyoruz da **suyun, suyu** diyoruz.

"*Ne*" sözcüğü de tümleyen takısını **y** kaynaştırma harfiyle alır: *Neyin?* Genel kurala uygun olan "*nenin?*" de kullanılır. "*Ne*" tümlenen olunca *-si* takısını alır: *Nesi?*

Şu örnekte *neyi*'dir:

Atalardan kalma irfan sahibidir. Zaten her *neyi* varsa atalardan kalmıştır.

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

c) Birinci türlü ad takımlarında, tümlenen takılarının söylenmediği de olur:

Mehmet Naki *Paşanın hanım* ince bir memnuniyet tebessümüyle iskemlesinde oturuyordu.

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Bizim ev, sizin bahçe; Fırıncının Ayşe, Yalçın'ların okul buradan gözükür.

ç) Tümleyeni kişi adılı olan ad takımlarında tümleyiciler, çok kez, söylenmez (bkz. n° 259):

Kardeşim, kaleminizi verir misiniz?

Adıllarla kurulan ad tümlemeleri (bkz. n° 259, 268, 269, 270, 274).

Eski Biçimi:

Eski kaynaklarda da ad takımları böyle kurulmaktadır. Yalnız iki addan kurulanlarda tümleyen takısı **-(n)in** kullanılmaz:

Atası, anası acığ alımla yise *oğlı kızı tişi* kamar. =
Babası, anası acı elma yese oğlunun kızının dişi kamaşır.

Yükünüp manğa imgedi. = Boynunu büküp bana işaret etti.
Közüm yaşın yamladı. = Gözüm(ün) yaşını sildi.
Bağrım başın emledi. = Bağrım(ın) yarasını sağalttı.
Elkin bolup ol keçer. = Yolcu olup geçti.

(D.L.T. III. 84-85.)

Tümleyici, adıl olunca **-(n)in(ğ)** kullanılıyor:
Anınğ közi, menin kızım...

(D.L.T.)

Anlamları. — Birinci türlü ad takımlarında başlıca şu anlamlar vardır:

1) Belirtili bir iyelik anlamı: *Çocuğun gömleği* ile *çocuk gömleği* takımlarından birincisini ancak belli bir çocuk için kullanırız. İkincide bellik yok, genellik var; çocuklara özgü gömlek demektir.

Kişi adıllarıyla kurulan ad takımları için 257, 258 numaralara bakınız.

2) Toplumsal ilgiler belirtmeye yarar:

Orhan'ın babası, annesi, kardeşi, arkadaşı, dostu, düşmanı, komşusu; benim dayım, sizin teyzeniz...

3) Yerlerle ilgileri belirtir:

Yalçın'ın sokağı, mahallesi, köyü, memleketi; bizim yurdumuz...

4) İç benlikle ilgili kavramları belirtir:

Çocuğun zekâsı, usu, üzüntüsü, vicdanı; senin talihin...

5) Kişisel oluşları belirtir:

Sevim'in yürüyüşü, hastalığı; sizin sağlığınız...

6) Türlü yönlerden ilgiler de belirtir:

Sözün doğrusu, olayın nedeni, arkadaşların birkaçı, okulun birincisi, onun okuması...

7) Tümleneni sıfat olan ad takımları da kullanılır ve kimileri o sözcüklerle kurulmuş sıfat takımlarından daha belirgin bir anlam verir. Karşılaştıralım:

Çiçeğin güzeli, sözün doğrusu, arkadaşın biri, tarlanın hangisi...

Güzel çiçek, doğru söz, bir arkadaş, hangi tarla...

Bu durumlarda tümlenenleri adlaşmış sıfat ya da adıl saymak daha esemeli bir açıklama yoludur; çünkü bu biçimde oluşmuş her tümlemenin çevirisinde anlam yakınlığı bulunmuyor. Deneyelim:

Ailenin büyüğü, Ankara'nın yerlisi, okulun çalışkanı, sınıfın birincisi...

tümlemelerini sırasıyla sıfat takımlarına çevirelim. Anlamın ne denli değiştiği görülür:

Büyük aile, yerli Ankara, çalışkan okul, birinci sınıf...

NOT. — Kimi durumlarda tümleyici takısı **-in** yerine **-den** durum takısı kullanılır:

Dostlarımdan birkaçı... Arkadaşlarımdan ikisi burada kalacak (bkz. n° 97 III/d).

II. İKİNCİ TÜRLÜ AD TAKIMI:

Ders aracı, yaz günü, okul müdürü, Ankara armudu, Türk yurdu...

Sözcüklerden yalnız biri, yalnız tümlenen takı alıyor.

İkinci türlü ad takımları, tümleyici takısı bulunmadığı için I. türlü ad takımlarına göre geniş sınırlı olur, genel olarak bir belirtisizlik ayırtısı taşır ve çeşitli anlamlarda kullanılır:

1) *Erkek eldiveni, okul kitabı, Türk bayrağı, yolcu uçağı...*

örnekleri birer genel varlığa özgüdür.

2) *Armut ağacı, gül fidanı, bulgur pilavı, şeker pancarı...*
takımları da tür göstermek için kurulmuştur.

3) *Yazı kalemi, dikiş iğnesi, yük arabası, balık ağı, baskı makinesi...*
Tümlenenler tümleyenlere özgü aygıtlardır.

4) *Kardeş sevgisi, anne şefkati, çimen yeşili, ayva sarısı, yıldırım hızı..*
Tümleyenler, tümlenenlerin niteliğini gösteriyor.

5) *Deniz tutması, deprem yıkıntıları, sinir hastalığı, sel felaketi...*
Tümleyenler, tümlenenlerin nedenidir; etmenidir.

6) *Limon ayvası, fincan böreği, tespih böceği parmak üzümü...*
Tümleyenler tümlenenlerin neye enzediğini gösteriyor. (Bunların birkaçı bileşmiş sayılarak bitişik yazılmaktadır.)

7) *Belediye başkanlığı, tabur komutanlığı, fabrika işçiliği...*
takımları da birer görev adıdır.

8) Bu takımlardaki *-lik* eki olmazsa görevi yapan, görevli anlamına gelir:

Belediye başkanı, bucak müdürü, tabur komutanı, fabrika işçisi...

Bu takımların hepsi de genellik anlamı içindedir.

9) Şehir, yer özel adlarıyla yapılan görev anlamlı ikinci türlü ad takımlarında bu genellik anlamı daralır ve belirsizlik ayırtısı silinir:

Ankara valiliği, Ankara valisi; İngiliz kralı, İngiltere krallığı; Amerika elçiliği, Amerika elçisi; Kanlıca muhtarlığı, Kanlıca muhtarı...

Bunların bile birinci türlülerinde belirlilik ayırtısı daha canlı olur: *Ankara'nın valisi, Kanlıca'nın muhtarı...*

10) *Çiçek bahçesi, kimsesizler yurdu, taş ocağı, kuş yuvası, savaş alanı, oyun salonu...*

Bu takımlar, tümleyenlere özgü yerleri anlatmaktadır.

11) İkinci türlü takımlar, yer adları olmaya pek elverişlidir:

İskenderun Limanı, Taksim Alanı, Konya İstasyonu, Sakarya Köprüsü, Ankara Caddesi, Taşkent Sokağı...

12) İkinci türlü ad takımları kurum ve kurul adları da olur:

Ziraat Bankası, Dil Kurumu, Öğrenci Birliği, İşçi Sigortası, Üretme Çiftliği. Gençler Derneği, Fen Fakültesi, İş Bankası...

13) II. türlü ad takımları mecazlı anlatımlara da elverişlidir:
Umut ışığı, gönül avcısı, akşam güneşi, Ömür törpüsü...

14) İkinci türlü ad takımlarında:

a) Tümleyiciler, şehir ve yer adları olunca varlıkların yetiştiği, çıktığı yerleri, cinslerini belirtie!

Amasya elması, Ankara keçisi, Van kedisi, Antep fıstığı, Rize çayı...

b) Tümleyici, kişi adları olunca onlara değgin yapıtlar, buluşlar belirir:

Fuzuli Divanı, Naima Tarihi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Arşimet Kanunu...

NOT. — Daha yeni yapıtlar birinci türlü ad takımlarıyla anlatılmaktadır:

Reşat Nuri'nin romanları, Yakup Kadri'nin Yaban'ı, Ziya Gökalp'ın makaleleri, Sait Fai''in hikâyeleri...

15) Tümleyeni kişi adı, tümleneni sıfat ve sıfat gibi kullanılmaya elverişli olan ikinci türlü ad takımlarında kötüleyici bir niteleme ayırtısı bulunur ve yerme, sövgü, aşağılama için kullanılır:

Orhan yaramazı, Ali çapkını, Musa budalası,... toplanıp da neler yapmışlar neler! ...edepsizi, ...domuzu, ...hınzırı, ...serserisi...

Bunlarla sıfat takımları arasındaki anlam ayırtıları açıktır (bkz. I. 7).

16) Osmanlıcada Arap, Fars sözcüklerinden *i* ekiyle yapılan sıfatlarla kurulmuş takımların birçoğu, dilimize bu belirtisiz ad takımlarıyla çevrilmektedir:

Lisan-ı Farisi, takvim-i şemsi, ticaret-i bahriye...
Fars dili, güneş takvimi, deniz ticareti...

17) II. türlü ad takımlarından kaynaşıp bileşik ad olanlar da çokyur (bkz. n° 240):

Adapazarı, Boğaziçi, Kuşadası, İnönü, Dadaloğlu, hanımeli, dilbilgisi...

Kullanış alanı çok geniş olan ikinci türlü ad takımlarının anlamları da çok çeşitlidir. Yukarıdaki bölümlere girmeyen takımların anlamlarını – bu incelemelerden yararlanarak – bulmak güç olmaz:

Horoz döğüşü, namus borcu, Şark Meselesi, cuma sabahı, sekiz rakamı...

NOT. — II. türlü tümlemeler en eski kaynaklarda da görülmektedir:

Türk Tenğrisi, Oğuz Beğleri... =
Türk Tanrısı, Oğuz Beyleri...

III. ÜÇÜNCÜ TÜRLÜ AD TAKIMI (Takısız tümleme):

Demir çubuk, bakır kap, yün çorap, tunç bilek, taş yürek...

Takımı kuran sözcüklerin ikisi de takı almıyor.

Bu takımlar anlam bakımından ikiye ayrılır:

1) Tümleyici, asıl adın neden yapıldığını gösterir:

Mermer saray, kerpiç duvar, ipek entari, tahta sandık, lastik top, taş köprü, bakır mangal, keten gömlek...

2) Tümleyici, asıl adın neye benzediğini gösterir:

Aslan asker, tunç bilek, taş yürek(li), tilki çocuk, sırma saç, demir pençe, çelik irade, melek insan, şeytan adam...

Bu çeşit tümlemeler, benzetmelerin en kısası ve anlamca en güçlüsüdür.

NOT. — Üçüncü türlü ad takımlarında tümleyici, **-den** takısıyle çekimlenmiş de olur:

Mermerden saray... (bkz. n° 97/III-ç).

152. AD TAKIMLARINDA UYGUNLUK:

Birinci türlü ad takımlarında:

1. Tümleyen:

a) Üçüncü kişi ise tümlenen de 3. kişi olur:

Karın yağışı, bahçenin çiçekleri, çocukların oyunları, arkadaşların odası...

b) Üçüncü kişi olmak bakımından uyumlanan sözcüklerin tekillik çoğullukları anlam gereğine göre değişir:

Sevim'in kitabı, kalemleri; komşunun (komşuların) evi, evleri...

II. Tümleyen:

a) İkinci tekil kişi adılı olunca tümlenen de ikinci tekil kişi takısı alır:

Senin kardeşin, senin evin, senin çalışman...

b) İkinci çoğul kişi adılı olunca tümlenen de ikinci çoğul kişi takısı alır:

Sizin kardeşiniz, sizin eviniz, sizin çalışmanız...

III. Tümleyen:

a) Birinci tekil kişi adılı olunca tümlenen de birinci tekil kişi takısı alır;

b) Birinci çoğul kişi adlı olunca tümlenen de birinci çoğul kişi takısı alır:

Benim evim, benim arkadaşlarım, benim inançlarım, inancım;

Bizim evimiz, bizim arkadaşlarımız, bizim inancımız, inançlarımız...

Bunlarda kural kesindir. Yalnız ikinci ve birinci kişilere değgin tümlemelerde tümlenen takısının düştüğü de olur: *Sizin bahçe, bizim ev...*

IV. Tümleyenin iki ayrı kişiye değgin takı alışlarında özellik vardır:

1) İkinci ya da birinci kişilerin takıları önce, üçüncü kişi takısı sonra gelir;

2) Tümleyicinin temeli üçüncü kişi ise tümlenen ona uyar, üçüncü kişi takısı alır: *Kardeş-iniz-in kitapları, baba-m-ın düşüncesi, annenizin sözleri...*

3) Tümleyen, kişiler toplamı bir sözcük ise tümlenen, takısı:

a) Birinci takıya uyar:

Cümlemizin validemizdir vatan.

(Namık Kemal)

b) İkinci takıya uyar:

İkimizin de üzerine... ağırlık bastı.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

c) Takıların her ikisine de uyabilir:

Cümlemizin validesidir vatan. İkimizin de üzerimize ağırlık bastı.

UYARI. — Bu uygunlar yalnız birinci türlü ad takımlarına özgüdür.

V. KATMERLİ TÜMLEMELERDE İYELİK TAKISININ UYGUNLUĞU. — Üçüncü kişilere değgin ad takımları bir de ikinci ya da birinci kişi adıllarıyle tümlenince katmerlenir. Bu katmerli tümlemelerde:

a) İkinci ya da birinci kişi adılları önce gelir;

b) Tümlenen (iyelik) takısı olur (bkz. n° 62);

c) Asıl ad takımı birinci türlü ise tümlenen takısı değişmez; yeni üçüncü kişiye uyar:

Bizim okulun kapısı açılmamıştır. Sizin sokağın köşesinde Orhan'ı gördüm...

ç) Asıl ad takımı ikinci türlü ise tümlenen takısı öncül adıllara uyar:

Senin para çanta (sı)n, sizin çiçek bahçe(si)niz...

Benim tarih kitabı(i)m, bizim çalışma oda(sı)mız...

d) Birinci ve ikinci kişi adıllarıyla kurulan ad takımlarında, kimi kez, tümlenen takısı düşer (Yukarıdaki satırlarda III-b'ye bakınız). Katmerli tümlemelerin böyle durumlarında üçüncü kişiye değgin takı **-i, -(s) i** ortaya çıkar:

...budak deliğinden bizim yatak odasını gözetledim.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

153. AD TAKIMLARINDA SÖZCÜK TÜRLERİ. — Ad takımları:

1) Ad soylu sözcük – ad, adlaşmış sıfat, adıl, belirteç, ünlem – lerle kurulur:

Evin duvarı, düşenin dostu, onun kardeşi, arkadaşların çoğu; ahların, vahların uzaması, öğrencilerin üçü, işin kötüsü, sözün kısası...

2) Eylem soylu sözcüklerle – eylem, eylemsi – de ad takımlarının kurulduğu olur: *Orhan'ın yazdığı, yazacağı; bu işin girdisi çıktısı...*

3) Bağımsız tümceler de ad takımlarına girer (bkz. n° 126-II/d):

Vakit nakittir'in doğruluğu...
Yaşa, var ol sesleri alanı dolduruyordu.

"*Yalnız duyan yaşar*" *sözü* derler ki doğrudur.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

154. AD TAKIMLARINDA SÖZCÜKLERİN YER DEĞİŞTİRMESİ. — Türkçe takımlarda tümleyen önce, tümlenen sonra gelir (bkz. n° 5, 151).

Bu sıranın ölçü ve uyak (kafiye) düzeni yüzünden koşuklarda değiştiği, az da olsa, görülür:

Postu sırtında gezer hayvanın. = (hayvanın postu).
İlmi sadrında olur insanın. = (İnsanın ilmi).

(Sümbülzade Vehbi XVIII.)

Koç yiğitler elde silah tutuyor.
Zafere çıkıyor *yolu Afyon'un.* = (Afyon'un yolu).

AFYON TÜRKÜSÜ **(Osman Atillâ.)**

Ne marekeydi çepçevre *göğsü* kandı *yerin.* = (yerin göğsü).

(Mehmet Akif Ersoy.)

Devrik tümcelerde; gelişigüzel konuşmalarda da bu değişmelere rastlanır:

Çocuklar, serin sularına daldılar denizin. = (denizin serin sularına).

EFSANELER **(Ali Püsküllüoğlu.)**

Açıldı mı kapısı sınıfın? = (sınıfın kapısı).

Bu yer değiştirme ancak birinci türlü takımlarda olur.

155. AD TAKIMLARINDA SÖZCÜK DÜŞMESİ (bkz. n° 136):

1) Soruya yanıt olan tümcelerde:

a) Tümlenen düşer:

— *Turgut kimin kardeşidir?*
— *Orhan'ın...*

b) Tümleyen düşer:

— *Turgut, Orhan'ın nesidir?*
— *Kardeşidir.*

2 - a) Yinelememek için de tümlenen düşer:

Bu defter benim (defterim) *dir. Şu ev çobanın* (evi) *dır.*
Elimdeki kalem sizin (Kaleminiz) *dir...*
Mesut ve ileri Türkiye'nin saadeti herkesindir (= herkesin saadetidir.).

(FAlih Rıfkı Atay.)

b) Adları söylenince takımlardan "*uğlu, kızı...*" tümlenenleri – yinelenmiş olacağı için – düşürülebilir:

Muhtarın (oğlu) *Memiş, Hasan Dayıların* (kızı) *Fatma, İmamın* (kızı) *Zehra...*

3) Kişi adıllarıyla kurulan takımlarda tümleyici sık sık döşer:

(Benim) *kardeşim*, (sizin) *babanız tanıyor* (bkz. n° 136, 257)...

4) Ad takımlarında tümlenen takısının düştüğü de görülür (bkz. n° 160).

5) Üçüncü kişilere değgin iyelik (tümlenen) takısı almış sözcükler vardır ki tümleyenlerinin bulunduğu ve düştüğü artık düşünülmez olmuştur: *Burası, şurası, orası* nasıldır? *Böylesi, öylesi* görülmüş müdür? *İyisi* mi?

Doğrusu... Bazısı (bazıları) böyle söyler. *Başkası, çoğu, birkaçı, öbürü, hangisi, nicesi... Süresi dolmadan. Biri geldi. Önemi* yok... *Ellisinde* bir kadın, *yetmişini* bulmuş bir adam...

156. AD TAKIMLARINDA ARAYA SÖZCÜK GİRMESİ:

a) *Orhan'ın* beş gün önce kaybolan *defteri* bulundu.

Şehrin , şimdiye değin görmediğim bir *semti...*

Memleket ve milleti korumaya çalışanların aynı zamanda meslekleri-inde birer namuslu mütehassıs ve birer âlim *olmaları* lazımdır.

(Atatürk.)

örneklerinde olduğu gibi, birinci türlü ad takımlarında tümlenenin sıfatları ve sıfat öbekleri araya girer.

b) İkinci ve üçüncü türlü ad takımlarında araya sözcük girmez. Bunlarda tümlenenin sıfatları takımın başına gelir:

Siyah güneş gözlüğü, ucuz okul önlüğü, dört fabrika işçisi, Büyük Millet Meclisi; büyük mermer saray, küçük demir kalem...

Takımın başında bulunan sıfat, sözcüklerden ikisine de kayabiliyorsa, hangisine değgin olduğu kestirilemiyorsa, kaymanın önüne geçmek için yollar aramak gerekir.

c) İkinci türlü takımın başına, tümlenenin neden yapıldığını gösteren ad gelir. Böylece ikinci ve çüncü türlü tümlemelerin öbekleştiği görülür:

Hasır yemek sepetlerinin altında kullanılmaktan eskiyen..

ISHAK **(Onat Kutlar.)**

Altın kol saatı, yün erkek çorabı, gümüş çay kaşığı...

Bunlara KARMA TÜMLEME de denir.

157. AD TAKIMLARININ ÇOĞULLANMASI:

a) *Çocukların oyunu, evin pencereleri, öğrencilerin kitapları...*

b) *Belediye başkanları, gül fidanları, müdürler tplantısı, yürekler acısı, kahramanlar yurdu, avuçlar dolusu...*

c) *Taş bebekler, demir bilekler, çelik süngüler, yün ceketler...*

Örneklerin incelenmesinden şu sonuçlar elde edilir:

1) Birinci türlü ad takımlarında, anlam gereğine göre, sözcüklerden biri de, ikisi de çoğullanır.

2) İkinci türlü ad takımlarında sözcüklerden ancak birisi çoğullanır.

3) Üçüncü türlü ad takımlarında yalnız tümlenenler çoğul takısı alır.

4) Çoğul takısı, tümleme takılarından önce gelir.

NOT. — II. türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik adların çoğullanmasında ve çekimlerinde az çok değişiklik görülür (bkz. n° 242, v.s.).

158. ZİNCİRLEME TÜMLEME:

Şehrin sokaklarının temizliği, çocuk kitapları sergisi, Belediye başkanları toplantısı, Orhan'ın kardeşinin tarih kitabı, Sevim'in teyzesinin oğlunun arkadaşı; (sizin) teyzenizin torunu, (benim) halamın kızı...

Örneklerinde görülüyor ki:

1) Her takım bir ad sayılıyor ve başka bir ada tümleyici oluyor.

2) Böylece ikileşen tümleme de bir başka ada tümleyici olabilir. Bu yolla, tümlemelerin üçüzlüsünü, dördüzlüsünü ve daha çoğunu da kurabiliriz.

Bunlara zincirleme tümleme adı verilir. İkiye aşan tümlemeler sevimsizdir; sözde de, yazıda da kaçınmak gerek.

İkililer içinde de çok hecelilerin söylenişlerindeki ağırlık hoşa gitmiyor:
Odanızın pencerelerinin açıklığı. Küçüklerin teyzelerinin oğulları...

Aralıklı da olsa ikiyi aşan zincirlemeler sevimsiz oluyor:

Okulumuzun üçüncü sınıflarının dün sona eren sınavlarının sonuçlarını bildiriyorum...

Bu durumlarda:

a) Sevimsizliği azaltmak, gidermek için birinci türlü tümlemelerden – olabilenlerini – ikinci türlüye çevirmek gerekiyor:
İlkokulların (ilkokul) *son sınıflarının sınav sonuçları...*

b) Anlatımı tümcelere bölmek yoluna da gidilebilir:
...son sınıfların sınavları sona ermiştir; sonuçlarını bildiriyorum...

3) Ad takımlarının birbirlerini tümlemesinden oluşan zincirlemeler de görülür:

Toplum polisinin görev yönetmeliği, Türkçe öğretmeninin not defteri..

159. AD TAKIMLARINDA TÜMLENEN TAKISININ ART ARDA GELMESİ: Türkçede görevleri bir olan ekler ard arda gelmez (bkz. n° 62). Tümleyen ve tümlenen takıları da böyledir. Ancak:

a) Birkaç sözcükte tümlenen takısının art arda geldiği görülür; *Birisi, kimisi...* Bunlarda da birinci takıların ne oldukları, iyelik anlamları artık düşünülemez; çünkü bu takılar, sözcüklerin gövdelerine kaynamıştır; kalıplaşmıştır.

b) İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasıyla oluşmuş birkaç bileşik adda da iki tümlenen takısının art arda geldiği görülür:

Onbaşı - takımın onbaşısı, yüzbaşı - bölüğün yüzbaşısı,Hıristiyanların yılbaşısı, Orhan'ın kahvaltısı, ayakkabıları...

Ad takımlarında çoğul takısı **-ler**, tümlenen takısı -i'den önce gelir (bkz. n° 157). Şunlardan takıyla gövde büsbütün kaynaştığı için **-ler** en sona gelir:

Onbaşılar, yüzbaşılar, yılbaşılar, kahvaltılar, ayakkabılar...

Bu oluşlar KATMERLİ İYELİK de sayılabilir.

160. AD TAKIMLARINDA TÜMLENEN TAKISININ DÜŞMESİ:

1) Türkçede bir görevdeki ekler art arda gelmez (bkz. n° 62). Ad takımlarında tümlenen olunca – iki takının art arda gelmemesi için – öncül takı **-(s)i** düşer:

Türkçe öğretmeni	— *Van Lisesinin Türkçe öğretmen(i)i.*
Gece bekçisi	— *okulun gece bekçi(si)si.*
Ekmek parası	— *benim ekmek para(sı)m.*
Yazı masası	— *sizin yazı masa(sı)nız.*
Av kulübesi	— *bizim av kulübe(si)miz.*
Yol çantası	— *senin yol çanta(sı)n...*

2) **-li** eki alabilen ad takımlarından da tümlenen takısı **-(s)i** düşer (bkz. n° 249-V).

3) Senlibenli konuşmalarda birinci türlü ad takımlarında tümlenen takısının söylenmediği de görülür:

Komşunun Süleyman oradaymış. Bizim ev yakındır. Sizin çocuk geliyor. Albayların Orhan sizi aradı. Sizin bahçede oynuyorlarmış. Ali Dayının Hasan sizi değirmenin orada bekliyor.

4) Yine senlibenli konuşmalarda hem tümleyen, hem de tümlenen takılarının ikisinin de düştüğü görülür:

Biz *sen yaşta* iken işret eden babamıza, amcamıza kapı aralığından bile bakmağa utanırdık.

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

161. AD TAKIMLARINDA TÜMLENEN TAKISININ AŞINMASI. İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik isimlerde tümlenen takısı, çok kez, aşınır (bkz. n° 41-III, 240-II. not):

Topkapısı>Topkapı...

162. AD TAKIMLARININ ÇEKİMİ:

Orhan'ın kardeşi - kardeşini, kardeşine, kardeşinde, kardeşinden...

1) Her takım bir ad sayılır ve bir ad gibi durum takılarıyla çekimlenir.

2) Tümlenen takısı **-i** ile durum takıları arasına kaynaştırıcı **n** gelir.

3) Tümlenenden sonra gelen durum takısı (nesne takısı) **-i**, eski yazınımızda çok kez kullanılmaz; **-i** düşer kaynaştırma harfi **n** kalırdı:

Ot köklerin(i) ve ağaç *yaprakların(ı)* yemekle *biraz kuvvet buldu.*

(Gülüstan Tercümesi. XV.)

Okursun aşkın kitabın(ı)
Komadın âşıkın tabın(ı)
Akıttın çeşmimin abın(ı)
Döndü sellere sellere.

(Köroğlu.)

İliklemiş düğmelerin(i)
Çözer Elif Elif diye
*
Karac'oğlan sozün(ü) söyler.

(Karacaoğlan.)

Birinci ve ikinci kişilere değgin **-im, -in** tümlenen takılarından sonra da nesne takısı **-i**'nin kullanılmadığı görülür:

Başım(ı) alıp diyar diyar giderim.

(Karacaoğlan.)

XIX. yüzyıl sonlarında yetişen Mehmet Emin Yurdakul da birçok koşuklarında nesne eki **-i** yi kullanmaz:

Ey parlak ay, ışığın(ı) saç yolcuların gözüne
O yerde ki kötü gece gizlemiştir mezarım(ı)

Ey yolcular, beni sorun milletimin özüne,
O günde ki bir zelzele düzlemiştir mezarım(ı)

*

Bu kitaptır: her insana için, dışın öğreten.

163. AD TAKIMLARININ TÜMLEME GÖREVİ. — Birinci ve ikinci türlü ad takımlarından birçoğu, bir sıfat öbeği görevinde kullanılır:

Önder'in kardeşi Özgür, köyün muhtarı Ali, Türkçe öğretmeni Ertuğrul, başımın tacı anam, gözümün nuru oğlum, sel uğrağı yer, komşumuz Yalçın, taş basması kitap, herkesin bildiği iş, bizim aradığımız ev, (bkz. n° 288 - kullanılışı-II), *Yurdumuzun kurtarıcısı Atatürk, kanarya sarısı saçlar...*

164. ÖBEKLEŞME. — Tümlemeler birer genel kurula bağlıdır (bkz. n° 151 vs., 180). Sözcüklerin türlü yönlerden birbirleriyle ilgi kurdukları, birbirlerini güçlendirdikleri, tümler gibi oldukları da sık görülür. Bir genel kurala bağlanmadan, türlü görevlerde kullanılmak için oluşanları **söz öbeği** saymak yerinde olur (bkz. n° 251. 321, 409, 432).

165. KOŞUNTU. — Anlamca bir sayılabilen sözcüklerin – birbirini açıklamak, güçlendirmek için – art arda getirilmesinden doğan bir öbekleşme türüdür:

Osmanlı Padişahı İkinci Mahmut... *Bay* Gültekin ile *Bayan* Sevim, Ahmet Mithat *Efendinin* bir eserini inceliyorlar. *Binbaşı* Topel...

Yurdumuzun sönmeyen güneşi, büyük Atatürk, Cumhuriyeti Türk gençliğine, *size* emanet etmişti.

biçiminde öbekleşmelerden italik harflerle dizilen sözcüklerin çoğu dilimizde birer san sıfatı sayılır.

SIFATLAR

166. SIFAT:

Güzel çiçek, kokulu elma, dokuzuncu sınıf, beş lira, şu ev...
sözleri birer tümlemedir. İkinci sözcükler addır. Birinciler bu adların:

a) Nasıl olduklarını gösteriyor, niteliyor: *Güzel, kokulu.*

b) Sırasını, sayısını, yerini belirtiyor: *Dokuzuncu, beş, şu.*

Varlıkları niteleyen ya da belirten sözcüklere SIFAT **denir.**

Sıfatlar bu görevleri bakımından ikiye ayrılır:

1) Niteleme sıfatları;

2) Belirtme sıfatları.

167. NİTELEME SIFATLARI:

> Nevin'in *solgun* yanaklarından *akan* yaşlar maşrapadaki *bulanık* suya karışıyor; *ince* dudaklarının kenarlarından sızarak *boğuk* hıçkırıklarla *titreyen* boynuna, göğsüne damlıyordu.
>
> **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Tümcede italik harflerle dizilmiş sözcükler, kendilerinden sonra gelen adları niteliyor, yani nasıl olduklarını gösteriyor.

Varlıkları niteleyen, yani varlıkların durumlarını, biçimlerini, renklerini özelliklerini... – kısaca: nasıl olduklarını – gösteren sözcüklere NİTELEME **sıfatı denir.**

168. SIFATLARIN ANLATIM DEĞERİ. — Bunu denemek için yukarı örnekteki (kz. n° 167) sıfatları atarak okuyalım. Eylem anlamlı iki sıfatı *(akan, titreyen)* atamayız. Buna karşılık *solgun, bulanık, ince, boğuk* sıfatları atılıyor. Tümce bozulmuyor, anlatımda önemli bir aksaklık da olmuyor. Yalnız *yanak. su, dudak, hıçkırık* sözcükleriyle adlandırılan varlıkların nitelikleri; nasıl oldukları anlaşılmayacağı için imgede istenen biçimde canlandırılamıyor.

Bu deneme gösteriyor ki birer soyut kavram olan sıfatlar – adlarla eylemler gibi – tümcenin öğesi değildir. Görevi, tümcedeki adları – adların gösterdikleri varlıkları – türlü yönden tümlemektir.

169. AD ve SIFAT KAVRAMLARI. — Adlarla sıfatların zihinde uyandırdıkları kavramlar – boyutları bakımından da – başkalık gösterir:

a) Somut adlar imgede üç boyutla yansılanır;

b) Sıfatlarla soyut adlar birer boyutludur. Gene de aralarında ayrım var. Pek ince olan bu konuyu şöyle denemeye çalışalım: *Güzel düşünce, engin duygu...* tamlamalarında sözcüklerin dördü de soyuttur. Ne var ki takımların birinci sözcüklerinin tümleyici birer eklenti kavram oluşlarına karşılık ikincilerde birer varlık olmanın değişmezliği gözden kaçmaz.

170. BELİRTME SIFATLARI. — Nitelenmemiş; bir adla ya da belirtici bir sıfatla tümlenmemiş adlar belirtisizlik içinde kalır:

Ağaç yeşeriyor, çiçek açıp meyve verecek. Kuş uçacak. Balık yüzet...

Bu tümcelerde adlar, nitelikleri gösterilmediği; yerleri, nicelikleri belirtilmediği için sınırsız bir genellik içindedir. Bu sınırsız genellik, daha çok, belirtici sıfatlarla kısılınca varlığın tanınması kolaylaşır.

Varlıkları türlü yönlerden belirten sözcüklere BELİRTME **sıfatı denir.**

Görevleri bakımından bölümlere ayrılır:

1) İm sıfatları (bkz. n° 171):
2) Sayı sıfatları (bkz. n° 172);
3) Belgisiz sıfatlar (bkz. n° 173);
4) Soru sıfatları (bkz. n° 174);
5) Belirtme görevinde kullanılan sözcükler, takımlar (bkz. n° 163).

171. İM SIFATLARI:

Varlıkları tanıtmak, göstermek için en kesin yol jestlerdir. Jestler, yazılıp söylenmedikleri için sözcük sayılmaz; onun için jestlerle birlikte sözcükler söylemekten kendimizi alamayız:

Bu ev, şu ağaç, o ırmak, o tepe, şu duvar, bu çocuk...

takımlarında *bu, şu, o* sözcüklerini kullanırken, çok kez, işaret parmaklarımızla da varlıkları gösteririz (bkz. n° 261).

Anlamları birbirine yakın olan bu üç im sözcüğünün ayırtılarına dikkat edenler:

a) "*bu*" sözcüğünü yakın için;

b) "*şu*" sözcüğünü azıcık uzak için'

c) "*o*" sözcüğünü da daha uzak için ya da göz önünde bulunmayan varlıkları göstermek için kullanırlar:

Bu çocuk, şu çocuk, o çocuk; bu ev, şu ev, o ev...

Bu kullanış ayrımı kesin değildir. Eşit durumlarda birbirinin yerinde de kullanılıyor.

Yalnız "*bu*" ile "*şu*" sözcükleri arasında şu ayrımı gözetilmelidir:

a) Geçmiş konular için "*bu*";

b) Sonra gelecekler için "*şu*" kullanılmalıdır.

Orhan sınıfta kalmış diyorlar. Ben *şu* inançta idim: Orhan çalışkandır; geçer.

İm sıfatlarının, belirttikleri adlara, kavramlara duygu değeri katmak için kullanıldıkları da olur:

Halk bizim için hâlâ o eski meçhul, hâlâ o çözülmez bilmece...

(Falih Rıfkı Atay.)

Ses yok, haber yok. Sessizlik ve habersizlik ümitsizliğe dönmek üzere. Neden susar bu Anadolu? Neden bir kelimesi duyulmaz bu Mustafa Kemal'in? Hilali Ahmer'e gidiyoruz düşünen düşünene.

(Falih Rıfkı Atay.)

Yinelenen görevdeş öğeleri belirtirken anlatıma katılan duygu abartılmış olur:

Yanağı gülgûn ü lalin dudaklar
O simin sak o ter sib-i zenahlar.

(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)

İm sıfatlarıyla belirttikleri adlar arasına tamlayıcı sözcükler girer (bkz. n° 180):

Bu yaramaz çocuk, şu ele avuca sığmaz çocuk; o kırmızı boyalı ev...

"**İşte**" sözcüğü im sıfatlarını pekiştirir:

İşte şu bahçe, işte bu adam...

İm sıfatlarının eski biçimleri. — Yakın çağlara dek *(şu, o)* sözcükleri *şol, ol* biçiminde kullanılmıştır:

Hüma gibi şol kafesten
Bir gün uçar demedim mi?

(Karacaoğlan. XVII.)

An ol günü ki âhır olup nevbahar-ı ömr
Berk-i hazana dönse gerek ruy-i lale-renk.

(Baki. XVI.)

Yakın yıllara dek resmi yazılarda "bu" yerine *işbu* kullanılırdı. Daha önceleri *üşbu* buçiminde kullanılmıştır:

Üşbu *söze Hak tanıktır bu can gözüne konuktur*
Bir gün ola çıka gide kafesten kuş uçmuş gibi.

(Yunus Emre. XIII.-XIV.)

Altı altuna işbu *Ahmet'ten bir at alıp verip haklaştım.*
(Şer'iye sicilleri XVI.)

NOT. — İm anlamlı birkaç sözcüğümüz daha var: *Öteki, beriki* (bkz. n° 265)...

172. SAYI SIFATLARI. — Varlıkları, sayı ile ilgili türlü yönlerden belirten sözcüklerdir. Sayıların başlangıcı **sıfır**dır. Sayılar, sıfırın üstünde ve altında sonsuzluğa uzar gider. Dilimizde sayılar onlu düzene bağlıdır. Görevleri bakımından beşe ayrılır:

1. **Asıl sayılar.** — Varlıkların sayılarını bildiren sözcükler:

Beş parmak, yetmiş iki kuruş, on bin altı yüz kırk kilo, beş buçuk milyon lira...

Asıl sayılar yapıları bakımından üç çeşiitir:

1) Bir sözcüklü sayılar:

Bir, beş, on, yirmi, doksan, yüz, bin...

2) Sıfat takımı biçiminde olan çarpımlı sayılar:

Üç yüz, yedi bin, dokuz yüz, seksen bin, beş yüz milyon...

3) Öbekleşmiş, toplamlı sayılar:

On iki, kırk üç, altmış beş, yüz on dokuz, bin yüz kırk altı; üç bin altı, yüz otuz iki, kırk sekiz milyon dört yüz on altı bin sekiz yüz elli üç...

Son örneklerde üç çeşit karışmıştır.

Yazımı — 1) Her sayı sözcüğü ayrı yazılır (bkz. n° 643).

2) Aralarına bir sayı sığdırılması kaygısını önlemek için bütün sayılar bitişik de yazılır:

Yediyüzdoksansekizbinaltıyüzyetmişdört Türk Lirası...

3) Rakamlar, her eki bir kesme (') imiyle alır:

145'*ten* 23'*ü çıkaralım.* 1919'*da başlayan kurtuluş...* 6418'*in yarısı..* 1958'*lilerin yoklaması...*

Kullanılışları.— Asıl sayılar, varlıkların sayılarını belirtikleri için kurdukları tümlemelerdeki adların çoğullanmaması gerekir. Ne var ki:

a) Sayılar ve sayılarla kurulan sıfat takımları birer toplam birer deyim, birer terim değerinde klişeleşmiş olunca **-ler** takısıyla çoğullanır:

Kırklar, yediler, binler, on binlerin dönüşü, üç büyükler toplantısı, kırk haramiler, üç aylar, yedi deliler, Beşevler...

b) Sayı sıfatlarından sonra gelen adlar, daha önce geçen tümleyicilerine uymak için de çoğullanırlar:

Size karşı *erkeklerin haiz oldukları* bir *haklarını* söyleyeyim.
CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

c) Asıl sayılar, üleştirme anlamında kullanılınca ya da ayrı varlıktaki sayı ile ilgili şeyleri anlatma durumunda olunca tümlenenler çoğol kullanılşır:

Y. ile. V. *iki elleriyle* kalcalarını tutarak sarsıla sarsıla gülüyorlardı.
BİLLUR KAPL (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

ç) Belirtme sıfatı "bir" den sonra kimi sözcüklerin çoğullanması anlatıma abartı katar:

Ben onu *bir yerlere* içgüveyisi verememem.
TUTUŞMUŞ GÖNÜLLER (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

Tokat, yumruk dövüşerek *bir yapmadıklarını* bırakmadılar.

d) Abartma ayırtısıyla çoğullanmış sayıların belirttikleri adlar da çoğul olabilir:

...Binlerle, binlerle liralar verdiler.
EŞKİYA İNİNDE (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

e) *Yarım, çeyrek...* gibi nicelik bildiren sözcükler de sayı sıfatı görevindedir:

Yarım saat, yarım elma, yarı gece, çeyrek saat, iki buçuk kilo...

f) Asıl sayılarla belirtilmiş ölçü ve tartı tümlemeleri birer belirtme sıfatı gibi kullanılır

Üç metre kumaş, iki kilometre yol, on beş kilo şeker...

II. Sıra sayıları. — Varlıkların sıralarını belirten sayılardır:
Onuncu yıl, beşinci sınıf, yirmi sekizinci okul, altıncı ev...

Türeyiş. — Sıra sayıları **-(i)nci** ekiyle türemiştir:

a) Ünsüzle biten asıl sayıların sonuna **-inci** eki gelir:
Birinci, üçüncü, beşinci, dokuzuncu, sekizinci, yetmişinci, yüzüncü...

b) Ünlüyle bitenlerde iki ünlünün yan yana gelmemesi için **i** düşer:
İkinci altıncı, on yedinci, yirminci, ellinci...

c) Her ek gibi **-inci** de ünlüler uyumuna göre değişir:
Birinci, kırkıncı, dokuzuncu, yüzüncü...

NOT. — Rakamdan sonra nokta "**-inci**" ekinin yerini tutar:
XVII. *yüzyıl*, 3. *sınıf*, *V. kilometre...*

"*İlk*" sözcüğü "birinci" sözcüğü yerinde kullanılınca sıra sayısı görevinde kullanılmış olur:

"*Kaçıncı, dümenci, sonuncu, ortanca...*" sözcükleri de sıra anlamlıdır.

Eski Biçimi:

-(i)nci eki eskiden **-(i)nç** biçiminde kullanılmıştır:

İkinç: "ikinç neng = ikinci nesne".

Üçünç: Sayıda üçüncö

...Bu, bir kuraldır... 10*'dan aşağıda olan sayılarda köke – kendinden önceki sayının arkasından geldiğini bildirmek için –* n *ve* c *harfleri getirilmiştir. "Törtünç", "beşinç" gibi ki asılları "tört" ile "beş"tir...*

Her kökte dahi böyle yapılır. Nitekim... Onunç, yirminc denildiği gibi...

(D.L.T. III. 448)

III. Üleştirme Sayıları. — Varlıkların eşit bölümlere ayrıldığını belirten sıfatlardır:

Üçer elma, on ikişer lira, altışar dönüm, dörder arkadaş, yüz elli sekizer...

Türeyişi. — Üleştirme sayıları **-er** ekiyle türer:

a) Ünsüzlerle biten asıl sayıların sonuna **-er** gelir; kalın hecelerden sonra **-ar** olur: *Birer, üçer, yüzer, biner; otuzar, kırkar, doksanar...*

b) Ünlü ile biten sayılarda – iki ünlünün yan yana gelmemesi için – araya kaynaştırma harfi olarak **ş** gelir: *İkişer, yedişer, yüz ellişer, yirmişer...*

Çarpımlı sayılar iki biçimde türüyor:

a) *Beş yüz-er, ellı bin-er, sekiz bin-er...*

b) *Beş-er yüz, elli-şer bin, sekiz-er bin...*

Toplamlı sayılar bir türlü oluyor:

On beş-er, yüz otuz iki-şer, bin yüz seksen dokuz-ar...

"*Yarım, az, tek, kaç, çift, birkaç...*" sözcüklerinin üleştirme biçimleri de **-er, -şer** ekiyle türer:

Yarımşar, azar azar, teker, kaçar, çifter çifter, birkaçar...
Birkaçar kadehle neşelendik.

ESKİYA İNİNDE (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Bizim çifter çifter hizmetçimiz yok ya...

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

"Milyon, milyar..." gibi yabancı kaynaklı üyük sayılarla öbekleşmişler de yalnız öncül sayılar üleştirme ekini alır:

Yedişer milyon, on sekizer milyar, sekiz yüz kırk altışar milyon....

Üleştirme sayılarıyla kurulan sıfat takımlarında adlar çoğullanmaz.

Kullanılışı:

1) Asıl görevi, adlardan önce gelerek üleştirme sıfatı olmaktır: *Onar lira...*

2) Eylemlerden önce tekrarlanarak kullanılınca durum belirteci olur:
Öğrenciler üçer üçer dizildiler. Uçaklar dörder beşer havalanıyordu.

IV. Kesir Sayıları. — Varlıkların bölümlerini belirten sayı öbekleridir:
Dörtte üç, onda dokuz, yüzde on iki. binde bir, yüzde beş faiz...

Türeyişi. — Kesir sayıları, birinci sayıya gelen **-de** ekiyle türer:

-de eki, ünlülerin uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek: -de, -da; -te, -ta olur:

Binde altı, otuzda dört, dörtte iki, 10516'da 295 hisseli...

$$0.006 = \frac{6}{100}, \quad \frac{4}{30}, \quad \frac{2}{4}, \quad \frac{295}{10516}$$

-de ekini alan sayılar, varlığın kaça bölündüğünü; sonra gelen sayılar bundan kaç bölümün söylenmek istendiğini anlatmaya yarar.

NOT. — Kesir sayıları:

Yüzde beş faiz, dörtte üç pay... biçiminde sıfat takımı kurdukları gibi; daha çok ad takımlarına giderler:

Karpuzun dörtte üçü, paranın yüzde ellisi, tarlanın yedide ikisi, bölüğün beşte biri...

V. Topluluk Sayıları:

İkiz kardeşler, üçüzlerin biri, Hindistan'da bir kadın dördüz doğurmuş. Kanadalı beşizler...

Türeyişi. — İki, üç, dört ve beş sayılarına **-(i)z** gelmektedir.

173. BELGİSİZ SIFATLAR. — Varlıkları tam olarak değil de; aşağı yukarı belirten sözcüklerdir:

Birkaç öğrenci, bütün insanlar, bir kimse, her çocuk, başka gün, kimi kez, birçok, birtakım, herhangi bir, hiçbir, bazı, falan, yarı buçuk...

Belgisiz sıfatlar – belirttikleri adların çoğullanıp çoğullanmamaları bakımından – üçe ayrılır:

1) *Her, birkaç, hiçbir, her bir, herhangi bir, biraz...* sıfatlarının belirttiği adlar çoğullanmaz:

Her koyun kendi bacağından asılır.

(Atalarsözü.)

Birkaç gün sonra... *Hiç bir kimse* gelmedi...

Seçimlerde hür vatandaşlık hakkını kullanan *hiç bir seçmen* seza görmez.

(Falih Rıfkı Atay.)

Daha önce geçmiş sözcüklere uymak için çoğullandıkları da olur:
...Lord Byron gibi, Victor Hugo gibi, Alfred de Musset gibi *her kitapları* iki üç yılda bir kere üç yüz bin nüsha basılmakta olan...
(Namık Kemal.)

2) *Bütün, birtakım...* belgisiz sıfatlarının tümlediği adlar çoğul olur:
Bütün insanlar, birtakım kimseler...

3) *Birçok, başka, öbür, bazı, fazla...* belgisiz sıfatlarının tümledikleri yerine göre, tekil de olur, çoğul da.

NOT. — "*Bir*" sözcüğü:

a) Varlığın sayısını, yani bir tane olduğunu gösteriyorsa sayı sıfatıdır;

b) "Herhangi bir" anlamına geliyorsa belgisiz sıfattır:
Bir çocuk geldi:

"*Bir tek çocuk*" demekse sayı sıfatıdır.

"*Herhangi bir çocuk*" demekse belgisizdir.

Tür adları "bir" sözcüğü ile tümlenmeden de belgisiz anlamına gelir:
Gömlek aldım. Süt iyi besler. Çocuk koşuyor. Elma yedim...

Zamanla ilgili, belirteç görevli, tekil adlar "bir" sözcüğü olmadan kullanılmazlar:

Bir süre önce, bir kez söylerim. Bir gün anlarsın...

c) "Bir" sözcüğü, kimi adları abartma ayırtısıyla niteler de. Böylece üç görevde kullanılan bu "bir" lerin söylenişi de az çok değişiktir. (bkz. n° 180 - 5/b):

Bir kalem aldım. Vurgusuzdur (herhangi bir anlamında) belgisiz sıfattır.

"*Bir* vurgulu söylenince sayı sıfatı olur;

"*Bir*" kuvvetli belirtme vurgusuyla söylenince abartılı bir niteleme ayırtısı kazanır: *Bir* = çok güzel, anlamını verir. Bu niteleme görevi şu örneklerde daha belirgindir:

Bir fırtına, bir sağanak, bir dolu!... Nereye sığınacağımızı bilemedik...

ÖZET. — Bu belgisiz sözcükler:

a) Adları belirtince **sıfat** alur;

b) Adların yerlerini tutunca **adıl** olur (bkz. n° 269);

c) Bunlardan eylemin ve sıfatın anlamını kısan ya da tümleyenler **belirteç** olur:

Fazla para harcamaktan çekinmez (sıfat).

Aylığını aldı; *fazlasını* bankaya yatırdı (adıl).
İyi arkadaştır; yalnız *fazla* titizdir, *fazla* konuşur (belirteç)...

UYARI. — "Fazla" sözcüğünde "artan, gereğini aşan" ayırtısı vardır. "Çok" anlamına kullanılması yersiz olur (bkz. n° 431-II).

174. SORU SIFATLARI. — Varlıkların durumlarını, yerlerini, sayılarını soru yoluyla belirtmek için kullanılan sözcüklerdir ki hem niteleme, hem de belirtme sıfatlarıyla ilgilidir:

Nasıl çocuk? Hangi okul? Kaç kuruş? Ne zaman? Ne biçim söz? Ne türlü davranış? Ne çeşit düşünce?...

"*Ne*" sıfatının soru görevinden sıyrılarak anlatıma:
a) Abartı kattığı sık görülür:

Ne şandır hak yolunda halka bezl-i can edip durmak
Ne devlettir şehid-i zi-hayat olmak bu âlemde.

(Namık Kemal.)

b) "Ne?" soru sıfatı, **kadar' denli' gibi' biçim**... sözcükleriyle öbekleşir de:

Ne kadar para verdiniz? *Ne gibi* kitaplar aldınız?...

c) "Ne" sıfatı ile kurulan yanıtsız soru takımları olumsuzluk anlamı sezdirir:

Ne çare? (çare yok), ne hakkı var? (hakkı yok),ne fayda? (fayda yok, faydasız), ne vazifem? (vazifem değildir)..

"Kaç" sözcüğü varlıkların sayılarını belirtme sorusudur; onun için eklerle türeyerek sıra, üleştirme, kesir sayılarını bulduracak soru sıfatları olur:

Kaçıncı kat, kaçar lira, kaçta kaç hisse?...

Soru sözcükleri:
a) Bir adı belirtince **sıfat** olur;
b) Bir adın yerini tutunca **adıl** olur;
c) Sıfatları, eylemleri kısınca ya da güçlendirince **belirteç** olur (bkz. n° 437).

175. SAN (UNVAN) SIFATLARI. — İnsanların – rütbe, derece, görev ve sosyal durumlarına göre – adlarına takılan saygı ve tanıtma sözleridir. Bunlar da bir çeşit niteleme sıfatıdır.

San (unvan) sıfatlarının adlara takılışları üç türlüdür:

1) Bütün sıfatlar gibi adlardan önce gelir:
Bay Turgut, Bayan Sevim, Şehzade Cem, Aksak Timur, Yıldırım

Beyazit, Deli Petro, Doktor Baykal, Mareşal Çakmak, Ulu Önder Atatürk...

2) San sıfatlarının birçoğu adlardan sonra gelir:

Namık Kemal Bey, Nigar Hanım, Ali Dayı, Zeynep Hatun, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi. Dursun Onbaşı, Mehmet Ağa, Elif Bacı...

3) San sıfatlarının birçoğu da, yerine göre, hem addan önce; hem addan sonra gelir:

Sultan Murat, Kösem Sultan; Fatih Sultan Mehmet, Valide Sultan; Oğuz Han, Han Ahmet; Çelebi Mehmet, Evliya Çelebi, Osman Gazi; Gazi Osman Paşa; Ali Hoca, Hoca Ali...

Yazılışı:

a) Özel adlarla birlikte kullanılan san sıfatlarının ilk harfi büyük olur.

b) Özel ad yerinde kullanılan san sıfatları da büyük harfle başlar:

O gün Gazi Hazretleri, Mareşal'le görüşüyorlardı. Biraz sanra Başbakan da geldi.

Bu sabah Başçavuş, bölüğe gelerek Yüzbaşı'nın emirlerini söyledi.

c) Böyle olmayan yerlerde san sıfatlarının büyük harfle başlaması gerekmez:

Ya şehit ol, ya gazi... Hükümetleri başbakanlar yönetir. Bir yüzbaşının binbaşı olması için...

176. NİTELEME SIFATLARINDA ANLAM KERTELERİ (bkz. n° 427, 428 vs.).

177. PEKİŞTİRMELİ SIFATLAR. — Sıfatlar belirteçlerle derecelendikleri gibi kimi öneklerle de pekiştirilir:

1. *Yem*yeşil ova, *ip*ince bir kalem, *ter*temiz, *kas*katı, *bem*beyaz, *bes*belli, *ap*ak...

Atatürk aramızdan ayrılalı iki ay bile olmamıştır. Hasretinin yarası kalbimin üstünde *tapteze* duruyordu.

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Bitkin bedeni ile *dipdinç* dimağı, karşımda müthiş tezat halinde duruyordu.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

Birden dünya *bomboş, ıpıssız* geldi ona.

YER DEMİR GÖK BAKIR (Yaşar Kemal.)

Türeyişi. — Bazı niteleme sıfatlarının ilk ünlü harfine kadar olan kısmı m p r s harflerinden yakışanı ile kapanır ve bir önek biçimine gelerek sıfatın başına eklenir:

Bem-beyaz, kıp-kızıl, ter-temiz, dos-doğru...

Bir ünlü ya da bir **ıl** artmasıyla şu biçimde pekişenler de var:

Sapasağlam, düpedüz, çırılçıplak, yapayalnız...

Bunlara yakın biçimde öbekleşmiş adlar da var (bkz. n° 148):

Güpegündüz, tortop, çepeçevre...

Kimi adlar da bu biçimde pekişir:

Yüzler yansıması
Bakışlar *bumbuz* (bum - buz)

(Oğuz Kâzım Atok.)

II. Sıfatlar, kendilerinden yapılmış bu önerlerle pekiştirildikleri gibi yinelenme-(ikileme) yoluyla de pekişirler:

Kızıl kızıl develer.

(Dede Korkut.)

Serin serin Kapalıçarşı
Cıvıl cıvıl Mahmutpaşa
Güvercin dolu avlular

(Orhan Veli Kanık.)

Kara kara gözler, *iri iri* karpuzlar *türlü türlü* insanlar...

İkileşmiş adlar da pekiştirme ayırtılı sıfat olur:

Tavla tavla şahbaz atlarım sana binit olsun.
Katar katar develerim sana yüklet olsun.

(Dede Korkut.)

III. Yinelenen sıfatların birincisine soru eki katılınca pekiştirme daha canlı olur:

Burada (Bolu ormanlarında) ikinci bir Bursa doğuyor. Bir Bursa ki havası, fırdolayı çam ormanlarıyla çevrilmiş olmasından ve denize 710 metre yükseklikte bulunmasından dolayı *temiz mi temiz, sağlam mı sağlam...*

(Refik Halit Karay.)

IV. Yinelenmiş adlar – ikilemeler – da çokluk bildiren pekiştirme anlamlı sıfat olurlar:

Salkım salkım tan yelleri estiğinde... *katar katar* develer...

(Dede Korkut.)

Kucak kucak çiçek, *avuç avuç* para, *bardak bardak* şerbet, *dilim dilim* kavun...

V. Yakın anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle ve yakıştırmaca ikizlememelerle de pekiştirme anlamı elde edilir. (bkz. n° 185):

Anlı şanlı bir zafer, iri yarı bir genç, kırık dökük, yarım yamalak, abuk sabuk, süklüm püklüm, yorgun argın, ulu orta, kaba saba, açık saçık, boz bulanık, kara kuru, irili ufaklı, ileri geri...

VI. İkileme ve ikizleme biçiminde belirteçler de pekiştiricidir:

Derin derin düşündü. *Üçer üçer* sıralandık. *Koşa koşa* gidiyorduk.

Ağlaya sızlaya anlattı...

Düşe kalka hasta-i gam...

(Şeyh Galip XVIII.)

178. PEKİŞTİRİLMİŞ EYLEMLER. — Pekiştirme örneklerine benzer söylerin yinelenmesiyle eylemler de pekişir:

Ter ter tepinmek, süzüm süzüm süzülmek, inim inim inliyor, sürüm sürüm sürünsün! zıp zıp zıplasın...

Kendi kökünden olmayan yansıma değerli yakıştırmacalarla da eylemler pekişir:

Zangır zangır titremek, paldır küldür içeri girdi, avur zavur etmek, bıcır bıcır konuşmak, güldür güldür okumak, kıs kıs gülmek...

Tirit olmuş seksenlik bir ihtiyar gibi elinin *par par titrediği* görülüyordu.

Bu kadar seviyordun da kıymetini niye bilmedin? Zavallı çocuğu *horum horum horladın.*

...gözleri fal taşı gibi dışarı fırlamış *oğun oğun oğunuyor.*

TUTUŞMUŞ GÜNÜLLER (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Öfkemden *bar bar bağıracaktım.*

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

...rüzgâr çıldırasıya eser; kule *uğul uğul* uğuldarmış...

SON FENER BEKÇİSİ (Zeynep Avcı.)

Eylemler, türlü biçimde yinelenmelerle de pekişir, abartı anlamı kazanır:

Çocuk saatlarca ağladı da ağladı...

Pekiştirme sözcüklerinde vurgu. — Önek biçimli hecelerde vurgu güçlüdür. Sözcüğün son hecesindeki vurgu değişmez:

Yemyeşil, kıpkırmızı...

179. KÜÇÜLTME SIFATLARI. — Sıfatların anlamları, dereceleme ve pekiştirme yollarıyla kuvvetlendiği gibi, eklerle de küçültülebilir:

Güzelce ev, kısacık boy, ekşimsi, mavimtırak...

Örneklerin anlamı şudur:

Güzelce = oldukça güzel, *kısacık* = hayli kısa, *ekşimsi* = biraz ekşi, çok ekşi değil, *mavimtırak* = maviye çalar...

Türeyişi. — Küçültme ekleri – örneklerde görüldüğü gibi – **-ce' -cik' -imsi' -(i)mtırak**'tır.

1. Bu eklerden : **-ce**, ünlü uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek -ce, -ca, -çe, -ça olur (bkz. ° 42, 50-III):

Serince, uzunca, sertçe, yıkıkça, düzgünce, genişçe...

Ekin **-cene** biçiminde uzatılmışı da görülür:

Güzelcene, düzgüncene...

II. **-cik** eki (bkz. n° 147):

1) Ünlüler uyumuna ve benzeşmeye göre değişir;

2) **-cek** de olur;

3) Sözcük sonlarındaki **k** harfini, çok kez, düşürür (bkz. n° 147/ç): *Kısacık, yavrucuk, yavrucak; büyücek, çabucak, ufacık...*

4) Bir heceli birkaç sözcükte, ekten önce bir (**i' e**) gelmiştir: Bir-i-cik, az-ı-cık, az-a-cık, dar-a-cık...

NOT. — *Küçük, kısa, ufak, az...* gibi aslında küçüklük anlamı veren sıfatlara **-cik** eki aşırılık anmamı katar:

Küçücük = çok küçük, *ufacık* = çok ufak, *azıcık* = çok az (ya da: biraz). *körpecik* = pek körpe...

İçinde ılık, *incecik* bir ürperti vardı.. Bora da *azıcık* kesilse...

YER DEMİR, GÖK BAKIR (Yaşar Kemal.)

NOT. — "Bura, şura, ora" adıllarına *-cık* eki yakınlık ayırtısı katar: Nerede oturduğunu bilmiyor musunuz? *Şuracıkta*, köşe başındaki evde...

-cek eki zaman belirteçlerini de pekiştirir (bkz. n° 407): *Demincek, çabucak...*

Ekin **-cecik -cicik** biçiminde uzadığı da olur: *Hemencecik, ufacıcık, yakıncacık...*

III. **(i)msi** eki:

1) Sözcüklerin son hecesine uyar:

2) Ünlülerle biten sözcüklerde **i** düşer:

Yeşil-imsi, mor-umsu, sarı-msı, mavi-msi, acı-msı, kekre-msi, tatlı-msı, kadife-msi, köylü-msü, çoban-ımsı...

3) **-si** olarak da kullanılır:

Bu kır saçlı adamın *çocuksu* hallerinden hoşlandığı için...

NİLGÜN (Refik Halit Karay.)

IV. **-(i)mtırak** eki ünlüler uyumuna aykırıdır. İnce sözcüklerden sonra da kalınlığı değişmez: *Ekşimtırak, acımtırak...*

V. **-rek** eki, daha çok, sıfatların sonuna gelir:

1) Ünlüler uyumuna göre değişerek **-rak** olur.

2) Sözcüğün sonunda **k** varsa düşer:

Acı-rak, ufa(k)-rak, küçü(k)-rek, ekşirek...

Muhlis'i diğerlerine nisbeten küçürek bir odaya soktular.

BİLLUR KALP (Hüseyin Gürpınar.)

Son üç ekle (-imsi, -si, -rek'le) türemiş küçültme sözcüklerinde **-e çalar** ayırtılı sıfatlık anlamı daha belirgindir.

NOT. — Eski çağlarda bu ekle türemiş sözcüklerde üstünlük sıfatlarını andırır bir anlam bulunurdu:

Körklüğrek irdi (= daha güzeldi).

(Oğuz Destanı.)

Atamdan *yeğrek* kayın ata Anamdan *yeğrek* kayın ana.

(Dede Kirkut.)

SIFAT TAKIMI

180. SIFAT TAKIMI. — Yukarıda bütün örneklerde görüldüğü gibi, sıfatların asıl görevi adları tümlemektir:

Engin deniz, kırmızı çiçek, yiğit Türk, on iki öğrenci, beşinci sınıf, birkaç kuruş, Mithat Paşa, Nasrettin Hoca...

Sıfatların adılları tümlediği de olur:

Zengin kimseler... Bunda anlaşılmayacak ne var?...

Sıfatın, adları ya da adılları tümlemesiyle ortaya gelen söz öbeğine **sıfat takımı** denir (bkz. n° 151).

Sıfat takımları, kuruluş takısı almaz; bu bakımdan üçüncü türlü ad takımlarına benzer (bkz. n° 151-III):

Aslan asker,altın kalem, demir bilek, yün kumaş...
Yiğit, asker, güzel kalem, kuvvetli bilek, sağlam kumaş...

Birinci satırdakiler üçüncü türlü ad takımıdır.
İkinci satırdakiler de sıfat takımıdır.
Bunlar, ancak tümleyici sözcüklerin çeşidine göre adlandırılır.
Sıfatla isim arasındaki ayırtı incelenmeye değer (bkz. n° 168, 182).

Sıfat takımlarında sıfat önce, ad sonra gelir. Ancak:

1) San (unvan) sıfatlarından bir kısmı sonra gelir (bkz. n° 175).

2) Sövme, aşağılama ve azarlamalarda sıfatın addan sonra geldiği de olur. Sonra gelen sıfat iyelik takısı alır; bu suretle de ikinci türlü ad takımı durumuna girer:

Yalvardılar... *Temür bedbahtı* kendilerine uydurdular.
(Âşıkpaşazade Tarihi.) XV.)

Bunları bizim *hizmetçi budalası* yapmış.

Aykut yaramazı gene kitapları alt üst etmiş...

Bunlar ad takımları gibi, durum takılarıyla çekimlenirler de:

Temür badbahatını, hizmetçi budalasına, Aykut yaramazından...

Sıfat takımları – her takım bir ad sayıldığı için – ad takımlarında tümleyici de olurlar, tümlenen de:

Komşunun güzel evi... Güzel evin kapısı... Güzel evin açık kapısı...

Her takım – sözdizimi bakımından – bir bütün, bir ad sayılır ve çekimlenir:

Güzel kalem: güzel kalemleri, kalemlerinizi, kalemlerim, kalemlerini, kalemlerinden, kalemlere...

Türer de:

Yeni elbiseli çocuk (bkz. n° 249).

3) Bir sıfat, görevdeş birkaç adı niteler ya da belirtir:

Geniş odalar, sofalar, salonlar pek güzel döşenmişti. Şu kitapları, defterleri, dosyaları yerlerine kaldırınız...

4) Durum takılarıyla çekimlenmiş sıfat takımlarının, başka bir adı niteledikleri de görülür:

Az sayıda arkadaşla gezmeye gittiler...

5) Bir takımda art arda birkaç sıfat gelebilir. Bir adı tümleyen sıfatlardan:

a) Bir türden olanlar virgülle, uygun bağlaçlarla sıralanır:

Uslu, terbiyeli, genç ve bilgili bir adam. Hem güzel, hem kokulu gül...

b) Sıfatlar ayrı türlerden ise önce belirtme, sonra niteleme sıfatları gelir:

Şu büyük bahçe. Her yiğit asker. Karşıdaki kırmızı ev...

Yalnız "bir" sözcüğünün belirtme görevine önem verilmek istenince sıfatların yerleri değişir (bkz. n° 173-not):

Bir güzel çiçek - güzel bir çiçek. Bir çalışkan öğrenci - çalışkan bir öğrenci[1]...

c) Niteleme sıfatları birkaç olunca ya da belirtmeyi güçlendirmek gerekince belirtme sıfatı sonra gelebilir ve böylece belirtişe önem kazandırır:

Yanımdaki uzun masaya, kadınlı erkekli on kişi birden geldi.

(Aziz Nesin.)

Dar, kirli bakımsız *bu* sokakları kim temizleyecek?... Kırmızı kapılı şu ev...

ç) Ortaç görevli niteleme sıfatları, belirtmelerden önce gelir (bkz. n° 225, 380 v.s.):

Dün *gelen iki* konuk... Uçaktan *inecek her* yolcu... *Sizi arayan* o adam gene geldi.

1) Jean Deny, bu inceliğin Fransızcaya çeviri yoluyala akrarılamayacağını söyler (s. 571).

Takım kuran sıfatlarda sözcük vurgusu daha belirgin olur:

Coşkun dere, korkak çocuk, güzel çiçek, boş oda; hangi arkadaş....

181. SIFAT TAKIMLARININ BELİRTME GÖREVİ:

1) Asıl sayılarla, üleştirme sayılarıyla kurulmuş sıfat takımları belirtme sıfatı olarak kullanılır:

İki tabur asker, *bin lira* borç, *dört dizi* inci, *sekiz düzine* kalem, *altı sürü* koyun, *ikişer çift* ayakkabı, *biner lira* ödül...

2) Niteleme ve im sıfatlarıyla kurulmuş takımların da belirtme sıfatı olduğu görülür:

Bu çeşit insanlar...

Yeşil çuha örtülü bir masa başında...

ZORAKİ DİPLOMAT (Y. K. Karaosmanoğlu.)

SIFATLARIN BAŞKA GÖREVLERDE KULLANILMASI

182. SIFATLARIN AD YERİNDE KULLANILMASI, yani adaşması. -- er sıfatın ana görevi bir varlığı nitelemek, belirtmek; yani biradı tümlemektir. Sıfatla addan kurulan tümlemeye **sıfat takımı** denir (bkz. n° 180).

Her sıfat takımında temel sözcük isimdir. Sıfat onun anlamını tümler.

Dünyanın değişmez ilkelerinden bir de şudur: *Az emek, çok ış.* Bütün çabalar buna yönelmiştir. Fabrikalar, makineler, bütün uygar buluşlar, durmadan sürüp giden araştırmalar hep bunu sağlamak içindir.

"Az emek...' in dilde de önemi sonsuzdur. Az sözcükle çok nesne anlatmak; anlamca bir eksiklik bırakmamak üzere elden geldiğince sözcük atarak anlatımı kısaltmak önemli bir başarıdır (bkz. n° 82).

Kolayca anlaşılacak durumlarda sıfat takımlarından ad düşer, anlamıyla takısı sıfata geçer. Böylece adı düşmüş sıfatlar, anlamca bir sıfat takımıdır. Kendisinde takımı kuran iki sözcüğün de anlamı vardır (bkz. n° 155):

Çalışkan insanlar başarı gösterir.
Çalışkanlar başarı gösterir.

Çalışkan insanlar sıfat takımından *insan* sözcüğü düşmüş, anlamıyla çoğul takısı *çalışkan* sıfatına geçmiştir. "*İnsan*" adının anlamını içine alan *çalışkan* sözcüğü – aslında sıfat olmakla birlikte – bu tümcede adlaşmıştır:

Zenginler, yoksulları düşünmelidir.

tümcesindeki *zenginler, yoksulları* sözcüklerinin anlamı açıktır:

Zengin insanlar, yoksul kimseleri düşünmelidir, demektir.

Kolayca ve iyice anlaşılacağı için adlar düşmüş; anlamları takılarıyla birlikte kendilerine geçmiştir. Bütün sıfatlar – kolayca ve iyice anlaşılmak koşuluyla – bu şekilde adlaşır.

Adlarla, adlaşmış sıfatlar ve adıllar arasında – varlıkları gösterme, tanıtma bakımından – şu anlam ayırtıları vardır:

a) Adlar, varlıkları bütün nitelikleriyle gösterir: çok yönlü somut adlar, imgede üç boyutlu olur:

b) Adlaşmış sıfatlar, varlıkları yalnız birer nitelikleriyle tanıtır; onun için imgede ancak bir nitelik canlanır:

Orhan çalışıyor *Ali geldi.* *Hasan görmüş...*
Öğrenci çalışıyor. *Topal geldi* *Kapıcı görmüş...*

c) Adıllar, varlıkları niteliklerinden sıyrılmış olarak gösterir; çünkü herkes kendisi için "ben" der. Bütün varlıklar için de "o" adılı kullanılır ve bu adıllar hiç bir nitelik göstermezler.

ç) Kimi sıfatların adlaşma kertesi giderek artar; ayırt edilemez olur. Böylelerini konuluş anlamına göre değil; kullanılışına yakışanla değerlendirmek gerek.

Çekim eki alan her sıfat adlaşmıştır. Adlaşmış yalın sıfatlar da çoktur:

Yayladan inerken bir *güzel* gördüm
Ağlar melil melil bilmem nedendir?
Ak yerine *karaları* başına
Bağlar melil melil bilmem nedendir?

(Karacaoğlan.)

Hikâye, *söyleyenin ve dinleyenin* heyecanını artırarak gelişiyordu.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Akşamları "*serin*" e yavaş yavaş "*soğuk*" demeğe başladık. Ağaç yaprakları arasında *solmuşlar* bile var.

(Falih Rıfkı Atay.)

Yüzde yetmişi okur yazar olmayan bir memlekette...

DİKKAT. — Adlaşmış sıfatlar, tümcede bir addan hemen önceye rastlarsa bir sıfat takımı gibi olur. Böyle olmadığını göstermek için adlaşmış sıfattan sonra virgül konur: *Soğuk, ellerimizi dondurdu.*

Adlaşmış sıfatlardan sonra virgül koymamak tüzünden şaşırtıcı yanlıklar olur:

Yaralı doktora minnetle bakarak: "beni kurtardınız; teşekkür ederim" dedi.

Yaralı olan, söyleyen mi, doktor mu?...

183. ADLAŞMIŞ SIFATLARIN TÜMCEDE GÖREVLERİ. — Adlaşmış sıfatlar, tümcede ad gibidir:

a) Özne olur:

Hırsız, Mehmet'e doğru geliyordu.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Büyük buyurur, *küçük* yapar. *Çalışan* kazanır...

b) Nesne olur:

Tembeli babası da sevmez. *Yaramazı* gördünüz mü?

Zaman *yeniyi* doğurmak için *eskiyi* bütün hışmıyla öldürür.

İFFET (H. R. Gürpınar.)

c) Tümleç olur:

İnsanın söylemezinden, suyun şarlamazından kork.

(Atalarsözü.)

Usludan örnek al. *Haylaza* bakma. *Yedincide* dur.

...derim de pek az kimse *inanmışa* benzer, birçokları *gülere* benzer.

(Falih Rıfkı Atay.)

ç) Edimi niteleyerek eylemlere belirteç olur (bkz. n° 441).

d) Ad takımlarında tümleyen olur:

Çalışkanın notu, *birçoğunun* anlayışı, *binin* yarısı, *öğrenci* sırası...

e) Ad takımlarında tümlenen olur:

Sınıfın *çalışkanı*, ulusun *sevgilisi*, dünya *güzeli*, adamın *biri*, sözün *doğrusu*...

Ovanın *yeşili*, göğün *mavisi*
Ve minarelerin en *ilahisi*...

(Ahmet Hamdi Tanpınar.)

f) Tıpkı adlar gibi hitap ve ünlem de olur:

Dolaş da yırtıcı arslan kesil behey *miskin*!
Niçin yatıp kötürüm tilki olmak istersin?
Elin kolun tutuyorken çalış kazanmaya bak
Ki artığınla geçinsin senin de bir yatalak!

(Mehmet Akif Ersoy.)

g) Ekeylem alarak tümcenin yüklemi olur:

Tanrı *uludur*!.... Pek *naziksiniz*. *Çok güzelmiş*, *Orhan beşincidir*...

ğ) Yüklemi sıfat olan tümceler devrik de olur (bkz. n° 109).

Açıktır pencere. Güzeldir bugün hava. Üzgünmüş Yalçın...

Bu tümcelerden ekeylem düşünce kimileri sıfat takımına benzeyebilir. Bu benzerliği, konuşmada belirtme vurgusu, yazıda da sıfattan sonra konacak virgül önleyebilir:

Güzel, bugün hava. Açık, pencere. Üzgün, Yalçın...

h) Adlaşmış ortaçlar da özne olur, tümleç olur ve ekeylem alarak tümcelerin, temel önermelerin yüklemi olur:

ÖZNE:

Koşan elbet varır; *düşen* kalkar;
Kara taştan su damla damla akar.
Birikir sonra bir gümüş göl olur;
Arayan, Hakkı en sonunda bulur.

(Tevfik Fikret.

Parayı *veren*, düdüğü çalar.

(Atasözü.)

184. YAPILIŞLARINA GÖRE ADLAR, SIFATLAR. — Bütün sözcükler gibi adlarla sıfatlar da yapıları bakımından üçe ayrılır:

I. a) **Yalınç adlar.** — Yapım eki almamış, bileşmemiş olanlar:
Yaş, su, yol; toprak, karınca, kelebek, araba...

b) **Yalınç sıfatlar:**
Ak, bol, kara, çirkin, iri, kırmızı...

II. a) **Türemiş adlar** (bkz. n° 187 v.s.).
b) **Türemiş sıfatlar** (bkz. n° 187 v.s.).

III. a) **Bileşik adlar** (bkz. n° 240).
b) **Bileşik snfatlar** (bkz. n° 247).

185. İKİLEMELER ve İKİZLEMELER:

A. İKİLEMELER. — Anlatıma türlü duygusal ayırtılar katmak için kimi kez, sözcükler yinelenir:

I. Adlar yinelenir, tümceye çokluk anlamı siner:

Tavla tavla şahbaz atlarım binitin olsun.

(Dede Korkut.)

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi;
Görmüş ve geçirmiş denizin kaldine sindi.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

II. Adıllar yinelenir:

Gül değil arkasında kanlı kefen
Sen misin sen misin garip vatan?

(Namık Kemal.)

III. Sıfatlar yinelenir: pekiştirici olur (bkz. 177-II).

İri iri karpuzlar. Kara kara gözler. Kocaman kocaman köpekler. Uslu uslu oturmasan...

Karlı karlı dağlarından aştığım
Soğuk soğuk sularından içtiğim

Elvan elvan düğmelerin çözdüğüm
Şimdi ince bele kol ister gönül.

(Karacaoğlan.)

Sönük sönük yanıyor rafta isli bir lamba.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden.

(Ahmet Haşim.)

Serin serin Kapalıçarşı
Cıvıl cıvıl Mahmutpaşa.

(Orhan Veli Kanık.)

IV. **Belirteçler yinelenir:** **-e** yapılı belirteşlerin yinelenmesiyle oluşan öbekler durum belirteci olarak sık kullanılır:

Koşa koşa gidiyor. Güle güle anlattı. Sora sora Kâbe bulunur.

Ağlaya ağlaya gözlerime kan doldu.

(Bir Türküden.)

Şol cennetin ırmakları akar Allah deyü deyü.

(Yunus Emre XIII.)

V. Yansımalardan yinelenenler de durum belirteci olur:

Kas kas güldü.

(Dede Korkut.)

Çın çın öten zil. Kapı güm güm döğüldü. Fıkır fıkır kaynamak. Gürül gürül akmak...

VI. Eylemsilerin yinelenmesinden örnekler:
Düşüp düşüp bayılmak...

VII. Ünlemlerin yinelenmesi:

Arş ileri arş bizimdir felah
Arş yiğitler vatan imdadına.

(Namık Kemal.)

VIII. Çekimli eylemlerin yinelenmesiyle anlama abartı siner:
Anlattı anlattı... Gülüyor gülüyordu... Söyledim söyledim anlatamadım...

IX. Sorulu sözcükler yinelenince ünlemleşme değeri kazanır:
Dün bahçeyi gezdik. Ne güller, ne güller!..
Zengin mi zengin!.. Güzel mi güzel!...

X. Bağlaçlarda yinelemeler de sık görülür:
Dövündü de dövündü, ağladı da ağladı...
Gurbet yollarını yıllarca ve yıllarca beklemişti...

XI. Durum ekleriyle çekimlenen yineleme öbeklerinden örnekler:

Yarış başa baş bitti. Dişe diş, göze göz...
Elden ele, dilden dile...

B. İKİZLENMELER. — Söze çeşni, biraz da genişlik katmak için birbiriyle ilgili sözcüklerin deyim biçiminde kalıplaşmasından oluşan öbekler, söz bölükleri bakımından da, yapıları bakımından da çeşitlidir:.

I. **Adlar:**

a) Kurtla kuzu, kedi ile köpek, inci ile mercan...
b) İş güç, çift çubuk, karı koca, kazma kürek, eş dost, kılık kıyafet, soy sop, ev bark, çör çöp, dere tepe...

II. **Sıfatlar:**

Açık saçık, anlı şanlı, delik deşik, ekur yazar, beş on, eğri büğrü, yamrı yumru, güçlü kuvvetli, üçer, beşer, yalan yanlış, eski püskü...

III. **Adıllar:**

Öte beri, şu bu, falan filan, kim kimse...

IV. Belirteçler:

Er geç, az çok, gece gündüz, bata çıka, iyi kötü, sabah akşam, bağıra çağıra, ileri geri, aşağı yukarı...

Kuruluşları:

I. a) İlgili sözcükler "ile, -le" bağlacı ile birleşmişlerdir.

b) İkiz sözcüklerin arasında "ile, -le" bağlacının kendisi değil; görevi sezilmektedir. İkiz adıllar da böyle öbekleşmiştir.

II. IV. paragraflardaki ikiz sıfatları ve belirteçleri bir "ve" nin bağladığı söylenebilir.

Bu ikiz sözcüklerden birçoğunun birlikte ya da ayrı ayrı olarak durum ve tümleme takılarıyla çekimlendikleri de olur:

a) Kurtla kuzu*nun* öyküsü, Leylâ ile Mecnun'*a* dönmek, kazma ile küre*ği* alıp gitti, karı koca*dan* biri, delik deşik*te* aramak, öte beri*si*...

b) Bağlaçsız ikizlerden her sözcüğün çekimlendiğine sık rastlanır:

İş*e* güc*e* bakmak, eş*ten* dost*tan* yardım beklemek, deliğ*i* deşiğ*i* aramak, yala*na* yanlış*a* kulak asmak, şu*nun* bu*nun* etkisinde kalmak, kim*i* kimsesi yok, sabah*a* akşam*a* gelir, az*dan* çok*tan* fakire bir şeyler vermek, can*la* baş*la* çalışmak...

186. ÖRNEKSEME. — Dillerin gelişme ve zenginleşmesinde en verimli kaynak **türetme**dir (bkz. n° 31-III, 3). Türetmede tutulan yolların başında

örnekseme *(analogie)* gelir; yani dilde var olan sözcükler örnek tutularak başka kökten yeni bir sözcük yaratılır.

Türetmenin temeli eklerdir. Dillerde önek, içek, sonek olmak üzere üç türlü morfem vardır (bkz. n° 58). Türkçemiz bitişken dillerdendir. Onun için türetmeler, çekimler ancak soneklerle olmuştur. Bunlardan birçoğunu, anlam özelliklerini belirterek, kurallara bağlamaya çalıştık ve çalışacağız.

AD, SIFAT VE BELİRTEÇ TÜRETEN EKLER

I

— Ad Soylu Sözcüklerden —

187. **-lik** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. *Kömürlük, çiçeklik, fidanlık, elbiselik, yazlık, kiralık, ağaçlık, zeytinlik, çimenlik, kitaplık, gözlük, kulaklık, ağızlık dizlik...*

II. *Gençlik, doğruluk, birlik, ikincilik, yüzlük* (paketler) *ellilik* (bir adam), *binlik, sütçülük, yüzbaşılık, öğretmenlik, işçilik, dalgınlık, yetmişlik, güzellik, çocukluk, durgunluk, insanlık, Türklük, İslamlık...*

III. *Benlik, hiçlik, öylelik...*

Türk dilinin, kendi *benliğine*, aslındaki *güzellik* ve *zenginliğine* kavuşması için, bütün devlet teşkilatımızın dikkatli, alakalı olmasını isteriz.

(Atatürk.)

Türeyişi. — Örneklerin türeyişleri ve anlam özellikleri numara sırasına göre incelenecek:

I. numaralı örnekler ad kökünden türemiştir:

1) Çoğu yer adıdır:

Kömürlük, odunluk, samanlık = kömür, odun, saman konan yer.
Çiçeklik, şekerlik, tuzluk = çiçek, şeker, tuz konan kap.
Fidelik, fidanlık, çayırlık = fide, fidan, çayır yetiştirilen yer...

2) Aygıt, araç adıdır:

Gözlük, ağızlık, kulaklık, parmaklık, başlık (başa konan, başa giyilen nesne), *kolluk, göğüslük, dizlik...*

3) Soyut adlardır:

Annelik, babalık, kardeşlik, arkadaşlık, öğretmenlik...

4) Ad kökünden **-lik** ekiyle pek çok da sıfat türemiştir:

Elbiselik (kumaş), *yazlık* (elbise), *kiralık* (ev), *yemeklik, yolluk...*

5) Zaman adlarında da sıfatlar türemiştir:

Aylık, yıllık, saatlik, yüzyıllık, bayramlık, kışlık, yazlık...

6) Ulus adlarının sonuna gelince ulusal benlik anlamında soyut ad olur:

Osmanlı İmparatorluğu'ndan en son Türkler'dir ki kendilerine Türk dediler. Fakat hiç bir zaman ne Boşnağın *Boşnaklığını*, ne Arnavudun *Arnavutluğunu*, ne Arabın *Araplığını* inkâr ettiler. Acaba *Türklük Araplığın ilerlemesine mi engel oldu*?

(Falih Rıfkı Atay.)

II. numaralı örnekler sıfatlardan türemiştir:

1) Çoğu soyut addır (bkz. n° 140-II):

Ayrılık istemedi: *birlik* kurdu. *Eskilikler, gerilikler,* istemedi; *yenilikler, ilerilikler* kurdu.

ATATÜRK'Ü ÖZLEYİŞ **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Gençlik doğruluk, ikincilik, güzellik, iyilik, dostluk, düşmanlık, çalışkanlık, tembellik, terbiyesizlik, parasızlık, başkalık...

2) Sıfatlardan **-lik** ekiyle türemiş meslek adları da çoktur:

Sütçülük, yüzbaşılık, memurluk, doktorluk, dişçilik, demokratlık, hakanlık, krallık, çavuşluk, çobanlık, askerlik, muhtarlık...

Artık bu *kocalık* değil, gözü bağlı dolap *beygirliği.*

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Meslek adlarının çoğu **-ci** ekiyle türemiş sıfatlardan olur:

Sütçülük, gazetecilik, işçilik, dişçilik, balıkçılık, sebzecilik...

3) Sıfat gibi de kullanılan sözcüklere gelince soyut adlar türer: *İnsanlık Türklük, Müslümanlık, askerlik...*

4) İki anlama gelenler de var: *Öğretmenlik:*

a) Soyut ad anlamındadır; öğretmende bulunan yetenek, uzmanlık: Başöğretmenimizin bilgisi de çoktur, *öğretmenliği* de pek iyidir...

b) Öğretmen mesleği:

Kırk yıl *öğretmenlik* yaptı. *Öğretmenlik* kutsal bir meslektir.

5) Sayı sıfatlarına **-lik** eki gelince:

a) Nicelik ayırtılı niteleme sıfatı olur:

Yetmişlik ihtiyar, elli beşlik sigara...

b) Bu sıfatlar daha çok adlaşırlar:

Yüzlük, beş yüzlük, yirmi beşlik, onluk, binlik...

NOT. — -lik ekiyle adlardan sıfat sıfatlardan ad türediği gözden kaçmıyor.

III. numaralı örnekler adıllardan, belirteçten türemiş soyut adlardır:
Benlik, hiçlik, öylelik, böylelik...

İşlekliği. — **-lik** eki çok işlektir; anlam gerektirirse bütün adlara, sıfatlara gelir; adlar ve sıfatlar türetir.

Yapılışı. — **-lik**, dar ünlü bir ektir. Sözcüklerin son hecelerine uyar; büyük ve küçük ünlü uyumlarına göre değişerek -lık, -luk, -lük de olur (bkz. n° 43, 44):

İnce-lik, az-lık, doğru-luk, küçük-lük...

188. **-li** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. *Bilgili adam, tatlı dil, tozlu sokak, süslü ev...*
II. *Kırmızılı entari, yeşilli kumaş, allı morlu basmalar...*
III. *Ankaralı, Asyalı, köylü, liseli, adalı, Avrupalı, dağlı...*
IV. *Demirsporlu, Beşiktaşlı, Fenerli, Galatasaylı, İstanbulsporlu...*
V. *Osmanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, İlhanlılar, Selçuklular...*
VI. *Nişanlı, sözlü, yavuklu, gönüllü* (asker)...
VII. *Devletlü, izzetlü, şevketlü, fehametlü...*
VIII. *Oralı, buralı, şuralı, nereli, senlibenli...*
IX. *Geceli gündüzlü, analı babalı, sağlı sollu, altlı üstlü, inceli kalınlı, belli başlı, içli dışlı...*
X. *-meli* = *-me* + *li* (anlam açıklamaları bölümüne bakınız).
XI. Yer adları: *Denizli, Polatlı, Şişli, Turgutlu, Sungurlu, Fındıklı...*

Örnekler daha da çeşitlendirilebilir. Yukarıdakilerin incelenmesi, geriye kalanların çözümlenmesini kolaylaştırır.

Türeyişi. — **-li** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün adlara, birçok sıfatlara gelir ve sözcüklerin son hecelerine uyarak -li, -lı, -lu, -lü olur. Ancak saltanat devrinin san (unvan) sıfatlarında -lü idi.

Anlamı. — Çok işlek olan **-li** ekinin anlamı da pek çeşitlidir. Örnekleri numara sırasına göre inceleyelim:

I. II. örneklerdeki **-li** sonuna geldiği adları, sıfatları (olan, bulunan, çokça olan, çokça bulunan) ayırtılı sıfatlar yapmıştır:

Dalgalı deniz, paralı kimse, şekerli süt, çiçekli ağaç, kızmızılı kumaş, kalınlı inceli sesler...

III. **-li** eki yer adlarının sonuna gelerek oralı olduğunu bildirir:

Bağdatlı Ruhi, Köprülü Mehmet Paşa, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihni, Ercişli Emrah, şehirli, köylü...

IV. Kulüp adlarının ve renklerinin sonuna gelince, oraya bağlı, oradan, o dernekten olan anlamını katar:

Vefalılar, Sarı-siyahlılar, Karşıyakalılar, Kırmızı-beyazlılar, Fenerbahçeliler...

V. Türk boylarının adlarına gelerek (o soydan, o devletten olan anmında) adlar türetmiştir:

Karahanlılar, İlhanlılar devri, Selçuklular, Osmanlı İmparatorluğu...

VI. Örneklerde anlam çeşitlidir. Bunların, genel anlamdan azıcık kayarak ayırtılar kazandıkları görülüyor.

VII. Eski devlet büyüklerinin rütbelerine göre verilen san *(unvan)* sıfatlarıdır.

Her büyüğe ancak tütbesinin gerektirdiği sıfatla hitap edilirler:

Şevketlü padişah, devletlü sultanın, fehametlü vezir, Saadetlü Ekrem Beyefendi Hazretleri...

VIII. Örnekler:

a) Yer anlamlı adıllardır. **-li** onlara ilişkinlik ayırtısı katmıştır.

b) *Senli benli...* Sen, ben'le konuşma durumunda olan. Bu deyim kaynaşarak bileşmiştir: *Senlibenli.*

IX. Anlamca ilgili çift sözcüklere gelerek ikizlemiş, ikisinin de varlığını belirtmiştir.

X. **-me** ekiyle türemiş adlara da **-li** ekinin geldiği görülmektedir. Böylece **-me** + **li** ekiyle türemiş olan ve gereklik kipinin andıran bu sözcükler yardımcı eylemlerle bileşmektedir:

> İngiliz milleti ise imparatorluğunu mu, yoksa alay (mizah) dehasını mı, ikisinden birini kaybetmekte *seçmeli* kalınca hangisini tercih edeceği bilinmeyecek kadar bu sanatın zevkine ve keyfine varmıştır.
>
> **(Falih Rıfkı Atay.)**

Eski yazınımızda **-me** + **li** ile türemiş sözcükler, türlü anlam ayrıntılarıyla sık kullanılmıştır:

> Vardılar Amasya'ya *girmeli* oldular.
>
> **(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)**

> Zekât *vermeli* olsa âdem bulamazdı ki müstehakk-ı zekât olsaydı.
>
> **(Solakzade Tarihi. XVII.)**

> Beni *bağlamalı* divane kıldı akıbet hasret.
>
> **(Kuddusi. XIX.)**

-me ekiyle eylemden türenmiş adlar da **-li** ile sıfat olur:

Sürmeli göz, *alıştırmalı* ders, *kakmalı, çıkmalı...*

XI. **-li** yapılı yer adlarımız da var:

Polatlı ilçesi, Soğanlı meşesi, Denizli ili, Tavşanlı ilçesi, Cihanbeyli...

189. **-siz** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR:

Edebiyatsız millet *dilsiz* insan kabilinden olur.

(Namık Kemal.)

Bilgisiz adam, tatsız şerbet, tuzsuz yol, üzüntüsüz insan...

Türeyişi. — **-siz** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse adların hepsine gelir ve ünlüler uyumuna göre değişerek -siz, -sız, -suz, -süz olur.

Anlamı:

1) «Varlık, çokluk» bildiren **-li** ekinin olumsuzudur:

Tatsız (tadı yok, tadı az) *kavun*, parasız (parası yok, para alınmayan) *okul, duygusuz* (duygusu yok, duygusu kıt) *kimse...*

2) Pek az da olsa, "ile" ilgecinin olumsuzu bu ekle olur:

Kalemle yazılır. *Seninle gidecek.* *Arkadaşlarla yola çıkınız...*
Kalemsiz yazılmaz. *Sensiz gidecek.* *Arkadaşsız yola çıkmayınız...*

3) Eylemden **-me** ekiyle türemiş adlara geldiğine örnek:

Tabiat kanunu gereğince 10 kasım, Yer yıldızının Güneş etrafındaki *durmasız, dinlenmesiz* dönüşlerinden her birinin adıdır.

ATATÜRKÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Not.— Nereli olduğunu bildiren **-li** ekinin olumsuzu yoktur. Onun için *Ankaralı, Taşkentli, Romalı, Asyalı...* sözcüklerinin **-siz** ekli karşıtları kullanılmaz.

NOT.— Dil, kuraldan çok, kullanışa bağlıdır. Kurallar genellenmiş kullanışları belirtmekten başka nedir? Dilin durmadan gelişmesi, her gelişmenin türlü çeşitlenmeler göstermesi, kuralları kesinleşmekten, az çok, uzaklaştırır, En kesin sandığımız kuralın bile kavrayamadıkları olur. "siz eki, -li ekinin olumsuzudur" demiştik. Oysa *hızlı, pahalı* sözcüklerinin olumsuzları **-siz**'le gelişmemiştir; onun için *yavaş, ucuz* deriz.

190. **-ci** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. Demirci Ali, Kapıcı Hasan, Tuzcu Bekir, sütçü, sobacı, camcı...
II. Tarihçi, dilci, kimyacı, edebiyatçı, eğitimci...
III. Cumhuriyetci, milliyetçi, halkçı, Türkçü, kralcı, ülkücü...
IV. Şakacı, alaycı, kavgacı, inatçı, yalancı, ezbercı, gerici...
V. Davacı, şikayetçi, neci? ...
VI. Duacı, aracı, kiracı, gözcü, öncü...
VII. Cebeci, Bostanci, Demirci...
VIII. Tümce niteliğinde olan deyimlere de gelir:

Ben memleket adamıyım... Birtakımları gibi, ne olursa olsuncu değilim.

(Falih Rıfkı Atay.)

Neme lazımcı...

Türeyişi. — **-ci** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün adlara gelir. Ünlüler uyumuna ve ünsüzler benzeşmesine göre değişerek: -ci, -cı, -cu, -cü, -çi, -çı, -çu, -çü olur.

Anlamı. — **-ci** ekiyle türemiş sözcükler, küçük anlam ayırtılarıyla pek çeşitlenir. Başlıcalarını numara sıralarına göre inceleyelim:

I. örnekler, işleyen, alıp satan; yani geçim aracı yapan anlamında sıfattır.

II. örnekler, o bilimle uğraşan, onu meslek edinen anlamında sıfattır.

III. örneklerde seven, yanlısı olan anlamı var.

IV. örneklerde huy, alışıklık ayırtısı var.

V. *Davacı* (dava eden), *şikayetçi* (şikayet eden) demektir. *Sen necisin* (ne iş yaparsın?)...

VI. örnekteki sözcükler, biraz daha başka ve değişik ayırtılar taşımaktadır.

VII. örneklerde **-ci** büsbütün kaynaşmıştır. Sözcükler birer yer adıdır.

191. **-cil** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. Balıkçıl: balık avlayan, balıkla geçinen kuş:
Tavşancıl: tavşan avlayan, tavşanla geçinen kuş.

II. Evcil: eve alışmış, ehli;
Adamcıl[1]*: insana alışmış. İnsancıl: insan seven.*

III. Kırçıl, akçıl, gökçül: üçü de köklerinin anlattığı rengi andıran, ona çalan anlamında sıfattır.

IV. Ölüncül: ölüme yaklaşmış, ölmek üzere...

Türeyişi. — a) Az işlek olan bu ek, adlara sıfatlara gelmektedir.

b) **-cil** eki uyuma ve benzeşmeye göre değişir.

c) "Balıkçıl, tavşancıl" sözcükleri addır; ötekiler sıfattır.

Anlamı. — Özetimsi bir kuralda toplamak gereğine uyularak **-cil** eki:

a) Adlara alışkanlık, düşkünlük, yakınlık;

b) Sıfatlara andırma, çalma anlamı katıyor, denir.

Bu ekle türetilmiş yeni sözcüklerden birkaçı:

1) *Bencil* sıfatı, Farsçadan dilimize girmiş "hodbin, hodgâm" sözcüklerini karşılamaktadır ve benciliğe düşkün anlamındadır.

2) *Öncül* sözcüğü bir felsefe terimi olmuştur.

3) *Nemcil*, nemden ve nemli yerden hoşlanan (bitki)...

---

1) ADAMCIL sozcüğünün eski sözlüklerimiz, yukarıdaki anlama aykırı: hatta karşıt olarak anlamlıyorlar:

ADAMCIL : Gayr-i me'nus, vahşi,, insana salan. **(Lehceli Osmanî)**

Kamusu Türki'yə göre de sözcük, iki karşıt anlamda kullanılır.

4) *Erkekçil*, erkeğe düşkün, erkeği andıran:

Kadın kısa kollu sarı örme bluzu... iri dudaklı ağzındaki *erkekçil* tebessümle...

DİŞİ ÖRÜMCEK (Refik Halit Karay.)

5) *Kadıncıl*, kadınlara düşkün, kadın düşkünü.

6) *Sesçil*, sesleri temel sayan, sesleri olduğu gibi gösteren, fonetik...
(Türkçe Sözlük.)

192. **-cin** EKİYLE TÜREMİŞ ve türemişe benzeyen birkaç ad var:
Kaşıkçın: kaşıkçı kuşu, pelikan;
Güvercin,
Bıldırcın,
Balıkçın: deniz kırlangıcı.
Dokurcun: dokuz taş oyunu...

193. **-ce** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER (bkz. n° 179, 419):

I. Türkçe, Farsça, İngilizce, Arapça, Almanca, Çince, Uygurca..

II. Sınıfça yarışma düzenlemek, *evce* yazlığa gitmek, *taburca* yarışı kazanmak...

III. Yiğitçe, dostça, askerce, insanca, kardeşçe, kahramanca, arslanca, gizlice, güzelce, kısaca, doğruca, çocukça, erkekçe...

IV. Bence, sizce, onlarca, Yunanlılarca, İngilizlerce...
Böylece, şöylece, öylece, başkaca...

V. a) Yüzlerce çiçek, on binlerce lira, milyonlarca insan...
b) Haftalarca aradım. *Ömrü boyunca* bugünü bekledi...
Bir gül, dalında durduğu *müddetçe* tazedir.
(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

VI. Eğlence, düşünce, güvence, söylence, öğrence (lik)...

VII. Kesmece, şaşırtmaca, bilmece, silmece, bulmaca, aldatmaca, boğmaca...

VIII. Gönlünce, ağırlığınca, ardınca, değerince, gereğince...

IX. Kaynarca, ılıca, kaplıca, kokarca, Derince, Darıca, Yenice, Küplüce, Taşlıca (lı Yahya): *karaca, delice* (buğday tarlalarında yetişen bitki), *Çamlıca, Sütlüce, Kanlıca, Düzce, Çatalca, Yarımca....*

Türeyişi ve **anlam** özellikleri numara sırasına göre gösterilmiştir:

I. **-ce** ulus adlarının sonlarına gelmiştir, o ulusun dili anlamında adlar, sıfatlar türemiştir:

Yavuz Sultan Selim Farsça şiirler yazarak. Turgut, İngilizceyi ana dili gibi konuşur; Almancası pek iyi değildir.

II. Topluluk adlarına ya da topluluk kapsayan yer adlarına **-ce** eki bütünlük anlamını katar: *Sınıfça* = sınıfta bulunan arkadaşlar...

III. numaradakiler niteleme sıfatlarıyla sıfat gibi kullanılan sözcüklere gelmiştir:

1) Onları biçim, tarz (-e yakışır biçimde, tarzda) anlamlı sıfatlar yapmıştır:

Bir tek meselenin halli için *dahice* akıl, *devce* uğraşmak lazım.

Tenkitleri ve itirazları *partizanca* bir görüşle değil, *vatandaşça* bir görüşle karşılamak...

(Falih Rıfkı Atay.)

İnsanca yaşayış, askerce selam, kardeşçe sevgi kahramanca...

2) Bu sözcükler (-e yakışır) biçim, tarz, yakışır anlamlarıyla eylemleri tümleyen birer durum belirteci de olur:

Yiğitçe atıldı, dostça karşıladı. Askerce yürüyor. Gizlice söylemiş, iyice dinlemiş. Güzelce anladım...

NOT. — Belirteç türeten **-ce**'ler yerine **-cesine** de kullanılır. (bkz. n° 419).

3) Sıfatlara küçültme anlamı da katar:

Güzelce bir ev, gürbüzce bir çocuk, hastamız iyicedir, genişçe bir oda...

IV. numaradaki örnekler:

1) Kişi adıllarından türemiştir;

2) Çoğul eki almış adlardan türemiştir. Hepsi de (-e göre) anlamında durum belirtecidir:

Bu evin bence en güzel odası şudur, sizce hangisi? Almanlarca bu işin çözümü başka türlüdür. Onlarca her şey bitmiştir...

3) Tarz anlamlı gösterme sözcüklerine gelmiş (o biçimde) anlamlı durum belirteci yapmıştır:

Uykusu gelip gelip gözlerine asılıyordu. Bir ara daldığını, başının göğsüne düştüğünü, bir süre *öylece* katılıp kaldığını fark etti.

TIRPAN **(Fakir Baykurt.)**

V. **-ce** eki:

a) Çoğullanmış sayılara nicelikte abartı ayırtısı katıyor.

b) Zaman anlamlı sözcükleri de uzayan süre ayırtılı belirteç yapıyor:

Yıllarca uzaklarda yaşarken,
İstanbul'u hicranla tahayyül, beni yordu.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

VI. **n** ile biten eylem tabanlarına gelerek çeşitli adlar türemesine yaramıştır.

VII. **-me** ekiyle eylemden türemiş adlara gelmiştir (bkz. n° 233-VIII).

VIII. İyelik takılı ad soylu sözcüklere gelmiştir:

a) I. II. kişilere değgin örnekler:

Oğlum, onu *gönlünce* yaşat; ölme fakat sen!
HALUK'un DEFTERİ (Tevfik Fikret.)

Her şey dilediğinizce olsun!
(Radyodan.)

Gönlümce, dileğimce olsun isterim.

b) III. kişilerde **-ce**'den önce bir **n** geliyor:

Tekfur işitti Türk geliyor kaçtı Elete dağına çıktı... Orhan Gazi yayak oldu *ardınca* (ardı+n+ca) dağa çıktı.
(Aşıkpaşazade Tarihi XV.)

Yolunca terbiye verdin aferin Hasan A (Ağa).
(Mehmet Akif Ersoy.)

Ağırlığınca altın vermek.

Boyunca: Yol boyunca, boylu boyunca...

Hepsi de eylem belirtecidir. Anlamlardaki çeşitlilik gözden kaçmıyor:

a) *Gönlümce, gönlünce, gönlümüzce,* örneklerinde **göre** anlamı var.

b) *Ardınca* = "ardı sıra" demektir.

c) *Yolunca, değerince, boyunca* örneklerinde ise **-e uygun** ayırtısı sezili-yor.

ç) Şu örnekte benzetme ayırtısı var:

Saçı belince hem saçca beli.
HÜSREV ü ŞİRİN (Kutup. XIII.)

IX. örneklerde de **-ce**, sıfatların sonuna gelmiştir; bunlarda ne küçültme, ne de belirteçlik anlamı vardır. -ce, görev anlamından sıyrılarak sıfatlarla kaynaşmıştır; hepsi de birer somut ad olmuştur. Bunların içinde özel ad olanlar çoktur:

Kanlıca, Yenice, Derince, Yarımca, Taşlıca, Karacaahmet, Bozcaada, Saruca Paşa...

İşlekliği. — **-ce** işlek bir ektir:

a) Ulus adlarının sonuna gelir, dil adları yapar.

b) Anlam gerektirirse her niteleme sıfatının, çoğul eki almış her ulus adının ve her kişi adılının sonuna getirilebilir.

Yapılışı. — (bkz. n° 179-I);

Vurgusu. — (bkz. n° 65/7-c).

194. **-deş** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR:

Vatan-daş, meslektaş, dindaş, yoldaş, arkadaş...

Anlamı. — **-daş** ekiyle türemiş adlarda ortaklık, eşitlik ve birlik anlamı vardır:

Vatandaş, yurttaş = Bir vatandan, bir yurttan olanlar.
Arkadaş = Birbirine arka, birbirine yardımcı olan.
Yoldaş = Yolda birlikte yürüyenler.
Adaş (aslı: addaş) = Adları bir demektir.

Kardeş, kardaş (aslı karındaş): Yakın yüzyıllara dek yazı dilinde *karındaş* kullanılırdı. Bugün İstanbul'da *kardeş*, Anadoluda *kardaş*'tır.

Taydaş = (Ağızlarda ve eski yazında) Akran, eşit arkadaş.

Lehçei Osmani'de şu örnekler de var:

Ayaktaş, gönültaş, demürtaş, bağdaş, koldaş, sırdaş..

İşlekliği. — **-daş** az işlek bir ekti. Eskiden türemiş sözcükler çok değildir; son yıllarda -daş ekiyle bir hayli sözcük türetilmiş ve ek işlekleşmiştir. Bunlardan birkaçı:

Bir tarih devrinde yaşamış olanlara ÇARDAŞ deniyor.
ÖZDEŞLİK hem matematikte, hem felsefede birer terimdir.
ÖZDEŞ: Her türlü nitelikte birbirine eşit olan.
Birbiriyle evli olanlara EVDEŞ denmiştir.
Anlamdaş, sesteş...

(Türkçe Sözlük.)

Ziraatımızın himayesi lazım olduğu fikrinde hükümetle *oydaşız.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Benimle *oydaş* olmayan başka gazeteci...

Yapılışı. — Her ek gibi **-deş**'in de, sözcüklerin son hecelerine uyarak değişmesini kural gerektirmektedir; ne var ki bu ekin ses uyumuna aykırı görünüşleri var:

a) *Kardeş* sözcüğünde, kalın heceden sonra geldiği halde, incedir. Bunu İstanbul ağzının etkisine bağlıyoruz (bkz. n° 43).

b) Eskiden türemiş öbür sözcüklerin hepsinde ek kalındır. İnce hecelerden sonra da değişmeyerek böyle kalıyor: *Din-daş, meslek-taş...*

c) Son yıllarda türetilmişlerde ses uyumu göz önünde tutulmuştur: *Çağ-daş, öz-deş, ev-deş, oy-daş...*

ç) Eski metinlerde ekin **-deş** olduğu da görülür:

Sürerdi ol gönüldeşlerle kâmı.

HÜSREV Ü ŞİRİN **(Şeyhi XV.)**

Divanü Lûgat-it-Türk'te **-deş**'le türemiş sözcüklerden:

Emikteş (emmekte arkadaş), *yerdeş* (hemşeri), *gönüldeş* (gönül arkadaşı). *tüdeş* (renkte arkadaş).

(Besim Atalay s. 507.)

NOT. — Bu ekin baş harfi **d** — bütün süreksiz yumuşak harfler gibi sert harflerden sonra gelince sertleşerek **t** olur (bkz. n° 50-II):

Yurt-taş, meslek-taş...

195. **-men** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. Türkmen, kölemen[1], *dilmen*[2]...

II. Karaman, gökmen[3], *şişman, delişmen, kocaman, toraman*[4], *sarman*[5], *evcimen*[6], *işçimen*[7]...

III. Göçmen, azman, gözemen[8], *dalaşman*[9]...

IV. Kadaman, dızman[10]...

V. Sokman[11], *değirmen, yalman*[12], *kösemen*[13], *Dikmen*[14], *örtmen* (= dam)...

(D.L.T.)

Örnekler çok çeşitlidir. Numara sırasına göre inceleyelim. **-men** eki:

I. II. III. numaradaki örneklerde adların, sıfatların, eylem köklerinin sonlarına gelmiştir. Hepsinde de insan anlamı vardır.

IV. "*Kodaman*" sözcüğünün kökü ve türeyişi açık olmamakla birlikte -man'la biten bu sözcükte de insan anlamı vardır. "*Dizman*" da böyledir.

V. numaralı altı örnek de -men'le bitiyor, -men'le türemiştir. Bununla birlikte insan anlamı yoktur.

---

1) KÖLEMEN : Eskiden bir asker sınıfı: **Mısır Kölemenleri.**
2) DİLMEN : Çok dilli, konuşkan (D. D.; Ekler, kökler. Besim Atalay.)
3) GÖKMEN : Gök gözlü insan (D.D.).
4) TORAMAN : **Tor** (= acemi) kelimesinden, Genç, serkeş, cahil, nadan.
(Lehçei Osmani.)
5) SARMAN : **Azman Türkmen, Karaman kösemen** gibi sıfat-ı müşebbehe.
Lehçei Osmani (Ahmet Vefik Paşa.)
6) EVCİMEN : Evine düşkün, evinin işini iyi bilen (D.S.).
7) İŞÇİMEN : Hamarat, iş seven, işbilir (.D.S.).
8) GÖZEMEN: Gözeten, göz kulak olan:
Menim ulu dergâhımda gözemenlik eyleye.
(Dede Korkut).
9) DALAŞMAN : (dalaşmak'tan) Bed-hu, kavgacı, (Lehçei Osmani). Ahmet Vefik Paşa bu sözcüğü şu tekerlemede kullanır: **"Ali, Veli, Turalı; beş de andan ileri; Ese, Musa, Mustafa; bir dalaşman, bir köse; bir de hortlayıp yatan.**
10) DİZMAN : Uzun boylu cesametli adam (Kamusu Türki,). (Ahlat).
11) SOKMAN : Sokmak'tan büyük Türkmen çizmesi (Lehçei Osmani).
12) YALMAN : Kesici ve batıcı silahların kesen ve batan kısmı:
"Kara pulat öz kılıçlar çalındı yalmanı düştü". **(Dede Korkut.)**
13) KÖSEMEN : Vuruşmağa alıştırılmış iri koç ya da teke... sıdıat (mecaz olarak) cesur, serbest, cüretli (adam).
14) DİKMEN : Koni biçiminde tepe. (Türkçe Sözlük).

Türeyişi. — **-men** eki ad, sıfat ve eylem köklerine, gövdelerine gelmiştir. Kurala aykırı görünüşler var. Bu aykırı sözcüklerin en çok kullanılanı "*şişman*" sıfatıdır.

Yeni üretilmiş sözcükler. — Yukarıdaki örneklerin hepsi eskidir ve kendi kendine türemiştir. Bunların bir kısmı yazı dilinden düşmüş, ancak eski kitaplarda, bölge ağızlarında görülür olmuştur. Onun için **-men** eki az işlek sayılıyordu. Son yıllarda:

a) -men ekli birçak ad ve soyadı kullanıldı:

Akman, Gürman, Ökmen, Başman, Ataman, Sağman...

b) Dil devriminden bu yana türetilmiş sözcükler de az değildir:

Öğretmen, eğitmen, okutman, sayman, ayırtman, uzman, belletmen, seçmen, yazman, yönetmen...

Böylece **-men** eki işlekleşti ve birçok sözcüğün türemesine elverişli oldu.

196. **-de** DURUM KİYLE türemiş sıfatlar (bkz. n° 97-II /c).

197. **-(de)ki** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR:

I. Akşamki, dünkü, yarınki, bugünkü, bu yılki...

II. Evdeki, bahçedeki, ormandaki, sendeki, onlardaki...

III. Yukarıki - yukarıdaki, aşağıki - aşağıdaki, karşıki - karşıdaki, öteki - ötedeki, beriki - berideki...

Türeyişi. — **-ki** eki:

I. Hem ad, hem belirteç olan zaman anlamlı sözcüklere geliyor; onları zaman belirten birer sıfat yapıyor:

Akşamki yağmur, yarınki iş, dünkü olaylar, bugünkü gazete...

II. Adların ve adılların sonuna **-deki** biçiminde geliyor. Onları yer belirten birer sıfat yapıyor.

Bahçedeki çiçek, kuledeki bayrak, ondaki kitap, evdeki iş...

III. Yer belirteçlerinin sonlarına **-ki, -deki** ekleriden ikisi de gelir.

-(de)ki ile türemiş sıfatların tümledikleri sözcükler düşerse onlar da adlaşırlar (bkz. n° 182) ve adlar gibi çoğul eki alır, durum ekleriyle de çekimlenirler:

Bahçedekiler, oradakine, akşamkinden, evdekini, dünkünden, sizdekini...

Durum takılarını "**n**" kaynaştırma harfiyle alır.

NOT. — Belirtme sıfatı türetmeye yarayan bu **-ki** ekini:

a) İlgi adılı olan **-ki**'den (bkz. n° 271);

b) Bağlaç olan "**ki**" den ayırt etmek gerek (bkz. n° 459).

c) Bitişik yazılan ek ve adıl **-ki**'ler ünlü uyumuna aykırıdır (bkz. n° 43).

198. **-den** DURUM EKİYLE türemiş sıfatlar (bkz. n° 97-III/g).

199. **-( ) l, -sel, -sil** EKLERİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR. Dilimizde bulunan:

Güzel (göz-el), *yeşil* (yaş-ıl), *kumsal, yoksul, uysal...*

gibi sözcüklerdeki **-( )l, -sel, -sil** eki Dil Devriminden sonra işleklik kazanmış ve Arapçadan gelme **i** ekiyle türemiş sözcükleri, birçok terimleri ve çeşitli kavramları karşılar olmuştur:

Sü-el, nice-l, yan-al, kur-al, gen-el, buz-ul, küre-sel, bilim-sel, tarihsel, kimyasal, nedensel...

Zengin, varlıklı anlamına *varsıl* sözcüğünü Yaşar Kemal şöyle kullanıyor:

Haşhaş tanesi kadar akıl yok bu insanlarda canım!

Varsılı, yoksulu, efendisi, ağası, kaymakamı, paşası... generali, mareşali hepsi kanun derdinde.

Kaplumbağlar.

Türeyişi. — Ad ve eylem soylu sözcüklere uyarına göre -l, -el, -al, -il, -ıl, -ul, -ül; -sel, -sal, -sıl eklerinden biri getirilmiştir.

200. **-cek EKİ.** — Eklendiği sözcüklerle iyice kaynaşarak kalıplaştığı için işlekliğini yitirmiştir. Bununla birlikte **-cek**'li sıfatlarda da, ilişkinlik, özgülük andıran anlamlar vardır:

GERÇEK	: (aslı: görçek) hakiki, zâhir.
GÖRÇEK	: (Zâhir... Lehçei Osmani)
SICAK	: (aslı: ısı + cak).
GÜNCEK	: Şemsiye. (D.S.)
OYUNCAK	: Oyuna özgü nesne.
SALINCAK	: Salınmaya özgü nesne.
TAKINCAK	: Takınıp süslenmeye özgü nesne.
TANLACAK	:

Cefasın çekeydin eğer kucasın
Eğer tanlacak karıyıp kocasın.

(Ferhenkname-i Sadi Tercümesi. XIV.)

Bu beyitte *tanlacak*:

Gittim seheri taat için mescide nagah.

(Ruhi XVI.)

dizesindeki *seheri'nin* karşılığıdır.

İRCEK de bu anlamdadır:

Kız Petek böyle ircek nereye?

YAYLA KIZI (Akagündüz.)

AİLECEK, EVCEK, KUYUCAK (yer adı)...

Örnekler çoğaltılabilir. İşlekleşmesi dilimiz için yararlı olur.

201. -(i)z EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER. — *ikiz, üçüz, dördüz, beşız* (bkz. n° 172-V, 233-III)...

AD VE SIFAT TÜRETEN EKLER
II

— Eylem Kök ve Gövdelerinden —

202. **-me** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. Varlıkları *görme, işitme, koklama, tatma, dokunma* duydularımızla anlarız. *Anlatma, gösterme, dinleme, söylenmemesi* gereken sözler, çocukların *ağlaşması, dövüşmeleri; övünme...*

II. *Kazma, uçurtma, basma, dolma, dondurma, sürme, kıyma, kavurma...*

III. *Yazma kitap, kabartma harita, dolma kalem, asma köprü, dönme dolap, anadan doğma kör, asma bahçe, sonradan görme* kimseler, *karma* liste...

IV. **-le** ekiyle türemiş eylem tabanlarından **-me** ekini almış sözcüklerin birçoğu, biçim ayırtılı sıfat ya da belirteç olmuşlardır:
...malın değeri *ortalama* 75 kuruştur. Baltayı *ortalama* vurdu. İnönü, denize *çivileme* atlardı. *Balıklama, kurbağalama* (yüzme biçimleri)..

Bu **-le**+**me** bileşik ekine **-sine** parçası da gelince belirteçlik daha belirgin olur:

Direği *uzunlamasına, yanlamasına* değil; *diklemesine* koydular.

Türeyişi. — **-me** çok işlek bir ektir; her eylemin kök ve gövdesine gelir, kalın hecelerden sonra **-ma** olur.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekleri numara sırasına göre inceleyelim:

I. örneklerin hepsi oluş, kılış (= eylem) anlamlı soyut adlardır. **-me** ile türemiş adların çoğu böyledir.

II. numarada görüldüğü gibi, somut adlar da az değildir.

III. **-me** yapılı sözcükler birer niteleme sıfatıdır.

NOT. — Yukarıdaki iki, hatta üç anlamda kullanılan **-me**'li sözcükler var:

1) Orhan'ın yazı *yazması...* (soyut ad, iş adı).

2) Köylü gelinin başındaki *yazma* (somut ad, varlık adı).

3) *Yazma* kitap (niteleme sıfatı).

Bir örnek daha:

1) Havuzun *dolmasını* beıleyelim *(dolma*, eylem adıdır, soyut addır).

2) Kabak *dolması* (somut addır).

3) *Dolma* kalem (niteleme sıfatıdır).

Vurgusu. — Eylemlerin olumsuzluk eki de **-me**'dir.

Dinle*me*di, işit*me*sin, o çiçeği kokla*ma*, ona dokun*ma*...

Yazılışta birbirine benzeyen -me yapım ekiyle olumsuzluk eki -me'yi konuşmada vurgudan ayırt ederiz:

a) Türetmeye yarayan, yani yapım eki olan **-me** — her ek gibi — sözcüğün son hecesindeki vurguyu kendi üzerine çeker, vurgulu söylenir.

b) Olumsuzluk eki olan -me vurguyu çekmez; vurgu kendisinden önceki hecede kalır:

Güzel düşün, iyi hisset, yanıl*ma*, aldan*ma*!
Ne varsa doğrudadır, doğruluk şaşar san*ma*!

(Türkçe Sözlük.)

203. **-mek** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER:

I. Bilmek, gezmek, aramak, incelemek, hissetmek, vermemek, açıklamak, söyleşmek, yıkanmak, düşünememek, alıvermek...

Bize bol bol ziya kucakla, getir,
Düşmek etrafı görmemektendir.

Durmak, zamanı geçti, çalışmak zamanıdır!

(Tevfik Fikret.)

II. Yemek, ekmek, kaymak, çakmak, ilmek, oymak, uçmak (cennet)...

Türeyişi. — **-mek** çok işlektir. Bütün eylem kök ve gövdelerine gelir, kalın hecelerden sonra **-mak** olur.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler sıralarına göre incelenecektir:

I. a) Örneklerin hepsi eylemliktir. Eylemlikleri, eylemlerin ve türevlerinin soyadları, kaynakları saymak genel ve eski bir gelenektir:

Görmek eyleminden şimdiki zaman kipini çekimleyiniz. "Durak" adı durmak eylemliğinden türemiştir...

b) Eylemliklerin hepsi köklerindeki oluş, kılış ve yargının (eylemin) adıdır; birer soyut addır:

.....Tekâmül-i âsara ecnebi
kalmak, sukuta doğru *eğilmektir*.....

(Tevfik Fikret.)

Bu örnekte son eylemlik ekeylemle yüklem olmuştur: *eğilmektir*.

Kalmak eylemliği de tümcesinin öznesidir.

Yalın eylemliklerin "*lazımdır, icap eder, gerekir...*" yüklemlerine özne oldukları da görülür:

Mahrumiyetleri paylaşmak disiplini de o kadar ciddi *tutulmak lazım gelir*. Kalkınma halindeki memleketlerde zarurî olmayan ihtiyaçlar *kısılmak lazımdır*.

(Falih Rıfkı Atay).

c) Eylemlikler, ilgeçlerle öbekleşir: **İçin**'le öbekleşenler ulaç görevine girer (bkz. n° 402-IV).

NOT. — **-mek**'li adlarla **-me** ile türemişlerin anlamları arasında pek ince bir ayırtı vardır:

1) **-mek**'lilerde devinme (hareket) anlamı daha belirgindir. Yalın durumlarında bu anlam ve kullanılış ayırtısı iyice belirir. Durum takılarıyle çekimlenişlerinde birbirlerine pek benzerler. Ayırt edilmeleri için dikkat ister:

Okumağı severim, okumağa başladı...
Okumayı severim, okumaya başladı...

Birincilerde devinme (hareket) anlamı daha çok sezilmektedir.

2) Eylemlik olan -mek'li sözcükler: a) Çoğul eki almaz. b) çağımızda belirtili ad takımlarına girmez; yani tümleyen ve tümlenen takısı almaz:

Ol düşmanlığın *kesilmeği* **olmaz**.

(Kelile ve Dimne Çevrisi XVI.)

II. örnekler hem eylemliktir, hem de birer somut ad olarak kullanılır:
Yemek pişiyor. Sütün kaymağı, çakmak taşı...

(Türkçe Sözlük.)

İlmek (ilmik) = çözümü kolay düğüm.
Ak sakallı babanın yeri uçmak olsun...

(Dede Korkut)

Âşık mı derim ben ona Tanrı'nın *uçmağın* seve
Uçmak dahi bir tuzaktır mümin canları tutmağa.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

NOT. — *Demek* sözcüğü:

1) Yüklem olur:

Peder, baba *demektir*. Bu ne *demek*?
"Kapı kulu" Hassa askeri (muhafız alayı) *demek* idi.

(Ahmet Rasim.)

2) Bağlaç görevinde kullanılır (bkz. n° 460. XII).

Ben duymamıştım; demek böyle olmuş!?.

3) *Demek* kökünden çekimlenmiş kiplerin, karşılıklı konuşmalarda kullanılışı:

a) Konuşma tümcelerinden önce olur:

Ahmet Cemil dedi ki:

— Ah, neler hissediyorum da tahlil edemiyorum. Bir şey yazmak o duyguların içinden bir şey çıkarmak istiyorum...

MAVİ ve SİYAH (**Halit Ziya Uşaklıgil.**)

b) Bir "ara söz" olarak konuşma tümcesinin içine alınır:

... can sıkıntısından kendimi korumak için:

— Bana şimdi cevap vermeyiniz, dedim, düşününüz.

— Evet, dedi, şüphesiz...

BİR TEREDDÜDÜN ROMANI (**Peyami Safa.**)

c) Konuşmanın sonuna bırakılır:

Hem rica, hem emreden bir sesle:

— Bu alayı yerinden oynatıp düşmanın üstüne atacak zabitleriniz yok mu?

Diye bağırdı.

ÇİMENTEPE (**Süleyman Nazif.**)

Yarı bir baygınlık geçiren Sefer:

"*Yönetim kurulunu çağır bekçibaşı*" dedi inleyerek.

YER DEMİR GÖK BAKIR (**Yaşar Kemal.**)

204. **-meklik.** — Eylemliklerin **-lik** ekiyle pekiştirilmiş olanları da vardır:

Bu *işi yapmadan önce düşünmekliğiniz, sormaklığınız lazımdı.*

Bu tümcedeki **-meklik**, **-maklık** ekleri **-me, -ma** ekleriyle değiştirilince:

Bu işi yapmadan önce düşünmeniz, sormamız lazımdı.

olur. Anlamda bir eksiklik bulunmaz. Tümce ses kakışmasından kurtulur. Bunun için **-mekik** bileşik eki pek az kullanılmaktadır.

Ekin olumsuzu, **-den gelmek**'le öbekleşerek kullanılmıştır:

Yürüdüm, salondan çıktım, Lanet bir daha selam verene! Hem böyle oluşu bir nimet: Yukarıda tanımamaklıktan gelirim. Kurtuldum! kurtuldum! Artık tanımamaklıktan gelmek hakkım.

NİLGÜN (**Refik Karay.**)

205. **-amak**'la TÜREMİŞ ADLAR:

Bas-amak, kaç-amak, tut-amak...

... Bu anlayış, bu güzel davranış... bütün bir millet için ne asil bir *tutamaktır.*

(Bedii Faik.)

Örnekler çok değildir. Ekler köklerle kaynaşmış, kalıplaşmış ve işlek olmamıştır.

206. **-iş** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR:

I. *Giyin-iş, anlat-ış, oku-yuş, gör-üş, duyuş, bekleyiş, uçuş, göremeyiş, atılış, dövünüş, hissettirmeyiş... Arslanın kükreyişi...*
Ay doğuşundan, insan yürüyüşünden belli olur.

(Atalar Sözü.)

Aşağı *yaşayış*la yukarı *görüş* ve *gösteriş* arasında baş döndürücü ayrılık, gören göze yaş, duyan kalbe acı getirir.

(Falih Rıfkı Atay.)

Her yiğidin bir yoğurt yişişi var.

II. *Kurtuluş savaşı, satış devam ediyor. Okulların açılış günü belli oldu. Gösterişi sevmem. Sabah yürüyüşüne çıkalım...*

Türeyişi. — **-iş** çok işlek bir ektir. Her eylemin köküne, gövdesine gelir. Ünlü uyumuna göre değişerek: -iş, -ış, -uş, -üş olur. Sözcüğün sonu ünlü ise Türkçede iki ünlü yan yana gelmediğinden – araya kaynaştırma harflerinden "**y**" girer:

Bekle-y-iş, anla-y-ış, okuyuş, gözleyiş...

Anlamı. — **-iş** yapılı adların anlam özelliğini kavramak için her birinin kullanıldığı yere, tümceye dikkat etmek gerek. Yukarıdaki örnekleri numara sırasına göre inceleyelim:

I. *Orhan'ın giyinişi* (giyinme biçimi), *öğretmenin anlatışı* (anlatma biçimi), *Ali'nin okuyuşu* (okuma biçimi) güzeldir.

Görülüyor ki bu adların hepsinde **-iş** ekinin kattığı bir "biçim" anlamı vardır. Onun için:

Onun giyiniş biçimi okuyuş biçimi anlayış biçimi başkalarınkine benzemez. tümcesindeki biçim sözcükleri fazladır. Eski terimiyle **haşiv**'dir. Böyle kıtıklı konuşmaktan, hele yazmaktan çok çekinmek gerek.

"Bir" belgisiz sıfatıyla tümlenen **-iş** yapılı adlar kendi köklerinden bir eylemle öbekleşince söze abarttı anlamı siniyor:

...burada terbiyesiz ağzını *bir açış açtı.* Aman Allahım, sığınacak yer aradık.

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Koşu başladı, Tezcan, doru atıyla bir *atlayış atladı*, herkes heyecanla sarsıldı.

II. örneklerde **-iş** yapılı sözcükler biçim anlamından sıyrılarak oluş, kılış, iş anlamlı birer soyut ad olmuşlardır.

NOT. — Sözcükler, anlam inceliklerini, özelliklerini kullanıştan alır. **-iş** yapılı adların da biçim anlamından sıyrılıp sıyrılmaması kullanışına göredir:

Yağmurun dünkü yağışına (yağma biçimine) *dikkat ettiniz mi*?
Gene yağış başladı (bunda biçim yoktur).

-( )ş ekinin, görev ve anlam değişikliğiyle ad soylu sözcüklere de geldiğini gösteren örnekler var:

Gün-eş, gen-iş, koğ-uş (koğuk, koy = boş - J.D.)
Gök-göğüş, mavi-ş...
İbiş (İbrahim), *Aliş, Memiş* (Mehmet), *Fatuş* (Fatma)...

NOT. — **-iş** ya da **eş**'li birçok ad – ortak kökler gibi – eylem tabanı da olmuşlardır (bkz. n° 56):

Görüş, alış, oynaş, döğüş, güreş, yarış, itiş kakış, sarmaş dolaş, savaş, barış uğraş...

207. **-ici** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. *Kesici alet, besleyici gıda, yırtıcı kuş, koşucu, yüzücü gençler, düşündürücü konular, yıkıcı, bölücü akımlar...*

II. Dinleyiciler, satıcı geçiyor; alıcısı yok...

Türeyişi. — **-ici** çok işlek bir ektir. Anlam gerektirirse her eylem kökünün ve gövdesinin sonuna gelir:

a) Ünlü uyumuna göre -içi, -ıcı, -ucu, -ücü olur.

b) Ünlülerle biten kök ve gövdelere **y** kaynaştırma harfiyle gelir.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler anlam türlerine göre sıralanmıştır:

I. **ici**, sonuna geldiği eylem kök ve gövdelerini "yapmaya, kılmaya, yarayan; iş edinen, huy edinen; ustalıkla yapan..." anlamlarında sıfat yapmıştır:

Dolaş da *yırtıcı* arslan kesil behey miskin!
Niçin yatıp kötürüm tilki olmak istersin?

(Mehmet Akif Ersoy.)

Orman kalıntıları içinde Edremit'e doğru bakınca... eski deyimiyle "şahane" bir görünüş, *ezici* değil göz *alıcı* ve gönül *çekici*...

(Falih Rıfkı Atay.)

Atatürk devrimleri, Türk topluluğunu gerilikten, *soysuzlaştırıcı* ve *batırıcı* gelenek ve göreneklerden kurtarmak, onu Batı toplulukları içine *katıcı* yeni bir yaşayış düzeni kurmak içindir...

(Falih Rıfkı Atay.)

...*kurtarıcı* devrimler...

II. örnekler adlaşmıştır (bkz. n° 182).

208. **-(i)nti** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR:

I. Serpinti, kıtıntı, kırpıntı, döküntü, sızıntı, süprüntü, birikinti, kazıntı, yıkıntı, çöküntü, ilinti, esinti...

II. Bulantı, buruntu, kaşıntı, kuruntu, sıkıntı, üzüntü, boğuntu, çarpıntı, tiksinti, ıkıntı, iğrenti, özenti, bozuntu, sığıntı, boğuntu...

...uyuyamayan gözlere dolan karanlıklar kalplerde başka âlemlere ait ne *ürküntülü* hisler doğurmaz.

SON ARZU **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

III. Akıntı, toplantı, gezinti, çalkantı, sallantı, sarsıntı, girinti, çıkıntı...

IV. Uyuntu (uyuşuk, miskin)...

Türeyişi. — **-(i)nti** işlek bir ektir. Birçok eylem köklerine gelir:

a) Dar ünlüdür; kökün son hecesine uyarak -(i)nti, -(ı)ntı, -(u)ntu, (ü)ntü olur.

b) Ünlü ile biten köklerde ekin başındaki **i** düşer:

Topla-ntı, çalka-ntı, söyle-nti...

Anlamı. — Örnekler numara sırasına göre incelenecek:

I. örnekler, önemsiz sayılan, küçümsenen varlıkların adıdır:

Ben odaya göz gezdirdim. Öyle utanıp kızaracak, yerlere geçecek *döküntü, saçıntı* yoktu.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

II. numaradaki sözcükler de sevimsiz hallere ad olmuştur.

III. numaradakiler, yukarıdaki önemsizlik, sevimsizlik anlamlarından sıyrılmıştır.

IV. Uyumak ya da *uymak* eylemliğinden türeyen *uyuntu* sözcüğü sıfatlaşmış olduğu halde sevimsizlik ayırtısından kurtulamamıştır.

Yeni sözcükler:

Söylenti: ötede beride söylenen laflar, şayia.
İvinti: çabukluk, sürat. *İvinti yeri:* akar sularda hızlı akan yer.
Ayrıntı: bir şeyden ayrı olmakla birlikte onu tümleyen parça, feri.

Ayrıntılar: bir şeyin bu tür parçaları, teferruat, tafsilat.
Orantı: İki oranın eşit olması, tenassüp.
Saplantı: bir kimsenin saplanmış olduğu ve kendini kurtaramadığı yanlış düşünce, "fikr-i sabit".

Görüntü, uzantı...

(Türkçe Sözlük.)

Falih Rıfkı Atay'ın 10.IV.1955 sohbetinin başlığı **evlenti**'dir. Bir devlet başkanının ikinci evlenişini konu edinmişti.

Özentili kalbimde bütün çizgileriyle;
Bin bir kıyı, bin bir tepesiyle,
Bin bir gecesiyle...

İSTANBUL UFUKTAYDI (Yahya Kemal Beyatlı.)

209. **-ti** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR:

a) Bağırtı, patırtı, şangırtı, sızıltı, şapırtı...

Mavi gök kubbesi, sanki duvarları ufukta son bulan tanrısal bir tapınak oldu. Ağaçlar *hışırtısını, deniz mırıltısını* ve rüzgar *uğultu*sunu kesti.

KURULUŞ ve FETİH DESTANI (Cahit Tanyol.)

b) Kızartı, sarartı, yeşerti, belirti, ağartı, ürperti, bunaltı, buyrultu, kızıltı, doğrultu (bkz. n° 235)...

Ateşin *kızıltı*larıyla dolu sarı gözleri, genç bir kadınınki gibi yaşamaya... iştahlı.

YAŞAMAK GÜZEL ŞEY BE KARDEŞİM (Nazım Hikmet.)

Türeyişi. — **-ti** eki:

a) Daha çok, **-ir** ya da **-il** parçasıyla uzatılmış yansımalı eylem gövdelerine gelmektedir.

b) **r** ya da **l** ile biten iki heceli eylem gövdelerine geliyor ve ünlü uyumuna göre değişiyor.

Anlamı. — **-(i)nti** ekiyle türemiş sözcüklerin çoğunda önemsizlik, sevimsizlik anlamı vardır (bkz. n° 208). **-ti** ile türemiş sözcüklerde de:

a) Azlık ayırtısı var gibidir: *Kızartı* ile *kızarma* arasındaki gibi.

b) *Öğürtü* sözcüğü, anlam özelliği bakımından *bulantı*'dan farksızdır.

210. **-(i)m** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR:

I. İçim, pişirim, kesim, atım, çiğnem, yudum, tutam, dilim, doyum...
II. Bağ bozumu, koç katımı, koyun kırkımı...
III. Kıvrım, büklüm, kaldırım, takım, giyim, kuşam, biçim, tutum, çalım, uçurum, doğum, ölüm, sevim, seçim, geçim, koşum, düğüm, yıldırım...

IV. Sağlam, bağlam, yaylım (ateş)...

Türeyişi. — **-(i)m** eki işlektir. Birçok eylem kök ve gövdelerine gelir. Dar ünlüdür:

a) Kök ve gövde ünsüzle bitiyorsa ek **-im**'dir. Ünlü uyumuna göre değişerek -im, -ım, -um, -üm olur.

b) Kök ve gövde ünlü ile bitiyorsa ekin ilk harfi **i** düşer:

Çiğne-m, anla-m, yükle-m, kuşa-m, sağla-m...

c) Birkaç sözcükte ek geniş ünlü almıştır: *Tutam, buram...*

ç) Ad soylu sözcüklere getirilmeye başlamıştır

NOT. — **-im** yapılı adlara benzeyen epeyce sözcük var:

Tulum, sırım, yardım, erdem, salgım, kötürüm, üzüm, kıvılcım, yordam...

Bunların türemiş olup olmadıkları, inceleme konusu olabilir.

Anlamı. — **-im** yapılı sözcükleri inceleyelim:

I. örneklerde nicelik (miktar) ayırtısı var:

İçim = bir defada içilecek miktar: iki *içim* ilaç.

Bir *yudum* su, bir *tutam* ot, iki *atım* barut, üç *kesim* börek...

Bu anlamda kullanıldığını gösteren eski örnekler:

Bir sağım süt: bir sağışta sağılan süt.

Bir biçim kağun: bir dilim kavun.

Bir tizim yidcu: bir dizi inci.

(D.L.T. XI.)

II. örnekler, yinelenen eylemleri anlatmaya yarıyor.

III. örneklerde nicelik ayırtısı yoktur. Çeşitli anlamlarda adlardır.

IV. sıfattır.

Yeni türetilmişlerden birkaç örnek:

...bugünkü *tutum* ve *gidimi* beğenmeyenler vardır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Verim, eylem, yüklem, durum, oturum, akım, üretim, tüketim, yönetim, yaşam, istem, ortam, deprem, dindirim, solunum.

-(i)m yapılı kimi sözcükler yinelenince anlatıma abartı sindirir:

a) Birer sıfat öbeği olur (bkz. n° 177-IV).

Kıvrım kıvrım saçlar, takım takım giysiler...

b) Belirteç öbeği olur (bkz. n° 411-IV):

Tıklım tıklım dolu odalar, sürüm sürüm sürünesice, adım adım gezdiğim yerler...

NOT. — **-(i)m**'le türemiş adlar **-li** alarak sıfat olmuşlardır:

Gelimli gidimli dünya, âhır sonucu *ölümlü* dünya.

(Dede Korkut.)

NOT. — Ad soylu sözcükte de **-(i)m** eki:

— Delikanlı, bana dikkat et... Ben kaç yaşındayım. Böyle *küllüm*leri yutar mıyım?

— Affedersin baba, biz *küllüm*cü değiliz. *Küllüm* nasıl yutulur, nasıl yutturulur bunu da bilmeyiz.

— Siz *küllümcü* değilsiniz de ya nesiniz? Deminden beri söylediğiniz abuk sabuk lafları köylü aklı ile sahiye almak istedim. Fakat şimdi anlıyorum ki bunların içinde dişe dokunacak bir doğrusu yok... Siz *küllümcü* değilsiniz ha... Ondan daha berbat bir şeysiniz.

MEZARINDAN KALKAN ŞEHİT **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

211. **-(e)k** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. Durak, konak, yatak, otlak, kaynak, sığınak, kavuşak-kavşak, tapınak...

II. Elek, ölçek, tarak, kayak, kürek, kapak, tekerlek, kuşak, dalak...

III. Sancak, saçak, döşek, adak, yalak, istek, dilek, kesek, yunak...

IV. Korkak, ürkek, dönek, kaçak, aksak, sarsak, kurak, kıvrak, sulak, dişlek, yuvarlak, toparlak, yedek, uzak, batak, gevrek, titrek, tutsak, atak (genç), *ıslak, aksak...*

V. Baş-ak, sol-ak, top-ak, ben-ek, koç-ak, koza-k...

Türeyişi. — **-(e)k** işlektir; birçok eylem kök ve gövdelerine gelir. Ünlü ile karşılaşınca **e** düşer. Kalın hecelerden sonra **-ak** olur.

Anlamı. — Örnekler anlam çeşitlerine göre sıralanmıştır:

I. örnekler yer adıdır.

II. örnekler aygıt adıdır.

III. örnekler bu iki anlamdan kaymış somut ve soyut adlardır.

IV. örneklerin bolluğu gösteriyor ki bu ekle pek çok sıfat türemiştir.

V. **-(e)k**'in, pek az da olsa, ad soylu köklere geldiği görülmektedir.

NOT. — **-le** ile biten eylem tabanlarındaki – yer anlamlı – **-k**'ler aşınmıştır (bkz. n° 41-III):

Kışlak>kışla, yaylak>yayla, tarla...

NOT. — **-(e)k** ekiyle kurulmuşa benzeyen örgen adları çoktur:

Kulak, bacak, yanak, tırnak, böbrek, dalak, yürek, göbek, parmak...

-(e)k ile biten örgenlerimizin çokluğu bakışları çekmektedir. Birkaç örnek daha:

Şakak, bilek, topuk, ayak, kürek, gırtlak, kucak, dirsek, damak, kıkırdak, kemik, kuyruk, ilik, kök, yaprak, kirpik, aşık, kaşık...

Yeni sözcükler. — Son yıllarda bu ekle türemiş sözcükler artmıştır. Bunlardan:

a) Bir kısmı yeniden kullanmaya başlanan unutulmuş sözcüklerdir: *Erek, kayak, sapak...*

b) Yeniden türetilenler de var: *Uçak, çıkak, yutak, bellek, tapınak...*

212. **-(e)nek** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER:

I. Gel-enek, gör-enek, kes-enek, sağ-anak, tutanak, boğanak, bakanak...

II. *Der-nek, ör-nek, yığ-ınak, duy-nak, oku-nak,* ya da *okun-ak* (okunaklı)..

Türeyişi. — Eylem köklerinden birkaçına **-enek**, birkaçına da **-nek** gelmiştir. Ek, son yıllarda sözcüklerin türemesine yaramış, böylelikle de işlek olmaya başlamıştır.

NOT. — *Yığınak* sözcüğünde eki köke bağlayan ünlü **ı**'dır.

Bu, ad soylu *yığın* sözcüğünden **-ek**'le türemiştir, denilebilir (bkz. n° 211-V).

Anlamı. — Örneklerde anlam çeşitlidir:

a) *Bakanak* (koyun ve keçi gibi hayvanların çatal tırnağı).

Duynak (at, eşek, gibi hayvanların tek tırnağı).

Bu iki kökte kalıplaşma olayı büsbütün kesinleşmiş ve türeme anlamı sezilmez olmuştur.

b) Öbürlerinde süre ile oluşma ayırtısı sezilmektedir.

Yeni sözcükler. — Dil devriminden sonra sık sık kullanılmaya başlanan *kesenek, tutanak,* sözcükleri diriltilmiş, *gelenek, ödenek, yetenek, seçenek, gözenek...* türetilmiştir. Son yıllarda kullanılmaya başlanan *olanak* başarılı bir türetme olmuştur. *Ekenek* de güzel:

Yanık sesi köyün içini doldurup taşıyor; kırlara, bayırlara, ekeneklere yayılıyordu.

TIRPAN (**Fakir Baykurt.**)

Dahası da var: *Düzenek* = plan:

Yunanlı dostların Kıbrıs'ta yaptıkları askeri yığınağı ve askeri *düzeneği* bile görmezlikten gelmiştir Türkiye. HALKEVİ DERGİSİ (**Ali Dündar**).

Bir okul *geçeneğinin* değişmez kurşun rengi ikindisinde... (**Firuzan.**)

Geçenek = koridor:

213. **-(i)k** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. Kesik, kırık, yırtık, açık, saçık, çarpık, bozuk, basık, sökük, yarık, çözük,çatık, tutuk, kısık, kıvrık, sıyrık, yoluk, süzük, dökük, silik, oyuk, boğuk, yumuk, ezik, asık, donuk, devrik, kavruk, savruk, ayrık...

II. Bitişik, yanık, soluk, uçuk, artık, kopuk, kabarık, donuk, sönük, bulanık, alışık, yapışık, tıkanık, gücenik, karışık, şımarık, yılışık, çürük, soğuk, sarkık, yatık, düşük, kalkık, inik, çapraşık, bulaşık, dolaşık, sırnaşık, yatık. buruşuk, yitik, çökük, ilişik, uyanık, dağınık, karmaşık...

Gözleri yarı *kapanık, uyuşuk, kırpışık* düşünür.

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

III. *Bölük, sırık, buyruk, sarmaşık, katık, öksürük, aksırık, hıçkırık, üfürük, soluk, konuk* (misafir), *gedik, kazık, tanık, incik, becerik,* (li), *delik, yayık, sarık, soğuk, uçuk, sarmaşık...*

IV. Topuk, kabuk...

Türeyişi. — **-(i)k** işlektir; pek çok eylem köklerine ve gövdelerine gelmiştir:

a) Ünlü uyumuna göre değişerek -ik, -ık, -uk, -ük olur.

b) Ünlülerle karşılaşınca **i** düşer. Böyle sözcüklerin **-(e)k** ile mi (bkz. n° 211). **-(i)k**'le mi türediğini kestirmek için anlam özelliğini bilmekten başka yol yoktur.

c) "*Kavruk, savruk, kıvrak, ayrık, devrik, buyruk, çevik...*" örneklerinde **-(i)k** eki gelince eylem köklerinin ikinci hecelerindeki dar ünlüler düşüyor (bkz. n° 41-II); böylece gövdede değişiklik oluyor.

ç) IV. örneklerde **-(i)k** eki ad köklerine gelmiştir.

Anlamı. — **-(i)k** ekiyle türemiş sıfatlar, türedikleri eylemlerin geçişli, geçişsiz olduklarına göre ikiye ayrılır. Örnekler de buna göre seçilmiş ve sıralanmıştır:

I. örneklerin türediği kökler **geçişli**'dir; sıfatlar da **edilgen** anlamlıdır (bkz. n° 333).

II. örneklerin türediği kökler ve gövdeler **geçişsiz**dir; sıfatlar da **etken** anlamlıdır (bkz. n° 334).

Bu ayrımı açıklamak için iki kümeden alt alta örnekler yazarak inceleyelim:

a) *Kesik* = kesilmiş, *kırık* = kırılmış, *açık* = açılmış, *çözük...*

b) *Yanık* = yanmış, *çıkık* = çıkmış, *düşük* = düşmüş, *çürük...*

Görülüyor ki:

a) Birinci satırdaki örneklerin anlamlarında birer **-il** var.

b) İkinci satırdakilerin anlamlarında bu **-il** yoktur.

-il edilgenlik ekidir (bkz. n° 345).

Bu anlam ayırtısını örneklerde bir kez daha görelim:

O koca ebniyenin *sarkık* saçakları, *kırık* kafesleri, *dökük* kapakları, *çarpık* kapıları...

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

NOT. — Kimi anlamlarıyla geçişsiz, kimi anlamlarıyla geçişli olan eylemlerden **-ik** ekiyle türemiş olanlar da **etken** anlamlı olur: *Değişik, çıkık, dolaşık...*

Yeni sözcükler. — Türetme kolaylığı yüzünden, sözlüklerimizde olmayan yeni sözcüklerin kalemlerden aktığını görürüz:

Hep iç âleme *çevrik* bakışları...

Türkiye'de *yerleşik* bazı İsviçre firmaları...

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Tesbihböceği gibi *kaçınık* yaşamak...

(Behçet Necatigil.)

İçerik: Bir şeyin içinde bulunan nesne "muhteva": *Batık:* suya batmış. *Yaratık, karmaşık, çelişik, bakışık* = simetrili...

(Türkçe Sözlük.)

Son yıllarda en çok kullanılan yeni sözcüklerin başında "*dönük*" gelir. Türkçe Sözlük'te (arkasını çevirmiş) anlamıyla saptanmıştır. Oysa son kullanış, bu anlamın tam karşıtıdır. Sözlüğün son baskısında 2. anlamı "yöneliş"tir:

Halka dönük yayınlar... Öğrenciye dönük yönetim... Bilime dönük...

Bu türeyişten örnekseme yoluyla *yönelik* doğmuştur.

III. örnekler addır.

214. **-gin** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. *Gergin, kırgın, yorgun, süzgün, üzgün, ezgin, tutkun, vurgun, düzgün, yaygın, aygın, baygın, seçkin...*

II. *Bezgin, kızgın, bitkin, coşkun, taşkın, dalgın, uygun, pişkin, solgun, düşkün, olgun, küskün, durgun, girgin, azgın, dolgun, yatkın, yetişkin, şaşkın, şişkin...*

Dilbeste Hanım, saçlarını açık sarıya boyamasına rağmen *çökkün.*

NİLGÜN II. (Refik Halit Karay.)

III. *Gezgin, geçkin, aşkın...*

IV. *Dizgin, yangın, baskın, soygun, sürgün, vurgun...*

Türeyişi. — **-gin** eki işlektir:

a) Bir — pek az da iki – heceli eylem köklerine gelir.

b) *Darılmak, bayılmak, ayılmak, çıldırmak...* eylemlerinin gövdeleri ikişer hecelidir. **-gin** eki bunların birinci hecelerine eklenmiştir:

Dar-gın, bay-gın, ay-gın, çıl-gın...

c) **-gin** uyuma ve benzeşmeye göre değişerek -gin, -gın, -gun, -gün; -kin, -kın, -kun, -kün olur.

Anlamı. — Ayrıntılarına göre dizilmiş örnekleri sırasıyla inceleyelim:

I. örnekler, **geçişli** eylem köklerinden türemiştir; **edilgen** anlamlıdır.

II. örnekler, **geçişsiz** eylem köklerinden türemiştir; **etken** anlamlıdır.

Bu ayrımı açıklamak için iki kümeden alt alta örnekler yazarak inceleyelim:

1) *Gergin* = gerilmiş, *kırgın* = kırılmış, *yorgun* = yorulmuş...

2) *Bezgin* = bezmiş, *kızgın* = kızmış, *coşkun* = coşmuş...

Görülüyor ki:

Birinci satırdaki örneklerin anlamlarında birer **-il** var;

İkinci satırdaki örneklerin anlamlarında bu **-il** yok.

-il edilgenlik ekidir (bkz. n° 213, 345).

Bu kurala aykırı gibi gözüken bir sözcük var: *keskin.*

Kesmek eylemi geçişlidir. Bu eylemden **-gin**'le türemiş sözcüğün (kesilmiş, kesilen) anlamında olması kurala daha uygun düşerdi. Buna bakarak *keskin*'i kuraldan kaymış sayabiliriz. Türkçede kuraldan kayma, kurala aykırılık yok gibidir. İyice incelenirse *keskin*'deki bu kurala uymayışın nedeni anlaşılır: Çok eski çağlar, örnegin yontma taş çağı düşünülürse, bir taşın kesici olması için iyice yontulmuş, yani kesilmiş = **keskin**, olması gereği kendini gösterir. Buna dayanarak şu yargıya varabiliriz: *Keskin*, kural dışı türemiş değil; çağlar boyunca anlamında ufak bir değişiklik olmuştur.

Son yıllarda kullanılmaya başlanan *bilgin* sözcüğü de böyledir. Bu sözcük de Pavet de Courteille'in Şark Türkçesi Lugati'nden alınmıştır. Doğrusu *bilgen* olabilir. Adı geçen sözlükten *bilgen* fişinin gelmemesi kesin yargıya engel olmaktadır.

III. *Gezmek, geçmek, aşmak*, eylemleri hem geçişli, hem geçişsizdir. Bunlardan **-gin**'le türemiş sıfatlar – geçişsiz köklerden türemişler gibi – etken anlamlıdır (bkz. n° 213 not, 335 not).

NOT. — **-gin** ekiyle türemiş sıfatlar, edilgenlik ve etkenlik bakımından **-ik** ekiyle türemişlere benzer. Aralarında küçük anlam ve kullanış ayırtıları var. Bir kökten türemişleri karşılaştırınca bu ayırtı ortaya çıkar:

Kırık - kırgın, tutuk - tutkun, düşük - düşkün, bitik - bitkin...

İlk bakışta iki yönden küçük ayrılık göze çarpıyor:

1 — a) **-ik**'le türemişler dış niteliklere yakışıyor:

b) **-gin**'le türemişler iç niteliklere yakışıyor:

a) *Kırık dal tutuk kol, yatık merdiven...*

b) *Kırgın gönül, tutkun genç, yatkın kumaş...*

2) **-gin**'le türemiş sıfatlarda daha köklü, daha derin bir nitelik anlamı seziliyor.

Bu görüşleri kesin saymamak gerek. Çünkü sözcüklere anlam özelliklerini kazandıran kullanıştır ve kullanış, türeyişten üstündür. Onun için **-ik**'le ve **-gin**'le türemiş sözcüklerden her birinin anlam özelliklerini genel kullanıştan çıkarmak gerek:

Eskiden de *kudurgun*du, şimde beter oldu.

YER DEMİR GÖK BAKIR (Yaşar Kemal.)

IV. örnekler somut ve soyut adlardır.

-gin ekiyle türemiş yeni sözcüklerden birkaçı:

Etkin, belirgin, ilişkin...

215. **-gen** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER:

I. Çekingen, sokulgan, döğüşken. çalışkan, unutkan, alıngan, atılgan, konuşkan, sırıtkan, çığırtkan, bağırgan, somurtkan, yapışkan, dövüşken, övüngen, uyuşkan, kırılgan, olağan, ergen (ermek'ten sinn-i büluğa varıp da henüz evlenmemiş - Kamusu Türki.), *alışkan, sıkılgan. üşengen, küseğen,* (küstümotu), *ivgen* (aceleci, süratli, tez... Lehçei Osmani), *kaygan...*

II. Isırgan, kesken (elbise kesen küçük fare), *sergen, yatağan, yelken*[1]...

Türeyişi. — **-gen** eki işlektir:

a) Uyuma ve benzeşmeye göre değişerek -gen, -gan, -ken, -kan olur.

b) İki heceli eylem kök ve gövdelerine geliyor.

c) *Ol, vur, yat, kay, küs* kökleri **a** seslisiyle uzatılmış, ek de **-ğan** olmuştur: *Olağan, vurağan, yatağan, küseğen, kayağan (kaygan)* da var.

ç) Bir heceli köklere **-gen, -ken** olarak geldiği azdır: *Ergen, kesken, yelken kaygan...*

Anlamı:

I. örneklerin hepsi sıfattır. **-gen** yapılı sıfatların anlam özelliğini belirtmek için **-en** türeyişli sıfatlarla karşılaştıralım (bkz. n° 225):

---

1) **Yelken** sözcüğünün rüzgar demek olan, "yel" adından çok, "yelmek"ten türemiş sayılması kuralı daha çok okşar. Ahmet Vefik Paşa Lehçei Osmani'de "yelmek" sözcüğünün uçup koşmak anlamında olduğunu yazdıktan sonra şu atasözünü örnek getirir: **"Yeler onmaz, karnı doymaz; yuvalanan taş yosun tutmaz."**

Çalışan işçi, bağıran adam, döğüşen horoz, övünen kişi...
Çalışkan işçi, bağırgan adam, döğüşken, horoz, övüngen kişi...

a) Birinci satırdakiler eylemi sadece yapan demektir.

b) İkinci satırdakilerde ise hem süre, hem abartı ayırtısı belirir.

Divanü Lûgat-it-Türk'teki örneklerin pek çoğunda bu süre ve abartı anlamı vardır:

Kurutgan (çok kurutan), *taşıtgan* (çok taşıtan), *kötürgen* (her zaman yük götüren), *keçürgen* (daima suçu bağışlayan)...

II. örnekler addır.

Yeni sözcükler. — **-gen** ekiyle türemiş yeni sözcükler, bu ekin daha işlek olacağını göstermektedir: *Gezegen, saldırgan, durağan, iletken, sürüngen, değişken, devingen, etken, edilgen...*

Konuşma kültür ister. İncelik ve nükte ister. Sözde tat tuz ister. *Değişkenlik ister.*

Konuşma kültür ister. İncelik ve nükte ister. Sözde tat tuz ister. *Değişkenlik* ister...
... bizim konuşma kusurlarımızdan biri *takılganlıktır*. Zihnimizin takıldığı şey üzerinde dönüp dolaşmak...
(Falih Rıfkı Atay.)

Bilmem Sakallı Celâl dostum şimdi nerelerdedir? Pek atılgan bir yeni fikir *kapılganı* idi.
(Falih Rıfkı Atay.)

Islandı yüzüm gözüm ellerim
Köpürgen denizlere döndü.
(Oğuz Kâzım Atok.)

216. **-gi** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR:

I. Silgi, çalgı, burgu, sürgü, kargı, açkı, atkı, bileği, kaşağı (kaşamak'tan Kamusu Türki)...

II. Saygı, sevgi, duygu, bilgi, görgü, sezgi, ilgi, kurgu...

III. Biçki, vergi, çizgi, örgü, sergi, ezgi, çözgü, büzgü...

IV. Kuşku, kaygı...

Türeyişi. — **-gi** eki işlektir. Dar ünlüdür. Daha çok bir heceli eylem köklerine gelmektedir. Uyuma ve benzeşmeye göre değişerek sekiz biçime girer: -gi, -gı, -gu, -gü, -ki, -kı, -ku, -kü.

NOT. — *Bileği* ile *kaşağı* ikişer heceli köklerden türemiştir: **g**, iki ünlü arasına düştüğü için **ğ** olmuştur.

Anlamı. — Örnekler numara sırasına göre incelenecek:

I. örneklerin hepsi de aygıt adıdır.

II. örnekler soyut addır ve çoğu duygularımızın adıdır.

III. örnekler yukardaki anlam özellikleriyle ilgisi olmayan adlardır. Çeşitli anlamdadırlar.

IV. Sonlarında -gi, -ki bulunan bu sözcükleri ekle köke bölmek, türemiş olup olmadıklarını kestirmek dilbilgisinin yetkisini aşar. Böyle sözcükler kök saymak daha uygun olur.

Yeni sözcükler. — Bu ekle türetilmiş yeni sözcüklerimiz az değildir:

Vurgu, yetki, etki, bitki, tutku, algı (son iki sözcük tinbilim terimlerindendir.), *bulgu, olgu, sungu, dergi, katkı, dizgi, yargı...*

217. **-ge** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER:

1. Eylem köklerinden türemiştir:

Yon-ga, süpür-ge, dal-ga, oyul-ga (oyulgalanmak), *kavurga, bilge* (= bilgin, hakim):

Yazmas atım bolmaz – Yanğılmas bilge bolmas =
Şaşmadık atış olmaz – Yanılmadık bilgin olmaz.

(Divanü Lügat - it - Türk XI.)

II. Ad soylu sözcüklerden türemişler:

Baş-ka, öz-ge, diz-ge (dizlik bağı, jartiyer - Söz Derleme Sözlüğü, Tarama Sözlüğü, Kamusu Türki)...

Yan-ge (yanca giden sağdıç kadın, yenge - Lehçei Osmani).

III. Türemiş oldukları sanılanlar:

Yenge, karga kaburga, omurga, acırga, kasırga...

Ek. işlek değildir. Kökle ek kaynaşmış ve kalıplaşmıştır.

Yeni sözcükler:

Önerge, bölge, belge, sömürge, gösterge, yönerge, genelge, bildirge...

218. **-i** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. Dizi, yapı, çatı, sürü, yazı, ölçü, korku, batı, doğu, dolu, koşu, sayı, tartı, örtü, saçı (gelin başına saçılanlar - K.T.), *umu*:

Karangu dün içinde yol azsan umun nedir?
Karanu dün içre yol azsam umum Allah.

(Dede Korkut.)

II. Yarı, ölü, dolu, ayrı, sıkı, şaşı, duru, aşırı, götürü...

Türeyişi. — **-i** işlek bir ektir:

a) Daha çok, bir heceli eylem köklerine gelir ve ünlü uyumuna göre değişerek -i, -ı, -u, -ü olur.

Bu ekin eskiden **-iğ** biçiminde olduğu görülüyor:

Uluğ, ölüğ, yakığ, soruğ, sürüğ, kamuğ, kapığ, pusuğ, sürüğ...
Ulu, ölü, yakı, soru, sürü, kamu, kapı, pusu, sürü...
(Divanü Lügat - it - Türk.)

b) **r** ile biten iki heceli eylem tabanlarına da gelmektedir: *Götürü, aşırı...*

Anlamı. — Örnekler çeşitlerine göre sıralanmıştır:

I. Türlü anlamda soyut ve somut adlardır.

II. Sıfattırlar.

Yeni sözcükler. — **-i** ekiyle son yıllarda epeyce terim türemiştir:

Açı, artı, eksi, bölü, kazı, gezi, çarpı, başarı, konu, güldürü, gösteri, saldırı, batı, doğu, duyu, sıvı, anı, veri, güdü (içgüdü), *duyuru, bildiri, eleştiri...*

219. **-(in)ç** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. Sevinç, usanç, kazanç, üşenç, inanç, övünç, urunç (= rüşvet - D.L.T.)
Divanü Lûgat-it-Türk'te şu sözcükler de var:

1) **Ürkünç** = Ürkmeyi gerektiren, ürküntü:

Ürkünç bolup ürkildi =
Ürküntü olup ürküldü.

2) **Sakınç** = Sakınacak şey, kaygı.

Biraz değişik olarak şunlar da var:

3) **Kusınçığ** = Kusmayı gerektiren, iğrenç;

4) **Ohşançığ** = Okşamayı gerektiren, sevimli.

Kuş balası kuşınçığ it balası ohşançığ.

Dede Korkut Kitabından da iki örnek: *Kakınç, tuhınç:*

II. Korkunç, gülünç, ığrenç, ödünç, kıskanç...

Türeyişi. — a) Eylem köklerinin sonlarına, ünlü uyumuna göre değişen **-inç** gelir.

b) Ünlülerle biten eylemlerde ekin başındaki **-i** düşer: *Korku-nç.*

c) Kökün sonunda **n** varsa yalnız **ç** gelir: *Usanç, kazanç...*

ç) *Ödünç*'te kökün sonundaki "e" düşmektedür: *Öde-inç <ödünç.*

d) **-ç** eki ad soylu sözcüklere de gelmiştir:

Anaç (tavuk), *babaç, ataç* (bkz. n° 219/d)...

Anlamı. — Örnekler anlam bakımından iki kümeye ayrılmıştır:

I. Soyut adlar.

II. Sıfatlar. Bu sıfatların çoğunda, köklerindeki eylemin nedeni olan ya da onu gerektiren anlamı vardır:

Korkunç (korkmaya neden olan), *gülünç*, *iğrenç* (gülmeye, iğrenmeye etmen olan) *demektir*. *Ödünç* (ödenmesi gerekli) anlamındadır...

NOT. — **-(in)ç**'le türemiş sözcüklerde sondaki **n**'den gelme bir öze dönüşlülük ayırtısı sezilmektedir.

Yeni sözcükler:

Bilinç, *basınç*, *inanç*, *sapınç*, *ilginç*, *bulunç* (vicdan)...

220. **-(e)ç**, **-(i)ç** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER:

Tokaç, *güleç*, *kıraç*, *güveç*, *bakraç*, *topaç*, *kulaç* (kol-aç), *yamaç*, *gömeç*, kireç, çekiç, tıkaç...

Yeni sözcükler:

Bağlaç, *belirteç*, *koşaç*, *ulaç*, *tümleç*, *süreç* (bkz. n° 219)...

221. SONUNDA **-e** EKİ BULUNAN SÖZCÜKLER:

Yara, *kısa*, *sapa*, *kerte*, *kese* (yoldan), *çevre* (çevimek'ten), *çala* (kılıç), rast*gele*, *göre*, *geçe*, *gele*, *tıka basa*, *sapa*, *erte*, *koşa*, *kaya*, *ortaklaşa*...

Türeyişi. — Daha çok bir heceli eylem köklerine gelir. Ünlü uyumuna göre değişerek **-e**, **-a** olur. **-leş** ekiyle türemiş eylem tabanlarına da gelir.

Anlamı. — Örnekler türlüdür: Ad, sıfat, belirteç olanlar da vardır.

Bu ekle son yıllarda türetilen *süre*, *evre* (evirmek'ten) sözcükleri başarılı olmuştur.

222. **-geç**, **-giç** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. Süzgeç, *kıskaç*, *yüzgeç*, *başlangıç*, *dalgıç*, *burgaç*,*bizlengiç* (hayvanı yürütmek için dürtmeye yarayan ucu iğneli değnek), *baskıç* (merdiven), *patlangıç*, *yastangaç*, (dayanacak şey, yastık v.b.)...

II. Utangaç, *bilgiç*...

Türeyişi. — Ek az işlektir. Ünlüler uyumuna göre değişerek kalınlaşıyor. Sert harflerle karşılaşınca baştaki **g**, sertleşerek **k** oluyor.

Anlamı. — Sıralanan örneklerden:

I. Birçoğu aygıt adıdır.

II. Sıfat olanlar da var.

-geç ekiyle türetilmiş yeni terim: *İlgeç*.

223. **-in** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

I. Gelin, *ekin*, *akın*, *çıkın*, *tütün*, *sökün*, *yığın*, *satın*, *koşun* (asker), *esin* (rüzgâr, ilham), *oyun*, *çakın*, *satın*...

II. Uzun, yalın...

III. İlkin, gündüzün...

Türeyişi. — **-in** eki işlekçedir:

a) Daha çok bir heceli eylem köklerine gelir.

b) İki hecelilerin de birinci hecelerine gelir:

Oynamak'tan, *oyun*, uzamak'tan *uzun*...

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler numara sırasına göre incelenecektir:

I. örnekler, türlü adlardır.

II. örnek, niteleme sıfatıdır.

III. örnekler, ad soylu sözcüklerden türemiştir.

Yeni sözcükler. — **-in** ekiyle yeniden türeyen veya kullanılmaya başlanan sözcükler: *Basın, yayın, ürün, sayın, çakın, karşın, örneğin*...

NOT. — **-in** yapılı gibi gözüken sözcükler epeycedir:

Boyun, alın, burun, karın, tosun, koyun, sığın, altın, somun, odun, kulun (at ve eşek cinsinin henüz doğmuş yavrusu), *kalın, yoğun, ışın, ürün*...

-in yapılı belirteçler için 407 /n numaraya bakınız.

224. -( )t EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR:

I. Geçit, umut, ölet, öğüt, kurut, yoğurt, kavut, ayırt, sebit (= sevit: Aşk Tanrısı - Kutadgu Biliğ)...

II. Eşit, yaşıt, ağıt, yanıt[1]...

Türeyişi. — **-( )t** eki az işlek sayılıyordu. Kullanılan sözcükler hemen birkaç örnekri. İncelemeler, eski metinlerde ve halk dilinde bu ekle türemiş daha epeyce sözcüğün bulunduğunu gösterdi. Dede Korkut Kitabında şu tümcelere sık sık rastlanır:

---

1) YANIT : "Dönmek döndürmek..." anlamına gelen "yanmak" tan (D.L.T.). Daha doğrusu, bu eylemle ortak kök olan "yan" adından türemiştir (bkz. n; 56):

a) Cevap : söz yanutu(Divanü Lûgat-it-Türk. III. sayfa 28).

Yanıt birdi Aytoldı aydı oğul
Eşitgil sözümni bu iştin tönğül **(Kutadgu Bilig.XI).**

b) Karşılık mükafat:

Tanrı anın yanıtın uçmak vere
Kim günahsız ol kişi Hakka vara.

GARİPNAME **(Aşıkpaşazade. XIV.)**

... Madam kim benim ömrüm bakidir senin hakların unutmayam. Sana anın ivazın eylemeği fursatını ve anın yanutun vermek vaktini istemekte hiç gafil olmayan.

KELİLE ve DİMNE Tercümesi **(Hoca Mesut Gülşehri XIV.)**

Tavla tavla şahbaz atlarım *binitin* olsun.
Katar katar develerim *yükletin* olsun
Kamın akan görklü suyum *içitin* olsun
Kara dağa indiğinde Tanrı sana *aşıt* versin...

-( )t ekiyle türemiş adlar italik harflerle dizilmiştir. Bu örneklere göre:

a) Ünsüzlerle biten yüklem köklerine **-it** gelir.

b) Ünlülerle biten köklerde **i** düşer: *yükle-t.*

c) *Ölet* sözcüğünde ekin ünlüsü geniştir.

ç) **-( )t** ekinin bir heceli ad köklerine geldiğini gösteren örnekler var: *Yaş-ıt, yan-ıt, eş-it, ağıt...* "*Ağıt*" sözcüğü "*ağalamak*" eyleminin kökü olan *ağ* yansıma sözcüğünden türemiştir; ad soyludur.

Anlamı. — I. **-( )t** ekinin anlam özelliğini göstermek için – başta Dede Korkut'tan alınanlar olmak üzere – örnekleri birer birer inceleyelim:

Binit = binme aracı, binek;
İçit = içme aracı, içmeye yarayan nesne;
Yüklet = yükleme aracı, yük hayvanı;
Aşıt = aşma aracı, yolu, yeri;
Geçit = geçme aracı, yolu yeri;
Umut = tımma aracı, duygusu;
Ölet = ölüme sebep olan salgın, kıran...

Bu örneklere göre eylem köklerinden **-( )t** ekiyle türemiş sözcüklerde küçük ayırtılarla bir **araç** anlamı vardır.

-( )t ekiyle türediği halde **araç** olma anlamından sıyrılanlar var: *Öğüt, kurut* (kaynatılmış ve kurutulmuş ayran), *Korkut* (özel ad)...

II. **-( )t** eki adlara:

1) Eşitlik, bir değerde oluş anlamı katmıştır: *Eşit, yaşıt...*

2) Ad soylu sözcüklerden türlü anlamda sözcükler de türemiştir: *Yanıt*[1], *ağıt.*

Yeni sözcükler. — **-( )t** ekiyle (araç) anlamlı yeni güzel sözcükler türetilmiştir:

Taşıt: taşıma aracı nakil vasıtası;

Yakıt: yakma aracı, yakılan nesne:

Birçok taşıtlar akaryakıtla işler. Hava taşıtları da kara ve deniz taşıtları kadar önem kazanmıştır.

NOT. — **-( )t** ekinde (vasıta, araç) anlamı açık olduğu için bu sözcükleri:

1) 228. sayfadaki dip notuna bakınız.

Taşıt vasıtaları, taşıt araçları; yakıt araçları...
biçiminde kullanmak yersizdir ve yanlıştır.

NOT. — t ile biten, türemiş olup olmadıkları kestirilemeyen sözcükler: *Avurt, kanat, tokat, çeşit, söğüt, bulut, çaput, Turgut, Korkut...*

225. **-em** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. Gören göz, *görünen* köy, *bekleyen* arkadaş, *kırılan* gönül, *çalışmayan* işçi, *açılmayan* kapı...

Ağlamayan çocuğa meme vermezler.

(Atalarsözü.)

Şu konuşan, kımıldayan, ağlayan, önüne bakıp *düşünen* insanlar...

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Sizden memleket için, buralarda *çalışan,* ıstırap *çeken* kardeşler için bazı hizmetler isteyeceğiz.

(Reşat Nuri Güntekin.)

II. Düzen (nizam), *döven,* tahtası, *kıran* (salgın hastalık), *Yaradan*'a sığındım...

III. Kök-en, tüm-en, kız-an, sap-an, kol-an, bel-en...

Türeyişi. — **-en** çok işlektir. Bütün eylemlerin kök ve gövdelerine gelir:

a) Uyuma göre kalınlaşarak **-an** olur.

b) Kök ve gövde ünlü ile bitiyorsa – Türkçede iki ünlü yan yana gelemeyeceği için – araya kaynaştırma harfi **y** *gelir.*

Anlamı:

I. **-en** eki, eylemlere – kök ve gövdelerindeki çatı anlamını değiştirmeksizin – olumlularında işi yapan, olumsuzlarında işi yapmayan anlamını katar. hepsi de geniş zamanlıdır. Kullanış bakımından da ikiz görevlidir:

1) Sıfattır (yukarıdaki örneklerde olduğu gibi);

2) Ortaçtır (bkz. n° 381).

II. örnekler, **-en** yapılı oldukları halde, sıfatlık anlamından sıyrılarak adlaşmışlardır.

III. örneklerde **-en** eki ad soylu köklere gelmiştir; hepsi de addır.

NOT. — *Yılan, yalan, oran, güven, inan, üşen, utan, usan, aslan, özen...* sözcüklerin de kalıplaşmış bir -en sesinin varlığı görülmektedir.

Eski biçimi. — Eski metinlerde, bugün de doğu ve kuzey diyeleklerinde ek **-gen** dir:

Kaçurkan (kaçırgan), *sıçgan yılı* (sıçan yılı)...

(Divanü Lûgat-it-Türk.)

226. **-miş** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. Pişmiş aş, *kızarmış* et, *okumuş* adam, *görülmemiş* nesne, *Birleşmiş* Milletler...

Islak topraklara *yapışmış* bir çocuk, otlar arasında bağdaş *kurmuş* bir kadın...

(Cenap Şehabettin.)

II. Alışmış kudurmuştan beterdir.

(Atalarsözü.)

Geçmiş zaman olur ki hayali cihan değer...

"Tutuşmuş Gönüller"

Geçmişi, geçmişlerimizi saygı ile analım. *Ermişlerden, Durmuş, Satılmış...*

Türeyişi. — **-miş** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün eylem kök ve gövdelerine gelir. Dar ünlüdür. Uyuma göre değişerek: -miş, -mış, -muş, -müş olur.

Anlamı. — **-miş** de **-en** gibi (bkz. n° 225) eylem tabanlarının çatı anlamlarını değiştirmeden işin yapılıp yapılmadığını bildirir. Çeşitli görevleri için şu örneklere bakalım:

I. a) İşçi *yorulmuş*, kitap *yırtılmış*, sarsıntı her yerde *duyulmuş*...

b) *Yorulmuş* işçi, *yırtılmış* kitap, her yerde *duyulmuş* olaylar...

Birinci satırdaki **-miş** yapılı sözcükler birer tümce kuruyor; onun için eylemdir, -miş'li geçmiş kipidir.

İkinci satırdaki **-miş** yapılı sözcükler, kendilerinden sonra gelen adları niteliyor; onun için sıfattır.

Bu incelemeye göre -miş yapılı sözcükler:

a) Tümce kuruyorsa eylemdir.

b) Bir adı niteliyorsa sıfattır.

c) Bir yan önerme kuruyorsa ortaçtır:

Susuzluk, kuraklıklar sürüp gidiyordu. Boy atmadan sararmış ekinlere üzüntü ile bakıyorduk.

NOT. — -miş yapılı sıfatlarla ortaçlarda da geçmiş zaman anlamı vardır.

II. örneklerdeki -miş yapılı sözcükler ad gibi kullanılmıştır (bkz. n° 182).

227. **-()r** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. Güler yüz, *akar* su, *okur yazar* adam, *düşmez kalkmaz* bir Allah, *çalar* saat, *işe yaramaz, konar göçer, yanardağ...*

II. Gelirini giderine uydurmak, *akarı kokarı* yok, *keser, değer, biçer döver,* döner...

III. İyimser, kötümser, karamsar...

Türeyişi. — (bkz. n° 282-V). İkizleme biçiminde öbekleşenler de var: *Okur yazar, yanar döner...*

-()r yapılı sözcüklerin olumsuzu; yani **-mez**'li sözcükler de sık kullanılır:

Tanrı'dan *korkmazın*, kuldan *utanmazın* biri.
Görünmez kaza, *tükenmez* kalem...

Yeni sözcükler. — Çok işlek olan bu ekle türemiş sözcüklerde birçok yabancı terim karşılanmıştır:

Dokunmazlık, saldırmazlık paktı, bilirkişi, akaryakıt, gelir vergisi, atardamar, taşınmaz mal, uyurgezer...

Anlamı:

I. **-()r** eki, eylemlerin çatı anlamlarını değiştirmeden işin geniş zaman içinde yapıldığını bildirir. Çeşitli görevleri için şu örneklere bakalım:

a) *Su akar.* Bir tümcedir; *akar* sözcüğü eylemdir.

b) *Akar su* bir sıfat takımıdır; *akar* sözcüğü sıfattır.

Buna göre **-()ı** yapılı sözcükler:

a) Tümce kuruyorsa eylemdir, geniş zaman kipidir.

b) Bir adı niteliyorsa sıfattır.

c) Bir yan önerme kuruyorsa hem sıfat, hem eylem = (ortaç)tır (bkz. n° 382).

-()r ve olumsuz **-mez** ekleriyle türemiş sıfatlar **-lik** ekiyle soyut ad da olurlar (bkz. n° 187-II/1):

Yararlık, yaramazlık, okur yazarlık, yeterlik, ölmezliğe kavuş...

Siyasi mahkemelerde gizlilik prensibinin adeta bir gelenek halini almasını Gazeteciler Cemiyeti *görmezlikten* gelir de, dokuma işçileri protesto eder.

(Falih Rıfkı Atay.)

Kanun hükümleri ve ahlak kaideleri de şeref ve haysiyet kadar korunmalıdır. Bunda *anlaşmazlık* olur mu?

(Falih Rıfkı Atay.)

NOT. — Bunların *görmemezlik, anlaşmamazlık...* biçimlerinde kullanıldıkları da olur:

Görmemezlikten geldi. Aralarında *anlaşmamazlık* çıktı.

II. örneklerde **-()r** yapılı sözcükler adlaşmıştır (bkz. n° 182).

III. **-imse** ekiyle türemiş eylem gövdelerinden türemiş sıfatlar, son yıllarda, sık kullanılmaktadır.

228. **-ecek** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR:

Gelecek yıl, *atılacak* adım, gözle *görülmeyecek* uzaklıkta, *içecek* su... *Akacak* kan damarda durmaz.

(Atalarsözü.)

Türeyişi. — **-ecek** eki çok işlektir; anlam gerektirirse her eylemin kökü ne, gövdesine gelir ve sözcüklerin son hecelerine uyarak -ecek, -acak olur. Eylem gövdesi ünlü ile bitiyorsa iki ünlünün arasına kaynaştırma harfi olarak **y** gelir.

Anlamı. — **-ecek** yapılı sözcüklerin çeşitli görevleri için şu örnekleri inceleyelim:

a) *Bu yazı okunacak.* Bir tümcedir; *okunacak* eylemdir.

b) *Okunacak yazı,* sıfat takımıdır; *okunacak* sıfattır.

Bu incelemeye göre, **-ecek** yapılı sözcük:

a) Tümce kuruyorsa gelecek zaman kipidir.

b) Bir adı niteliyorsa sıfattır.

c) Bir yan önerme kuruyorsa hem sıfat, hem eylemdir; yani ortaçtır:

Bu işi *yapacak* kimse kendini göstersin... Yerimden *kımıldayacak* gücüm yok. Bunu *bilmeyecek* ne var? Bunda *anlaşılmayacak* ne ne var ki?...

Son iki tümcede ortaçlar soru adılını niteliyor.

ç) **-ecek**'li sıfatların bir kısmında, «-e yarar, -e yarayan» ayırtısı vardır:

Yiyecek ekmek, *yatacak* yer, *barınacak* bir çatı altı bulsalardı çalışıp geçineceklerdi.

d) **-ecek**'le türemişlerden adlaşanlar az değildir:

*Alacağ*ına şahin *vereceğ*ine karga

(Söylence.)

229. **-esi** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER:

I. Yıkılası, viran olası (hane)... *çıkası göz, batası, ocağı sönesi...*

Sırca sıdıktan sonra bütün *olası* değil.
Bir yıl durursa kendi *dolası* değil.

(Yunus Emre.)

II. İnsan'ın ikide bir:

— Ey zekâ ve kültür, biraz ahlak ve ey ahlak, biraz zekâ ve kültür! diye kubbeleri *çınlatası* geliyor.

(Falih Rıfkı Atay.)

III. Giysi, yatsı, veresi...

Türeyişi. — Eylem kök ve gövdelerine **-esi** gelir; uyuma göre değişerek -esi, -ası olur.

Anlamı. — Örnekler anlam özelliklerine göre sıralanmıştır:

I. örnekler dilek anlamlı sıfatlardır.

Bu sıfatlar **-ce** ekiyle pekişir:

Yıkılasıca, sürünesice, ocağı sönesice, gözü kör olmayasıca...

II. örnekler de "**-eceği gelmek**" yapılı isteklenme eylemi anlamındadır:

Çınlatası = çınlatacağı (gelmek) (bkz. n° 315).

-esiye yapılı ulaçlar (bkz. n° 395-III), ortaçlarla belirteçler (bkz. n° 386).

III. örnekler ad olmuşlardır.

230. **-di** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR:

Beğendi (yemek adı), *türedi, alındı* (makbuz), *dedikodu, kaptıkaçtı, Tanrıverdi, imambayıldı, şıpsevdi, gecekondu...*

Türeyişi. — **-di** geçmiş zaman kipinin ekidir (bkz. n° 282-I). Eylem anlamından alınarak – pek az da olsa – ad gibi kullanılmış, ad olmuştur. Bileşik adlar daha çok görülüyor: *Alındı, uydu, türedi, girdisi çıktısı...*

231 -dik ve olumsuzu **-medik** EKLERİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR: **-dik** ekiyle eylem gövdelerinden birkaç ad ve sıfat türemiştir:

Tanıdık, bildik, Taptuk Emre...

Geçmiş zaman kipinin I. çoğul kişisi olan bu sözcüklerin olumsuzu, yani **medile** le türemişler daha işlektir:

> En evvel "Ya Gazi Ya Şehit" okuduk. İçimizde *ağlamadık* göz, *çırpınmadık* yürek, *kızarmadık* çehre, *titremedik* vücut kalmadı.
>
> **(Namık Kemal.)**

Görülmedik bolluk oldu. İşitmedik kimse kalmadı. Aramadık yer bırakmadım. Söylenmedik söz, beklenmedik olaylar...

Türeyişi. — **-dik, -medik** ekleri de, bütün ekler gibi gövdelerin son hecelerine uyar.

Anlamı. — **-dik, -medik** yapılı sözcüklerin görevleri çeşitlidir:

a) *Orhan'ı tanıdık*, tümcedir; *tanıdık* ylemdir.

b) *Tanıdık kimseler*, sıfat takımıdır; *tanıdık* sıfattır.

c) *Tanıdıklara gidelim.* Bu tümcede *tanıdık* adlaşmıştır.

232. **-(i)li** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR:

I. Dikili ağaç, *sayılı* para, *kapalı* kapı, *dayalı, döşeli* oda, *takılı, sarılı, asılı, gömülü, kurulu, yığılı, örtülü...*

II. Azılı, korkulu, kokulu...

Türeyişi. — **-(i)li** eylem köklerine gelir; işlekçedir. Dar ünlüdür:

a) Uyuma göre değişir: -ili, -ılı, -ulu, -ülü olur.

b) Eylem ünlü ile bitiyorsa ekin başındaki **i** düşer.

Anlamı. — Örnekler anlam özelliklerine göre sıralanmıştır:

I. örneklerin hepsi **geçişli** eylemlerden türemiştir; **edilgen** anlamlı sıfattır (bkz. n° 213).

Dikili = dikilmiş, *takılı* = takılmış, *gömülü* = gömülmüş...

II. *Azılı* = azan, *korkulu* = korku veren, *kokulu* = koku saçan...

Örnekler **geçişsiz** eylemlerden türemiştir; **etken** anlamlı sıfattır.

NOT. — Dar ünlülerle biten birkaç sözcükten **-li** ekiyle türemiş sıfatlarla **-(i)li** ekiyle türemişler birbirlerine benzemektedir:

Sarı-lı = sarı renkli *basma* (-li ile türemiştir.)
Sar-ılı = sarılmış *nesne*, (-ili ile türemiştir).
Yazı-lı = yazısı bulunan,
Yaz-ılı = yazılmış,
Örtü-lü = örtüsü bulunan,
Ört-ülü = *örtülmüş...*

Bunlar, söz içindeki anlamlarına bakılarak ayırt edilir.

233. AZ İŞLEK EKLERLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER. — İşleklik bakımından ekler üçe ayrılır:

1) **Çok işlek ekler.** — Türeyişlerine temel olan bütün kök ve gövdelere – anlam gerektirirse – gelenlerdir: -li, -siz, -en, -iş, -ci, -ici...

2) **İşlek ekler.** — Bir kısım kök ve gövdelere gelmişlerdir: -deş, -cil, (e)nek...

3) **Az işlek ekler.** — Ancak birkaç sözcüğün türemesine yaramış olan ya da türeyiş ve anlam özellikleri kurala bağlanamayan ektir. Bunlardan da gittikçe işlekleşenler görülmektedir: **-( )t** gibi (bkz. n° 224).

Şimdi az işlek eklerden birkaçını sıralıyoruz. Bunlarda eklerle sözcükler büsbütün kaynaşmış ve kalıplaşmıştır; çok kez ayırt edilmeleri kolay olmaz:

I. -el, -il:

Güzel (göz-el), *yeşil* (yaş-ıl), *ağıl, çatal, sakal, burgul* (bulgur), *çapul, çakıl, oğul, siğil, kangal, tombul, kaval, kartal, kızıl*

Yeni Sözcükler: *Doğal, kural, dural, buzul, güncel, özel, genel, yasal...*

II. -gel, -gil:
Engel, içkil, işkil (-lenmek), *püskül, tutkal, üçgül* (üç gül sözcüklerinden bileşmiş saymak daha doğru olsa gerek), *çepel...*

III. -ez, -iz:
Semiz, güvez, boğaz, çömez, kurnaz, tıknaz, yanaz (K.T.), *yalaz, çerez, yarpuz, sakız, ağız, yağız, titiz, temiz, Oğuz, öküz, boynuz, yalnız, tıkız, kuduz, topuz, uyuz, domuz, kılavuz, deniz* (bkz. n° 172-V)...

IV. -diz:
Gündüz, baldız, yaldız, yıldız...

V. -si:
Sinsi, yatsı, tütsü (bkz. n° 179-III. 3)...

VI. -sek:
Tümsek, tutsak, bağırsak, kursak, yüksek, sarmısak...
-sik: *Eksik, porsuk, sümsük, tansuk, yüksük...*

VII. -(e)meç:
Dönemeç, yırtmaç, oğmaç, tutmaç, bulamaç, tulmaç...
Eylem tabanlarına gelmiştir. Adlara geldiği de olur: *Dilmaç, sığırtmaç...* Yeni sözcük: *demeç...*

VIII. -mece:
Bulmaca, buldurmaca, dil üstünde kaydırmaca, bilmece, çekmece, boğmaca, atmaca, darılmaca, Düzmece Mustafa...
Eylem tabanlarına gelmiştir. Türlü anlamlarda sözcükler türemesine yaramıştır (bkz. n° 193-VII).

IX. -dak:
Kundak, yardak, burdak, bağırdak (bkz. n° 236)...

X. -tik:
Yastık, koltuk, saltık...

XI. -şin:
Sarışın, gökşün, karaşın (T.S.)...
Renk sıfatlarına (ona çalar) anlamını katmaktadır. Şöyle olanı da var:
Maviş...

XII. -ir:
Sinir, sınır, kısır, çığır, çukur, tekir, ağır, sağır, katır, bakır, çayır, bayır, çopur, bodur, çamur, tabur (eskiden "tapkur" Kamusu Türki.), *obur, Konur* (Alp.), *tomur* (-cuk), *dünür, öğür, böğür...*

XIII. -er:
Yular, eyer, eğer, üzer(-inde)...

XIV. -eri, -ri:
Uçarı, başarı, içeri, eğri büğrü, yukarı (bkz. n' 408), *doğru, ileri, geri..*

XV. -mer:
Damar, tomar, katmer, kaşmer...

XVI. -mir:
Kömür (köymüş = yanmış), *yağmur...*

XVII. -(-ir, -il)ge (bkz. n° 217):
Kasırga, oyulga (lanmak)...

XVIII. -mbeç:
Sakla-mbaç, dola-mbaç...

XIX. -dirik:
Boyunduruk, burunduruk...

XX. -ti:
Kuytu, tortu, ekti, pinti, pırtı (bkz. n° 209)...

XXI. -erek (-arak), -arık:
Tutarak, tutarık (sara hastalığı)...

XXII. -mik:
Kemik, atmık, kusmuk, kıymık, soymuk, çitmik (üzüm salkımının küçük dalı), *karmuk, kızamık...*

XXIII. -ey:
Güney, kuzey...

XXIV. -ceme:
Sürün-ceme...

XXV. -dem:
Erdem, gündem, saydam, yordam, koldam, artam...

XXVI. -Iıcak:
Sağlıcakla, sağlıcaklı:

Bu hal Onun (Atatürk'ün) sağlıcaklı zamanında coşunca ta yüreğinin içinden gelen bir inanla okuduğu:

"Canımı canan eğer isterse minnet canıma
"Can nedir kim anı kurban etmeyim cananıma"

mısralarının, işte canlanmış bir örneği idi bu...
O'nu ruhum kamaşarak bir daha gördüm!

(ATATÜRKÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

XXII. -cim:
Kıvılcım, ikircim...

XXIII. -lim:
Tıklım tıklım

AD, BELİRTEÇ VE SIFAT TÜRETEN EKLER
III

— Yansımalardan —

234. YANSIMA (onomatope). — Anlatımı canlandıran araçlardan biri de öykümedir:

1) **Pandomima**, davranışların, devimlerin öykünmesinden doğmuş çok eski ve köklü bir oyundur. Sessiz filmleriyle büyük bir üne erişen Charles Chaplin (Şarlo)nun bu konudaki düşünceleri pek ilgi çekicidir (bkz. n° 1).

b) Sesleri öykünmenin de anlatıma ne denli canlılıklar kattığını her günkü kullanışımız göstermektedir. Buna YANSIMA diyoruz. Kökenleri uzak diller de bile birbirine yakın ses öykünüşlerinin bulunuşunu gören bilginler, konuşma dilinin yansımalardan doğduğunu ileri sürmüşlerdir (bkz. n° 2). Bir iki örnek: Köpek sesi:

Türkçede *hav hav*,
Arapçada *avave*,
Fransızcada *şav şav*...

Her dilde yansımalardan doğmuş sözcükler çoktur (bkz. n° 2,3). Türkçede bu sözcükler hem daha çok, hem de seslerin kendilerine daha yakındır:

Gür, pat, tak, küt, şak, şır, cıv, fıs, vız, hır, hor, şıp, garç...

Bu sayısız yansımalar böyle kök olarak da kullanılır:

Çat dedi kapı açıldı. *Tıpış tıpış* yürüyenler var. *Tık tık* kapı vuruluyor...

İkiz ve ikili yansımalar da sık kullanılır:

Pat küt, hırgür, fiskos, cır cır, vız vız, mışıl mışıl, horul horul...

Yansıma benzeri anlamsız sözcükler niteleme görevinde de kullanılır:

... partizan sarkık, lapa, *afur tufur* suratı...

(Falih Rıfkı Atay.)

Karı kıvrak, Paşa Hazretleri *Şallak mallak*;
Biri hakkıyle edepsiz, biri şartınca salak.

ASIM (Mehmet Akif Ersoy.)

... kırılmış oyuncağı önünde *mız mız* yaş döken sinirli bir çocuk gibi uzun bir ağlama tutturdu. Çoğu *abur cubur* olan fazla gıda mideyi, em'ayı gıdasızlıktan ziyade bozuyor.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Türlü görevlerde kullanılan bu yansımalardan, yansıma değerli sözlerden türlü sözcükler de türemiştir. Her biri, yeri geldikçe, incelenecektir. Şimdi türemiş adları görelim:

235. **-ti** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR (bkz. n° 208, 209):

I. *Gürültü, inilti, şırıltı, fısıltı, vızıltı, horultu, hırıltı...*

II. *Patırtı, takırtı, kütürtü, şakırtı, çatırtı, böğürtü...*

Eski çağlarda da bu biçimde türemiş sözcükler vardır: *Gümürtü* = Gürültü gümbürtü:

Elmanın otuz üçüncüsüne el sunduğum dem kulağıma *gümürtü* avazesi dokundu.

İSKENDER KİTABI (Hamzevi XI - XV.)

Türeyişi. — Örnekler numara sırasına göre incelenecektir:

I. örneklerde yansımalar **-il**;

II. örneklerde ise **-ir** parçalarıyla uzadıktan sonra **-ti** ekiyle türemiştir.

Anlamı. — **-ti** ekiyle yansımalardan türemiş sözcükler, köklerindeki seslerin adıdır.

236. **-dek** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER. — **-ir** ya da **-il** hecesiyle uzamış kimi yansımalara ve benzerlerine **-dek** eki gelerek kökteki ses ve durumla ilgili adlar türetmiştir (bkz. n° 233-IX):

Fıkırdak, fırıldak, çakıldak, kıkırdak, bıngıldak...

237. **-edek**'le TÜREMİŞLER:

1) **p** ya da **t** gibi süreksiz sert ünsüzlerle biten yansımaların son harfleri yinelendikten sonra **-edek** eklenirse sesi canlandıran bir beirlteç türer:

Güppedek, küttedek, şappadak...

2) Yansıma sonundaki **p** ya da **t** harfleri yinelenmeden de **-edek**'le türemiş belirteçler vardır:

Cümbadak, gümbedek, şarpadak...

NOT. — Yansımalardan -le (292), -de (299), -kir (300) ekleriyle eylemler türemiştir. Bu eylemlerden de eklerle adlar, sıfatlar, belirteçler türediği bölümlerinde açıklanmıştır.

BİLEŞİK SÖZCÜKLER

238. **BİRLEŞTİRME.** — Her dilde yeni varlıkları, yeni kavramları adlandırmanın; yeni sözcük yaratmanın en önemli, en zengin yollarından birisi de **birleştirme**dir. Dilimizde bileşmiş sözcükler çoktur ve çeşitlidir. Bileştirme yoluyla da yeni sözcükler yaratılmaktadır.

Bileşik sözcüklerde — tek sözcüklere göre – çağrışımdan, yan kavrantılardan izler eksik olmaz. Böylece kavram yansıtması da daha canlı daha belirgin olur. Şu renk adlarına bakalım:

Kavuniçi, gülkurusu, vişneçürüğü, tozpembe...

Ancak yan yana getirilmiş ya da gelmiş her iki sözcük hemen bileşmiş sayılmaz. Sözcüklerin bileşmiş sayılmaları için kaynaşmış, kalıplaşmış bulunmaları ya da terim değerinde olmaları gerekir.

Sözcüklerin kaynaşmış sayılabilmeleri için gereken koşullardan birkaçı:

1. Bileşen sözcükler, kendi sözlük anlamlarını attık düşündürmezler. O denli kalıplaşmış olurlar ki aralarına herhangi bir sözcük, ek ve takı giremez, girerse anlam değişir. Şu örnekleri gözden geçirelim:

a) *Hanımeli*, bir çiçek adıdır. İkinci türlü ad takımı olan *hanım eli* ile hiçbir anlam ilgisi yoktur. Hele *hanımın eli* daha da belirtili iki kavramı açıkça dile getirir. Onun için bu bileşik sözcükteki *hanım, eli* adlarının sözlük anlamları büsbütün düşünülmez olmuştur.

b) *İmambayıldı*, bir yemek adıdır. "*İmam bayıldı.*" tümcesinin anlamı büsbütün başkadır. Demek ki *imambayıldı* bileşiğinde sözcüklerin ikisi de öz anlamlarından sıyrılarak kaynaşmış kalıplaşmış ve başka anlamda bir sözcük olmuştur.

c) *Beşiktaş*, İstanbul'da bir semtin adıdır; *beşik*'le *taş*'ın sözlük anlamlarını düşündürmez.

Birkaç örnek daha:

Kırkbayır, beşbıyık, Çanakkale, Eskişehir, akbaba, karnıyarık.

Bileşen sözcüklerin kaynaşıp kaynaşmadıkları şöylece denenir:

Sözcüklerin ayrı ayrı anlamları düşünülür. Elde edilen anlam, bileşiğin verdiği anlamla birse kaynaşma olmamıştır; bir değilse, ayrı bir anlam doğmuşsa kaynaşma olmuştur. Bir örnek:

Kırk bayır sözcüklerinin ayrı ayrı anlamları düşünülünce, kırk tane bayır, (dağ sırtı) demek olur. Oysa sözcük anlamlarını düşündürmeyen kaynaşmış, kalıplaşmış *kırkbayır*, sindirim aygıtında bir örgendir.

II. Bileşen sözcüklerin hiç olmazsa birisi sözlük anlamından ayrılmış olur:

Ateşböceği, adamotu, yerelması...

Düşeyazdım "düşmeme az kaldı, az kalsın düşüyordum." demektir. Görülüyor ki bileşiğin birinci parçası *düş-*, kendi sözlük anlamıyla kullanılmaktadır; *yazmak* eylemi ise kendi anlamından büsbütün sıyrılmıştır.

III. Ses aşınması yüzünden bileşikleşen sözcükler de var:

Pazartesi, cumartesi, kahvaltı, çöreotu...

IV. Birer bilim, fen, sanat kavramını adlandırmaya yarayan terim niteliğindeki bileşiklerde sözlük anlamlarından sıyrılma olayı pek kesin değildir:

Akciğer, töredışı, altbilinç, dışyarıçap, dişeti, çokyüzlü, ortaçağ, sütdişi, dilbilgisi, bilirkişi, yerçekimi, sözdizimi...

239. BİLEŞİK SÖZCÜKLERDE VURGU. — Bileşik sözcüklerin iyice kaynaşıp kaynaşmadıklarına göre vurgulanışları iki türlüdür:

1. İyice kaynaşmış bileşiklerde vurgu -yalınç sözcüklerde olduğu gibi- son hecededir: *Karagöz...* Oysa *kara göz* sıfat takımında vurgu **ra** hecesindedir. Anne*anne* bileşiğiyle "An*ne*, an*ne*, ben geldim" deki vurgu değişikliği kendini göstermektedir.

II. İyice kaynaşmamış, tam kalıplaşmamış bileşiklerde her sözcük kendi vurgusunu taşır; birinci sözcüğün vurgusu daha güçlü olur (bkz. n° 65): K*araciğer, töredışı...*

EKLER

Ad Soylu Sözcük Türetenler

EYLEMLER den Ad soylulardan

-lik (187) çiçeklik yazlık gençlik benlik
-li (188) bilgili allı Vanlı devletlü
-siz (189 bilgisiz kimsesiz korkusuz
-ci (190) demirci Türkçü şakacı
-cil (191) evcil balıkçıl kırçıl
-cin (192) kaşıkçın bıldırcın dokurcun yalçın

-me (202) kesme görme kazma yazma
-mek (203) kesmek görmek yemek
-meklik (204) kesmeklik düşünmeklik
-amak(205) basamak kaçamak
-iş (206 kesiş giyiniş kurtuluş
-ici (207) kesici dinleyici

-gin (214) keskin gergin bitkin yangın
-gen (215) kesken çekingen çalışkan ısırgan
-gi (216) keski bilgi sevgi biçki
-ge (217) süpürge yonga *özge* *başka*
-i (218) dizi yarı
-(in)ç (219 sevinç korkunç

-( )r (227) keser güler (yüz) gelir
-ecek (228) kesecek gelecek
-esi (229) yıkılası çınlatası
-di (230) beğendi gecekondu
-dik (231) tanıdık bildik görülmedik
-(i) li(232 dikili azılı

AZ İŞLEK EKLER(233)

-( )l çatal çakal
-gel engel içkil
-( )z boğaz topuz
-diz gündüz yaldız yıldız
-si sinsi yatsı
-s( )k tümsek tutsak eksik
-(e) meç dönemeç yırtmaç
-mece kesmece bilmece

-mbeç saklanbaç
-dirik boyunduruk
-ti kuytu
-erek tutarak
-mik kesmik kusmuk
-ey kuzey güney
-ceme sürünceme

EYLEM türetenler

-le (292) işle- karala-
-len (293) evlen- içlen-
-leş (294) sözleş- şakalaş-
-el (295) düzel- incel- küçül-
-er (296) morar- yeşer- sarar-
-ir (297) delir- üfür-

1) Gerekince bakmayı kolaylaştırmak için her ekten sonra paragraf numarası yazılmıştır.

2) Eylem köklerinden sözcük türeten eklerin birkaçı, ad soylulara da gelmektedir. Böyle olanlar italik dizilmiştir.

-ce (193)	-deş(194)	-men (195)	-(de) ki (197	-(s.)1 (199)	-cek (200)	-( )z (201)
Türkçe	arkadaş	Türkmen	evdeki	güzel	evcek	
gizlice	çağdaş	Karaman	akşamki	yeşil	sıcak	
bence	özdeş	göçmen	yukarıki	genel	salıncak	
kaplıca			yukarıdaki	bilimsel		

-(i)nti (208)	-ti (209)	-(i)m (210)	-(e)k (211)	-(e)nek (212)	-(i)k (213)
kesinti	kızartı	kesim	kesek	kesenek	kesik
serp nti	ürperti	içim	durak	görenek	bitişik
bulantı	gürültü	giyim	elek	dernek	bölük
toplantı		kuşam	korkak	örnek	*topuk*
		bağımsız	*başak*		*kabuk*

-(e)ç, (i)ç (220)	-e (221)	-geç (222)	-in (223)	-Ot (224)	-en (225)	-miş (226)
çekiç	kese	süzgeç	kesin	kesit	kesen	kesmiş
güleç	göre	bilgiç	gelin	geçit	gören	pişmiş
ilginç	yara		ekin	umut	düzen	geçmiş
topaç	sapa		*ilkin*	*yaşıt*		

-ti (235)	-dek (236)	-edek (237)
gürültü	fırıldak	cumbadak
şakırtı	kıkırdak	küttedek

-dek	-tik	-şin	-ir	-er	-eri	-mer	-mir	--(-ir, -il) ge
kundak	yastık	gökşin	kısır	damar	uçarı	katmer	yağmur	kasırga
yardak	koltuk	sarışın	sinir	eğer		tomar	kömür	oyulga
								(lanmak)

-dem	-lıcak	-cim	-lım	
erdem	sağlıcak	kıvılcım	tıklım	tıklım
		ikircim		

- irge (298)	-de (299)	-kir (300)	-ele (301)	-se (302)	-re (303)	-e (304	-i (305)	-(i)k (306)
yadırga-	gürülde-	fışkır-	tepele-	susa-	kükre-	tüne-	kazı-	birik-
	tıkırdı-	püskür-	eşele-	benimse-	titre-	kana-	sürü-	acık-
			durala-	gülümse-		boşa-		gecik-

BİLEŞİK ADLAR

240. BİLEŞİK AD:

I. a) *Çanakkale, Çemberlitaş, Göztepe, Gayrettepe, Gültepe, Tepeköy, Galatasaray, Bahçesaray, Hasankale, Beşiktaş, Kumkapı, Taşkasap* (Istanbul'da birer semt), *Adabağ* (Van gölü kıyısında bir köy), *Demirkapı* (yer adı), *Akdağmadeni, Koçhisar...*

b) *Demirkazık* (bir yıldız), *Depegöz*, (Dede Korkut kitabında bir özel ad), *Aydemir, Altınordu, Kayaalp, Timurtaş, İlhan...*

c) *Anneanne, babaanne, sütnine, dişbudak, altınkuyruk* (kuş), *kolordu, demirbaş, ilgün, dedebaba* (Bektaşilerde), *ağabey, anayasa, demirperde...*

II. *Hanımeli, katırtırnağı, adamotu, eğreltiotu, ateşböceği, aslanağzı, vapurdumanı, pazartesi, cumartesi, onbaşı, yüzbaşı, kolbaşı, kayabaşı* (bir halk türküsü), *devekuşu, kuşpalazı, samanuğrusu* (bir yıldız kümesi), *Tepebaşı* (İstanbul'da bir semt)...

III. a) *Eskişehir, Bingöl, İncesu, Yeşilırmak, Çukurova, Kızılırmak, Uludağ, Akdeniz, Ortaköy, Uzunköprü, Karşıyaka...*

b) *Karagöz, Akalın, Karafatma, Kösemihal, Altan...*

c) *Kırkbayır, kırkayak, beşbıyık, kabakulak, dalkılıç, karakalem, karafatma, karayel, sivrisinek, karaciğer, yalınayak...*

IV. *İmambayıldı, karyağdı, külbastı, serdengeçti, kuşkonmaz, albastı, Aydoğdu, Gündoğdu* (eski özel adlardan), *Erol, altıpatlar, albeni, gecekondu, sinekkaydı, toprakbastı...*

V. *Dedikodu, döngel, Vural, kaptıkaçtı, vurdumduymaz, biçerdöğer, örtbas...*

VI. *Ağaçkakan, bastıbacak, karnıyarık, çobanaltadan* (bir kuş), *kervankıran* (yıldız), *Palandöken, cankurtaran...*

VII. *Akbaba, Aksu, ilkbahar, başçavuş, altçene, önseçim, özdeyiş, içyüz, dışyüz, içtüzük, özerklik, kırkambar, üçgen...*

VIII. *Beykoz, gözdağı, sarığıburma...*

IX. *Demirspor, Bursaspor, Akbank, Pamukbank...* (bkz. n° 137/2).

X. *Kurultay, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay, kamutay...*

Yapılışları: — Örneklerin hem çok, hem de çeşitli olması gösteriyor ki dilimizde bileşik ad yapmanın türlü yolları vardır. Bu yolları, örneklerin sıralanışlarına göre inceleyelim:

I. örneklerde ikişer ad, ek ve takı almadan, doğrudan doğruya bilrşmiş ve kaynaşmıştır. Kuruluşları en kolay olan bu tür bileşiklere dikkat edelim:

a) Çoğu yer adıdır: *Çanakkale, Çankaya, Beşiktaş, Kartaltepe...*

b) Özel adlardır: *Atatürk, Kayaalp, İlhan, Demirkazık, Depegöz...*

c) Türlü adlar da var: *Babaanne, sütnine, dişdudak, demirbaş...*

Aytabya, baltabaş... gibi benzetme takımlarının kaynaşmasından doğmuş çift adlı bileşikler de az değildir.

Bunlardan başka yardımcı eylemlerle bileşen çift adlı bileşikler de var: *başgöz* (etmek), *yüzgöz* (olmak)...

Yeni Sözcükler:

Gayrettepe, Gültepe, Ortabayır, Çeliktepe (Istanbul'da yeni semt adları)....

II. numaralı örneklerde ikinci türlü ad takımları kaynaşmıştır:

a) Çoğu türlü adlardır: *Hanımeli, cumartesi, binbaşı...*

b) Yer adları da var: *Kırklareli, Eminönü, Tarlabaşı...*

NOT. — İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan yer adlarının birçoğunda tümlenen takısı yavaş yavaş aşınarak. I. numaradaki bileşiklere dönmüştür. Kısa söylemek kolaylığına düşkünlük *Kadıköyü*'nün sonundaki **ü** takısını aşındırmıştır. *Topkapısı*'nın sonundaki **-sı** takısı da aşınmıştır.

c) *Çarşıkapı, Edirnekapı, Bahçekapı...* biçiminde kullanışlar genelleşiyor. *Başörtü* (Türkçe Sözlük)...

Nişantaş diyenler çoğalıyor.

Tekirdağı artık *Tekirdağ* olmuştur.

Yeni Sözcükler: *Sözdizimi, yerçekimi, soyadı, dilbilgisi...*

III. örnekler, sıfat takımlarının kaynaşmasından doğmuş adlardır:

a) Yer adları çoktur: *Eskişehir, Kızılırmak, Uludağ...*

b) Özel kişi adları da var: *Karagöz, Dinçer, Altan...*

c) Tür adları daha çoktur: *Kırkbayır, bozkır, karaağaç, sarıkanat...*

IV. örnekler bir adla bir eylemin, daha doğrusu bir tümcenin kaynaşmasından doğmuştur: *İmambayıldı, Erol, albeni...*

Yeni Sözcükler: *Ateşkes, yurtsever, atardamar...*

V. örneklerde iki eylem kaynaşmıştır: *Vural, dedikodu...*

Yeni Sözcükler: *Biçerdöğer, biçerbağlar, uyurgezer...*

VI. numaralı örnekler, adlarla eylem türevlerinin kaynaşmasından doğmuştur: *Ağaçkakan, karnıyarık, Bastıbacak, Kervankıran* (yıldız)...

VII. numaralı örnekler, üzerinde en çok durulması gereken adlardır. Çünkü bunlarda birinci sözcükler kısadır; birer önek gibi sözcük başlarına gelmeye elverişlidir. Bu özelliklerinden yararlanarak birçok bileşik sözcük doğmuştur.

Bu önek değerli sözcüklerden birkaçı:

Ak, ön, son, üst, as(t), alt, iç, baş, ilk, tek, çift, eş...

Bunların bileşmeye ne denli elverişli olduklarını şu örneklerde görelim:

a) *Akşehir, Akbaba, Akhisar, Akpınar, akciğer, akdiken, Akyazı...*

b) *Başbakan, başöğretmen, başçavuş, başkatip, başmüdür, başağa...*

Son yıllarda çoğu bu önek değerli sözcüklerle olmak üzere pek çok bileşik ad yapılmıştır. Birkaçı:

Akkor, akyuvar, başkent, başşehir, başyazar, başbakan, ilkokul, önsöz, önsezi, önek, sonek, sontakı, sonuç, önyüzbaşı, anayasa, eşkenar, eşanlam, dilbilim, üstderi, üstteğmen, assubay, altyapı, içgüdü, önyargı, özsu, özveri, eşgüdüm...

Bu önek değerli sözcüklerle kurulmuş *takımlar* kaynaşarak, bir varlığa ad olmamışsa bitişik yazılmaları yanlıştır, yersizdir:

Ak saçlı, ön sıra, ilk görüşme, alt oda, son ders...

VIII. numaralı örneklerin de bileşik oldukları açıktır. *Beykoz, gözdağı* bir deyimin kaynaşmasından var olmuşa benzer.

IX. a) **Spor** sözcüğü türlü adlarla, doğrudan doğruya bileşmekte ve bitişik yazılmaktadır (bkz. n° 137/2).

İstanbulspor, Boluspor, Mersinspor, Şekerspor...

b) Kimi banka adları da bunlara benzer:

Akbank, Sümerbank, Etibank, Pamukbank (bkz. n° 41-III. e. 3)...

c) Orduda aşama adlarının çoğu da, *tümleme* takısı aşınmış ad *takım*larından birleştirilmiştir:

Erbaş, albay, tümgeneral (Tümen generali), *orgeneral* (ordu generali)...

NOT. — Dil devrimi başladıktan sonra yapılan terimlerden birçoğu, kavramları tanımlar gibidir. Bileşiği kuranlar sözlük anlamlarından büsbütün sıyrılmış sayılamaz. Bilim, fen ve sanat konularında bir varlığa , bir kavrama ad oluşları bitişik yazılmalarını gerektirmiştir:

Isıölçer, ışıkölçer, karayosunları, ilkçağ, atardamar, dilbilgisi, akanyıldız, köksap, pulkanat(lılar)...

Bunlarla birlikte, bilim terimleri arasında, bir söz öbeği sayıldıkları için bitiştirilmemiş birçok varlık ve kavram adı vardır: *Dar açı, dik açı...*

Bunların tartışma konusu olması gerekmektedir.

X. **-tay**. Birkaç büyük kuruma **-tay**'la biçimlendirilmiş adlar verilmiştir.

241. BİLEŞİK ADLARIN YAZILIŞI. — Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bileşik adlar bitişik yazılır. Ayrı yazılınca sözcükler kendi anlamlarına bağlanır; istenen yararlar elde edilemez.

242. BİLEŞİK ADLARIN ÇOĞULLANIŞLARI:

1) Çoğul eki **-ler** – yalınç adlarda olduğu gibi – bileşik adların da sonuna gelir:

*Çanakkale*ler, *serdengeçtiler, akbabalar, ilkbaharlar, başöğretmenler, imambayıldılar, ortaokullar, dedikodular...*

2) İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik adların (bkz. n° 240-II) **-ler** takısını alışlarında başkalık vardır. Bu başkalık, bileşik sözcüğün kaynaşmasındaki dereceyi gösterdiği için önemlidir: (bkz. n° 239)

a) Tam kaynaşmışların **-ler** ekini alışları öbür adlarınki gibidir:

Yüzbaşılar, onbaşılar, pazartesiler, kayabaşılar, kahvaltılar...

b) Yarı kaynaşmış, yani takım anlamı büsbütün silinmemiş bileşik adlarda çoğul takısı **-ler** – ad takımlarında olduğu gibi – iyelik takısı (tümlenen takısı) **-i**'den önce gelir:

Hanımelleri, aslanağızları, devekuşları, katırtırnakları, ateşböcekleri...

243. BİLEŞİK ADLARIN DURUM TAKILARINI ALIŞLARI da iki türlüdür:

1) Hemen bütün bileşik adların, durum takılarını alışları yalınç adların alışlarına benzer:

Atatürk'e, Çankaya'yı, Bingöl'de, onbaşıdan, dedikoduya...

2) Yalnız ikinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik adların (bkz. n° 238-II) durum takılarını alışlarında başkalık var:

a) Tam kaynaşmışlarla kişi adı olanlar, takıları öbür adlar gibi alır:

Cumartesiye, yüzbaşıda, onbaşıdan, Sayın İsmet İnönü'yü...

b) Yarı kaynamış, yani takımlık anlamı büsbütün silinmemiş bileşik adların durum takılarını alışları birinci ve ikinci türlü ad takımlarının alış-

larına benzer; yani iyelik takısı (tümlenen takısı) **-i** ile durum takıları arasına kaynaştırma harflerinden **n** gelir.

İnönü'*nü*, binlerce şehide mezar olan o kutsal yeri sık sık anmalıyız. Tepebaşı'*na*, aslanağ*zından*, vapurduman*ından*, havane*line*...

244. BİLEŞİK ADLARIN TÜMLEME TAKILARINI ALIŞLARI:

1) Hemen bütün bileşik adlar, tümleme takılarını alışta öbür adlara benzerler:

Çanakkale'*nin* havası, binbaşının tabu*ru*, takımın onbaşı*sı*, Bingöl'*ün* ilkbahar*ı*, Erol'*un* külbastı*sı*, dedikodu*nun* kötülüğü...

2) Yalnız ikinci türlü ad takımlarından yarı kaynaşmış; takımlık anlamı büsbütün silinmemiş bileşiklerden pek çoğu, ad takımlarında tümlenen olunca ikinci bir tümlenen eki almaz:

Bu bahçenin *hanımelisi*, *hanımellerisi* denmez; bu bahçenin *hanımelleri* denir.

Türkçede bir gövdede bir ek üst üste gelmez (bkz. n° 62).

245. BİLEŞİK ADLARDA İYELİK (tümlenen) takısının aşınması. İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik yer adlarının birçoğunda iyelik (tümlenen) takısı **-i**, **-si** süreyle aşınıyor (bkz. n° 240:II) not): Aslı *Kadıköyü* olan bileşik adın yerine son yıllarda *Kadıköy* deniyor. *Arnavutköyü* de *Arnavutköy* olmuştur.

Tekirdağ, *Topkapı*, *Bahçekapı*... şekilleri genelleşiyor.

İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bu bileşik yer adlarından:

a) İyelik takısı aşınmamış olanlar, yarı kaynaşmış bileşikler gibi ek alır (bkz. n° 242, 243, 244);

b) İyelik takısı aşınmış olanlar, tam kaynaşmış bileşikler gibi çekimlenir:

Tekirdağına (Tekirdağa) gideceğiz. *Kadıköyünden (Kadıköyden)* geliyorrum. *Edirnekapısında (Edirnekapıda)* oturuyoruz.

246. **ÖBEKLEŞMİŞ ADLAR.** — Kısa söyleme, söze kıvraklık kazandırma isteğinde doğmuşa benzeyen ad öbeklerinden birkaç örnek:

Çamaşıra mandal, *çocuklara balon*, *çantada keklik*, *suda haşlama*...

Bir tümce değerinde olan bu öbeklerden birincileri durum takıları almış ve birer tümleyici sezintisi kazanmıştır.

Yazılışları. — Takımlara, bileşiklere benzemeyen yalnız deyimler ölçüsünde kalıplaşan bu öbekler – kaynaşma olmadığı için – ayrı yazılır.

BİLEŞİK SIFATLAR

247. BİLEŞİK SIFAT. — İki veya daha çok sözcüğünün bileşmesinden doğan sıfatlar da pek çoktur:

Açıkgöz çocuk;
Açık gözlü masa;
Gözü açık çocuk, masa...

Bu üç *takımda* da italik harflerle dizilen sıfatlar aynı köklerden seçilmiştir; ikişer sözcüklü oldukları için de bileşiktir.

Bileşik sıfatlar yapılışları bakımından ikiye ayrılır:

1) Kaynaşmış bileşikler,

2) Kurallı bileşikler.

248. KAYNAŞMIŞ BİLEŞİK SIFATLAR:

I. *Açıkgöz* çocuk, *palabıyık* Ahmet, *Cingöz* Recai, *boşboğaz* kimse, *altıparmak* Ali, *kepçekulak*, *dillidüdük*, *çalçene*, *gelişigüzel*, *düztaban*, *yeşilbaş* (ördek)...

II. *Birkaç* gün, *birçok* kimse, *birtakım* insanlar...

III. *Çiçekbozuğu* adam, *uluslararası* gerginlik, *kuşbaşı* kar...

IV. *İkiyüzlü*, *dörtkaşlı*, *soğukkanlı*, *dikbaşlı*, *başıboş*...

V. *Giderayak*, *yurtsever*, *çıtkırıldım*, *vurdumduymaz*, *varyemez*, *yankesici*...

Alıkıran başkesen, *başıbozuk*...

Yapılışı. — Örneklerde italik harflerle dizilmiş sözcükler sıfattır. Bu sıfatların her biri ikişer sözcüğün türlü biçimlerde kaynaşmasından doğmuştur.

Çeşitleri. — Yukarıda kaynaşmış sıfatlar, çeşitlerine göre sıralanmıştır:

I. örnekler niteleme sıfatlarıdır:

II. örnekler de belgisiz sıfatlardır;

III. örnekler, ikinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğmuştur. Birçok ad takımları gibi belirtici ve niteleyici sıfatlardır (bkz. n° 163);

IV. Kurallı bileşik sıfatların kaynaşmasıyle oluşmuştur (bkz. n° 249-I).

V. örneklerde türlü söz öbekleri kaynaşmıştır. İçlerinde durum belirteci gibi kullanılanlar da var.

249. KURALLI BİLEŞİK SIFATLAR pek çoktur:

I. *Geniş bahçeli* okul, *uzun boylu* genç, *açık pencereli* oda, *tez* canlı...

II. *Bahçesi geniş* okul, *boyu uzun* genç, *penceresi açık* oda, *canı tez*...

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş ikişer sözcük, birer niteleme öbeği durumunda bileşik sıfattır. İnceleyelim:

Geniş bahçe, *uzun boy*, *açık pencere* birer sıfat takımıdır. Yukarıdaki kurallı bileşik sıfatların iki çeşidi de bu takımlardan yapılmıştır:

I. Sıfat takımlarının sonlarına **-li** gelmiştir.

Eski yazınımızda da böyle biçimlenmiş bileşik sıfatlara sık rastlanır:

Ağ yüzlü ala gözlü gelinler...

Ağ bürçüklü anan yeri behişt olsun, ağ sakallu baban yeri uçmağ olsun.

(Dede Korkut.)

II. Sıfat takımlarındaki adla sıfatın yerleri değişmiş; ada bir iyelik takısı (ad takımlarında tümlenen takısı) **-i**, **-si** eklenmiştir.

Kural geneldir. Gerekince hemen bütün sıfat takımlarından bu yolda bileşik sıfatlar yapılır:

a) *Yıkık duvarlı* bahçe, *iri gövdeli* ağaç, *iki kapılı* eczane, *dört yüz yirmi beş sayfalı* kitap, *birkaç odalı* ev...

b) *Duvarı yıkık bahçe*, *gövdesi iri çınar*, *uykusu ağır*, *bakışı sert*, *yazısı okunaklı*, *okuyuşu tatlı*, *gözü pek*...

Anlamı. — Bu iki çeşit bileşik sıfatların anlamları arasında ayırtı yoktur. Yalnız kullanış ayırtılarına sık sık rastlanır: *Yüz sayfalı kitap* denir de *sayfası yüz kitap* denmez. Buna karşılık *kulağı delik kimseler* denir de *delik kulaklı kimseler* denmez. Dense de o anlama gelmez.

c) **-li** ekiyle kurulmuş bileşik sıfatlardan – kaynaştıkları için - bitişik yazılardan da var: *Dörtbaşlı*, *ikicanlı*, *açıkgözlü*...

ç) Ortaçlardan önce, iyelik takısı almış adlar gelirse ikinci türlü bileşiklere benzeyen sıfat öbekleri ortaya çıkar:

Çatısı yanan ev, *saçı bitmedik* öksüz, *yakası açılmadık* söz...

III. Sıfat takımlarından – az da olsa – **-siz**, **-ci** ekleriyle yapılmış bileşik sıfatlara rastlanır:

Beş parasız adam, *sağlam kunduracı* Ali...

IV. Asıl sayılarla kurulmuş sıfat takımları **-lik** ekiyle bileşik sıfat olur: *Kırk yıllık* arkadaş, *iki aylık* ödenek, *altı haftalık* gezi, *yüz bin liralık* kazanç, *iki gömleklik* kumaş, *üç aylık* çocuk...

V. İkinci türlü ad takımlarından da **-li** ekiyle yapılmış birçok bileşik sıfat var. *Asker elbisesi, subay kılığı, Mısır şivesi...* takımlarından oluşan bileşik sıfatlarda küçük bir özellik görülecektir:

Asker elbiseli, subay kılıklı genç, *Kurtuluş Savaşı başlıklı* yazı, 19 *Mayıs tarihli* gazete, *...partisi – ...partili* gençler...

Müsbet bilgi temeline dayanan ilk ve ortaeğitim yerine *Fas sakallı, Tunus bereli, Mısır şiveli* yobaz okulları...

(Falih Rıfkı Atay.)

Yüze gülen o nazenin
Gelin yüzlü papatyalar.

(Tevfik Fikret.)

Yapılışı. — -li eki gelince, genellikle iyelik takısı **-i, -si** düşer.

İkinci türlü ad takımlarının bileşmesinden doğan bileşik adlar başka bir sıfatla nitelendikten sonra **-li** ekiyle kurallı bileşik sıfat olur. Bunlardan da iyelik takısı düşer:

Güneşli, mavi *gökyüzlü* bir gün yaşıyor İstanbul.

(İbrahim Minnetoğlu.)

NOT. — II. türlü ad takımlarından kaynaşmış bileşik adlara da **-li** eki gelince tümlenen takısı **i -(sı)** düşer (bkz. n° 160). Düşmediği de olur: *Pınarbaşılı...*

VI. Üçüncü türlü ad takımları, **-li** yapılı bileşik sıfatlar olmaya daha elverişlidir:

Demir kapılı ev, *tahta kepenkli* dükkân, *tunç bilekli, taş yürekli, çelik iradeli, yün elbiseli* adam, *bez kaplı* kitap...

Od saldı harmen-i dile kibrite döndü ten
Ey *taş bağırlı* tek olmasın *gamın ateş-zen.*

(Ali XVI.)

VII. İkizlemelerin ve ikizleme değerinde çift sözcüklerin her ikisi de **-li** eki olarak sıfat olur:

Evli barklı adam, *sazlı sözlü* düğün, *saçlı sakallı, kapılı bacalı, derli toplu, yazlı kışlı, irili ufaklı, akıllı uslu, bağlı bahçeli...*

VIII. İkizlemelerin birçoğu da çifte **-siz** ekiyle bileşik sıfat olur:

Tatsız tuzsuz yemek, *odsuz ocaksız* ev, *evsiz barksız, ipsiz sapsız...*

IX. Renk sıfatları başka sıfatlarla nitelenerek ek almadan bileşik sıfat olur:

Açık mavi gözler, *koyu siyah* saçlar, *parlak kırmızı* bir lale...

X. **-de** durum takılı sözcüklerden, iyelik takısı almış adlarla öbekleşenler de kurallı bileşiklere benzerler:

Kulağı kirişte, burnu havada bir kimse...
Eli işte, gözü dervişte...

(Söylence.)

Vurgusu. — Kurallı bileşik sıfatların ayrı yazılan her sözcüğü vurgulu olmakla birlikte ikinci sözcüklerde ayrıca öbek vurgusu da sezilmektedir.

Yazılışları. — Kaynaşmamış, sade öbekleşmiş olan kurallı bileşik sıfatların hepsi de ayrı yazılır; yalnız bu kurallı bileşiklerden kaynaşarak ad ve sıfat olanlar bitişik yazılır:

Çiftetelli, başgedikli, Akkoyunlu, dörtyüzlü (matematikte bir terim)...

250. TÜMLENMİŞ SIFATLAR:

I. *Yurduna bağlı* insan, *eve yakın* okul, *duvara, asılı* tablo, *etine dolgun, çocuklarına düşkün, başına buyruk ayağına çabuk, resme hevesli, geçmişe bağlı, dile kolay...*

II. *Sözünden dönmez* adam, *benden uzak, Mısır'a sultan* (Atalarsözü, söylence.), *yüzden fazla* kitap, *kırk ikiden küçük* sayı, *yandan çarklı, çelikten sert, ağudan acı, omzundan yaralı, baldan tatlı...*

Baştan büyük Allah... Başa gelmiş çekeceksin.

(Tevfik Fikret.)

Bakınız burda *sizden yüz misli* güzeli var.

KELEBEKLER **(Faruk Nazif Çamlıbel.)**

II. Büyük kız demekten muradım, *yaşta büyük* değildir; *boyda büyük* demek manasınadır.

ŞAİR EVLENMESİ **(Şinasi.)**

Yükte hafif, pahada ağır; işinde usta, solda sıfır...

IV. *İyiliği seven, işini bilir adam; bu yazıyı yazan* öğrenci...

V. *İyilik seven, iş bilir adam; yazı yazan* öğrenci...

Yapılışı. — Bu çifte sözcüklü sıfatlar, yapıları bakımından bileşik sıfatların ikinci türlüsüne benzer (bkz. n° 249). Arada şu başkalıklar var:

a) Kurallı bileşik sıfatlarda sıfattan önce gelen adın sonunda iyelik takısı (ad takımlarında tümlenen takısı) **-i, -si** bulunur: *Havası güzel yer.*

b) Tümlenmiş sıfatlarda ise sıfattan önce gelen ad, durum takılarından biriyle çekimlenmiştir. Yukarıdaki örnekleri sırasıyla inceleyelim:

I. örneklerde tümleyici adlar,	-e	durum takısını almıştır.
II. örneklerde tümleyici adlar,	-den	durum takısını almıştır.
III. örneklerde tümleyici adlar,	-de	durum takısını almıştır.
IV. örneklerde tümleyici adlar,	-i	durum takısını almıştır.
V. örneklerde tümleyici adlardan,	-i	durum takısı düşmüştür.

-i nesne takısıdır. Bir anlam ayırtısıyla düştüğü sık görülür (bkz. n° 95). İncelemeler şöyle özetlenir; sıfatları tümleyen adlar:

a) İyelik takısı almışsa bileşik sıfat sayılır;

b) Durum takılarından biriyle çekimlenmişse tümlenmiş sıfat olur.

251. ÖBEKLEŞMİŞ SIFATLAR:

1) Asıl sayılarla kurulan takımlar belirtici bir sıfat öbeği olur:

Beş kilo şeker, *yedi dönüm* tarla, *iki çuval* buğday, *kırk beş metre kumaş*, *on dokuz tane yumurta*, *üç düzine* kalem...

2) Üleştirme sayılarıyla kurulan takımlar da belirtici sıfat öbeği olur: *İkişer kilo* elma, *beşer düzine* defter, *üçer çift* ceviz...

3) İm sıfatlarıyla:

a) *Çeşit*, *tür*, *şekil*, *biçim*, *tarz*... gibi adlarla kurulan takımlar da genelleştirme anlamlı bir sıfat öbeği olarak başka bir adı niteler:

Bu çeşit sözlere kulak asılır mı? *Bu biçim davranışı* ona yakıştıramadım...

b) Bunlara benzer öbekleşmeler, -de durum takısıyla da kullanılır:

Bu renkte, *bu örgüde* bir kumaş aradım. *O biçimde* bir palto diktireceğim.

c) Bu öbekler, eylemleri nitelerse durum belirteci olur:

Bu biçimde konuşulmaz...

4) "Ne" soru sıfatıyla kurulan takımlar da bir niteleme sıfatı öbeği olur:

Bu ne biçim arkadaşlıktır?!

5) Belirteçlerle öbekleşmiş sıfatlar:

Çok sevgili babacığım, *en güzel* çiçek, *daha soğuk* günler göreceğiz...

6) Ad takımları da belirtici sıfat öbeği olur (bkz. n° 163):

Orhan'ın ablası Sevim, *köyün muhtarı* Hasan, *okulun*, *başöğretmeni* Bilginer...

7) İkinci türlü ad takımları, niteleme ayırtılı sıfat öbekleri de olur:

Diz boyu çamur, *vişne çürüğü* kumaş, *bal rengi* gözler, *kanun dışı*...

Bu takımların, -de takılıları da vardır:

Ceviz büyüklüğünde dolu yağmış...

ADILLAR

252. ADIL (Zamir):

O gitti, bilmem *nereye?* Galiba Plevne'ye gitti ve gelmedi; bir daha hiç gelmedi.

Ben bundan yirmi sene evvel, bugün *sizin* olduğunuz, gibi ey aziz kardeşlerim, bir şehidin yetimi olmuştum; *Benimki* de *sizinkiler* gibi hayatını barut dumanlarına sarmış gitmişti. Bugünkü *siz*, yirmi sene evvelki *bensiniz*; *ben sizin* hissiyatınızı, bütün ruhunuzu bilirim... *Ben* o yaranın samimi bir aşinasıyım. O yarayı, seviniz; o, sizin ebedi bir nişane-i iftiharınızdır.

Söyledim, söyledim, çocukluğumun bütün kalb-i melülünü söyledim. Çünkü *herkes size* vermek istiyor; *ben sizden* olmak, alâmınıza iştirak etmek suretiyle *sizin* dertlerinizden bir kısmını almak istiyorum.

(Cenap Şehabettin.)

İtalik harflerle dizilen "o, bu, ben, siz, herkes, nereye" sözcükleri ve "-ki" – adlar gibi – varlıkları anlatmak için kullanılmıştır:

O: Anılan kişinin adı yerine kullanılmıştır. Burada *babam* demektir.

Bu: İşaret edilmek istenen nesneyi, içinde bulunduğu günü anlatmak için kullanılmıştır.

Ben: Söz söyleyeni, yazıyı yazanı;
Siz: Kendilerine söz söylenenleri anlatır.

Herkes: Adları söylemekle bitmeyen ya da söylenmek istenmeyen kişilerin hepsini birden anlatmaya yarayan sözcüktür.

Böylece:

Tümcede adların, önce geçmiş kavramların yerlerini tutan ve söyleyenle kendisine söylenen kimseleri hatırlatan sözcüklere ADIL **denir.**

253. ADILLARIN ÇEŞİTLERİ. – Adıllar, yerlerini tuttukları varlıklara ve tutuş özelliklerine göre beşe ayrılır: Kişi adılları, im adılları, belgisiz adıllar, soru adılları, ilgi adılları.

KİŞİ ADILLARI

254. Dil bakımından insanlar üçe ayrılır:

1) Söz söyleyen kişi, birinci kişi;
2) Kendisine söylenen kişi, ikinci kişi;
3) Anılan kişi, üçüncü kişi.

Söz söyleyen kişi, tümceye kendi adını katmaz; yerine "*ben*" der.

İkinci kişiye – adını söylememek için – "*sen*" deriz.

Üçüncü kişinin adını söylemek ve yazmak istemeyince yerine "*o*" adılını kullanırız.

Kişilerin adları yerine kullanılan sözcüklere KİŞİ **adılı denir**[1]

Eski Biçimleri:

a) Birinci tekil kişi adılı MEN'dir:

... şol derviş uyanıcak al *menüm* katıma getir.

(Yüz Hadis Tercümesi.)

b) Üçüncü tekil kişi adılı OL'dur (bkz. 171 eski):

Öldüren Ol dir gören Ol Yinus imdi Hak ile ol.

(XIII - XIV.)

Ol bana fitne ben ana afet
Müteneffir ben andan ol benden.

(Fuzuli XVI.)

255. KİŞİ ADILLARININ ÇEKİMİ. – Adıllar, adların yerine kullanıldıkları için adlar gibi çoğullanır ve türlü durum takılarıyla çekimlenir.

Kişi adıllarının çoğullanmaları ve çekimleri şu çizelgede gösterilmiştir:

	I. kişi		II. kişi		III. kişi	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Yalın durum	ben	biz	sen	siz	o	onlar
-i durumu	beni	bizi	seni	sizi	onu	onları
-e durumu	bana	bize	sana	size	ona	onlara
-de durumu	bende	bizde	sende	sizde	onda	onlarda
-den durum	benden	bizden	senden	sizden	ondan	onlardan

Üçüncü kişi adılı "o" her eki n kaynaştırma harfiyle alır.

Eski çağlarda "o" adılı ek alınca "a" olurdu:

Anlar = onlar, andan = ondan, anın = onun, ancılayın = onun gibi, anunçün = onun için:

Tanrı birdir *andan* artık Tanrı yok.

(Mihri XV.)

Şeytan-ı laine uyma zinhar
Anın sözün işitme ey yâr.

(Nesimi XIV.)

Bir *ancılayın* gamzesi terrar ele geçmez.

(Nesimi XIV.)

Anın çün halk-ı âlem indürür baş.

(Ruşeni XV.)

Bir bölük sunalar indiler bağa
Anlar sayesinde bağa nur yağa.

(Emrah XIX.)

İnsan dünyayı iğfale muvaffak olsa bir şahıs kalır ki *anı* aldatmağa imkân olamaz. O da kendi nefsidir.

(Namık Kemal XIX.)

Ben *anın* kim olduğunu bilmez miyim?

TARIK **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Eski çağlarda "o" adılı *olar* biçiminde de çoğullanmıştır:

Olar esrüktürür hergiz ayılmaz
Olar fehmeylemezler subh u şami.

(Eşrefoğlu XV.)

Olardır din ü dünya padişahı
Oların yeri eyvan-ı ilahi.

RAVZAT-ül-ENVAR **(Ahmet Hayali XV.)**

Nar-ı duzahten olar bulsun necat
Kim duadan sonra vere salavat.

(Mihri XV.)

256. KİŞİ ADILLARININ KULLANILIŞI:

İki kişi konuşuyorlardı:

— *Siz de gelecek misiniz?* = *Sen de gelecek misin?*
— *Biz öyle yerlere gidemeyiz.* = *Ben öyle yerlere gidemem.*

a) İkinci tekil kişi adılı *sen*, söze nezaket ve saygı katmak için, ululamak için *siz* olarak kullanılır.

b) *Ben* yerine *biz* kullanılmasında da bir anlam ayırtısı vardır. Kendisini küçümseyen bir tutum içinde çekingenlik; hatta çok kez, yukarıdan bakış, ululanma, böbürlenme ayırtısı sezilir:

Biz, onun içindir ki, iktidar elindeki kahır ve lütuf imkânlarının hür rejimdeki ölçülere indirilmesini *istemişizdir*.

(Falih Rıfkı Atay.)

Ne var ki:

Bu güzel kitabı bana sen vermiştin, kardeşim.

tümcesinde *sen* yerine *siz* dersek daha ince olur; fakat sıcak içtenlik gider. İçtenliğin üstün olacağı yerlerde *sen* yerine *siz* kullanmak, sözü, soğuk bir yapmacıklık havası içine iter:

Sen bugünlerde kalem yerine yılan dişi mi kullanıyorsun?
Sana kırılacak gönül bana lazım değil.

EBÜZZİYA TEVFİK BEYE MEKTUP **(Namık Kemal.)**

Azarlamalarda, küçümsemelerde, kızgın konuşmalarda da *sen* denir:

Belediye reisi azametle kalkarak:
— Yalan söylüyorsun, dedi.
Bakkal dişlerini sıkarak:
— Sen şimdi görürsün, diye söylendi.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Anlatıma bir genellik, bir öğüt ayırtısı katmak istenince de *sen* denir:

"Sana ısmarladılar mı bu yalan dünyayı"
Sen yarını düşünmezsen yarın seni kim düşünecek?

(Namık Kemal.)

c) Anlatıma abartı katmak isteğiyle birinci ve ikinci kişi adıllarının çoğulları **-ler** takısıyla bir daha çoğullanır: *Sizler, bizler:*

... böyleleri *bizlerden* ırak olsun. Biz çok iyiyiz; *sizler* nasılsınız?

ç) -ler çoğul takısı almış olan *siz* adılının üçüncü kişi adılı gibi tümleyici olduğuna örnek:

Sarp bir dağ bölgesinde kadınlar, *sizlerin yurdunda* erkeklerin aldığı vazifeler görürler.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

d) Tanrı'ya karşı da *siz* sözcüğü kullanılmaz:

Ya İlahi ger sual etsen bana
Budurur anda cevabım üş *sana*
Ben bana zulmeyledim ettim günah
Neyledim nettim *sana* ey Padişah.

(Yunus Emre XIII - XIV.)

e) Yurt, ulus, bayrak, sancak... gibi kutsal varlıklara da *siz* değil *sen* denir:

Sen misin, sen misin garip vatan?

VAVEYLA **(Namık Kemal.)**

f) Ulu yüce kişilere de coşkulu eyitişlerde (hitaplarda) *sen* kullanılır:

Atamızsın sen, *Adımız senden,*
Yürür izinden *Sana inanan.*

ATATÜRK (Hasan - Ali Yücel.)

257. AD TAKIMLARINDA KİŞİ ADILLARI:

Benim, evim, bahçem; bizim, evimiz, bahçemiz.
Senin evin, bahçen; sizin eviniz, bahçeniz.
Onun evi, bahçesi; onların evleri, bahçeleri.

1) Kişi adılları ad takımlarında ancak tümleyici olur. n° (bkz. 151).

2) Kişi adıllarıyla kurulan takımlar – sözcüklerin ikisi de takı aldığı için – birinci türlüdür (bkz. n° 151:I).

3) Birinci kişi adıllarıyla kurulan takımlarda:

a) Tümleyen takısı **-im**;

b) Tümlenen takısı: tekilde **-(i)m**, çoğulda **-(i)miz**'dir.

4) İkinci kişi adıllarıyla kurulan takımlarda:

a) Tümleyen takısı **-in**;

b) Tümlenen takısı: tekilde **-(i)n**, çoğulda **-(i)niz**'dir.

5) Üçüncü kişi adıllarıyla kurulan takımlarda, ad takımlarında olduğu gibi:

a) Tümleyen takısı **-nun**;

b) Tümlenen takısı **-i**, kaynaştırma harfiyle **-si**'dir.

Bu açıklamaların sonucu; yani kişi adıllarıyla kurulan ad takımlarındaki tümleme takıları, bir de şu çizelgede özetlenmiştir:

	I. Kişi		II. kişi		III. kişi	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Tümleyen kişi adıllarının takıları	-im	-im	-in	-in	-nun	-nların
Tümlenen sözcüklerin takıları	-(i)m	-(i)miz	-(i)n	-(i)niz	-i, -si,	-leri

Ad takımlarında tümlenen takılarının düştüğü de olur (bkz. n° 160):

Bizim ev şu sokaktadır. *Sizin dükkan* da buralarda mıdır?

Kişi adıllarıyla kurulmuş ad takımlarında – tümleyen tekil kişi adılı kullanılsa da kullanılmasa da – tümlenenin çoğul kullanılması anlatıma saygı, ululama... ayırtısı katar (bkz. n° 256):

Öğretmenim, *kitabınızı* getirdim. *Verdiğiniz* ödevi de getireceğim.

Sayın Başkan geliyor. *Buyruklarına* dikkat ediniz. *Eşleri* de gelecek...

NOT. – Tümleyen "*hepimizin, cümlemizin...*" sözcükleri olunca tümlenenler iki türlü olur (bkz. n° 152):

a) Üçüncü kişilerinki gibi **-(s)i** olur:

Bu vatana gelen saadetlerde de, felaketlerde de hepimizin *hissesi* vardır.

(Bedii Faik.)

b) Birinci çoğul kişilerinki gibi **-(i)miz** olur:

Cümlemizin *validemizdir* vatan.

(Namık Kemal.)

Bu mühim sır ikimizin *arasında* kalsın.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Eski Biçimi. — Bütün kişi adıllarında tamlayan takısı **-nın(ğ)**'dir (bkz. n° 151-I. eski): *Anınğ yüzi, menin kızım, bizninğ ev...*

(D.L.T.)

258. KENDİ sözcüğü:

Kendimi kaptırarak tekerleğin sesine
Uzanmışım kalmışım yaylının şiltesine.

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

Kendi kendine söyleniyor. Herkes kendi hakkını aramalıdır...

örneklerinde görülüyor ki *kendi* sözcüğü de çekimlenen bir kişi adılıdır:

1) *Kendi* evim, *kendi* kitabınız, *kendi* düşünceleri...

söz öbekleri birer ad takımıdır. "*Kendi*" sözcüğü tümleyicidir. Ancak belirtili olan bu takımlarda tümleyici takı almaz; bununla birlikte birinci türlü sayılmalıdır (bkz. n° 151-I).

2) Orhan'ın *kendisi* söyledi. Bu, *sizin kendinizi* ilgilendirir. Ben, *kendimi* başkalarıyla ölçmem.

Çeşmeden su doldurmaya gelen köyün genç ve orta yaşlı kadınları çok defa meraktan *kendilerini* alamayıp yavaş yavaş, sessiz sessiz onun yanına sokuldular, kulaklarını onun ağzına yanaştırdılar...

PANORAMA **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Tümcelerinde *kendi* sözcüğü tümlenendir ve şöyle çekimlenir:

Eski çağlarda "*kendü*" biçiminde kullanılmıştır:

Kişiler	Tekil	Çoğul
I. kişi	kendi-m	kendi-miz
II. kişi	kendi-n	kendi-niz
III. kişi	kendi-si, kendi	kendi-leri

Ko ben kendü halimde olayın
Ki yeğ bilür kişi kendü kolayın.

YUSUF ve ZELİHA **(A. Şemsettin XVI.)**

Cihanın nimetinden kendü ab ü danemiz yeğdir.

(Baki XVI.)

3) «*Kendi*» sözcüğü şu tümcelerde pekiştirme görevindedir; özneyi pekiştirmektedir:

Ben *kendim* söyledim. Siz *kendiniz* almadınız mı? O, *kendisi* götürecek.

Bu senin *kendi* işindir.

Bais-i şekva bize hüzn-i umumidir Kemal;
Kendi derdi gönlümün billah gelmez yadına.

(Namık Kemal.)

Bu öbeklere PEKİŞTİRMELİ ÖZNE denir.

4) "*Kendi*" sözcüğünden tümlenen takısının düştüğü de olur, Babur'un *kendi* şarkılar bestelemiştir.

(Falih Rıfkı Atay.)

5) "*Kendi*" sözcüğü durum takılarını **n** kaynaştırmasıyla alır:

Kendini, kendinde, kendinden, kendine...

6) I. II. kişilere değgin tümlenen (iyelik) takısı almış olanların durum takılarını alışlarında özellik yoktur:

Kendimi, yendimde, kendinize, kendinizden; kendine iyi bak!...

7) "*Kendi*" sözcüğü pekiştirme ayırtısıyla:

a) Yinelenerek kullanılır:
Kendi kendine söyleniyor. *Kendi kendimize...*

b) Adlarla tümlenir:
Öğretmenin kendisini gördüm.
tümcesi: *Öğretmeni* gördüm'le bir değildir.

Eski Biçimi. — Kendözü (= kendü özü), kendüzü (= kendüsü) = kendi, kendisi XVIII. yüzyıla değin gelmektedir:

Asitanında şu kim kendüzini hâk eyler
Yerini Hazreti İsa gibi eflak eyler.

(Zati XV.)

259. KİŞİ ADILLARIYLA KURULAN AD TAKIMLARIndan tümleyicinin düşmesi:

(Benim) *kardeşim geldi.* (Sizin) *yemeğinizi getirdim.* (Bizim) *evimizin kapısı açıldı.* (Senin) *kalemin nedere? Orhan'ı gördüm*; (onun) *babası iyileşmiş...*

tümcelerindeki ad takımlarından parantez içindeki tümleyiciler atılınca anlatımda bir eksiklik olmaz; çünkü tamlanan *kardeşim, yemeğiniz, evimiz, kalemin, babası* sözcüklerindeki *-im, -iniz, -in, -sı* takıları, tümleyici adılları açıkça gösteriyor. Bu açıkça gösteriş yüzündendir ki bu çeşit tümleyicilerin düşmesi, daha kısa söyleme yoluyla anlatımı durulaştırdığı için iyi sayılır (bkz. n° 82, 136).

Oğlum, onu gönlünce yaşat... Ölme fakat sen! (Benim oğlum).

(Tevfik Fikret.)

Bir canlı izin varsa yer üstünde silinmez... (Senin izin).

(Mehmet Akif Ersoy.)

260. KİŞİ ADILLARININ İLGEÇLERLE ÖBEKLEŞMESİ. — (bkz. n° 451-I).

İM ADILLARI

(İşaret zamirleri)

261. İM ADILI:

Korkma; sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O, benim millerimin yıldızıdır parlayacak!
O, benimdir; o benim milletimindir ancak!

(Mehmet Akif Ersoy.)

Son dizelerdeki "*o*" sözcüğü *al sancak* yerinde kullanılmıştır; im anlamlı birer adıldır.

Bu, arkadaşım; şu, dostum; o da kardeşimdir.

tümcesindeki "*bu, şu, o*" sözcükleri de adıldır.

İm adılları, parmakla gösterilen varlıkların adları yerinde kullanılır.

İm adıllarıyla im sıfatları aynı sözcüklerdir: *Bu, şu, o* (bkz. n° 171):

Bu kitaplar benimdir. Şu kalemi kaça aldınız? O çocuğa veriniz.
Bunlar benimdir. Şunu kaça aldınız? Ona veriniz.

a) Birinci satırdaki "*bu, şu, o*" sözcükleri *kitap, kalem, çocuk* adlarını işaretle gösterdikleri için birer belirtme sıfatıdır.

b) İkinci satırdaki "*bu, şu, o*" sözcükleri ise *kitap, kalem, çocuk* adlarının yerlerini tutuyor; onun için adıldır.

İm adılları da im sıfatlarında olduğu gibi, yakınlık uzaklık bakımından kertelidir. Dilde küçük ayırtıları özenle gözetenler bu üç adılı şöyle kullanırlar:

a) *Bu.* Yakındakini işaretlemek için: *Bu benimdir.*

b) *Şu.* Biraz ötedekini göstermek için: *Şu da sizin.*

c) *O.* Uzaktakini, göz önünde olmayanı işaretlemek için: *Atkımı yitirdim; onu bulan var mı?* (bkz. n° 171).

NOT. — İm adılları adların yerilerini tuttukları gibi, önce geçmiş bir kavramın da; bir tümcenin, bir önermenin de yerini tutar:

Damarlarımızda yaşayan iyi hisler takviye edilsin. *Bu, kâfidir.*

(Bir Yazar.)

262. İM ADILLARININ ÇEKİMİ:

İm adılları, adların bütün görevlerinde kullanıldıkları için hem çoğullanır, hem de çekimlenir:

	Yakında bulunan adların yerine		Biraz ötede olan adların yerine		Uzakta olan adların yerine	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Yalın durum	bu	bunlar	şu	şunlar	o	onlar
-i durumu	bunu	bunları	şunu	şunları	onu	onları
-e durumu	buna	bunlara	şuna	şunlara	ona	onlara
-de durumu	bunda	bunlarda	şunda	şunlarda	onda	onlarda
-den durumu	bundan	bunlardan	şundan	şunlardan	ondan	onlardan

İm adılları — üçüncü kişi adılı "o" sözcüğü gibi – her eki bir **n** kaynaştırıcısı ile alır:

Bunlar, şuna göre, bunca zaman, onsuz, şuncağız, şunu, bundan...

NOT. — İm adıllarının "ile, için gibi" ilgeçleriyle öbekleşmesi (bkz. n° 451-II).

263. «O» SÖZCÜĞÜ:

a) İm sıfatıdır (bkz. n° 171);

b) Kişi adılıdır (bkz. n° 255);

c) İnsandan başka bir adın yerini tutuyorsa im adılıdır.

264. İM ADILLARININ ÇOĞULLARI. — Bu, şu, o adılları – her ek gibi – çoğul takısını da **n** kaynaştırmasıyla almaktadır (bkz. n° 262):

Bunlar, şunlar, onlar.

Eskiden bu adıllar, kaynaştırma harfi almadan çoğullanırdı:

Buların her biri bir ejderhaydı.

(Dede Korkut.)

Şular kim aşk ile hem-renk oluptur
Oları aldayamaz nakş-ı hane.

(Eşrefoğlu XV.)

265. ÖTEKİ, BERİKİ sözcükleri de işaret anlamlıdır:

a) Sıfat olur: *Öteki ev* (bkz. n° 171-not);

b) Adıl olur: *Berikinden güzeldir...*

c) *Öteki beriki istediğini söyleyebilir.*

Ötekine berikine kulak asma; işine bak.
Ötekinin berikinin sözüyle iş olmaz...

örneklerinde olduğu gibi ikisi birlikte kullanılınca *şu bu, şuna buna, şunun bunun...* anlamlarında belgisiz adıl olur (bkz. n° 269).

266. YER ANLAMLI İM ADILLARI:

Burayı kaça aldınız? Şuradan gidelim. Oranın suyu nasıldır? tümcelerinde *bura, şura, ora* sözcükleri yer anlamlı birer im adılıdır (bkz. n° 408). **-ra** ekiyle türeyen bu adıllar son çağlarda, daha çok, **-si** takısıyla kullanılmaktadır:

Burası bizimdir. Şurasını yeni aldık. Orasını satacağız.

Yer anlamlı adıllar da, öbür adıllar gibi, türlü takılarla çekimlenir ve tümcede adların bütün görevlerinde kullanılır (bkz. n° 149. 150):

Ben ölürsem bayrağımın altında ölürüm *şuradan şuraya* kımıldamam.

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Yer anlamlı adıllar, önceden geçmiş kavramların, tümcelerin de yerlerini tutar:

Beyin mühim bir işi var mı? Ciddî bir adamla mı konuşuyor? Kafası yorgun mu? Hiç *burasını* düşünen yok?

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

NOT. — *Nere?* soru adılı da bu ekle türemiştir (bkz. n° 270).

NOT. — Eskiden **-de** takısıyla çekimlenmiş im adılları da yer anlamında kullanılmıştır:

Bunda zulmeyleyenin akıbeti hayrolmaz.

(Evliya Çelebi XVII.)

267. TARZ ANLAMLI İM SÖZCÜKLERİ:

"*Bu, şu, o*" dan gelişen *böyle, şöyle, öyle* sözcükleri:

a) *Böyle* elma gördünüz mü? *Şöyle* bir düşünce ileri sürdü. *Öyle* bir *yağdı ki*!... tümcelerinde birer im sıfatıdır.

b) *Böylesini* görmedim. *Şöyle* buyurun. *Öylesiyle* konuşulmaz...

c) Herkes fırsat düştükçe çeşni değiştirmeğe can atıyor. Ben de *böyleyim*, sen de *böylesin.*

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

örneğinde de ekeylemle yüklem olmuştur.

ç) *Böyle* tuttum. *Şöyle* kırdım. *Öyle* konuşmayınız.

Siyasi havayı... öyle bir karıştırmıştı ki...

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

tümcelerinde de eylemlerdeki oluş ve kılışın nasıl yapıldığını, nasıl olduğunu gösterdikleri için birer belirteçtir (bkz. n° 411-II/b).

d) **-sine** ekiyle sıfat ya da belirteç olurlar:

Ben böylesine bir gönül acısı ömrümde görmedim.

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Öylesine yalancı ki doğru söylediği zaman yüzü kızarır.

(Falih Rıfkı Atay.)

268. AD TAKIMLARINDA İM ADILLARI:

Bunun anlatışı ile onun okuyuşu birbirine benzemez.Şunun defteri nereder Öylesinin evine gidilir mi? Ötekinin sözü...

örneklerinde olduğu gibi im adılları, ad takımlarında ancak tümleyici olur. Kişi adıllarında olduğu gibi – anlamda bir eksiklik bırakmıyorsa – im adılları da düzeş (bkz. n° 259):

Bu kitapları kaça aldınız? Paralarını verdiniz mi? (bunların).

BELGİSİZ ADILLAR

269. BELGİSİZ ADIL:

Ödevlerinizi gözden geçirdim. *Birçoğu* pek iyi, *birtakımı* orta, *birkaçı* da başarısızdır. *Hepinizi* başarılı görmek isterim:

Başkalarına değil, kendi aklınıza uyunuz.
Birimiz hepimiz için, *hepimiz birimiz* için.

tümcelerindeki italik harflerle dizilen sözcükler, adların yerlerinde kullanıldıkları için birer adıldır. Bu adılların hangi adların yerlerini tuttukları apaçık belli olmadığından **belgisiz adıl** denmiştir.

Belgisiz adılların çoğu belgisiz sıfattır. Arada şu ayrım var (bkz. n° 173):

a) Belgisiz sıfatlar adları tamlar: *Başka insanlar, birkaç kişi...*

b) Belgisiz sıfatlarla kurulmuş takımlardan adlar düşünce:

Başkalarına yardım borcumuzdur. *Birkaçı* içeri girdi. *Öbürleri* de içeri girsin... tümcelerinde olduğu gibi belgisiz adıl olur.

c) Belgisiz sıfatlardan adıllaşanlar iyelik takısı alır, yani ad takımlarında tümlenen olur:

Bunların hepsi, birkaçı, birçoğu, bazısı, kimisi...

ç) Sıfatlıkla ilgisi bulunmayan, adıl olarak doğmuşa benzeyen sözcükler de az değildir: **Kimse:**

Ne sen bir *kimse*den incin, ne *kimse* senden incinsin.

Kimse (eski çağlarda: kimesne, kimsene):

Buların şahtan korkusu yoktur.
kimesne beğenesi husu yoktur.

(Yunus Emre XII - XIV.)

Kimesnem yoh senden özge ya İlâh.

(Ruşeni XV.)

Herkes[1] **öte, beri, nesne, şey** (söylemek istemediğimiz. söyleyemediğimiz, adını unuttuğumuz, varlıkların yerlerini tutar):

Öteden saikalar parçalıyor âfakı;
Beriden zelzeleler kaldırıyor âmakı.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Destinde *nesne* yok ki ede payine nisar.

(Zati XV - XVI.)

Öte beri almak için pazara gittim.
Sahibine söylenmeden *bir şey* alınmaz.

Kimi, kimisi sözcükleri de belgisiz adıl olarak kullanılır:

Dünya talebiyle *kimisi* halkın emekte
Kimi oturup zevk ile dünyayı yemekte,

(Ruhi XVI.)

Herkesin zevki başkadır: *Kimi* okumayı sever , *kimi* gezmeyi sever; *kimi* musikiden hoşlanır, *kimi* eğlenceden...

d) *Filan ne söyledi? Falan ne oldu?*

— Canım, dedi, sen bana son defa paramı kurtarmak için bir dava açacağım, bundan bir şey çıkmazsa meclise istida vereceğim, *filan falan* demiştin hani?

PANORAMA **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

e) "*Falan*" sözcüğü bir addan sonra kullanılınca o adın benzerleri anlamında birer belgisiz adıl olur (Bkz. m. 527):

Para falan istemem. Toplantıya çocuk falan getirilmesin.

f) Bu "*falan*" anlamını adlardan yakıştırma yoluyla türemiş söy'ler de verir:

Para mara istemem, arkadaş markadaş, ev mev, güzellik müzellik, yardım mardım.

Türeyişi. — Bu çeşit yakıştırma söy'ler:

a) Adların başlarındaki ünsüzleri **m**'ye çevirmekle;

b) Ünlü ile başlayan sözcüklere bir **m** eklemekle türer.

c) **M** ile başlayan sözcüklerden yakıştırmalar türemez.

M ile niteleme sıfatlarına da, eylemlere de belgisiz anlamlı söy'ler katılabilir:

Çirkin mirkin, yuvarlak muvarlak, sarı marı, kara mara...
Çoçuk düşüp müşmesin; onu döveyim möveyim deme...

SORU ADILLARI

270. SORU ADILI:

Sessiz yaşadım; *kim* beni *nerden* bilecektir?

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ne var? dedim, *nere*den geldin ihtiyar? *Ne* adın?

(Orhan Seyfi Orhon.)

Bir zindanda bir mahpus, kasvetin manasını benden daha iyi bilemez. *Ne* istiyorum, *ne* arıyorum? Bugünü de nasıl geçireceğim?

BİR MEKTUP **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Hanginiz anlatacaksınız? *Kaça* aldınız? *Niçin* söylemiyorsunuz? örneklerinde italik harflerle dizilmiş sözcükler hem soru anlamındadır, hem de belgisiz adıllar gibi, adların yerlerini tutmaktadır. Bunlara soru adılı denir (bkz. n° 269).

Soru adıllarının başlıcaları:

a) "*Ne, kim*?" gibi asıl adıllar;

b) Çekim takısı almış "*hangi, kaç?...*" gibi soru sıfatları;

Kullanılışı:

Kim? adılı insanları sormak için kullanılır.

Ne? İnsandan başka varlıkları, kavramları sormak içindir.

Hangisi? adılıyla insanlar da, nesneler de sorulur.

Kaç? sözcüğü nicelikleri sormaya yarar.

Ne? adılı, dilek – koşul kipiyle öbekleşir. Öbek soru anlamından sıyrılarak **-diği** (-diğinin hepsi) ortacının anlamını verir:

Ne söylese (= söylediğine, söylediğinin hepsine) *kimse inanmaz.*

Ne verdimse (verdiğimi, verdiklerimin hepsini) *az buldu.*

Ne isteseniz (istediklerinizi, istediklerinizin hepsini) *yaparım.*

c) *Ne*'den türemiş yer anlamlı sözcükler: *Nereye, nereden, nerede?...*

"*Ne*" soru adılı ad takımlarının takılarını – "*su*" sözcüğünde olduğu gibi (bkz. n° 151-I) – daha çok, y kaynaştırma harfiyle alır:

Tümleyen: *Neyin* (başı, sonu...);

Tümlenen: 1) *Benim neyim, senin neyin, onun neyi? Bizim neyimiz, sizin neyiniz, onların neleri?*

Neyi varsa ona atalardan kalmıştır.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

2) Senlibenli konuşmalarda şöyle de kullanılır:

Benim nem, senin nen, onun nesi;
Bizim nemiz, sizin neniz, onların neleri.

Soru adılı "ne", yer anlamlı **-re** ekini alır ve durum takılarıyla çekimlenir:

Nereyi, nereden (nerden), *nereye nerede* (nerde), *nerdeki...*

3) **Kim** ve **ne** adıllarının *"ile, için, gibi, kadar"* ilgeçleriyle öbekleşmeleri (bkz. n° 451-III, IV).

Başka soru adılları. — İyelik takısı almış soru sıfatları da - belgisiz sıfatlar gibi (bkz. n° 269 - soru adılı olur ve tümcede çeşitli görevlerde kullanılır:

Bu kalemi *kaça* aldınız? *Hangisi* daha ucuz? *Hangisini* beğeniyorsunuz?

İLGİ VE İYELİK ADILLARI

271. İLGİ ADILI:

Orhan'nın boyu uzun, Erdemin'in*ki* kısadır. Komşunun kuzusu bizim*kinden* iri... Kalemimi evde unutmuşum; sizin*kini* alabilir miyim?

Erdem'inki = Erdem'in boyu;
Bizimki = bizim kuzumuz;
Sizinkini = sizin kaleminizi...

demektir. Örneklerin hepsinde de "*-ki*", birinci türlü ad takımlarında tümleyenin sonuna gelmiş ve tümlenenin yerini tutmuştur. Adların yerlerini tutan bu *"ki"* ler adıl sayılır.

Birinci türlü ad takımlarında mal, daha geniş anlamıyla iyelik ve ilgi kavramı vardır (bkz. n° 151-I):

Anne: «*Benimki* benden gitti. Ellerinki yaşasın.»
(H. Rahmi Gürpınar.)

Tümlenen görevinde olan "-ki" tümleyenin malı olan varlığın yerini tutar; ilgi anlamı taşır.

Yazılışı. — Ad takımlarında tümlenenin yerini tutan ilgi adılı **"-ki"** sözcük anlamını taşımakla birlikte - bitişik yazılır.

Bitişik yazılan ilgi adılı "-ki", ünlü uyumlarına aykırıdır; değişmez (bkz. n° 34)

272. İLGİ ADILININ ÇEKİMİ. — ilgi adılı "-ki" nin bitişiği sözcüklerde çekim özellikleri:

a) "-ki" çoğul takısı almış tümleyenlerin de sonuna eklenir:

Komşularımki, sizlerinki, arkadaşlarınki...

b) Çoğul takısı, "-ki" den sonra da gelir; böylece **"-ki"** adılı anlamca çoğullanır: *Benimkiler, komşununkiler, arkadaşlarınkiler...*

c) Çoğullanmış "**-ki**" ler, iyelik eki "**-i**" ile de biçimlenir ve türlü takılarla çekimlenir:

Benimkileri, Orhan'ınkileri, sizinkilerini, komşununkilerinden, seninkilerine...

ç) Durum takılarını **n** kaynaştırma harfiyle alır:

Benimkini, bizimkini, onlarınkinde, komşularınkinden...

NOT. — Belirtme sıfatı türetmeye yarayan **-(de)ki** de – örnekseme yoluyla ilgili adılı "**ki**" gibi — durum takılarını, birer **n** kaynaştırmasıyla alır:

Bugünkünün, yarınkine, evdekinden, bahçedekinde...

273. İYELİK ADILI. — İlgi adılı "-ki" nin ek-adıl oluşundan örnekseme yoluyla, kişi adıllarıyla kurulan:

Benim ba*şım*, senin gö*zün*, bizim avi*miz*, sizin bahçe*niz*...

takımlarındaki tümlenen takılarını **[-(i)m, -(i)n, -(i)miz, -(i)niz...]** iyelik adılı sayanlar var.

Her adıl bir sözcüktür. Bu parçaların takı oldukları apaçıktır. Onun için bunlara **iyelik adılı** değil; tümlenen takısı ya da **iyelik takısı** demek daha yerinde olur.

274. Adıllar adların yerlerini tutar. Tümcede görevleri de adlarınki gibidir:

1) Özne olur (bkz. n° 91):

Ben söyledim, *siz* dinlediniz, *o* okudu...
Bu satılacak; *şu*, biraz daha bekleyecek; *o* kaça satıldı?
Kimse bilmiyor. *Birkaçı* çalışıyor. *Hepimiz* oturuyorduk.
Hanginiz gördünüz? *Kim* söyledi?..
Bizim ev uzakta; sizin*ki* yakın mı?..

2) Nesne olur (bkz. n° 95):

Sizi arıyorlar. *Şunu* gösteriniz. *Kimseyi* görmedim. *Neyi* bekliyordunuz? Orhan kendi kalemini değil, benim*kini* aldı.

3) Tümleç olur (bkz. n° 96):

Bana anlatınız. *Bundan* alalım. *Nerede* beklediniz. *Orhan*'ın evi bizim*kinden* güzelmiş. *Birçoğunuzla* anlaştık.

4) Kişi adılları gibi, bütün adıllar ad takımlarında tümleyici olur (bkz. n° 151):

Bunun değeri, *herkesin* arkadaşı, *kimin* evini *arıyorsunuz*? *Hangisinin kitabı*?...

5) Ad takımlarında tümlenen görevli adıllar da vardır (bkz. n° 151):

Kitaplarımın *hepsi*, öğretmenlerin *birkaçı*, sizin *birçoğunuz*, onun *nesi* kırıldı?.. Zavallı yavrucağın *kimsesi* yoktur...

6) Adılların yerlerini tuttuğu da olur:

Beni kim aradı? *Onu* tanımadınız mı? Ne anlatacaksanız... *Onu* bir kez de bize söyleyin. Kim isterse *o* alır...

7) Ekeylem alarak yüklem olur:

Bendim geçen ey sevgili sandalla denizden.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Tarihi yazan *benim*; yapan *siz*.

(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

Dedem koynunda yattıkça *benimsin ey* güzel toprak,
Neler yapmış bu millet en yakın tarihe bir sor, bak.
Yerim *sensin*, göğüm *sensin*; cihanım, cennetim hep *sen*;
Nasıl bir şanlı millet çıktı gördüm hasta sinenden.

(Süleyman Nazif.)

NOT. — Adıllar II. türlü ad takımlarına girmez.

275. ÖZNE OLAN ADILLARIN DÜŞMESİ. — Yüklemlerdeki çekim ekleri, öznenin kaçıncı kişi olduğunu göstermeye yeter. Örneğin:

Yarın Ankara'ya gideceğim. Öğrenciyiz. İzmirli misin? Bunu dün anlatmıştınız...

tümcelerinde sırasıyla özne olan *ben*, *biz*, *sen*, *siz* adılları kullanılmamıştır.

Bu düşme, kişi adıllarının tamlayıcı olduğu birinci türlü ad tamlamalarında da görülür (bkz. n° 259).

Tümcelere kişi adılları pekiştirme ayırtısı katar. Belirtme vurgusu da bu pekiştirmeyi güçlendirir.

EYLEMLER
(Fiiller)

276. Eylem, varlıkların yaptıkları işleri, devimleri, kılışları ya da onlarla ilgili oluşları, yargıları zamana ve kişiye bağlayarak anlatan sözcüklerdir:

> Sabaha karşı Plevne'den *geçiyorduk*. Alaca karanlıkta pençereyi *açtım*. Plevne ovasını görmek, arz üzerinde hakir bir mezarı kalmayan zavallı babamın ruh-u menfa-nişinini biraz teneffüs etmek *istiyordum*. Eyvah, yüksek ve zengin ekinleri okşayan gece rüzgârı *dedi* ki: "Babanın kanını emen bu toprak, babanın cism ü ruhuna yabancı açlıklara sünbüle-i gıda *hazırlıyor*..."
>
> Şimdi ufk-u şarkî *kızarıyor*, *kızarıyordu*; Türk bayrağı gibi al, kan gibi *al olmuştu*; bir ruh-u şehit için bu ufk-u sabah ne güzel *kefendi*! "Baba, seni bu ağustos ayının son seherinde, Plevne ufkunun bu geniş kanlı mendili içinde *kokladım*!."
>
> **(Cenap Şehabettin.)**

İtalik harflerle dizilmiş olan sözcükler iş, oluş, kılış, devim; yani EDİM anlamındadır (bkz. n° 277).

Bu edim anlamlı sözcüklerden her biri, içinde bulunduğu tümcenin temelidir. Onsuz tümce kurulamaz; yani o olmayınca düşünce, duygu, istek ve yargılarımız; bütün edimlerimiz anlatımsız kalır.

Bu temel sözcüklerde edim anlamından başka:

1) **Zaman** anlamı var (bkz. n° 279):

Geçiyorduk, *açtım*, *dedi*, *istiyordum*, *al olmuştu*, *kokladım*...

Bu sözcüklerin söylenmesinden ya da yazılmasından – pek az da olsa – önce; yani geçmişte.

Hazırlıyor (söz söylenirken; şimdi).

2) **Kişi** anlamı var (bkz. n° 280):

Geçiyorduk (biz); *açtım*, *istiyordum*, *kokladım* (ben);

Dedi, *hazırlıyor*, *kızarıyordu*, *al olmuştu*, *al kefendi* (*o*, yani sırasıyla *rüzgâr*, *toprak*, *ufuk*...

Bir tam eylemde şu beş anlam kaynaşmıştır:

1) Edim (bkz. n° 277);

2) Zaman (bkz. n° 279);

3) Kip (bkz. n° 282):

4) Kişi (bkz. n° 280);

5) Çatı (bkz. n° 242, 331 vs.).

277. EDİM. — Eylemlerin iş, devim, oluş, kılış ve yargı olan temel anlamlarının genel adıdır:

Orhan okuyor, (okumak bir iştir).

Yel eser, (esmek bir devimdir).

Ufuk kızarıyor. (kızarmak bir oluştur).

Rüzgâr sarsıyor. (sarsmak bir kılıştır).

Tan kızıllığı ne güzel kefendi, kefendir. (bir yargıdır).

Bunların hepsine birden kısaca EDİM denir.

Edimler, eylemlerin, kök ya da gövde anlamıdır.

278. EYLEMLERİN ADI, EYLEMLİK. — Bir kökten türemiş ya da çekimlenmiş bütün sözcükler kökteş sayılır ve hepsi o köke bağlanır:

Taşçı, taşlık, taşlı, taşsız, taşçılık, taşsızlık, taşlamak, taşlanmak, taşlama...

sözcükleri *taş* kökünden türemiştir.

Temel, kök olmakla birlikte eylemler, eylemlikleriyle adlandırılır; eylemlikler, eylemlerin soyadı sayılır:

Keskin, keser, kesiyorum, kesenek, kesecek, kestirilmiş, kesim... sözcükleri de *kesmek* eylemliğinden türemiştir, denir.

Eylemlikler, eylem tabanlarından **-mek** ekiyle türemiştir (bkz. n° 203). Onun için:

Eylemliklerden **-mek** eki atıldıktan sonra geriye kalan kısım, eylemlerin tabanı (kökü ya da gövdesi) dir:

Kes(mek), *yaz*(mak), *oku*(mak), *başla*(mak), *geliver*(mek)...

279. EYLEMLERDE ZAMAN. — Eylemlerin temel anlamlarından birisi de zamanla ilgisidir.

Zaman, başlangıcı, sonu olmayan; başlangıç ve son düşünülemeyen soyut bir süre kavramıdır, bir akıştır. Bu dinmez akışı sınırlandırmak, bölümlere ayırmak; onu durdurmaya kalkışmak gibi boş bir tutumdur.

Durdurulması, sınırlanması usa bile sığmayan zamanı kişioğlu, edimin yapılışıyla anlatılışı bakımından – daha kısası – dil bakımından üçe ayırmıştır:

1) Geçmiş zaman.
2) Şimdiki zaman,
3) Gelecek zaman,

I. Geçmiş zaman. — İş (edim), anlatıştan önce yapılmıştır:

Orhan dün geldi. Sizi aradık. Gezmeye gitmişsiniz...

II. Şimdiki zaman. — İşin (edimin) yapılmakta olduğunu – başka bir deyişle – işle anlatışın birlikte olduğunu bildiren eylemin zamanı:

Orhan kapıyı açıyor. Ben elimi kaldırıyorum. Siz dinliyorsunuz...

III. Gelecek zaman. — İşin (edimin), söylendikten sonra yapılacağını bildiren eylemin zamanıdır:

Orhan bize gelecek. Uluslar yükselecek. Biz de yükseleceğiz...

İşle anlatış bakımından zamanın üçe ayrılışını şu karşılaştırmada bir daha görelim:

1) İş önce, anlatış sonra = Geçmiş zaman;
2) Anlatış önce, iş sonra = Gelecek zaman;
3) İşle anlatış birlikte = Şimdiki zaman.

280. EYLEMLERDE KİŞİ ANLAMI. — İşi, oluşu, kılışı, devimi; yani edim; yapan varlığa **kişi** adı verilir.

Eylemler kişileri bakımından üç çeşittir:

Birinci kişi, sözü söyleyene değgin eylem:

Getirdim, söyleyeceğim, okuyoruz, yazabildik, yardım edelim...

İkinci kişi, kendisine söylenene değgin eylem:

Getirdin, söyleyeceksin, okudunuz, anlatabilirsinir...

Üçüncü kişi, anılan kişiye, varlığa değgin eylem:

Getirdi, söyleyecek, okusun, sorabilir, anlatıyor, başarmalı...

Eylemlerde kişi takıları için (bkz. n° 284).

281. EYLEMLERDE TEKİLLİK, ÇOĞULLUK. — Eylemler, öznelerine ya da aldıkları takılara göre ikiye ayrılır:

1) **Tekil.** — Öznesi tekil olan ya da çoğul eki almamış bulunan eylem:

Kanayan bir yara *gördüm* mü *yanar* ta ciğerim,
Onu dindirmek için kamçı *yerim*, çifte *yerim*
Adam *aldırma* da *geç git diyemem aldırırım.*
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı *tutar kaldırırım.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

İnsan *tükenir*; *şiir tükenmez*. Gökteki bazı yıldızlar gibi yerde henüz nuru insanlara vâsıl olmamış şiirler *vardır*.

(Cenap Şehabettin.)

... Gözlerinden yaşlar *akıyordu*; haline bakanların hepsi müteesir *olmuştu*.

(Ömer Seyfettin.)

örneklerinde kimi eylemlerin özneleri de kendileri de tekildir. Öznesi çoğul olduğu halde, çoğul takısı almadıkları için, tekil sayılan eylem de var (bkz. n° 92-III).

2) **Çoğul.** — Takılarla çoğulluk anlamı katılan eylemlerdir:

İnsanlar da koçlar gibi kafa kafaya *dövüşürler*.

(Cenap Şehabettin.)

Anneler *dindiriniz* gözünüzün yaşını,
Düşman kanıyla *sildik* palamızın pasını;
Yeniden çizmek için vatan haritasını
Kandan ve kıyametten bir sahneye *çevirdik*
Gökleri çatırdayan bir vatan parçasını.

(Kemalettin Kamu.)

Kendimize *inanalım*. Kendimize inanışı sarsmak isteyen inkârcı ve nankörlere karşı *koyalım*.

(Falih Rıfkı Atay.)

Ankara'da *imişsiniz*. Arkadaşları *görürseniz* hepsine selamlar *söyleyiniz*. Biz de yarın geziye *çıkıyoruz*. Birçok yenilikler *göreceğiz*. Dönüşte gördüklerimizi birbirimize *anlatırız*.

örneklerinde italik harflerle dizilmiş eylemler, kiplerine, kişilerine göre çoğul biçimindedir (bkz. n° 284).

EYLEM KİPLERİ

282. KİP. — Eylemler, zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girer. Bu biçimlerin her birine **kip** denir:

Türkçede dokuz eylem kipi vardır:

1. -DİLİ GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ = KESİN GEÇMİŞ:

Yağız atlar *kişnedi*, *meşin kırbaç şakladı*;
Bir dakika araba yerinde *durakladı*...

*

Geçidi atlayınca *şaşırdım* sevincimden.

*

Atlarımız *çözüldü*... *girdik* handan içeri.

HAN DUVARLARI (Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Sen onları *görmedin*; koşarak *gittiler*...

örneklerinde italik harflerle dizilen sözcükler -di'li [kesin] geçmiş zaman kipidir.

Yapılışı. — Eylem tabanlarına (kök ya da gövdelerine) **-di** eki gelir. Bu ek, uyuma ve benzeşmeye göre değişerek:

-di, -dı, -du, -dü; -ti, -tı, -tu, -tü olur.

Çekimi:

Geldim, *yazdın*, *okudu*, *güldük*, *içtiniz*, *korktular*...

örneklerinde görüldüğü gibi tekil ve çoğul kişi takıları alarak çekimlenir. Çekimi bir eylemde yineleyelim:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	geldim	geldik ,
2. kişi	geldin	geldiniz
3. kişi	geldi	geldiler

Şu kişi takılarıyla çekimleniyor:

1. kişi	-m	-k
2. kişi	-n	-niz
3. kişi	—	-ler

NOT. — Birinci çoğul kişi eki **k** yerine eskiden *biz* = *miz* kullanıldığı görülüyor:

Miz: Biz, m, b'*den çevrilmiştir.* **B** *harfi, kelime başta bulunduğu zaman gelir*; *nasıl ki* "biz bardımız" *derler*, "*biz gittik*" *anlamınadır.* "Geldimiz" *sözü de* "*geldik*" *demektir. Bu kural bütün isimlerle fiillerde birdir*; *nitekim* "atımız" *sözü de böyledir.*

Divanü Lûgat - it - Türk C. I. s 327

Anlamı:

a) İşin sözden önce yapıldığını bildirir:

Ak tolgalı beylerbeyi *haykırdı:* İlerle!
Bir yaz günü *geçtik* Tuna'dan kafilelerle...

AKINCI **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

b) İşin yapıldığı — söyleyenin duyularıyla ya da inancıyla – kesindir:

Yağız atlar *kişnedi*, meşin kırbaç *şakladı* (ben işittim).
Bir dakika araba yerinde *durakladı* (ben gördüm, ben duydum.).

(Faruk Nazif Çamlıbel.)

Fatih, İstanbul'u *fethetti* (olay, tarihlerin tanıklığıyla kesin bir gerçektir).

II. -MİŞ'Lİ GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ = SANILI GEÇMİŞ:

— Hey Rabbim, ne aksi dünya!
"Zenginlere at *vermişsin*,
"Kuşlara kanat *vermişsin*,
"Bana bir merkep yok mu ya?"

NASRETTİN HOCA **(Fuat Köprülü.)**

... bir gün böyle (cimri) elçilerden biri Yahya Kemal'e *demiş* ki :
— Kemal, biz eskiden para biriktirmeyi güç bir şey sanırdık. Meğer paraları üst üste Koyarmışsın, *birikirmiş*...

(Falih Rıfkı Atay.)

Kendimi kaptırarak tekerleğin sesine,
Uzanmışım, *kalmışım* yaylının şiltesine.

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

Orhan, *Erzurum'a* gitmiş, *arkadaşları da Kars'a* gitmişler.
Beni dün aramışsın, aramışsınız...

Yapılışı. — Eylem tabanlarına **-miş** eki gelir. Ünlüler uyumuna göre değişerek: -miş, -mış, -muş, -müş olur.

Çekimi:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi:	öğrenmişim	öğrenmişiz
2. kişi:	öğrenmişsin	öğrenmişsiniz
3. kişi:	öğrenmiş	öğrenmişler.

Şu kişi takılarıyla çekimleniyor:

1. kişi:	-im	-iz
2. kişi:	-sin	-siniz
3. kişi:	—	-ler

Azer diyeleğinde çekim şöyledir:

1. kişi	*gelmişem*	*gelmişik*
2. kişi	*gelmişsen*	*gelmişiz, gelmişsiniz*
3. kişi	*gelmiş*	*gelmişler.*

Azer diyeleğinde, Doğu illerimizin kimi bölgelerinde birinci çoğul kişi takısı **-iz** yerine **-ik**'tir. Nişan takmaya giden kadınların deyişlerinden:

..... Kız görmeğe *gelmişik*
Söz almağa, söz vermeğe *gelmişik*
Gelmişik kız obasına *gelmişik* (bkz. n° 284).

Anlamı:

a) Zaman bakımından -di'li (kesin) geçmiş kipi gibidir; işlerin sözden önce olduğunu bildirir.

b) Kesinlik bakımından ayrılırlar:

-di'li geçmişte işin yapıldığı kesindir (bkz. madde I.);

-miş'li (sanılı) geçmişte bu kesinlik yoktur. Söyleyen kendisi görüp duymamış; başkalarından işitmiştir ya da işitip okuduğuna inancı kesin değildir:

Orhan bir ev almış (aldığını görmedim; söylediler).

NOT. — **-dir** ekeylemi bu kipe kesinlik anlamı katar (bkz. n° 269-c).

c) İşin yapıldığını kesinlikle kavrayamayış; farkında olmaksızın yapılış anlamlarında kullanılır:

Başladım uyku taharrisine, lakin ne gezer?
Sızmışım bir aralık neyse *yorulmuş* da meğer
Ortalık *açmış*, uyandım; dedim, artık gideyim...

SEYFİ BABA (Mehmet Akif Ersoy.)

Bu ayırtı -miş'li geçmişin rivayetinde daha belirgindir (bkz. n° 363 not).

ç) Bu kip, masallara yakışır:

Bir varmış bir yokmuş, gurbet çölünde bir susuz seyyah varmış. Allah ona acımış, bir pınara rasgetirmiş: pınar ona can, sonra da iman vermiş...

BİR İÇİM SU (**Refik Halit Karay.**)

Bir varmış, bir yokmuş... Annesi söylemiş, Keloğlan dinlememiş; almış başını, gitmiş gurbete...

d) Şaşma, şaşırtma durumlarında kullanılır:

Bak bak!... karşıki tepelere kar yağmış!

e) Bu kip, acıları, üzüntüleri anlatmaya elverişlidir:

Vardım ki yurdundan ayak götürmüş;
Yavru gitmiş, ıssız kalmış otağı.
Camlar şikest olmuş, meyler dökülmüş;
Sakiler meclisten çekmiş ayağı.
Laleyi, sümbülü, gülü har almış;
Zevk ü şevk ehlini ah ü zar almış,
Süleyman tahtını sanki mar almış;

(**Bayburtlu Zihni.**)

Gama tebdil olmuş ülfetin çağı!
Güller *kurumuş*, son kuş *uzaklaşmış* ufuktan;
Sönmüş hep ocaklar ve hep *ölmüş* kelebekler;
Sorsam şu uçuk yüzlü ve yaş gözlü çocuktan
Atiden acep elleri böğründe ne bekler.

(**Cenap Şehabettin.**)

f) Bu kip ton değişikliğiyle öğünme ve böbürlenmelerde kullanılır:

Biz öylelerini çok görmüşüz...

g) Azer diyleğinde -miş'li geçmiş kipi kesin anlamda kullanılır:

Vay yüz bin vay kim dildardan ayrılmışam
Fitne-çeşm ü sahir-i hunhardan ayrılmışam
Bülbül-ü şurideyem gülzardan ayrılmışam
Kimse bilmez kim ne nisbet yardan ayrılmışam

(**Fuzuli.**)

III. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ:

Kar yağıyor. Çocuklar kar topu oynuyorlar. Ne duruyorsunuz? Niçin oynamıyorsunuz? Anlamıyorum...

Bulutların ardında gün yanmadan sönüyor,
Höyükler bir dağ gibi uzakta görünüyor.

HAN DUVARLARI (**Faruk Nafiz Çamlıbel.**)

Yapılışı. — a) Eylem tabanlarına **-(i)yor** eki gelir.

b) **-yor** eki ünlüler uyumu kuralına aykırıdır (bkz. n° 43).

c) Tabanların sonlarındaki geniş ünlüleri darlaştırır:

Bekle - bekliyor, iste - istiyor, gitme - gitmiyor, yazma - yazmıyor...

ç) Bu darlaşan sesli, iki yuvarlak ünlü arasında kalırsa yuvarlaklaşır:

Söyle - söylüyor, durma - durmuyorum, kokla - kokluyorlar, gürle gürlüyor...

Çekimi:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	geliyorum	geliyoruz
2. kişi	geliyorsun	geliyorsunuz
3. kişi	geliyor	geliyorlar

Kişi takıları II. kipte olduğu gibidir.

Anlamı. — İş yapılırken, olurken söyleniyor (bkz. n° 279):

Oynuyor: oynarken söylenmiştir; oynama ile söyleme birlikte olmuştur.

Geçmişten süregelen olaylar da şimdiki zaman kipiyle anlatılır:

İki yıldan beri kitap yazıyor. Yıllardır İngilizceye çalışıyorum. On günden beri kar yağıyor...

Ölmek kaderde var, bize ürküntü vermiyor.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Gökten dökülen sıcak, yanakları yakıyor, göğüsleri eziyor, nefesleri tıkıyor, elle tutulabilir bir alev haline geliyor.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Geçmiş, gelecek ve geniş zaman anlamlı kullanışlar sık görülür (bkz. n° 376-II).

Geçmişteki olaya bir yakınlık, bir şimdiki zaman ayırtısı katmak için de kullanılır:

Kurtuluş Savaşı başarıyla sona erince Atatürk, yeni bir toplumsal savaşa, devrimler yapmaya başlıyor.

Eski çağlarda şimdiki zaman kipi. — **-yor** eki için yapılan araştırmalar çoktur. Bunun eski bir **yürür, yorur** eyleminden gelme olduğu ileri sürülür:

Gördü kim kendi... aptes alıyürür (alıyorur). *Şeyhin seccadesi dahi ağaç üzerinde durur.*

Anın tarik-ı irşat ve tasavvufu bu âlemde henüz duruyorur (duruyürür).

(Müzekki'n-Nüfus XV.)

-(i)yor ekinin oluşup gelişmesinden önceleri, bu anlamda **-ir** ekiyle biçimlenmiş kipler kullanılırdı:

Bana sorma nişün esrük *olursun.*

(Sultan Velet.)

Beyrek, Oğuz'a geldi baktı bir ozan gidir. *Eydür Mere ozan nereye* gidirsen? *Ozan eydür Bey yiğit düğüne* gidirem.

Ne *söylirsen* ne *eydürsen* canım baba
Bu kadar işten korkan yiğit mi olur?

(Dede Korkut.)

Azer diyeleğinde şimdiki zaman kipi şöyle çekimlenir:

Olumlu	Olumsuz
alıram	*almıram*
alırsan	*almırsan*
alır	*almır*
alırık	*almırık*
alırsınız	*almırsınız*
alırlar	*almırlar.*

NOT. — 1) **-de** eki almış adlar, eylemlikler, ekeylemle çekimlenince şimdiki zaman anlamlı yüklem olurlar (bkz. n° 97-II).

2) Eylemlik, *üzere* ilgeciyle öbekleştikten sonra şimdiki zamana giriş ayırtılı yüklem olur (bkz. n° 358-V).

IV. GELECEK ZAMAN KİPİ:

Hak bellediğin bir yola yalnız *gideceksin.*

*

Bir gün *yapacak* fen şu siyah toprağı altın;
Her şey *olacak* kudret-i irfanla... inandım.

(Tevfik Fikret.)

Ben *söyleyeceğim*, arkadaşlar *gelecekler*, birlikte, kıra *gideceğiz*...

Ne var ne yoksa dünyada kalacak
Ölüp gittiğin zaman.

(Nahit Ulvi Akgün.)

Yapılışı. — a) Eylem tabanlarına **-ecek** gelir.
b) Tabanın sonu ünlü ise **y** kaynaştırma harfini alır.
c) -ecek eki kalın hecelerden sonra -acak olur.

Çekimi:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	geleceğim	geleceğiz
2. kişi	geleceksin	geleceksiniz
3. kişi	gelecek	gelecekler.

Kişi takıları II. kipte olduğu gibidir.

Anlamı. — İşin sözden sonra olacağını, yapılacağını bildirir.

Gelecek zaman kipinin eski biçimleri. — **-ecek**'li gelecek zaman kipi yakın yüzyıllarda doğmuştur. Önceleri gelecek zaman kipi anlamı, değişik eklerle verilmiştir:

1) Orhun Yazıtlarında **-daçı** eki var: *Boldaçısen* = olacaksın. (VIII).

2) Divanü Lûgat-it-Türk'te gelecek zaman eki olarak **-gey, -gay** da görülüyor:

Gelgey = gelecek, *kurgay* = kuracak (XI. yüzyıl.).

3) **-ecek** eki yerinde **-iser** de kullanılmıştır:

Hayrım şerrim *yazılısar*
Ömrüm ipi *üzülüser.*

(Yunus Emre—XIII - XIV.)

Eşrefoğlu Rumi sen de âhir toprak *olusarsın.*

(Eşrefoğlu XV.)

Destimizde var mı hüccet ki *n'olusar* halimiz.

(Kuddusi XI.X.)

4) **-esi** de var:

Ya Yusuf gözlerin ne görklüdür! "*Evvel tenimden yere* düşesi *oldurur.*"
Ya Yusuf yüzün ne görklüdür! "*Evvel toprak anı* yiyesidir."

(Yusuf ve Zeliha XIV.)

Ne kapı vardır *giresi*
Ne ışık vardır *göresi*
Ne nimet vardır *yiyesi*
Dün[1] olmuştur gündüzleri.

(Yunus Emre XIII-XIV)

Mezarlar önünde düşünce ve duyguları anlatan bu dizelerde **-si** ekiyle biçimlenmiş eylemlerde (-e yarar) ayırtısı vardır. Bu ayırtı **-ecek**'li ortaçlarda da görülür (bkz. n° 228, ç).

Bu ekle türemiş sözcükler, bugün de, "gelmek" yardımcı eylemiyle bileşerek İSTEKLENME eylemi olmaktadır (bkz. n° 315).

Dama çıkasım geldi
Yâre bakasım geldi
Baktım o yâr evde yok
Damı yıkasım geldi.

(Bir Maraş Türküsü.)

Öyle mazlum ki ona acıyasım geldi; sırtını okşuyorum...

NİLGÜN II. **(Refik Halit Karay.)**

1) **Dün** = gece

Elimi otomobilin penceresinden uzatıp her yanı okşayasım geldi. Panayır oyuncusundan farksız oluyor; haline gülmekten katılasım geliyordu.

ZORAKİ DİLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

V. GENİŞ ZAMAN KİPİ:

Alçak yere yatma sel alır
Yüksek yere yatma yel alır.

(Atalarsözü.)

Şen adam güneşe benzer; *girdiği yer* aydınlanır.

(Cenap Şehabettin.)

Münafığın sonu *gelmez, söner* sefil ocağı.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Roman yazmaktan zevk duyarım.

(Ahmet Mithat.)

İnsan âlemde hayal ettiği müddetçe *yaşar.*

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Kanayan bir yara gördüm mü *yanar* ta ciğerim.
Onu dindirmek için kamçı *yerim*, çifte *yerim.*
Adam, aldırma da geç git, *diyemem aldırırım*;
Çiğnerim, çiğnenirim; hakkı *tutar kaldırırım.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

Çalış başarırsın, başarırsınız; biz de bunları görür, seviniriz...

Anlamı. — a) Eylemin her zaman yapıldığını, yapılacağını bildirir. Yukarıdaki örneklerin hepsine birer: "ne zaman?" sorusu katılınca yanıt: "her zaman, her vakit" olur.

b) Alışkanlıkları anlatımaya yarar:

Her akşam içer, kumar da oynar.

c) Geniş zaman kipi, genel gerçeklerin anlatımına pek elverişlidir:

Balık suda yaşar. Dünya Güneş'in yöresinde döner. Her yaşayan ölür.

Atasözlerinin, özdeyiş, genel yargı ve yasal tümcelerin pek çoğunun eylemi geniş zaman kipidir:

Su uyur, düşman uyumaz. Başa gelen çekilir. Ölenle ölünmez. Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur. Bu yasayı Kültür Bakanı yürütür...

ç) Geniş zaman kipinin, gelecek zaman kipi anlamında kullanılığı da görülür:

Topla, fırlat ne varsa, taş, iğne,
Şu muhitin ser-i rehavetine.

O biraz belki *canlanır* ve senin
Zahmetin, himmetin ve fazlın için
Koyar elbet vatan, bu hasta nine,
Bir sıcak buse terli nasiyene!..

(Tevfik Fikret.)

d) Bir de şu örneğe bakalım:

Bir sabaha karşı dedi, köylülerden Çoban Mehmet isminde biri onu şu kayalığın başında yüzü koyun uzanmış buldu. Dürttü; kaldırmak istedi; baktı ki ölmüş. Üstü başı parça parça, vücudu yara bere içinde; fakat gözleri bakıyor ve ağzı gülüyor gibi. Çoban Mehmet, hemen *koşar*; köye haber *verir*; *gelirler*, *bakarlar*; bir türlü nasıl öldüğünü *anlayamazlar*. Kasabadan adliye memurları, doktorlar *gelir*; sözde sol memesinin altında büyük bir bıçakla vurulmuş *derler* amma köyden hiç kimse, ne anası, ne de ölüyü yıkayanlar bu yarayı görmediklerini söylüyorlar... Neyse burası bize lazım değil, nihayet getirdiler; onu buraya gömdüler...

LEYLÂ ve MECNUN (Fuzuli.)

Bu örnekte, italik harflerle dizilmiş eylemlere "ne vakit?" sorusu katılınca yakışan yanıt şu olur: "o vakit, öldüğü zaman, eskiden...".

Böylece geçmiş zaman kipi yerinde kullanılan geniş zaman kipleri anlatıma canlılık katmaktadır.

e) Saygılı eyitişlerde (hitaplarda) soru takısı "mi?" geniş zaman kiplerine incelikler kazandırır (bkz. n° 376-VI/2-b):

Yarınki toplantımıza Sayın Bay da şeref vermezler mi?

Şöyle buyurmaz mısınız?

f) Sorulu kullanışlarda yadsıma ayırtısı da bulunur:

Ben böyle sevimsiz dedikodulara karışır mıyım? = *Karışmam.*

g) İkinci kişili geniş zaman kipiyle kurulan bağımsız önermelerden bileşmiş tümceler buyruk anlamına yakışır:

Bu kitapları okursun, iki gün sonra getirirsin.

Şu tepeyi aşar, gün batmadan köye varır, dönersin.

ğ) Sıfat ve ortaç görevlerinde bulunur (bkz. n° 227, 382).

h) III. kişinin olumlu ve olumsuzu art arda gelirse artıçıl ulaç olur (bkz. n° 393-II).

Yapılışı:

a) *Oku-r, bekle-r, atla-r, üşü-r, iste-r, kokla-r, ye-r, gürle-r...*

b) *Gez-er, yar-ar, aç-ar, kalk-ar, bit-er, düş-er, um-ar, korkar...*

c) *Gel-ir, bil-ir, kal-ır, alır, vurur, durur...*

ç) *De-n-ir, ye-n-ir, sanır...*

d) *Sev-in-ir, bir-ik-ir, anla-t-ır, uç-uş-ur, dert-leş-ir, fış-kır-ır, söyle-n-ir...*

Örneklerin hepsinde değişmeyen bir **-r** eki var; temel budur. **-r**'den önceki ünlü değişiyor:

a) Ünlülerle biten eylem tabanlarına yalnız **-r** gelir.

b) Bir heceli eylem köklerinde, genellikle, geniş zaman eki **-r** 'den önce düz geniş ünlü (e a) gelmektedir:

Sev-er, koş-ar, an-ar, it-er, uç-ar, gir-er...

Kökleri çift ünsüzle bitenlerde durum değişmiyor:

Serp-er, kork-ar, art-ar, çent-er, sanc-ar...

c) Ancak bir heceli köklerde **-r**'den önce dar ünlü (i ı u ü) gelmiş 12 eylem var. Bunlar da bir düzene bağlıdır:

L ile biten 7 kök eylem şöyledir:

Geniş ünlü + l : *Al-ır, ol-ur, öl-ür.*
B+dar ünlü+l - *Bil-ir, bul-ur.*
Damak ünsüzü+geniş ünlü+l : *Gel-ir, kal-ır.*

R ile biten beş kök eylem de şöyledir:

V + ünlü + r - *Ver-ir, var-ır, vur-ur.*
Damak ünsüzü g + ö +r: *Gör-ür.*

Bir de *dur-ur* eylemi.

ç) **Türemiş Eylemler:**

Bir heceli türemiş tabanlarda **-r**'den önce bir dar ünlü gelmektedir: *De-n-ir, ye-n-ir, ko-n-ur,* **n**'ler edilgenlik ekidir.

San-ır da iki heceli bir *sağınmak*'tan aşınma yoluyla bugünkü duruma gelmiştir:

Ol manga edhgü sağındı =
O beni iyi sandı.

(D.L.T.)

Hakir bahma bana kimseden sağınma kemem
Fakir-i padişeh-asa geda-yı muhteşemem.

(Fuzuli XVI.)

d) İki ve daha çok heceli eylem tabanlarından da **-r**'den önce dar ünlü gelir:

Bildir-ir, göster-ir, bırak-ır, inan-ır, düşün-ür, güzelleş-ir, olgunlaş-ır...

NOT. — **Konmak** eylemliği ayrı iki anlamdadır. Geniş zaman kipleri de bu anlamlara göre değişik olur:

1) Kârvan, kuş bir yere inmek: *Kuş dala konar:*

2) Koymak işine konu olmak: *Yemeğe tuz konur* (türemiştir).

Eskiden kip ekinin ünlüsü çok kez (u ü) olurdu:

Aslanlar kolların döşenüp yatur = yatar.

(Lehçeli Osmani.

Suyuna biz saldık bulgur
Bulgur Allah deyü kalkur = kalkar
Be yarenler bu ne haldir
Kırk gün oldu kaynatırım kaynamaz.

(Kaygusuz Abdal XIV.)

Bilür şunu ki yere girür, şunu ki göğe çıkar.

(Cevahir-ül-Esdaf XV.)

Eski metinlerde -r'den önce geniş ünlüler de gelmiştir:

Yol aç-ar denizde Musa bigi.

(Sultan Velet XIV.)

Başını taştan taşa urup gezer avare su.

(Fuzuli XVI.)

Çekimi:	**Tekil**	**Çoğul**
1. kişi	gelirim	geliriz
2. kişi	gelirsin	gelirsiniz
3. kişi	gelir	gelirler

Kişi takıları II. kipte olduğu gibidir.

Azer diyeleğinde geniş zaman kipleri şöyle çekimlenir:

Olumlu	Olumsuz
alaram	*almaram*
alarasan	*almazsan*
alar	*almaz*
alarık	*almarık*
alarsız	*almazsız*
alarlar	*almazlar*

İğit öler adı kalar = Yiğit ölür adı kalır.
Könül seven göycek olar = Gönül seven güzel olur.

(Azerbaycan Atasözleri.)

İsterem ki bir gün evvel gelesen

(Diyarbakır Türküsü.)

Şimdiye değin sıralanan beş kip, işin yapıldığını, yapılacağını bildiriyor, haber veriyor. Onun için bu beş kipe BİLDİRME KİPLERİ adı verilir.

VI. GEREKLİK KİPİ:

Yükselmeli, dokunmalı alnın semalara;
Doymaz beşer dedikleri kuş itilalara.

*

Yükselmeli artık yetişir zillet ü zulmet;
Parlatmalı her nasiye bir neyyir-i fikret.
Cehl ölmeli, zulm ölmeli, hak bulmalı kuvvet;
Hakkın yüzü güldükçe gülümser beşeriyet.

(Tevfik Fikret.)

Ruhları birleştiren o havayı bulmak için ne yapmalı, nereye gitmeli?..

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Anlamı. — Yapılmanın, olmanın gerektiğini bildirmektedir:

Yükselmeli, dokunmalı alnın semalara =

Yükselmen, alnının göklere dokunması gerekmiştir.
Cehl ölmeli, zulm ölmeli, hak bulmalı kuvvet =
Cehlin, zulmün ölmesi; hakkın kuvvetlenmesi gerekmektedir.
Çalışmalıyız (= çalışmamız gereklidir), oraya *gitmemelisiniz* (= gitmemeniz gerekmiştir.)...

Yapılışı. — Eylem tabanlarına **-meli** gelir. Bu ek, kalınlardan sonra **-malı** olur.

Çekimi:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	gelmeliyim	gelmeliyiz
2. kişi	gelmelisin	gelmelisiniz
3. kişi	gelmeli	gelmeliler

Kişi takıları II. kiplerinki gibidir.

Birinci kişi takıları bu kipe "**y**" kaynaştırma harfiyle gelir.

Gerekliliği pekiştirmek için, daha çok, 3. tekil kişilere **-dir** ekeylemi eklenir (bkz. n° 369).

-meli yapılı sözcüklerin yardımcı eylemlerle bileştiği de görülmektedir. (bkz. n° 188-X):

Millet Meclisinde..... grubunun hiç bir toplantısında üyesinden bir kısmının gazetelere ispat hakkı verilmesini artık teklif edemeyeceği hakkında bir prensip kararı almış olduğunu hatırlamıyorum. Eğer böyle bir prensip kararı alınmış olsaydı ispatçılar ya hiçbir teklifte bulunmamak, yahut partilerinden ayrılmakta seçmeli *kalacaklardı.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bütün sanat ve kültür adamları bu yüzden adeta ağlamalı *olmuştur.*
(Falih Rıfkı Atay.)

NOT. — Anlatıma gereklik kavramı şu biçimlerle de katılır:

1) İyelik (ad takımlarında tümlenen) takısı almış **-me** yapılı ad-eylemlerden sonra **gerek** (bütün çekimleriyle), **lazım** (-dır...), **icap et-** yüklemleri gelir:

Bu kitabı okumam (okumamız, okuması),... gerek (gerekiyor, gerekirse...).,

Şöyle yapmamız lazım (-dır). İyice öğrenip anlatması *icap ediyor* (etti, edecek, eder...).

2) **-mek**'li eylemlikler, ekeylemle çekimlenen **zorunda** sözcüğüyle öbekleşerek yüklem olur:

Hemen okula *gitmek zorundayım* (zorundaydı, zorundaymışız, zorundaysa). Herkes *çalışmak zorundadır.* Bu parayı bugün *ödemek zorundayız* (zorundaydı, zorundaymış...).

3) Eski yazınımızda, bu anlamlarda "gerek" sözcüğüyle türlü biçimde öbekleşmeler vardı:

Müslümanım diyen kişi şartı nedir bilse gerek.
(Yunus Emre XIII - XIV.)

Yusuf eydür imdi ne *etmek gerek*
Gömleğimi atama *iletmek gerek.*
(Şeyyat Hamza XIII.)

VII. İSTEK KİPİ:

Bana artık izin ver, bir yaşlı Şaman gibi,
Bu arık topraklarda dolaşmaya *gideyim:*
Sazımı *terk edeyim*, sözümü *terk edeyim.*
Ondan dil almak için, ona dil vermek için
Rabb'e erenler gibi köylüye ermek için.
(Behçet Kemal Çağlar.)

Siz kuyumcu olunuz, ben demirci *olayım*;
Elmas saçan dehayı bütün sizde *bulayım:*
Kıvılcımlı her ocak vatan için yanmıştır.
Biz hepimiz bir ruhla *sarılalım* çekice!..
(Mehmet Emin Yurdakul.)

Gülelim oynayalım kâm *alalım* dünyadan
Gidelim serv-i revanın yürü Sadâbâd'a.
(Nedim XVIII.)

Kendimize inanalım. *Kendimize inanışı sarsmak isteyen inkârcı ve nankörlere karşı* koyalım. *Mustafa Kemal milliyetciliğine* sarılalım.

(Falih Rıfkı Atay.)

Anlamı. — a) Eylemin olması isteniyor:

Yarın bir kitap alayım (= almayı istiyorum), *gidelim* (= gitmemizi istiyorum).

İstek kipinin birinci çoğul kişisi, öğüt yollu dilek anlamında kullanılır:

Okuyalım Fuzuli divanını, beyitler *arayalım* onda, bulduğumuz güzelliklerle *coşalım.*

(Ataç.)

Tanrıya yalvaralım. Elden geleni esirgemeyelim. İyilik yapalım, iyilik bulalım...

b) İstek kipinin öyküleme ve söylenti biçimleri dilek - koşul kipi yerinde kullanılır:

Dün komşuda uslu oturaydın (= otursaydın) seni sinemaya götürecektim. Uslu oturaymışım (otursaymışım) beni sinemaya götürecekmiş...

Çekimi:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	geleyim	gelelim
2. kişi	gelesin	gelesiniz
3. kişi	gele	geleler

Yapılışı. — Eylem tabanlarına **-e** eki gelir:

a) Ek, kalınlardan sonra -a olur.

b) Ünlü ile biten gövdelerden sonra **y** kaynaştırma harfini alır:

Bekle - bekleyeyim, anla - anlayayım...

Şu kişi ekleriyle çekimlenir (nkz. n° 284):

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	-yim	-lim
2. kişi	-sin	-siniz
3. kişi	—	-ler

Kullanılışı. — İstek kipinin çok ince bir anlamı var: Bir işin olmasını nezaketle dilemek için kullanılmaya pek elverişlidir. Eski yazı dilimizde ince anlamıyla sık sık kullanılan bu kipin zamanla ikinci, üçüncü kişileri kullanılmaz olmuştur. Bugün ancak birinci kişileri kullanmaktadır. İkinci, üçüncü kişiler yerine koşul, gereklik, buyurma kipleri kullanılıyor; ne var ki o incelik elde edilemiyor. XVIII. yüzyılda ünlü Şair Nedim:

Sen kim *gelesin* meclise bir yer mi bulunmaz
Baş üzre yerin var.

dizesinde *gelesin* sözcüğünü "gelmek lütfunda bulunsan" yerinde kullanmıştır. Ne ince söz!..

Allah cümlemizi ıslah eyleye (= Islah eylemisini dilerim).

KADINLAR VAİZİ (Hüseyin Rahmi Gürpınar XVII.)

Allah senden razı ola.

Bu mektubu küffarın ordugâhına bırağasın (= bırakmanı dilerim, isterim, bırak)...

(Naima XVIII.)

Beni vuran elin yere döşene!..

TÜRK SAZI (Mehmet Emin Yurdakul.)

Bir eserin ki faili *insan ola* mümkün müdür ki anda *noksan olmaya*
Canan *gide* rindan *dağıla* mey ola *rizan*
Böyle gecenin hayr umulur mu seherinde.

(Ziya Paşa XIX.)

Azer diyeleğinde sık kullanılır:

Yük üste güllü halça (= seccade halı)
Kim *kaldıra* kim *aça*
O yara kurban olum
Dindire gönlün *aça.*

(Halk türküsü.)

İsterem ki bir gün evvel *gelesen.*

(Diyarbakır türküsü.)

Bugün bu sözcüklerin yerine, sırasıyla:

Islah eylesin, razı olsun, bırak, döşensin buyruk kipleri ile *gitse, dağılsa,* koşul kipi kullanılır.

İstek kipinin – anlam ve kullanış özellikleriyle – ikinci, üçüncü kişilerine bugün de rastlanmaktadır:

Kolay gele! *Hayrola*! *Uğurlar ola*! (avcılara) *Rast gele*!...

gibi kalıplaşmış deyimler...

Buna çark-ı felek demişler. Döner durur, döner durur. Akıllı adam odur ki,eteğini bu çarka kaptırmaya.

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

(Atatürk'ün ağzından Nihat Reşat Belger anlatıyor):

... *İki günde bir, buraya* gelesiniz *ve beni... muayene ve tedavi* edesiniz.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

Balık yok... Tutamazsın ki satasın!.. *Balık var.... Satamazsın ki* tutasın...

(Falih Rıfkı Atay.)

İstek kipinin 2. kişileri "**diye**" ulacıyla kullanılmaktadır:

Sana bu akşam eve dönesin diye tel çekmişler.
Ödevlerinizi kolayca yazasınız diye bu açıklamayı yapıyorum.

NOT. — İstek kipinin birinci çoğul kişisi, çok kez, buyruk anlamında kullanılır:

Gidelim serv-i revanın yürü Sadâbâd'a.

(Nedim XVIII.)

İstek kipi, emir kiplerinden başkaları yerine de kullanılmıştır:

Bunlar eve girmeyeler (= girmeyecekler, giremezler)
Zühd ü taat kılmayalar (= kılmayacaklar, kılamazlar)
Bu beyliği bulmayalar (= bulamayacaklar, bulamazlar)
Zira geçti devranları.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Tutam yar elinden tutam
Çıkam dağlara dağlara
Olam bir yaralı bülbül
İnem bağlara bağlara

(Emrah.)

İstek kipinin birinci kişisinin takılarında da değişiklik olmuştur:

a) Bugün birinci tekil kişinin takısı, kaynaştırma harfiyle birlikte **-yim**'dir: *İçeyim, olayım, toplayayım, dinleyeyim...*

Eskiden bu takı yalnız **-em** idi:

Aşkın şarabından *içem* (= içeyim)
Mecnun olup dağa *düşem* (= düşeyim)
Sensin dün ü gün endişem
Bana seni gerek seni.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

... Bana berat-ı tekaüt vermişler ki, ondan hemişe behrement *olam* ve padişaha *ferağ-ı* bâl ile dua *kılam.*

(Fuzuli XVI.)

Göz gördü gönül sevdi seni ey yüzü mahım
Kurbanın *olam* var mı benim bunda günahım.

(Nahifi XVII.)

Pek az da olsa, bugün bile, harf aşınmalarına raslanıyor:

...Şöyle yol perişanlığından kurtulayım; bir parça aklımı başıma *toplayım* (toplayayım).

KAVAK YELLERİ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Zavallı ben, elimdeki şu üç telli saz ile
Milletimin felaketli hayatını söyleyim...

TÜRK SAZI (Mehmet Emin Yurdakul.)

Sanırım ki pek değilim ben de fena bir adam;
Lakin şunu *söyleyim* ki hiç dilimi tutamam.

(Fazıl Ahmet Aykaç.)

Birinci tekil kişi takısı **-yim** yerine **-yin** de kullanılmıştır:

Beni sana vere*yin* Sensiz beni nide*yin*
Ben senin huzuruna Bensiz vara*yın* Mevla.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Doğu Anadolu halk ağızlarında, bugün dahi, **-lim** eki yerine **-k** kullanılmaktadır:

— *Tarlaya gidek mi* (gidelim mi)?
— *Gidek, gitmeyek de nidek...*

b) İstek kipinin birinci çoğul kişi takısı bugün **-lim**'dir: *Gelelim, kılalım, diyelim...* Eskiden bu takı, **-vuz** biçiminde de kullanılmıştır:

Ey azizler işte başlarız söze
Bir vasiyyet *klavuz* illa size (= kılalım).

MEVLİT (Süleyman Çelebi XV.)

Lutfederse fazl anundur kahrederse adl anun
Biz zaife ol değer kim *bilevüz* taksirümüz (= bilelim).

(Şeyhi XV.)

VIII. DİLEK - KOŞUL KİPİ:

Ne *verseler* ana şakir ne *kılsalar* ana şâd.

(Fuzuli XVI.)

Cetvel-i Sîm içre âdem *binse* bir zevrakçeye
İstese mümkün varılmak cennetin tâ yanına.

(Nedim XVIII.)

Cihan *yıkılsa*, emin ol, bu cephe sarsılmaz.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Bir iş çevirdi ama nasıl anlasak!

(Refik Halit Karay.)

Yapılışı. — Eylem tabanlarına **-se** gelir. Bu ek, kalınlardan sonra **-sa** olur.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	gelsem	gelsek
2. kişi	gelsen	gelseniz
3. kişi	gelse	gelseler

Kişi takıları

1. kişi	-m	-k
2. kişi	-n	-niz
3. kişi	—	-ler

Bu takılar, I. kipteki takılardır.

Anlam Özelliği. — Bu kipin iç içe iki anlamı var:

a) Dilek: *Yarın bize gelsen, arkadaşlarla gelseniz* (gelmenizi dilerim).

Tanrı bize *acısa* da yeniden o eski onlar, yüzler ve binler felaketini *gösterse*!

Ve trilyonluk bütçelerden biz bedbaht kullarını *sakınsa*!

(Falih Rıfkı Atay.)

b) Koşul: *Birkaç kez okusa unutmayacak* (unutmamasının koşulu birkaç kez okumaktır).

Kipe **dilek - koşul** denmesi bu anlamları içindir.

Kipin tümcede dilek ve koşul anlamlarından hangisine kayacağı, kimi durumlarda, konudan, sözün gelişinden kolayca ayırt edilir. Bunu ses ve söyleyiş tonu daha iyi belirtir.

Anlamca ilgili eylemlerin dilek-koşul kipleri art arda gelince kurdukları ortak önerme:

a) Temel önermenin olacağına bir pekiştirme ayırtısı sindirir:

Arasa sorsa bir sonuca varır. *Ağlasa çırpınsa* isteğine kavuşur.

b) Koşul kiplerinden sonra "de, bile " bağlaçları gelince temel önermenin isteğe uygun düşmeyeceği ayırtısı ortaya çıkar:

Ağlasa da çırpınsa da bu iş olacak (ya da *olmayacak*).

c) Kökteş koşul kiplerinin olumlu ve olumsuzlarından "de" bağlacı alanlar eşitlik anlamı verir:

Siz gelseniz de gelmeseniz de biz kıra gideceğiz.

NOT:

Gelsen e! Kitaplarınızı açsanız a! Okusanız a! Kar başladı; biraz hızlı yürüseniz e!...

biçiminde ünlemli dilek - koşul kipleri, buyurma anlamına kaymaktadır (bkz. n° 376-VI/3.b.).

Eski Biçimi. — Kök-Türk yazıtlarında koşul eki **-ser** biçimindedir:

Türk Oğuz begleri işitiğ.

Üze Tenğri basma*sar* asra yir telinme*ser* Türk budun iliğin törüğün kem artadı.

Divanü Lûgat-it-Türk-te de **-se**'dir:

Ula bolsa yol azmas *bilig bolsa söz yazmas* =

İşaret olsa yol şaşırılmaz bilgi olsa söz sapıtılmaz.

IX. BUYURU KİPLERİ:

Güzel *düşün*, iyi *hisset*, *yanılma*, *aldanma*!
Ne varsa doğrudadır; doğruluk şaşar *sanma*!

(Tevfik Fikret.)

Ölürsem görmeden millette ümmit ettiğim feyzi
Yazılsın seng-i kabrimde vatan mahzun, ben mahzun!

(Namık Kemal.)

Anlamı:

a) Eylemin yapılmasını buyurmak için kullanılır.

b) Dilek anlamında kullanıldığı da olur:

Kimsesizdir; *incitme*, gönlünü *kırma*! Hatta biraz da *yardım ediver*!...

c) Dualar da buyuru kipiyle olur:

Tanrım yavrumu *koru*; onu yuvamıza *bağışla*!

Ya Rab bela-yı aşk ile *kıl* aşina beni.

(Fuzuli XVI.)

Kör olsun ağlamayan ey vatan felaketine!

(Mehmet Akif Ersoy.)

ç) Buyurma kipinin üçüncü kişisi dilek, umut, yalvarma anlamlarında kullanılır:

Solsun filiz öfkeler hınçlar *solsun*
Çılgın coşkulardan gebe *kalsın* evren
Olsun tüm sevincin görünümü bu yaşam
Kalmasın sanatçının haykıracağı bir nen.

24'Ün İÇİ **(Oğuz Kâzım Atok.)**

Tanrı yurdumuzu *korusun*! Tanrı yardımcımız *olsun*!

Dedem Korkut gelüben boy boyladı soy soyladı bu boy Deli Dumrul'un *olsun*. Menden sonra Alp ozanlar *söylesin*. Alnı açık cömert erenler *dinlesin*, dedi.

Yom vereyim Hanım, yerli kara dağların *yıkılmasın*, gölgeli kaba ağacın *kesilmesin*, kamın akan görklü suyun *kurumasın*. Kadir Tanrı seni namerde *muhtaç etmesin*... beş kelime dua kıldık *kabul olsun*...

(Dede Korkut.)

d) Buyurma kiplerinin komut olarak ünlemleştiği sık görülür:
Bölük dur! *Yaşasın*! *Sağa dön*! *Sağol*! *Bağışlayınız*!

Çekimi:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi		
2. kişi	gel	gelin, geliniz
3. kişi	gelsin,	gelsinler.

a) Söz söyleyen kendisine buyurmaz; onun için bu kipin birinci kişisi yoktur. Ancak III. kişi yerine geçip kendine, gönlüne eytenler görülür.

b) Bütün eylem tabanları, söyleyiş özelliğiyle, ikinci kişiye buyruk olur:

Oku, yaz, anlat, gidiver, yardımcı ol, hissettir...

c) Üçüncü kişiye buyurmalar **-sin** ekiyle biçimlenir. Bu ek, uyuma göre değişerek -sin, -sın, -sun, -sün olur.

Buyuru kipinin kişi takıları:

	Tekil	Çoğul
2. kişi		-in, iniz
3. kişi		-ler

Bu takılar öbür sekiz kipinkinden başkadır.

Eski Şekil:

a) Eski çağlarda ikinci kişiye buyurmanın tekiline bir **-gil** de takılarak söze pekiştirme ayırtısı katılırdı:

Tanrı T. eyitti: "Ey Dünya kün" yani olgıl (= ol).
(Kısası Enbiya XIV.)

Yağı yetti, düşman erdi.
Ne yatarsın *kalkgıl* yiğit.
(Dede Korkut.)

Gönüllerde iğ *olmağıl*, mahfillerde çiğ *olmağıl*
Çiğ nesnenin ne dadı var, gel aşk yoluna biş yürü.
(Yunus Emre XIII-XIV.)

2. kişilerden sonra **imdi** ilgeci gelince buyruğa "haydi artık" belirteçlerinin isteklendirme ayırtısı siner:

Dedi Kayser durun *imdi* Malatya'ya varun *imdi*
Kamusunu kırın *imdi* kimsede kalmaya ervah.
(Battal Gazi.)

İmdi sözcüğü harf değişmesiyle **indi** biçiminde de görülür:

Ur *indi* yüzün izine derviş
K'olur sana tac-ı padişahi.
(Şeyhi XV.)

Bunu, bitişip kaynaşmış, ünlemleşmiş biçimlerde de görürüz:
Bakındı, neler olmuş da işitmemişiz...

b) Buyurma kipinin ikinci çoğul kişisinin takısı, çağımızda **-in, -iniz**'dir. Ünlülerden sonra gelince y harfiyle kaynaştırılır: *Gösterin, okuyun, geliniz, dinleyiniz...*Eskiden **-in, -iniz** takısı yerine, ünlü ile biten tabanlarda, yalnız **-n, -niz** de kullanılmıştır:

Dest-busi arzusuyla ölürsem dostlar
Kûze *eylen* toprağım sunun anınla yâre su.

(Fuzuli XVI.)

Dinlen ağ'lar birem birem söyleyim,
Arşı çarşı gider yolun var dağlar.

(Dadaloğlu XIX.)

Ey dostlar beni anıcak matem *eylenüz.*

(Cem XVI.)

Olumsuzlarında da böyledir:

Zinhar eline ayine *vermen* o kâfirin
Zira görünce suretini putperest olur.

(Baki XVI.)

c) Üçüncü kişiye buyuru kipinin eki eskiden beri **-sin**'dir.

NOT. — Komut ve komuta benzeyen buyruklarda eylemin kullanılmadığı da olur:

(Falih Rıfkı Atay.)

Bütün idealistler Atatürk cephesine!
Silah omza! *Eller yukarı*! *İleri*! *Ateş! Teslim*!...

283. **KİPLERİN BÖLÜMÜ**. — Dokuz eylem kipi, eylemi anlatışlarına göre iki bölüme ayrılır:

I. Bildirme kipleri. — Eylemin yapıldığını, yapılacağını bildiren kipler. Bunlarda kip ekleri **-di, -miş, -ecek, -(i)yor, -( )r**'dir. Hepsi de zaman anlamlıdır.

II. Dilek kipleri. — Eylemin yapılmasına dilek ayırtıları katan kipler. Bu kiplerin ekleri **-meli, -e, -se, -sin**'dir. Bunlarda özel bir zaman anlamı yoktur. Hepsinde –kendini pek göstermeyen– bir gelecek zaman ayırtısı sezilir. Onun için bu kipler zamanlara değil; anlamlarına göre adlandırılmışlardır. Bu dört kipin anlamca ortak yönü DİLEK'tir.

I. Bildirme kipleri)

1) -di'li geçmiş zaman kipi,
2) -miş'li geçmiş zaman kipi,
3) Şimdiki zaman kipi,
4) Gelecek zaman kipi,
5) Geniş zaman kipi,

II. Dilek kipleri:

6) Gereklik kipi,
7) İstek kipi,
8) Dilek-şart kipi,
9) Buyuru kipi.

284. EYLEMLERDE KİŞİ TAKILARI. — Eylemlerin çekimlerini incelerken kişi takılarının kimi kipte değiştiği görülür. Bu değişiklik şu çizelgede özetlenmiştir:

	I. çeşit	II. çeşit	III. çeşit	IV. çeşit
1. tekil kişi	-m	-im	-yim	
2. tekil kişi	-n	-sin	-sin	—
3. tekil kişi	—	—	—	—
1. çoğul kişi	-k	-iz	-lim	
2. çoğul kişi	-niz	-siniz	-siniz	-in, -iniz
3. çoğul kişi	-ler	-ler	-ler	-ler

Aldıkları kişi takılarının çeşitlerine göre kipler şöyle kümelenir:

I. çeşit kişi takılarını alanlar ikidir: -di'li geçmiş zaman kipi, dilek koşul kipi.

II. çeşit takı alanlar beştir: -miş'li geçmiş zaman kipi, şimdiki zaman kipi, gelecek zaman kipi, geniş zaman kipi, gereklik kipi.

Azer diyeleğinde birinci çoğul kişi takısı **-iz** yerinde **-ik** kullanılmaktadır:

Kız görmeye, nişan takmaya gidenlerin içinde baldız olacak kızlar oğlanın bacıları – varsa şöyle derler:

Al almağa gelmiş*ik* Şal almağa gelmiş*ik*
Biz oğlan bacısıy*ık* Aparmağa gelmiş*ik*

Kızın bacıları şöyle yanıt verirler:

Al almağa koymar*ık* Şal almağa koymar*ık*
Biz kızın bacısıy*ık* Aparmağa koymar*ık*

İstek kipinin birinci çoğul takısı **-lim** yerine de **-k** kullanılmaktadır:

Gelin çıha*k* dağlara (çıkalım)
Yalvara*k* adamlara (yalvaralım)
Su döke*k* çadır kura*k* (dökelim, kuralım)
Dedem gelen yollara.

III. çeşit kişi takılarını yalnız istek kipi alır.

IV. çeşit kişi takılarını da yalnız buyuru kipi alır.

UYARI:

Bu takılar, eylemlerin hangi kişilere değgin olduklarını göstermeye yeter olmakla birlikte:

Ben okudum, siz dinlediniz, biz onları geçeceğiz, siz söyleyiniz, ben dinlerim, sen inanmıyor musun?..

örneklerinde olduğu gibi kişi adıllarından özneler de kullanılır. Yazıda ve sözde düzgünlüğe önem verenler, bu konuda titiz olanlar, özneleri ancak pekitmek için kullanırlar:

Ben yalın kılıç ortadan saldıracağım,
Tartacağım Bizans ordusuna yalın kılıç.

MALAZGİRT ULULAMASI (Fazıl Hüsnü Dağlarca.)

Gönlümle oturdum da hüzünlendim o yerde,
Sen neredesin, ey sevgili, yaz günleri nerde?

ÖZLEYEN (Yahya Kemal Beyatlı.)

285. EYLEM ÇEKİM TAKILARI kişi adıllarından gelişmiştir:

1. tekil kişi takısı **-im** yerinde önceleri *men* = *ben* kullanılmıştır:

Men sanğa tutaşı barır men =
Ben sana daima varırım.

Eşyek ayur başım bolsa sundurıda suv içgey men =
Eşek der başım (esen) olsa denizden su içerim (içeceğim).

1. çoğul kişi takısı **-iz** yerinde önceleri *-miz* = *biz* kullanılmıştır:

Biz barmasmız = Biz varmayız (gitmeyiz).

(D.L.T.I. s. 492.)

-di'li geçmiş kiplerinde de I. kişi takısı **k** yerinde **-miz** kullanılmıştır:

Kelenğizleyü aktımız = seller gibi aktık
Kentler üze çıktımız = kentler üzerine çıktık
Furxan ewin yıktımız = put evini yıktık.

(D.L.T.C.I. s. 343.)

2. tekil kişi takısı **-sin** yerinde, doğru illerimizde *-sen* kullanıldığı bugün de görülür:

Hardan gelir*sen?*= Ne söylemişsen?=
Nerden geliyorsun? Ne söylemişsin?

(Ahlat.)

Sen kalı barsa *sen* =
Sen artık varırsın (gidersin).

(D.L.T. III. s 234.)

2. çoğul kişi takısı **-siniz** yerinde *-siz* kullanılmıştır:

Ne söylemişsiz?= *ne vereceksiz?* =
Ne söylemişsiniz? *ne vereceksiniz?*

(Doğu İlleri.)

Dedim ne sayarsız, ne alırsız, ne satarsız?

(Ruhi XVI.)

Doğu Anadolu'da **-im, -sin** kişi takılarının yaygın olanı **-em, -sen**'dir. **-iz, -siniz**'in de **-ik, -siz**'dir:

Bilirem okuyacağam; *yapmalısan, göresen*; *gelirik, okursuz, sevmişik, yazasız...*

286. EYLEMLERDE OLUMSUZLUK:

Şi'r için "göz yaşı" derler; onu *bilmem*, yalnız,
Aczimin giryesidir bence bütün âsarım!
Ağlarım, *ağlatamam*; hissederim, *söyleyemem*;
Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bizarım!
Oku, şayet sana bir hisli yürek lazımsa;
Oku, zira onu yazdım, iki söz yazdımsa...

(Mehmet Akif Ersoy.)

Bu parçadaki eylemlerin:

a) Birçoğu işin yapıldığını, olduğunu bildiriyor: **Olumlu**'dur.

Derler, giryesidir, ağlarım, hissederim, oku, lazımsa, yazdım, yazdımsa...

b) Birkaçı da işin yapılmadığını, olmadığını bildiriyor: **Olumsuz**'dur.

Olumsuzluk eki almamış bütün eylemler **olumlu**'dur.

Geldi, okuyacak, çalışmalısınız, dinleyiniz, yazsınlar...

Bunların olumsuzları:

Gelmedi, okumayacak, çalışmamalısınız, dinlemeyiniz, yazmasınlar...

Görülüyor ki olumsuzluk kavramı eylemlere **-me** ekiyle katılıyor.

Bu ek:

a) Eylem tabanlarının sonlarına gelir.

b) Kalınlardan sonra, uyuma göre **-ma** olur.

c) -yor takısı gelince **-me, -ma**'nın sonlarındaki geniş ünlüler darlaşır; ekler **-mi, -mı**... olur: *Gelmiyorum, yazmıyor, sormuyor, görmüyorsunuz...*

ç) Tabanın son hecesinde yuvarlak ünlü varsa olumsuzluk eki **-mu, -mü** olur: *Sormuyor, görmüyor...*

287. GENİŞ ZAMAN KİPLERİNDE OLUMSUZLUK. — Bütün eylemlerde olumsuzluk yüzünden kip eklerinde hiç bir değişiklik olmaz. Yalnız geniş zaman kiplerinde kip eki değişir:

OLUMLU: *Gelir, gelirsin, gelirsiniz, gelirim, geliriz...*

OLUMSUZ: *Gelmez, gelmezsin, gelmezsiniz, gelmem, gelmeyiz...*

Kip eki **r**'nin üçüncü, ikinci kişilerde **-z**'ye döndüğü; birinci kişilerde büsbütün düştüğü görülmektedir:

Vatan tutup bu yerlerde kalınmaz
İlleri var bizim ile benzemez.

(Karacaoğlan XVII.)

Eski çağlarda:

Geniş zaman kipinin olumsuzu, yurdun türlü bölgelerinde ve eski çağ yazılarında değişiklikler gösterir. Bunlardan birkaçı:

I. Azer diyeleğinde birinci tekil kişide **-r** düşmüyor:

Gemine minmerem deniz derindir (binmem)
Suyundan içmerem suyu serindir (içmem)
Sür gemin gedek Allah kerimdir.

(Halk türküsü.)

II. Bugünkü **-mez mi** yerinde **-me** *mi* kullanımlıştır:

Kapında bunca figan eylerüz *uyanma mısın?*

(Ali XVI.)

Gayri bana *bakma mısın?*
Yangına su *dökme misin?*
Sen Tanrı'dan *korkma mısın?*
Yok mu kalbinde imanın?

(Karacaoğlan XVII.)

III. Bugünkü **-mezsin** yerinde **-men**

Ta ezelden çalınmışsın kaleme
Küçücüksün *dayanaman* belama.

(Karacaoğlan XVII.)

-men, buyurma kipinin olumsuzluk eki olan **-meyin** yerinde de kullanılmıştır:

Sanman bizi kim şire-i engûr ile mestiz
Biz ehl-i harabattanız mest-i elestiz.

(Ruhi XVI.)

IV. Bugünkü **-mem** yerinde:

1) **-menem:**

Halim gör pirim bakma fi'lime
Dönmenem ikrardan üzseler beni.

(Kâtibi XVII.)

Bir daha *içmenem* bade
Sırrımı *vermenem* yade.

(Emrah XIX.)

2) **-mezem:**

Hobların tiğ-i cefasından yüzüm *döndürmezem.*

(Mihri XV.)

Neden ta böyle dilkeştir o gisû *bilmezem* yoksa.

(Nedim XVIII.)

3) **-men:**

Esir-i dâm-ı aşkın olalı senden vefa *görmen*
Seni her kanda görsem ehl-i derde aşina *görmen*

Vefa vü aşinalık resmini senden reva *görmen*
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım.

(Fuzuli XVI.)

V. Bugünkü **-meyiz** yerinde **-meziz:**

Baş *eğmeziz* edaniye dünya-yı dûn için
Allah'adır tevekkülümüz itimadımız.

(Baki XVI.)

Etmeziz her suleye pervaz-ı küstahane biz.

(Nedim XVIII.)

Vurgusu. — Olumsuzluk eki **-me**, bütün kiplerde vurguyu çekmez; yalnız geniş zaman kipinde **-me** vurguludur (bkz. n° 65/7-a).

288. BİLEŞİK ZAMANLI EYLEMLERDE OLUMSUZLUK:

I. Olumsuzluk eki **-me** temel eylemin tabanına (kip eklerinden önce) gelmektedir. Örnekler:

a) *Görmeyecekti, okutmuyordu, anlatamamışlardı, yazdırılmamalıydı...*

b) *Gelmiyormuş, yatırılmasaymış, güldürmeyecekmiş...*

c) *Dinlemediyse, güzelleşmiyorsa, yadırgamamışsa, incelemeyecekseniz...*

II. Olumsuzluk eki – anlam ayırtısıyla – ekeylemde olur (bkz. n° 359). Yukarıdaki örneklerin bu biçimdeki olumsuzlukları:

a) *Görecek değildi, okutuyor, değildi, anlatmış değillerdi...*

b) *Geliyor değilmiş, güldürecek değilmiş...*

c) *Yargılanmış değilse, inceleyecek değilseniz...*

III. Hem temel eylem hem de ekeylem olumsuz olabilir. Bu katmerli olumsuz bileşik zamanlı eylemlerin anlamları olumlu olur (bkz. n° 359-II):

a) *Görmeyecek değilmiş* (görecekmiş), *okutmuyor değildi* (okutuyordu)...

b) *Çalışmıyor değiliz* (çalışıyoruz), *göndermeyecek değilmiş* (gönderecekmiş).....

c) *Yargılanmamış değilse* (yargılanmışsa), *incelemiyecek değilseniz* (inceleyecekseniz)...

UYARI. — Bu örnekler, tümceye ses güzelliği katmak gibi, sözü bir kıvrımla bezeyerek çağrışıma yol açmak gibi türlü etmenlerle anlatıma bir değer kazandırma isteğiyle kullanış alanına çıkar. Kimi kez söze bir sanıyı, bir savı yadsımak ayırtısı sindirir: *Biz çalışmıyor değiliz* (siz bizim çalışmadığımızı sanıyor ya da ileri sürüyorsunuz; oysa biz çalışıyoruz.) anlamına da gelir.

NOT. — Olumsuzluk eki **-me**'nin kiplerde yeri belli olduğu için olumsuzluk biçiminin **çekim** çizelgesinde gösterilmesi gerekli sayılmadı.

EYLEMİN YAPISI

289. EYLEMLERDE YAPI. — Adlar ve sıfatlar gibi, eylemler de yapılarına göre üçe ayrılır:

1) Yalınç (basit, kök, asıl) eylemler (bkz. n° 290);

2) Türemiş eylemler (bkz. n° 291);

3) Bileşik eylemler (bkz. n° 307, 308).

290. YALINÇ EYLEMLER. — Aslında eylem olan; başka bir sözcükten türememiş, bileşmemiş bulunanlardır:

Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağıl;
Durmak zamanı *geçti, çalışmak* zamanıdır:

(Tevfik Fikret.)

Gel, görmek, oku, aldım, yazacaksın, istemiyorum, kalsınlar...

Bir eylemin yalınç olup olmadığı şöyle denenir: Sonundaki ekler, takılar (eylemlik, kip, kişi ekleri, takıları) atılır; geriye kalan kısım, başka bir sözcükten ekle türememiş ve bileşme yoluyla var olmamışsa köktür; yani asıl eylemdir.

Asıl eylemler hece bakımından şöyledir:

a) Bir heceliler:

At-mak, al-dılar, korkmayınız, görmüşler, dur, koş, gel, git...

b) İki heceliler:

Oku, işit, ara-mak, kavra-dı, düşün-müyor, iste-mişler...

291. TÜREMİŞ EYLEMLER. — Bunların nasıl türediklerini görelim (bkz. n° 292 vs.):

İş-le-mek, doğru-l-du, us-lan-mış, mor-ar-mak, tık-ır-da-dı...

Bu örnekler adlardan, sıfatlardan, yansımalardan çeşitli eklerle türemiştir.

EYLEM TÜRETEN EKLER

292. **-le** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *İş-lemek, baş-ladı, taşlamış, çivilemek, ateşlemek, dişlemek, rendeliyor, avlamak, işlesinler, yollayınız, karşılayalım, dürtüşledi...*

II. *Temiz-lemek, kara-ladı, incelemiş kırklamak, üçledik, gerilemek, ilerledik, ihtiyarlıyoruz, açıklayalım...*

III. *Gür-lemek, in-ledi, çatlıyor, patlamış, hoplasın, zıplasın...*

IV. a) *Durak-la-, konakla-, kürekle-, koçaklama, savsakladı...*

b) *Gıdıkla-, mıncıkla-, didikle-, tırtıklıyor...*

V. *Çocuğu sarmalamak, kedi tırmalamış...*

Türeyişi. — **-le** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün adlara, sıfatlara, ünlemlere ve yansımalara gelerek onları eylemleştirir.

-le eki uyuma göre değişerek **-la** da olur.

Anlamı. — **-le** ekiyle:

I. Adlardan türemiş eylemlerin çoğu geçişlidir (bkz. n° 333). Bunların içinde geçişsiz olanlar da var (bkz. n° 334): *Başlamak, otlamak...*

II. Sıfatlardan türeyenlerin çoğu geçişlidir.

III. Yansımalardan türeyenler geçişsizdir.

IV. a) **-ek**'le türemiş ad soylu sözcüklerden (bkz. n° 221) yapılmışlardır. Bunlara benzeyen ve ikinci heceleri **-ek** olan söylerden türemişler de var: *Pineklemek, tartaklamak...*

b) **-ik**'li örneklerin çoğu yansımalar ve benzeri gövdelerdir (bkz. n° 213). Bunlara benzeyen ve ikinci heceleri **-ik** olan söylerden türemişler de var: *Uyuklamış, ayıklasın...*

Mehtabı *sürükledik* sularda.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

V. Eylemden **-me** ile türemiş ad, **-le** alarak yeniden eylem olmuştur: *Sarmalamak...*

NOT. — **Koku, sızı, yumurta**... gibi birkaç sözlük, **-le** ekini alınca sonlarındaki ünlüler düşüyor (bkz. n° 41-11 /4):

— ...Biz Nevres ile daha *koklaşmadık* ki...

— Oğlum, sevdanın en tatlı, şairane zamanı işte doya doya koklaşmadan evvelki mevsimidir.

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

İçim *sızlıyor*... Tavuklar bugün de *yumurtlamış*...

Bunlardan başka:

Beklemek, anlamak, dinlemek, gizlemek, bellemek, saklamak, söyle, yuvarla...

Geçen gün Atatürk'ün Ankara'ya ayak bastığının otuz beşinci yıl dönümünü *kutladık*.

(Falih Rıfkı Atay.)

Bu satırlarda italik harflerle dizilenler incelenmeye değer. Dilimizde bunlar gibi bir hayli sözcük var. Bunların da **-le** yapılı, yani türemiş olduğu açıktır. Bu sözcüklerin kökleri bugün birer ad ve sıfat olarak kullanılmıyor, diye bunları yalınç saymak yerinde olmaz; çünkü bugün kullanılmayan bu köklerin hepsine de eski yazınımızda ya da bölge ağızlarında, diyeleklerde rastlanır. Birkaçı:

Bek = nöbetçi (Tarama Sözlüğü), avcı kulübesi (Derleme Sözlüğü).

Aa = beyın, fikir, zekâ, zihin (Kamusu Türki).

Din = 1) sükûn, sükûnet (T. Sözlüğü). *Dinmek* bundandır.

2) Başkalarının gizli konuşması:

Din dinledi öğlence gezdi.

(Dede Korkut.)

Din dinleyen kendi ayıbını işitir.

(Atalarsözü.)

Dinlemek eylemi de bu köktendir.

Giz = *esrar* (Lehçei Osmani, Tuhfet üz Zekiyye).

Bel = zâhirlik, aşikârlık, bedahet (Lehçei Osmani).

Sak = müteyakkız, ihtiyatkâr, mütenebbih (T. Sözlüğü).

Söy = söz, fıkra (T. Sözlüğü).

Kut = uğur,... saadet (Divanü Lûgat it Türk).

Yuvar = kanda olan : *Al yuvar*

Bu köklerin kimilerinden **-li, -ci** ekleriyle türemiş sıfatlar da var: *Gizli, belli, saklı, bekçi, kutlu*...

293. **-len** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *Ev-lenmek, kir-lenmiş, sinir-leniyor, seslendim, öfkelenmiş, içlenmesin.*

Mert dayanır namert kaçar
Meydan gümbür gümbürlenir.

(Köroğlu.)

Bütün salonun üzerinde bir ölüm havası dalgalanmıştı.
EFRUZ BEY **(Ömer Seyfettin.)**

II. *Baş-la-nmak, ateş-le-ndi, ince-le-niyor, kara-la-nmış...*
(Tevfik Fikret.)

Türeyişi:

I. Birinci örnekler doğrudan doğruya **-len** ekiyle türemiştir; bunların **-le** ekiyle türemişleri yoktur ya da gelişmemiştir, demek gerekiyor.

II. **-le**'den sonra **n** eki de gelmiştir. **-n** edilgenlik ve dönüşlülük ekidir (bkz. n° 345, 349).

Anlamı:

I. **-len** ile türemişlerde geçişsizlik anlamı vardır.

II. **-le** ekiyle türedikten sonra **-n** alanlarda en belirgin anlam edilgenliktir.

NOT. — Birinci örneklerin hemen hepsinde bir edilgenlik, bir dönüşlülük ayırtısı bulunduğu göz önüne alınınca ek **le** + **n** de sayılabilir.

294. **-leş** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *Söz-leşmek, dert-leşmek, sert-leşti, katılaşmış, başkalaşıyorlar, birleşmek, Avrupalılaşmak, yerleştiler, güzelleşiyor, güçleşmez...*

II. *Taş-la-şmak, pay-la-ştılar, kuçak-la-ştık, üç-le-şmek, karşı-la-ştık...*

Türeyişi:

I. Birinci örnekler doğrudan doğruya **-leş** ekiyle türemiştir; bunların **-le** ekiyle türemişleri genel dilde kullanılmıyor.

II. **-le**'den sonra gelen **ş** işteşlik ekidir (bkz. n° 353).

Anlamı. — **-leş** ya da **-le-ş**'le türemiş bütün eylemlerde işteşlik ayırtısı vardır (bkz. n° 353). Onun için ek **-le** + **ş** de sayılabilir.

295. **-(e)l** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *Düz-elmek, boş-aldı, azalır, sağalmış, daralmaz, yöneldik...*
(Reşat Nuri Güntekin.)

Neticeden korkmuştu, ara sıra *sertelmeğe* çalışıyordu.
...bu arınmış havayı birlikte solurduk. *Gencelirdi.* Yaşama gücü *çoğalırdı.*
TEDİRGİNİN BİRİ **(Sunullah Arısoy.)**

II. *İnce-lmek, kısa-ldı, eğrilir, durulmuş, doğrulmaz, sivrilmiş...*

III. *Yükselmek, ufaldı, küçülmüyor, alçalıyor, eksildi, seyrelmiş...*

Türeyişi. — **-(e)l** eki işlekçedir. Birçok sıfatlara geliyor. Gelişi şöyledir:

I. Ünsüzlerle biten tabanlara **-el, -al** geliyor.

II. Ünlülerle biten tabanlarda **e** düşüyor, **-l** geliyor.
III. İki heceli sıfatların sonlarında **k** varsa düşüyor.

Karşıda hisar gibi Niğde *yükseliyordu.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Son yıllarda *yön* adından da bu ekle türemiş eylem kullanılmaktadır: *yönelmek.*

Anlamı. — Bu eylemlerin hepsi de geçişsizdir.

NOT. — Anlam ayırtısıyla hem **-le** (bkz. n° 262), hem **-el** alarak eylemleşen sıfatlar var:

İnce - incelemek, incelmek; *düz* - düzlemek, düzelmek; *doğru* - doğrulamak, doğrulmak; *duru* - durulamak, durulmak...

-le ile türemiş olanların geçişli; **-(e)l** ile türemişlerin de geçişsiz eylem oldukları gözden kaçmıyor (bkz. n° 333, 334).

296. **-er** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *Mor-armak, boz-armış, ağarıyor, göğerdi, önermek, evermek, başardılar, tozarmak, suvarmak, otarmak* (*otlatmak*), gözleri *belerdi...*

II. *Kızıl-kızarmak, sarı-sararmak, kara-kararmış, yeşil-yeşerdi...*

Türeyişi. — **-er** eki az işlektir. Örnekler şöyle türemiştir:

I. örneklerde ek, bir heceli sözcüklere gelmiştir.

II. İki heceli sözcüklerde, **-er** eki gelince ikinci sesli harfle sonrası düşüyor: *Kızıl-kızarmak, sarı-sararmak...*

Tam otların *sarardığı* zamandır.
Yere yüzükoyun uzanıyorum.

(Behçet Necatigil.)

NOT. — **Su**'dan *suvarmak* türemiştir. Bu, **su**'yun eski söylenişine uygundur.

Anlamı. — Bu ekle türemiş eylemlerin:

a) Adlardan olanları geçişli;

b) Sıfattan olanları geçişsizdir.

297. **-(i)ı** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *Böğürmek, bağır-; aksır-, öksür-, hapşır-, tıksır-...*

II. *Bel-irmek*[1], *deli-rmek, üf-ürmek, çağ-ırdı...*

Türeyişi. — Ek az işlektir. Daha çok, bir heceli yansımalara ve sıfatlara gelmektedir. Sesli ile biten tabanlarda **-i** düşer.

---

1) **Bel** = Zâhir, aşikâr. (Lehçe Osmani.)

298. **-irge** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *Az-ırga-mak, yad-ırga-mak...*

II. *Esirgemek...*

NOT. — Eylem tabanlarına gelen geçişlilik eki için n° 338'e bakınız.

299. **-de** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *Gür-ül-demek, şır-ıl-damak, fısıldamak, vızıldamak, parıldamak...*

II. *Tık-ır-damak, tak-ır-damak, fıkırdamak, tıngırdamak, şakırdamak...*

Türeyişi. — **-de** eki işlekçedir. **-il, -ir** hecelerinden birisiyle uzayıp kuvvetlenmiş yansımalarla yansıma değerli sözcüklerin (bkz. n° 234, 235) sonuna gelir.

Anlamı. — **-de** ekiyle türemişler, köklerindeki sesin oluşunu anlatan geçişsiz eylemdir.

III. *Al-da-mak* (al = hile etmek, aldatmak):

Ömrüm beni sen *aldadın* ah nideyim ömrüm seni.
(Yunus Emre XIII - XIV.)

Gelip bir derdmendi *aldayıp* mekretme ey kâfir
Dilersen âdem öldür, yara kes, kan iç, ciğer-hâr ol.
(Nedim XVIII.)

Yeltemek (teşvik etmek, tahrik etmek; koşturmak):

Uçmak uçmağım dediğin müminleri *yeltediğin*
Bir ev ile birkaç huri hevesim yok koşmağ için.
(Yunus Emre XIII - XIV.)

Bağdamak = Güreşte sarmaya almak:

Bu gez Beyrek kızın ince beline girdi *bağdadı*
Arhası üzerine yere urdı.
(Dede Korkut.)

Örneklerin türeyişlerinde özellik vardır.

Türeyişi ve **anlamı.** — Bu az işlek ekle türemişlerin hepsi geçişlidir.

300. **-kir** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

Fış-kırmak, çem-kirdi, hıçkırıyor, haykırmış, püskürdü, tükürmek, sümkürmek...

Türeyişi. — Yansımalarla, yansıma değerli sözcüklerin sonuna gelir (bkz. n° 234, 235). Uyuma göre değişerek -kir, -kır, -kur, -kür olur.

Anlamı. — Bu ekle türemiş eylemlerin hemen hepsi de geçişsizdir. Hepsinde de dışa boşanış ayırtısı var.

301. **-ele** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

Eş-elemek, şaş-alamak, silk-elemek, duraladı, itelemek, çekelemek, kovaladı, ovalıyor, tepelemiş, serpelemek...

Bacakları kanıyordu. Kan sızan yerlere toprak *ekeledi.*

İNCE MEMED (Yaşar Kemal.)

Türeyişi. — **-ele** eki bir heceli eylem köklerine gelerek uyuma göre değişir; -ele, -ala olur.

Anlamı. — **-ele** eki, kökteki eyleme süreklilik, yineleme ayırtısı katar gibidir.

Bunlara YİNELEMELİ, eylemler denebilir.

302. **-se, -(i)mse, -si...** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

I. *Su-samak, mühim-semek, garipsedi, umursamaz...*

II. *Ben-imsemek, az-ımsadı, çoğumsar, gülümsedi, küçümsüyor, kötümseme, iyimser...*

Gök hâlâ mavi *gülümser*
Yeşil dallar arasından.

(Cahit Sıtkı Tarancı.)

III. *Yüksünmek, çiğsinmek, çiğsimek* (Tarama Sözlüğü), *tiksinmek...*

IV. *Duraksamak, kanıksamak...*

Türeyişi. — **-se** eki işlekçedir. Ad, sıfat, adıl, eylem köklerinden kimisinin sonuna türlü biçimleriyle gelmektedir. Örnekler sırasıyla şöyle incelenir:

I. örneklerde adların, sıfatların sonlarına **-se** gelmiştir. Sözcüklerin birkaçı yabancı dillerden gelmedir.

II. **-se** ekinden önce **-im** hecesi var: *-imse: Ben-imsemek...*

III. **-se** ekinden önce **-im** hecesi var: - *Ben-imsemek...*

IV. **-ik**'le türemiş eylem tabanlarına **-se** gelmiştir (bkz. n° 306)

Anlamı. — **-se...** ekiyle türemiş eylemlerin, kökleri ve ekleri gibi, anlamları da çeşitlidir. Başlıca şu anlamlara geldikleri görülür:

1) İstemek, istekli olmak:

Susadım gayet hararetten katı
Sundular bir cam dolusu şerbeti.

MEVLİT (Süleyman Çelebi XV.)

Anadolu ağızlarında, bu anlamda birkaç eylem daha var:

Boğasıma» (inek boğa istemek),
Boğrasımak (dişi deve erkeğini istemek),
Aygırsamak (kısrak aygır istemek)...

Divanü Lûgat-it-Türk'te **-se** ekiyle türemiş yirmi beş eylem sıralandığı gibi bir de geniş bir kural vardır. İsteme ve isteklenme anlamını kapsayan bu eylemlerden birkaç örnek:

Öpsemek, içsemek = öpmeyi, içmeyi istemek.
Ölsedi = (ölmek istedi).
Ol ok *atsadı* = O, ok atmak istedi.
Ol anı *ursadı* = O, onu vurmak istedi.
Ol at *alsadı* = O, at almak istedi.

(Cilt 1. s. 275-282.)

-se eki, eylem köklerine geldiği gibi, kural bölümünde adlara geldiği de gösterilmektedir:

Er *etsedi* = Adam et yemek istedi.
Er *evsedi* = Adam evini özledi.

Bunlar **-se**'nin işleklik kazanabileceğini göstermektedir.

2) Öyle saymak, öyle görmek:

Mühimsemek = mühim saymak, *garipsemek* = garip saymak, kendini kimsesiz görmek, *çoğumsamak* = çok görmek, *küçümsemek* = küçük görmek, *yüksünmek* = bir şeyi kendine yük saymak...

Bu anlam özelliğinden yararlanılarak: *iyi, kötü kara* sıfatlarından türeyen sözcükler, son yıllarda sık sık kullanılmaktadır: *İyimser, kötümser, karamsar...*

Yıkıcı tenkitleri yanında, daima yapıcı, iyimser ve sarsılmaz bir savaşkan ruhu vardı.

(Falih Rıfkı Atay.)

3) Türlü anlamlara gelenler de var:

Umursamak = umur edinmek, önem vermek; *gülümsemek* = güler gibi olmak.

4) İki anlamda olan da var:

Benimsemek = 1) Kendisine mal etmek, etmeyi istemek. 2) Bir nesneyi kendi malı saymak...

303. **-re** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

Gevremek, arslan kükrer, at akrar, titredi, sıçramış, iğrenmiş...

Türeyişi ve **anlamı**. — Kimi yansımalar ve yansıma benzeri köklerle kök değerli söyler bu ekle biçimlenmişlerdir. Hemen hepsi de geçişsizdir.

304. **-e** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

Tün-emek, kan-amak, yaş-amış, göz-emek, diş-emek, (değirmen *taşı, testere gibi nesnelere diş açmak; ad-adı, boş-amış, tür-emek,*

kap-amak, *oyn-amak*, (otun'dan), *benz-emek* (beniz'den), *ut-anmak*, *uz-amak*...

(Mehmet Akif Ersoy.)

Türeyişi. — **-e** eki işlekçedir:

I. a) Daha çok bir heceli adların sonlarına gelmektedir.

b) İkinci hecelerinde dar ünlü bulunan adlara bu ek gelince dar ünlüler düşer:

Oyun-*oyn*-amak, *beniz-benz*-emek...

c) *tık-a-mak* (eylem kökünden türemiştir).

ç) **-e** ile biten iki heceli eylemlerden örnekler:

Küremek, *kapa-*, *tara-*, *dola-*, *ula*, *bula-*,

II. Eylem köklerine gelir: *kaç-amak*...

Anlamı. — **-e** ekiyle türemiş eylemlerden geçişsiz olanlar çoğunluktadır.

305. **-i** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

Kazımak, *sürümek*...

Türeyişi. — Bir heceli eylem köklerine gelmektedir.

Anlamı. — Köke hafifleme ve sürme sezgisi katmış gibidir. Köklerle türevlerin karşılaştırılması bunu gösteriyor: *Kazmak - kazımak*, *sürmek - sürümek*.

306. **-ik** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER:

Bir-ikmek, *acıkmak*, *gecikmek*, *gözükmek*, *dolukmak*...
...daha karnın acıkmamış. Açıksa yersin.

EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

...Gözleri *doluktu* = dolu dolu oldu.

TIRPAN **(Fakir Baykurt.)**

Türeyişi. — **-ik** eki az işlektir. Birkaç sıfata ve ada gelmiştir.

Anlamı. — Hepsi de geçişsizdir.

BİLEŞİK EYLEMLER

307. BİLEŞİK EYLEM:

I. İyiler başkalarına *yardım ederler*. Bunları görünce herkes *memnun olur*.

II. Atatürk devrimlerinin ana hedefi, bu milleti hürriyete varmaktan *alıkoyan* engelleri ortadan kaldırmaktı.

(Falih Rıfkı Atay.)

İtalik harflerle dizilen sözcükler eylemdir ve ikişer sözcükten bileşmiştir.

İki ya da daha çok sözcükten bileşmiş eylemlerimiz pek çoktur. Bunlar yapılışlarına; kurala bağlanıp bağlanmadıklarına göre ikiye ayrılır:

1) Kurallı bileşik eylemler (bkz. n° 308, 309);

2) Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler (bkz. n° 329);

3) Deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler (eylem öbekleri) (bkz n° 321-IV.).

308. KURALLA YAPILAN BİLEŞİK EYLEMLER de iki türlüdür:

1) Özel bileşik eylemler (bkz. n° 309):

2) Yardımcı eylemlerle yapılmış bileşikler (bkz. n° 322 vb.).

309. ÖZEL BİLEŞİK EYLEMLER. — Eylem tabanlarından biçimce bileşmiş ve anlamca kaynaşmış olan sözcüklerdir.

Özel bileşik eylemler beş türlüdür:

1) Yeterlik eylemi (bkz. n° 310, 311);

2) Tezlik eylemi (bkz. n° 312, 313);

3) Sürerlik eylemi (bkz. n° 314);

4) İsteklenme eylemi (bkz. n° 315);

5) Yaklaşma eylemi (bkz. n° 316).

310. YETERLİK EYLEMİ:

Ehliyetli ve mütevazı olmak güç değildir; güçlük hem ehliyetsiz, hem mütevazı *olabilmektedir*.

(Cenap Şehabettin.)

Ali, Horoz'la arkadaşının çabucak savuştuklarını gördükten sonra güçlükle yerinden *kalkabildi.*

(Orhan Hançerlioğlu.)

Trene *yetişebildiniz mi?* Orhan da *gelebildi mi?* O kitabı *okuyabildiniz mi ?* Bunu *söyleyebilmek* için İyice incelemek zorundayız.

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilen sözcükler şöyle bileşmiştir:

a) Eylem tabanlarına birer geniş düz ünlü (e a) ile birlikte *bilmek* eylemi gelmiştir.

b) Ünlü harflerle biten tabanlarda kaynaştırma harfi **y**'dir.

Bekle - bekleyebilmek, anla - anlayabilmek...

Anlamı. — Bu birleşmede *bilmek* eylemi kendi sözlük anlamından büsbütün sıyrılarak bileştiği gövdeye:

1) Gücü yeterlik, başarma... anlamı katar:

Orhan bu masayı kaldırabilir (= kaldırmaya gücü yeter).
Beş yaşındadır; gazete okuyabiliyor (= okumayı başarıyor).

2) Temel eyleme olasılık ayırtısı katar:

...Bütün bu koşullardan daha acıklı ve daha korkunç olmak üzere, yurdunda, iş başında bulunanlar aymazlık ve sapkınlık içinde *olabilirler.*

SÖYLEV (Atatürk.)

3) Geniş zaman kipinin sorulu biçimi ses tonuyla – izin verir misiniz anlamlı– pek ince bir dilek özelliği taşır:

Odanıza girebilir miyim?

311. YETERLİK EYLEMİNİN OLUMSUZLUĞU. — Eylemlikleri kullanılan bütün eylemlerde[1] olumsuzluk eki **-me**'dir. Her eylem bu ekle olumsuzlaşır. Bu genel kurula uygun olarak yeterlik eylemlerinde de olumsuzluk eki **-me**'dir. Yalnız yeterlik eyleminin olumsuzlaşmasıda özellik vardır:

I. Yeterlik eyleminin olumsuzunda **-me** gövdeyi kuran eylemlerden birincisine eklenen **e**, **a**'dan sonra gelir; "bil" kökü bizim diyeleğimizde kullanılmaz:

Görebildi - göremedi, yazabilecek - yazamayacak, okuyabilmiş - okuyamamış...

Biri ecdadıma saldırdı mı, hatta boğarım.
— *Boğamazsın* ki?
Hiç olmazsa yanımdan koğarım.

(Mehmet Akif Ersoy.)

1) Dilimizdeki mastarlardan yalnız bir tanesi kullanılmaz: Ekeylemin eylemliği sayılan **imek-**

Yeterlik eyleminin olumsuzluğunda *bil* kullanılmaz; fakat sözcükleri birleştirmeye yarayan geniş ünlü (e a) gövdede kalır. Olumsuz gövdelerde **-me**'den önce görülen bu **e, a** hem biçimce bileşikliği, hem de anlamdaki yeterlik kavramını göstermeye yarar. Yalınç eylemlerin olumsuzlarından yeterlik eylemlerinin olumsuzlarını ayırmaya yarayan da bu **e , a**'dır.

Girmez - giremez, sindirmez-sindiremez, okumayacak - okuyamayacak açmıyor - açamıyor.

Girmeden tefrika bir millete düşman *giremez*;
Toplu vurdukça yürekler onu top *sindiremez*.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Eski çağlarda, bugün de öbür diyeleklerde **-bil** parçası düşmemektedir:

Azı sahlamağı bacaramayan çohu da sahlayabilmez.

(Azerbaycan atasözü.)

Bir kamçım var vurabilmirem (= yılan).
Kanadı var uçabilmez. Kuruda da kaçabilmez (= balık).

(Azerbaycan bilmecelerinden.)

II. Yeterik eylemlerinde gövdeyi kuranlardan birinci eylemler de olumsuzlaşır. Bu iki türlü olumsuzlaşma arasında ayırtı vardır:

	Girebilir	*gidebilir*	*açabilir*	*yazabilir....*	Olumsuzları:
1.	*Giremez*	*gidemez*	*açamaz*	*yazamaz...*	
2.	*Girmeyebilir*	*gitmeyebilir*	*açmayabilir*	*yazmayabilir....*	

1. örneklerde birinci eylemi yapmaya gücü yetmeyiş;
2. örneklerde birinci eylemi yapmamak olasılığı ayırtısı vardır.

Bel bağladığın tepelerden
Gün *doğmayabilir* bir daha.

(Cahit Sıtkı Tarancı.)

III. Aşağıdaki örnekte yeterlik anlamı katmerleşmiştir: Hem gücü yetmezlik hem de yapmamak olasılığı birleşiyor:

İngiliz adaları halkı kadar ileri demokrasiyi gerçekleştiremeyebiliriz. *Ama bizzat kendimizden de geri kalmamız için sebep var mıdır?*

(Falih Rıfkı Atay.)

Yazılışı. — **-ebilmek** yapılı bileşikler bitişik yazılır.

312. TEZLİK EYLEMİ:

I. Geç kalmam, *geliveririm*. Daha çok gecikmeyiniz, *yazıveriniz*...

II. Üzülür diye *söyleyivermekten* çekindim. Gençsiniz; yorulmadan pazara gidip *geliverirsiniz*.

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş örneklerde:

I. Eylem tabanlarına – uyarına göre – bir dar ünlü (i, ı, u, ü) ile birlikte *vermek* gelmiştir.

II. Ünlülerle biten tabanlarda kaynaştırmayı y sağlar:

Dinle-yiverdim, atlayıver. Hemen gidip olayın içyüzünü *anlayıver.*

Anlamı. — Örnekler numara sırasına göre incelenecek:

I. Bu bileşmede *vermek* eylemi kendi sözlük anlamından sıyrılarak, bileşik gövdeye tezlik, çabukluk, apansızlık anlamı katmıştır:

Geliveririm = çabuk gelirim, yazıveriniz = çabuk yazınız, koşuverdi hemen koştu...

İşte şurada şuracıkta... Arada cam olmasa elini uzatıverecek, *ona* dokunuverecekti.

(Peyami Safa.)

Ertuğrul olunca harbe meclup
Galip oluverdi cünd-i mağlup... (= hemen galip oldu).

(Muallim Naci.)

II. örneklerde bu (tezlik) anlamı biraz gevşemiş, yerine önemsizlik, gelişigüzellik, savsama ayırtısı gelmiştir:

*Söyleyiverme*k (hemen söylemek) anlamına geldiği gibi (şöylece söylemek) anlamına da gelir:

Bir de şu örneklere bakalım:

— Adapazarı treni kaçta gelir? Yarın *öğreniver.*

(Refik Halit Karay.)

...Derken Türklerin Asya'daki şarap şehri olan Fergana'dan tutturur, ilk şölenlere geçer, peder-şahi aileden asr-ı hazıra kadar uzanıverirdi.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

III. Buyuru kiplerinde dileyiş ayırtısı sezilir:

Sana bin kerre dedim koşma, yavaş git yaramaz!
Haydi kalk ağlama, söz dinlesen olmaz mı biraz?
Silkiver üstünü Ahmet *bakıver* ağlamasın.

(Mehmet Akif Ersoy.)

dizelerindeki tezlik eylemleri bu anlama daha çok uymaktadır.

Yazılışı. — **-ivermek** yapılı bileşik eylemler bitişik yazılır.

IV. TEZLİK EYLEMİNİN PEKİŞMESİ. — Bileşik gövdenin bileştirme ünlüsünü alan birinci bölümü yinelenmekle tezlik anlamı pekişir:

Koş Dürü, koş da örtü örtüver. Tuh! ıslanacak bulgur.

TIRPAN **(Fakir Baykurt.)**

...özlüyoruz; *geli geliveriniz...*

NOT. — Tezlik anlamı veren bir bileşik eylemimiz daha var:

Çıkagelmek = Beklenmediği bir zamanda gelmek, gelivermek.

313. TEZLİK EYLEMLERİNDE OLUMSUZLUK:

I. *Kapıyı açıvermedi, gelivermezse ne yaparız? Gidivermemiş...*

II. *Kapıyı açmayıverdi, gelmeyiverirse ne yaparız? Gitmeyivermiş...*

Yapılışı. — Yukarıdaki örneklerde:

I. Olumsuzluk eki **-me,** bileşik tabanın sonuna gelmiştir.

II. Olumsuzluk eki **-me,** birinci eylemin sonuna gelmiştir.

Anlamı. — Bu iki çeşit olumsuzlaşmada anlam ayırtısı var:

I. örneklerde tezlik anlamı açıktır.

II. örneklerde ise önemsizlik, önem vermeyiş, ayırtısı seziliyor.

Bir akşam uyudu;
Uyanmayıverdi.
Aldılar götürdüler.

(Orhan Veli Kanık.)

314. SÜRERLİK EYLEMLERİ:

I. Uçağı kaçırınca arkasından *bakakaldı.* Yorgundum; *uyuyakalmışım.*
Şaşakalmak, yazadurmak, bekleyedursun...

(Falih Rıfkı Atay.)

İnsanlar hürriyetlerini, rahatlarını ve emniyetlerini *arayagelmişlerdir.*
Tanzimattan beri *süregelen* gericiler ve ilericiler kavgasını ilericilerin zaferiyle tamlayarak...
...oyununa *uyagelmişlerdi.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Aşkın odu ciğerimi *yakageldi yakagider.*
Garip başım bu sevdayı *çekegeldi çekegider.*

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Olagelen düzensizlikler.
Yıllardan beri okunagelen kitaplar...
Şehrin en güzel yerinde başlanan otel, iskelet olarak kalakalmıştır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Kadınlar derin derin birbirinin yüzüne bakışakaldılar.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Bedihe ile Kadir şaşırakaldılar.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Tepeden kuyruğu dikmiş ine dursun *danalar.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

Yapılışı. — Eylem tabanlarına birer geniş düz sesli (e, a) ile birlikte uyarına göre – *kalmak, gelmek, durmak*... eylemlerinden birisi eklenmektedir. Birinci taban ünlü ile bitiyorsa kaynaştırma harfi **y** olur.

Anlamı. — Bu bileşmelerde *kalmak, gelmek, durmak*... eylemleri sözlük anlamlarından sıyrılarak bileştikleri gövdeye sürerlik anlamı katar:

Okunagelen kitaplar = uzun yıllardan beri okunmakta olan kitaplar... *Uyuyakalmış* = uyuması uzamış, sürmüş. *Bakadur* = Bakmakta devam et. *Arayagelmiş* = aramakta yıllarca devam etmiş.

NOT. — **-egelmek**'le bileşen kimi sözcüklerde tezlik anlamı da belirmektedir: *Çıkageldi* = birden geldi:

...alessabah kafirin üzerine çıkageldiler.

(Aşıkpaşazade Tarihi.)

Yazılışı. — Bileşen eylemlerin ikincileri sözlük anlamlarından sıyrıldıkları için kaynaşmış sayılır; bitişik yazılır.

II. **-ip** yapılı ulaçlar da *durmak*'la öbekleşerek sürerlik anlamlı eylemler kurmaktadır:

Sekiz gün oldu hareket devam edip duruyor.

(Tevfik Fikret.)

Koşup durmak, oynayıp duruyor, anlatıp durdum, durup dururken...

Yazılışı. — Bu öbekleşmiş gövdeler ayrı yazılmaktadır.

III. *Alakoymak*, (yazı dilinde *alıkoymak*) da yapı ve anlam bakımından, yukarıdaki 1. örnekler gibi bir sürerlik eylemidir; bitişik yazılır:

...hiç, hiç biri onları zevklerinin en küçüğünden *alıkoyamaz.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Yemeğe *alıkoymak*...

Olumsuzları. — Süreklik eylemlerinde, anlam gerektirdikçe, gövdenin ikinci eylemleri olumsuzlaşmaktadır:

Uyuyakalmamış, koşup durmasın, alıkoymayınız.

Birinci eylemlerin de olumsuzlaştığı görülür:

Bir milletin başına büyük bir felaket *gelmeyedursun*; bütün ahlak ve karakter değerleri öylesine karışıyor ki...

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

IV. **Kalmak, durmak, gitmek** eylemleri kimi kiplerin sonuna gelince yazılışları ayrı olmakla birlikte – sürerlik anlamlı birer gövde kuruyor:

Çok yorgundum; oturduğum yerde *uyumuş kalmışım.*
Zavallı kadın günlerce *ağladı durdu*...

315. İSTEKLENME EYLEMLERİ:

I. *Göreceği gelmek, göreceğim geldi...*

II. *...Ona adeta acıyasım geldi.*

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

III. Eğer yar beni depelemeğ *kast edesi olursa* sen demegil ki can için gussalanam.

(Gülistan Tercümesi XV.)

IV. Vardılar Amasya'ya *girmeli oldular.*

(Aşıkpaşazade Tarihi.)

Yapılışı ve anlamı. — **-eceği** yapılı eylemsi ve o anlama gelen **-esi** yapılı sözcükler *gelmek* eylemiyle öbekleşmektedir. Bu, bir özne ile yüklem öbekleşmesi olmakla birlikte bir **isteklenme** ayırtısı taşımaktadır(bkz. n° 282-IV /4).

Yazılışı:

I. II. numaradaki öbeklerin birinci sözcükleri (eylemsiler) kişilere göre çekimlendikleri için ayrı yazılır:

Gülesi gelmek, göreceği gelmek...

(Türkçe Sözlük.)

İşbu vücut şehrine her dem giresüm gelür
İçimdeki sultanın yüzün göresim gelür
İşidürem sözünü göremezem yüzümü
Yüzünü görmekliğe canum veresüm gelür.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Ata binesim geldi
Köye gidesim geldi.

(Bir Halk Türküsü.)

Gönlümü yare salasın geldi
Bahrine aşkın dolasım geldi.

(Kuddusi XIX.)

Süci içen kişi kendüyü yenemez ne kadar acı ne yaramaz süci olursa içtükçe içesi gelür.

(Yadigar-ı ibni-Şerif XIV.)

III. **-esi olmak** bileşiği de isteklenme ayırtısı sezdirmektedir. Olmak yardımcı eylemiyle bileşmiştir. Birinci sözcükte ses değişmesi yoktur (bkz. n° 324-II). Bir öbekleşme niteliğinde sayılmıştır; onun için ayrı yazılır.

IV. **-me+ li olmak** bileşiğinde de isteklenme ayırtısı seziliyor. Bir örnek daha (bkz. n° 188 /X.):

Zekât vermeli olsa *adam bulamazdı kı müstehakk-ı zekât olaydı.*

(Solakzade Tarihi.)

Türkide bir kimsenin halinden sormalı olsalar *nicesin derler.*

(Dekayık-ül - Hakayık XVI.)

Olumsuzu. — **İsteklenme eylemlerinde olumsuzluk eki gövdelerin sonuna gelir:** *Göreceğim gelmedi.*

316. YAKLAŞMA EYLEMLERİ:

1918'de İstanbul elimizden *gideyazdı.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Ayağım kaydı; *düşeyazdım.* Bardak *kırılayazdı. Bayılayazmak, öleyazmak...*

Yapılışı. — Eylem tabanlarına bir düz geniş ünlü (e, a) den sonra *yazmek* eylemi gelmektedir.

Anlamı. — *Yazmak* eylemi, sözlük anlamından sıyrılarak bileştiği gövdeye "yakınlık" anlamı katar: *Düşeyazdım* = az kaldı düşüyordum.

Yazılışı. — Gövde bitişik yazılır.

Kullanılışı. — *Yazmak* yapılı bileşik eylemler eskimiştir. Eski yazınımızda ve bölge ağızlarında daha sık kullanıldığı görülür:

Çeşmimden akan hun ile sagar *dolayazdı*
Mecliste geçen gice yine *kan olayazdı.*

(Baki XVI.)

Bugün İstanbul'da ve yazı dilinde bu anlam, *az kaldı, az kalsın* belirteciyle anlatılmaktadır.

NOT. — Yaklaşma eylemlerinin:

a) Olumsuzu;

b) Öbür çatıları gelişmemiştir.

II. *Gün ağırdı ağaracak. Top patladı patlayacak. Çocuk düştü düşecek...* **-di, -ecek**'li eylemlerin ikilenmesi de yaklaşma anlamı veriyor.

317. ÖZEL BİLEŞİK EYLEMLERDE ÇATI. — Özel bileşik eylemlerin geçişli, geçişsiz, etken, edilgen, dönüşlü ve isteş oluşları birinci eylemlere göredir (bkz. n° 333, 342 vb. 306 vb.):

Geçişli	: *Okuyabiliyor, yazıveriniz...*
Geçişsiz	: *Gelebildim, uyuyakalmış, düşeyazdım...*
Edilgen	: *Okunabilir, yazılıvermiş...*
Dönüşlü	: Orhan artık *yıkanabilir*, Sevim de *süslenebilir* yaşa geldi.
İşteş	: *Yazışabiliriz, dövüşüverdiler...*

Ettirgen : *Okutabilir, yazdırıveriniz...*
Oldurgan: : *İndirebildi, yatırıveriniz...*

318. OLUP BİTME EYLEMİ. — "Gitmek" eylemliğinin türevleri öbür eylemlerden sonra gelerek:

a) Bir eylem öbeği kurar;

b) Öbekte birinci gelen eyleme **olup bitme** ayırtısı katar:

Bu rivayet-i acibeye bir ben bile inandım gitti.

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

İşlerime müdahaleye başlar ise sıfırı tükettim gitti.

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Olur gider; neden olmasın?

Yazılışı. — Birinci eylemler kişilere göre çekimlendikleri için, anlamca bileşmiş olan bu gövdeler ayrı yazılır.

319. **-meye** GÖRSÜN EYLEMİ, (sonuçlama eylemi). — Kendisinden sonra gelen önermeye, kesin bir sonuca varma anlamını katar:

Aklına esmeye görsün, yoksa yapmadan duramaz.

(Türkçe Sözlük.)

...canlarımızı istekdikleri anda almakta güçlük çekmeyecekleri derkar idi; bir kerre gücenmeye görsünler.

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Bir öbekleşme niteliğinde görülen bu gövdeler de ayrı yazılmaktadır.

320. BEKLENMEZLİK EYLEMLERİ. — Beklenmedik bir durumun oluşunu anlatmak için **-eceği** yapılı ortaçlardan sonra **tutmak** eylemi getirilerek bir öbek kurulur:

O sessiz adamın öfkeleneceği tutmasın mı? Neler söyledi neler...

Yazılışları. — Deyime kayan bir öbekleşme niteliğinde olduğu için bitişik yazılmaz.

ÖBEKLEŞMİŞ EYLEMLER

Yazılışları ve türlü özellikleri bakımından bileşik eylemler arasına alınamayan birçok eylemlerimiz daha vardır. Bunlar, ikişer, üçer, dörder... sözcüğün öbekleşmesinden doğmuştur. Birkaçı:

321. DEYİM BİÇİMİNDE ÖBEKLEŞMİŞ EYLEMLER. — Konuluş yapılış anlamlarından az çok kayan, sözlük anlamlarını düşündürmeden kullanılagelen klişeleşmiş birçok söz öbeklerimiz vardır. Bunlara **deyim** adı veriliyor. Bu klişeleşmiş öbekleri (deyimleri) kuran sözcüklerden her birini ayrı ayrı incelemek doğru değildir; tümünü birden değerlendirmek, bir bütün saymak gerekir. Deyimler içinde:

I. Ad olanlar var: *Üst baş* (giysi), *ayak teri* (ücret), *saçı uzun aklı kısa* (kadın), *iyi saatte olsunlar* (cin, peri), *yem borusu...*

II. Sıfat görevli deyimler daha çoktur: *Eli uzun, ağır başlı, ağzı bozuk, kulağı delik, tok gözlü...*

III. Belirteç olan deyimler de az değildir: *Körü körüne, saçsaça başbaşa, Tanrı'nın günü, üç aşağı beş yukarı...*

IV. Eylem görevli deyimler sayısızdır. Birkaçı:

Gönül vermek, diş bilemek, yüz suyu dökmek, dört gözle beklemek, bir dediğini iki etmemek, gökte arayıp yerde bulmak, baştan çıkmak, ön ayak olmak, yerinde yeller esmek...

V. Eylem türevlerinin, birkaç sözcükle değişik biçimlerde kaynaştığı da sık görülür:

a) İyelik takılı tümlenenlerle kalıplaşan eylemler:

Yüzü gülmek, kafası kızmış, sabrım tükenince, gözleri kararır, başı döner, kanımız kaynar...

b) İyelik takısı aldıktan sonra tümleçleşen sözcüklerle kalıplaşan eylemler.

Tadını kaçırmak, hoşuna gitmek, çığırında çıkmak, yerinde saymak...

c) Kendi tümleçleriyle kalıplaşan eylemler:

Tası tarağı toplamak, dile düşmek, yaka silkmek, gözden düşmek, kumda oynamak....

ç) Belirteçle kalıplaşan eylemler:

Hoş görmek, boş ver, ileri sürmek, yan gelmiş, karşı koymak, ön görüldü...

d) Özne görünümünde bir adla kalıplaşan eylemler:

Can çekişmiş, yüz vermek, kan ağlamak, dil dökmek, ant içmek...

VI. Durum takısı almış olumsuz eylem türevleriyle öbekleşenlere de sık rastlanır. Bunlarda yapmacık ayırtısıyla «kendini öyle göstermek» anlamı sezilir: *Anlamazlıktan gelmek, işitmemişliğe vurmak...*

YARDIMCI EYLEMLERLE YAPILAN
BİLEŞİK EYLEMLER

322. YARDIMCI EYLEMLER:

Düşkünlere *yardım etmeliyiz. Sabret, muvaffak olursun.* Tanrı *muvaffak eylesin*!...

Bir *rahm kılmadın* ciğeri *kan alanlara*
Gurbette rüzgârı *perişan olanlara.*

(Fuzuli XVI.)

Bu örneklerde italik harflerle dizilen eylemler ikişer sözcüklüdür. Birinci sözcükler ad soyundandır. İkinciler onlara eylem anlamı katıyor; onun için bileşiktir.

Ad soylu sözcüklere iş, devim, oluş, kılış, yargı anlamı katan asıl görevi bu olan sözcüklere **yardımcı** eylem denir.

Yardımcı eylemlerin başlıcaları şunlardır:
Etmek, eylemek, olmak, kılmak...

323. ETMEK yardımcı eylemiyle yapılan bileşikler:

I. *Orhan'ı yolcu ettik. Çalışan kol toprağı altın eder. Herkesi memnun edebilmek, ah etmek, yasak etmek, gevezelik etmek, işi berbat etti, oyun etmiş, göz ediyor, telefon edelim, düşmanı alt etmek...*

II. *Sabrediniz. Bahsetmeyelim, hissediyorum, önerisi reddedilmiş...*
iki saattan beri bir tepe üzerinde Adana ovasını seyrediyordum.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Yapılışı. — Dilimizde yardımcı eylemlerle yapılmış bileşikler pek çoktur. Türkçe ad soylu birçok sözcük yardımcı eylemlerle bileştiği gibi, yabancı birçok ad ve sıfat da bu biçimde bileşik eylem kurmaya yarar. Yukarıdaki örneklerin hepsi de *etmek* eylemiyle yapılmış bileşiklerdir. Anlam gerektirirse daha çok addan, ad soylu sözcüklerden bu yolda bileşik eylemler yapılır. Yabancı sözcüklerle bileşenler daha çoktur:

Sipariş etmek, keşide etmek; icap etti, tasviye et-, ikram et-, not et-, protesto et-, boykot et-...

Anlamı — *Etmek*'le yapılan bileşik eylemler şu bölümlere ayrılır:

1) **Sıfatlarla yapılanlar.** — Bu bileşik eylemler, nesne aldıkları için geçişlidir.

2) **Adlarla yapılanların** nesne alıp almamaları anlam gereğine bağlıdır:

a) Çoğu nesne almaz; geçişsizdir:

Düşkünlere yardım etmelisiniz. O, bize oyun etti. Teşekkür ederim.

b) Nesne alanlar; geçişli olanlar da var:

Toprağı altın etmek. Düşmanı mahvetti. Radyoyu ayar ediniz. Kabul etmek, halledelim, neşrettiler...

Yazılışı — Yukarıki örneklerde bitişik yazılanlar da vardır, ayrı yazılanlar da... Şöyle bölümlenir:

I. Bitişik yazılanlar. — Arapçadan dilimize geçmiş kimi sözcükler *etmek*'le bileşirken ses değişmesine uğramaktadırlar. Bu değişmenin iki türlüsünü yazıda göstermek için, bitişik yazmak gerekli görülmüştür:

1) *Etmek*'le bileşen kimi sözcüklerin son harfleri ikizleşir:

His - hissediyor, zan - zannederim, hak - hakketmiş...

2) *Etmek*'le bileşen kimi Arapça sözcüklerin ikinci hecelerinde bulunan dar ünlüler düşer:

Şükür - şükredelim, sabır - sabrediniz, kayıp - kaybetti, keşif - keşfetmiş, seyir - seyrediyordum, defi - defet...

II. Ayrı yazılanlar. — *Etmek*'le bileşirken bu yolda ses değişmelerine uğramayan bütün sözcükler ayrı yazılır:

Yardım etmek, gayret ediniz, sarf etmek, terk edecek, dert etme, borç etmek, icap ediyor, inat etmesin, ayırt etmek...

ÖZET. — **Etmek** eylemiyle bileşen sözcüklerde:

a) Ses değişmesi olmuyorsa ayrı yazılır: *yardım et-*.

b) Ses değişmesi oluyorsa bitişik yazılır: *Hisset-, sabret-...*

NOT. — Saygılı anlatımlarda *et* - yerine *buyur* - kullanılır:

Dikkat *ediniz* = dikkat *buyurunuz*. Tanrı yurdumuza iyilikler ihsan *buyursun*.

Etmek sözcüğünün yardımcı eylem görevinden sıyrılarak, öteki eylemler gibi, başlı başına bir anlamla kullanıldığı da olur:

Ben ettim, sen etme (= yapma). *Bu kalem beş lira eder* (= değer).

Gidişi onu işinden edecek (= yoksun bırakacak)...

Yardımcı eylemlerin belli başlı birer sözlük anlamı yoktur. Görevleri – yukarıda yazıldığı gibi – ad soylu sözcüklerle bileşmek, onları eylemleştirmektir. Oysa bu örneklerde *etmek*'te:

a) Başlı başına birer anlam var:

b) Tam anlamlı eylemler gibi özne, tümleçler alıyor; yani kendilerinden önce gelen sözcükler *etmek*'le kaynaşmıyor. Ona özne, nesne ve tümleç oluyor.

Buna göre *etmek* eyleminin yardımcı görevinde olup olmadığı şöyle ayırt edilir:

Sonuna geldiği sözcüklerle bileşmiyor; onları özne, nesne, tümleç olarak alıyorsa; yani başlı başına bir anlamda kullanılıyorsa yardımcı değil, tam eylemdir:

Âdeti hubların cevr ü cefadır amma
Bana *ettiklerini kimselere etmediler.*

(Necati XV.)

324. OLMAK yardımcı eylemiyle yapılan bileşikler:

I. Tanrı'ya *şükrolsun*; düşmanlarımız *mahvoldu*...

II. Hastamız *iyi oldu. Memnun oldum. Var olunuz. Hasta olmak, sağ ol!*..

III. *Söyleyecek oldu*; vazgeçti. *Uyumuş olacak, unutmuş olabilir*...

IV. ...daha iyi tetkike fırsat bulunca fikrini *değiştirir gibi oldu.*
Öğrenmiş gibi oldum...

DİŞİ ÖRÜMCEK **(Refik Halit Karay.)**

Yapılışı. — Örneklerden birinciler bitişik, ötekiler ayrı yazılmıştır. Şöyle kurala bağlanır:

Olmak'la bileşen sözcüklerde (bkz. n° 323):

1) Ses değişmesi oluyorsa bitişik yazılır: *His - hissolunan, kahir - kahrolsun*!...

2) Ses değişmesi olmuyorsa ayrı yazılır: *Var ol*! *mevcut olan*...

3) *Olmak* eylemi:

a) Gelecek zaman, geniş zaman, -miş'li geçmiş zaman ve gereklik kiplerinin; hatta şimdiki zaman kipinin üçüncü tekil kişilerine gelir:

...oğlan ata biner kılıç *kuşanır oldu.*

(Dede K rkut.)

Söyleyecek oldu; sonra vaz geçti.
Bütün mukayeselerin yapılmasını yabancı temsilcilerden *bekler olduk.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Nasıl olmuş da Piyer Loti Azyade'sini bunlar arasından seçmemiş? Zira Şarklı kadınların en halis, en katıksız örnekleri bunlardır. İran'a gelip gittikten sonra Avrupa'nın bütün kızları, bana birer genç erkek *görünür olmuşlardı.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Ses *gelmez oldu* bahçelerden.

(Cahit Sıtkı Tarancı.)

Bugün hiçbir Türk ve Müslüman aile gösterilemez ki bir veya müteaddit evladını Moskof muharebelerinin birinde şehit *vermemiş olsun.*

BATARYA İLE ATEŞ (**Süleyman Nazif.**)

Kaderini bu toprağa *bağlamış olanlar...*
...bütün sanat ve kültür adamları bu yüzden *ağlamalı olmuştur* (bkz. n° 315-VI.).

(**Falih Rıfkı Atay.**)

O, tasavvur ettiği yüksek payeye bir ad bulamıyor, sonra da itila emellerine *kapılıyor olduğundan* kendi kendine utanıyor.

MAVİ ve SİYAH (**Halit Ziya Uşaklıgil.**)

Yana yana *ağlanmaz olur mu o* yiğite, ki hayatında en güvendiği dayanak olağanüstü zeka idi.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (**Ruşen Eşref Ünaydın.**)

b) **Olmak** yardımcı eylemi, **-de** durum takısını almış eylemlikle bileşir: *Yazmakta olduğu* kitap...

c) **Olmak** yardımcı eylemi, **-en** yapılı ortaçlarla da bileşir:
Şöhreti gittikçe azaldığından buna kulak *asan olmamıştı.*

YATIR (**Refik Halit Karay.**)

ç) **Olmak** yardımcı eylemi, geniş zaman kiplerinin 3. tekil kişileriyle de birleşir ve bileşiğe "-meye başlamak, -meye kalkmak..." ayırtıları katar:

Yaşlandıkça tesettüre riayeti arttıran bazı kocakarılar gibi Emine Hanım da son zamanlarda nazarlardan kendini *sakınır olmuştu.*

TUTUŞMUŞ GÖNÜLLER (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

Gider oldum el başıma derildi,
Gitme dedi, yar boynuma sarıldı;
Bizim kısmet gurbet ele verildi.
Ya ben ağlamıyam kimler ağlasın?

(**Ahlat Halk Türkülerinden.**)

d) Geniş zaman kiplerinin olumsuzları, **olmak** eyleminin emir kipiyle bileşirse ilenme için kullanılır:

Beklenmez olsun, bilemez olsun! Kalkamaz ol, çıkamaz ol!.

Bugün ya o *kocam olacak herifi* öldürmeliyim, ya ölmeliyim.

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

Bu bileşiklerde:

a) Geniş zaman "daha önce olup bitme" anlamını verir.

b) -mişli geçmişten sonra yardımcı eylemin geniş zamanı gelince bileşik anlam geleceğe yönelir:

...bize buyurun; kardeşimi de *tanımış olursunuz.*

...Üzüntülerden *kurtulmuş olursun...*

c) Yardımcı eylem gereklik kipi, gelecek zaman kipi ise, söyleyiş özelliğiyle olasılık anlamı verir:

Toplantıya Orhan da gelmiş olacak (olmalı).

Yaylalar *yaylamaz olmuş*, kışlalar *kışlamaz olmuş.*
Bar tutmuş *söylemez olmuş* ağızda dilleri gördüm.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

ç) Geniş zaman kipinin olumsuzu ile **olmak** yardımcısının bileşiğine soru eki pekiştirme anlamı katar:

— *O yazıyı okudunuz mu?*
— *Okumaz olur muyum?*

d) **Olmak** yardımcı eylemi gelecek zaman kipiyle bileşince:

"-meye davranma" ayırtısı sezdirir:

... "Ben senin için ölüyorum..." demek istiyormuşcasına acısından *bağıracak oldu.*

(Halit Ziya Uşaklıgil.)

Söyleyecek oldu, sonra vazgeçti.

Eylemlerin **olmak**'la birleşmelerinden ortaya çıkan bu bileşiklere KARMAŞIK eylemler de denebilir.

Bu karmaşıkların olumsuzları, anlam ayırtılarıyla iki türlü olur:

a) ... *aile gösterilemez ki ... şehit vermemiş olsun.*

b) ... *aile gösterilemez ki ... şehit vermiş olmasın.*

Olumsuzluk kavramı tümcelere şu biçimlerde katılmıştır:

a) Asıl eylem olumsuzdur;

b) Yardımcı eylem olumsuzdur.

Bu karmaşık eylemlerde çatı, birinci eylemlerin durumuna bağlıdır.

IV. **Bulunmak**, **düşmek** eylemlerinin, arada sırada, =*olmak* anlamında kullanıldıkları da görülür:

Finlandiya taarruzunda Kızıl Ordunun ne mal olduğu da meydana *çıkmış bulunuyordu.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Balkan harbinde *şehit düşen* ağabeyim çiçeği burnunda nizamiye subayı idi.

(Falih Rıfkı Atay.)

Hasta düşmek, fakir düşmek, zayıf düşmek...

Aşağıdaki örneklerde **olmak**'lar başlı başlarına birer anlamlı eylemdir. Kendilerinden önce gelen sözcüklerse sırasıyla özne, tümleç ve belirteçtir. Bunun için yardımcı eylem değildir:

Sokakta bir kargaşalık oldu (= baş gösterdi, meydana geldi).
Saat sekizde okulda olmalıyım (= bulunmalıyım).
Üzümler daha olmamış (= yetişmemiş...)

Olmak eyleminin yardımcı sayılması için:

a) Kendisinin belli bir anlamı bulunmamalı;

b) Sonuna geldiği sözcüğe eylem anlamı katmalı ve görevi yalnız bu olmalıdır.

Çatısı (bkz. n° 332, 342 vb.):

a) Ad soylu sözcüklerle bileşenler geçişsizdir:

Memnun oldum, mahvolmuş, arkadaş olmak, sigorta olmak...

b) Eylem soylu sözcüklerle bileşenlerde çatı birinci eyleme göredir:

Geçişli : *söyleyecek oldu, vermemiş olsun...*
Geçişsiz : *uyumuş olmak, düşecek oldu...*
Edilgen : *bahsedilmez olmuştur, yıkılacak olsa...*
Dönüşlü : *kalkınmış olmak, yıkanacak olanlar...*
İsteş : *karşılaşmış olduk, dövüşmüş olsalardı...*

325. EYLEMEK yardımcısıyla yapılan bileşikler:

Canı canan dilemiş vermemek olmaz ey dil
Ne *niza eyleyelim* ol ne senindir ne benim.
(Fuzuli XVI.)

Sinede bir lahza *aram eyle* gel canım gibi
Geçme ey ruh-u revan ömür-ü şitabanım gibi.
(Nedim XVIII.)

Seyreyledim eşkâl-i hayatı
Ben havz-ı hayalin sularında.
(Ahmet Haşim.)

Mevla görelim neyler; neylerse güzel eyler.

Eylemek'le yapılmış bileşikler italik harflerle dizilmiştir. Anlam ve yapılış bakımından *etmek* eylemiyle yapılanlara benzemektedir (bkz. n° 323).

NOT. — *Eylemek* sözcüğüne eski metinlerde pek sık rastlanır. Son yüz yıl içinde azalmaya, yerini *etmek* eylemine bırakmaya başlamıştır. Nedeni, bu iki sözcüğün anlamca da, görevce de bir olmasında aranmalıdır.

Eski çağlarda **eylemek** yardımcılık görevinde değil gibidir; başlı başına anlamı olan bir sözcük olarak kullanıldığı daha sık görülür:

Her hacer üstünde eşcar *eyledin*
Yerde insan *eyledün* gökte melek (= yarattın).

(Mihri XV.)

Bakırdan bir sığır *eylediler*. İçi kovuk ve içine neft ile katran koydular (= yaptılar).

(Bektaş XV.)

326. KILMAK eylemiyle yapılan bileşikler:

Müştakınam ey ecel *kerem kıl*
Def'-i elem eyle *ref'-i gam kıl*
İmdat kılıp inayet-i Hak
Kıldı anı maksadına *mülhak*.

(Fuzuli XVI.)

Esir-i câm olan rinde hakaretle *nazar kılma*
Ki her rind-i bela-keş kendi vadisinde bir Cem'dir.

(Ruhi XVI.)

Ger ölümden kurtulam dersen yürü var âşık ol
Döne döne aşk oduyla cism ü canı *kıl kebap*.

(Niyazi XVI.)

Kılmak'la yapılan bileşik eylemler italik harflerle dizilmiştir. Hepsinde de "*kılmak*"etmek anlamındadır. Eski yazınımızda sıkça rastlanan "*kılmak*" son yüzyılda pek azalmıştır. Ancak resmi yazılarda ve daha çok, yaşlı kâtiplerin kalemlerinde birkaç deyime ara sıra rastlanmaktadır:

İcra kılındı. Takdim kılınan cetvel...

NOT. — "*Namaz kılmak, öğle namazını kıldım...*" sözlerinde *namaz* sözcüğü nesnedir; *kılmak* da *yardımcı* görevinden sıyrılmıştır, tam eylem anlamındadır.

327. YARDIMCI EYLEM GÖREVİNDE KULLANILANLAR:

1) BULMAK:

Bir mucizenin lütfuna ermiş gibi yer yer.
Can buldu asasıyla dokundukça şekiller.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

2) BUYURMAK:

Müsaade buyurunuz. Dikkat buyurmanızı dilerim.

328. YARDIMCI EYLEMLERLE KURULAN BİLEŞİK EYLEMLERİN OLUMSUZLARI. — Ad soylu sözcüklerle kurulan bileşiklerde

olumsuzluk eki **-me** – yalınç eylemlerde olduğu gibi – yardımcı eylemlerin köklerine gelir:

Hissetmemiş, zannetmiyorum , yardım etmeyecek ,memnun olmadı, keşfolunmamış, seyreylemedik...

UYARI. —

Yardımcı eylemlerle bileşenlerde araya kimi ekler, sözcükler girebilir:

Yardım ederim - yardım da ederim, yardım mı edersin? yardım bile ederim...

Dost olduk - dost mu oldunuz? dost bile oluruz...

329. ANLAMCA KAYNAŞMIŞ bileşik eylemler:

1. **Alıkoymak:**

Hiç, hiç bir şey onları zevklerinin en küçüğünden *alıkoymaz.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Elvermek:

Ya Rab çekemem bu ıstırabı,
Hatta çekemem huzur u habı
Tebdil buyur bu hali artık;
Elverdi bu gördüğüm karanlık.
Kabrinde onun beni şehit et;
Elverdi türabının azabı.

MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Düşgelmek: rastlamak, tesadüf etmek.

(Türkçe Sözlük.)

Öngörmek: gözönünde tutmak, kararlaştırmak...

Aşermek, aşyermek: (Kadınlar gebelikte) kimi yemeklerden tiksinti duymak...

Varsaymak: farz etmek, **vazgeçmek**

II. *Hasta düşmek, yorgun düştü, lazım gelmek, hoş görmek...*

Yapılışı. — Kaynaşmaları derecelidir:

I. örnekte sözcükler büsbütün kaynaşmıştır; sözcüklerden ikisi de kendi sözlük anlamlarından sıyrılmış, başka anlamlı bir gövde kurmuşlardır.

II. örneklerde birinci sözcükler sözlük anlamındadır. Yalnız ikinciler sözlük anlamlarından sıyrılmışlardır. Bununla birlikte anlamca bileşmişlerdir. Bu olay şöyle denenebilir:

Terli iken soğuk su içtiği için *hasta düştü.*
Dün hastanede karyoladan bir *hasta düştü.*

Birinci örnekteki *hasta* sözcüğü özne, nesne gibi bir tümce öğesi değildir. Oysa ikinci örnekteki *hasta*, tümcesinin öznesidir.

Yazılışı:

I. Tam kaynaşmışlar bitişik yazılır.

II. İyice kaynaşmayanlar; yani sözcüklerinden ancak birisi anlamından az çok sıyrılmış bulunan bu deyim değerli bileşik eylemler ayrı yazılmaktadır.

330. BİLEŞİK EYLEMLERİN ÇEKİMİ. — Bütün bileşik eylemler, kip ve kişi eklerini, yalınç eylemler gibi alır ve onlar gibi çekimlenirler:

Çıkabiliyorum, açıvermelisiniz, bekleyedursunlar, düşeyazdım, göreceği gelmiş mi? Yardım etmeyecek miydiniz? Seyreyledim...

EYLEMİN ÇATISI

331. ÇATI. — Eylemlerin nesnelerine, öznelerine göre olan özelliklerine ÇATI denir.

332. NESNE ALIP ALMADIKLARINA GÖRE EYLEMLER ikiye ayrılır:

1) Geçişli eylemler (bkz. n° 333);

2) Geçişsiz eylemler (bkz. n° 334).

333. GEÇİŞLİ EYLEMLER:

Turgut kapıyı açtı. Yalçın şiir okuyor...

tümcelerinde:

a) Turgut'un *açma* işinden etkilenen öğe var: *kapıyı.*

b) Yalçın'ın *okuma* işinden etkilenen de *şiir*'dir.

Kapıyı ve *şiir* sözcükleri "nesne"dirler.

Bir örnek daha:

Bu yüksek tepeye dikti bu taşı.

(Yahya Kemal.)

Buna göre:

Öznelerin yaptıkları *açmak, okumak, dikmek* işleri başkalarına geçiyor, başkalarını etkiliyor. Başka bir deyişle: Öznenin etkisi dışa dönüktür.

Öznesinin yaptığı iş başkasına geçen, yani nesne alan eylemler geçişlidir.

334. GEÇİŞSİZ EYLEMLER:

Kuş uçar. Orhan koşuyor. Yalçın düştü. Ali gülmüş. Top patladı. Tren kalkıyor. Gözlerim kamaşıyor. Dolu yağdı. Dereler taşmış... Susadım gayet hararetten kati.

(Mevlit.)

tümcelerinde "*uçma, koşma, düşme, gülme, patlama, susama*" eylemleri özneden başkalarına geçmiyor; yani öznenin etkisi dışa vurmuyor.

Öznesinin yaptığı iş başkalarına geçmeyen, yani nesne almayan eylemler geçişsizdir. Yalnız:

Geçişsiz eylemlerin birçoğu – nesne görevine giren – kendi eylem adlarıyla birlikte kullanılır:

Bir atlayış atladı; hepimiz şaştık. Öyle bir yaşayış yaşıyor ki!..
Bunca yaş yaşamış...

Bir uykuyu cananla beraber uyuyanlar...

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Aslında geçişsiz olan bu eylemlerin tümcelerindeki nesneler kendi köklerinden türemiştir.

Not. — Çeçişli eylemlerin de bu biçimde nesne alanları vardır:

Yazı yazıyor. Yemek yiyeceğim. İçki içmem. İş işler. Dikiş diker, av avlamak...

Bu çeşit nesnelere KÖKTEŞ TÜMLEÇ de denir.

335. GEÇİŞLİ ve GEÇİŞSİZ eylemler nasıl ayırt edilir? Bir eylemin geçişli olup olmadığını, nesne alıp almadığını denemek için **neyi? kimi?** sorularından biri sorulur:

a) Sorulardan biri uygun düşer, yanıt bulunursa eylem geçişlidir.

b) Sorular uygun düşmez, yanıt alınmazsa geçişsizdir.

Şu örneklerde deneyelim:

Dinleyiniz. — Neyi? Dersi, konferansı. — Kimi? — Beni.
Gördüler. — Neyi? — Evi, odayı, ağacı. — Kimi? Orhan'ı.
Yazacak. — Neyi? — Şiiri, ödevi, defteri...

Oysa:

Geldik. — Neyi geldik, kimi geldik? denmez.
Durunuz. — Neyi durunuz, kimi durunuz? denmez.
Gülmek. — Neyi gülmek, kimi gülmek? denmez.

a) *Neyi, kimi?* sorularına yanıt veren eylemler geçişlidir;

b) *Neyi, kimi?* soruları uygun düşmeyen eylemler geçişsizdir.

NOT. — Nesnesi belirtisiz olan geçişli eylemlerde *neyi* sorusu yerine *ne* de kullanılır (bkz. n° 95/2).

NOT. — Hem geçişli, hem geçişsiz; yani kimi anlamlarıyla geçişli, kimi anlamlarıyla geçişsiz olan eylemler var:

Gezmek, geçmek, sürmek, çalmak...

Tren biraz önce önümüzden *geçti* (geçişsiz).

Otomobil, otobüsü hızla *geçti* (geçişli).

336. GEÇİŞSİZ EYLEMLERİN ekle ÇATI değiştirmesi:

I. *Üşümek*, geçişsizdir; *üşü-t-mek* *-t* ile geçişli olmuştur.
II. *Yatmak*, geçişsizdir; *yat-ır-mak* *-ır* ile geçişli olmuştur.
III. *Ötmek*, geçişsizdir; *öt-tür-mek* *-tir* ile geçişli olmuştur.
IV. *Dalmak*, geçişsizdir; *dal-dır-mak* *-dir* ile geçişli olmuştur.

Örnekler gösteriyor ki bir geçişsiz eylemin kök ya da gövdesine uyarına göre -t, -ir, -tir (-dir) eklerinden birisi gelmekle geçişli olur. Bunlara **oldurgan** eylemler denir.

Eklerin görevleri, anlam özellikleri birer birer incelenecektir:

337. **-t, -(i)t** EKİYLE GEÇİŞLİ OLAN EYLEMLER:

I. İnle-tmek, yürü-tmek, büyütmeli, eritmeli, acıtıyor...
II. İncel-tmek, azal-tmak, doğrultmak, yükseltmeli, alçaltıyor...
III. Öksür-tmek, aksır-tmak, kabartır, oturtmadı, bağırtmaz...
IV. Yedir-tmek, pişir-tiyor, uçurt-muş, indirtmeli, yazdırmak...
V. a) *Tüketmek, aldatmak, avutmak, öğretmek...*
b) *İletmek, yönetmek, yaratmak, gözetmek...*

Yapılışı. — Bu eylemlerin tabanları ikişer hecelidir. Sonları:

I. örneklerde tabanlar ünlü ile bitiyor;

II. örnekler, sıfatlardan -(e) l ekiyle türemiş eylemlerdir (bkz. n° 295).

III. örnekler, tabanları **r** harfiyle biten ikişer heceli köklerdir.

IV. örnekte geçişlendirme eki olan **-r** ve **-dir**'den sonra da **-t** gelmektedir:

Türk evladı odur ki yurdu olan toprağı
Ana ırzı bilerek yad ayağı *bastırtmaz.*
Bir yabancı bayrağı
Ezan sesi duyulan hiç bir yere *astırtmaz.*

TÜRK SAZI (Mehmet Emin Yurdakul.)

Bunlardan başka:

a) **rk** ile biten tabanlar da **-it** alıyor:
Berk-itmek, sark-ıtmak, korkutmamış, ürkütmeyiniz...

b) Yalnız **k** ile biten kimi tabanlar da **-it** eki alır:
Ak-ıtmak, kok-utmak...

V. **-t** ile geçişlenmişe benzeyen eylemler var:

a) *Tüketmek, aldatmak, kirletmek, avutmalı, öğretmeli, donatmak...*

Bunların **-t**'siz kökleri kullanılmadığı için bunları oldurgan değil; geçişli saymak yerinde olur. Bunun gibi eylemlerin **-n** ile türemiş gibi gözü-

kenlerini de edilgen (bkz. n° 345) ya da dönüşlü (bkz. n° 249) değil; geçişsiz saymak gerekir:

Tükenmek, aldanmak, avunacak, öğreniyor, donanmış...

b) **t** ile biten şu eylemlerin başka çatıda kökteşleri gelişmemiştir:

İletmek, gözetmek...

Yazımı. — **-t** ile geçişlenen gövdelere ünlü gelince **-i**'le **d** olmuyor (bkz. n° 51 /b,c).

338. **-( )r** EKİYLE GEÇİŞLENEN EYLEMLER:

I. *Piş-irmek, taş-ırmak, koparmış, duyurmak, doyurdu, bitir-, çıkar-, kaçır-, aşır-, düşür-, uçur-...*

II. *Evirmek, çevirdi, ayrımış, sömürüyor, yoğurmalı, buyursunlar...*

Yapılışı:

a) Eylemlerin hepsi de birer heceli köklerdir. Yalnız böyle olan her kök **-( )r** ekiyle geçişlenmiyor:

İn-dirmek, kay-dırmak, kızdırmayınız, küstürmüş, koşturuyor...

b) **-r**'den önce gelen ünlü, çok kez dardır; düz geniş ünlü olduğu da görülür: *Kop-armak, gidermek, çıkarmak...*

c) Kesin bir kurala bağlanamayan bu ek için kullanış türesine uymaktan başka ölçü yoktur.

II. **-ir**'le biten iki heceli eylemlerde de geçişlilik anlamı vardır.

NOT. — Ad soylulardan eylem türeten **-(i)r** için n° 297'ye bakınız.

339. **-tir (-dir)** EKİYLE GEÇİŞLENEN EYLEMLER[1]:

I. *Es-tirmek, öt-türmek, in-dirdim, koşturmuş, gezdirelim, ye-dirmek, dedirmek, güldürmek, vardırmak, emdirmek (emzirmek'te var.)...*

II. *Kuçaklaş-tırmak, sevin-dirmek, inandırmış, uslandıracak, oturttur-malı...*

Yapılışı. — a) **-tir** ekinin ünlüsü dar olduğu için ünlüler uyumuna göre değişerek -tir, -tır, -tur, -tür olur.

b) Ekin başındaki **t**, yumuşak harfle biten tabanlarda **d** olur.

Gül-dürmek, uyan-dırmayınız, kan-dırıyor...

Anneler dindiriniz gözünüzün yaşını.

(Kemalettin Kamu.)

Geldiği tabanlar:

I. **-tir (-dir)** eki daha çok bir heceli köklere gelmektedir;

II. İki ve daha çok heceli eylem tabanlarından:

1) **-tir** eki, yukarıda incelenen **-t**$_2$, **-ir** eklerinden bileşmişe benziyor.

a) Sonunda **l** ya da **r** bulunmayanlara;

b) Ünlülerle bitmeyenlere gelmektedir [*ye-*, *de-* eylemlerinden başka].

c) Dönüşlü ve daha çok, işteş tabanlar da **-dir**'le çatı değiştirebilirler (bkz. n° 354).

ç) **-t** ile geçişlenen tabanlara da **-tir** gelir.

NOT. — 1) **-(i)t** ve-**dir** ile çatı değiştirmişe benzeyen şu eylemler geçişsizdir:

Adam *sapıtmış*, gittikçe *azıtırsa*... Ordu düşmana *saldırdı*. O sözlere *aldırma*. *Çıldırmak*, *seğirtmek*...

2) Bunlara karşı olan bir durum var: İkinci heceleri **-ter** (-der) olan birkaç eylem geçişlidir. Bu durum **-ret** (-der) le **-tir** (-dir) in ilgisini gösterir:

Göstermek, *kaytarmak*, *gönderdi*, *aktar-*, *kotar-*...

340. GEÇİŞ KERTELLERİNİN ARTIRILMASI. - Geçişsiz eylemler eklerle geçişli olabildikleri gibi; geçişli eylemler de bu eklerle ikinci, üçüncü kerteden geçişli olur:

Yazmak geçişlidir. **-dir** ekiyle ikinci kerteden geçişli olur: *yaz-dır-mak*. Bir ek daha – yani **-t** eklenirse – üçüncü kerteden geçişli olur: *yaz-dır-t-mak*...

Bunlara **ettirgen, katmerli ettirgen** eylemler denir.

Bir örnek daha:

Turgut kitabı *aldı*. "Aldı" aslında geçişlidir; I. kerte.

Turgut kitabı Ahmet'e *aldırdı*. "Aldırdı" ekle II. kertede.

Turgut kitabı Ahmed'in aracılığıyla Yalçın'a *aldırtmış*. "Aldırtmış" iki ekle III. kertede geçişli olmuştur.

Dördüncü kerteye çıkanlar da var:

Böl-, *böldür-*, *böldürt-*, *böldürttür-*...

Bu eklerle bütün geçişsiz eylemler geçişli olduğu gibi, geçişlilerin de geçiş kerteleri artırılabilir. Yalnız ikiden çok ek takmak sakıncalıdır; ikiden çok ek takılırsa:

1) Anlamı kavramak güçleşir; çünkü:

Turgut kitabı aldı.

tümcesinde *almak* işini doğrudan doğruya özne (Turgut) yapıyor.

Eylem ikinci kerteden geçişli olunca, yani:

Turgut kitabı Ahmet'e aldırdı.

denince, *almak* işini özne (Turgut), Ahmet'e yaptırıyor.

Üçüncü kertelide; yani:

Turgut kitabı Ahmet'in yardımıyla Yalçın-a aldırtmış...

tümcesinde de *almak* işini özne (Turgut) değil, araç olan Ahmet değil; ikisinin etkisiyle üçüncü bir kişi olan Yalçın yapıyor. Eklerin sayısı yani geçiş kerteleri bundan fazla olursa özne etkisinin kaç araçtan geçtiğini kavramak güçleşir.

2) Çok ekli eylemin söylenişi de ses kakışması yüzünden güçleşir, sevimsiz olur: *Yazdırttırdım.* Bunda üç geçiş eki var:

a) Ses kakışması bir yana;

b) Eylemin kaç kişinin etkisi ve aracılığı ile yapıldığını kavramak kolay değildir.

c) Ek sayısı artırılırsa bu çifte sakınca büsbütün yenilmez olur.

341. GEÇİŞLENİRKEN DEĞİŞEN EYLEMLER. — Sayısı çok olmayan kimi eylemler geçiş eki alırken gövdelerinde, az çok, değişmeler olmuştur:

Gelmek eyleminin geçişlisi (geldirmek değil) *getirmek*'tir.
Kalkmak eyleminin geçişlisi (kalktırmak değil) *kaldırmak*'tır.
Emmek - emzirmek, (anlam ayırtısıyla) *emdirmek* de var.
Görmek - göstermek (anlam ayırtısıyla) *gördürmek* de var.

NOT. — *Kalkmak* eyleminin geçişlisi (kalktırmak değil) *kaldırmak*'tır. Kurala göre *kalmak*'ın geçişlisi de böyle olmak gerekirken kullanılmaz. Onun yerine *bırakmak* eylemi ve bunun ikinci kerteden geçişlisi kullanılır: *Bıraktırmak.*

ÖZNELERİNE GÖRE
EYLEMLERİN ÇATILARI
II

342. ÖZNEYE GÖRE ÇATI:

I. Turgut Orhan'ı *dövdü.*
II. Orhan *dövüldü.*
III. Turgut'la Orhan *dövüştü.*
IV. Anneleri *dövündü.*

Bu tümcelerde öznelerin, iş bakımından durumları şöyledir:

I. tümcede özne (Turgut) eylemi yapandır.
II. tümcede özne (Orhan) eylemden etkilenendir.
III. tümcede özne (Turgut'la Orhan) eylemi karşılıklı yapıyorlar.
IV. tümcede özne (anne) hem eylemi yapan, hem de etkilenendir.

Eylemin eki değiştikçe öznenin durumu da değişiyor.

Özneyi ilgilendiren bu değişikliğe de **çatı** denir.

343. ÖZNELERİNE GÖRE EYLEMLER, çatı bakımından dörde ayrılır:

1) Etken eylemler (bkz. n° 344);
2) Edilgen eylemler (bkz. n° 345);
3) Dönüşlü eylemler (bkz. n° 349 vb.);
4) İşteş eylemler (bkz. n° 353).

344. ETKEN EYLEMLER:

Turgut, Yalçın'ı çağırdı. Ben gideceğim. Çocuk uyumuş...
Haydar Atlamazoğlu, memnun memnun koltuğuna oturur.

(Bekir Sıtkı Kunt.)

Bu tümcelerde özneler, eylemlerin anlattığı işi, oluş ve kılışı (edimi) yapmaktadır, yapandır; özneler yapıcıdır.

Özneleri yapıcı olan eylemler etken çatılıdır.

345. EDİLGEN EYLEMLER:

Yalçın çağrıldı. *Sular* çekilmiş. *Kapı* açıldı. *Şiir* okunuyor.

Özneler italik harflerle dizilmiştir. Etkenlerde özneler yapıcıydı (bkz. n° 344).

Oysa bu tümcelerde özneler, eylemlerin anlattıkları işlerden, oluş ve kılışlardan etkilenmişlerdir.

Özneleri, yapılan işin etkisine uğrayan eylemler edilgen çatılıdır.

Etken ve edilgen çatılılar şöyle ayırt edilir:
Özne işi yapıyorsa eylem etkendir: *Orhan camı kırdı.*

Edilgen eylemlerin türeyişi. — Türkçede bütün eylemler, aslında ETKEN çatılıdır. Edilgenler, etkenlerden eklerle türemiştir:

ETKENLER : *Ali tahtayı sildi. Okumuş, açmak, yazdı...*
EDİLGENLER : *Tahta silindi. Okunmuş, açılmak, yazıldı...*
Edilgen eylem türetmeye yarayan ekler ikidir: **-il, -(i)n** (bkz. n° 346, 347).

346. **-il** EKİYLE EDİLGENLEŞEN EYLEMLER:

Ver-ilmek, kes-ildi, yaz-ıldı, sorulacak, dökülsün, sevilir, sayılır...

Altında *dökülsün* oğlunun kanı
Bayrağın gül rengi solmasın anne!

(İbrahim Alâettin Gövsa.)

Türeyişi. — Ünlülerle ve 1 ile bitmeyen bütün eylemler **-il** eki ile edilgenleşir. **-il**, uyuma göre değişerek -il, -ıl, -ul, -ül olur.

347. **-(i)n** EKİYLE EDİLGENLEŞEN EYLEMLER:

Başla-n-ıyor, bekle-n-ecek, oku-n-muş, ye-n-ir, bil-in-di, bul-un-sa...

Çiğnendi yeter varlığımız cehlile kahra
Doğrandı mübarek vatanın bağrı sebepsiz.

(Tevfik Fikret.)

Türeyişi:

a) Ünlülerle biten tabanlardan sonra **-n**;
b) 1 harfiyle biten tabanlara **-in** geliyor.
Edilgenlik ekleri eylem tabanlarında yapı ve çatı eklerinden sonra gelir:

Baş-la-nmak, karşı-la-ş-ıldı, ben-im-se-niyor, döv-üş-tür-üldü...

Olumsuzluk eki **-me** ile kip ve çekim ekleri, edilgenlik eklerinden sonra gelir:

Yazılmamış, istenmiyor, açılmamalısınız, dövüştürülmesin...

348. EDİLGEN EYLEMLERİN KULLANILIŞI:

I. *Orhan kalemi kırdı.* *Ülkü çiçeği sulamış...*
Kalem kırıldı. *Çiçek sulanmış...*

Bir akşam uyudu;
Uyanmayıverdi.
Aldılar, götürdüler.
Yıkandı, namazı *kılındı*, *gömüldü*.

(Orhan Veli.)

II. *Herkes bu söze güler.* *Orhan yarın okula gidecek...*
" " *gülünür.* " " *gidilecek...*

I. *Kırdı, sulamış* eylemleri geçişlidir. Bu eylemler edilgenleşince tümcelerden şunlar düşüyor:

1) Gerçek özneler: *Orhan, Ülkü*;

2) Nesne eki **-i.**

Eki düşen nesneler (kalem, çiçek) özneleşiyor.

II. numaradaki tümcelerin eylemleri geçişsizdir (bkz. n° 334): *Güler, gidecek.*

Bu geçişsiz eylemler edilgenleşince gene özneler (herkes. Orhan) düşer; yerini tutacak nesne bulunmadığı için:

Geçişsiz-edilgen eylemlerin tümcelerinde özne bulunmaz ve bu eylemlerin ancak üçüncü tekil kişileri kullanılır. Bunları tek kişili eylemler saymak gerekir:

Bataklıklar geçildikten sonra, tekrar sürülmüş tarlalara *gelinir.*

İNCE MEMET (Yaşar Kemal.)

Doğru söze *kızılmaz.*

Burada birkaç gün *oturuldu.* Orada *yatılır* mı? Böyle şeylerden *korkulmaz.* Ölenle *ölünür mü*? Yol ortasında *durulmaz...*

Bu incelemelerle eylemlerin niçin edilgenleştirildiği açıklanmış oluyor:

Özne bilinmiyorsa, ya da söylenmek istenmiyorsa edilgen çatılı eylemler kullanılır.

NOT. — Gerekirse, edilgen eylemin, gerçek öznesi (tümcenin öznesi olarak değil):

1) "Tarafından, dolayısıyla, etkisiyle..." sözcüklerinin tamlayıcısı olarak tümceye girer ve bu söz öbeği yüklemin belirteci olur:

Çalıkuşu *Reşat Nuri Güntekin* tarafından yazılmıştır.

2) Edilgen eylemin gerçek öznesi **-ce** ekini alarak, belirteç olur:

Anayasa *milletçe* kabul edildi. Buna *kurulca* karar verildi...

349. DÖNÜŞLÜ EYLEMLER:

I. Zeynep *süslendi, inciler takındı.* Kadın *dövünüyor, söyleniyor.* Orhan *soyunuyor, yıkanacak,* sonra *kurulanıp giyinecek.* Çocuk *tepiniyor.*

Aşevinden gelen kebap kokusunu derin derin koklayarak yırtıcı bir iştahla *yalandı.*

DEVLET ANA (Kemal Tahir.)

Atiye Hanım, müthiş bir ağrı çekiyor gibi bir düzüye *yolunur, dövünür.*

SON ARZU (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

"Nereye sindi, saklandıysa bulurlar, asarlar yavrumu asarlar!" diye *çığrınıyordu.* Kapıdan girdi usul usul. Kızlar *çığrınıp* kalktılar.

TIRPAN (Fakir Baykurt.)

"Belki burada bize iş verirler" diye *söylendi.*

(Samim Kocagöz.)

II. *Beğenmek, güvenmek, kıvanmak, gücen-, utan-, usan-, sanmak...*
III. *Esnemek, kişne-, çiğne-, kayna-, kösnemek (kösnümek)...*

Bu tümcelerde italik harflerle dizilen eylemleri sırasıyla inceleyelim:

I. örnekler: a) Etkendir; çünkü özneler yapıcıdır ve gerçek öznedir.

b) Edilgendir; çünkü özneler eylemden etkileniyor.

Örnekleri bir daha inceleyelim:

a) Zeynep, süslenme işini yapıyor; hem de o işten etkileniyor.

b) Döven de, dövülen de kadının kendisi; yani öznedir.

c) Yıkayan da, yıkanan da; soyan da, soyunan da; kurulayan da, kurulanan da; giyen de, giyinen de Orhan'ın kendisi; yani öznedir.

Hem etken, hem edilgen gibi görünen bu eylemlerde öznelerin etkileri kendilerine dönmektedir. **Dönüşlü** denmesi de bundandır.

Öznenin, eylemi **kendi kendine, kendi başına, tek başına** yapması anlamı bulunan şu örnekler de dönüşlüdür:

Kedi mırıldanıyor. Güneşe tapınan insanlar...

Türeyişi. — Geçişli tabanların sonları:

a) Ünlü ise bir **-n** gelir.

b) Ünsüzse **-in** gelir ve uyuma göre değişir.

Dönüşlüler, öznenin, eylemi kendi üzerinde veya kendisi için yaptığını anlatmaya yarar.

Dönüşlü eylemler, ancak geçişlilerden türer, geçişsiz eylemlerin dönüşlüleri olmaz.

NOT. — Eylemlere dönüşlülük anlamı **-(i)n** ekiyle katıldığı gibi; **kendini, kendine, kendi kendini...** adıllarıyla da katılabilir:

Orhan övünüyor = Orhan kendini (kendi kendini) övüyor.
Tehlikeden korun = Tehlikeden kendini koru.
Zeynep elbise dikinmiş = Zeynep kendine elbise dikmiş...

-(i)n'li biçimi türememiş eylemlerede "kendi" adılının çeşitli çekimleriyle dönüşlülük anlamı katılır:

Boşuna kendinizi üzmeyiniz. Kendimi düşünüyorum...

II. **en**'le biten eylemlerde de içe, öze dönüşlülük anlamı açıktır.

III. **ne** (ni) ile biten eylem tabanlarında **n**'den gelme bir kendi kendinelik (dönüşlülük) sezintisi var.

350. **-(i)n** EKİYLE TÜREMİŞ EDİLGEN EYLEMLER, biçimce dönüşlülere benzer: *Yıkanıyor* eylemi:

a) *Çamaşır yıkanıyor*, tümcesinde edilgenlik; çamaşırı başkası yıkıyor.

b) *Turgut yıkanıyor*, tümcesinde ise dönüşlüdür; çünkü *yıkayan* da, *yıkanan* da Turgut'tur; yani Turgut kendini yıkamaktadır.

Başka bir örnek: *süslenmiş:*

a) *Etraf süslenmiş*, tümcesinde edilgendir; etrafı başkaları süslemiştir.

b) *Zeynep süslenmiş*, tümcesinde ise dönüşlüdür; çünkü *Zeynep kendini süslemiş* demektir.

Bu örneklerin incelenmesinden çıkan sonuç şudur: Ünlü ile ya da 1 ile biten tabunlardan gelişen edilgen eylem de **-(i)n** ile türediği için (bkz. n° 347) aynı tabanlardan türemiş dünüşlülere benzerler. Bunları ayırt edebilmek için anlamlarına bakmaktan başka yol yoktur.

a) Eğer **-(i)n** eki tümceye **kendini, kendine** anlamını katıyorsa dönüşlüdür.

b) Bu anlam yoksa, eylemi özneden başkası yapmışsa edilgendir.

c) Cansız öznelerin kendi kendilerini etkilendirmesi; yani işi kendi üzerlerinde yapması düşünülemez ve olmaz. Bunun içindir ki cansız öznelerin eylemleri dönüşlü olmaz.

NOT. — **n** harfinin eylemlere kattığı dönüşlülük ve edilgenlik ayırtısı:

1) **-lcn** ekiyle türemiş *yaşlanmak, evlenmek, dalgalanmak, uslanmış, tatlanıyor...* geçişsiz eylemlerinde de sezilmektedir (bkz. n° 293).

2) *Sakınmak* da, kökü kullanılmış olmamakla birlikte, dönüşlü anlamındadır.

3) **n** ile biten ve kök değerinde olan eylemlerde de bu dönüşlülük anlamı sezilmektedir:

İnanmış, utanıyor, özendi, usandık...

351. Kimi eylemlerin edilgenleriyle dönüşlüleri ayrı ayrı eklerle yapılır: Edilgenleri **-il**, dönüşlüleri **-in** ekini alır:

	Edilgen	Dönüşlü
Görmek'ten	*görülmek*	*görünmek*,
Dövmek'ten	*dövülüyor*	*dövünüyor*,
Yapmak'tan	*yapılmış*	*yapınmış*,
Giymek'ten	*giyildi*	*giyindi*,
Sevmek'ten	*sevilir*	*sevinir*...

NOT. — **-in** ekiyle dönüşlü çatıları gelişmemiş kimi eylemlerde **-il** ekiyle türemiş olanlar hem edilgen, hem de dönüşlü anlamlarında kullanılır:

Silah *atıldı.* edilgen,
Orhan ileriye *atıldı.* dönüşlü,
Bayrak *dikildi.* edilgen,
Turgut karşımıza *dikildi.* dönüşlü,
Süte su *katılmış.* edilgen,

Yalçın da: "gezintiye *katılacağım* " *diyor.* dönüşlü...

Sözün gelişinden bunlar kolayca ayırt edilir. Tümcede gerçek özne varsa eylem dönüşlüdür; yoksa edilgendir.

352. KATMERLİ EDİLGENLİK.—Ünlülerle biten geçişli eylemlerde edilgenlik ekinin *-nil = n + ıl* biçiminde katmerleştiği de görülür:

Her taraf arandı (aranıldı). *Ona söylenir* (söylenilir).
Böyle denir (denilir). *İşe başlandı* (başlanıldı), *korunmak* (korunulmak).

353. İŞTEŞ EYLEMLER:

Durakta *bekle-ştik.* Kuşlar *uç-uştu.* Horozlar *döv-üşüyor.* Çocuklar *itişip gülüşüyorlar.*

...bayram günleri barışır, *sevişir, öpüşür...* hiç olmazsa *susuşurlar.*
(Burhan Felek.)

Kadınlar *kaçıştılar ağlaşıp* yana yana,
Dağıldılar gittiler her birisi bir yana.
(Yusuf Ziya Ortaç.)

Türeyişi. — Örneklerdeki işteş eylemler ve türevleri italik harflerle dizilmiştir. Şöyle türemektedir; eylem tabanlarının sonu:

a) Ünlü ise bir **ş** gelir: *Kucakla-şıp ağla-şmak, öde-ştiler...*

b) Ünsüz ise ek **-iş** olur: *İt-işip kak-ışmak, vur-uşmak...*

Anlamı. — **-(i)ş** yapılı eylem gövdelerinde başlıca şu anlamlar var:

1) **Birlik.** — İşi, oluşu, kılışı iki veya daha çok özneler birlikte yapar: *Bülbüller ötüşüyor, kuzular meleşiyor, serçeler cıvıldaşarak uçuşuyorlardı. Kadınlar ağlaştılar, kaçıştılar...* Bunlar geçişsiz eylemlerden türemiştir.

2) **Karşılık.** — Eylemi iki, ikiden çok özne karşılıklı yapar:

Dostlar sevişir, kucaklaşır; düşmanlar dövüşür, boğazlaşırlar. Haylazlar sövüşüyor.

Hayvanlar *koklaşa koklaşa*, insanlar konuşa konuşa *anlaşırlar...*

Bu örneklerdeki işteş eylemler geçişli tabanlardan türemişlerdir.

İşteşlik anlamı, söze "birbirini, birbirine..." sözcükleriyle de katılır:

Orhan'la Yalçın sinemada birbirlerini görmüşler, önce birbirlerine bakmışlar, sonra gülmüşler...

Birbirlerini koruyan arkadaşlar... Birbirine yardım eden insanlar...

3) **Nitelikte eşitlik:**

Güneş altında yüzler *esmerleşir*; *siyahlaşır* da. Çamaşır yıkandıkça *beyazlaştı*. Çocuk *güzelleşiyor*. Her şeyi *iyileşecek*. Dün iki kişiydik, bugün *üçleştik*, Sular *durgunlaştı*. *Avrupalılaşmak...*

Akşam pembeleşiyor bembeyaz tepelerde...

(Kemalettin Kamu.)

Anlamı:

Emserleşir, siyahlaşır = Esmere, siyaha eşit olur.
Güzelleşiyor = Nitelikte güzele eşit oluyor.
Üçleşmek, dörtleşmek = Üç olmak, dört olmak; sayıca denk olmak.
Bu nitelikte eşitlikle sayıda denkleşme de bir tür işteşliktir.

4) Adlardan **-leş** ekiyle türemiş eylemlerin (bkz. n° 294) çoğunda birlik ve karşılık anlamı açıktır:

Sözleşmek, dertleşmek, şakalaşmak, paylaşacaklar...

Nitelikte eşitlik anlamına gelenler de var:
Tunçlaşmak = Renk ve dayanık niyeliğinde eşit olmak, tunca benzemek.
Odunlaşmak = Kabalıkta oduna eşit olmak.
Şekerleşmek = Nitelikte şekere denk olmak, benzemek...

5) **-(i)ş** ekiyle türemiş olduğu halde işteşlik yerine, öznenin – süre ayırtısıyla – kendi kendine bir durumdan başka bir duruma geçişi anlamı bulunur:

Çocuk *gelişiyor*, fırtına *yatıştı*. Zor işlere *girişmekten* çekinmez. *Kalkışmak, değişmek...*

Bunlar çatı bakımından işteş değil, geçişsizdir.

6) Buna karşılık, nasıl türedikleri dilbilgisince kestirilemeyen birçok eylemlere **ş**'nin işteşlik anlamı kattığı sezilmektedir. Bunlarda eylem, özne ile bir başka varlık arasında olmaktadır:

Düşmanlar *savaşmaktan* vazgeçerek önce *konuştular*, sonra *barıştı-*

lar. Gözlerim *kamaşıyor*. Vapurlar *yarışıyor*; birisi *yanaştı*, *üleşmek*, *güreşmek*...

Kökleri kullanılmayan:

Kavuşmak, *barışmak*, *yapışmak*, *bitişmek*...

eylemleri de **-(i)ş**'le türemiş gibidirler. Bunlarda da eylem, özne ile bir başka varlık arasında olmaktadır:

Dağ dağa kavuşmaz, *insan insana kavuşur*.

(Atasözü.)

Pul zarfa yapışır. *Masa duvara bitişecek*...

7) Kökleri kullanılmayan, sonu **ş**'li kimi eylemler de geçişsizdir: *Yakışmak*, *sataşmak*, *çalışmak*, *sıvışmak*...

8) **-me** yapılı adeylemlerden **ş** ile işteş anlamlı eylemler türemiştir: *Sarmaşık* (sarmaş dolaş olmak), karmaşık, almaşmak...

Bunlardan şu adlar, sıfatlar türemiştir: *sarmaşık*, *karmaşık*, *almaşık*...

NOT. — **-meş** (-me+ş) ekiyle türemiş eylemlerde işteşlik daha güçlü, daha pekişiktir; karşılaştıralım:

Sar-ışmak,	*kar-ışık*,	*al-ışık*...
Sar-maşmak,	*kar-maşık*,	*al-maşık*...

354. DÖNÜŞLÜ ve İŞTEŞ EYLEMLERİN çatı değiştirmesi:

a) Dönüşlülerle işteş eylemlerin pek çoğu nesne almaz; geçişsizdir. Bütün geçişsizler gibi, eklerle çatıları değişir; geçişli olur.

Sevinmek-sevin-dirmek, *soyunmak-soyundurmak*, *giyindir*...

Dövüşmek-dövüş-türmek, *paylaşmak-paylaş-tırmak*, *güzelleşiyor-güzelleştiriyor*, *görüştürmek*, *çekiştirmek*, *itiştirmek*...

Dönüşlü ve işteş eylemlerin birkaçı nesne alır; geçişlidir:

Orhan yeni elbiselerini giyinmişti. *Ortaklar mallarını* bölüştüler... *Kardeşler babalarından kalan varlıklarını* paylaştılar, Kapışmak...

b) Dönüşlü ve işteş eylemler etkendirler. Bunlardan bir kısmı edilgenlik, ekiyle çatı değiştirirler:

Bu kadar *süslen-il-ir* mi? Adı her yerde *söylenilecek*. Burada *soyunulur*, *yıkandıktan* sonra *giyinilir*...

Yurt için *savaşılır*, *dövüşülür*. Kazançlar *paylaşıldı*.

Böylece çatı eklerinin art arda gelmesiyle oluşan biçime KATMERLİ ÇATI denir. (bkz. n° 352).

c) Dönüşlülük ekiyle işteşlik eki bir gövdede birleşmez.

355. ÖZEL BİLEŞİK EYLEMLERDE ÇATI (bkz. n° 317).

356. YARDIMCI EYLEMLERLE KURULAN BİLEŞİKLERDE ÇATI. — Bunların çatı ile ilgili durumları, kendi bölümlerinde açıklanmıştır. (bkz. n°323 anlamı, 324 çatısı).

Etmek'le bileşenler, anlam gerektirdikçe çatı değişmektedir:

HİSSETMEK: *Ona durumu hissettirdim* (ettirgen); *deprem çok hafifmiş, hissedilmedi* (edilgen).

YARDIM ETMEK: *Düşkünlere yardım edilecek* (edilgen); *yardım etmek yetişmez*; *yardım ettirmek* (oldurgan) *için de yollar aranmalıdır.*

357. ETMEK, OLMAK YARDIMCI EYLEMLERİNİN Edilgenlerinde Anlamdaşlık Örnekleri:

İsteklerimiz kabul edildi	= *kabul olundu.*
Bu dilekler reddedilir	= *reddolunur.*
Okulumuz tamir ediliyor	= *tamir olunuyor.*
Alışkanlık kolay terk edilmez	= *terk olunmaz.*
Bu yıl icat edilen,	= *icat olunan nesneler...*

EKEYLEMLER

358. EKEYLEMİN ÇEKİMLENEN KİPLERİ:

Çelik serttir. Turgut öğrenci imiş. Biz Türküz. Orhan dün izinli idi.

Bu dört tümcenin yüklemlerinden hiçbiri, anlamı bilinen eylemliklerden çekimlenmiş değildir. *Sert, öğrenci, Türk, izinli* sözcükleri ad soyundandır. Sonlarına gelen *-tir, imiş-, -üz, idi* söy'leriyle yüklem olmuş; yani eylemleşmişlerdir.

Ad soylu bütün sözcüklerin sonlarına gelerek onların yüklem olmalarını sağlayan parçalara **ekeylem** diyoruz.

Ekeylemin eylemliği İMEK'tir, denir[1].

Kullanılmayan bu **imek** sözünden lehçemizde ancak şu kipler çekimlenir:

I. -di'li geçmiş kipi:

Ben idim, küçük idin, hasta idi, biz idik, siz idiniz, genç idiler...
Bendim, küçüktüm, hastaydı, bizdik, sizdiniz, gençtiler...

---

1) «**mek**» sözcüğünün kullanıldığını gösteren bir belgeye rastlanmıyor. Bu, «**idi, imiş ise, iken...**» sözcüklerini bir eylemliğe bağlamak isteğinden doğmuşa benzer. Kaynaklarda bu ekeylemin «**erti, ermiş, erken, ermes...**» biçiminde kullanıldığı göz önüne alınırsa asıl ekeylemliğin mastarının «**ermek**» olduğu anlaşılır:

Bay bar ertim ağılım on, yılkım sonsuz erti,=
Zengin idim ağılım on, yılkım sonsuz idi.

ORHUN (Sücü) yazıtı, 5.

Bundan uçkanlar kuş köp köp erdi=
Burda uçan kuşlar pek çok idi.

(Oğuz Destanı.)

Tiler erdim emdi seni teg kişi
Diler idim şimdi senin gibi kişi

(Kutadgu Bilik.)

Dinavü Lugat-it-Türk'te şöyle bir madde var :

ERDİ : «ol andağ erdi» o öyle oldu, öyle idi.

Divan'da daha çok örnekler var :

a) **Ol andağ erti=** O öyle idi, öyle oldu.

b) **Neçe yitik biçek erse öz sapın yonmas=**
Nice keskin bıçak olsa öz sapını yonmaz.

D. L. T. I. s. 384 Besim Atalay çevrisi.)

c) **Ol kelür erken kördüm.**
O gelir iken gördüm.

D. L. T. I. s. 108. Besim Atalay çevrisi.

ç) **Bu turgu yir ermes. =**
Bu durulacak yer değildir.

D. L. T. II. s. 68. Besim Atalay çevrisi.

d) **Kamuğ kişi tüz ermes =**
Herkes eşit olamaz.

(D.L.T.). s. 376

Çekimi:

İdim, idin, idi, idik, idiniz, idiler (veya *i*'ler düşer):
-dim, -din, -di, -dik, -diniz, -diler.

Kullanılışı. — "İdi" ekeylemi:

a) Bütün ad soylu sözcüklere ulanır, onları yüklem yapar:

Bendim geçen ey sevgili sandalla denizden.
(Yahya Kemal Beyatlı.)

Burası güzel bir *bahçe idi.* O zamanlar sen daha *çocuktun.*

b) Kiplerin III. tekil kişilerinin sonuna gelerek bileşik zamanlı kılar (bkz. n° 361, 362).

Yazılışı. — **idi**, daha çok, bitişir. Bitişirken:

a) Sözcüğün sonu ünsüz ise **i** düşer; **di** bir ek gibi uyuma ve benzeşmeye göre değişir: *-di, -dı, -du, -dü; -ti, -tı, -tu, -tü,* olur.

b) Sözcüğün sonu ünlü ise **i, y** olur: *Kedi idi = kediydi...*

Azer lehçesinde ünlüden sonra da **-di** biçiminde eklenmektedir:

Gittim gördüm bulaktadı (bulakta, çeşmedeydi)
Elin yüzün yuymaktadı (yuymakta yıkamaktaydı)
Kızıl üzük parmaktadı (altın yüzük parmaktaydı).

Anlam. — "İdi" ile bileşen sözcüklerde eylemler kesin geçmiş zaman anlamlıdır; varlığın geçmiş zamanki durumunu bildirir.

II. -miş'li geçmiş kipi:

Bu işi yapan Orhan'mış, senmişsin, benmişim, bizmişiz. Her yer karlı imiş (karlıymış).

Çekimi:

İmişim, imişsin, imiş, imişiz, imişsiniz, imişler (ya da i'ler düşer):
-mişim, -mişin, -miş, -mişiz, -mişsiniz, -mişler.

Kullanılışı. — "İmiş":

a) Bütün ad soylu sözcüklere gelir, onları yüklem yapar:

Orhan evde imiş, hastaymış. Sizde oradaymışsınız...

b) Eylemlerin üçüncü tekil kişilerinin sonuna gelir, onları bileşik zamanlı kılar. (bkz. n° 361, 363).

Yazılışı. — Ekeylemin -miş'li geçmiş kipi de, daha çok bitişir. Bitişirken:

a) Sözcüğün sonu ünsüz ise **i** düşer, **miş** bir ek gibi sözcüğe uyar: *Güzelmiş, sıcakmış, üzümmüş, buzmuş...*

b) Sözcüğün sonu ünlü ise **i, y** olur (I. Maddeye bakınız).

Anlamı. — "İmiş"le bileşen sözcüklerde eylemler kesin anlamlı değildir; yani anlatılanlar, başkalarından işitilmiştir; görülmüş değildir ya da kendi

tarafından, farkında olmadan yapılmıştır. Sanılı geçmiş zaman gibidir (bkz. n° 282-II).

III. Geniş zaman kipi:

Hava güzeldir. Ben Türküm. Sen gençsin. Hepimiz insanız. Arkadaşsınız. Onlar bahçededirler.

Çekimi. — Yukarıdaki tümcelerin yüklemlerini eylemleştiren söyler bitişik yazılır ve kişilere göre şöyle çekimlenir:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	*-im*	*-iz*
2. kişi	*-sin*	*-siniz*
3. kişi	*-dir*	*-dirler.*

Eskiden bunların birer kişi adılı oldukları ve şöyle kullanıldıkları görülüyor:

Kayda sen = nerdesin? *Kim sen* = Kimsin? *Türk men* = Türküm.
(D.L.T.)

Üçüncü kişi adılı "ol"un (**-dir** gibi) adlara, eylemlere, pekiştirmek için geldiği açıklanıyor:

Ol menin oğlum ol = O benim oğlumdur.
(Divanü Lûgat-it-Türk.)

Azer lehçesinde **-im, -iz, -sin, -siniz** yerine **-em, -ik, -sen, -siz** kullanılır:

Aman avcı vurma meni
Men bu dağın *meralıyam*
Yaralıyam men *yazığam*

(Bir türküden.)

Kullanılışı. — Ad soylu bütün sözcüklere geniş zaman anlamı katan bu söy'lerden **-im**'in biçimce benzeri var:

a) *Benim öğretmenim. Benim çocuğum. Benim kâtibim. Benim kızım.*

b) *Ben öğretmenim. Ben çocuğum. Ben kâtibim. Ben kızım.* örneklerinden birinci satırdakiler birer ad takımıdır; ikinci sözcükler tümlenendir (bkz. n° 257).

İkinci satırdakiler ise birer tümcedir; ikinci sözcükler yüklemdir; eylemleşmiştir (bkz. n° 84)

Hem tümlenen, hem tümleyen eki olan; hem de ad soylu bütün sözcükleri yüklem yapmaya yarayan **-im**'ler vurgularıyla da ayırt edilirler:

a) *Benim öğretmenim* takımında tümleyen tümlenen ekleri **-im**'lerin ikisi de vurguludur (bkz. n° 63).

b) *Ben öğretmenim* tümcesindeki yüklemin **-mi**'i vurguyu çekmez.

-dir ekeylemi:

-dir ekeyleminin hangi kökten doğup nasıl geliştiğini dilciler türlü türlü yorumlarlar. En sağlama yakın yorum şudur:

-dir, eski bir *tırmak*, ya da *durmak* eyleminin geniş zamanı olan *turur* ya da *durur*'dan gelmedir. Örnekler:

Divanü Lûgat-it-Türkte şöyle açıklanır:

1) *TURUR: Bu muzari* (geniş zaman) *fiilidir, mazisiz ve mastarsız; anlamı: "odur" demektir: "Ol* taşturur" sözünde *olduğu gibi ki "o taştır" demektir ve yine* "ol kuşturur" *denir ki* "o *kuştur" demektir.*

Bu, söz bağlantısıdır.

2) *TURUR: Mazisi ve muzarii olmayan bir müstakbel* (gelecek zaman) *fiilidir... Bu kelime bir şeyin, söylendiği zaman bir yerde durduğunu ve bulunduğunu haber verir: "Ol ewdeturur" denir ki "o, evde hazırdır, bulunuyor" demektir...*

XV. yüzyıla doğru takılaştığını ve sık kullanıldığını gösteren örnekler çoktur (bkz. n° 369):

Birdir ol, birliğine şek yokturur
Gerçi yanlış söyleyenler çokturur.

MEVLİT (Süleyman Çelebi XV.)

Ettiler bunlardurur ilm isleri
Kamudan artık buların usları.

(Garipname XIV.)

İnkârım yokturur severim seni.

(Aşık XVII.)

NOT. — **-dir** ekeylemi eklendiği sözcükleri kesinlik anlamıyla yüklem yapar (bkz. n° 369).

IV. Koşul kipi:

Hava güzelse, sen orada isen, ben oyunda isem, öğrenci iseniz...

Çekimi:

İsem, isen, ise, isek, iseniz, iseler (veya *i*'ler düşerek):
-sem, -sen, -se, -sek, -seniz, -seler.

Yazılışı. — Ekeylemin koşul kipi, daha çok bitişir. Bitişirken sözcüğün:

a) Sonu ünsüz ise **i** düşer, **-se** bir ek gibi sözcüğe uyar:
Güzelse, gençse, severse, görmüşse, yapacaksa...

b) Sonu ünlü ise **i, y** olur:
Evde ise-evdeyse, orada iseniz-oradaysanız, kapalı ise-kapalıysa...

Eski Biçimi: **erse**'dir (bkz. I. madde, not):

Nece yitik biçek erse öz sapın yonmas =
Nice keskin bıçak olsa sapını yonmaz.
Nece eğri erse yol edhgü =
Nice eğri olsa yol iyi(dir).

(D.L.T.)

-ince yerinde de kullanılmışa benzer:

Alartın aşıp bardım erse yana ikki kişi kördüm. Sordum erse... =
Onlardan geçip yürüyünce iki kişi gördüm. Sorunca...

Kullanış Özelliği (bkz. n° 135):

a) **-se** kip takısı eyleme dilek-koşul anlamı katar (bkz. n° 282-VIII).

b) Ekeylemin koşul biçimi olan **-se** (ise) nin anlamı tektir: Koşul. Bu ayırtıyı şu örnekte görelim:

El tutarsa yürür saban
El tutsa saban yürür.

Birinci örnekte sabanın yürümesi elin tutmasına bağlıdır. Anlam: Koşul.

İkinci örnekte pek ince de olsa bir dilek izi seziliyor: Sabanın yürümesi elin tutmasına bağlı olmakla birlikte bu tutmayı gönül de istiyor.

Başka örnekler:

Hava güzelse (güzel olursa) gezmeye gideriz (koşul).
Ali gelse gezmeye gideriz (dilek - koşul).
Orhan ödevini yapıyorsa yardım ediniz (koşul).
Orhan ödevini yapsa yardım ederim (dilek).
Gelse o şuh meclise naz ü tegafül eylese. =

Şuhun meclise gelmesini, ... eylemesini dilerim...

c) Asıl anlamından sıyrılarak kimi sözcüklerle kaynaşıp kalıplaşmıştır: *Neyse, yoksa, kimse, meğerse...*

ç) **ise** (se) koşul kipi, **-den** takılı eylemliklerden sonra gelince bir yan önerme kurar. Bundan sonra gelen öneme karşıt anlamlı olur:

Bu soğuk havada sokağa çıkmaktansa oturup çalışmak daha iyi olacak.

NOT. — Bütün ekeylemler ad soylu sözcüklerin tekillerine geldikleri gibi, gerektikçe çoğullanır ve çoğul sözcüklere de gelir:

Orhan terbiyeli bir çocuktu, çocukmuş, çocuksa, çocuktur.
Yirmi yıl önce gençtiler, gençmişler, gençseler, gençtirler.
Bunlar çalışkan öğrencilerdi, öğrencilermiş, öğrencilerse, öğrencilerdir.

a) **-de** eki almış adlarla eylemlikler ekeylemle çekimlenince şimdiki zaman kipiyle görevdeş olurlar (bkz n° 97-II).

b) Eylemlikler, *üzere* ilgeçiyle öbekleştikten sonra ekeylemle çekimlenirse şimdiki zamana giriş ayırtılı yüklem olur:

Okuldan çıkmak üzereyim. Araba, çocuğa çarpmak üzereydi. Uçak inmek üzereymiş. Konuklar gelmek üzereyse...

Vurgusu. — Sözcüklere bitişen ekeylemler vurguyu çekmez:

Gör*ecek*se, öğren*miş*ti, *arka*daş*ı*ymış, güzel*dir*...

Bunların benzeri olan **-di, -miş, -se** kip takıları vurguyu çeker:

Öğren*di*, anlata*cak*, dinle*se*...

VI. Ekeylemden – bu kiplerden başka – iki de eylemsi türemiştir: *iken, idüği (ediği):*

İzmir'de iken, çocukken (bkz. n° 392-II)... *Ne idüğü belirsiz...*

359. EKEYLEMLERDE OLUMSUZLUK; DEĞİL:

a) Dün hava güzeldi, güzelmiş. Kitap benimdir...

b) Dün hava güzel değildi, güzel değilmiş. Kitap benim değildir...

Ekeylemlere olumsuzluğu **değil** sözcüğü katar (bkz. n° 288).

Olumlular:

İzmirliyim, çalışkandım, burası bahçedir, öğrenciyiz, burada mısınız? Çocukturlar, hava sıcakmış...

Olumsuzlar:

İzmirli değilim, çalışkan değildin, burası bahçe değildir, öğrenci değiliz, burada değil misiniz? Çocuk değildirler, hava sıcak değilmiş...

Adıla gelişine bir örnek:

Zamanla nasıl değişiyor insan!
Hangi resmime baksam *ben değilim.*

(Cahit Sıtkı Tarancı.)

Soru eki "mi?" ile ekeylemler ondan (değil'den) sonra gelir:

Orhan evde değil mi, değil miydi? Evde değildi, değilmiş, değildir...

Kullanılışı:

I. DEĞİL sözcüğü: Ekeylemlere, yüklemleşmiş bütün ad soylu sözcüklere gelir; onlara olumsuzluk anlamı katar. (Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi).

II. Eylem soylu sözcüklere de gelmektedir:

Bu konuyu iyice anlamış değildir.
Her istediğini yapacak değildim.
Orhan ödevini yapmadı değil...

Son tümcede:

1) *Yapmadı*'nın tonlu söylenişi *değil* sözcüğünün etkisini eylemden ayırarak tümceye yaymaktadır.

2) İki olumsuz bir tümcede karşılaşınca anlam olumlulaşır (bkz. n° 87-II uyarı); bu katmerli olumsuzlardan örnekler:

Ödevlerini yapmadı değil = Ödevlerini yaptı.
Ödevlerimi yapmaz değilim = Ödevlerimi yaparım.
Ödevlerinizi yapmamış değilsiniz = Ödevlerinizi yapmışsınız.
Aramadım değil: bulamadım = Aradım; bulamadım.

Değil'le öbekleşmiş eylemlerde kişi takıları:

a) -di'li geçmiş kiplerine gelmektedir;

b) Öbürlerinde kişi takıları **değil**'e geliyor.

3) Değil sözcüğü **yok**'la da öbekleşir; anlamı **var** olur:
...parası yok değil; vermek istemiyor.

III. DEĞİL sözcüğü:

1) Görevdeş sözcükler arasına gelince birinciyi eylem dışı bırakır, ikinciyi pekiştirir:

O işi Orhan değil, Sevim yapmış. Kırmızı değil, sarı idi. Çocuk değil, genç. Defteri değil, kitabı istiyorum...

Bir buçuk asra yakın bir zamandan beri onulmayan asıl hastalık idare olunanlarda değil idare edenlerdedir.

(Falih Rıfkı Atay.)

Hakikat budur ki Türkiye değil, devletlerin en büyüğü dahi bugünkü milletlerarası şartlar içinde tek başına kalamaz.

(Falih Rıfkı Atay.)

2) "Değil" sözcüğü, görevdeş sözcüklerden önce gelince daha çok uyarıcı oluyor:

...davalarında değil hürriyetin, hayatın tehdit altında kaldığı...

(F. R. Atay.)

Ahlak ülküsünü yaşatan, insanın hayvanlık hayatı değil, *kamusal hayatıdır. Ahlak bize toplumdan gelir.*

(İ. H. Baltacıoğlu.)

Bu bozuk ve taşlı yollarda değil *koşmak, yürümek bile pek zordur.*

3) "Değil" sözcüğü birbiriyle ilgili yargılardan öncülü yadsıyarak sonuncuyu pekiştirmeye yarar:

Bunda bir iş vardı. Sözünden dönmeyişi insanlığından değil, bu sonsuz korkusundandı.

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

4) "Değil" sözcüğü, kimi kez, öncül önermelerin tümünü birden yadsımak için kullanılır:

Size, o çiçekleri koparmayınız, değil; koparıp getiriniz, demiştim.

5) Öznesi "değil" den sonra gelince – önerme devrikleşince – anlatıma abartı ayırtısı siner:

Bu işi değil Orhan, bir çocuk bile yapmaz.

Bu durumda "değil" yüklemi kişilere göre çekimlenmez:

Bunu değil siz; babanız da yapamaz.

6) "mi?" ekini alan "değil" sözcüğü, yüklem olarak tümce kuruyorsa "mademki" anlamlı bağlaç olur:

Değil mi ortada bir sine çarpıyor, yılmaz.

(M. A. Ersoy.)

Eski Biçimi:

1) Divanü Lûgat-it-Türk'te **ermes** sözcüğü sık geçer (bkz.n° 358 - alt çıkma / ç) :

Sundılaç işi ermes örtükün tepmek =

Çayır kuşunun iş değil harman döğmek.

2) **Dağ ol, tegül** (Oğuzca):

Bu kelime Argıların "dağ ol" sözünden alınmıştır.

(DLT. c. I. s. 393.)

3) **Değil** sözcüğü eski Anadolu lehçesinde **değül** biçiminde kullanılmıştır:

Gül gülse daim ağlasa bülbül acep değül
Zira kimine ağla demişer kimine gül.

(Baki XVI.)

360. EKEYLEMLERİN KULLANILIŞI (bkz. n° 86/2):

I. *Dün hava yağmurlu idi. Kırlar güzelmiş. Okullar açıktır. Kalem pahalı ise... Bunu soran kimdi? Bendim. Bu kitap seninmiş... Hem hepsi büyük yapıcılardı.*

HİND (Falih Rıfkı Atay.)

Güzel bir sonbahar günü idi. Yağmur yoktu. *Güneş* ılıktı... *İkisi de* heyecanlıydı

(Mükerrem Kâmil su.)

II. *Orhan bizdendi. Ali evde imiş. Bu bay, Ali'nin babasıdır. Kalem benimse, benimki ise* (benimkiyse), *Erdem de bizim ildeşimizdir...*

III. *Çocuk uyursa, uyumayacakmış, uyumalı idi; uyumuştur...*

Bu örnekler incelenince görülür ki ekeylemler:

I. Ad soylu bütün sözcüklere gelerek onları yüklem yapar.

II. Her türlü ek ve takı almış ad soylu sözcüklere de gelir.

Bu ek eylemlerle biçimlenen ad soylu yüklemler nesne almazlar; geçişsiz olurlar.

Ancak **-de** takılı eylemlikler ekeylemle biçimlenince:

1) O eylemlerin şimdiki zaman kipiyle anlamdaş olur (bkz. n° 97-II e):
Yanmakta imiş = yanıyor imiş...
Vapur iskeleye yanaşmakta idi = yanaşıyordu.

2) Geçişli ve geçişsiz olmaları, eylemliğin oluşuna bağlıdır:
Yazmakta imiş – geçişli'
Yanmakta idi – geçişsiz.

...Atatürk'ün Ölümünden bile heybet, mehabet, kudret duyuyoruz. Ondan geldik, O'na gitmekteyiz (gidiyoruz).

GÜNEŞ BATTI **(Hasan - Âli Yücel.)**

III. Eylemlere de gelerek zaman ve kip anlamlarını ikileştirir; yani onları bileşik zamanlı yapar (bkz. n° 361, 362vb .).

IV. Yalnız "*ise (-se)*" nin, kimi kez, ekeylemlik görevinden kayarak, içinde bulunduğu tümceyi – karşıtlık, çözümleme... gibi türlü anlamlarla – önceki tümceye bağladığı görülür (bkz. n° 376-V).

NOT. — Ekeylemin üçüncü tekil kişileri *(idi, imiş, ise, -dir)* anlam ayırtısıyla, çoğul takısı **-ler**'den önce de gelir, sonra da:

Bu kâfirler gelüp derbentleri *beklerlerdi* ki "*Türkler* gelüp uğrayıcak hiç birini çıkarmayalım" derlerdi.

(Aşık Paşazade Tarihi XI.)

Çocuklardı, çocuklarmış çocuklarsa, çocuklardır...
Çocuktular, çocukmuşlar, çocuksalar, çocukturlar...
Kızlar meydanda yoklardı.

EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

361. BİLEŞİK ZAMANLI EYLEMLER. — Şimdiye değin açıklanan bütün eylemler, zaman ve kip bakımından yalınçtırlar. Oysa:

Karşımda Hisar gibi Niğde *yükseliyordu.*
Sağ taraftan çıngırak sesleri *geliyordu.*

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Üşüyorsan eşiver mangalı... Eş eş de ısın.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Döverdi sahili binlerce dalgalar asabi.

(Tevfik Fikret.)

Nefesim *kesilecekti* bilmem neden çok korktum.

(Ömer Seyfettin.)

Hoca... terazinin koluna yapışmış; gündeliğini doldurmanın yoluna *bakıyormuş.*

(Eflatun Cem Güney).

örneklerinde italik harflerle dizilmiş eylemlerin zaman ve kip ekleri çifttir. Anlamlarını inceleyelim:

a) *Yükseliyor, geliyor* şimdiki zaman kipidir. **-di** (idi) ekeylemiyle birleşince zaman anlamı ikizleşiyor: şimdiki zaman + geçmiş zaman: *geliyordu...*

b) *Kesilecek*, gelecek zaman kipidir. **-di** (idi) ekeylemi bu kipe geçmiş zaman anlamı da katıyor. Zaman anlamı ikizleşmiştir: *Kesilecekti.*

c) *Üşüyorsan*'da iki kip var:

1) **-yor**, şimdiki zaman eki; 2) **-sa** koşul anlamlı ek.

ç) *Döver*, geniş zaman kipidir. **-di** onu geçmiş zamana bağlıyor.

d) *Bakıyormuş*'ta iki kip eki var:

1) **-iyor**. Şimdiki zaman eki; 2) **-miş** (imiş). Ekeylemin geçmiş zamanı.

Böylece kip ekleri ve çok kez de zamanları çift olanlara **bileşik zamanlı eylemler** denir.

Bileşik zamanlı eylemler, biçim bakımından, ikinci eklerine göre adlanır:

1) Öyküleme biçimi (bkz. n° 362);

2) Söylenti biçimi (bkz. n° 363);

3) Koşul biçimi (bkz. n° 365).

362. ÖYKÜLEME BİÇİMİ:

Toplanmıştı garipler şimdi kervansaraya.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Bir ışık gösteren *olsaydı* eğer tek bir ışık;
Biz o zulmetleri çoktan yararak *çıkmıştık.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

Orhan *gelecekti*; *karşılamalı idik. Karşılasaydık sevinirdi.*

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş eylemlerin hepsinde de kip eki çifttir. Hepsinin de ikinci ekleri ekeylem **-di (idi)** dir.

Hepsinde de asıl kiplerin geçmiş zamanda oluşu, öykülenişi anlamı var.

-di ile ikizleşenlere o eylemlerin öykülenmesi denir:
Geldiydi: -di'li geçmiş kipinin öykülenmesi, III. tekil kişi.
Gelmişti: -miş'li geçmiş kipinin öykülenmesi, III. tekil kişi.
Bilecektim: Gelecek zaman kipinin öykülenmesi, I. tekil kişi.
Söylüyordunuz: Şimdiki zamanın öykülenmesi, II. çoğul kişi.
Bilirdik: Geniş zaman kipinin öykülenmesi, I. çoğul kişi.
Yazmalıydım: Gereklik kipinin öykülenmesi, I. tekil kişi.
Göreydim: İstek kipinin öykülenmesi, I. tekil kişi.

-di (idik) ekeylemi buyurma kiplerinden başka bütün kiplere gelir. Buyurma kipinin yalnız üçüncü kişisine de geldiği olur:

...nereye gitsindi *bunlar; birçok yakın memleketler Alman Yahudilerine kapılarını kapamışlardı.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Damat İbrahim Paşa devrine "Lale Devri" denildiği gibi, şu Demokrat Parti devrine de "lüks otomobil devri" desek pek yerinde olmaz mı? Birkaç Halk Partilinin de yakayı bu sevdaya kaptırdığı söylenir. Ne yapsınlardı? *Ne yapabilirlerdi?...*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Bıraksınlardı da rahatça bitireyim.

(Semih Tiryakioğlu.)

— Bu diyardan o göçmesin de kim göçsündü?
— Bu sırrı annesine açmış olmasındı!
— Annesi genç yaşında ne diye ölsündü!

Bu örneklerden **-di** öyküleme takıları atılınca anlamda değişiklik olmuyor;ancak geçmiş zaman anlamından sıyrılan **-di**'ler tümcelere (eklendikleri yüklemlere) duygu değerleri katmaktadır:

a) Karamsarlığın doğurduğu şaşkınlık kuşkusu;

b) Bu kuşkunun, sorulu - ünlemli anlatımla ses ve söyleyiş tonunda canlanması...

...günlerce bekletmemişti onu. Neden bekletsindi? *Ona rastlayabilmek için günlerce o yollarda koşmamış mıydı?*

(Mükerrem Kâmil Su.)

Anlamı. — Öyküleme biçimleri, eylemin yapıldığını kesinlikle bildirmekte -di'li (kesin) geçmiş kipine benzer.

a) -miş'li (sanılı) geçmiş kipine de kesinlik anlamı katar:

kendisi evlenip gittikten sonra küçük hemşirelerinin hiçbiri onun yerini tutamamış ve bu ev, birkaç ay zarfında kazaya uğramış bir geminin içi gibi allak bullak olmuştu.

PANORAMA **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

İçmişti Fuzuli o alevden,
Düşmüştü bu eksir ile Mecnun
Şi'rin sana anlattığı hale...

(Ahmet Haşim.)

b) Dilek-koşul kipinin öykülenme ve söylenti biçimleri, geçmişte yerine gelmesi dilek ayırtılı bir koşula bağlı bulunan; fakat yerine gelmeyen olayları anlatır:

O akşam bize gelseydi birkaç saat çalışırdık.
Mektubumuzu alsaymış hemen gelecekmiş.

Geçmiş zamanların koşul biçimlerinde bu olasılık ayırtısı sezilmez (bkz. n° 365/2).

c) İstek kipinin öykülenmesi, anlam bakımından, dilek-koşulun öykülemesine benzer:

Uslu uslu oturaydım, şüphesiz ki, beni mektebe vermezdi. (koşul).
GECELERİM (Ahmet Rasim.)

Ah *nolaydı* bu *öleydi* birine dahi *varaydım.* (yerine getirilmesi istenen **dilek**).

(Dede Korkut.)

ç) Gelecek zamanın öykülemesinde eylemin olacağı düşünülür; fakat sonradan olmadığı anlamı da çıkar.

363. SÖYLENTİ BİÇİMİ:

Yenemezmiş onu bir kerre, değilmiş dengi.
Bir de biçare adam pek mütaazzım şeymiş;
Kahrolurmuş kederinden tutarak *yenseymiş.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

... (cimri) elçilerden biri Yahya Kemal'e demiş ki:
koyarmışsın birikirmiş.

(Falih Rıfkı Atay.)

Nasrettin Hoca bir gün *oturuyormuş, dinlenecekmiş.* Kendi kendine dermiş: "Fincancı katırlarını *ürkütmemeli imişim.*"

— *O, işini akşama varmadan bitirir.*
— *Bitirirmiş!*
— *Bitirirmiş değil, bitirir.*

(Bir Konuşmadan.)

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş eylemlerde kip eki çifttir.

İkinci ekler, ekeylem **-miş, (imiş)** tir.

Birinci eklerle biçimlenen kiplerin anlamlarına bu **-miş**:

a) Geçmiş zaman;

b) Başkasından duyulma, sanma ya da küçümseme, hatta inanmayış ayırtıları katar.

Kesin olmayan ve kesinliğine inanılmayan, bu başkalarından duyulmuşa, aktarılmışa söylenti denir.

Ekeylem **-miş**'le ikizleşenlere o kipin söylentisi denir:
Silecekmiş: Gelecek zaman kipinin söylentisi, III. tekil kişi.
Geliyormuşsunuz: Şimdiki zaman kipinin söylentisi, II. çoğul kişi.
Ürkütmemeliymişim: Gereklik kipinin söylentisi, I. tekil kişi.

Anlatırmışsın: Geniş zaman kipinin söylentisi, II. tekil kişi.
Geleymişiz: İstek kipinin söylentisi, I. çoğul kişi.
Dinleseymiş: Dilek - koşul kipinin söylentisi, III. tekil kişi.

Anlamı. — **-miş** (imiş) ekeylemi ulanan kiplerin (bkz. n° 282-II. anlamı):

1) Asıl kip anlamlarına geçmiş zaman anlamı katılır.

2) Bu eylemlere kuşku anlamı siner.

3) Daha çok birinci kişilerde anlam olasılığı ikileşir:

a) *Gidermişim, verecekmişim, seviniyormuşum...* (Başkaları öyle diyor ya da düşünüyor; oysa böyle bir şey yoktur.)

b) Farkında olmayış:

Onu ne denli seviyormuşum *(farkında değildim). Ayrılınca içime çöken açıdan anladım.*

Anlamı belirtmekte sesin ve tonlamanın etkisi büyüktür.

c) Unutulmuş olayların anlatımında kullanılır (bkz. n° 282-II.):

Siz anlatınca ansıdım. Ben o yazıyı yıllar önce okumuşmuşum.

NOT. — 1) Kesin anlamlı olan **di**'li geçmiş kipinin söylentisi yoktur.

2) Kuşkulu bir anlatış eylemi olan -miş'li geçmiş kipinin söylentisinde bu kuşku anlamı katmerleşiyor:

Anlatmışmış, dinlememişmiş, görmüşmüş de unutmuşmuş...

Bu biçimlerde, inanmayış anlamına küçümseme, alay ayırtıları da katılmaktadır.

Yumuşak bir tonla söylenince bu ayırtıların yerini üzüntü alır:

Duyunca pek üzüldüm. Bizi saatlerce *aramışmış*!

364. ÖYKÜLEME ve SÖYLENTİ BİÇİMLERİNDE ZAMAN:

a) Çok kez ikinci takı, eylemi geçmiş zamana bağlar:

Sevim hazırlanıyordu, okula gidecekti...

...çok roman okurmuş, şiir yazmayı deneyecekmiş...

Tümceler bu durumlarıyla olayların geçmişte kaldığını gösterir niteliktedir.

b) Kimi durumlarda birinci takıların daha etkin olduğu görülür. Bu etkinliği ya sözün gelişi, ya bir belirtme vurgusu sağlar, ya da tümceye eklenen bir zaman belirteci:

Şiir yazmayı deneyecekmiş (geçmişte); *vazgeçmiş ...*

Gelecek yıl üniversiteye girecekmiş; ondan sonra da şiir yazmayı deneyecekmiş...

tümcesinin birinci takıları (-ecek), tümcedeki *gelecek yıl, ondan sonra* belirteçlerinin yön verişiyle ağır basmaktadır. **-miş** de söylenti görevinden sıyrılarak söze yalnız kuşku ayırtısı katmaktadır.

365. KOŞUL BİÇİMİ:

Ben sefaletten ölürken seni *sıkmazsa* refah,
Hak erenler buna ummam ki desin eyvallah!

(Mehmet Akif Ersoy.)

Günlerden sonra bir gün,
Şayet sesini *fark edemezsem*
Rüzgârların, nehirlerin, kuşların sesinden,
Bil ki ölmüşüm.

(Cahit Sıtkı Tarancı.)

Orhan *gelecekse*, bunu *biliyorsan*, oraya *gitmişseniz*, *söylediyse*...

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş eylemlerde kip ekleri iki çeşittir:

1) Bildirme kipi eki;

2) Ekeylemin koşul kipi eki, **-se-(ise)**:

Görüyorsanız: Şimdiki zaman kipinin koşulu, II. çoğul kişi.
Sıkmazsa: Geniş zaman kipinin koşulu, III. tekil kişi.

NOT. — Kiplerin koşul biçiminde **-se** (ise):

1) Bütün bildirme kiplerinin III. kişilerinin sonlarına gelir:

Okuyorsa, gelmişse, alırsam, gideceksem, bilmezsem...

2) Yalnız -di'li geçmiş kipinde, tekil ve çoğul bütün kişilerin sonuna gelir:

Takdımsa da bir demir hamail
Olmaz şerefim onunla zail,

EŞBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Gördünse söyle, aldıksa, gördülerse...

Anlamı. — Geniş zaman kiplerinin koşul biçimleriyle koşul kipinin öyküleme ve söylenti biçimleri arasında ayırtılar vardır (bkz. n° 135).

3) Bildirme kiplerinden başkalarının, yani dilek kiplerinin koşul biçimi yoktur.

4) Ad soylu sözcüklere eklenen **-se-(ise)** için (bkz. n° 358-IV).

366. EKEYLEMLERİN ÖYKÜLEME VE SÖYLENTİ biçimleri gelişmemiştir:

Gitmişti, yazarmış... biçimlerine uygun olarak *zenginmişti, öğrencisinmiş* denmez.

Ancak, ekeylemlerin -di'li geçmiş kipinin koşul biçimlerine – az da olsa - rastlanır (bkz. n° 367): *Zengin idiyse, öğrenci idiyseniz...*

367. KATMERLİ BİLEŞİK ZAMAN. — Ekeylemin art arda gelmesiyle biçimlenenlerdir.

Öyküleme, söylenti biçimleri art arda gelmez. Yalnız bunlara koşul biçimi eklenir. Böylece öykülemenin koşulu, söylentinin koşulu üremiş olur:

Gelecek idiyse (gelecektiyse), *veriyor imişse* (veriyormuşsa), *anlatmıştımsa, gelirseymiş...* (bkz. n° 366).

Anlamı. — Katmerli bileşik zaman eylemleri ancak yan önerme – önerti (bkz. n° 135) – kurarlar. Bunlardan sonra gelen temel önermeler, çok kez:

a) Bir yadsıma sorusuyla biter:

b) Ya da yadsıma ayırtılı bir gereklik önerisi olur:

Seviyorduysa niçin bırakıp gitti? Gelecekmişse *önceden bildirmesi gerekirdi.*

Herkes gençliğinde çalışmalıydıysa onun da çalışması gerekmez miydi?

368. BİLEŞİK ZAMANLI EYLEMLERDE OLUMSUZLUK:

a) Asıl eylem olumsuz, ekeylem olumlu olur:

Sevim, Ankara'ya gitmeyecek imiş (gitmeyecekmiş). Söylenenleri dinlemiyor idiniz (dinlemiyordunuz). Okula gitmedi iseniz (gitmediyseniz) nedenini açıklamalısınız.

Korkut bu kitabı başkasına vermeyecektir...

b) Asıl eylem olumlu, ekeylem olumsuz olur:

Sevim, Ankara'ya gidecek değilmiş. Bu kitabı okumuş değildim...

c) İkisinin de – hem asıl eylemin hem de ekeylemin – olumsuz kullanıldığı görülür. Bu çifte olumsuz anlamca olumlu olur (bkz. n° 359-II):

Kitabı size vermeyecek değildim (= verecektim), Sevim, Ankaraya gitmemiş değildir (= gitmiştir)...

369. **-dir.** – Ekeylemin geniş zamanının III. tekil kişisi sayılan bu söyün kullanılışı pek çoktur (bkz. n° 358-III, 360):

Şarkın ezeli fecri *yakındır, doğacaktır.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

Orhan bugün okula *gitmiştir*; yarın *gelmelidir.*

Görevleri:

a) Ad soylu bütün sözcüklere gelerek onları geniş zaman anlamlı birer yüklem yapar.

EKEYLEMİN ÇEKİM ÇİZELGESİ

	-di'li geçmiş	-miş'li geçmiş	Dilek-koşul	Geniş zaman	Olumsuzları
	idim, -dim idin, -din idi, -di idik, -dik idiniz, -diniz idiler, -diler	imişim, -mişim imişsin, -mişsin imiş, -miş imişiz, -mişiz imişsiniz, -mişsiniz imişler, -mişler	isem, -sem isen, -sen ise, -se isek, -sek iseniz, -seniz iseler, -seler	-im -sin -dir -iz -siniz -dirler	DEĞİL idim, -dim imiş, -miş ise, -se -dir....
	yok	yok	yok	yok	
	yok	yok	yok	yok	
	idiysem, -diysem idiysen, -diysen, idiyse, -diyse idiysek, -diysek idiyseniz -diyseniz idiyseler, -diyseler	imişsem, -mişsen imişsen, imişse, -mişse imişsek, -mişsek imişseniz, -mişseniz imişseler, -mişseler	yok	yok	değil idiysem değildiysem... değil imişsem değilmişsem...
	yok	yok	yok	-imdir -sindir — -izdir -sinizdir —	değilimdir değilsindir — değilizdir değilsinizdir —

b) **-de, -den, -e** takılı sözcüklere **-dir** gelir; çoğullanır da:

Komşular evlerindedir; çocukları bahçededirler. Onlar da bizdendir.

NOT. — 1) **-dir**'in düştüğü sık görülür (bkz. n° 136);

İstanbul bir sonbahar şehri. Baharına güvenilmez. Yazı pek değişik havalı. Serin semtlerinden çoğu rütubetli.

Anneler evdeler. Bugün hava pek güzel...

Bu düşüklü yüklemler de ekeylem alır:

Komşular evlerindelerse. Çocuklar bahçedelermiş. Davarlar bu saatlerde çayırdalardı.

2) **-dir** ekeyleminin özneye geldiği – başka bir anlayışla, önermesiyle birlikte özne olduğu da – görülür (bkz. n° 126):

Kahvehanelerde bir ejderha *sözüdür*, gidiyor.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Oğlan ne yapsın, *bir şeydir* oldu.

(Konoş.)

c) -miş'li geçmiş, gelecek zaman, gereklik kiplerinin her kişisine gelerek onlara kesinlik anlamı katar:

Çocuklar okula *gitmelidir, gidecektir, gitmiştir...*

Yere düşen bayrağın nasıl kaldırıldığını görmüşsünüzdür.

(Falih Rıfkı Atay.)

...Merhum pederimin kemiklerini İstanbul'a getireceğimdir.

(Şinasi.)

Bunlar arasında iki alim tanımışımdır *ki, eski devirlerin velileri gibi tam bir feragat içinde yaşamakta idiler.*

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

ç) Şimdiki zaman kipine geldiği de olur:

Şeytandan da fenayım. Zira şeytan size şu anda benden sevimli, temiz ahlaklı görünüyordur.

NİLGÜN (Refik Halit Karay.)

Benim için ağlamayınız. İnsanlar ağlamaya layık değildir. Bu yaşlar herhalde başka şeyler için dökülüyordur.

(Hüseyin Cahit Yalçın.)

Kim bilir beni ne kadar ayıplıyorsunuzdur.

(İbrahim Necmi Dilmen.)

d) Ekeylemin geniş zaman kipinin birinci kişilerine de gelir:

Dikkatliyimdir, dayanıklıyımdır...

Tuhaf kimselerizdir. *Batı'nın nice disiplinlerini, bize uymaz, diye bozarız.*

(Falih Rıfkı Atay.)

...Şu günlerde bitirmek üzereyimdir.

(Şinasi.)

e) **-dir** eki almış eylem türevlerinden sonra:

Aynı kökten bir kip gelir; eyleme aşırılık ve sürerlik ayırtısı katar:

Hanımefendinin tuhaf bir bakışla tereddüdü üzerine Hüsniye, biçare kadını teessür içinde boğup şaşırtmak için bir boşanıştır boşanır:

—Kadınım, düşünme, ya herro ya merro, çaydan geçtiniz de derede mi boğulacaksınız?

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Kipler başka köklerden de olur:
Bir ağlamadır tutturdu...

370. EKEYLEMLERİN YAZIMI (bkz. n° 637).

371. VAR, YOK. — Bu iki sözcük:

I. a) Ad olarak kullanılır:

Yoktan var etmek. Varım yoğum budur.
Varını veren utanmaz.

(Atalarsözü.)

Vara yoğa gülen insanlar...

b) Birkaç deyimde sıfat olarak da kullanılmıştır:
Var gücüyle savaşmak... Yok yere darılmak...

II. "Var, yok" sözcükleri ve onların ekeylemli biçimleri, yüklem görevinde pek sık kullanılır:

At *var*, meydan *yok*.

(Söylence.)

Vaktiyle büyük bir devenin bir başı *varmış*.

(Tevfik Fikret.)

Benim iki kalemim var (vardır). *Kimseye borcum yok* (yoktur).

III. "Var, yok" sözcükleri ekeylemin bütün kipleriyle bileşir:

Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini
Yoğimiş kurtaracak bahtı kara maderini.

(Namık Kemal.)

Bir Keloğlan *varmış*; anası, babası *yokmuş*...
Tanrı *vardır*; Tanrı'dan başka Tanrı *yoktur*.

Varsa pulun olurum kulun;
Yoksa pulun kapıdır yolun.

(Söylence.)

Ben *varken* o sana yaklaşamaz.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

IV. Ekeylemsiz yüklem oluşlarında geniş zaman anlamına gelir:
Bu güzel yurtta her şey var... *Hiç bir üzüntüleri* yok...

V. Anlatımda öncül tümcelerin başlarına getirilen "yok" sözcüğü, son tümcelerdeki olumsuz yargıyı pekiştirir:

Bugünkü ikbal politikacılarında ne hizmet aşkı, ne ideal bağlılığı... manevi hiçbir fazilet aramayınız. Yok kadın yeniden harem küme-

EYLEM ÇEKİM

	BİLDİRME KİPLERİ			
	-di'li geçmiş	-miş'li geçmiş	Şimdiki zaman	Gelecek zaman
	geldim geldin geldi geldik geldiniz geldiler	gelmişim gelmişsin gelmiş gelmişiz gelmişsiniz gelmişler	geliyorum geliyorsun geliyor geliyoruz geliyorsunuz geliyorlar	geleceğim geleceksin gelecek geleceğiz geleceksiniz gelecekler
	geldiydim geldiydin geldiydi geldiydik geldiydiniz geldiydiler (1)	gelmiştim gelmiştin gelmişti gelmiştik gelmiştiniz gelmiştiler — gelmişlerdi	geliyordum geliyordun geliyordu geliyorduk geliyordunuz geliyordular — geliyorlardı	gelecektim gelecektin gelecekti gelecektik gelecektiniz gelecektiler — geleceklerdi
	yok.	gelmişmişim gelmişmişsin gelmişmiş gelmişmişiz gelmişmişsiniz gelmişmişler— gelmişlermiş	geliyormuşum geliyormuşsun geliyormuş geliyormuşuz geliyormuşsunuz geliyormuşlar— geliyorlarmış	gelecekmişim gelecekmişsin gelecekmiş gelecekmişiz gelecekmişsiniz gelecekmişler— geleceklermiş
	geldiysem geldiysen geldiyse geldiysek geldiyseniz geldiyseler (2)	gelmişsem gelmişsen gelmişse gelmişsek gelmişseniz gelmişseler— gelmişlerse	geliyorsam geliyorsan geliyorsa geliyorsak geliyorsanız geliyorsalar— geliyorlarsa	geleceksem geleceksen gelecekse geleceksek gelecekseniz gelecekseler— geleceklerse

(1) -di'li geçmiş kipinin hikayesi şöyle de çekimlenir:
Geldimdi, geldindi, geldiydi, geldikti, geldinizdi, geldilerdi:
Aldımdı bu sert ismimi gök gürlemesinden.

(Emin Bülent.)

sine girmiştir. Yok şehirler, kasabalar ve köyler yobaz okullarıyla donanmıştır. Yok medeni kanun düzeni çökmüştür. Hiç, hiç biri onları zevklerinin en küçüğünden alıkoymaz.

(Falih Rıfkı Atay.)

VI. "Var, yok" sözcükleri yardımcı eylemlerle de bileşir:

Var olunuz! *Dünyada* var olan *yaratıklar*... Yok etmek:... *yok hale getirmek, ortadan kaldırmak.*

VII. Yok mu? (bkz. n° 373-XIV).

VIII. "Yok" sözcüğü "hayır!" gibi yanıt belirteci olur (bkz. n° 418-II/2, a):

ÇİZELGESİ

	DİLEK KİPLERİ			
Geniş zaman	Gereklik	İstek	Dilek-Koşul	Buyru
gelirim	gelmeliyim	geleyim	gelsem	—
gelirsin	gelmelisin	gelesin	gelsen	gel
gelir	gelmeli	gele	gelse	gelsin
geliriz	gelmeliyiz	gelelim	gelsek	—
gelirsiniz	gelmelisiniz	gelesiniz	gelseniz	gelin, geliniz
gelirler	gelmeliler	geleler	gelseler	gelsinler
gelirdim	gelmeliydim	geleydim	gelseydim	
gelirdin	gelmeliydin	geleydin	gelseydin	
gelirdi	gelmeliydi	geleydi	gelseydi	
gelirdik	gelmeliydik	geleydik	gelseydik	yok.
gelirdiniz	gelmeliydiniz	geleydiniz	gelseydiniz	
gelirdiler—	gelmeliydiler—	geleydiler—	gelseydiler—	
gelirlerdi	gelmelilerdi	gelelerdi	gelselerdi	
gelirmişim	gelmeliymişim	geleymişim	gelseymişim	
gelirmişsin	gelmeliymişsin	geleymişsin	gelseymişsin	
gelirmiş	gelmeliymiş	geleymiş	gelseymiş	
gelirmişiz	gelmeliymişiz	geleymişiz	gelseymişiz	yok.
gelirmişsiniz	gelmeliymişsiniz	geleymişsiniz	gelseymişsiniz	
gelirmişler—	gelmeliymişler	geleymişler—	gelseymişler—	
gelirlermiş	gelmelilermiş	gelelermiş	gelselermiş	
gelirsem	gelmeliysem			
gelirsen	gelmeliysen			
gelirse	gelmeliyse			
gelirsek	gelmeliysek	yok.	yok.	yok.
gelirseniz	gelmeliyseniz			
gelirseler—	gelmeliyseler—			
gelirlerse	gelmelilerse			

(2) -di'li geçmişin dilek-koşul biçimi şöyle de çekimlenir:
Geldimse, geldinse, geldiyse, geldikse, geldinizse, geldilerse:
...Kendimi kurban *verdimse* ne ziyanı var.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

— *Yağmur yağıyor mu?*
— *Yok! yok dinmiş...*

372. EKEYLEMLER, VURGU. — Takılaşarak sözcüklere bitişen ekeylemler vurguyu çekmez; vurgu, kendilerinden önceki hecede kalır (bkz. n° 65-7, ç):

Zeng*in*di, öğrenc*iy*miş, bura*day*sa, sı*cak*tır; göre*cek*tim, ara*mış*tır, gel*diy*se, anlatı*yor*muş...

373. SORU. — Bir şeyin içyüzünü öğrenmek, bir açıklama istemek, bir kuşkuyu gidermek için en çok başvurulan yol, **soru**dur (bkz. 87-III).

Bilmem niçin kadınlığa ait işten kaçmışız?
Ya onun da bir emeği yok mu bu Türk ilinde?

YENİ HAYAT **(Ziya Gökalp.)**

Yanıt beklenmeyen sorularda:

a) Duygu değeri aşkın olur. Bu sanatlı sorulardan birkaç örnek:

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?

MERDİVEN **(Ahmet Haşim.)**

O çay ağır akar yorgun mu bilmem?
Mehtabı hasta mı, solgun mu bilmem?
Yaslı gelin gibi mahzun mu bilmem?
Yüce dağ başında siyah tül vardır.

(Rıza Tevfik Bölükbaşı.)

Bildik seni mukteza-yı hilkat;
Ya Rab! bu mudur sefa-yı hilkat?
Ziynet mi bu perdeye hayalim?
Ben hangi hakikate misalim?
Ya Rab ne eksilirdi derya-yı izzetinden
Ya dehre gelmeseydim, ya aklım olmasaydı.

MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

b) Şaşkınlıkla söylenen soruların da yanıtı beklenmez:

Bu nasıl hava? Yaz ortasında böyle serinlik görülmüş müdür?

c) Yadsımalı sorular, yanıt beklenmeyen, daha çok olumsuzluğa kayan canlı birer anlatım yoludur (bkz. n° 87-II b).

Konuşurken başın, yüzün, gözlerin, ellerin anlamlı imlerinden yararlanarak birçok şeyler sorabiliriz. Oysa sözcüklü sorular şöyle olur:

A. **Soru sıfatlarıyla** (bkz. n° 174):

Hangi dağda bulsam ben o merali?
Hangi yerde görsem çeşm-i gazali?
Avcılardan kaçmış ceylan misali;
Geçmiş dağdan dağa yoktur durağı.

(Bayburtlu Zihni.)

B. **Soru adılarıyla** (bkz. n° 270):

Yumuşak başlı isem *kim* dedi uysal koyunum?

(Mehmet Akif Ersoy.)

C. **Soru belirteçleriyle** (bkz. n° 437):

Atatürk, Yalova'ya ne zaman, *niçin* gelmiştir?

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Ç. **Soru Ekiyle.** — Soru eki "mi?" dir. Tümcede öğrenilmesi, açıklanması istenen ya da kuşkuyu toplayan öğeler soruya konu olur. Bu öğeler yerine göre özne, nesne, tümleçlerden biri ve yüklem olur. Kimi kez bu öğelerin tümleyicileri de soruyu gerektirir. Bu görevi soru sözcükleriyle ya da soru imiyle yerine getiririz.

Her öğenin sorulu durumunu birer birer inceleyelim:

I. Öznelerde soru. — Tümcede öznenin (bkz. n° 91) kim ya da ne olduğunda kesinlik olmayınca durumu aydınlatmak için:

a) "mi?" ekli soruya baş vurulur:

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?

(Ahmet Haşim.)

Turgut mu gidecek, *Orhan mı?* Yoksa *siz mi* gidiyorsunuz?

b) Soru sıfatlarından yararlanılır:

Kaç arkadaş hazırlanmış? Hangi Turgut konuşacak?

II. Nesnede soru (bkz. n° 95):

a) Belirtili nesnede soru:

Beni mi arıyorsunuz? Orhan *ödevlerini mi* yazıyor? *Hangi öyküyü okudunuz?*

b) Belirtisiz nesnede soru:

Nasıl ödevler yapıyorsunuz? Kaç portakal yiyebilirsiniz?

III. Dolaylı tümleçlerde soru (bkz. n° 96):

Nevin bir parça hasta oldu diye *çürüklüğe mi* atıldı sanıyorsun?

(Reşat Nuri Güntekin.)

Burada mı çalışalım? Bu sözü *benden mi* işitmeliydiniz?
Kaçıncı kata çıkalım. Hangi odada çalışalım?

IV. İlgeç tümleçlerinde soru (bkz. n° 98):

Bu terennümle mi sandındı gönül derdin uyur?

(Halit Fahri Ozansoy.)

Bu kitaplar *satılmak için mi* ayrıldı? Beni *bunun için mı* çağırdınız?
Hangi trenle geldiniz? Kaç varupu için bilet aldınız?

V. Türlü belirteçlerde soru (bkz. n° 406 vb.):

Bayrağımızı *çok mu* severdin nine?

(Halide Edip Adıvar.)

Dün mü geldiniz? *Yarın mı* gideceksiniz, *bugün mü?*
Yukarı mı çıkalım, *aşağı mı* inelim, *geri mi* dönelim?

Doğru mu söylüyorsunuz? *Koşa koşa mı* geldiniz? Orhan *daha düzgün mü* yazar?

Burada kaç ay kalacaksınız? Nice günler yollarınızı gözledim.

VI. Takımlarda soru:

A. Her takım bir ad sayılır. Ekler ve takılar alır. Soru eki "mi?" her takımın sonuna gelir:

a) Ad takımlarından örnekler:

Sevim'in teyzesi mi gelmiş? Sizin kaleminiz mi kırıldı? Okul dergisi mi alacaksınız? Cam tabak mı düştü?...

b) "mi?" eki ad takımlarında tümleyenlerden sonra da gelir:
Sevim'in mi teyzesi gelmiş? Sizin mi kaleminiz kırıldı?

c) Sıfat takımlarından örnekler:
...Kırmızı çiçek mi kurumuş? Bu tarla mı satılıyor?

Sıfat takımlarında tümleyici olan sıfatlardan sonra "mi?" gelmez:
...kırmızı mı çiçek kurumuş? Bu mu tarla satılıyor?...
denmez.

Bunlar gibi:

II. ve III. türlü ad takımlarında da tümleyenlerden sonra "mi?" gelmez:

Okul mu dergisi alacaksınız? Cam mı tabak düştü?...
denmez.

KISACA:

Soru eki "mi?" bütün sözcüklerden ve aldıkları eklerden ve takılardan sonra gelir.

B. 1) Ad takımları – öbür sıfatlarla olduğu gibi – soru sıfatlarıyla da de tümlenir:

Hangi Sevim'in teyzesi gelmiş? Kaçıncı dersliğin kapısı açıkmış?...

Bu tür tümlemelerde tümleyene de soru sıfatı gelir:
Sevim'in hangi teyzesi gelmiş? Dersliğin kaç penceresi açıkmış?

2) Sıfat takımlarında sıfatlar, soru belirteçleriyle berkitilir?
Ne güzel çiçekler açmış?

Sıfat takımlarında anlam kaymasını andırır bir durum bulunduğu için soru belirteçleri ancak takımın başına gelir:

Hangi kırmızı çiçekler koparılmış? Bu oyuna kaç küçük öğrenci katılacak?...

Bu tümcelerdeki soru sözcükleri sıfat da sayılabilir. Böyle olunca bir ada gelen sıfatlardan nitelemeler addan ayrılmaz; belirtme sıfatları önce gelir (bkz. n° 180 /5/b).

VII. Eylemlerde soru (bkz. n° 276 v.b.):

A. Soru belirteçleriyle (bkz. n° 437):

Niçin çalışmıyorsunuz? Van'a nasıl gidilir?

B. Soru ekiyle:

Kaçar mı mert olan, bir can için meydan-ı gayretten?

(Namık Kemal.)

Okusun mu, dinlesinler mi?

1) Soru eki "mi?" olumlu, olumsuz bütün eylemlerin üçüncü kişilerinde kip ve çoğul eklerinden sonra gelir:

Geldi mi, gitmişler mi, yazıyor mu, koşacak mı, bilmezler mi, söylemeli mi?..

Sığsın mı hayale bu hakikat?...
Görsün mü gözüm bu macerayı?...

(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

.....
Çıkar mı hatırdan o tatlı diller?
Sırma saçlar *yayıldı mı* zemine?
Dağıldı mı kokladığım sümbüller?

(Akif Paşa.)

2) Kipler – birinci ve ikinci kişilerin, soru eklerini alışları bakımından – ikiye ayrılır (soru ekini olumsuz eylemler de olumlar gibi alır):

a) Soru ekini kişi takılarından önce alanlar:

Söylemiş misin, geliyor musunuz, gelecek miyim, buyurmaz mısınız, anlatmalı mıyım, okumuyor musunuz?..

b) Soru ekini kişi takısından sonra alanlar:

..... — A canım,
Hiç ezan *duymadın mı* sen?
— Dinliyorum...

ŞERMİN **(Tevfik Fikret.)**

Dönsek mi bu aşkın şafağından?
Gitsek mi ekalim-i leyale?
Bizden daha evvel erişenler,
Ağlar bugün evvelki hayale.

(Ahmet Haşim.)

Gideyim mi, bakayım mı, okusak mı, anlatalım mı?..

Örnekler incelenirken görülür ki bu ikilik, kişi takılarının çeşitleriyle ilgilidir (bkz. n° 284):

1) İkinci çeşit kişi takılarıyla çekimlenenlerde – yani -miş'li geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklik kiplerinde – "mi?", kişi takılarından önce gelir.

2) Öbür kişi takılarıyla çekimlenenlerde – di'li geçmiş, istek, dilek-koşul kiplerinde – "mi?" soru eki, kişi takılarından sonra gelir.

NOT. – İstek ve buyurma kiplerinin II. kişileri soru eki almaz.

VII /2. Yardımcı eylemlerde soru (bkz. n° 322 vb.)

Yardımcı eylemlerle kurulmuş bileşiklerde soru eki iki türlü alınıyor:

Yardım etti mi? *Hasta oldunuz mu?*
Yardım mı etti? *Hasta mı oldunuz?*

Alt alta yazılan bu soruların:

a) Üsttekilerde olup biteni öğrenmek isteği;

b) Alttakilerde hemen öğrenmiş olmanın coşkusu sezilmektedir.

VIII. Ekeylemlerde soru (bkz. n° 358):

Soru eki "mi?" ekeylemlerden sonra değil; önce gelir (alttaki IX. maddenin a bölümüne bakınız):

Bilmem ki *yakın mıdır* zevalim?

MAKBER (Abdülhak Hâmit Tarhan.)

Gül değil arkasında kanlı kefen,
Sen misin, sen misin garip vatan?

VAVEYLA (Namık Kemal.)

"mi?" den sonra gelen ve **i** ile başlayan kiplerde **i**'ler bitişirken **y** olur:

Genç miydi, zengin miymiş, bunu yapan ben miyim, uyuyor muydunuz, hasta mıymış?..

NOT. – Ad tümcelerinde sorulu yüklemler ekeylemsiz de kullanılır: *Sevim okulda mı? Babanız evde mi? Karşıdan gelen Orhan mı; yoksa Yalçın mı?*

IX. Bileşik zamanlı eylemlerde (bkz. n° 361) soru eki "mi?":

a) Öyküleme ve söylenti biçimlerinde ekeylem söy'lerinden önce gelir:

Görmediniz miydi, söylemiş miydiniz, yazacak mıydın, yapar mıymışsın?

b) Koşul biçimlerinde en sonra gelir:

Okurlarsa mı daha iyi, okumazlarsa mı? Gelirsek mi, güzelse mi?

X. Tümceler de, bir anlatım birimi olarak, "mi?" soru ekini alır, bağımsız önerme olur (bkz. n° 122.)

"Ankara'ya gideceğim" mi dediniz?
Sana: "yüksek sesle bağır" mı diyorlar?

Bu tümceler, kendilerinden sonra gelen yüklemlerin tümleci olur (bkz. n° 126).

XI. Yinelenmiş sözcüklerin arasına "mi?" gelince soru görevinden sıyrılarak:

a) Ad soylu sözcüklerin anlamına aşırılık;
Zengin mi zengin, Çalışkan mı çalışkan. İyi mi iyi. Hava açık mı açık...

b) Eylemlerin anlamlarına da kesinlik ayırtıları katar:
Kızar mı kızar. Vurur mu vurur...
— *Bizim karı delidir aklına geleni yapar mı yapar.*

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

XII. Sorulu tümceler, yanıtları bakımından, başlıca iki türlüdür:

1) Olumlu tümcelerde yanıt belirteçleri, "mi?" soru ekini alan öğelere karşılık olur. Duruma göre *evet* ya da *hayır*! denir. Bu belirteçler, anlatıma yeterince açıklık vermezse gereken sözcükler eklenir:

— *Orhan kitabı aldı mı?*	— *Evet.*
	— *Hayır* (almadı).
— *Orhan kitabı mı aldı?*	— *Evet.*
	— *Hayır* (kitabı almadı,defteri aldı).
— *O kitabı Orhan mı aldı?*	— *Evet.*
	— *Hayır* (Orhan almadı, Yalçın aldı).
— *O kitabı Orhan dün mü aldı?*	— *Evet.*
	— *Hayır* (Bugün aldı).
— *Kitabı Orhan Yalçın'dan mı aldı?*	— *Evet.*
	— *Hayır* (Yalçın'dan almadı, Erdem'den aldı).
— *Yağmur çok mu yağdı?*	— *Evet.*
	— *Hayır* (az yağdı; çok yağmadı).

2) "mi?" soru eki olumsuz tümcelerin öğelerine gelince yanıt: *hayır* ya da yüklemin *olumlusu* olur. Bu yanıt belirteçleri, anlatıma yeterince açıklık vermezse gereken sözcükler eklenir:

— *Daha hala sen benim kim olduğumu bilmiyor musun?*
— *Hayır.* =

— (Kim olduğunuzu) *Biliyorum.*

ŞAİİR EVLENMESİ **(Şinasi.)**

— *Çocuklar uyumadılar mı?*
— *Hayır* (daha uyumadılar).
— *Uyudular.*

XIII. "**mi?**" eki, birincisi -di'li geçmiş kipiyle kurulan iki bağımsız önermenin arasına gelince soru anlamından sıyrılır:

a) Öncül önermeye koşulluk, nedenlik;

b) İkinci önermeye de sonuçluk ayırtısı katar:

Kişioğlu çalıştı mı her güçlüğü yener.
İyice uyudum mu ağrılarım diniyor.

XIV. "**Yok mu?**" olumsuz sorusu – tonlu söyleyişle – kendisinden önceki sözcüklere, kavramlara hınçlı kötüleme ayırtısı katar:

Şu bizim demokrasi yok mu, hani şu içinde... bulunmağa mahkûm olduğumuz demokrasi yok mu, yanan ormanlarımızın bir düzine çamına değmez!

DÜNYA - 4.X. 1959 **(Falih Rıfkı Atay.)**

XV. "**mi?**" eki bağımsız yan önermeden sonra gelince soru anlamından az çok sıyrılır; artçıl (bkz. n° 393) ya da zaman (bkz. n° 396) ulaçları anlamlarına kayan bir ayırtı ile ikinci önermeyi pekiştirmeye yarar (bkz. n° 399):

Geldi mi gitmez. Bir kez söze başladı mı, bir daha susmaz.
Yemek gördün mü ye, dayak gördün mü kaç!

(Atalarsözü.)

Merdiven başındaki zil öttü mü *adamcağız tıkır tıkır merdivenlerden çıkıyor ve oda kapılarını birer birer çalmağa başlıyor.*

ANADOLU NOTLARI **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Kış geldi mi bir yakıt sıkıntısı baş gösterir. Akşamları güneş batmaz mı içimi bir yurt özlemi bürür. İnsan çalıştı mı her güçlüğü yener.

XVI. Yinelenmiş geniş zaman ya da şimdiki zaman kiplerinden birincisine "mi?" gelince kesinlik ayırtısı katar. Vurgu ve ton değişimiyle bu kesinliğin az çok gevşediği de olur:

Hasan Onbaşı bu işi yapar mı yapar.

(Yaşar Kemal.)

Bu sözleri onun yüzüne karşı söyler miyim söylerim... çalışıyor mu çalışıyor.

XVII. Yanıtsız sorulu tümceler, dileklerin en ince biçimde anlatımına yarar (bkz. n° 376-IV /2 b).

Bu yanıtsız sorular içinde en etkilisi ünlemleşenlerdir:

Bir yaralı eylemez mi feryat?
Karşımda nedir benim bu medfen!

MAKBER (Abdülhak Hâmit Tarhan.)

XVIII. "**mi?**" eki almasına karşın yanıt beklenmeyen kimi tümceler **yadsıma** anlamında kullanılır:

Ben mi o kitabı almışım? Öyle şey yapar mıyım?
onun suçlamalarından mı korkacağım?...
Var mı bana yan bakan!

Bu yanıtsız yadsıma anlamı, tümcelere soru sıfatları, adılları ve belirtecleriyle de katılır:

Kaç parça olayım? Hangi işe yetişeyim? Bu dünya kime kalmıştır?
Ne mümkün zulm ile bidad ile imha-yı hürriyet.

(Namık Kemal.)

XIX. Soru eki "mi?" "de" bağlacından sonra gelince anlam sınırını genişletir:

Yoksa onlar da mı, bizim gibi, sızıp kaldılar?

EŞKİYA İNİNDE (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Siz de mi geleceksiniz? Bugün de mi aç kalacağım?

XX. Soru biçimi, rica ya da kapalı buyruk tümceleri kurmaya yarar:
Şöyle buyurmaz mısınız? Bana bir su verir misiniz?

XXI. "*Olur mu?*" sorusu:

a) Sonuna geldiği önermedeki kavramın uygun düşmeyeceğini; karşıtının daha doğru olacağı düşüncesini – pekiştirme ayırtısıyla – açıklamaya yarar:

Kendisine verilen ödevi yapmaz olur mu? Bu havada, bu kılıkta sokağa çıkmak olur mu?...

Yarın geziye ben de geleyim; olur mu?

XXII. Sorular, bilinmeyeni öğrenmek, kuşkuyu dağıtmak için sorulduğu gibi; söze şaşma, hatta vurgu ve ton değişmeleriyle yadsıma ayırtısı da katar:

İlim ilim bilmektir ilim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen ne biçim okumaktır?

(Yunus Emre XIII-XIV.)

İnsan bile bile kendini ateşe atar mı?

XXIII. Soru sözcüğü ve eki olmadan da tümcelere söyleyiş tonuyla soru ayırtısı sindirilir:

CYRANO

. . . . . bu adamlar
Bir tarafa gitsinler ben işaret verince.
Saat?

BAGUENEAU

Altıyı tam on geçiyor!

CYRANO VE BERGERAC (Çeviren: Sabri Esat Siyavuşgil.)

Doğu illerimizde "mi?" soru eki çok az kullanılır. Onun yerine, gereken sözcük, uzayan bir soru ezgisiyle tonlanır; canlandırılır:

Ahmet geldiii? Yarın gidecekseeen? Paran vaaar?...

XXIV. Ünlem ve bağlaç olarak kullanılan "ya" sözcüğü değişik ses ve söyleyiş tonlarıyla tümcelere soru anlamı sindirir:

...ya benim çaldığım anlaşılırsa!..

(Aziz Nesin.)

— Nasılsın oğlum?
— İyiyim anneciğim. Sen de iyisin ya?
Bu ekmek yetişir diyorsunuz. Ya yetişmezse?..
...ya eller?... eller çehre gibi sır saklamağa alışık değillerdir.

Yazılışı. — Soru eki **"mi?"**:

a) Kendinden önce gelen sözcüklere bitişmez.

b) Kendinden sonra gelen kişi takıları, ekeylemler, **mi**'ye bitişir.

c) Soru eki **"mi"** soruna geldiği sözcüklere bitişmemekle birlikte, ünlüler uyumuna göre değişerek dört türlü yazılır ve söylenir:

Gelecek mi? Yaprak mı? Düşünüyor mu? Söz mü?...

Soru eki almış sözcüklerde vurgu. — Soru eki "mi?" vurguyu çekmediği için, vurgu kendinden önceki hecede kalır.

ANLAM KAYMASI

374. ANLAMDA ÇEŞİTLENMELER. — Sözcükler türeme, bileşme ve çekim yollarıyla değişikliklere uğradıkları gibi anlamca da çeşitlenirler. Bunu iki kertede görürüz:

1. Anlam değişmeleri (bkz. n° 375);
2. Anlam kaymaları (bkz. n° 376).

375. ANLAM DEĞİŞMELERİ. — Sözcükler canlı varlıklar gibidir. Doğar (konur), yaşar (kullanılırken genişler, güçlenir), ölür (birçoğu da yiter, kullanıştan düşer).

I. Sözcük duruk değil, değişkendir; konuluş (temel) anlamı ne olursa olsun, çağlar boyunca kullanışın kattığı anlam çeşitlenir. Bu değişiklik, dile anlam genişliği kazandırır (bkz. n° 533, 535).

II. Toplumsal değişmeler yüzünden:

a) Eski yaşayışı ilgilendiren sözcüklerin, terimlerin birçoğu yavaş yavaş unutulur, yiter. Eski bir sözlüğün sayfalarında anlamı, bugün için, bilinmeyen sözcüklerden birkaçı:

ARPAĞ: 1. *Eski türklerde din ululârının hastalara okudukları afsun, büyü.* 2. *Yılanı kovuğundan çıkarmak için veya zehrinin tesirini izale için okudukları büyü.*

(Kamusu Türki.)

KİŞ: Sadak.

(Divanü Lûgat-it-Türk.)

SADAK: Ok ve yay çantası.
KIRNAK, KARABAŞ (KARAVAŞ): Cariye.

(D.L.T.)

b) Toplumsal yaşam yönünden; bilim, teknik ve epik alanlarında ilerlemeler yeni sözcüklerin doğmasını gerektirir; birkaçı:

Toplumbilim, tüzel, uçaksavar, içtüzük, simge, yağmurlama...

c) Ölmüş, yitmiş sözcüklerden dirilenler, yeniden kullanış alanına girenler de olur:

Kamu, oy, tanık, budun...

376. EYLEM KİPLERİNDE ANLAM KAYMASI. — "Dil gramerden değil; gramer dilden doğar" derler. Pek doğrudur. Sözcükler canlı varlıklar gibidir. Zamanla biçimleri değişir, anlamları genişler. Kullanıştan düşen; ölmüş sanılırken yeniden kullanılmaya başlanan sözcükler pek çoktur: Eski, yeni sözlüklerin yaprakları karıştırılınca bu çeşit ölü sözcüklerden birçoğuna rastlanır. Onun için ek, biçim ne olursa olsun, kullanışın sözcüğe kazandırdığı anlamı da gözden kaçırmamak zorundayız.

Eylemlerin, çağlar boyunca geçirdikleri değişikliklerden birkaçı görüldü (bkz. n° 282-III, IV, VII, XI).

Kiplerde anlam kaymalarının da birçoğu görülmüştür; bir daha topluca gözden geçirelim:

I. Geniş zaman kipi:

1) -di'li geçmiş yerinde (bkz. n° 282-V /d);

2) -miş'li geçmiş kipi yerinde de kullanıldığı, daha çok, masalımsı konularda görülür:

Hocaefendi, üç aylarda
Her nasılsa cerre *gider.*
Zavallıcık kışta, karda
Va'zeder, imamlık eder.

NASRETTİN HOCA **(Fuat Köprülü.)**

3) Gelecek zaman kipi yerinde de kullanılır (bkz. n° 282-V /ç).

II. Şimdiki zaman kipi:

1) Geniş zaman kipi yerinde:
Orhan her yıl birinci oluyor. Günlerini çalışmakla geçiriyor.

2) Gelecek zaman kipi yerinde:
Babam yarın Ankara'ya gidiyor.

3) -di'li geçmiş kipi yerinde:
...Pazarlığa girişiyorum. *Kafesi istediği fiyata satın* alıyorum.

KUŞ YEMİ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

III. Gelecek zaman kipi:

1) Buyurma kipi yerinde:
Bir gün bağımsızlığını ve cumhuriyetini savunmak zorunda kalırsan, ödeve atılmak için, içinde bulunacağın durumun olanaklarını ve koşullarını düşünmeyeceksin! (= düşünme!)

(Atatürk.)

2) Gereklik kipi yerinde:
— *Dün sizi bir genç aradı.*
— *Turgut olacak* (= olmalı, olsa gerek).

IV. İstek kipi de türlü kipler yerinde kullanılır (bkz. n° 282-VII).

V. İse (-se) ekeylemi koşul anlamından sıyrılarak:

1) Tümceye karşıtlık, ölçümleme gibi çeşitli anlamlar katar:

Paskal: "Evren kişiyi ezse de kişi evrenden uludur; ezildiğini, evrenin üstünlüğünü bilir, evren ise *bilmez" diyor.*

(Ataç.)

İnsan çocukken ne ise *büyüyünce o kalıyor.*

(Ahmet Hamdi Tanpınar.)

...Türkün vatanını nasıl kurtardı ise *devletini de öyle kurdu.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bütün arkadaşlar bu olayı biliyormuş; benimse *bir şeyden haberim yok...*

2) Geniş zaman kipinin koşulundan sonra gene o kökten buyurma kipi gelirse anlatıma kesin bir olumsuzluk katar:

Şimdi o dağda ağaç bulursanız bulunuz...

(Falih Rıfkı Atay.)

3) Koşullu eylemlerden sonra "*de*" bağlacı gelince sonraki yüklemi karşıtlık ayırtısıyla pekiştirir:

Sen istesen de bu iş olmaz. Sen istemesen de bu iş olacaktır.

4) "de" bağlacı koşullu eylemlerden önce de gelir:

Günler kısaldı çocuğum,
Bahar da olsa, yaz da olsa
Günler kısa,
Yetersiz.

(Halide Nüsret Zorlutuna.)

Sen de istesen bu iş olmaz. Sen de istemesen bu iş olacaktır.

5) **İse** (-se) ekeyleminin, sözcükleri ve önermeleri bağlama görevinde kullanıldığı da görülür (bkz. n° 484).

VI. Anlam kaymaları en çok buyruklarda görülür. Söze türlü duygu ve ve anlam incelikleri katmak için şu kiplerle buyruk verilir:

1) **Buyuru kipiyle:**

a) Sertliği, kesinliği iyice belirtmek için buyuru kipinin tekilleri kullanılır:

Gel, şöyle otur. Söyle buraya gelsin...

b) İncelik, saygı ve yumuşaklık için, buyurmaların çoğulları kullanılır:

Geliniz, şöyle oturunuz. Söyleyiniz buraya buyursunlar...

2) **Geniş zaman kipiyle** (bkz. n° 282-V):

a) Art arda getirilip kullanılanlarda buyruk ayırtılı kesinlik anlamı var (bkz. n° 282-V/g):

Dağda bıraktığın koyunları şimdi gider, arar, bulur, getirirsin.
Ödevleriniz bu gece yazar, yarın getirirsiniz...

b) Sorulu geniş zaman kipiyle buyurmalar, en ince duruma gelir:

Buraya gelir misiniz? Şöyle oturmaz mısınız? Sayın bay bu armağanımızı kabul buyurmazlar mı? (= buyursunlar).

3) **Dilek - koşul kipiyle:**

a) Dilek - koşul kipiyle bitirilen tümcelerde buyurma ayırtısı var:
Buraya gelseniz... Şöyle otursanız... Söz dinleseniz...

b) Bu kipe "e, a" ünlemleri kesinlik, sertlik katar:
Buraya gelseniz e!.. Şöyle otursanız a!.. Sözümü dinlesen e!..

4) **Gelecek zaman kipiyle:**

a) Buyruk olarak art arda getirilip söylenenlerde kesinlik açıktır (yukarıdaki III. maddeye bakınız):

Şafaktan önce sırtı aşacak, *etrafı iyice* kollayacak, *düşmanın durumunu* öğrenip geleceksin...

b) Sorulu gelecek zaman kipiyle verilen buyruklara korkutma ayırtısı siner. Ağlamalarını bir türlü kesmeyen çocuğa annesi kızgın bir sesle:

Susup oturacak mısın, susmayacak mısın?
der ki anlamı: "*sus, otur!*" dur.

5) **Gereklik kipiyle** verilen buyruklar hepsinden pekişik olur:
Bir iki saat içinde bu işi bitirmelisiniz!

6) **İstek kipiyle** de buyruk verilir:

Doğruluktan ayrılmayalım. Kötü yola sapmayalım. İyilerle düşüp kalkalım...

İstek kipinin birinci çoğul kişileri, ikinci kişilere buyruk anlamında da kullanılır:

Öğretmen sınıfa buyuruyor:
— *Kitaplarımızı açalım* (= kitaplarınızı açınız);
Derse dikkat edelim (= ediniz), *susalım!* (= susunuz).

7) **Kesik tümceler**, buyruğa ve komuta çok elverişlidir, komutlarda, komuta benzer sert, kesin buyurmalarda bu, çok görülür:

Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir ileri!

(Atatürk.)

Haydi içeriye! Eller yukarı! Teslim!... (bkz. n.° 282-IX).

Bu buyrukların ve bunlara benzeyenlerin hepsinde anlam ve duygu değerlerini belirtip kesinleştiren, yumuşatıp sertleştiren; hatta aynı sözcüklerden karşıt anlamlar çıkartan şey, söyleyişle ses tonudur (bkz. n° 73, 74, 75)).

VII. Çoğulluk, tekillik yönünden; kişi yönünden de anlam kaymaları olur: Birinci çoğul kişi, üçüncü çoğul kişi yerinde kullanılınca anlatıma küskünlüğe benzer bir ayırtı siner:

İktidara sokaktan ve halk içinden geliyoruz. *Fakat bir müddet sonra sokağı da, halkı da* unutuyoruz. *Söylenenlere kulak* asmıyoruz... *Halkın çok şeyden haberi vardır.*

DÜNYA - 30.III.1965 **(Falih Rıfkı Atay.)**

VIII. Ad soylu sözcüklerde de konuluş ve türeyiş anlamlarından kayanlar, başka yerlerde kullanılanlar pek çoktur (bkz. n° 543 vb.):

Gençlik = Gençler:

Ey Türk gençliği (= gençleri):...

EYLEMSİLER

377. EYLEMSİ:

Atatürk... yüreği yufka bir adam manzarasıyla *görünmek* istemezdi. Buna rağmen çok defa bir arkadaşının ölümüne saatlerce hüngür hüngür *ağladığını*, bir kurban kesme merasiminde *boğazlanan* koyunun *deprenişlerini görmemek* için başını *çevirdiğini* ve harp meydanlarında düşman cesetlerine gözleri *sulanarak baktığını* yakından *görenler* arasındayım.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

İtalik harflerle dizilen sözcükler birer eylemsidir.

Eylemsilerin çok bol ve çeşitli olması, Türk tümcesine geniş bir anlatım değeri ve kolaylığı kazandırmıştır. Her eylemsi, kurduğu önerme ile birlikte, türlü yönlerden, temel önermenin, tümleyicisi olur; böylelikle de birkaç duyguyu, birkaç isteği, birkaç düşünceyi ya da bunların her çeşidinden bir ikisini bir tümce içinde anlatma kolaylığını sağlar. İnceleyelim:

I. Yukarıdaki tepeye *tırmanmaya başladı.*

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

II. *Haksızlık eden* başları bir gün *koparırlar.*

(Tevfik Fikret.)

III. Ayak sesi *işittikçe* yüreğim *titriyordu.*

ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Bu tümcelerin her birinde eylem soyundan ikişer sözcük var. İtalik harflerle dizilen bu sözcüklerden:

A. Tümce sonundakiler eylemdir.

B. Öbürleri çift görevlidir; bu görevler:

I. a) *Tırmanmak*, bir devim adıdır; AD'dır.

b) Eylem anlamlıdır. *Tepeye* tümlecini alarak önerme kurmuştur (bkz. n° 122). Bu bakımdan EYLEM gibidir.

II. a) *Haksızlık eden* bileşiği, *baş* adını niteliyor; *SIFAT*'tır.

b) Eylem anlamlıdır; öznesi var: *baş*. Önerme kurduğu için EYLEM görevindedir.

III. a) *İşittikçe* sözcüğü, tümcedeki iki yargıyı bağlıyor; BAĞLAÇ görevindedir.

b) Eylem anlamlıdır, önerme kurmuştur; öznesi, nesnesi var:

İşittikçe. — Kim? — Ben: özne.
İşittikçe. — Neyi? — Ayak sesi (ni): nesne (bkz. n° 95).

Görülüyor ki eylem anlamlı sözcükler iki türlüdür: **Eylem, eylemsi**. Görevleri birbirinden ayrıdır:

1) Eylemler kurallı tümcelerin, temel önermelerin sonlarında bulunur. Eylemsiler, kurallı tümcelerin sonunda bulunmaz.

2) Eylemler, kişi takılarıyla, kendi yolunda çekimlenir. Eylemsilerde eylem çekimi yoktur. Ad gibi çekimlenenler var.

3) Eylemler, tümce ya da temel önerme kurar (bkz. n° 80, 111). Eylemsilerle ancak yan önermeler kurulur (bkz. n° 122, 125).

Eylemden türedikleri halde ad, sıfat, bağlaç görevlerinde de kullanılan ve yan önerme kuran çifte görevli sözcüklere EYLEMSİ denir.

378. EYLEMSİLERİN ÇEŞİTLERİ. — Görevleri ve anlamları bakımından eylemsiler üçe ayrılır:

1) Ad-eylem: Tümcede hem ad, hem eylem görevi olan;
2) Sıfat-eylem: Tümcede hem sıfat, hem eylem görevi olan;
3)Bağ-eylem: Tümcede hem bağ, hem eylem görevi olan sözcük.

ADEYLEMLER

379. ADEYLEM:

I. Okula *gitmek* için evden çıktım. *Karlı yollarda yürümek* istiyorum. Karşıya *geçmekten* vaz geçtim.
II. Orhan yazı *yazmayı*, kitap *okumayı* sever.
III. Şiiri güzelce *okuyuşunuz*, öğretmeni sevindirdi.
IV. Burada *oturmaklığım* gerekti...

İtalik harflerle dizilen sözcükler:

a) Eylemden türemiştir;
b) Birer işin, oluş ve kılışın adıdır;
c) Eylem gibi tümleçleri, nesneleri var;

ç) Bu tümleçlerle, nesnelerle birer yan önerme kurmuştur (bkz. n° 122, 125) ve birer yargı anlatmaktadırlar; bu bakımdan da eyleme benzerler.

Yalın durumda kullanılan eylemliklerin

a) Özne aldıkları da olur:

Mevcudat ne imiş, nedir, ne olacak, ne *olmak* gerektir?

Kişi noktasını *bilmek* gibi irfan olmaz.

(Namık Kemal.)

b) Yüklemle ortak öznesi olan ad eylemler çoktur:

Orhan, Ankara'ya *gitmek* istiyordu.

Sevim, düşkünlere *yardım etmekten* çekinmez.

c) Ad takımlarında tümlenen olarak kullanılan ad eylemlerin tümleyicileri özneleridir (bkz n° 128):

Orhan'ın gelmesi hepimizi sevindirdi.

ç) Ad eylemler, ekeylem alarak tümcenin, temel önermenin yüklemi de olur:

Şüphe bir nura doğru *koşmaktır*.

(Tevfik Fikret.)

Amacımız bu yurdu *yüceltmektir*.

d) Durum ve iyelik takılarıyla çekimlenmiş ad eylemlerin ekeylemle tümce ve temel önerme yüklemi oldukları da sık görülür:

Rahatsızlığı, geceleri iyice uyuyamamasındandır. *Her gün bunları bir bir* anlatmaktaymışsınız? *Önemli olan, her işi günü gününe* yapmanızdır.

e) Eylemlik, -de takısını alınca (bkz. n° 97-II /d, e).

Hem ad, hem eylem görevinde bulunan sözcüğe ADEYLEM **denir.**

Türeyişleri. — -mek, -me, -iş, -meklik ekleriyle biçimlenen bu sözcüklerin nasıl türedikleri önce incelenmişti (bkz. n° 202, 203 vb.).

Kullanılışı. — Ad eylemler:

a) Eylemler gibi türlü çatılara girer, olumsuz eki de alır (bkz. n° 202, 203, 206 örnekler).

b) Adlar gibi durum takılarıyla çekimlenir ve ad takımlarından tümleyen, tümlenen olur (bkz. n° 128).

Yalnız **-mek**'li adeylemler, belirtili ad takımlarına girmez (bkz. n° 203 not).

NOT. — Bu eklerle türemiş her sözcük adeylem olmaz. Adeylem sayılmak için:

a) Bir iş, bir oluş, bir kılış, bir yargı anlatmalı;

b) Özne, nesne, tümleç gibi bir öğe almalı;

Yani bir yan önerme kurmalıdır (bkz. n° 122, 128).

Önerme kurmayan eylem türevli sözcükler sadece birer addır; eylem anlamları yoktur:

Yükselmek isteyenlere pervaz için feza
Daim küşadedir... *Yaşamak* hem vazifedir,
Hem haktır âdem oğluna...

(Tevfik Fikret.)

Dinlenme tatili yaklaşıyor. *Yürüyüşe* çıkacak mısınız?

ORTAÇLAR = SIFATEYLEMLER

380. SIFATEYLEM = ORTAÇ. — Varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; özne, nesne, tümleç alarak yan önerme kurdukları için de eylem gibi sayılan sözcüklere SIFATEYLEM denir.

Hem sıfat, hem eylem olan bu sözcüklere ORTAÇ da denir.

Ortaçlar, türlü eklerle eylem tabanlarından türemişlerdir. Ortaç türetmeye yarayan ekler şunlardır: -en, -( )r, -ecek, -miş, -dik, -medik.

Bunların türeyişleri, sıfatlık durumları, anlamları, görevleri önce incelenmiştir (bkz. n° 225, 226 vb.). Burada yalnız ortaçlık görevleri belirtilecektir.

381. -en EKİYLE TÜREMİŞ ORTAÇLAR:

Ocağın sönmeye *başlayan* ateşine baktı. Çekici *bırakan* eliyle terini sildi.

(Ömer Seyfettin.)

Bekleyen derviş muradına ermiş.

(Söylence.)

Bana yol *gösteren* benden olmalı;
Olamaz Türk'e baş Türk'üm *demeyen.*

(Ziya Gökalp.)

Atı *alan* Üsküdar'ı geçti.

(Söylence.)

Gençlik, pek kısa *süren* ve ancak bir defa *görülen* bir rüyadır.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Türeyişi. — (bkz. n° 225).

Görevi. — İtalik harflerle dizilen sözcükler birer yan önerme kurmuştur:

Sönmeye başlayan ateş önermesinde:

Başlayan: ortaç = sıfateylemdir; yüklemdir;

Ateş: Öznesidir;

Sönmeye: Tümlecidir;

Bırakan: ortaçtır; *el:* öznesi, *çekici:* nesnesidir.

Bekleyen: ortaçtır; öznesi de *derviş*'tir.

Gösteren: ortaçtır; öznesi *(kimse)* dir; düşmüştür (bkz. n° 182).

Demeyen: ortaçtır; öznesi *(adam, kimse)* düşmüştür.

Alan: ortaçtır; öznesi *(kimse)* düşmüştür; nesnesi: *atı.*

Süren: ortaçtır; öznesi *gençlik*'tir; *pek kısa*; durum belirteci... *Görülen*: ortaçtır; öznesi *bir rüya*'dır; *ancak, bir defa*: belirteçlerdir.

Zamanı. — **-en**'le türemiş ortaçlarda geniş zaman anlamı vardır. **-en, -ene** biçiminde kullanılınca ulaç olur (bkz. n° 401).

382. **-( )r** ve olumsuzu **-mez** EKİYLE TÜREMİŞ ORTAÇLAR:

Askerlerimiz gök gürültülerini *andırır* bir sertlikte haykırarak yağıya saldırdılar; *koşar* adımlarla ilerlediler. Akla *sığmaz* yiğitlikler gösterdiler...

Türeyişi. — (bkz. n° 227).

Görevi. — İtalik harflerle dizilmiş sözcükler birer yan önerme kurmuştur:

Andırır: Yüklem (ortaç), *bir sertlik:* öznesi, *gök gürültülerini:* nesnesidir.
Koşar: ortaç, *adımlar:* öznesidir.

Sığmaz: ortaç, *yiğitlikler:* öznesi, *akla:* tümlecidir.

NOT. — **-r** geniş zaman kipinin ekidir: *okur, güler, anlatır*... Tümce, temel önerme, bağımsız önerme kurmaya yarıyorsa geniş zaman kipidir. Kişilere göre çekimlenir:

Okurum, gülersin, anlarız, anlatırsınız...

-( )r ile türemiş sözcükler, tümce içinde bir adı niteleyerek, yani adın sıfatı olarak yan önerme kurarsa ortaç olur:

Hepimizi *güler* yüzle karşıladı; işe *yarar* bir ev bulmuştu.

Zamanı. — Aslı geniş zaman kipi olan **-r**'li ortaçlar da geniş zamanlıdır.

383. **-ecek** EKİYLE TÜREMİŞ ORTAÇLAR:

Akacak kan damarda durmaz.

(Atalarsözü.)

Koca Ali *verecek* cevap bulamadı.

(Ömer Seyfettin.)

Can *sıkacak* olaylar gördük. Hastaya *bakacak* kimse yokmuş...

Türeyişi. — (bkz. n° 228).

Görevi. — **-ecek**, gelecek zaman kipinin ekidir:

a) Kurallı tümcelerde sonda bulunur, tümce kurmaya yarar, çekimlenir:

Ah ya Rabbi, evladıma hastalık *gelecek*... Aman ya Rabbi, hıçkırıklar evladını *boğacak*...

(Cenap Şehabettin.)

b) Tümcede bir adı niteleyerek, yani bir adın sıfatı olarak yan önerme kurunca da ortaç olur (maddenin başındaki örneklerde italik harflerle dizilmiş sözcükler gibi).

Zamanı. — Aslı gelecek zaman kipi olan **-ecek**'li ortaçlar gelecek zaman anlamlıdır.

384. **-miş** EKİYLE TÜREMİŞ ORTAÇLAR:

Küflenmiş bir pirinç maşayı parlatmak için küle *batırılmış* limon kabuklarıyla ellerini harap etmekten çekinmezdi.

(Halit Ziya Uşaklıgil.)

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi;
Görmüş ve *geçirmiş* denizin kalbine sindi.

SES **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Türeyişi. — (bkz. n° 226).

Görevi. — **-miş**, geçmiş zaman kipinin ekidir:

a) -miş'li kipler, çekimlenir, kurallı tümcelerde sonda bulunur ve tümce kurmaya yarar:

Babamız zengin bir *tüccarmış*, *iflas etmiş*, sefalete *düşmüş*.

(Reşat Nuri Güntekin.)

b) Tümcede bir adı niteleyerek, bir adın sıfatı olarak yan önerme kurunca da ortaç olur (maddenin başındaki örnek tümcede italik harflerle dizilmiş sözcükler gibi).

Zamanı. — Aslı geçmiş zaman kipi olan **-miş**'li ortaçlar, geçmiş zaman anlamlıdır.

385. **-dik** EKİYLE de GEÇMİŞ ZAMAN ANLAMLI ORTAÇLAR türer:

Tanıdık kimselerle yolculuk sıkıntılı olmaz. Yakası *açılmadık* laflarla herkesi sıkmamalı. Bunları *işitmedik* kimse mi kaldı?

Devreylemedik yer komadık bir nice yıldır.
Uyuduk dil-i divaneye dil uydu havaya.

(Ruhi XVI.)

Türeyişi. — (bkz. n° 231).

Görevi. — **-dik**, kesin geçmiş kipinin birinci çoğul ekidir. Onun için:

a) **-dik**'li sözcükler tümce kuruyorsa eylemdir:

Kıra gittik; *akşama dek eğlendik*; *çok gezdik*; *hiç yorulmadık*.

b) Bir adı niteliyorsa sıfattır, ortaçtır (maddenin başındaki örneklere bakınız).

386. **-esi** YAPILI ORTAÇ:

Hayaline çılgın çılgın bakarken
Kapanası gözümü kan bürüyor.

(Recaizade M. Ekrem.)

Türeyişi ve **görevi**. — (bkz. n° 229).

-esi yapılı ortaçlar **-e** durum takısıyla çekimlenince (-ircesine) anlamına gelir ve kurduğu önermeyle birlikte temel önermenin durum belirteci olur:

Atı *öldüresiye* koşturdu. *Ölesiye* didiniyor. *Çıldırasıya* sevmek...

-esi ve **-esiye** ekinin kalıplaşmasıyla var olmuş adlar:

Giyesi (giysi) (= çamaşır, elbise), *veresiye*...

(Derleme Sözlüğü.)

387. ORTAÇLARIN ÖZNELERİ:

I. Sıfateylemler, genel olarak, kendi öznelerini niteler; yani öznesinin sıfatı olur:

Camları *sarsan rüzgâr* gittikçe hızını artırıyordu.

Sarsan rüzgâr sıfat takımıdır. Bu takımda *sarsan* ortaç, *rüzgâr* öznedir.

Bu *kudurmuş deniz* nasıl durgunlaşacak?

Kudurmuş deniz sıfat takımında *kudurmuş* ortaç, *deniz* öznedir.

Bu bakımdan ortaçlar şöyle tanımlanabilir:

Ortaç, öznesini niteleyen eylemsidir.

II. İkinci türlü bileşik sıfat (bkz. n° 249-II) olan ortaçların özne alışları çatılarına göre değişir:

a) Geçişli ortaçların özneleri, kendilerinden sonra gelen; yani niteledikleri adlardır:

b) Geçişsiz ortaçların özneleri kendilerinden önce gelen, yani kendilerini tümleyen – iyelik ekli – adlardır:

Gözleri kamaşan adam (özne "adam" değil; "gözleri" dir).

Balta girmemiş orman (özne "balta" dır), *saçı* bitmedik öksüz...

c) Geçişli - edilgen ortaçların özneleri de kendilerinden önce gelen, iyelik ekli – sözcüklerdir:

Kapısı açılan oda (özne "oda" değil; "kapısı" dır).
Hastası bulunan ev (özne "ev" değil; "hasta" dır).
Yakası açılmadık laflar...

ç) Deyim değerli sözlerde (bkz. n° 559) özneler ortaçlardan öncedir: *Yer* götürmez asker...

d) Belirtili tümleyenler, belirttikleri ortaçların özneleri olur: *Orhan'ın* oturduğu evi gördünüz mü?

III. Çok kez ortaçların özneleri düşer. Tümceden düşen her sözcüğü, varmış gibi saymak gerekir. Öznesi düşmüş, adlar gibi çekimlenmiş ortaçlar pek çoktur (bkz. n° 182).

Çalışan kazanır. Yüze *güleni* kimse beğenmez. Orhan ödevlerini *yapmışa* benziyor. Kişi *gelirini* iyice bilmeli, *giderini* de ona uydurmalıdır. Şenliklere *katılacaklar* adlarını yazdırsın.

388. BELİRTME ORTAÇLARI:

I. **-diği** yapılı ortaç:

II. **-eceği** yapılı ortaç.

(Koca Ali) şehirden mandıralara giden yolun *geçtiği* tahta köprüde durdu... *Daldığı* tatlı âlemden uyandı. Ne *yaptığını*, ne *yapacağını* bilmeyen bir adam gibiydi.

(Ömer Seyfettin.)

Zafer yolunda *unutamayacağım* yüzlerden biri de Hatice Nine'nin yüzüdür.

(Halide Edip Adıvar.)

Türeyişi. — Belirtme ortaçları şöyle yapılır:

I. **-dik** yapılı ortaçlara (bkz. n° 385.);

II. **-ecek** yapılı ortaçlara (bkz. n° 383). İyelik (ad takımlarında tümlenen) takısı **-i** gelir ve ad takımlarındaki tümlenenler gibi kişilere göre çekimlenir:

I. *Geçtiğim, geçtiğin, geçtiği, geçtiğimiz, geçtiğiniz, geçtikleri.*

II. *Geçeceğim, geçeceğin, geçeceği, geçeceğimiz, geçeceğiniz, geçecekleri.*

Kullanılışları:

I. İyelik ekiyle biçimlenen bu ortaçlar kendilerinden önce gelen adlarla, ad görevli sözcüklerle tümlenerek birer ad takımı kurar. Bu tümleyici sözcükler, ortaçların esemece (mantıki) özneleridir:

Orhan'ın aldığı, sizin aldığınız, bizim alacağımız...

Yalçın'ın alacağı, senin alacağın, benim alacağım...

İnsan ne zaman *doğduğunu* bilir; ne zaman *öleceğini* bilmez.

NOT. — "Esemece (mantıki) özne" ile "dilbilgisince özne" arasında, az da olsa, ayırtı vardır:

1) Esemece özne, eylemi yapandır. Dilbilgisi öznesi gibi yalın olması gerekmez.

2) Dilbilgisince özne:

a) Eylemi yapandır:

b) Eyleme göre yapılan da olur (geçişli eylemlerin edilgenlerinde olduğu gibi).

c) Durum takılarıyla çekimlenmemiş olur. Yani yalın durumda bulunur ve tümleyen takısı da almaz.

II. Belirtme ortacı, kurduğu ad takımlarıyla birlikte bir çeşit belirtme sıfatı olur. ve kendisinden sonra gelen adı tümler. Bu tümlenen adlar, ortaçların tümleçleri olur:

Orhan'ın aldığı kitap, sizin verdiğiniz kalem, çektiğimiz acılar...

Yalçın'ın gideceği yer, benim anlatacağım olay, okuyacağımız yazı...

III. Kurdukları önermelerle, sonra gelen önermelerin yargıları arasında ilgiler kurmaya yarar (madde başındaki önermelere bakınız).

IV. Durum takılarıyla çekimlenir, tümleç olur:

Ne gün *geldiğimi*, ne *yapacağımı* sordu.	(nesne)
Geldiğinize sevindim, dedi.	(dolaylı tümleç)
Geldiğinizden haberimiz olsun.	(dolaylı tümleç)

V. **-e** durum takısı alan **-eceği** ortacının kullanılışına ve vurgulanışına göre anlamları:

1. *(Sizin) oraya gideceğinize sevindik.*
   (Orhan'ın) geleceğine babası engel olmuş.
   (Bizim) bu işi yapacağımıza inanınız.

2. *(Siz) oraya gideceğinize otele gitmişsiniz.*
   (Orhan) Muş'a gideceğine Van'a gitmiş.
   (Biz) bu işi yapacağımıza başka işe başlamayı uygun bulduk.

Örnekler arasında kullanış ayrılığı var:

1. Ortaçların özneleri tamlayan takısı almıştır ve ortaçlar, anlamca "-mesine" türevlilere çalmaktadır: *Geleceğine = gelmesine, gideceğinize gitmenize..* gibi.

2. Ortaçların özneleri yalındır ve ortaçlar "-eceği yerde" ye eşittir: *Gideceğine = gideceği yerde, yapacağınıza = yapacağınız yerde...*

Vurguca da ayrılık var:

Birincilerde sözcük vurgusu değişiklik göstermez.

İkincilerde belirtme vurgusu son hecede ezgimsi bir söyleyişle birleşiyor.

VI. **-diği** ve **-eceği** ortaçları **-e** durum takılarını alarak ikizlenince "... pişman etmek ya da olmak" söz kalıbı ile bir genel deyim olur ve duygusal ayırtılarla kullanılır:

Onu geldiğine geleceğine pişman ederiz. O sözü söylediğine söyleyeceğine pişman olur. Bu işe başladığıma başlayacağıma pişman oldum...

VII. "Halde, takdirde..." sözcükleriyle öbekleşince **durum koşul**... ayırtılı ulaç olur:

Seksen yaşında olduğu halde yine mağazasına gider.

(Namık Kemal.)

Gerektiği takdirde, istediğiniz takdirde...

VIII. "Gibi, kadar" ilgeciyle – eyleme, "benzeme, ölçümleme" ayırtısı katmak için – öbekleşir, kurduğu önermeyle birlikte ilgeç tümleci olur (bkz. n° 398):

Fransa'da şimdi olduğu gibi, *partiler arası görüş farkları giderilmeyebilir. Her parti iç meselelerde* olduğu gibi *dış meselelerde de kendi görüşünü savunur.*

DÜNYA - 2.III.1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

IX. Belirtme ortaçları "vakit, zaman, gün, yıl..." sözcükleriyle öbekleşerek **zaman ulacı** olur, kişilere göre çekimlenir (bkz. n° 396-III).

Bezme bir dahi dönüp gelmek değildi niyyetin
Gittiğin vakt anladım azm-i şitabından senin.

(Nedim XVIII.)

(Bir yabancı):

— *Seçim meselelerinden niçin şikâyetçisiniz? diye* sorduğu *vakit o vatandaş herkesin bildiğini söylemekte elbette mahzur görmez.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Geldiğim zaman, gideceğiniz saatte, döneceği gün...

Eski biçimi. — **-dikte** yapılı ulaçlar da "-diği vakit" yerinde kullanılmıştır:

Bastıkta Kerbela'ya kadem Şah'-ı Kerbela
Aldı nişan-ı tir-i sitem Şahı Kerbela.

(Fuzuli. XVI.)

Gelüp fasl-ı bahar âlem safa-yı gülşen *ettikte*
Neva-yı bülbülü güş-i gül-i râna *işittikte*
Uyup ahbaba cânâ seyr-i Sadâbâd'a *gittikte*
Sirişk-i çeşmimin bak farkı var mı çağlayanlardan.

(Vâsıf XIX.)

Hun-i masuman ü mazluman ile şekl-i müdevver-i zemin beyza-i hamraya döndükte *mi âlem mamur u âbadan idi?*

(Veysi XVII.)

X. "Üzere" ilgeciyle – eyleme benzetme, biçim, ayırtısı katmak için – öbekleşir; kurduğu önermeyle birlikte ilgeç tümleci olur:

Dün de görüldüğü üzere... Yakında görüleceği üzere...

XI. -diği ortacı, **-de** takısıyla çekimlenince de zaman ulacı olur:

Zavallı muharrirler, daha ilk imzalı yazıları çıktığında... *hiç olmazsa bir hazır elbise alabilirler...*

(Falih Rıfkı Atay.)

XII. -eceği yapılı ortaç "gelmek" yardımcı eylemiyle bileşir, isteklenme eylemi olur (bkz. n° 315).

Zamanları:

Belirtme ortaçlarında, yapılışlarına göre, iki zaman anlamı var:

I. **-dik**'le yapılanlarda geçmiş zaman;

II. **-ecek**'le yapılanlarda gelecek zaman anlamı var.

389. ORTAÇLARIN KULLANILIŞLARI:

1) Ortaçlar, eylemler gibi, türlü çatılara girer; olumsuz eki de alır.

2) Ortaçların birinci görevleri sıfat oluşlarıdır; adları nitelerler, belirtirler.

3) Niteledikleri ve belirttikleri adlar düşünce ortaçlar adlaşır; adlar gibi çekimlenir ve kurdukları önermelerle birlikte tümcelerin, öznesi, tümleci olur (bkz. n° 183).

Adlaşmış ortaçlar ekeylemlerle – tümcelerde – yüklem olur.

NOT. — Yukarıdaki eklerle türedikleri halde özne, nesne, tümleç alarak bir önerme kurmayan; yani eylem anlamından sıyrılarak tam ad ve sıfat gibi kullanılan sözcükler, ortaç sayılmaz:

Bugün bir *yazarla* tanıştım, *Geçmişleri*mize saygı gösterelim. *Geleceğe* umutla bakalım. *Yaramaz* çocuk gene neler yapmış?..

ULAÇLAR = BAĞEYLEMLER

390. BAĞEYLEM = ULAÇ. — Kurduğu önermeyi başka bir önermeye bağlayan eylemsidir.

Ulaçlar, dilimizin pek değerli bir özelliğidir. Birçok dillerde önermeleri, ancak, ilgi adılı ya da bağlaç gibi bir sözcük bağlar. Türkçemizde bu görevi ortaçlarla ulaçlar yapar. Böylece tümcelerimiz birtakım fazlalıklardan sıyrılmış olur. Çünkü bu çift görevli öğeler, bir yandan önermelerinin yüklemleri olurken bir yandan da kurdukları önermeyi başka bir önermeye bağlarlar.

Ulaçlar yapılışlarına göre iki çeşittir:

1) Özel eklerle eylem kök ve gövdelerinden türeyenler;

2) Başka ek ve ilgeçlerle adeylemlerden ve belirtme ortaçlarından ulaç görevine girenler (bkz. n° 402).

ÖZEL EKLERLE TÜREYEN ULAÇLAR

391. **-ip** YAPILI ULAÇLAR (bağlama ulaçları):

Erişip bahara bülbül yenilendi sohbet-i gül.
Yine nevbet-i tahammül dil-i bikarara düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

Sandala binip gittiler. Okuyup anlayınız. Yazıp söyleyiniz...

Türeyişi. — Eylem tabanlarının sonuna, uyuma göre, değişen **-ip** eki gelir. Taban ünlü ile bitiyorsa - Türkçede iki ünlü yan yana gelmeyeceği için araya **y** kaynaştırma harfi girer.

Kullanılışı. — Bu ulaçlar, özneleriyle kipleri ve çekimleri eşit olan eylemleri, eylemsileri birbirine bağlamaya yarar. Onun için **-ip** yapılı ulaçlar, kendilerinden sonra gelen yüklemlerle düzendeştir. Yani:

I. a) Kendisinden sonra gelen eylemle ve eylemsiyle, özne ve zaman bakımından, bir olmalıdır (bkz. n° 131)

Baktım süzülüp geçti açıktan iki sandal.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Süzülüp ulacıyla *geçti* eyleminin özneleri *sandal*'dır. İkisi de **-di**'li geçmiş kipinin 3. tekilidir: *Süzülüp* = *süzüldü* (ve)...

Bir de şu örneğe bakalım:

Heva-yı aşka uyup kûy-i yare dek gideriz.

(Naili XVII.)

Uyup ulacı, kişi ve kip bakımından kendisinden sonra gelen *gideriz* eylemiyle eşittir: *Uyup* = *Uyarız* (ve)...

Çalışıp çabalayacağı sırada = *Çalışacağı ve çabalayacağı sırada...*
Denizden geçip çayda boğulmak = *Denizden geçmek, çayda boğulmak...*

Çevre yanıma gelip oturdular (gelip = geldiler ve).

MEVLİT **(Süleyman Çelebi XV.)**

NOT. — Böyle kullanılan **-ip**'li ulaçlardaki eylemlerin kendisinden sonra gelen yüklemlerdekinden önce yapıldığı anlaşılıyor.

b) Deyimleşmiş öbeklerde de bu düzendeşlik vardır (bkz. n° 131/3):

Satıp savdı. Atıp tutmak, çalıp çırpanlar...

c) Kendisinden sonra "de" bağlacı gelen -ip'li ulaçlarda düzendeşliğin bulunmadığı olur:

Beni böyle tozlu bir dükkanda görüp de *kaba saba bir yazıcı zannetmeyiniz.*

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Taş atıp da kolun mu yoruldu?

(Söylence.)

Bu kullanışlar, uyarmak; anlatıma azarlama, şaşırtma gibi türlü ayırtılar katmak içindir.

ç) -ip yapılı ulaç, kendi tabanından türemiş eylemlere yalnız pekiştirme ayırtısı katar:

Durup dururken başımıza neler geldi.
İşte su namına görüp göreceğin budur.

d) -ip yapılı ulaç – kip bakımından – sonra gelene uymakla birlikte öznesi ayrı da olabilir:

Silahlar çekilip kavgaya başlandı.

e) -ip yapılı ulaç – kip ve özne bakımından – kendisinden sonra gelen yükleme uymazsa yanlış kullanılmış demektir:

Dişlerimi sıkıp döndük.

(Bir Sanatçı.)

"*Dişlerimizi sıkıp döndük.*" olsa gerek ya da *dişlerimi sıkıp döndüm. Dün siz söyleyip yazıp ben nasıl dayandımsa, bugün ve yarın ben söyleyip yazıp siz de öyle dayanacaksınız.*

(Ünlü Bir Yazar.)

f) -ip yapılı ulaçların yinelenmesi anlatıma sıklık ayırtısı katar:
...Düşüp düşüp bayılırdı. Gidip gidip pencereden bakmıyor.

II. a) -ip yapılı ulaçlar, olumluluk bakımından da kendinden sonra gelen eyleme ve eylemsiye uyar:

Orhan'ı göremedim, selamınızı söyleyemedim, yerine:
Orhan'ı görüp selamınızı söyleyemedim, denir; fakat:
Orhan'ı görmeyip (göremeyip) *selamınızı söyleyemedim*, denmez.
Oturup kalkamaz oldu = oturamaz ve kalkamaz oldu...
Hiç bilip anlamadığım *askerlik işlerine karışmak ne haddim, nede hakkım. (Hiç bilmediğim, anlamadığım).*

ÖZLEYİŞ **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

...tarla sürüp ekmez (sürüp = sürmez).

EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

b) Yalnız kendi tabanlarından olan eylem türevlerinin olumsuzlarından önce gelen **-ip** yapılı ulaçlar yapıca da, anlamca da olumlu kalır:

Törene *katılıp katılmamakta* serbestsiniz. Onu *görüp göremeyeceğimi* kestiremem. Parayı *alıp almadığı* belli değildir. Bunun için bir ödül *verilip verilmeyeceği* bugün kestirilecek...

c) Deyim değerli şu sözde – eylemler yakın anlamlı oldukları için – durum yukarıdakine benzemiştir:

Gidip gelmemek, gelip de görmemek var, tümcesi:
Gitmek, gelmemek; gelmek, görmemek de var, demektir.

III. Kimi kullanışlarda **-erek**'li ulaç anlamına kaydığı olur:

Tövbe Ya Rabbi hata rahına gittiklerime
Bilip *ettiklerime* bilmeyip *ettiklerime*

Papaza *kızıp* oruç yemek.

(Söylence.)

IV. Eski yazında, Azer diyeleğinde, kimi doğu illerimizde **-ip** yapılı ulaçların, **-miş**'li geçmiş kipi yerinde çekimlenerek kullanıldığını gösteren örnekler var:

Kıl gibi köprü *gerüpsün* geç deyü (= germişin)
Emredersin duzehimden kaç deyü

Kıl gibi köprüden âdem mi geçer
Ya düşer, ya dayanır, yahut uçar.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Reng-i izarı gitti yatur kendi huşk-leb
Şol gül gib ki ayrı *düşüptür* gülâbdan. (= düşmüştür).

(Baki XVI.)

Eski şekil. — Eski yazınımızda **-üp, -up, -üben, -übeni, -übenin** biçimlerine girdiği de olurdu:

Ağzına şeker *alup* gözü sana tuş olan
Unuda şekerini *çiğneyüben* yutmaya.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Kanı bana sabr ü karar senin sözünü dinleyem
Kanı bana akl ü bili *tutubanı* seni sevem.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Be felek senin elinden
Ah *edüben* kan ağlarım.

(Karacaoğlan XVII.)

Berü gelgil ağam Kazan
Kalkubanı yerimden bidevi atım saklardım
Bugün için günü geldi.
Ağ meydanda seğirdeyim senin için.

(Dede Korkut.)

Zahmden *korkubenün* yüz döndüre
Ya *varuben* düşmana baş indüre.

İSKENDERNAME (Ahmedi XIV. - XV.)

-üben... yapılı sözcüklerin -erek'li durum ulacı anlamına kaydığını ileri sürenler var (392-I).

392. DURUM ULAÇLARI. — Bu ulaçın üç çeşidi var:

I. erek yapılı ulaç:

İnsan dünyaya ağlayarak gelir, inleyerek gider; gülerek yaşamalıdır.

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma göre **-erek, -arak** eki gelir. Kaynaştırma harfi **y**'dir.

Kullanılışı. — a) **-erek**'li durum ulaçları – kurdukları önermelerle birlikte – kendilerinden sonra gelen eylemlerin ya da eylemsilerin ne durumda, ne zamanda yapıldıklarını gösteren birer tümleyici, durum belirtici olur. Bu türlü kullanışlarda ulaçla tümlediği yüklemin zamanları birdir:

Koşarak gidiyor. Bağırarak konuşuyor. Gülerek anlattı...

b) Bağlama ulacı görevinde kullanıldığı da olur (bkz. n° 391). Böyle kullanışlarda ulaçtaki işte bir öncüllük anlamı belirir:

Orhan odaya girerek kitaplarını aldı ve teyzesine uğrayarak okula gitti.

c) **-erek** ulaçlarının özneleri, çok kez, sonraki yüklemin de öznesi olur:

Orhan yüzerek sandala yetişti.

ç) **-erekten** biçiminde kullanıldığı da olur:

Ben yolcuyum bugün. Yolun ufkunda Çamlıca
Hâlâ görünmüyor;
Hâlâ görünmüyor *diyerekten* sabırsızdım.

KARNAVAL ve DÖNÜŞ **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Eski biçimi. — Eski yazınımızda **-i** yapılı ulaçlar vardır. Bunlar, bugünkü **-erek** yapılı ulaçlar yerinde kullanıldığı gibi; **-üp, -meğe, -mek üzre**... anlamlarına da kayar görünmektedirler:

Kazan, köpeği kovalayı Karacık Çoban üzerine geldi.

(Dede Korkut.)

Batıl *isteyü* haktan ayrıldım
Boynuz umdum kulaktan ayrıldım.

HARNAME **(Şeyhi XV.)**

Kaza *görünü* gelmez, karı bükülüp ölmez.

(Atalarsözü.)

Çekenler dest-i devrandan cefayı
Demişler *görünü* gelmez kazayı.

(Zati XV-XVI.)

NOT. — *Olmak* yardımcı eyleminin **-erk**'li durum ulacı:

1) Çok kez tümceden atılabilir:

Bu kitabı size armağan (olarak) *veriyorum.*
Onu başkan (olarak) *seçtiler.*

2) **Olarak** sözcüğü "*durumunda bulunduğundan, bulunduğu için...*" anlamlı ve sebep ayırtılı ulaçlar yerinde kullanılmaktadır:

İnsanlar harpten bir refah vasıtası olarak, ümit kesmişler... ondan soğumuşlardır. Milletler içinde *fert olarak*, milletler arasında *cemiyet olarak* hür ve daha iyi bir hayat teminatı istemektedirler.

(Falih Rıfkı Atay.)

3) "*Olmak üzere*" söz öbeği de *olarak* ulacı anlamında kullanılır (bkz. n° 402-X):

Yeniçerililer ikinci defa olmak üzere ayaklandılar.

(Ahmet Rasim.)

4) *Genel olarak, kesin olarak...* öbekleri **-likle** biçiminde; yani *genellikle, kesinlikle* yerinde kullanılıyor.

5) *Hükümet olarak, parti olarak...* öbekleri – "tüm, bütün, hep" ayırtılarıyla – son yıllarda sık kullanılmaktadır.

II. **-ken** (iken) yapılı ulaçlar:

Tan yeri ağar*ırken* çıktı yine yolculuk...

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

Avcı, kuşu *uçarken* vurdu; *gelirken, yazarken, okurken...*
Kaş yapayım *derken* göz çıkarır.

(Söylence.)

Evde, sokakta, her yerde işlerimizi görürken, *düşüncelerimizi* anlatırken, *içimiz* dökerken *konuştuğumuz Türkçe, acaba bir gün bizi ifade eden bir yazı kâinatı olacak mı?*

KÜLTÜR HAFTASI I. **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Yapılışı. — a) Daha çok geniş zaman kipinin tekil üçüncü kişisine **-ken** (iken) takılarak yapılır.

b) -miş'li geçmiş zaman, şimdiki zaman kiplerinin III. kişilerine de takılır:

Dönüyorken kıyılar koyu bir laciverde
Sesini dinliyoruz sularda Barbaros'un.

(Kemalettin Kamu.)

Yazmışken göndermekten vazgeçti. Gelecekken bir engeli çıktı.

c) İmek (irmek) ekeylemlerinden türemiş olan *iken (-ken)* ulacı, eylem olmayan sözcüklere de takılır:

Ağaç yaş iken eğilir.

(Atasözü.)

Alaca bir karanlık *sarmadayken* her yeri,
Atlarımız çözüldü, girdik handan içeri.

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

Mağlupken ordu, yaslı dururken bütün vatan
Rüyama girdi her gece bir fatihane zan.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Meydan-ı suhande *yoğiken* sen gibi bir er
Bir şair-i Rum oldu sana şemdi beraber.

TERKİB-İ BENT **(Ziya Paşa XIX.)**

Ankara'da iken, çocukken, beş yaşında iken, hava soğukken...

-ken takısı büyük ses uyumuna aykırıdır; kalın sesli sözcüklerden sonra da ince kalır (bkz. n° 43).

Kullanılışı. — 1) **-ken** (iken), sonuna geldiği sözcüğe durum ve zaman ayırtıları katar (yukarıdaki örneklerde olduğu gibi).

2) **-ken** (iken) yapılı ulaçlar – kişi takıları almadan – kişi adıllarıyla kullanılır:

Ben okurken, siz çocukken, sen okuldayken, biz kırda çiçek toplarken...

III. **-e, -e** yapılı ulaçlar:

Akşamı *duya duya*
Sular yattı uykuya...

(Necip Fazıl Kısakürek.)

Türeyişi. — Eylem tabanlarına -e gelir, yinelenerek kullanılır:

Olmaya ki *ağlaya ağlaya* vücud-u şerifine noksan gele.

HADİKAT-üs-SUADA **(Raufi XVI.)**

Güle güle gidiniz. Araya araya bulduk. Sora sora geliriz...

Yardımcılarla yapılmış bileşiklerde yalnız yardımcı eylemler yinelenir:

... ziyafeti met*hede ede* bitiremez.

HİND **(Falih Rıfkı Atay.)**

Kullanılışı:

a) Durum belirtecidir (bkz. n° 411-IV/b).

b) Özne, nesne, tümleç gibi öğelere önerme kuruyorsa ulaçtır. Yukarıdaki *duya duya* ikilemesinin öznesi *sular*'dır. Nesnesi de *akşamı*.

Bu ulaçlar da önermeleriyle birlikte kendilerinden sonra gelen eylemin durum belirtecidir.

NOT. — Anlamdaş ya da anlamca ilgili tabanlardan da bu çeşit ikiz ulaçlar türer:

Gehi zir-i serde desti geh ayağı kaltuğunda
Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-ü yâre düştü.

(Şeyh Galip XIII.)

Sağı solu *koruya gözete* ve kelimeleri *ölçe tarta* konuşuyorlar.

(Refik Halit Karay.)

Çocuklar *güle oynaya* gidiyorlar. *Evire çevire* dövmek. *Bağıra çağıra, ite kaka* (bkz. n° 411-III/b).

Eski biçimi. — **-i -i** yapılıdır.

Sanur *arayı arayı* bulam ol dürr-ü yektayı.

(Baki XVI.)

Geli geli yurdunun üzerine geldi...

(Dede Korkut.)

393. ARTÇIL ULAÇLAR. — Birkaç çeşittir.

I. -ince yapılı ulaç:

Gölgeler yaklaştı. Bir adım kalınca *onu kıyafetinden tanıdılar.*

(Ömer Seyfettin.)

Sen gelmeyince hatıra bilsen neler gelür.

(Nabi XVII.)

İki gönül bir olunca samanlık seyran olur.

(Atasözü.)

Frenk, canı sıkılınca susar; Türk canı sıkılınca çok söyler.
Bahar gelince çiçekler açar. Okuyunca, görünce, anlayınca...

Türeyişi. — Eylem tabanlarına, uyuma göre değişen **-ince** gelir. -ınca, -unca, -ünce olur. Ünlü ile biten tabanlara gelince kaynaştırma harfi **y** olur: *Söyleyince, anlayınca...*

Kullanılışı. — Bu artçıl ulaç, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin hemen, kendisinin ardı sıra yapıldığını, yapılacağını gösterir; yani kurduğu önerme ile birlikte zaman belirteci olur:

Turgut *gelince* beni görsün.

-ince yapılı ulaçların olumsuzlarına nedenlik ayırtısı siner:

Tanrı *vermeyince* er baymaz.

(Dede Korkut.)

Vermeyince Mabut, Neylesin Sultan Mahmut.

(Atasözü.)

Sizi *görmeyince* pek üzüldü...

NOT. — -ince ulacı, -dikçe ulacı (bkz. n° 396-I) yerinde de kullanılır:

Gemiye binmeyince (binmedikçe) *navlun verilmez.*
Kız, anadan görmeyince (görmedikçe) *öğüt almaz.*

(Atalarsözü.)

Onun sağlıcaklı zamanında, coşunca (coştukça) *yüreğinin içinden gelen bir inanla okuduğu:*

"Canımı canan eğer isterse minnet canıma
"Can nedir ki anı kurban etmeyim cananıma."

Mısralarının, işte canlanmış bir örneği idi bu...

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

"*Bana gelince...*" biçimli deyimler, konu değişimine başlangıç olarak kullanılır.

Uyarı. — **-ince** ve **-dikçe** yapılı ulaçların, oluş zamanları bakımından anlamları pek yakındır; ayırtılarına dikkat edilmelidir (bkz. n° 396-I).

Eski çağlarda:

1) **-geç** yapılıdır:

Peri bîhut bolur adın *eşitgeç*
Tabunu huri *görgeç* tapu kılgay.

(Ruşeni XV.)

Değildim ben sana mail, sen ettin aklımı zail
Bana ta'neyleyen gafil seni *görgeç* utanmaz mı? (görünce)

(Fuzuli XVI.)

Gönlüm açılur zülf-i perişanını *görgeç* (= görünce)
Nutkum tutulur gonce-i handanını *görgeç* (= görünce).

(Fuzuli XVI.)

2) **-ince** anlamına **-icek** yapılı ulaçlar da sık kullanılmıştır:

Köpekleri *göricek* kas kas güldü.

(Dede Korkut.)

Musa geldi laine dedi Hakkın buyruğuna
Secdeyi *işidicek* döndü inkâr eyledi.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Gün doğar başıma ol subh-u saadet *gelicek*
Şeb-i gam ref'olur ol mihr-i melâhat *gelicek.*

(Zati XV-XVI.)

Yâr *olmayıcak* zehr-i sitemdir bana bâde.

(Nef'i XVII.)

Yohsa bir dişleri dür, kameti serv *olmayıcak*
Ne biter sahn-i çimenden, ne çıkar deryadan.

(Nedim XVIII.)

II. **-( )r -mez** yapılı ulaç. — Geniş zaman kiplerinden üçüncü tekil kişilerin olumlu ve olumsuzları art arda kullanılarak daha pekişik bir artçıl ulaç yapılır:

...elini topuza *değdirir değdirmez* kapı açılıvermişti.

(Peyami Safa.)

Zil *çalar çalmaz* sınıfa koştu. *Oturur oturmaz* yazıya başladı.

Bu ulaçtan sonra *çabuk, hemen, birdenbire....*
belirteçlerinden biri gelince eylemin daha çabuk yapıldığı anlatılır:

Otobüs durur durmaz hemen atladık...

Ulaç olan bu ikilemeler eylem çekimine girmez.

394. BAŞLAMA ULAÇLARI:

I. **-eli** yapılı ulaç:

Dediler oğlun gibi hiç bir oğul
Yaradılalı cihan gelmiş degül.

(Mevlit.)

Sen gideli *onların yaşadıkları hayat değil, bir rüya... Yiyorlar, içiyorlar, nefes alıyorlar, yürüyorlar, düşünüyorlar; fakat hep rüyada gibi.*

(Cenap Şehabettin.

İşe başlayalı gece gündüz çalışıyor. Geleli, yardım edeli...

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma göre **-eli** gelir. Ünlü ile biten tabanlarda kaynaştırma harfi **y**'dir: *Söyleyeli...*

Bu ekten **beri, -den beri** de getirilebilir:
Yalnız sonra **-den** takısıyla da kullanılmıştır:

Yine esridi Yunus Taptuk yüzün *görelden*
Meğer anın gönlünden bir cür'a şerbet içti.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Diyar-ı aşka düşelden gariptir gönlüm.

(Sabit XVII-XVIII.)

II. **Başladı başlayalı, gittim gideli, geldik geleli...** biçimleri de bir çeşit başlama ulacıdır; olayın sürüp gittiğini anlatır:

(Boğaziçi'nin) deniz kenarları çoktan dolmuştur; sırtlar ise yolsuzluk, taşıtsızlık yüzünden bildik bileli *boştur.*

(Refik Halit Karay.)

Bu ateş, gönlüne düştü düşeli *adeta hayatının estetiği değişti.*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Kullanılışı. — Başlama ulaçları kendilerinden sonra gelen yüklemlerin başlangıcını belirtmek için kullanılır.

395. BİTİRME ULAÇLARI:

I. **-inceye dek** (kadar) ulacı:

Akşam *oluncaya dek* bekledi. İşlerim *bitinceye kadar* burada kalacağım. *Ölünceye dek...*

Doyunca, tıksırınca, patlayıncaya kadar yiyin.

(Tevfik Fikret.)

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma göre değişen -inceye, -ıncaya, -uncaya, -ünceye dek (kadar) gelerek yapılır.

Kullanılışı. — Bitirme ulacı, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin bitimini göstermeye yarar.

Eski biçimi. — Bitirme ulaçlarında **kadar** yerine – son yıllarda diriltilip kullanılmaya başlanan — **dek, değin** söylenir, yazılırdı:

İşbu ahvalin serencamı malum oluncaya dek sana senin menzilinde olmak münasiptir.

HADİKAT-üs-SÜADA **(Raufi XVI.)**

II. **-ene** kadar (dek) ulacı:

Perde açılana kadar....

YAŞAMAK GÜZEL ŞEY BE KARDEŞİM **(Nazım Hikmet.)**

III. **-esiyle** (kadar, dek) ulacı:

1) *Koyunları memelerinden kan* gelesiye *sağardı.*

(Aziz Nesin.)

Öldüresiye *dövmek...*

2) *İyi süvari, cambaz marifetleri göstermez ama, iki sıçrayıştan birinde de bir daha* kalkmasıya *düşmez.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Öyle görünüyor ki kızıl pençeli hortlağı tekrar tekmelerle mezarına göndermek ve onu iyice, bir daha sırtlan dişlerini ve kanlı pençesini göstermemesiye *gömmek lazımdır.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Türeyişi:

1) Eylem tabanlarına **-esiye** gelmiştir.

2) Eylem tabanlarına **-memesiye** biçiminde de gelir. Bu bileşik ek, yan önermeyi olumsuz kılar.

Kullanılışı. — (-meyecek biçimde, meyecek kadar...) anlamlarıyla kendinden sonra gelen yüklemlere durum ya da bitirim belirtici olur.

396. ZAMAN ULAÇLARI:

I. **-dikçe** yapılı ulaç:

Estikçe bâd-ı subh perişansın ey gönül.

(Nedim XVIII.)

Ağlarım hatıra *geldikçe* gülüştüklerimiz.

(Mahir XVIII.)

Dedem koynunda *yattıkça* benimsin ey güzel toprak.

(Süleyman Nazif.)

Hakkın yüzü *güldükçe* gülümser beşeriyet.

(Tevfik Fikret.)

Bir kayalıktan dökülen, *döküldükçe* köpüren beyaz bir şelale...

AŞK-I MEMNU **(Halit Ziya Uşaklıgil.**

Güldükçe güller açılır, *ağladıkça* inciler saçılır.

(Söylence.)

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma ve benzeşmeye göre değişen -dikçe, -dıkça, -dukça, -dükçe, -tikçe, -tıkça, -tukça, -tükçe gelir.

Kullanılışı. — **-dikçe** ulacı, kendisinden sonra gelen yüklemin hangi vakitlerde yapıldığını belirtmeye yarar; ulaç ne kadar yapılırsa, sonraki yüklem de o kadar yinelenir, sürer; yani ulaçla sonraki yüklem birlikte yapılır.

Yinelenen eylem tabanlarından birincisine gelir; ikincisine süre ayırtılı aşırılık, abartı anlamı katar:

Sürüdeki koyunlar azaldıkça azalıyordu.

(Aziz Nesin.)

Çocuklar azdıkça azmışlar. Söyledikçe söylediler. Yedikçe yiyeceğim geliyordu.

Olumsuzlarında biraz koşul ayırtısı sezilir, sonraki önermenin yüklemi de olunsuz olur:

Biz medeniyet kavgamızı bitirmedikçe, *Şark'tan kopup* ayrılmadıkça, *eski gelenek ve görenek zencirlerini* atmadıkça *kurtulamayız.*

(Falih Rıfkı Atay.)

"*Oldukça*" sözcüğü türeyiş anlamından, yani ulaçlık görevinden sıyrılarak "yeterince, bir *hayli*" anlamında belirteç olmuştur:

Oldukça zengin bir kimse. Oldukça bakımlı bir bahçe...

"*Gittikçe*" sözcüğünün ulaçlık görevinden sıyrılarak tümcesindeki eylemin zamanla artıp eksildiğini, yavaşlayıp hızlandığını anlatan belirteç olduğu görülür:

Fırtına gittikçe *artıyordu. Her şey* gittikçe *ucuzlayacakmış...*

Eski biçimi. — Eski çağlarda **-dikçe** yerine **-diğince** de kullanılmıştır:

Elinden *geldiğince* râz-ı aşkın dil nihan etti
Akup cuy-u sirişk ol sırrı hayfa kim iyan etti.

(Baki XVI.)

Sarsıldığınca zelzele-i hamleden zemin...

(Nef'i XVII.)

Ya ver bana mihnetimde takat
Ya takatım *olduğunca* mihnet.

Fuzuli XVI.)

Örneklerin kimilerinde **-diği kadar** ayırtısı daha belirgincedir. Bu anlamıyla bugün de kullanılmaya pek elverişlidir:

...*kendini elinden* geldiğince, *dilinin* döndüğünce *aşağılamış*...

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

-diğince yapılı ulaçların kişilere göre çekimlendiği de olur:

Dil ise gitti kesilmez heva-yı aşkından
Nasihat *eylediğimce* beter melamet olur.

(Nef'i XVII.)

-diğince yapılı ulaçların çoğunda nicelik (miktar) ayırtısı bulunduğu da gözden kaçmamalıdır.

II. **-diği** yapılı ortaç, **-de** ekiyle zaman ulacı olur (bkz. n° 388-IX):

Biz baktığımızda, *ot bürümüş hendeğin güneşinde ısınan bir tavusun renkleri pırıldayarak yanıyordu.*

HİND **(Falih Rıfkı Atay.)**

Siz geldiğinizde *söylersiniz*; *yahut Orhan* geldiğinde *anlatır*...

III. **-diği** ve **-eceği** yapılı ortaçlar "*vakit, zaman, gün, yıl*..." sözcükleriyle öbekleşince zaman ulacı olur (bkz. n° 388-IX).

Okula yazıldığım gün Orhan'la tanışmıştım. Kitaplarınızı trene bineceğiniz zaman veririm.

-diği sırada öbeği de **-ken** yapılı ulaç yerinde kullanılır (bkz. n° 392-II):

Tan yeri ağardığı sırada (ağarırken) yola çıktık.

IV. **-meden** (evvel, önce) yapılı ulaç:

Üstümüzde çayır çemen
Bitmeden bir dem sürelim
Gözümüze kara toprak
Girmeden bir dem sürelim.

(Karacaoğlan.)

Ben gelmeden *işe başlamayınız, dedi ve bir daha ağzını* açmadan, *kimseye* bakmadan *çıkıp gitti.* O, gelmeden *biz işi bitirmiştik.*

-meden eki "-meksizin, -meyerek" anlamında da kullanılır:

Niçin bana bakmadan *cevap veriyorsunuz?*

MAVİ ve SİYAH **(Halit Ziya Uşaklıgil.)**

Türeyişi. — Eylem tabanlarına olumsuzluk eki **-me** ile **-den** gelir. **-meden önce -meden evvel** biçimleri de vardır.

Vurgusu. — a) Olumsuzluk eki olan **-me,** vurguyu çekmediği için vurgu kendinden önceki hecede kalır (bkz. n° 69 /5-a).

b) **-me,** eylemlik eki ise vurgu, sözcüğün sonunda bulunur:

Daha okumadan gözleri yoruluyormuş;
Çok okumadan gözleri yoruluyormuş...

NOT. — **-meden önce, evvel** öbekleri de bu anlamda kullanılır.

Kullanılış. — **-meden** ulacı, kendisinden sonra gelen yüklemin:

a) Yapılma zamanını belirtmeye:

b) Ne durumda, nasıl yapıldığını, yapılacağını bildirmeye yarar.

Eski biçimi. — Eski yazınımızda bu ek **-medin**'dir:

Gelmedin dedin benimçün kem deyü
Doğmadın dedin asi âdem deyü.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

İlete rehgüzar-ı şaha beni
Ölmedin şad ede bu can ü teni.

ŞAH ü GEDA **(Taşlıcalı Yahya XVI.)**

V. **-dikten sonra** yapılı ulaç: — Bu, -meden yapılı ulacın olumlusu ve karşıtıdır:

Kardeşim iyileştikten sonra okula gelecek.
Ben gelmeden işe başlamayınız. Geldikten sonra yaparız.

397. NEDENLİK ULACI:

-diği, -eceği (için, -den, -den dolay...):

Orhan, üstün başarı gösterdiği için *(gösterdiğinden, gösterildiğinden dolayı) ödül kazandı.*

Yarın *gelemeyeceğimiz için...*

Gelemediğimden (ötürü, dolayı) üzgünüm...

Türeyişi. — Belirtme ortaçlarının sonuna **için, -den, -den dolayı...** gibi nedenlik bildiren ilgeçler, takılar... gelir.

Kullanılışı. — Kendisinden sonra gelen yüklemin yapılışındaki nedeni belirtmeye yarar (bkz. n° 134).

398. ÖLÇÜMLEME ULAÇLARI:

1) **-diği gibi, -diği kadar; -eceği kadar:**

Her parti, iç meselelerde olduğu gibi *dış meselelerde de kendi görüşünü savunur.*

(Falih Rıfkı Atay.)

...istediğiniz kadar alabilirsiniz.
...sevincinden bayılacak gibi oldu.

Belirtme ortaçlarına **gibi, kadar, denli** benzetme ilgeçleri katılınca kurdukları önermelerle birlikte sonraki yüklemin ölçümleme belirteci olurlar.

2) Mişli geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman kipleri: **gibi, kadar** ilgeçleriyle öbekleşince ölçümleme ulacı olur. **Gibi** ilgeciyle öbekleşenlerde benzerlik ayırtısı daha canlı oluyor (bkz. n° 441-I, II):

— *Buyurunuz, bir kahvemizi içersiniz.*
— *Sağ olunuz.* İçmiş kadar *memnun oldum.*
İstediklerini vermemişiz gibi *dargınlık çıkarıyor.*
At, etrafı dinliyor gibi *kulaklarını dikti.*
İleri atılacak gibi *gerilemeye başladı.*
Bir tehlike sezer gibi *olmuştu.*

(Ahmet Rasim.)

399. **-di mi** YAPILI ULAÇ:

Sarıyer denildi mi sular hatıra gelir.

Derler ki esaret denilen halka cihanda
Bir *geçti mi* hür boyna asırlar kıramazmış;
Bir secde eden bir daha baş kaldıramazmış.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

...Bunun dışına çıkamazsınız. Çıkmak istediniz *ve* çıktınız mı... *gülünç olursunuz.*

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Elimizi bu gördüğünüz şeye süremeyiz. Sürdük mü *hemen kaybolur.*

PERİLİ KÖŞK (Ömer Seyfettin.)

Van gölüne, Ahlat'a vardınız mı *kümbet kümbet üstüne. İşte Selçuklu* dendi mi. *bir de kümbetler düşer benim aklıma.*

BALIM KIZ DALIM OĞUL (Ceyhun Atuf Kansu.)

Kullanılışı. — Soru anlamından az çok sıyrılır ve kendisinden sonra gelen yüklemi (her halde, muhakkak, kesin olarak, hemen, artık... anlamlarından birini katarak) pekiştirir (bkz. n° 373-XV). Bu durumlarda soru imi "?" kullanılmaz.

400. DİYE ULACI. — "Diyerek" e yakm anlamda kullanılan bu ulaç, bağımsız sözleri tümce içine almaya, tümceye bağlamaya yarar:

Birkaç kalın ses: "ferma, ferma!" diye bağırdı.

BİR SERENCAM (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Türkiye aydınlar âlemi acaba bugünkü kadar idealsiz kalmış mıdır, diye kendimize soruyoruz.

(Falih Rıfkı Atay.)

İnsan ikide bir:

— Ey zekâ ve kültür biraz ahlak ve ey ahlak biraz zekâ ve kültür, diye kubbeleri çınlatası geliyor.

(Falih Rıfkı Atay.)

Yavrum, diye bağrımıza bastığımızın yaptıklarına bakınız. Bana ipek diye neler satmış...

Sebep ve sonuç ayırtısıyla da önermeleri bağlar:
Erken uyursunuz diye rahatsız etmekten çekindim...

Eski biçimi:

1) Orhun yazıtlarında "*diyim, tiyin*"dir:

Türk yurdu yok bolmazın (olmasın) *tiyin, budun bolsun* (olsun) *tiyin...*

2) Daha yakın çağlarda "*deyü, deyi* kullanılmıştır:

Şol cennetin ırmakları akar Allah deyü deyü.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Gidip İstanbul dan ferman getirdim.
Herkesin sevdiği verilsin *deyi.*

(Karacaoğlan.)

401. **-en -ene** ULACI:

Bir büyük hapishanenin duvarı yıkılmış da içinden boşanan boşanana *gibiydi.*

Düşünen düşünene! *Gazetedeki odamızda bakışlarımızın birbirine dokunmasından korkuyoruz.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Alanda bağıran bağırana, koşan koşana...

Türeyişi. — **-en** yapılı ortaç (bkz. n° 225, 381) yinelenirken sonuna **-e** eki gelir: *Konuşan konuşana, alan alana...*

Kullanılışı. — Eylemin, birçoklarınca birlikte ve aralıksız yapıldığını anlatmaya yarar. Daha çok da ekeylemi ya da yardımcı eylemi düşmüş bir yüklem olur.

402. ADEYLEMLERDEN YAPILAN ULAÇLAR (bkz. n° 390/2). Adeylemler de türlü ekler ve takılarla bağeylem olur. Birkaçı:

I. "**-e kadar** alarak adeylemler bitirme ulacı olur:
Okulların *açılmasına kadar* (dek, değin) burada kalacağım.

II. Adeylemler "-den önce (evvel), -den sonra ile zaman ulacı olur:
Bu işi onun *gelmesinden önce*, yahut *gitmesinden sonra* yaparız...

III. Adeylemler "için, -den dolayı... ile de nedenlik ulacı anlamında bağeylem olur:

Derslerine *çalışması için* öğütler verdim. Bunları *dinlememesi yüzünden* sınıfta kaldı.

Yapılışları. — Adeylemler, önce iyelik (ad takımlarında tümlenen) takısı aldıktan sonra yukarıdaki takılarla, ilgeçlerle, belirteçlerle öbekleşirler: *Açılması-na değin, gelme-si-nden önce, dinlemeyişi yüzünden, görüşmemiz için...*

IV. Adeylemler yalın durumda da **için** ilgeciyle nedenlik ulacı olur:
Yeni harflere dair ilk defa fikirlerimizi söylemek için *Dolmabahçe sarayına çağrılanlar içinde O'nu ta yakından görmeğe gelenlerden biri de bendim.*

(Ahmet Haşim.)

Bana artık izin ver, bir yaşlı şaman gibi,
Bu arık topraklarda dolaşmaya gideyim;
Sazımı terk edeyim, sözümü terk edeyim
Ondan dil *almak için*, ona dil *vermek için*
Rabbe erenler gibi köylüye *ermek için.*

(Behçet Kemal Çağlar.)

V. **-mektense.** — Eylemlikler, **-den** durum takısını aldıktan sonra "ise, -se" ekeylemiyle birleşince ulaç görevine geçmektedir. Bu birleşmede eki kuran **-mek, -ten, -se** parçalarından her üçü de anlamlarından sıyrılmıştır. Ulacın kurduğu yan önerme, sonraki önermeye aykırılığı yeğleme ayırtısı katar:

Züğürt olup düşünmektense *uyuz olup kaşınmak daha hayırlıdır.*

(Atasözü.)

Bu havada sokağa çıkmaktansa *evde kalıp aç oturmaya razıyım.*

VI. Eylemlikler **-sizin** ekiyle meden yapılı bağeylem gibi olumsuzluk anlamıyla durum ulacı olur (bkz. n° 396-IV):

(Ali Süavi) *durmaksızın* ve *yılmaksızın* hakikat bildiği şeyleri öğretmek için çırpınıp durdu.

(Falih Rıfkı Atay.)

Suya sabuna *dokunmaksızın* yaşamak...

VII. **-meksiz** biçiminde de kullanılmıştır:

İlim okumaksız ve eğitimsiz hasıl olmaz.

(Kelile ve dimne XIV.)

VIII. Eylemlikler **-le** (ile) ilgeciyle öbekleşerek – türlü anlam ilgileriyle durum ve neden belirteci niteliğinde birer ulaç gibi kullanılmaktadır:

Yere düşmekle cevher sakıt olmaz kadr ü kıymetten

(Namık Kemal.)

İşler, durmakla değil; çalışmakla başarılır. Yollar yürümekle aşınmaz.

IX. -le ilgeçiyle uzamış eylemlikler, **birlikte** (beraber) sözcüğüyle öbekleşince bir ulaç niteliğine girer ve temel önermenin durum belirteci olur.

X. Eylemlikler "üzere ilgeciyle öbekleşerek nedenlik ulacı anlamında bağeylem olur:

Bu kitabı okumak üzere almıştım.
Size vermek üzere aldığım parayı...

"*Üzere*"li eylemlikler yaklaşma ayırtısı da sezdirirler:

...ümitsizliğe dönmek üzere. *Neden susar bu Anadolu? Neden bir kelimesi duyulmaz bu Mustafa Kemal'in? Hilali Ahmer'e gidiyoruz.*

(Falih Rıfkı Atay.)

...tan yeri ağarmak üzere idi. Uçak kalkmak üzeredir...

403. ORTAÇLARDAN YAPILAN ULAÇLAR:

I. Belirtme ortaçları (bkz. n° 388) **-e** durum takısıyla çekimlenince ölçümleme, üstün bulma anlamlı ulaç olur:

Geldiğinize sevindim. Bu işi başaracağınıza inanıyorum...

Kimi kullanışlarda sonraki önermeye "karşılık, üstün sayma" ayırtısı katar:

Boş oturacağıma gidip çalışmalıyım.
Ağzını açacağına gözünü açsan a!

II. **-eceği yerde** öbeği de ölçümleme ve üstün sayma anlamlı ulaç oluyor:

Boş gezeceği yerde oturup çalışsın.

III. **-ende** yapılı ulaçlar da -diği vakit, ya da -dikçe, -ince ulaçları yerinde kullanılırdı. Bugün de bölge ağızlarında kullanılmaktadır;

Karangu akşam *olanda* vaf vaf üren
Acı ayran *tökülende* çap çap içen.

(Dede Korkut.)

Bir yiğit silkinip ata *binende*
Derelerde boz kurtlara ün olur.

(Köroğlu.)

Yapılışı. — **-en**'li ortaç **-de** takısı alır.

404. **-cesine** ULACI. - Bu ek:

a) Ad soylu sözcüklere gelince, tümcesinin eylemini niteleyen bir belirteç olur (bkz. n° 419).

b) -mişli geçmiş, şimkidi zaman, gelecek zaman ve geniş zaman kiplerinin 3. tekil kişilerine gelerek yine belirteç görevli bir ulaç olur:

Bir armağan *kazanmışcasına* sevindi.
Ağlarcasına yalvarıyordu.

405. EYLEMSİLERDE ÇATI. — Bütün eylemsiler türedikleri tabanlara göre olumlu, olumsuz durumlarda bulunur; geçişli, geçişsiz; etken, edilgen, dönüşlü, işteş olur; yani eylemler gibi her çatıya girer (bkz. n° 331 vb.).

BELİRTEÇLER

406. BELİRTEÇ:

..... Sizin ecdad-ı pakiniz
Cidden birer hazane-i himmetti; *en* metin,
En zinde bir meram ile asrın ve *şüphesiz*
Dünyanın *en* bahadırı onlardı; fahredin...
Mağrur olun... Fakat vatan, ikmal-i şan için
Evladının kemalini ister. O, *mutlaka*
İster ki siz de himmet edin, siz de yükselin,
Yükselmek isteyenlere pervaz için feza
Daim küşadedir...

Tevfik Fikret.)

Dün bezminizin bir ezelî neş'esi vardı.
Saz sesleri *ta fecre kadar* körfezi sardı.
Vaktaki sular şarkılar inlerken ağardı.
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

İtalik harflerle dizilen sözcüklerden:

"*En*" sözcüğü, sırasıyla "*metin, zinde, bahadır*" sıfatlarını berkitiyor (bkz. n° 430).

"*Şüphesiz, mutlaka, daim*" sözcükleri de kendilerinden sonra gelen "*onlardı, ister, küşadedir*" eylemleriyle eylem görevlileri berkitmektedir.

İkinci parçadaki "*dün* sözcüğü de "*vardı*" eylemindeki geçmiş zamanın sonsuzluğundan bir gününü ayırarak gösteriyor, yani zamanı kısıyor. "*Ta fecre kadar, vaktaki*" söz öbekleri de kendilerinden sonra gelen "*sardı, ağardı*" eylemlerinin ne zamana kadar sürdüğünü belirtiyor. Bu da bir türlü kısmadır.

Sıfatların, eylemlerin ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını berkiten ya da kısıp sınırlayan sözcüklere BELİRTEÇ **denir.**

Belirteçler görevleri bakımından altı çeşittir:

1) Zaman belirteçleri (bkz. n° 407);
2) Yer, yön belirteçleri (bkz. n° 408);

3) Durum belirteçleri (bkz. n° 410);
4) Azlık-çokluk belirteçleri (bkz. n° 427 vb.).
5) Soru belirteçleri (bkz. n° 437);
6) Koşul belirteci (bkz. n° 424).

407. ZAMAN BELİRTEÇLERİ ve kullanılışları. – "Zaman" kavramı üzerinde durmadan konuya girilemez.

Zaman, başlangıcı ve sonu olmayan; hatta başlangıç ve son düşünülemeyen bir akıştır. Türkçe Sözlük'te zaman, şöyle tanımlanmıştır: "*Olayların ardışıklığını görerek aklımızda yarattığımız ve olayların bundan sonra da içinde olup biteceğini düşündüğümüz, başı ve sonu olmayan soyut kavram.*

Bu başsız ve sonsuz soyut akış içinde olup biten işlerin, eylemlerin anlatılışı bakımından – daha kısaca: dil bakımından – zamanı kişioğlu üçe ayırmıştır:

1) Geçmiş zaman,
2) Şimdiki zaman,
3) Gelecek zaman.

Bu ayrımları gerektiren ve belirten kavramlar şunlardır:

1) İş, yani eylem;
2) İşin anlatılması.

Bu iki kavramın birbirinden önce ya da sonra oluşlarına göre üç zaman şöyle karşılaştırılır (bkz. n° 279):

1) İş önce, anlatış sonra = **Geçmiş zaman**;
2) Anlatış önce, iş sonra = **Gelecek zaman**;
3) İşle anlatış birlikte = **Şimdiki zaman.**

Dil bakımından zamanın üçe ayrılması da ondaki sonsuzluğu kavranacak kerteye getirmiyor.

Yer sarsıldı, tümcesindeki zaman şöyle düşünülebilir:

Sarsılma eylemi anlatıştan öncedir; yani geçmiş zamanda. Sonu belli: söylendiği an; fakat başlangıcı!...

Anlatıştan az önce için de "*sarsıldı*" denir, yüzlerce, binlerce yıl öncesi için de... İşte bu sınırsız geçmişte bir olayın zamanını belirtmek için eyleme sınırlayıcı sözcükler katmak gerekir:

Şimdi sarsıldı, biraz önce sarsıldı, akşam sarsıldı. dün sarsıldı; on yıl önce, bin yıl önce sarsılmış...

Yağmur yağacak, tümcesindeki eylemin zamanı da böyledir. Gelecek zamanın sonsuzluğu için de belirtici sözcüklerden yararlanmak gerek:

Şimdi yağacak, az sonra yağacak, bugün yağacak, yarın yağacak, bir yıl, beş yıl, bin yıl... sonra yağacak...

Öbür eylemler de böyledir. Görülüyor ki bu belirteçlerin görevleri, eylemlerin sonsuz zamanlarını sınırlamaktır. Her birinin kullanıldığı yeri görelim:

a) **Dün:** Geçmiş zamanlı eylemleri ve eylemsileri – bir gün önce yapıldıklarını göstermekle – sınırlar:

Dün gördüm. Dün gelmiş. Dün okuyacaktık. Dün aldığı kitabı satacak.

b) **Yarın**: Geçmiş zamanlı olmayan bütün eylemlerle eylemsileri – bir gün sonra yapılacaklarını belirtmekle – sınırlar:

Yarın gelecek, yarın gider, gitmeli, giderse, gidiniz, gideyim.

c) **Bugün:** Bütün kiplerin ve eylemsilerin, içinde bulunduğumuz yirmi dört saatte yapıldığını ya da yapılacağını belirtmeye yarar:

Bugün geldi, gelmişler, çalışıyoruz, okuyacağım, söylersin, görmeliyim, anlatalım, gitse, çalışırız, gülüyordu, gülecekmiş...

Bugün çalışan yarın rahat eder. Bugün kazandığımızı yarın harcarız...

Yazılışı. — Anlam ayırtısıyla iki türlü yazılır:

1) **Bugün:** İçinde bulunduğumuz gün:

Bugün hava güzeldir. Bugün git, yarın gel...

2) **Bu gün:** Bir sıfat takımıdır. Birinci sözcük ikincisini belirtiyor. Bunları ayırt etmek kolaydır: "bu" sözcüğünün yerinde "o, şu" im sıfatlarından birisi kullanılabilirse ayrı yazılır:

Yeryüzü çok acı günler geçirdi. Tarih bu günleri, bu günlerin acılarını kim bilir nasıl yazacak?..

ç) **Şimdi:** Zamanı en çok kısan belirteçtir. Eylemlerin, anlatışa en yakın zamanda yapıldıklarını ya da yapılacaklarını belirtmek için kullanılır:

Şimdi geldi, şimdi gidecek, şimdi yazar, şimdi yatıyor, şimdi çalışan, şimdi anlattığım...

Artık ayırt ediyorum
Fabrikayı mezarlıktan
Meydan şimdi meydan oldu
Yollar şimdi yola benzer.

(Cahit Sıtkı Tarancı.)

d) **Şimdicik:** Küçültme ekiyle yakınlık anlamı biraz daha belirgin olmuştur:

Şimdicik oturur yazarım. Şimdicik kalkar gideriz. Şimdicik söylediniz...

e) **Şimdilik:** Eyleme *(yapıldığı, yapılacağı sıralarda)* ayırtısını katar. Bu da bir sınırlamadır:

Şimdilik kendimi unutturmaya çalışıyor, hemen hiç sokağa çıkmıyorum.

ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin.)

f) **Hemen:** Zamanı kısışta *şimdi* ile görevdeş gibidir; eyleme *(hiç vakit geçirmeden...)* ayırtısını katar:

Onları duyunca hemen yola çıktı. Hemen gideceğim. Hemen başlamalıyız. Gider, hemen dönersiniz. Hemen anlatınız...

Hemen hemen biçiminde yinelenince "az çok" ayırtılı yaklaşma belirteci olur:

...hemen hemen size benzer.
— İşlerinizi bitirdiniz mi?
— *Hemen hemen.*

Bu "aşağı yukarı" ayırtılı yaklaştırma görevi, tek kullanışlarda da görülür:

Hemen gün aşırı giderim. Hemen her saat uğradım, hemen hepinizi tanır.

g) **Hemen şimdi** öbeği, yukarıdaki belirteçlerden daha kısıcıdır.
Uçak *hemen şimdi* kalkacak. Orhan *hemen şimdi* gidiyor. *Hemen şimdi* geldim. *Hemen şimdi* söyleyiniz:

ğ) **Demin, demincek:** Eylemin az önce yapıldığını bildirmeye yarar:
Çok sigara içiyorsun. Daha *demincek* söndürmüştün.
Demin söyledim. Orhan *demin* buralardaydı.

(Refik Halit Karay.)

h) **Çabuk, çabucak, çarçabuk, derhal**... sözcükleri de eylemin zamanını tezlik ayırtısıyla – kısıp berkitmeye yarar:

O, eve gelince her şey çarçabuk *eski tas, eski hamam olacaktı.*

(Reşat Nuri Güntekin.)

Niyetim derhal *Abant'a gitmek, dört beş gün kalmak...*

(Refik Halit Karay.)

ı) **Ansızın, apansız**... sözcükleri, eylemin birdenbire yapıldığını göstermeye yarar:

Mucip ne hakarete *apansız*
Tarihi yazan benim, yapan siz.

EŞBER (Abdülhak Hâmit.)

i) **Biraz** sözcüğü "sonra, önce..." belirteçleriyle öbekleşerek eylemlerdeki ve eylemsilerdeki zaman anlamını – azlık ayırtısıyla – kısıp berkitir. Öbekleşmeden de zamanı kıstığı olur:

Biraz sonra gel. Biraz önce gitti. Biraz bekleyiniz. Biraz oturacağım...

j) **Sonra:** Eylemin, belirtilmeyen bir gelecekte yapılacağını, ya da düşünüldüğünü anlatmak için kullanılır:

Sonra söylerim. Sonra anlaşırız. Biz gidiyoruz; o, sonra gelecek.

Sonra ile zaman adları öbekleşince belirtisizlik ayırtısı kalkıyor.

Bir hafta sonra Ankara'ya gideceğim. Bu fidanlar *üç yıl sonra* meyve verecek. *Bir saat sonra* düşünürüz...

k) **Önce, önceleri, ilkönce**... sözcükleri, eylemin belirtisiz bir geçmişte yapıldığını, ya da düşünüldüğünü göstermeye yarar:

Önce *söyledi, sonra vazgeçti.* İlkönce *bu işi yapalım...*
Bir hafta önce yazdım...

-den takılı sözcüklerden sonra gelince öbekleşmiş bir ilgeç oluyor (bkz. n° 451-V/2).

Eski biçimi **öğdün** dür:

Ol menden öğdün bardı =
O benden önce gitti.

(DLT. c. I. s. 40.)

İlkönce bileşik sözcüğü "hemen, derhal" gibi zamanı kısarken anlatıma "her şeyden önce" ayırtısını da katar.

l) **-leyin** ekiyle türemiş sözcükler eylemin zamanını gösterir:

Sabahleyin yola çıkacağım. *Akşamleyin* Orhan'ı gördüm...

Türeyişi. — -leyin eki, büyük ünlü uyumuna aykırı olan birkaç ekten ve takıdan biridir (bkz. n° 43).

Eski biçimi. — Eski yazında bu ekin de büyük ünlü uyumuna aykırı olmadığı ve sözcüklerin son hecelerine uyarak kalınlaştığı görülür;

-leyin eki, zaman sözcüklerinden başkalarına da gelerek "gibi, -ce, -cesine" anlamlı durum belirteci türetmeye yaramıştır:

Akar *sulayın* çağlarım, dertli çiğerim dağlarım.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Uğrulayın can aldığın duymaz idim.

(Dede Korkut.)

Taştı yaşım *denizleyin* sahili vü kenarı yok.

(Ahmet Paşa XV.)

m) "Gibi" anlamında **-cileyin** de kullanılmıştır. kullanılıyor:

Bencileyin gören kişi....

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Diplomatların meğer ne rasathaneleri, ne dürbünleri, ne antenleri varmış. Dünya havadislerini bencileyin *gazetelerden, radyolardan öğrenirlermiş.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

n) **-in** yapılı belirteçler. – Birkaç sözcük **-leyin** yerine **-in** eki alır (bkz. 223):

Karınca eğlenir: – Beyim,
..... ne var?
Yazın çalan *kışın* oynar.

(Tevfik Fikret.)

...içinde gündüzün *kandil yanan dar, uzun, tek pencereli oda...*

SON ARZU **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Kışın *havalar soğur. Ekinler* yazın *biçilir.* Öğleyin *işten dönüyordum.* Güzün *yapraklar sararır.* İlkin *size rastladım...*

NOT. — Son yıllarda kullanılan *örneğin = örnek olarak* sözcüğü *ilkin = ilk* olarak biçiminde türemiştir.

Bu ekle, bu anlamda türemiş belirteçlerin XIV. XV. yüzyıllarda kullanıldığı görülüyor:

Kon kim açın *ve* susuzun *anda kırılsınlar.*

(Kısas-ı Enbiya XIV.)

Bir gün kaplan arslan katına halvetin *varmış idi.*

(Kelile ve Dimne XIV.)

Elimden gafilin *çıktı nideyim.*

(Destan-ı Ahmet Harami XIV.)

Ve eğer yüklü olursa genezin *doğura.*
Genezin = kolaylıkla.

(XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Kitabı.)

o) **Sabah, akşam, gece, gündüz, hafta, ay, yaz, kış, bıldır** (geçen yıl)... gibi zaman adları da tek ya da öbekleşmiş olarak belirteç görevinde bulunurlar:

Sabah hava açıktı. *Bu gece* ay tutulacak. *Bu yıl* ekinler iyi imiş.
Sabah akşam işe geliyor. *Gece gündüz* çalışıyor...
Okullar *bu hafta* açılacak. *Geçen kış* görüşmüştük.

ö) **Erken, geç**... sözcükleri de zaman belirtmek için kullanılır:
Erken gel, *geç* kalma. *Geç* yatıp *erken* kalkan rahatsız olur...

p) **Er geç** deyimi de "nasıl olsa bir gün" anlamıyla zaman belirteci görevinde kullanılır:

Kadını er geç *hastaneden taburcu edecekler.*

r) **Henüz, hâlâ, daha** (Henüz ve hâlâ anlamında) sözcükleri, eylemin konuşulan ana dek sürdüğünü bildiren birer zaman belirtecidir:

Henüz *geldim*; *derslerimi yapacağım.* Daha *bitiremediniz mi?*
— *Orhan nerede?* — *Uyuyor*, daha *kalkmadı.*
Yaza daha *çok var...*

Hâlâ doludur bahçeler en tatlı sesinle.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Not.— *Henüz* belirteci:

a) Olumlu tümcelere "az önce; hemen şimdi" anlamını katar:

Henüz uyandım; *daha giyinmedim...*

b) Olumsuz tümcelerde eylemin - umulduğu, beklendiği halde - daha olmadığını anlatır:

Güz geldi; *ama yağmurlar henüz başlamadı.*

s) **-den** takısı almış sözcüklerin **beri, sonra, önce** ile öbekleşmesinden doğan belirteçler eylemlerin başlangıçlarını göstermek için kullanılır:

Akşamdan beri bekliyordum. *Dün geceden beri* başlayan kar hâlâ kesilmedi. İstanbul *beş yüz yıldan beri* Türk elindedir. *Çoktan beri* uğramadınız. *Öteden beri* tanışırız. *Dün akşamdan sonra* görüşemedik. *Sizden önce* onu gördüm...

1908'den beri *iktidarlar*, *muhalefeti kötülemekten başka bir şey düşünmediler.*

DÜNYA - 10.IV. 1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

ş) **-e** takısı almış sözcüklerin **kadar** sözcüğüyle öbekleşmesinden doğan belirteçler eylemin bitimini göstermek için kullanılır (bkz. n° 428):

1) *Akşama kadar* bekledik. *Gece yarılarına kadar* çalışır. *Bugüne kadar* uğraştım.

2) *Eve kadar* gitmiş. *Ankara'ya kadar* gitmek zorunda kaldı. *Buraya kadar...*

-e kadar'la öbekleşen yer anlamlı sözcükler de eylemin nerede bittiğini gösterirler.

Eski biçimi. — Yakın çağlarda bile "-e kadar" yerine:

1) "-e dek, -e değin" kullanılırdı (bkz. n° 425-eski):

Eder iran-zemini ta *hudud-u Belh'a dek* teshir
Eğer bir kerre ruhsat verse tiğ-i tiz-i uryana.

(Nedim XVIII.)

Bister-i gamda gözüm giceler uyku görmez.
Ederim *subha değin* naleleri döne döne.

(Baki XVI.)

Kimsenin çırası *tana dek* yanmaz.

(Ülfeti XIX. - XX.)

Türk olan nimetşinas olmak gerek
Var yeri gitsem mezar-ı *Türk'e dek.*

(Muallim Naci XIX.)

-e dek, -e değin'li öbekleşmiş belirteçler, son yıllarda da sık sık kullanılmaktadır.

2) Bölge ağızlarında ve eski yazımda "-e kadar" yerine "-ecek, -acak" görülür:

Vazifesini *dibinecek* görmüştür.

METRES **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Şimdiyecek, burayacak...

t) **-de** takısı almış zamanla ilgili sözcükler, **bir**'le öbekleşince eylemin belirtilice zamanlarda yinelendiğini göstermeye yarar:

Haftada bir sinemaya gidermiş. *Yılda bir* uğramak...

İkide bir, arada bir deyimleri de bu anlamda belirteç olur.

u) Zamanla ilgili sözcüklerden kimileri çoğullandıktan sonra iyelik takısı **-i**'yi alarak yineleme ayırtılı belirteç olur:

Akşamları *hava serinliyor*, geceleri *soğuk oluyor*... Sabahları *işe gider.*
Önceleri *yemeğe gelirdi*, sonraları *gelmez oldu.*

ü) *Bir zamanlar, bir vakitler, her vakit, her zaman...*

söz öbekleri de eylemlerin, belirtili olmayan zamanlarda yapıldıklarını, yinelendiklerini göstermeye yarayan belirteç görevli deyimlerdir.

YER, YÖN BELİRTEÇLERİ
ve
Kullanılışları

408. YER, YÖN BELİRTEÇLERİ:

Geri dönmeyelim. *Dışarı* çıkınız. *İçeri* giriniz. Yiğit Mehmetçikler *ileri* atıldı. *Uzak* durmayınız.
Yukarı tükürse bıyığı, *aşağı* tükürse sakalı.

(Söylence.)

Temaşa çün *beri* gel kim göresin
Nite gözüm yaşı ırmağ u çaydır.

(Sultan Velet XIII-XIV.)

İtalik harflerle dizilmiş sözcükler, eylemlerin yerlerini, yönlerini gösteriyor. Bunlara ve benzerlerine **yer, yön belirteçleri** denmesi de bu görevlerinden ötürüdür.

NOT. — Yer ve yön anlamlı sözcüklerin sonlarında çoklukla **-re, -ra**; **-eri, -arı** parçalarının bulunduğunu görerek bunlara – sözcüklerin birçoğu yalınç görünüşlü olsalar da – birer yapım eki saymak gerekiyor (bkz. n° 266):

Sonra, taşra, içre, üzere, üzre...
Dışarı, içeri, yukarı, doğru, eğri, ayrı, ileri, geri (bkz. n° 233-XIV.)...

Kullanılışları:

1) *Geri* düşünce, *aşağı* mahalle, *yukarı* kat...

Takımlarında, bu sözcükler, adları niteledikleri için sıfattır.

2) Aşağıdaki tümcelerde ise eylemlerin yerlerini, yönlerini belirttikleri için belirteçtir.

Geri dönelim. Aşağı bakınız. Yukarı çıktılar. İçeri geliniz...
Geriye dön. Aşağıya bakınız. Yukarıya çıktı. İçeriye gel...

Alt alta yazılan tümceler anlamca farksızdır. Hepsinde de birinci sözcükler eylemin yerle, yönle ilgisini belirtiyor; biçimce aralarında az çok fark vardır:

a) Birinci satırdaki "*geri, aşağı yukarı, içeri*" sözcükleri yalın durumdadır ve yer, yön belirtecidir.

b) İkinci satırdaki "*geriye, aşağıya, yukarıya, içeriye*" sözcükleri ise **-e** durum takılarını aldıkları için dolaylı tümleç sayılır (bkz. n° 97).

Böyle düşünülmez ve sayılmazsa:

Yukarıyı gördük. içeride kalmayınız. Aşağıdan geliyor...

tümcelerindeki nesne ile dolaylı tümleçleri de belirteç saymak gerekir.

Yer ve yön anlamlı "*üst, alt, ön, arka, art, sağ, sol, yakın, uzak, ırak, yukarı, aşağı, dışarı, ileri, içeri, geri, yan, öte, yanı sıra, ardı sıra...* belirteçleri sıfat ve ad olarak da kullanılır:

Üst yamaç, alt yol, ön kapı, arka bahçe, sağ kol, uzak ülkeler, Orta Asya, öte yanda, ileri uluslar ...

Suyun üstü, duvarın altı, önde duruyor, uzaklardan geliyor. Sağa dön. Ortada ne var? Yandan çarklı, yolun ötesi, berisi...

Türlü konularda birkaç kez belirtildiği gibi, sözcüklerin çeşidi, konuluş anlamından çok, kullanış anlamına bağlıdır. Bir sözcük hem ad, hem sıfat, hem belirteç olarak kullanılır.

409. ÖBEKLEŞMİŞ YER, YÖN BELİRTEÇLERİ. — Yukarıda incelenen yer ve yön belirteçlerinin çoğu yalınçtı. Türemişe benzeyenlere de dokunuldu. Öbekleşenler de var:

1) *Kırlara doğru* yürüdü.

METRES (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Güneye doğru yönelmek... *Yana doğru* kaymak... *Düşmana karşı* gitmek...

2) *Dağdan dağa* (kaç-), *bir baştan bir başa* (dolaş-), *karşıdan karşıya* (geç-), *uzaktan uzağa*...

-den, -e durum takılarını almış adlar, sıfatlar yinelenerek öbekleşmişlerdir.

Yapılışları. — **-e** takısıyla çekimlenmiş sözcüklerden sonra "*doğru, karşı...*" sözcükleri gelmektedir.

DURUM BELİRTEÇLERİ

ve

Kullanılışları

410. DURUM BELİRTECİ. — Eylemin nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu belirten sözcüklerdir; çoktur, çeşitlidir.

Anlam ayırtılarına göre başlıcaları şunlardır:

411. NİTELEME BELİRTEÇLERİ:

I. Niteleme sıfatları:

a) Adları niteleyince sıfattır;

b) Sıfatı, daha çok da eylemi niteleyince; yani "nasıl? ne durumda, ne biçimde?..." sorularını yanıtlayınca durum belirteci olur:

Açık sarı çiçekler, koyu kahverengi bir palto...

Güzel düşün, *iyi* hisset, yanılma, aldanma;
Ne varsa doğrudadır; doğruluk şaşar sanma.

(Tevfik Fikret.)

Yirmi beş yıllık meslek hayatından kolay *kurtulunur mu?*

(Reşat Nuri Güntekin.)

Alnını ne kadar yüksek *tutarsan yere o kadar* sağlam *basarsın.*

(Cenap Şehabettin.)

Eğri *oturalım da* doğru *söyleyelim.*

(Söylence.)

Erken *kalkan yol alır.* Yorgun *görünüyorsunuz. Kitaplar* temiz *tutulmalı...*

c) Pekiştirmeli sıfatlar da bu görevde kullanılır:

Dosdoğru söyleyiniz. *Apaçık* anlattı. Şimdi *bambaşka* konuşuyor... Bunlara PEKİŞTİRMELİ BELİRTEÇ denir.

ç) Küçülme sıfatları da niteleme belirteci olur:

İyice düşündüm. Kapıyı *sertçe* çarptığı için *güzelce* azarlayacağım. Tren *hızlıca* gidiyor. *Azıcık* bekleyiniz. *Kısaca* anlatayım. *Hemencecik* anladım.

II. Böyle, şöyle, öyle... "Bu, şu, o" im sıfatlarından gelişen bu sözcükler (bkz. n° 267):

a) Adları tümleyince niteleme sıfatıdır:

Zannetme ki şöyle böyle bir söz
Gel sen dahi söyle böyle bir söz.

(Şeyh Galip XVIII.)

b) Eylemleri niteleyince belirteç olur:

Ey Naili Hamuşî mahz-i hikemdir amma
Eş'arı *böyle* söyler üstat söyleyince.

(XVII.)

Sandım olmuş ceste bir fevvare-i ab-ı hayat
Böyle gösterdi bana ol kadd-i müstesna seni.

(Nedim XVIII.)

Gider hab-ı tegafül didelerden dûr olur bir gün
Bu meclis *böyle* kalmaz mestler mahmur olur bir gün.

(Veysi XVII.)

Öyle *sanıyorum ki Orhan bu konuda* böyle *düşünmeyecek.*

III. Bu, şu, o im sıfatlarıyla kimi adlardan kurulmuş takımlar da eylemleri niteleyerek durum belirteci olur (bkz. n° 251 /3).

IV. Yinelenmiş sözcükler de eylemi türlü anlam ayırtılarıyla nitelemeye yarar:

a) Sıfatlar yinelenir:

Güzel güzel anlaşmışlardı. Birden *sert sert* bakışmaya ve *hızlı hızlı* konuşmaya başladılar. *Yavaş yavaş* yürüyelim.

Rahat rahat uyuyum son aşiyanımızda.

(Kemalettin Kamu)

Eylemi niteleme görevi, kimi niteleme sıfatlarıyla kendilerine uyan yakıştırma söy'lerin öbekleşmesiyle (ikizleşmesiyle) de yapılır ,daha canlı olur:

Açık saçık gezmek, eğri büğrü yürümek, saçma sapan konuşmak...

b) Eylem tabanlarından **-e** yapılı sözcükler yinelenir (ikileşir):

Civarda (Bolu ormanlarında) köpüre köpüre *boşa akıp giden bir Ömerler maden suyu varmış...*

"At Yaylası"nın latifliğini, hele kirazlarının methini anlata anlata *bitiremiyorlar.*

(Refik Halit Karay.)

Güle güle gidiniz. Korka korka anlattı. Sevine sevine gidiyor...

c) Eylem tabanlarından **-e** ekiyle yapılmış anlamca ilgili ikiz sözcükler de yüklemi niteler (bkz. n° 392-III):

Ağlaya sızlaya anlatmak... *utana sıkıla* istemek. *ite kaka, gire çıka, kıra döke, özene bezene, tıka basa...*

Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-i yâre düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

ç) Yinelenmiş adlar da (ikilemler de) eylemin yapılış anlamına belirtisiz bir genişlik; bir abartı ayırtısı katar:

Altı aşınmış pabuçlarıyla diyar diyar *dolaşarak "hürriyet" dilenirdi.*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi;
Görmüş ve geçirmiş denizin kalbine sindi.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

...sırma saçları zihni gibi perişanlaşarak yüzüne saçılıyor, baygın gözleri büsbütün süzülüyor, yanakları gül gül *oluyor.*

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Hep kanı kalbine kaçar; saçları, kaşları, bıyıkları diken diken *kabarır.*

TUTUŞMUŞ GÖNÜLLER **(Hüseyin Rahmi Gürpmar.)**

Kapı kapı dolaşmak, *demet demet* toplamak, *avuç avuç* saçmak...

d) İkincileri **-e** durum takılı olan yinelenmiş adlar, ikilemeler eyleme yaklaşıklık anlamı katmaktadır:

Yan yana yürüyorlardı. *Burun buruna* geldiler. *Diz dize* oturdular. *Yüz yüze* konuştuk.

Nerede ise bir İsveç bestesi yüzünden kadeh kadehe, tabak tabağa, boğaz bağaza geleceğiz.

(Falih Rıfkı Atay.)

e) Yansımalar ve yansımalardan **-ir, -il...** gibi türlü eklerle gelişmiş tabanlar da yinelenerek, ikileşerek, ikizleşerek eylemi niteleyen belirteç olur:

...kutuyu açarken yüreği küt küt çarpıyormuş.

(Aziz Nesin.)

Çatır çatır kırdı. *Harıl harıl* okuyor. *Horul horul* uyudunuz. *Püfür püfür* eser...

Çat pat konuşur. *Paldır küldür* yuvarlandı...

f) **-den... -e** durum takılarını art arda alarak öbekleşen deyim değerli ikilemelerle ikizlemeler de birer belirteç olur (bkz. n° 97-III/ı):

Havadis *kulaktan kulağa* yayılmış. *Tepeden tırnağa* ıslandım.

Bu belirteçler, yerine göre, zaman ve yer anlamlarına da kullanılmaktadır.

g) Yansımalardan türemiş eylemlerin kökleri de yinelenir:

...kalkmamak için *homur homur* homurdanıyordu.

EŞKİYA İNİNDE (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

ğ) Yinelenmiş, ikileşmiş dilek-koşul kipleri de "ancak" anlamıyla nicelik ayırtılı durum belirteci olur:

...*Bu gemi* alsa alsa *saatta yirmi mil yol alır*...

412. GÖSTERME ve TANITMA BELİRTECİ: İŞTE:

1) Eylemi göstererek kesinleştir:

Aradığınız ev işte *karşıdadır*. *Bak* işte *yazıyorum*...

2) Özneleri gösterirken yüklemi kesinleştiren bir belirteç olur:
İşte *Orhan geliyor*. İşte *biz bu hale düştük*.

İşte Anadolu'nun kıyı ve köşelerinde böyle baharlar, böyle cennetler saklıdır.

(Refik Halit Karay.)

3) Yineli kullanışlar, anlatıma kışkırtma ayırtısı katar:

İşte sen, *işte* göğsüm, *işte* hançer...

NESTEREN (Abdülhak Hâmit Tarhan.)

4) Yüklemleri düşmüş tümceler, kızgınlık vurgusuyla, tonuyla söylenmeye pek elverişlidir:

İşte başımın belası!.. *İşte* yaramazlığın sonu!..

5) Belirteçleri pekiştirirken yüklemlere de ayırtılar katar:
İşte şimdi gelecek. *İşte o* zaman görürsün.

6) Tümce sonuna gelirse belirtme ayırtısı kesinleşir:
Vermeyeceğim *işte*!.. Geldim *işte*!.

413. KESİNLİK BELİRTEÇLERİ:

I. Elbet, elbette:

Elbette gider gelen cihana.

(Fuzuli XVI.)

Açılur *elbet* nesim-i nevbahar essün hele
Bend-i dil mühkem değil bend-i nikabından senin

(Nedim XVIII.)

Elbette olur ev yıkanın hanesi viran.

(Ziya Paşa XIX.)

örneklerinde görüldüğü gibi, belirteçler *gitme, açılma, viran olma* eylemlerini olacağında kuşku bırakmıyor, kesinleştiriyor:

...Vatandaş, herkesin bildiğini söylemekte elbette *mahzur görmez.*
(Falih Rıfkı Atay.)

II. Mutlaka, behemahal, şüphesiz, kuşkusuz... sözcükleri de eylemin pekiştirilmesi, kesinleştirilmesi için kullanılmıştır. İlk üçü artık eskimiş yabancı sözcüklerdir:

Mutlaka gitmeliyim. *Behemehal* muvaffak olacağız. *Şüphesiz* hepimizden büyüktür...

III. Asla: Eylemlerdeki olumsuzluk anlamını pekiştirmek ve kesinleştirmek için kullanılır:

Kimseye asla *minnet etmez. Kurnazlık yapıyor*; asla *sezdirmiyor.*

IV. Hiç:

1) Olumsuzluğu pekiştirmek ve keskinleştirmek için kullanılır:

Doğduğumdan beridir âşıkım istiklale,
Bana *hiç* tasmalık etmiş değil altın lale.

(Mehmet Akif Ersoy.)

2) Soru takısı almış olumlu fiillere:

a) "Herhangi bir zaman" anlamı katar:

Hiç *ava gittiniz mi?*

b) Söyleyiş tonuyla belirtilince, karşıtı kastedilen sorulara pekiştirme ayırtısı katar:

Hiç *böyle şey olurmu ? İnsan arkadaşlarını unutur mu hiç?*
Hiç *devlet ahlak bozuculuğu eder mi?*

DÜNYA - 10.1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

c) Sorulu tümcelerin yanıtında tek olarak kullanılır. Öğeleri düşmüş bir tümcenin yerini tutar. Vurgu ve tonla olumsuzluk anlamı pekişir:

— *Bir şey anladınız mı?*
— Hiç! = *Hiç bir şey anlamadım.*
— *Ne mi kazandım? Bir* hiç!..

V. Hiç olmazsa, hiç değilse deyimleri de:

a) Başka bir şey olsa bile, b) En az, c) Bari... gibi yakın ayırtılarla yüklemleri belirginleştirerek durum belirteci olurlar:

Hiç olmazsa *günde bir iki kez sokağa çıkar.*
Hiç değilse *ben, bu kitapları okudum...*

VI. Gerçekten: "Gerçek olarak" anlamıyla yüklemi pekitir.

VII. Ne olursa olsun deyimi de söze kesinlik katar:

Ne olursa olsun gideceğim. Verdiğim sözden, *ne olursa olsun*, dönemem.

414. DİLEK BELİRTEÇLERİ:

Keşke, bari, tek, nolaydı, ah nolaydı... sözcükleri, "hiç olmazsa" ve benzeri ayırtılarla dilek-koşulan, istek kiplerinin öykülemelerini pekiştirir:

Keşke *ben de o günleri görseydim*. Keşke *bu işe başlamasaydım*.

Eylemez gamhanemi teşrife rağbet ol peri
Bari bir sade selamıyla *olaydım* şadkâm.

Acırdı çektiğim derd-i elime
Nolaydı halimi canan *soraydı*,

Nimet bilür idim bana her bir cefasını
Tek etmeyeydi lûtfuna ağyarı aşina.

(Nizan - ül - Edep'ten.)

415. UMUNMA BELİRTEÇLERİ:

Umarım ki, umulur ki, inşallah, Allah kerim... deyimleri söze umunma anlamı katar:

Bu iş, umarım ki *yarıda kalmaz*. İnşallah *sona erer*. Allah kerim, *her şeyin kolayı bulunur*...

416. KUŞKU (daha doğrusu) OLASILIK BELİRTECİ: **Belki**. — Bu belirteç: **"olabilir, umulur, ihtimal ki, galiba"** ayırtılarını katarak eylemi pekiştirir:

Ben şairim o kamet-i mevzunu doğrusu
Sevmem desem de *belki* yalan söylerim sana.

(Nedim XVIII.)

Affeyleyelim ki *belki* bilmez.
Bir sürçen atın başı kesilmez.

(Şeyh Galip XVIII.)

Yumuşak başlı isem kim dedi uysal koyunum;
Kesilir *belki*, fakat çekmeye gelmez boyunum.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Doğacaktır sana vadettiği günler Hakk'ın;
Kim bilir *belki* yarın, *belki* yarından da yakın.

(Mehmet Akif Ersoy.)

417. YİNELEME ANLAMLI BELİRTEÇLER:

I. Yine, gene sözcükleri:

a) Bulundukları tümcenin yüklemini yineleme anlamıyla berkitince belirteç olur:

Eyvah bu baziçede bizler *yine* yandık.
Zira ki ziyan ortada, bilmem ne kazandık.

(Ziya Paşa XIX.)

Her sabahki gibi ortalık gene yağmur içinde.

KAVAK YELLERİ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

b) Tümceleri bağlayınca da BAĞLAÇ olur (bkz. n° 464):

II. Tekrar:

Tekrar *anladım ki yolsuz bir ülkede terakki namına hiç bir iş görmeğe, hele ilk tahsil mecburiyetini başarmağa imkân yoktur.*

(Refik Halit Karay.)

Kolumun ağrısı dün akşam geçer gibi olduğu halde bu sabah tekrar başladı.

KAVAK YELLERİ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

III. Bir daha, bir kez (kere) **daha, beş defa, bin defa...** belirteçleri de eylemin yinelendiğini, yineleneceğini anlatmak için kullanılır:

Bu yıl Ankara'ya *üç kere* gittim...

IV. Çok kez (kere), **ikide** bir... deyimleri, eylemdeki yinelenişe belirtilmeyen bir sıklık ayırtısı katar:

İkide bir *otomobili durduruyor, bir ormanın zevkini çıkarmaya çalışıyordum.*

(Refik Halit Karay.)

Çok kez (kere) *karşılaşır; konuşmadan geçeriz.* İki günde bir *bize gelir...*

Kez — eski metinlerde **gez** - türlü öbekleşmeler biçiminde yineleme belirteci olarak sık kullanılmıştır:

Bin gez hacca vardın ise *bin gez* gaza kıldın ise
Bir gez gönül sıdın ise gerekse yüz yıl yol doku.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

NOT. — "İkide bir, günde bir..." deyimlerini görevlerine göre adlandırmak gerekir:

a) Belirtisizlik ayırtısıyla eylemin yinelendiğini göstermek için kullanılınca durum belirteci sayılır.

b) Zaman ayırtısı daha önde sayılınca zaman belirteci olur (bkz. n° 407-t).

V. Ara sıra, arada sırada, bazı kere, bazı defa, bazı bazı, kimi kere, kimi kez... deyimleri ve söz öbekleriyle **bazen** sözcüğü belirtilmek istenilen yinelenişe seyreklik ayırtısı katmak için kullanılır:

Neticeden korkmuştu, ara sıra *sertelmeğe çalışıyordu.*

(Reşat Nuri Güntekin.)

418. YANIT BELİRTEÇLERİ. — Sorulara karşılık olarak kullanılan sözcüklerdir. Eylemleri türlü yönlerden pekiştirir (bkz. n° 136 /e).

I. Gerçekleme, onama belirteçleri:

1) Evet:

— *Siz mi yazacaksınız?*
— Evet. = *(Ben yazacağım).*

Eski çağlarda **emet, yemet** biçiminde de kullanılmıştır:

...*Oğuzlar* emet, evet; *öbür Türkler* yemet *derler.*

(D.L.T. c. I. s. 51.)

2) Bu görevde kullanılan söz epeycedir:

a) Elbet, elbette:

— *Yarın gelecek misiniz?*
— *Elbette.*

b) Pekiyi.

c) Şüphesiz, kuşkusuz.

ç) Hayhay.

d) Olur!...

Bu görevde başka sözcükler de kullanılır:

— *Siz de böyle mi düşünüyorsunuz?*
— *Tamamiyle, her halde, tabii...*

II. Onamayış (ret): **yadsıma, yoksumsama** (inkâr) **zarfları:**

1) Hayır:

— *Parayı verecek misiniz?*
— *Hayır.* = (parayı vermeyeceğim.)

2) Bu görevlerde kullanılan sözcükler:

a) Yok (bkz. n° 371-VIII);

b) Asla (bkz. n° 413-III).

Sorulu tümcelerde tanıt belirteçleri nasıl kullanılır (bkz. n° 373.Ç-XII).

NOT. — "EVET, HAYIR" sözcükleri bir sanıyı, bir görüşü ve inanışı pekiştirme görevinde de kullanılır; anlatıma canlılık katar:

a) **Evet,** onamada pekiştirici olur:

Bugün derin bir saygı ve hayranlık, yarın bir hiçe sayış; hatta, *evet* hatta bir kötüleyiş, bir hor görüş...

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

b) **Hayır**, kötü, sevimsiz, geri... düşünceleri çürütür, onamazken onlara karşı olan inanışları pekitir:

Hayır, ilerleyen Türkiye bir gerçek olacak. *Hayır* Atatürk boşuna dünyaya gelmiş ve kara Türk kaderini boşuna değiştirmiş olmayacak.

Hayır, zaferlerimiz bir masal olmayacak...

(Falih Rıfkı Atay.)

419. **-ce, -cesine** YAPILI SÖZCÜKLER de eylemi niteleyerek durum belirteçleri olurlar (bkz. n° 73-7.C, 179, 193):

Köylüler ta karşıma bağdaş kurmuşlar, konuşmağa fırsat arayarak sabırsızca *bekliyorlardı.*

(Falih Rıfkı Atay.)

İnsanca yaşamak; *mertçe, erkekçe* ölmek; *akıllıca* iş yapmak...
Kavga *edercesine* bağırıyor; *delicesine* koşuyorlardı...

420. **-mesine, -meye** YAPILI SÖZCÜKLER, bağımsız önermelerin, kendi tabanlarından yüklemlerine olanak ayırtısı; sonraki önermeye de bir karşıtlık sezgisi sindirir:

Söylemesine söyledim; ama dinler mi?
Yalandan *ağlamasına (ağlamaya)* ağlar ve herkesi de kandırır.
Doğrudur; *gülmesine* hepimiz güldük; ama...
Bu işi *yapmasına (yapmaya)* yaparım; faydası var mı?

421. ARTIK:

Artık keseyim yeter figanı; ..... Ervaha dokunmasın ziyanı.
Bu ah ki candan eyliyor cûş.
Artık anı kendim eyleyim gûş.
....
Artık kalayım sükût içinde
Fikretmek için o yâr-ı canı.

MAKBER **(Andülhak Hâmit Tarhan.)**

a) "Artık" sözcüğü, eylemin gecikmeden yapılmasının gerekli olduğunu göstermek için kullanılan bir durum belirtecidir.

b) Yüklemden sonra gelirse sabırsızlık, dayanılmazlık ayırtısı pekişir: Yeter *artık*! Sus *artık*! Bıktım *artık*! Durmayacağım *artık*! Bittim *artık*!...

c) "Artık" sözcüğü sıfat, hatta ad olarak kullanılır:

Bu artık *ekmekleri kaldırın. Başkalarının* artığıyla *geçinmek...*

Vurgusu. — Ad ve sıfat olan "artık" sözcüklerinde vurgu son hecededir. Belirteç olarak kullanılınca vurgu ilk heceye sürülüyor.

422. ÖRNEKLEME BELİRTEÇLERİ. — Örnek değerindeki önermelerden, sözcüklerden, söz öbeklerinden önce gelerek öncül kuralı, düşünceyi, kavramı açıklamaya yarayan sözcükler; söz öbekleri:

a) Mesela, misal olarak;

b) Örneğin (türeyişi için (bkz. n° 407 /n not);

c) Sözgelişi, sözgelimi:

Türkçede türetme ve çekim soneklerle olur; Örneğin, (*mesela*); *Süt, sütçü, sütçülük, sütlü, sütçüler, sütçülükten...*

423. ŞAŞMA BELİRTEÇLERİ. — Yüklemlere ikircimlik, merak, kuşku... ayırtıları katan sözcüklerdir. Başlıcaları: Acep, acaba:

Acaba *kim geldi, acaba gitsem mi? Acaba gelmeyecek mi?*

424. KOŞUL BELİRTECİ: EĞER. — Koşullu yüklemleri pekiştirir:

Eğer *demokrasiye inanıyorsak ve memlekette bir hürriyet rejimi kararlaştırmasını istiyorsak bir şeref terbiyesine ihtiyacımız vardır.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Eğer *beğenmiyorsa almasın. O gelmezse* eğer, *biz yaparız.*

ŞAYET yabancı sözcüğü de "eğer" anlamına koşul belirteci olarak kullanılırdı:

Şayet *beğenmiyorsa almasın. O gelmezse* şayet, *biz yaparız.*

425. NEDEN (sebep) ANLAMLI BELİRTEÇ ÖBEKLERİ (bkz. n° 451-IV).

426. ÜLEŞTİRME BELİRTEÇLERİ. — Yinelenen, ikileşen ya da ikizleşen üleştirme sayıları da, eylemlerden önce gelirse nitelik ayırtılı durum belirteci olur (bkz. n° 172-III):

...Arabalara üçer üçer binmişler. Masalarda dörder beşer oturuyorduk. Elmaları teker teker topladılar.

AZLIK - ÇOKLUK BELİRTEÇLERİ

ve

Kullanılışları

427. Sıfatları, eylemleri ve kendi türünden olanları nicelik – azlık-çokluk – bakımından kısan ya da berkiten sözcükler başlıca iki bölüme ayrılır:

1) Ölçümleme belirteçleri (bkz. n° 428, 429, 430);

2) Aşırılık belirteçleri (bkz. n° 431).

Ölçümleme belirteçleri, sözcüklere eşitlik, üstünlük, en üstünlük ayırtıları katanlardır. Başlıcaları şunlardır:

428. EŞİTLİK BELİRTECİ: "**kadar**" sözcüğü belirteç olarak kullanılınca:

a) Sıfatlara eşitlik anlamı katar:

..... senin bugün
Cennet *kadar* güzel vatanın var...

(Tevfik Fikret.)

Melek *kadar* uslu, Türk *kadar* güçlü, tüy *kadar* hafif...

b) Eyleme de nicelikle ilgili eşitlik ayırtısı katar (bkz. n° 407-ş):

İki saat kadar *yürüdünüz. Beş yüz metre* kadar *koştuktan sonra yarışı bıraktı. Bu* kadar *düşünmeyiniz...*

O kadar... ki... biçiminde kullanılınca eşitlikten sıyrılarak sıfata ve eyleme sınırsız bir aşırılık ayırtısı katar (bkz. n° 431):

O kadar güzel ki... Dün o kadar yoruldum ki... O kadar çalışkandır ki...

İnsanoğlu o kadar garip bir mahluktur ki yüz verdikçe şımarır. Şımardıkça yüz bulacak olursa daha ziyade şımarır. Cihan anın esiri olsa, ezmek için cihanın haricinde ahrar aramağa kalkışır.

(Ahmet Mithat.)

Sorulu tümcelerde de **bu kadar, o kadar** takımlarının temel anlamı, eşitlik olmakla birlikte, söyleyiş tonuyla aşırılığa kaymaya pek elverişli olur:

O kadar uyunur mu?.. Bu kadar yaramazlık görülmüş müdür?...

-e kadar biçiminde öbekleşmeleri için (bkz. n° 407 /ş).

NOT. — **Kadar** sözcüğü:

a) Sıfatlara, eylemlere nicelik ayırtısı katınca belirteçtir.

b) Öbekleştiği sözcüklerle eylemler arasında ilgi kurunca ilgeç görevindedir (bkz. n° 441-II).

Eylemlerle ilgili olan bu iki görevin, çok kez, ayırt edilemediği görülmektedir. Bu durumlarda yargı anlayışa göre verilir.

Eski biçimi. — Eski yazınımızda belirteç olan "kadar" yerine "denlü" de kullanılmıştır. (bkz. n° 407 /ş):

Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlara su
Kim bu *denlü* tutuşan odlara kılmaz çare su.

(Fuzuli XVI.)

Ne yüzlen varırız mahşer yerine
Bu *denlü* cürm ile isyanımız var.

Aşık Ömer XVII.)

Âlemde zerre *denlü* değilken vücudumuz
Müşkül budur ki zerreden artık hasudumuz.

(Baki XVI.)

Bugün de kullanılmaktadır.

NOT. — "Gibi" de bu görevde kullanılır:

Bal gibi tatlı kavun. Melek gibi uslu çocuk. Cennet gibi güzel vatan...

Kadar'da ölçümleme;

Gibi'de benzetme ayırtısı daha belirgindir.

429. ÜSTÜNLÜK BELİRTECİ: **daha.** — Belirteç olarak kullanılınca:

a) Sıfatları ve belirteçleri üstünlük kertesine çıkarır:

Bu kalemi beğendim ama, daha *güzel bir kalem isterim. Ondan* daha *iyisi bulunmaz.* Daha *önce geldim.* Daha *çalışkan bir öğrenci...*

Eski çağlarda **-rek** ekini almış sıfatlar bu anlamda kullanılırdı (bkz. n° 179-V).

b) **İle (-le)** ilgeciyle öbekleşmiş kimi adlara da üstünlük ayırtısı katar:

Ellerini bu sefer daha *şiddetle çarptı...*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

c) Eylemlere (henüz, başka... gibi) çeşitli anlamlar katar (bkz. n° 407 r):

Daha *uyanmadı.* Daha *ne istiyorsunuz? Bir saat* daha *beklemeli. İki lira* daha *vermelisiniz. Bir* daha *yapma...*

NOT. — "Daha" sözcüğü "henüz" anlamında kullanılıyorsa zaman belirteci olur (bkz. n° 407 /r).

NOT. — "Daha" toplam işleminde sayıların birbirine katılmalarını anlatmaya yarar:

İki, beş daha yedi eder. Sekiz, üç *daha* on bir, dört *daha* on beş eder.

ç) **-den** durum takılarıyla çekimlenen adlarla tümlenmiş kimi sıfatlarda da bu üstünlük ayırtısı bulunur:

Minareden uzun kavak... Kardan beyaz çamaşır. Kapıdan geniş pencere...

430. EN ÜSTÜNLÜK BELİRTECİ: **en**. — Sıfatları en üstünlük kertesine yükseltir:

En âciz, *en felekzede millet,* kadınlığı
Hemşire-i cehalet edendir!.....

(Tevfik Fikret.)

Bölüğün en *çalışkan eri Yalçın'dır.* En *şerefli millet,* en *yakın arkadaş... Çiçeklerin* en *güzeli güldür. Tepelerin* en *yükseğine çıkıyorduk...*

431. AŞIRILIK BELİRTEÇLERİ:

I. Çok, pek, gayet:

Bolu'dan itibaren şose gayet *meskûn ve refahlı bölgeden, Düzce ile Hendek'ten geçiyor.*

(Refik Halit Karay.)

Orhan çok *çalışkandır.* Çok *yorgundur.* Pek *sevimli bir kuzu aldım.*

a) Bu belirteçler, niteleme sıfatlarını aşırılık kertesine yükseltir;

b) Eylemlere de aşırılık anlamı katar:

Çok *yoruldum.* Pek *usanmış.* Pek çok *sevineceksiniz...*

c) Aşırılık belirteçleri yinelenince anlam daha da pekişir:

Pek, pek *iptidai milletlere yaraşacak olan bu zilletten Türklüğün topluluğunu kurtaralım.*

DÜNYA 12.III.1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

Bu belirteçlerle "en" arasında anlam ayırtısı var. Karşılaştıralım:

Orhan, sınıfın en çalışkan öğrencisidir.
Orhan, pek çalışkan öğrencidir.

Birinci tümcede bir kıyaslama bir ölçümleme ayırtısı var.

İkinci tümcede ise Orhan'ın çalışkanlığı başkalarınınkiyle karşılaştırılmamıştır. Terimleri de bu ayırtıya göre verilmiştir.

II. Fazla:

Fazla *zayıf ve şahsiyetsiz insanlardan hoşlanmam.*

(Ruşen Eşref Ünaydın.)

Sözlükler, "fazla"nın " pek, çok "la anlamdaş olduğunu yazar. Oysa aralarında önemli kullanış ayırtısı var:

Orhan bugünlerde çok *çalışıyor. Kitaplarımızın* çokluğu...

Orhan bugünlerde fazla *çalışıyor. Kitaplarımızın* fazlalığı...

Örnekler gösteriyor ki "fazla" sözcüğünde **gereksizlik**, ondan da ileri **zararlılık** ayırtısı var. Bu anlam özelliğini göz önünde bulundurmak, "fazla" sözcüğünü yanlış kullanmaktan kaçınmak gerek (bkz. n° 173-ÖZET).

NOT. — "Eksik" sıfatı da eylemi niteleyince "fazla"nın karşıtı olur:

Satıcı elmayı eksik tartmış; parayı da eksik almış.

III. Arapçadan dilimize geçen **fevkalade, harikulade**... gibi eskimiş bileşik deyimler de aşırılık belirteci olarak kullanılıyor.

IV. Refik Halik Karay, son yazılarından birinde bu eskimiş yabancı deyimler yerine **olasıya** sözcüğünü pek güzel kullanıyor:

Etrafı, dağların en ormanlı ve en güzel biçimleriyle uzaktan çevrilmiş yayvan, ufak; lakin olasıya *sevimli ve ferah bir kasaba* (*Bolu*)... *Ne güzel dağlar onlar. Meşhur Boğaziçi parkları gibi muhtelif ağaçlarla kaplı,* olasıya *gölgelik...*

V. Bu anlamda **alabildiğine** sözcüğü de kullanılır.

VI. "Çok" belirtecinin karşıtı olan "az" sözcüğü de aşırılık anlamındadır.

Yukarıda sıralanan bu belirteçler eylemlere de aşırılık anlamı katar: Çok *oturduk.* Pek *üzüldüm.* Fazla *konuşur. Bu gece* az *uyudu...*

432. ÖBEKLEŞMİŞ BELİRTEÇLER. — **Daha çok, en çok, pek çok, daha fazla, en fazla, pek fazla, daha az, en az, çok az.** biçimindeki öbekleşmiş belirteçler de kullanılır. Bu öbeklerdeki sözcüklerin ikisi de belirteçtir. Birinciler ikincileri berkitmektedir. Bunlar ve benzerleri, başka türdeki belirteçleri de berkitirler:

İşe çok erken *başlarız.* En geç *ayrılan da biziz.* Hemen şimdi *geldi.* Koyu siyah *bir palto giymişti.* Pek yorgun *görünüyordu. Konuşmayı* biraz kısa *tutsak...*

Dilde titizliğe önem verenler, bu belirteçlerle pekişerek öbekleşmiş belirteçleri gelişigüzel kullanmaktan çekinirler. Doğrusu da odur. Her belirtecin anlam özelliğini göz önünde bulundurmak gerek...

433. AŞIRILIK BELİRTEÇLERİNDEN BİRKAÇI küçültme ekleri alır:

a) **Çokça, fazlaca:**

Orhan'ı *çokça* üzgün gördüm, *fazlaca* yorgundu da...

b) **Azıcık:**

Bolu'ya iniş *azıcık* daha kolay oldu...
Bolu, zelzele felaketinden sonra kendisini *azıcık* toplamış...

(Refik Halit Karay.)

c) "**Biraz**" bileşiği de sıfatların, eylemlerin anlamlarını sınırlar:
Biraz çarpıktı... *Biraz* yürüdüm...

434. TA:

Cedvel-i Sim içre âdem binse bir zevrakçeye
İstese mümkün varılmak cennetin *ta* yanına.

(Nedim XVIII.)

Merdivenleri tırmandık, ta *üst kata çıktık.*

GECELERİM **(Ahmet Rasim.)**

Toros dağlarının etekleri ta *Akdeniz'den başlar.*

İNCE MEMET **(Yaşar Kemal.)**

Ta Ağrı'nın tepesinde aramışlar bu kalıntıları...

Örnekler gösteriyor ki "ta" belirteci:

a) **-den**'li ve **-e**'li, kimi kez de **-de**'li tümleçlerin başına geliyor.

b) Eylemin başlangıcına, bitimine, yerine — uzaklık ve yakınlıkta – "en son" anlamını katıyor. Bu, bir çeşit berkitmedir.

c) "Kendi" adılını belirtir:
İşte ta *kendisi...*

435. AŞAĞI YUKARI. — Bu deyim sayı sıfatlarına "tastamam değil; ona yakın..." ayırtısıyla belgisizlik katar:

Aşağı yukarı iki yıl önceydi. O gün, *aşağı yukarı* elli lira harcadık...

NOT. — "**Şöyle böyle**" deyimi de bu görevde kullanılır:
Şöyle böyle kırk yıllık gazeteciyim.

(Falih Rıfkı Atay.)

"*Şöyle böyle bir adam*" takımında ise: "*İyi değil, kötü de değil, orta...*"

436. Yinelenen soru sıfatı ve adılı NE'ler ses tonuyla beslenince soru anlamından sıyrılarak anlatıma aşırılıkla ilgili türlü ayırtılar katar, belirteç olur (bkz. n° 437):

Koridor çocuk bahçesine döndü. Ne *kovalamacalar*, ne *saklambaçlar...*

(Refik Halit Karay.)

Neler anlattı, *neler* söyledi!.. *Neler* görmüş, *neler*!..

SORU BELİRTEÇLERİ
ve
Kullanılışları

437. SORU BELİRTEÇLERİ. — Yüklemleri ve sıfatları soru yoluyla kısan ya da berkiten sözcüklerdir:

I. Ne?

Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer:
O ne müthiş tipidir: Savrulur enkaz-ı beşer.

*

Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor tevhidi;
Bedr'in arslanları ancak bu kadar şanlı idi.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Zonguldak'tan kalkan otobüs, hesapsız virajlar aşarak hemen dağlara tırmanmağa başlıyor. Ama ne *güzel dağlar onlar...*

(Refik Halit Karay.)

Ne *bakıyorsun? O adam buralarda* ne *dolaşıp duruyor?*

"Ne" sözcüğü:

a) Sıfatlara, ses tonuyla pekişen bir aşırılık ayırtısı katıyor.

b) Eylemlere de değişik ayırtılı soru anlamı katıyor.

NOT. — Eklerle çekimlenen "ne"leri soru adılı saymak gerekir.

Ne'ler "etmek, eylemek, olmak" yardımcı eylemleriyle "idi, imiş, ise -dir..." ekeylemlerine – bir önek gibi – bitişir:

Ben bana zulmeyledim ettim günah
Neyledim nettim sana ey padişah.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Kendin aldırdın gönül *noldun* ne hal olmuş sana?

(Nedim XVIII.)

Neydi, neymiş, nedir, neyse...

II. Nasıl?

Bu kayguya yürek *nasıl* dayansın.

(Recaizade Ekrem.)

Rüzgârlı engin denizden, kuytu bir orman köşesindeki avuç kadar gölün durgunluğu nasıl *istenebilir?*

(Refik Halit Karay.)

Nasıl düştün bu titreşimli boğuntuya?

(Oğuz Kâzım Atok.)

III. Niçin (ne için)?

Bana niçin *karamsar olduğumu soranlar var. Ben karamsar değilim, realistim.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Atatürk, Yalova'ya ne zaman, niçin *gelmişti*?..

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Beni niçin *aradınız?* Niçin *erken çıkıyorsunuz?* Niçin *gelmiyor*?..

IV. Ne diye öbeği de anlatıma pişmanlık sorusu katan bir belirteç görevindedir:

Ne diye bu acıklı hatırlara saptım.

V. Ne biçim? deyimi yüklemlere "nasıl?" anlamını katınca belirteç olur:

İlim ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen
Ne biçim okumaktır?

(Yunus Emre XIII-XIV.)

VI. Nice?

Bu binayı nice *gördüler?*

(Evliya Çelebi XVII.)

Yukarıda sıralanan soru belirteçleri yüklemlere, birbirine yakın anlamda sorular katıyor.

VII. Hani?

Hani bir gün seninle Topkapı'dan
Geliyorduk; yol üstü bir meydan,
Bir çınar gördük...

HALUK'UN VEDAI **(Tevfik Fikret.)**

Hani çay gelmedi yahu?..

(Mehmet Akif Ersoy.)

Eski biçimi. — Kani:

Kani ol gül gülerek geldiği demler şimdi
Ağlarım hatıra geldikçe gülüştüklerimiz.

(Mahir XVIII.)

Kandan = Nereden?

Hey Evliya *kandan* gelirsin?

(Evliya Çelebi XVII.)

"**Hani**" nin soru anlamından sıyrılarak "değil" sözcüğünü ve olumsuzluk kavramını — türlü ayırtılar katarak – pekiştirdiği de olur:

Hani *taş atmak için değil de ortalığı neşelendirmek için bir fıkra anlatayım.*

(Falih Rıfkı Atay.)

"**Ya**" ünlemiyle uzamış olan "hani ya" anımsatma belirteci olur:

Hani ya *sen geçen gün bana: "gelirim" demiştin, niçin gelmedin?*

VIII. Ne kadar. — Sıfatlara ve eylemlere sorudan çok abartı ve nicelik ayırtıları katarak berkitir:

Ne kadar *tatlı konuşuyordu? Bu dağ* ne kadar *yüksekmiş?* Ne kadar *aradım sizi?* Ne kadar *zengin olsa da...*

Eski biçimi: Ne denlü (bkz. n° 428-eski):

Ne denlü eksik ise tut tamama sultanım.

(Nedim XVIII.)

438. ÇEŞİTLİ BELİRTEÇLER. — İyelik takısı -(s)**i** almış kimi sözcükler **"ile"** ilgeciyle kaynaşarak belirteç olmuşlardır. Birkaçı:

Vaktiyle (zaman belirteci):

Vaktiyle baban kimseye minnet mi ederdi?

(Tevfik Fikret.)

Sırasıyla (durum belirteci);

Bütünüyle (durum belirteci);
Dolayısıyla (durum belirteci);
Hakkıyla (durum belirteci).

439. BELİRTEÇLERİN YAPILARI. — Yapılarına göre belirteçler beş çeşittir:

1) Yalınç belirteçler,
2) Türemiş belirteçler,
3) Bileşik belirteçler,
4) Öbekleşmiş belirteçler,
5) Deyim biçiminde belirteçler.

Belirteçler incelenirken her birinin yapısı üzerinde durulmuştu. Bununla birlikte her türe yeniden birkaç örnek verilince konu, bir daha gözden geçirilmiş olur:

1) Yalınç belirteçler: *Dün, yarın, şimdi, geç, gece, az, çok, en, hep...*

2) Türemiş belirteçler: *Şimdicik, önce, ansızın, akşamleyin, öğleyin...*

3) Bileşik belirteçler: *Bugün, ilkönce, biraz, bıldır* (= bir yıldır)...

4) Öbekleşmiş belirteçler: *Hemen şimdi, -den sonra, -e kadar, güzel güzel...*

5) Durum takısı almış adların ilgeçlerle öbekleşmesinden oluşan söz kalıpları. Bu öbekler:

Sabaha karşı uyandım.*Akşama değin* bekledik. *Gece yarısına doğru* geldi...

a) Biçim bakımından, tümcede ilgeç tümleçleri;

b) Anlam bakımından belirteç tümleçleri sayılır.

6) Deyim biçiminde belirteçler: *İkide bir, arada sırada, er geç...*

İLGEÇLER (Edatlar)

ve

Kullanışları

440. İLGEÇ:

Atatürk'ün asil yüreği - pas tutmayan madenler *gibi* - kin nedir, hiç bilmemiştir. Devlet, millet ve inkılap davalarındaki husumetleri ne *kadar* sert ve derin ise, kendi şahsına ve hususi hayatına taalluk eden meselelerdeki hiddetleri o derece hafif ve geçici idi... ...fertlerin hürriyetlerini herhangi bir zor ve tazyik *ile* örselemek onun vicdanının kabul edemeyeceği bir adaletsizlik ve mantıksızlıktı.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

İtalik harflerle dizilmiş sözcüklerin belli başlı birer anlamı yoktur. Görevlerine göz atalım: "*Gibi*" sözcüğü "*asil yürek*"le "*pas tutmayan maden*" arasında bir benzetme ilgisi kuruyor. Demek ki:

Sözcükler, kavramlar arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklere İLGEÇ denir.

Başlıcaları şunlardır:

Gibi, kadar, sanki, nitekim, için, ile, dolayı, ötürü, beri, üzere, karşı, karşın, doğru (bkz. n° 402)... Bunların görevleri aşağıda incelenecektir:

441. BENZETME İLGEÇLERİ:

I. Gibi:

Hak ve kuvvet kılıçla kın gibi*dir; içinde kılıç olmayan kına kimse hürmet etmez.*

(Cenap Şehabettin.)

Hak, kılıca; kuvvet, kına benzetilmiştir. Bu benzetme ilgisini kuran da "*gibi*" dir.

İmge değeri katarak anlatımı canlandırmak bakımından benzetmelerin önemi büyüktür:

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet *gibi*
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat *gibi*.

(Muhibbi XVI.)

O gül-endam bir al şale bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm *gibi* ardınca sürünsün yürüsün.

(Vâsıf XIX.)

"*Gibi*", tümcelerin sonlarına gelerek yüklemlerine "*denilebilir ki, öyle sanılır ki, sanki...*" anlamlı kuşku ya da olabilirlik ayırtısı katar; başka bir deyişle: "*gibi*", sonuna geldiği eylemin tam değil; tam olmaya yakın bir durumda yapıldığını ya da o eylemin yapılır göründüğünü anlatmaya yarar:

Yaz bitti gibi. *Konuşurken sık sık size bakıyor* gibiydi.

Adlarla ve ilgeçlerle öbekleşmeleri için 451. numaraya bakınız.

Eski biçimi. — Eski yazında "*gibi*" yerine:

1) "*Bigi*" de kullanılmıştır:

Ay *bigi* sensin, gün *bigi* sensin.

(Mevlâna XIII-XIV.)

Dedim ey gonce-i cennet cemalin taze gülşendir
Dedi müşkil mi hallettin güneş *bigi* bu ruşendir.

(Zati XV-XVI.)

2) "*Gimi*" de var:

Dağda geçmiş ömrü hayvanlar *gimi*
Gelmemiş yığnağa çobanlar *gimi*.

(Ruşeni XV.)

Tolu *gimi* yağdı başıma taşlar
Acayip çağa düştüm aşk elinden.

(Gülşeni XVI.)

3) "*Gibi*" yerine "*tek*" de kullanılmıştır:

Gün akşam oldu vü gelmez benim şem-i şebistanım
Bu hasret oduna her dem yanar pervane *tek* canım.

(Ahmet Paşa XV.)

Suya versün bağdan gülzarı zahmet çekmesün
Bir gül açılmaz yüzün *tek* verse bin gülzare su.
Ol gül-i handanı görmek mümkün olsaydı bana
Sen *tek* ey bülbül gülistana güzar etmez midim?

(Fuzuli XVI.)

Bildirse cürmümü, çekse bıçağını
Nesimi *tek* tutup yâr yüzse beni.

(Gevheri XVII.)

II. Kadar:

..... senin bugün
Cennet *kadar* güzel vatanın var.....

(Tevfik Fikret.)

"*Kadar*" sözcüğü:

a) "*Güzel*" sıfatına eşitlik anlamı kattığı için belirteç sayılır;

b) Vatanı, güzellik yönünden cennete benzettiği için de benzetme ilgecidir.

Bu bakımdan "*kadar*" la "*gibi*" anlamdaştırlar: "*Cennet gibi güzel vatan*" da denir. Aralarında şu ayırtı var:

"*Gibi*" yalnız benzetme görevindedir.

"*Kadar*" benzetme görevine nicelik ayırtısı da katar.

c) "*Kadar*" sözcüğü im adıllarıyla ya da soru adılı "ne" ile öbekleşince ölçme ayırtılı sıfat ya da belirteç olur:

Bu kadar para, *şu kadar* emek... *O kadar* çalıştım. *Ne kadar* kazandınız?

ç) Belirtme ortaçlarından sonra gelerek sınırlama görevli bir nicelik belirteci öbeği kurar:

Her şey elden geldiği kadar *yapılır.*
Gücümün yettiği kadar *çalışacağım.*

Adlar ve ilgeçlerle öbekleşmeleri için (bkz. n° 451).

d) **-e kadar** öbeği, yüklemdeki sürenin sonunu belirtir:

Sabaha kadar çalıştık. Kars'a kadar gitmişler.
Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.

(Atasözü.)

Eski biçimi. — Eski yazında *kadar* yarine **denlü, tek** de kullanılmıştır (bkz. n° 407 /ş, 428):

Leşker-i gamdan kaçup kurtulmağ içün zahidâ
Kûşe-i meyhane *denlü* bir hisar olmaz sana.

(Zati XV-XVI.)

III. Sanki:

Nayın ki çıkar zemzeme sûrahlarından
Bülbüller öter *sanki* gülün şahlarından.

(Naili XVII.)

Neyin deliklerinden çıkan nağmeler, gül dalındaki bülbüllerin ötüşüne benzetilmiştir. Buna göre **sanki** de bir benzetme ilgecidir. Bu da *gibi*'den az çok ayrılır:

a) *Gibi*'de benzetme anlamı açıktır.

b) *Sanki*'de anlam azıcık örtülü, kapalıdır.

Sorulu tümcelere **sanki** sözcüğü, daha çok, hoş görmeyiş ayırtısı katar:

Sınava girmemekle iyi mi etti sanki?

IV. Nitekim (bkz. n° 460-IX).

442. İÇİN (bkz. n° 98-II):

Yemek için *yaşamamalı, yaşamak* için *yemeli.*

Eski biçimi. — Yakın çağlara dek, **içün** biçiminde kullanılmıştır:

Bir yâr *içün* ağyar ile kavgadan usandık.

(Naili XVII.)

Yazılışı, — *İçin, edatı, çok kez,* **-çin, -çün** olarak kendinden önceki sözcüğe bitişirdi:

Yıkanlar hatır-ı naşadımı ya Rabbi şad olsun
Benimçün namurat olsun diyenler bermurat olsun.

(Nabi XVII.)

Çekimli eylemlerle öbekleşmez; kimi kez–anlam kaymasına uğrayarak–buyuru kiplerinin III. kişisiyle kullanılır:

O dergiyi Sevim'e okusun için verdim (= okuması için).

Adlar ve adıllarla öbekleşmeleri için 451. numaraya bakınız.

443. **İLE** (bkz. n° 98-1):

Araba ile *Ankara'ya gittim. Uçakla gelmiş. Radyo* ile *yapılan yayım. Parayla aldım...*

Meşhurdur ki fısk *ile* olmaz cihan harap
Eyler anı müdahene-i âlimân harap.

(İzzet Molla XIX.)

Örneklerinde **ile**, sözcüklerin ya da kavramların arasında [aracıyla anlamlı] ilgiler kuruyor.

Bu ilgilere **nitelik, nedenlik, iyi diiek**... gibi çeşitli ayırtılar siner:

Annesini sevinçle kucakladı. Sağlıkla gidip geliniz. Hızla uzaklaştı. Dikkatle dinleyiniz.

Eğer eşit sözcükler ya da kavramlar arasında bulunsaydı **bağlaç** olurdu (bkz. n° 463):

Orhan Veli ile *Cahit Sıtkı Tarancı son yüzyılın değerli ozanlarıydı... Yolcu* ile *kayıkçı anlaşamıyorlar... Kirazla vişne...*

Öbekleşmeleri için (bkz. n° 451).

Eski biçimi. — Yazınımızda **ilen** biçiminde kullanıldığı da görülür:

Kırk yiğit ilen *yiyip içip otururlar idi...*

(Dede Korkut.)

Hayret *ilen* parmağın dişler kim etse istima.

(Fuzuli XVI.)

-len'in **-nen**'e döndüğü de görülür: *Sinemaya* babamnan *gideceğiz.*
Yakın çağlara dek **ile** yerine "birle" de kullanılmıştır:

İlahi fazlın birle *padişahları zulümden ve alimleri azmaktan saklagıl.*

(Tebareke tefsiri XIV.)

Yazılışı (bkz. n° 98).

444. **YALNIZ.** — Her sözcük gibi *yalnız* da kullanış özelliğine göre söz bölüklerinden birkaçına girer:

a) Sıfat olur: *Bu tepedeki yalnız ev Orhan'ındır.*
b) İlgeç olur: *Bu kitabı yalnız orada bulabilirsiniz.*
c) Bağlaç olur: *Giderim; yalnız, arkadaş isterim.*
ç) Belirteç olur: *Orhan o tepedeki evde yalnız oturur.*

Bu son tümce de iki anlamda kullanılır. Ayırtıyı vurgu belirtir:

Orhan o tepedeki evde yalnız oturur (tek başına).
Orhan o tepedeki evde yalnız oturur (yatmaz, başka iş yapmaz).

Hak bellediğin bir yola *yalnız* gideceksin.

(Tevfik Fikret.)

"... *yal*nız gideceksin." biçiminde okunursa anlam değişir. Görülüyor ki:

"Yalnız" sözcüğünün vurgulanışı da bölümlerine, kullanış özelliklerine göre değişmektedir:

Sıfat olarak kullanılınca vurgu son hecede bulunur.

(Tek başına) anlamına belirteç olunca da vurgu son hecededir.

Fakat "yalnız":

Başına geldiği sözcüğe **özgü** anlamı katarak ilgeç olursa;

"Ama, şu kadar var ki..." anlamlarında bağlaç olursa vurgu birinci heceye geçer (b, c paragraflarıyla ç paragrafının ikinci türlü kullanılışında olduğu gibi):

Büyük işleri yalnız büyük milletler yapar.

(Atatürk.)

"Yalnız duyan yaşar" sözü, derler ki doğrudur.
"Yalnız duyan çeker" derim, en doğru söz budur.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

"Yalnız sözcüğünün – tümcedeki yerine, vurgulanışına göre – anlatıma kattığı değişik ayırtıları bir daha gözden geçirelim. Vurgulu heceler italik harflerle dizilmiştir:

Tarihten *yal*nız Orhan geçti (ondan başkaları döndü).
Orhan *yal*nız tarihten geçti (başka bütün derslerden döndü).

Orhan köprüden bu gece yal*nız* geçti (tek başına).

Orhan köprüden bu gece *yal*nız geçti (geçmekten başka bir şey yapmadı).

445. ANCAK:

a) *Ben* ancak *Orhan'la görüşmeye geldim. Düşmandan* ancak *kötülük beklenir.*

Soğuk su ancak *sıhhatte bulunanları incitmez..*

(Falih Rıfkı Atay.)

tümcelerinde "*ancak*" sözcükleri kendisinden önce ve sonra gelen öğeler, kavramlar arasında **özgülük** ilgisi kurmaktadır; ilgeçtir.

b) *Bu kitabı* ancak *orada bulabilirsiniz* (bkz. n° 444 /b).

c) Gençlik, pek kısa süren ve *ancak* bir defa görülen bir rüyadır.

İFFET (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Görevce bağlaca kaymaktadır (bkz. m° 444 /c).

446. DOĞRU:

a) Birinci görevi varlıkları nitelemektir, sıfattır: *Doğru yol, doğru adam, doğru söze ne denir?*

(Türkçe sözlük.)

b) **Ad** olarak da kullanılır: *Bir doğru çizmek, işin doğrusu...*

c) **İlgeç** oluşu da şöyledir: **-e** durum takılı sözcüklerden sonra gelerek öbekleşir:

Akşama doğru, bize doğru geliyor. Dağa doğru...

447. KARŞI. – Çeşitli görevlerde kullanılır:

a) **Ad** olarak kullanılır: *Karşıda oturanlar, evin karşısı...*

b) **Sıfat** olarak kullanılır: *Karşı taraf, karşı düşünce...*

c) **İlgeç** olarak kullanılanlar; **-e** durum takılı sözcüklerden sonra gelerek öbekleşir: *Bahçeye karşı oturmak, bu söze karşı ne denir.*

448. DEĞİL sözcüğü öğeler, kavramlar arasında ilgi kurunca ilgeç görevinde kullanılmış olur: *Bu konuyu Sevim değil, Meltem anlatsın.*

Ekeylemin olumsuzu olan "**değil**", ad soylu sözcükleri yüklem yapar (bkz. n° 359).

449. NEDENLİK İLGEÇLERİ:

1) *Dolayı, ötürü.*

Bu ilgeçler, **-den** takılı sözcüklerden sonra gelir (bkz. n° 397, 451-v /2).

2) *Üzere...* (bkz. n° 402-X).

450. İLGEÇLERİN GÖREVLERİ:

1) Sözcükler, kavramlar arasında türlü yönlerden ilgiler kurar (bkz. n° 440).

2) İlgeç tümleçleri kurar (bkz. n° 98).

3) Ekeylem alarak yüklem olur:

Hak ve kuvvet kılıç ile kın gibidir. *İçinde kılıç olmayan kına kimse hürmet etmez.*

(Cenap Şehabettin.)

Ak akçe kara gün içindir.

(Atalarsözü.)

Tanrı bizimledir...

451. İLGEÇLERLE ÖBEKLEŞMELER. – Adların **"ile, için, gibi, kadar"** ilgeçleriyle öbekleşmelerinde özellik yoktur. Doğrudan doğruya yalın durumda öbekleşirler:

Araba ile, herkes için, aslan, gibi, dağ kadar....

Oysa adılların ilgeçlerle öbekleşmelerinde özellik var:

NOT. — "Kadar" sözcüğü **-e** takılılardan sonra da gelir:

Eve kadar, dağlara kadar, bugüne kadar...

I. "ile, için, gibi, kadar" ilgeçleri **-ler** takısı almamış kişi adıllarının ancak tümlenen şekilleriyle öbekleşir (bkz. n° 98):

Onunla, benim gibi, bizim için, sizin kadar...

-ler takısı almışlarda özellik yoktur:

Onlarla, bizler için, onlar gibi, sizler kadar ...

II. İm adıllarına gelince:

1) "İle, için" ilgeçleri, **-ler** almamış im adıllarının da ancak tümlenen biçimleriyle öbekleşir (bkz. n° 98):

Bununla, şunun için, onunla, onun için...

2) "Gibi, kadar" ilgeçleri:

a) **-ler** takısı almamış im adıllarının, daha çok, tümlenen biçimleriyle öbekleşir:

Bunun gibi, şunun kadar, onun gibi, onun kadar...

b) Yalın durumda öbekleştikleri de olur:

Şu kadar, bu kadar, bu gibi hallerde...

c) **-ler** takısıyla çoğullanmışlarda özellik yoktur:

Bunlar gibi, onlar kadar, şunlar gibi...

III. Soru adılı "kim?" in ilgeçlerle öbekleşmesi, im ilgeçlerinkine benzer:

Kiminle, kimin için, kim gibi, kim kadar...

IV. NE? soru adılı:

1) "İle, için" ilgeçleriyle şöyle bitişir:

Neyle, niçin?

2) "Gibi, kadar" ilgeçleriyle öbekleşmesinde özellik yoktur.

V. Durum takılı sözcüklerle öbekleşen ilgeçler:

1) **-e** durum takısı almışlarla öbekleşenler: **göre, karşı, doğru, kadar, dek:**

Size göre, düşmana karşı, onlara doğru, yarına dek, buna karşın...

2) **-den** durum takısı almış sözcüklerle öbekleşenler: **beri, önce, sonra, başka, özge, yana, dolayı, ötürü...:**

Dünden beri, her şeyden önce, bundan sonra, ondan ötürü...
Bu açıklamadan dolayı doktora teşekkür ettim

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

Atlarımız çözüldü; girdik handan içeri.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Durum takılarının öbekleştirdiği bu sözcükler, biçimsel bakımdan, ilgeç tümlecidir; anlamları bakımından zaman belirteci ya da "neden?" anlamlı birer durum belirteci (tümleci) de sayılabilir.

452. İLGEÇLERİN YAPILARI. – Yapıları bakımından ilgeçler, öbür sözcük türlerine pek benzemezler. Bununla birlikte ilgeç sayılan sözcükleri dilbilgisi sınırlarını aşmadan - üçe ayırabiliriz:

1) Kök ve kök görünüşlü yalnız ilgeçler:
Gibi, tek, beri, için, ile, karşı, kadar.

2) Türemişe benzeyen ilgeçler: *Dolayı, üzere, karşın, yalnız...*

3) Bileşikler: *Sanki, nitekim...*

BAĞLAÇLAR
ve
Kullanılışları

453. BAĞLAÇ:

On altı yaşımda *ya* var, *ya* yoktum. *Fakat* biliyordum *ki* bazı memleketlerde hürriyet denilen bir saadet vardır *ve* oralarda herkes istediği kitabı okuyabilir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

İtalik harflerle dizilmiş, sözcükler, eşit, ya da anlamca ilgili öğeleri birbirine bağlıyor.

Anlamca ilgili tümceleri, kavramları ya da görevdeş öğeleri bağlamaya yarayan sözcüklere BAĞLAÇ denir.

Türkçede bağlaçlar – sözcük türlerinin birçoğuna oranla – azdır. Kullanılanların çoğu da Arapçadan, Farsçadan alınmadır. Nedeni şu:

a) Türk, kısa anlatımı yeğliyor. Birbirine ulanarak uzamış tümceler – Divan çağı ve uzantısı bir yana – sevilmemiştir.

b) Eylemsilerin bolca gelişmesi, bağlaca olan gereksinmeyi önlemiştir.

c) Vurgu ve ezgi değişmelerinin anlatıma katkısı da önemlidir...

Bu ve benzeri nedenlerle bağlaç az kullanılır. Bu azlık, anlatıma saydamlık kazandırır; kolay anlaşmayı sağlar.

Bağlaçlar çeşitlidir; başlıcaları:

454. VE:

a) *Yolculukta göz* ve *gönül mütemadiyen çile doldurur.*

(Refik Halit Karay.)

örneğinde "ve" eşit iki özneyi bağlıyor.

b) *Ekinlere bir kerede çiftçi gözüyle bakınız: Başakları hükümdar tuğlarından* ve *taneleri incilerden daha kıymetli bulursunuz.*

(Cenap Şehabettin.)

örneğinde "ve" eşit iki nesneyi [*başakları, taneleri*] ; eşit iki dolaylı tümleci [*hükümdar tuğlarından, incilerden*] bağlıyor.

c) *Yakın* ve *Uzak Şark'ın bütün tahtlarında menşei Türkçe olan bir ismin turasını görürsünüz.*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

örneğinde "ve" *Şark* sözcüğünün eşit iki sıfatını bağlıyor.

ç) *Ardıç ağacının* ve *dikenli at kestanesinin...*

(Ruşen Eşref Ünaydın.)

örneğinde "ve" iki eşit tümleyeni bağlıyor.

d) *Kuş gözleri manasızlığı* ve *bönlüğü...*

(Ruşen Eşref Ünaydın.)

örneğinde "ve" eşit iki tümleneni bağlıyor.

e) *Şerbetçiden şerbet istemesi* ve *melikten medet umması...*

(Cevdet Paşa.)

örneğinde "ve" eşit iki yan önermeyi bağlamıştır.

f) *Abdülhak Hamit, nerede doğsa bir güneş telakki olunur* ve *yaşı kaça yükselse nisan güneşi gibi genç görünür.*

(Cenap Şehabettin.)

Dil Kurumu en güzel ve feyizli bir iş olarak türlü ilimlere ait Türkçe terimleri tesbit etmiş ve *bu suretle dilimiz yalancı dillerin tesirinden kurtulma yolunda esaslı adımını atmıştır.*

(Atatürk.)

örneklerinde düz harflerle dizilmiş her "ve" ikişer eşit bağımsız önermeyi bağlamıştır.

Kullanılışı. — Kullanış alanı pek geniş olan "ve" bağlacının doğru kullanılması için:

1) İki yanındaki öğelerin eşit ve görevdeş olmaları gereklidir. Yani adlar özne, nesne, tümleç, tümleyen ve tümlenen olmakta; sıfatlar aynı adı nitelemekte ya da belirtmekte; eylemlerse kip ve kişi bakımından uymakta birbirlerine eşit olmalıdır.

2) Bu durumlarda **ve**'den önceki sözcükler sonrakilere uyar. Bu yüzden öncüllerden ortak takılarının düştüğü de olur:

Küçük, büyük şehir (lerimizin) *ve kasabalarımızın kurtuluş yıldönümlerini de hesaba katarsak, hemen her günümüz bayram.*

(Refik Halit Karay.)

O, tarihte eşine pek az rast gelinen millet kurtarıcılarından (dı) ve *devlet kurucularındandı.*

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Yalnız bu takı düşürmelerde yadırgatıcı pürüzlerden sakınmak gerek:

Aydınlar ve halkın musiki bahsinde kaça ayrıldıklarını bir defa düşünün.

(Ünlü bir yazar.)

Ve'nin bağladığı eşitlerden öncülerin tümledikleri de – anlatımı, yinelemelerden kurtarmak için – düşer: *Orhan'ın ve Sevim'in arkadaşları...*

3) Kullanış geleneğine, güzel söyleme ve yazma anıklığına uymalıdır:

Orhan ve Turgut gidiyor. Yalçın ve Erdem'i arkadaşları arıyor. Sevim ve Ayhan'ın anneleri gelmiş...

tümcelerindeki "ve"lerin kullanılışı belki kural esemesiyle uzlaşabilir; ne var ki kullanış geleneğine, güzel yazış alışkanlığına uymaz. Uygunları şöyledir:

Orhan'la Turgut gidiyor. Yalçın'la Erdem'i arkadaşları arıyor. Sevim'le Ayhan'ın anneleri gelmiş...

"Ve" den ya da eşitleri bağlayan virgülden önce gelen eylemler, sonraki eylemin takılarını almış sayılır:

Arkadaşlarla toplanırdık, okurduk ve derslerimizi hazırlardık.
Arkadaşlarla toplanır, okur ve derslerimizi hazırlardık.
Arkadaşlarla toplanır, okur, derslerimizi hazırlardık.

Bu üç tümce, anlam bakımından birbirinin aynıdır.

İkinci üçüncü satırdaki *toplanır, okur* eylemleri görünüşte geniş zaman kipinin üçüncü tekil kişisidir. Oysa bu eylemler, tümce sonundaki *hazırlardık* eylemiyle eşit oldukları için geniş zaman kipinin öykülemesidir ve birinci çoğul kişiye değgindir.

Yukarıdaki üç örnek tümceden – ses, söyleyiş güzelliği gibi, duygu gibi bir değer katmak amacı yoksa – ikinciyi, daha iyisi üçüncüyü üstün saymak yerinde olur; "ve" azaldıkça anlatım güzelleşir.

En eski yazınımızda "ve" bulunmayışını göz önünde tutan Millî Edebiyatçılar (Ziya Gökalp, arkadaşları) onu ulusal saymıyor, kullanmamaya çalışıyorlardı. Ömer Seyfettin güzel hikâyelerinde "ve" den elden geldiğince kaçınır; onun yerine – uyarına göre – virgül, noktalı virgül, ya da "ile" bağlacını kullanırdı. Son hikâyeleri **ve**'sizdir.

Bir soruya Nurullah Ataç da şöyle karşılık vermişti:

"Ve" den hoşlanmıyorum. Türkçenin "ile" si, "de" si varken Arabın "ve" sini niye kullanayım? On altı yıldır birçok yazılar yazdım, kitaplar çevirdim. Hiç bir zaman da eksikliğini duymadım.

TÜRK DİLİ **(Enver Naci Gökşen.)**

Yüklemlerin bağlanışlarında olduğu gibi "ve" ile bağlanmış görevdeş adlarda da öncüller, sonrakilerin takılarını almış sayılmaktadır:

Biz yaşamak isteyen, haysiyet ve şerefiyle *yaşamak isteyen bir milletiz.*

(Atatürk.)

Vatandaşlık haklarımız, şereflerimiz ve hürriyetlerimizle *yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bir de şu cümlelere bakalım:

Mevsim ve ayların *orada ne ehemmiyeti var?*

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Her biri kendi kazanç ve menfaatini *düşünür.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Küçük, büyük şehir ve kasabalarımızın *kurtuluş yıl dönümlerini de hesaba katarsak, hemen her günümüz bayram...*

(Falih Rıfkı Atay.)

Örneklerde "ve" lerle bağlananlar çeşitçe, görevce eşittir; ne var ki biçimce, yani aldıkları takılar bakımından eşit değildirler. Bu türlü kullanışlarda anlatış yumuşaklığını zedeleyen bir şey var gibidir; şöyle olsalardı:

Mevsimlerin ve ayların orada ne ehemmiyeti var?
Her biri kendi kazancını ve menfaatini düşünür...

küçük pürüzlerden kurtulmuş olurlardı.

İncelemeler, "ve" yi kullanırken kurala da, kullanış geleneğine de önemle bağlanmanın gereğini göstermektedir:

Soğuk bir sonbahar ve sonraları kar ve buzlu bir kış başladı.

(Halide Edip Adıvar.)

Tümcedeki "ve" lerden ikincisini yadırgamamak elden gelmiyor. "*...sonraları karlı ve buzlu bir kış başladı*" olsaydı daha uygun düşerdi. Bir dizgi yanlışı olduğunu oranlamak güç değildir.

Usta kalemlerde bile "ve" lerin çarpık kullanılışları: "ve azaldıkça yazı güzelleşir" diyenlere hak vermemizi gerektirir.

Eskiler "ve" yi daha çok kullanırlardı:

Din ve devlet ve vatan ve milletim yoluna kendimi feda etmek isterim.

(Şinasi XIX.)

"Ve" ye değgin iki düşünce:

1) Refik Halit Karay da bu konuyu inceleyen bir yazısında şöyle diyor: *...Dava "ve" nin dilimize alınmış olmasında, kalmasında değil; suiistimale uğramasındadır. Zevk sahibi, hünerli bir muharrir, hele bir şair onu iptizale uğratmaz. Veveleyenler ya henüz lisana hükmedememiş, yahut sebepsiz yere yüzünü gözünü oynatan ruh hastaları gibi bunu "tik" haline getirmiş olan yazıcılardır...*

2) Bir de Tanzimat Yazarlarından Muallim Naci'nin düşüncelerine bakalım:

"Dikkat olunsa anlaşılır ki bir ibarede vav (ve) ne kadar az olursa o kadar sade olur. Lisanımızın asıl letafeti ise sadelik içinde bulunur.

Lisanımızın tabiiliğini muhafaza için dikkat olunacak şeylerden biri de yukarıda söylendiği üzere vav'ın taklil-i istimalidir. Bizim vav'a ihtiyacımız o kadar azdır ki bir muharririmiz, içinde velev bir tane olsun vav-ı atıfe (ve bağlacı) bulunmamak şartıyla bir cilt yazabilir. Şu halde vav'ın istimalini istediğimiz kadar azaltabiliriz.

Baladaki ifadattan anlaşıldığı üzere vav ne kadar az istimal olunursa şive-i Osmani'ye o kadar riayet edilmiş olur...

Bu çok yerinde görüşlerden sonra bir edebi romandan alınmış şu tümceye bakalım:

Hüseyin Ağa, bilakis tam onun tersine olarak, güya bu zamana kadar kendisi hep bunların aksini söylemiş de hatası şimdi meydana çıkmış gibi, güya vakalar kendi iddiasını değil de, bunların hilafını ispat etmiş gibi, ve güya vaktiyle iyi takdir edememiş olduğu efendisine karşı, haksız yere, itimatsızlık ve hürmetsizlik göstermiş de şimdi bundan nadim ve mahçup oluyormuş gibi, bu zamana kadar, yıllardır, gece ve gündüz birikmiş, toplanmış haklarının hepsini birden ret ve inkâr ile, Ali Nazmi Bey'in tam aklını kaybettiği sırada ona bütün mantığıyla inanıyor ve Ali Nazmi Bey'in üstünden herkesin itibar ve itimadını tam çektiği sırada ona bütün ruhuyla bağlanıyordu.

Bütün bunlar, iyiden iyiye gerekmedikçe "ve" kullanmanın yersizliğini göstermektedir.

"Ve", ile eşit öğeleri bağlayan virgüller görevdeştir. Kimi yazar, birkaç eşitten, önce geçenleri virgüllerle; en sonuncusunu da "ve" ile bağlar:

Tren tarlalar, ormanlar, köyler ve köylüler arasından geçiyor.

AVRUPA MEKTUPLARI **(Cenap Şehabettin.)**

Söyle bu gurur, bu kibir ve bu azamet sana nereden geliyor; ey hasta gönül!

Hisset, israf, fitne, hile, kibir ve azamet, şehirlerin doğurduğu hep bunlar değil mi?

OKUN UCUNDAN **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Eski biçimi. — Divan devrinde Fars geleneğine uyularak **ü, vü** kullanılırdı:

Gördü gül *ü* laleden eser yok
Enva-ı şecerde berk *ü* ber yok.

(Fuzuli XVII.)

Âdeme cübbe *vü* destar keramet mi verir?

(Şeyhülislam Yahya XVII.)

Ünsüzlerle biten sözcüklerden sonra **ü**, ünlülerden sonra da **vü** kullanılırdı.

455. **Ne..... ne.** — Kullanılışı sık sık tartışmalara yol açan bir bağlaçtır. Bu tartışmaların en önemlisi Tanzimat yazıncılarından Ebüzziya Tevfik Bey (1849 - 1913) ile Ahmet Mithat Efendi (1844 - 1913) arasındakidir. Ebüzziya makalelerle bu işe bir son veremeyeceğini kestirince "NE" adlı bir kitap yayımlamıştı.

Ahmet Mithat Efendi buna ve başka bir yazara karşı:

Ne senin, ne de onun kitabı işe yaramaz...

diye yazmıştı. Bu tümceyi de yanlış sayan "Tarik" gazetesiyle Ahmet Mithat Efendi arasındaki tartışma sürüp gitmişti.

Dikkati uyandırmaya yarayan bu başlangıçtan sonra incelemelere geçilebilir. Kurallar da bu incelemelerden çıkacaktır.:

I. *Bozkırların hiçbirinde* ne *denizin*, ne *ormanın*, ne *de göllerin coşkunluğunun gösterişi vardır.*

(Refik Halit Karay.)

Babur bir başka yerde şöyle diyor: Burada ne *güzel at*, ne *iyi et*, ne *yemiş*, ne *buz ve soğuk su var.*

(Falih Rıfkı Atay.)

a) "Ne"ler, tümcelerdeki görevdeş adları bağlıyor;

b) Tümceye olumsuzluk anlamı katıyor;

c) "Ne" ler iki, üç, dört... kez yinelendiği gibi, bu görevde bir tek olarak da kullanılmıştır:

...Acayipti bu toplantılar; fakat hoştu doğrusu. Münakaşasız ve hareketsiz geçerdi. Yüksek sesle kimse konuşmazdı. Ne de acele ederdik.

(Refik Halit Karay.)

YAHYA KEMAL

...bir gün gelecek, Türk şiirinde, Türk edebiyatında dev adımlarının izleri bile silinip gidecektir. Fakat, şu var ki adı hiç bir zaman unutulmayacaktır. Ne *de birçoklarının sandığı gibi, Divan şairlerinin arasına karışacaktır.*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

II. *Aylardır ne bir haber gönderdi, ne de bir şey yazdı.*

a) "Ne"ler tümcedeki görevdeş isimleri bağlıyor;

b) Tümcelere olumsuzluk anlamı katıyor.

Bu örneklerin incelenmesi gösteriyor ki "ne" ler, görevdeş sözcükleri ya da önermeleri bağlarken onlara olumsuzluk anlamı da katan bir bağlaçtır.

Yukarıdaki örneklerde yüklemler görünüşte olumlu; anlam bakımından olumsuzdurlar:

Ne var ki Nefi'nin:

Benimle hemzeban olmaz ne Firdevsi, ne Hakani.

dizesinde özneler "ne" lerle bağlı olmasına karşılık eylem olumsuzdur.

İşte "ne...ne"lerin tartışmalara yol açan ve iyice kestirilemeyen yönü budur.

"Madem ki **ne...ne**'ler tümceye olumsuzluk anlamı katıyor; eylemlerinin biçimce olumsuzlaşması yersizdir; olumlu kalmalıdır..." diyenlere karşı yüksek ozan ve yazıncıların **ne...ne**'lerle bağlı; biçimce olumsuz tümcelerini gösteriyorlar.

Tanzimat yazınının ustası Recaizade Ekrem (1847 - 1913), Talim-i Edebiyat adlı kitabında bu konuyu uzun uzun inceler. Kesin bir kurala varamayınca öğrencilerine ve okurlarına:

Yazacağınız şeylerde muktaza-yı hal ve makama tevfik-i kal ve kalem etmenizi hüsn-ü tabiat ve hükm-ü vicdanınıza havale eylerim.

öğüdünü vererek konuyu kapatıyor; yani işi oluruna bırakıyor.

Muallim Naci (1850 - 1893) "*Yerine göre*" kaydıyla iki biçimin de doğru olduğunu ileri sürüyor.

Hüseyin Cahit Yalçın da bu düğümü çözememiş; Falih Rıfkı Atay da: "*Bu, zevke bağlı bir iştir*" demekle yetinmiştir.

Bugün bu durum daha aydındır; **ne...ne**'lerin bulunduğu tümcelerin yüklemlerinden hangilerine olumluluğun daha yakıştığını örnekler üzerinde görelim:

I

a) *Orhan ne aradı, ne sordu.*

Ne kızı verir, ne dünürü küstürür.

(Söylence.)

Ne ölüye ağlar, ne diriye güler.

(Söylence.)

Ne yanar kimse bana ateş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bad-ı sabadan gayri.

(Fuzuli XVI.)

Ne dünyadan safa bulduk, ne ehlinden recamız var
Ne dergah-ı Huda'dan maada bir ilticamız var.

(Nefi XVII.)

Dedelerimizin yaptıklarını bırakmıştık. Ne cirit oynuyorduk, ne ok atıyorduk, ne de kürek çekiyorduk.

(Falih Rıfkı Atay.)

örneklerine her "ne" ayrı bir yüklemin tümcesindedir. Tümceleri bağlayarak bağımsız önermeler durumuna getiriyor (bkz. n° 117). Bu durumda anlam olumsuzdur; yüklemler OLUMLUdur.

b) *Ne şiş yansın, ne kebap.*

(Söylence.)

Ne evim var, ne ailem, ne adım.

(Cenap Şehabettin.)

Gece pervanelerle bezmi germa germ idi şem'in
Seher baktım ne şem'-i meclis-ara var, ne pervane.

(Şeyhülislam Yahya XVII.)

Ne kapıyı açtım, ne pencereyi. Orhan'ın ne kalemi yitmiş, ne çakısı. örneklerinde yüklemler birer tanedir, "ne"lerin bağladığı görevdeş öğelerin arasındadır.

Bu durumda da anlam olumsuz, yüklem OLUMLUdur.

İyice düşünülürse bu bölümdekiler de (a) bölümündekilerin biçimdeşidir. Görünüşte yüklemler birer tanedir; oysa bunlar:

Ne şiş yansın, ne kebap (yansın).
Ne evim var, ne ailem (var), *ne adım* (var).
Seher baktım ne şem'-i meclis-ara var, ne pervane (var).
Ne kapıyı açtım, ne de pençereyi (açtım)...
Ne çarpılmadık kapı kaldı, ne bozulmadık kilit (kaldı).

demek olduğuna göre **ne...ne**'ler gene iki bağımsız tümceyi (önermeyi) bağlamaktadır. Her "ne" ayrı bir tümcededir. İkinci tümcelerin yüklemleri – birincinin tekrarı olduğu için ve kolayca anlaşılacağı için – düşmüştür.

Son örnekte **ne**'lerden sonra sıfat görevli olumsuz eylemsilerin bulunması durumu değiştirmiyor.

c) **Ne...ne**'lerin bağladığı tümcelerden yüklemlerin ikisinin de düştüğünü gösteren örnekler var:

Gam merhalesinde kalmışam fert
Ne yar, ne hem-nişin, ne hem-dert.

(Fuzuli XVI.)

Ne selam, ne sabah... Ne sakala minnet, ne bıyığa...

(Söylence.)

Düşmüş yüklemler apaçık anlaşılıyor.

ç) *Kuvvete karşı ne muhabbet, ne nefret hissederim...*

(Cenap Şehabettin.)

Öyle ise böyle meselelerle uğraşıp da ne kendiniz, ne de başkalarını üzünüz.

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Bilmeli ki o ne gülen, ne ağlayan demektir;
Hakikaten büyük şair bir çağlayan demektir.

(Fazıl Ahmet Aykaç.)

Ne öldüğünü, ne unduğunu ister.

(Söylence.)

Bu örneklerin de:

Kuvvete karşı ne muhabbet (hissederim), *ne nefret hissederim.*
...ne kendinizi (üzünüz), *ne de başkalarını üzünüz.*
Bilmeli ki o ne gülen (demektir), *ne ağlayan demektir.*
Ne öldüğünü (ister), *ne unduğunu* ister.

demek olduğuna göre **ne...ne**'ler iki bağımsız tümceyi (önermeyi) bağlamıştır. birincilerin yüklemleri, yinelenmesin diye kolayca anlaşılır diye, düşmüştür. Bu görünüşüyle yüklemler, birer tanedir ve sonlardadır. Anlamlar olumsuzdur; yüklemler OLUMLU'dur. "Ne...ne"lerin bağladığı öğeler eyleme yakındır.

Çiftlikten ne bir araba, ne bir hayvan, ne bir insan, ne bir haber var.

EŞKİYA İNİNDE (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Cemal Gürsel ne bir ihtilal teşkilatının başı, ne de böyle bir ihtilalin teşkilatçısıydı.

İKİNCİ ADAM (Şevket Süreyya Aydemir.)

d) **Ne...ne**'ler eşit yüklemleri bağlar (yüklemler OLUMLUdur):

Saadet ne şöhrette, ne servette, ne sefalette, ne de uzlettedir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

İşte kadınlar bir bardak şarap gibi sıcak.
Ne gül, ne zambak, ne karanfildi onlar.
İnce kumaşlar gibi gergin, tüy gibi yumuşak.

BİR ADAMLA DENİZ (Cahit Külebi.)

II

a) **Ne...ne**'lerin bağladığı öğelerle yüklemin arasına başka sözcükler girince eylemi olumsuz kullananlar da var:

...ne şarkta, ne garpta devleti hudud-u tabiiyesinin haricine çıkarmadı.

(Namık Kemal.)

Atatürk ne ibadete, ne itikatlara, ne gerçek dinin gerçek temellerine dokunmamıştır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Ne mektepteki hocalar, ne ben, bütün gayretlerimize rağmen, ona doğru dürüst yazmağı bile öğretemiyorduk.

OLAGAN İŞLER (Reşat Nuri Güntekin.)

Bu işten ne Orhan'ın ne Yalçın'ın – herkes bilir ki – haberi yoktu.

Yukarıki örneklere karşıt olarak şu tümcede **ne...ne**'lerden sonra ara önerme bulunmakla birlikte eylem olmuludur:

Bir rejim, ya örgenleşmiş bir sınıfa, ya da halkın iyice belirli tabakalarına dayanmaz... sa ne yaşamak, ne devam etmek, ne de – pek tabii olarak – başarı sağlamak imkânını bulabilir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Ne Akdeniz'de safalar, ne çölde akşamlar,
Ne görmek istediğim Nil, ne köhne Ehramlar,
.....
Ne gül, ne lale, ne zambak, ne muz, ne hurma ve nar,
Ne Şam semasını yalelle dolduran şarkı.
Ne Zahle'nin üzümünden çekilmiş eski rakı.
Felekten özlediğim zevki *verdiler*, heyhat!

YOL DÜŞÜNCESİ (Yahya Kemal Beyatlı.)

Yüklem, **ne...ne**'lerle bağlanmış öğeler arasındadır, olumludur:

Ne hasta bekler sabahı,
Ne taze ölüyü mezar,
Ne de Şeytan bir günahı
Seni beklediğim kadar.

(Necip Fazıl Kısakürek.)

Benimle hem-zeban olmaz ne Firdevsi, ne Hakani.

(Nef'i XVII.)

Açılmaz ne bir yüz, ne bir pencere;
Bakıldıkça vahşet çöker yerlere.

YAĞMUR (Tevfik Fikret.)

Yorgun değilim
Ne aşktan, ne dostluktan, ne de ölümden;
Geceye gözlerimi açarak bakıyorum.

GÜN (Ö.demir İnce.)

Bu dizelerde eylemler **ne...ne**'lerden öncedir ve OLUMSUZdur.

c) *Ne sen, ne ben işe karışmasaydık...*

Olumsuz eylem **koşulu**dur.

ç) *Ne memlekette konuşulan dili, ne oranın âdetlerini bilmediğinden çok zahmet çekti. Ne kitabı, ne defteri bulamayınca kızdı.*

Benim dinim ne ümittir, ne korku;
Allahıma sevdiğimden taparım.
Ne cennet, *ne* cehennemden bir korku
Almaksızın vazifemi yaparım.

(Ziya Gökalp.)

Bu örneklerde **ne...ne**'lerin bulunduğu önermelerin yüklemleri **eylemsi**dir.

d) *Bugün ne bahçeye, ne sokağa hiç çıkmadım.*
Bu işe ne bunun, ne de onun asla aklı ermez...
...Ne geceyi geçirdiği saray, konak veya köşkü, ne de onun içinde yattığı odayı hiç *kimse bilmeyecek...*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bu tümcelerde yüklemdeki olumsuzluğu pekiştiren belirteçler var. Özenle bakılınca görülür ki bu örneklerdeki **ne....ne**'ler olumsuzluk anlamından, asıl görevinden sıyrılmış, "**de...de**" bağlacı yerinde kullanılmıştır.

III

Ne uzun, ne kısa, Ne sert, ne yumuşak. Ne ölü, ne diri. Ne hasta, ne şağ.
Ne sıcak, ne soğuk...

Bu örneklerde **ne...ne**'ler karşıt anlamlı sıfatları bağlıyor. İkisine de olumsuzluk kattığı için, ikisinin ortası oluyor:

Ne uzun, ne kısa = orta. Ne sıcak, ne soğuk = ılık.

NOT. — **Ne...ne** bağlaçlarından sonuncusu, kimi kez, **de** bağlacıyla pekişir (Yukarıdaki birkaç örnekte olduğu gibi).

KONUNUN ÖZETİ:

I. a) "**Ne...ne**" bağlaçlarının her biri ayrı bir bağımsız önermede ise;
b) İkinci bağımsız önermenin yüklemi düşmüşse;
c) Birinci bağımsız önermenin yüklemi düşmüşse;
ç) Aynı tümcede **ne...ne**'lerle bağlanan öğeler yükleme yakınsa...
Yüklemler OLUMLU kullanılır.

II. a) Bir tümcede **ne...ne**'lerle bağlanan öğeler, yüklemden uzaksa; yani araya başka öğeler ve daha çok, açıklayıcı sözcükler (arasözler) girmişse;
b) Yüklem, **ne....ne**'lerden önce gelmişse;
c) "**Ne....ne**" bağlaçlarının bulunduğu önermenin yüklemi koşullu ise;

ç) **Ne....ne**'lerle bağlanan öğelerin yüklemi çekimli eylem değil de -diği, -eceği, -li beri, -dikçe... yapılı eylemsilerse;

d) Yüklemden önce olumsuzluğu pekiştiren bir belirteç, bir tümleç, ya da arasöz varsa;

e) **Ne...ne**'lerin bağladığı öğelerden sonra bir duraklama olursa, öğelerden biri belirtme vurgusu ya da tonuyla canlandırılmak istenirse... **ne....ne**' ler olumsuzluk anlamından, yani asıl görevinden sıyrılarak "**de...de**" bağlaçları yerinde kullanıldığı için yüklemler OLUMSUZlaşır.

SONUÇ ve ÖĞÜT. — "**Ne...ne**" bağlacının anagörevi olumsuzluktur; onun için:

I. Bulundukları tümcelerin yüklemleri **olumlu** olmalıdır.

II. Olumlu eylem ya da eylemsi kullanmakta anlam bakımından, söyleyiş ve kullanış geleneği bakımından ayrılık, eksiklik seziliyorsa **ne...ne**'ler yerine "**de...de**" bağlaçlarını kullanmayı daha uygun görmek gereklidir.

456. de BAĞLACI:

Evvel sen *de* yücelerde uçardın
Şimdi inginlere indin mi gönül.

(Karacaoğlan XVI.)

Ben de *gideceğim. Orhan'ı* da *alalım. Burası* da güzelmiş...

I. Sonuna geldiği sözcüğü, önceden geçen ya da geçmiş gibi düşünülen görevdeş bir sözcüğe, bir kavrama **gibilik, eşitlik, katılma** ilgileriyle bağlar, hem de pekiştirme ayırtısı katar:

Orhan da geldi (öbür gelenler gibi, onlara katılarak);

Bunun sonunda ölüm de var (başka tehlikeler olduğu gibi);

Bu kitabı da okuyunuz (önce okuduklarınız gibi).

II. "**de**" bağlaçları, yukarıdaki anlam ilgisiyle birden çok görevdeş öğeleri; eşit özneleri, tümleçleri, yüklemleri bağlar:

Bu işi Orhan da, Turgut da yapabilir. Ben onu da, bunu da, ötekini de gördüm. Bugün de bekledik, dün de. Ben onu gördüm de, tanıdım da...

Bağladığı yüklemlere "üstelik" ayırtısı katıyor:

Ben onu severim, sayarım da...

III. Sayı ile belirtilmiş varlıkların kendi aralarında **gibilik** ve **eşitlik** ayırtısı bulunduğunu anlatır:

Üçü de bahçeye çıkmış. İkimiz de çalışıyoruz. Dördünü de gördüm.

IV. "**de**", bağımsız **önermeleri** bağlarken şu anlamları ve duyguları berkitir:

a) Azarlama, çatma:

A paşam, insan iptida kendini bilmeli de *sonra başkasına öğüt vermeli.*

(Kâni XVIII.)

b) Yalvarma:

Dil-i viranemi yapsan da yıkılsam gitsem.

(Sabit XVII.)

c) Öğme, beğenme:

İd irişsün bais-i şevk-i cedit olsun da gör
Seyr-i Sadabad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

(Nedim XVIII.)

Ne iyi ettin de geldin...

ç) Küçümseme:

Para kazanacakmış da çoluk çocuk geçindirecekmiş...

d) Dargınca alay ve umutsuzluk:

Dikenler büyüyecek de, yünler takılacak da; sonra satılacak da, benim de alacağım ödenecek!..

e) Öncül önermenin olmasını direnerek isteme:

Hasta iyileşsin de ben masrafa katlanırım. Bir mektup gönderse de üzüntüden kurtulsak. Akşam bize buyursun da anlaşalım...

f) Kendinden sonra gelen önermenin olumsuzluğunu pekiştirme:

Her şeyin, akar suyun, esen yelin, kaynayan zelzelenin önüne geçilir de bunun önüne geçilmez.

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

g) Yakınma:

Buraya dek gelmiş de bize uğramamış. Buralara gelirsin de bizleri unutursun!..

Yukarıdaki sekiz örnekte, "de" bağlaçlarının yüklemlerden sonra geldiği gözden kaçmıyor.

ğ) **"de"** bağlacı, koşullu eylemlerin sonunda "bile, dahi" anlamına gelir; bağladığı önermeler karşıt yargılı olur:

Görsem de tanımam. Ölsem de unutmam. Çok aradıksa da bulamadık. Çağırsan da gelmez. Çağırmasan da gelir. Gelse de oturmaz.

Hasta isem de (= hastayım, bununla birlikte; hastayım, öyle iken; hasta olduğum halde; hastayım fakat...).

h) **"de"** bağlacı, karşıt anlamlı önermeleri berkitme ayırtısıyla bağlar:

Derenin aktığı istikamete değil de; tersine atlaya sıçraya giden alabalıklar...

(Refik Halit Karay.)

Büyümüş de küçülmüş.

(Söylence.)

l) "de" bağlacı, koşullu eylemlerin olumlu ve olumsuzlarından sonra gelince anlatıma eşitlik ayırtısı kazandırır (bkz. n° 282-VIII, 376-V/3):

Yıl boyunca tembellik edenler son bir iki günde çalışsa da çalışmasa da başarı gösteremez.

i) Yüklemleri kökteş iki önermeden olumsuz birincisi, sorulu ikinciye "*de*" ile bağlanırsa anlatıma kesin bir özgülük ayırtısı katılır:

Ödülü o kazanmaz da kim kazanır? Ben ağlamayım da kimler ağlasın? O söyleyemez de siz mi söylersiniz?

j) Buyuru kipleriyle kurulmuş önermelerden öncülün sonuna "de" bağlacı gelince sonraki önermeye buyurgan kesinliği katar:

Gözünü aç da kazandığın başarı hiç olmasın. Oku şu kitabı da yarın anlat...

Bağımsız önermeleri bağlayan **de**'lerin daha çeşitli anlamlarda kullanıldığım gösterecek bir hayli örnekler vardır.

Bütün bu sıralanan ve sıralanmayan örneklerde **de**'leri tümcelerden atabiliriz. Anlamda değişiklik olmaz. Örnekler üzerinde yapılacak küçük bir deneme gösterir ki **de**'ler bu tümcelerde bulunan anlamları, duyguları ancak berkitmeye yaramaktadır.

V. **"de"**, kimi ilgeçlerden, belirteçlerden sonra gelerek berkitici olur:

Bu arkadaş, terbiyeli olduğu kadar da *çalışkandır.*

KAVAK YELLERİ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Orhan'ın öyle konuşması hiç de *doğru değildi. Ne o geldi,* ne de *öteki. Hem gündüz,* hem de *gece çalışıyor.*

Sen esmersin. Belki de var sende
Gecelerin
Usu...

(Fazıl Hüsnü Dağlarca.)

VI. Ünlemli tümcelerde **de**'ler bağlama görevinden sıyrılıyor ve ünlemi berkiten bir sözcük oluyor:

Aman sen de!.. Adam sen de!.. Ne de güzel şey!..

VII. Belgisiz "bir" sözcüğünden sonra kullanılması:

a) Söze **birden oluşun** coşkusunu katar:

Bir de vagonumuza girip baktım ki çantalar arasında bir tanesi eksik...

(Refik Halit Karay.)

b) Anlatıma (fazla olarak) ayırtısı katar:

İyi çalışmıyorsunuz; bir de *dolgun gündelik istiyorsunuz.*
Bu denli kötülükleri yap; bir de *öğünerek anlat!..*

c) "**de**" bağlacı, **bir**'lerle belirtilerek sıralanan öğelerden sonuncusuna gelince - yukarıki fıkralarda gösterildiği gibi - anlatıma (gibilik, eşitlik) ayırtısı katar:

Bu taşı bir Orhan kaldırabilir, bir de Yalçın.
Bir köylü, bir kentli, bir de Nasrettin Hoca yola çıkmışlar...

VIII. "**de**" bağlacı, im adılı **o**'dan sonra gelince uyarıcı olur:

İnsan dünyayı iğfale muvaffak olsa bir şahıs kalır ki anı aldatmasına imkân olamaz. O da kendi nefsidir.

TAHRİB-İ HARABAT **(Namık Kemal.)**

IX. "**de**" bağlacı -ip yapılı ulaçlara belirtme ayırtısı katar:

Su verip de yağ alsan zarar mı edersin?

Okuyup da adam olmalısın...

X. Sözün, bağlaç **de**'den sonra kesilerek askıda kaldığı da olur:

Bu işi bitireyim de...

XI. Yinelenmiş sözcükleri, ikilemleri bağlayan "**de**" anlatıma üsteleme, direnme... ayırtıları katar:

Muhaliflerin parolası hürriyet de hürriyet! İktidarın parolası ise otorite de otorite.

(Falih Rıfkı Atay.)

Çocuk: "bebek de bebek!" diye tutturdu.
Çok acıkmıştım; yedim de yedim...

XII. Birbirini artlayan bağımsız önermelerin sonuna gelince son yargıyı **direnme** ayırtısıyla pekiştirir. Söyleyiş tonuyla duygu değeri artar.

Dediklerini yapmadım; yapmayacağım da!..
..... yapmayacağım; yaptıramazsınız da!..
..... hiç yapmadım, yapmam da!..
— Buraya ne yüzle geldiniz?
— Evim değil mi geldim, geleceğim de!..

XIII. Gelecek zaman kipleriyle kurulmuş bağımsız önermelerden öncüllerin sonlarına gelince yargılara inanmayışı, **umutsuzluk** duygusunu güçlendirir.

Hiç ummuyorum. Muharebe bitecek de... şeker, yağ, un ucuzlayacak da param olacak da baklava yiyeceğim. Ölme eşeğim ölme, yoncalar bitecek.

HAKKA SIĞINDIK **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Yazılışı. — "*de*" bağlacı (bkz. n° 97-II):

a) Ayrı yazılır:

b) Kalın hecelerden sonra "da" olur;

c) Sert harflerden sonra "te, ta" olmaz.

457. DAHİ:

Zannetme ki şöyle böyle bir söz
Gel son dahi söyle böyle bir söz.

(Şeyh Galip XVIII.)

Bir ben bilirim çektiğimi bir dahi Allah.

(Şeyhülislam Yahya XVII.)

Bunu ben dahi biliyorum.

(Türkçe Sözlük.)

Örnekler gösteriyor ki "dahi" "bağlacı; sözcükleri ve tümceleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen görevdeş sözcüklere ve tümcelere **gibilik, eşitlik** ilgisiyle bağlar. Bu bakımdan "de" bağlacının anlamdaşıdır (bkz. n° 456).

Ne var ki:

Bunu ben **dahi** *biliyordum*'la;
Bunu ben **de** *biliyordum*

arasında uyarıcılık bakımından bir ayırtı vardır.

Eski çağlarda, "dahi" sözcüğünün "daha" anlamında belirteç olarak kullanıldığı da görülür:

Devlet ü ikbal ü baht-i kâmranım var imiş
Kim seni bir *dahi* görmeye zamanım var imiş.

(Ahmet Paşa XV.)

Bezme bir *dahi* dönüp gelmek değildi niyyetin
Gittiğin vakt anladım azm-i şitabından senin.

(Nedim XVIII.)

458. BİLE:

İstemem sensiz olan suhbet-i yârânı *bile*.

(Neşati XVII.)

Çok teessüf ederim ki 2500 *rakımlı "Köroğlu Tepesi" ne uzaktan* bile *bakamadım. Zira yolum Gerede'ye düşmedi.*

(Refik Halit Karay.)

O (İranlı), kendi dünyasının içine öylesine kapanıp kalmıştır ki, bir başka dünya var mıdır, yok mudur düşünmez bile.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Bu aklığın (kar) üstünde en küçük bir leke bile *yoktu. Bir kuş, bir sinek lekesi* bile.

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

örneklerinde "bile" sözcüğü, tümceleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen tümcelere bağlıyor. Bu bakımdan "dahi" bağlacının anlamdaşıdır (bkz. n° 457).

"Bile" birbirine bağlı iki olumsuz önermenin sonunda bulunursa ikinci yargıya "umulmazlık" ayırtısı katar:

... *Yolsuzluğunun hesabı alınmamış değil, sorulmamıştır* bile!

(Falih Rıfkı Atay.)

-se bile, karşıt yargılı önermeleri bağlar (bkz. n° 456 /ğ):

Çalışsa bile *başaramaz. Çalışmasa* bile *başarır...*

NOT. — Bağlama yönünden görevdeş olan "*de, dahi, bile*" sözcükleri:

I. Uyarma, söze çeşitli ayırtılar katma bakımından kertelidir:

1) Bu problemi Orhan *da* çözdü (önceden çözen arkadaşları gibi).

2) Bu problemi Orhan *dahi* çözdü (çözemeyen kalmadı).

3) Bu problemi Orhan *bile* çözdü (çözümü hiç de güç değilmiş).

II. Bu anlam kerteleri kesin değildir. Kertelenmeyi, daha çok, belirtme tonu sağlar:

Bunu çocuk *da* yapmaz.
Bunu çocuk *dahi* yapmaz.
Bunu çocuk *bile* yapmaz.

III. Bu bağlaçlardan önce gelen hece, belirtme vurgusuyla canlanır.

Eski yazında "bile" sözcüğü "*birlikte, beraber*" anlamında da kullanılmıştır:

Muhammet ile *bile* Miraca ağan benim.

(Yunus Emre XIII.)

İçi gılman ü hur ile pür olsa kasr-ı Firdevs'in
Eğer yârım *bile* olmazsa gönlüm anda eğlenmez.

(Zati XV-XVI.)

459. "Kİ" BAĞLACI:

I. Dediler *ki* ıssız kalan türbende
Vahşi güller açmış; görmeye geldim.

(Rıza Tevfik Bölükbaşı.)

Gördüm ki sualime cevaptan başka nesne vermezler... Naçar terk-i mücadele kıldım.

ŞİKÂYETNAME **(Fuzuli XVI.)**

örneklerinde "ki" bağlacı, kendinden önce ve sonra gelen tümceleri bağlamakla birlikte üçüncü tümceye de "*bu sebepten, bu yüzden*" anlamını katıyor ve tümceleri bağımsız önermeler durumuna getiriyor. Böylece üç bağımsız önermeli bir bileşik tümcenin kurulmasına yarıyor (bkz. n° 119-III).

II.. *Hangi güzellik çiçeğidir ki ölüm hazanı onu yere düşürmemiştir?*
(Sinan Paşa XV.)

Hâk ol *ki* Huda mertebeni eyleye âli
(Ruhi XVI.)

Şevkız *ki* dem-i bülbül-i şeydada nihanız
Hunuz *ki* dil-i gonce-i hamrada nihanız.
(Neşati XVII.)

Vehmeyle *ki* müntakimdir Allah.
(Şeyh Galip XVIII.)

Bir mevsim-i baharına geldik *ki* âlemin
Bülbül hamuş, havz tehi, gülsitan harap.
(İzzet Molla XIX.)

..... ey genç unutma *ki*
Senden de bir hesap arar ati-i müşteki.
FERDA (Tevfik Fikret.)

örneklerinde ise **ki**'ler yalnız ikişer tümceyi, türlü anlam ilgileriyle birbirine bağlamakta; böylece ikişer bağımsız önermelerden bileşik tümcelerin kurulmasına yardım etmektedir. Bir örnek daha:

Dünyada mesut bir gün yoktur ki *saadeti dünden hazırlanmış olmasın.*
(Namık Kemal.)

III. *O dağa tırmanırken hayvanlar zorluk çekmesin diye arabacı da, ben de yürümüştük; çıkış öyle uzun sürmüştü* ki...
(Refik Halit Karay.)

Ona güvenilmez ki... Öyle yoruldum ki... O kadar ağladı ki...

Beğenmedim ki!... Güzel değil ki!... Size sormadım ki!..

örneklerinde "ki" ler:

a) Tümcelerin sonundadır.

b) Öncül tümceleri, görünüşte, başkalarına bağlamıyor.

c) Görünüşte böyle olmakla birlikte iyice düşünülünce **ki**'lerden sonra birer tümcenin düştüğü anlaşılır:

...öyle uzun sürmüştü ki (anlatamam).

ç) İkinci tümcelerin düşmesinden, anlatışa canlı bir duygu ve imge değeri sinmiştir:

Ne yapıp ye'simi kahreyleyeyim bilmem ki...
Öyle dehşetli muhitimde dönen matem ki...
(Mehmet Akif Arsoy.)

IV. *Ankara'da tedaviye devam etmişse de her şeyin gerektiği gibi yapılmasına,* itiraf etmeli ki, *tam bir riayet göstermemiştir.*
ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

Uslu uslu oturaydım, şüphesiz ki, *beni mektebe vermezdi...*

GECELERİM (Ahmet Rasim.)

Bu örneklerde **ki**'lerle biten sözler, bağımsız birer ara önermedir.

V. O mahiler *ki* derya içeredir deryayı bilmezler.

(Hayali XVI.)

Anlar *ki* kelama can verirler.
Mecnun o kabiledendi derler.
Her kim *ki* belaya mürtekiptir.
Elbet o ocağa müntesiptir.

(Şeyh Galip XVIII.)

Bir millet ki insaniyetin tenvir ve tehzibine memur olmak iktidarında bulunur, efradı dünyaya askerlik için gelir ve askerlik yolunda feda-yı can eder.

(Şinasi XIX.)

Bu örneklerde "ki":

a) İki tümce arasında değildir;

b) Öznelerden sonra gelmiştir;

c) Bununla birlikte içinde bulunduğu tümceyi sonraki tümceye bağlamaktadır.

ç) Bu tür kullanışlar, yani **ki**'nin ad soylu sözcüklerden sonra gelişi –koşukta pek sezilmese bile– düzyazıda sevimsiz bir çeviri Türkçesi kokusunu taşır:

Bir adam ki söz dinlemez... =
Söz dinlemeyen bir adam...
O yerden ki herkes kaçar, sen de kaç... =
Herkesin kaçtığı yerden sen de kaç...

Tümceleri anlatım çiğliğinden, bu çeviri kokusundan kurtarmak için **ki**'leri kullanırken özençli olmak gerek.

Bir örnek daha:

Bir adam ki nasihat dinlemez hiç bir vakit felah bulmaz =
Nasihat dinlemeyen adam hiç bir vakit felah bulmaz.

Çevirilerde rastlanan bu türlü çiğliklerden anlatımı kurtarmak için:

a) **ki**'leri atmak;

b) Birinci tümcenin eylemini **-en**'li ya da **-diği**'li, **-eceği**'li gibi uygun eylemsilere çevirmek gerekmektedir.

Yalnız şu durumlarda "*ki*" nin ad soylu sözcüklerden sonra gelmesi sakıncasız oluyor:

1) "*ki*" den önceki tümce devrikse:

Yana yana ağlanmaz olur mu o yiğite ki *hayatında en güvendiği dayanak olağanüstü zekâsı idi.*

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Çifte minareli medresenin kapısına vardın mı... Var gir Dalım oğul, serin güzel avlusuna ki, *Erzurum'un mavi gök kuşu inmiş su içmeye eski havuzundan ve şimdi çıkarlar taş odalardan Selçuk oğulları* ki, *gül dalları altında bilişmeye...*

BALIM KIZ DALIM OĞUL **(Ceyhun Atıf Kansu.)**

2) Ad soylu sözcükten sonra bir yüklemin, bir ekeylemin düştüğü sezilirse:

Nihayet bir dağa tırmanmak icabeder. Bir dağ (dır, idi) *ki her kavsinde rüzgârın sertleştiğini ve havanın soğuduğunu hissedersiniz.*

ANADOLU'DA BAHAR **(Refik Halit Karay.)**

Omuz omuza, dirsek dirseğe, nefes nefese bir kalabalık (idi) *ki sormayın.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bilmem ki nasıl anlatayım:
Nasıl, nasıl size derdimi!
Bir *dert* ki *yürekler acısı* (derttir ki)
Bir *dert ki* düşman başına.
Gönül yarası desem...
Değil!
Ekmek parası desem...
Değil!
Bir *dert ki...*
Dayanılır şey değil.

(Orhan Veli Kanık.)

3) "ki" ile "ki" den sonra gelenler birer arasöz niteliğinde olursa:

Cumhuriyetçiler, ki artık ne çocukturlar, hatta ne gençtirler, *orta yaşlı ve yaşlıcadırlar. Onlar bu yas gününde Atatürk'ün kendilerine nasıl ümit bağlamış olduğunu hatırlamalıdırlar.*

(Falih Rıfkı Atay.)

4) Etkili anlatımlarda özneden sonra kullanıldığı da, kimi kez, görülmektedir. Tümceye pekiştirme, abartı sindirir (V. paragrafın ilk örneklerine bakınız):

Sen ki *bu işleri herkesten iyi bilirdin*; *nasıl aldandın?*

Eski çağlarda "ki":

1) Eski yazında, "olmak" gibi ünlü ile başlayan bir sözcükten önce gelen **ki**'lerin – vezin gerektirince – kaynaştığı görülür; yani "**ki**" den "**i**" aşınır, "*k*" de **olmak**'la birleşerek **k'olmak** biçimine girer:

Zehrolsun o lokma *k'ola* pesmande-i dûnân.
(Ruhi XVI.)

Meydandaki baş içündür efser
Baş ver *k'olasın* bu yolda server.
(Şeyh Galip XVII.)

2) Eski yazında "ki" yerine "*kim*" de kullanılmıştır:

Gözümden çıkma *kim* bu ev senündür
Benüm gözüm sana yahşi saraydur.
(Sultan Velet XIII-XIV.)

Can ver gönül ol gamzeye *kim* bunca zamandır.
Can içre seni sakladığım anın içindir.
(Fuzuli XVI.)

Gör zahidi *kim* sahib-i irşat olayın der
Dün mektebe vardı bugün üstat olayın der.
(Ruhi XVI.)

Bana teklif-i züht etmezdi idrak olsa zahitte
Yazıklar *kim* anı âkıl beni divane yazmışlar.
(Nef'i XVII.)

Naz eylesün sipihre o *kim* bî-niyaz olur.
(Koca Ragıp Paşa XVIII.)

460. **ki** İLE BİLEŞMİŞ ya da ÖBEKLEŞMİŞ BELİRTEÇLER, İLGEÇLER, BAĞLAÇLAR çoktur. Birkaçı:

I. BELKİ (bkz. n° 416).

II. SANKİ (bkz. n° 441-III)... Bunlardan başka:

III. ÇÜNKÜ:

O mevlud-i uhreviye fatihadan başka bir şey gönderilmez; çünkü *dünyada fatihadan başka istediği yoktu.*
(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

İnsan vatanını sever; çünkü *hürriyeti, rahatı, hakkı, menfaati vatan sayesinde kaimdir.*
(Namık Kemal.)

Vezinler mademki vardırlar, ahenge muhakkak elverişlidirler; çünkü *vücutları başka türlü tefsir edilemez.*
VEZİNLER **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Kardeş gibi geçinmeliyiz; çünkü *hepimiz bu yurdun çocuklarıyız.*
(Falih Rıfkı Atay.)

a) Tümceleri nedenlik ilgisiyle bağlıyor; birer bağımsız önerme yapıyor.

b) İkinci önerme birincinin nedenidir.

IV. HALBUKİ:

Dışarıya nazaran içersi buz dolabı; halbuki biz sıcaktan ve havasızlıktan boğulacağımızı sanmıştık.

(Falih Rıfkı Atay.)

Tümceler karşıtlık ayırtısıyla bağlanmıştır; birer bağımsız önerme olmuştur.

V. OYSA, OYSAKİ: **Halbuki** ile anlamdaştır:

...hiç düşünmeden onların doğruluğuna inanmıştır. Oysa ben öyle değilim.

TEDİRGİNİN BİRİ **(Sunullah Arısoy.)**

VI. ÖYLE... Kİ:

Hududa giden asker gözümüzde öyle *incelir ve* öyle *güzelleşir* ki *her neferi bir manzumenin bir kelimesi, bir büyük koncanın bir yaprağı gibi telakki ederiz ve bizce ordu sine-i vatanda koca bir demet çiçek halini alır.*

(Cenap Şehabettin.)

Öyle *kimseler* ki *elleri öpülmeğe layıktır.*
Öyle *kimseler* ki *insana insanlık dersi verirler.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

a) Öncül önermelerin yüklemleri **öyle...ki** öbeklerinin içindedir.

b) Önermeleri sonuçluk ilgisiyle bağlanmıştır; **ki**'den sonraki önermeler öncekilerin sonuçlarıdır.

c) Anlatıma abartı ayırtısı da katıyor.

VII. ÖYLESİNE...Kİ öbeği de:

a) İçindeki önermeyi, önerme değerli sözcüğü sonraki önermeye bağlar:

b) Anlatıma abartı katar:

Halkın göz yaşları, hıçkırıkları, çığlıkları havayı öylesine *bir yas ve tasa; hatta* öylesine *bir ümitsizlikle bulandırmıştı* ki *güya dünyanın sonu geldiğine hükmedilebilirdi.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Öylesine *çalışmıştı* ki...

(Türkçe Sözlük.)

Öylesine *bilgili*, öylesine *kültürlü*, öylesine *cana yakın* ki...

VIII. ÖYLE Kİ. – "Öyle...ki" öbeğinin kısalmışıdır:

Çok sıkıldı, öyle ki (öyle sıkıldı ki) *bir tek söz söyleyemedi.*

NOT. – ŞÖYLE Kİ de bu anlamda kullanılır.

IX. MADEMKİ, MADEM:

Mademki son demimdeyim;
Böyle bir iylik edeyim.

(Orhan Seyfi Orhon.)

Mademki *Munise'yi evlerinde istemiyorlar, acaba ben kendim evlat etmek istesem verirler mi?*

ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Vezinler mademki *vardırlar, ahenge muhakkak elverişlidirler; çünkü vücutları başka türlü tefsir edilemez.*

VEZİNLER **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Mademki *öyle emretmiş; öyle yaparız.* Mademki *beni dinlemiyor; ben de onun hiç bir işine bakmam...*

Tümceleri, sonuçluk ilgisiyle bağlamakta ve bağımsız önermeler haline getirmektedir.

Yabancı kökenli olan bu bağlaç yerine Mehmet Akif Ersoy "değil mi" sözünü ne güzel kullanıyor:

Değil mi cephemizin sinesinde iman bir,
Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir,
Değil mi ortada bir sine çarpıyor... yılmaz,
Cihan yıkılsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz.

(Mehmet Akif Ersoy.)

X. NİTEKİM, NASIL Kİ:

Men lebin müştakıyem, zühhat Kevser talibi
Nitekim meste mey içmek hoş gelür, hüşyare su.

(Fuzuli XVI.)

Bu anlayışa göre atasözleri, ulusal varlıklardır. Tanrı ve Peygamber sözleri gibi ruha işleyen bir etki taşırlar. İnandırıcı ve kutsaldırlar. Nitekim *eski bir atasözü şöyle der: "Atalar sözü Kur'an'a girmez, yanınca yelişür" (Birlikte koşup gider).*

ATASÖZLERİ SÖZLÜĞÜ **(Ömer Asım Aksoy.)**

Orhan bu yıl bütünlemeye kaldı; nasıl ki geçen yıl da böyle olmuştu, iki dersten dönmüştü.

Bu bileşik bağlaçlar, öncül bağımsız önermelerle sonrakilleri **karşılaştırma** ve **benzetme** ilgileriyle bağlıyor.

XI. YETER Kİ, ELVERİR Kİ:

Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin

(Atatürk)

Son tümce, öncül yargının gerçekleşmesinin nedenidir.

XII. DEMEK Kİ, DEMEK:

Bu işe girişmişler, demek ki *kuvvetlerine güveniyorlar.*

(Türkçe Sözlük.)

...Demek, siz Abdi'nin köylüsüsünüz.

(Yaşar Kemal.)

Düşünüyorum, demek ki *varım.*

Örneklerde önermeler nedenlik ve sonuçluk ilgisiyle birbirlerine bağlanmaktadır (bkz. n° 203 II not).

XII. GÜYA Kİ, GÜYA KİM = Sanki:

Gûya ki o şair i yegâne
Gelmiş bu kitap için cihane.

(Ziya Paşa.)

Bûydan hoş renkten pakizedir nazik tenin
Beslemiş koynunda *gûya kim* gül i râna seni.

(Nedim XVIII.)

Bugün **güya** biçiminde kullanılmaktadır:

Güya tam beşte gelecekti; hâlâ görünürde yok.

XIV. KALDI Kİ:

Hava soğuk, kaldı ki *rahatsızım da, onun için gelemem.*

(Türkçe Sözlük.)

Bağımsız önermeleri *"bundan başka, bununla birlikte"* ayırtılarıyla bağlamaktadır.

XV. TA Kİ:

Açık söylüyorum, ta ki *herkes anlasın.*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Öncül bağımsız önermeyi, nedenlik ayırtısıyla, temel önermeye bağlar.

XVI. GEL GELELİM:

İyi hoş gel gelelim *inatçı.*

(Türkçe Sözlük.)

"Ne çare ki" ayırtısıyla karşıt kavramları, "fakat" göreviyle bağlar. GEL GÖR Kİ deyimi de buna yakın görevde kullanılmaktadır.

461. DERKEN. — a) "Hemen ardından, der demez" ayırtılarıyla, bağımsız önermeler arasında ilişki kurar:

İş bitti, biraz soluk alacağım derken *yakama hastalık yapıştı.*

b) Ton değişikliğiyle anlatıma – sürenin uzadığından – yakınma ayırtısı da siner:

Biz, işler sona erdi, derken aradan aylar geçti.

462. TEK. — Daha çok, sıfat olarak kullanılan "tek" sözcüğü, kendisinden sonra gelen bağımsız önermeye "*yeter ki*" anlamında özgülük ayırtısı katınca bağlaç olur:

Kuzum evladım... sür... hayvanlar çatlasın... araba parçalansın, ne olursa olsun, tek *beni beş dakika evvel ormana yetişir.*

METRES (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

463. İLE (le):

Ali ile *Orhan dün akşam sizi aradılar. Ahmet* ile *Mehmet mahkemeye gitmişler. Kitaplarıyla çantasını okulda bırakmış (kitaplarını ve çantasını). Yedi* ile *sekizin toplamı on beştir. Çalışmakla boş gezmek bir midir? Fuzuli* ile *Baki'den şiirler okudu (Fuzuli'den ve Baki'den).*

örneklerinde **ile, -le** görevdeş sözcükleri bağlıyor; onun için BAĞLAÇtır.

Böyle olmayıp da görevdeş olmayan öğeler arasında anlam ilgisi kurarsa İLGEÇ olur (bkz. n° 443).

NOT. — Sözcükleri ve takımları bağlayış bakımından "**ve**" bağlacının görevdeşidir (bkz. n° 454). Aralarında küçük bir ayırtı var: İLE'nin bağladıklarında "birlikte oluş" ayırtısı daha çok sezilmektedir:

Kitaplarımı ve defterlerimi Orhan götürmüş.
Kitaplarımla defterlerimi Orhan götürmüş.

Eski Biçimi. — Yakın çağlara dek bu anlamda **birle** de kullanılmıştır:

Bî-günah öldü Hasan *birle* Hüseyn.

(**Kemal Ümmi Destanı XV.**)

464. YİNE, GENE:

Erişip bahara bülbül yenilendi sohbet-i gül
Yine nevbet-i tahammül dil-i bîkarara düştü.

(**Şeyh Galip XVII.**)

Gene *yaramazlığa başladı. Yağmur* gene *serpeliyor.* Gene *her taraf çamur içinde. Çocuk biraz önce düşmüştü,* gene *düştü...*

Tümceleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen tümcelere – "*tekrar, bir daha*" anlamlarını katarak – bağlamaya yarar.

NOT. — "Yine, gene" sözcükleri:

a) Tümceleri bağladığı için bağlaç sayılır;

b) Bulunduğu tümcenin yüklemini yineleme anlamıyla berkittiği için de belirteç sayılır (bkz. n° 417-I).

465. HELE:

I. *Tabiat bozkırlarda cilveli, oynak... süslü*; hele *makyajlı değildir.*

(Refik Halit Karay.)

örneğinde kendisinden sonra gelen öğeyi önceki görevdeşlerine "*daha önemli olarak hiç olmazsa...*" *gibi* anlam ayırtılarıyla bağlıyor.

II. ... hele *Orhan*!.. *Hepimizi yarı yolda bıraktı...*

örneğinde "hele" sözcüğü, *Orhan'ı* pekiştirme ayırtısıyla önce geçmiş adlara bağlamaktadır.

III. Hele *şükür gelebildin*! Hele *çalışmasın*!.. Hele *bak, neler söylüyor...*

Bu örneklerde "*hele*" sözcüğü bağlama görevinde değildir; berkitme görevindedir. Tümcelere kattığı türlü duygular ses değişiyle canlanmaya ve ünlemleşmeye elverişlidir.

466. YOKSA:

Tam çalışıp çabalayacağı sırada etrafını alan, eline ayağına dolaşan bir sürü çocuk mudur; yoksa *anlaşmazlık mı o talihsizliğe sebep olmuştur.*

KAVAK YELLERİ (Reşat Nuri Güntekin.)

Orhan hâlâ *gelmedi*; yoksa *treni mi kaçırdı? Uslu otur*; *yoksa seni bir daha böyle yerlere getirmem. Bu işi yarın mı*; yoksa *öbür gün mü yapacaksınız? İnsan vaktinde çalışmalı*; yoksa *pişman olur.*

örneklerinde "*yoksa*" sözcüğü, kendinden sonra gelen bağımsız önermelere dikkati çekmeye, onları, berkiterek öncüllere bağlamaya yarıyor. Böyle olduğunu iyice kavramak için **yoksa**'ları tümcelerden atalım; önemli bir eksiklik olmadığı görülür.

467. GEREK... GEREK, GEREKSE. — Görevdeş öğelerden önce gelerek onları eşitlik ayırtısıyla bağlar:

Gerek *yoksul*, gerekse *zengin olsun, herkes çalışmak zorundadır.*

Eski yazında bu bağlacın yerinde EĞER..... EĞER de kullanılmıştır:

Eğer *huzur-u hümayunda*, eğer *cümle divanında...*

(Naima XVIII.)

468. İSTER.... İSTER, İSTERSE. — Bu da yukarı paragrafta olduğu gibi görevdeş öğelerden önce gelir, onları eşitlik ayırtısıyla bağlar:

İster yoksul *ister* zengin olsun... *İster* al, *ister* alma...

Hiçbir vatandaş, ister doktor, ister mimar; *ister köylü olsun, ister işçi, ister öğrenci olsun, ister öğretmen, bu acı gerçeğe kayıtsız kalamaz.*

(İlhan Selçuk.)

469. ZİRA:

Eyvah bu baziçede bizler yine yandık:
Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık.

(Ziya Paşa.)

Bolu'ya iniş azıcık kolay oldu; zira *yolun en bozuk kısmında tamir başlamıştı.*

(Refik Halit Karay.)

"Zira" sözcükleri kendilerinden sonra gelen bağımsız önermeleri, öncül önermelerin açıklayıcısı, nedeni durumuna getirmek için bağlıyor. "Çünkü" nün anlamdaşıdır. Bunda **tanıtlama** daha belirgindir (bkz. n° 460-III).

470. Arapça'dan Farsça'dan dilimize geçen ve bağlaç olarak kullanılan kalıplaşmış deyimler de var:

Binaenaleyh, binaberin, maamafih, maahaza, maazalik...

Bunlar artık eskimiştir.

471. KÂH...KÂH. — Farsça'dan gelen bu bağlaçların eskiden söylenişi GÂH'tır, GÂHİ de olur:

Gâh eserim yeller gibi
Gâh çağlarım seller gibi
Gâh tozarım beller gibi
Gel gör beni aşk neyledi.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Gâh olur gurbet vatan *gâhi* vatan gurbetlenir.

(Hâmi XVII.)

Ölçüye daha uygun düştüğü yerlerde **geh, gehi** de kullanılmıştır:

Gehi zir-i serde desti *geh* ayağı koltuğunda
Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-i yâre düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

Geh varup havz kenarında hıraman olalım
Geh gelüp Kasr-i Cihan seyrine hayran olalım
Gâh şarkı okuyup gâh gazelhan olalım.
Varalım serv-i revanım yürü Sadabat'a.

(Nedim XVIII.)

472. BAZEN...BAZEN (BAZI KERE, KİMİ KEZ)... ikizlemeleri de **kâh...kâh** görevinde ve anlamında kullanılır:

Bazen Orhan'la, bazen (kimi kez) *Yaşar'la buluşur, çalışırız.*

"**Bazen**" sözcüğü tek kullanılınca zarf olur (bkz. n° 417-V).

473. HATTA:

Ya Rab, çekemem bu ıstırabı,
Hatta çekemem huzur u habı,
Kabrinde onun beni şehit et;
Elverdi türabının azabı.

MAKBER (Abdülhak Hâmit Tarhan.)

Orhan dün gelmiş; hatta sizi görmek istemiş.

Kendisinden sonra gelen bağımsız önermeyi — "*bile, üstelik*" anlamlarını katarak – önceki önermeyi bağlar.

474. ÜSTELİK:

Yedirdi, içirdi; üstelik *para vererek gönderdi. Alacağını vermiyorsunuz*; üstelik *bir de çıkışıyorsunuz.*

Kendisinden sonra gelen bağımsız önermeyi "*fazla olarak*" anlamıyla öncül önermeye bağlıyor.

475. YALNIZ. — Bu sözcük sıfat, ilgeç, belirteç olarak kullanıldığı gibi (bkz. n° 444) **fakat**'ı andıran bir görevle bağlaç da olur:

Güzel, yalnız biraz renksiz.
Orhan bu işi yapar; yalnız bolca para ister.

476. ANCAK. — Sözcükler arasında özgülük ilgisi kurunca ilgeç olur (bkz. n° 445).

Kavramları, **fakat**'ı andıran bir görevle bağladığı da olur:

Bu işe başlıyorum, ancak bugün bitiremem. Bu evi size veriyorum, ancak bugün boşaltamam.

(Türkçe Sözlük.)

477. AMMA, AMA, FAKAT, LAKİN:

I.

Güllü diba giydin *amma* korkarım âzâr eder
Nazeninim saye-i hâr-ı gül-i diba seni.

(Nedim XVIII.)

Bu konağa gelüp giden çok amma *dönüp gelen yok...*

KISAS-I ENBİYA (Cevdet Paşa XIX.)

Evet, her hareket içinde kötü eğilimler bulunabilir. Ama *iyi niyetlilerin dayanışması, onlardan gelecek bütün fenalıkları önler.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Vatan işlerinde ölmek olabilir, fakat *korkmak asla!..*

(Atatürk.)

O gün de gene bir yere gitmeyi kararlaştırmıştım. Fakat *canım istemiyordu.*

(Reşat Nuri Güntekin.)

Gençler, bütün ümid-i vatan şimdi sizdedir:
Her şey sizin, vatan da sizin, her şeref sizin;
Lakin unutmayın ki zaman tünd ü mutmain
Bir hatve-i samut ile takip eder bizi.

FERDA **(Tevfik Fikret.)**

örneklerinde görülen bu anlamdaş sözcükler, amaç bakımından aralarında **aykırılık, uyumsuzluk, birleştirmezlik, karşıtlık** bulunan tümceleri bağlalamıştır.

Ana görevleri, bağladıkları tümceleri bağımsız önermeler durumuna getirmektir. Yukarıdaki iki örnekte bağlaçlardan önce nokta imi konmuştur. Böylelikle tümceler arasındaki ilgiler gevşetilmiş oluyor; onun için tümceleri bağımsız önermeler durumuna getiren bağlaçlardan önce en yakışan imin noktalı virgül (;) olduğu unutulmamalıdır. Noktalı virgül, çok kez, bu bağlaçların yerini tutar; kullanılmalarını gereksiz kılar. (Yukarıdaki örneklerden bağlaçları atarak deneyiniz ve bkz. n° 623-not.)

II. Şu tümcelerde "ama" sözcüğü pekiştirme görevindedir:

(19 mayıs 1919'da) hiç ama *hiç bir şeyimiz yoktu.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bu gazete kendine meslek edindiği yolun dışında bir tek, ama *bir tek satırla tezada düşmüş müdür?*

(Falih Rıfkı Atay.)

Pekiştirici "ama"ların yinelenmiş sözcükler, ikilemeler arasında bulunduğu gözden kaçmıyor.

III. Şu iki örnekte de **fakat**'ın görevi, anlatıma özgülük ayırtısı katan **yalnız**'a benzemektedir (bkz. n° 475):

Zir ü balaya ehemmiyet vermeyen Namık Kemal, fakat *Recaizade'yi gücendirmekten ihtiraz ederdi.*

NAMIK KEMAL **(Süleyman Nazif.)**

Zannetmeyiniz ki köylü toprağın âşıkıdır, hayır, âşıkı değil, fakat mahkûmu, fakat *esiridir.*

(Cenap Şehabettin.)

478. ŞU KADAR VAR Kİ, NE VAR Kİ deyimleri de **yalnız, ancak, fakat, ama, lakin** bağlaçları görevinde kullanılır (bkz. n° 475, 476, 477).

479. MEĞER, MEĞER Kİ, MEĞERSE:

Onu çalışkan, uslu bir genç sanırdım; meğer *tembelin, yaramazın biri imiş...*

Öncül tümceye göre "*umulmayan, hemen anlaşılıveren*" durumları anlatmak ayırtısıyla tümceleri bağlar ve onları birer bağımsız önerme durumuna getirir.

480. YA...YA, YAHUT, VEYA, VEYAHUT; YA DA, YA:

Ya *bu deveyi gütmeli*, ya *bu diyardan gitmeli.*

(Söylence.)

Bir elinde gül, bir elde câm geldin sakiyâ
Kangısın alsam; gülü, *yahut* ki câmı, *ya* seni.

(Nedim XVIII.)

Bağladığı öğelerden birisine, üstün sayılma ayırtısı katmak ve seçmeli kılmak için kullanılır.

İkisinden birisinin olacağını belirtmek için:

a) Özneleri bağlar:

Ya Orhan, *ya* Turgut *gelecek. Ya* ben *anlamıyorum ya siz...*

b) Tümceleri bağlar:

Bir rejim, ya örgenlenmiş bir sınıfa, *ya da* halkın belirli tabakalarına *dayanmazsa...*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Ya evi, *yahut* bahçeyi *satacak. Ya* kitaptan *veya kalemden vazgeçmelisiniz.*

c) Yüklemleri ve tümceleri bağlar:

Ya *git*, ya *otur.* Ya *ben anlatamıyorum*; ya da *siz anlamak istemiyorsunuz.*

Sultan Hamit devrinden beri iki basın rejimi gördük: Ya *basın hükümet baskısı altındadır*, ya *hükümet basın tedhişi altındadır.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Ya bu deveyi gütmeli ya bu diyardan gitmeli.

(Söylence.)

"Veya, yahut" bağlaçları tek olarak da kullanılır:

Dikta rejimi bir şahsın veya *bir şahıslar takımının nüfuz ve itibarı üzerinde tutunur.*

(Falih Rıfkı Atay.)

"Ya", kendisinden önce gelen sözcüklere kattığı uyarma ayırtısıyla, anlatımı sürdürmeye yol açar gibidir:

Yürüyüverdim denize doğru. Yürüyüverdim diyorum *ya,* dünyanın yolu!

(Orhan Veli Kanık.)

Sorarsanız bu Selçuklu'lardan ne iz kalmış günümüze? Öyle ya, *aradan 890 koca yıl geçmiş dedik. Selçuklular ne getirmişler. Anadolu'ya? Gezdikçe gördükçe neler getirdiklerini, bu çok eski insan yurdu Anadolu'dan neler aldıklarını, neler öğrendiklerini göreceğiz.* Göreceğiz ya, *iki şey var ki, Anadoluyu yurt bilen Selçuklu'ların Anadolu'ya kattıkları en güzel iki şeydir derim ben: Yaşamaya ve ölüme güneş katmaları. Diri, dövüşçü, güler yüzlü, özgür bir yaşamadır onlarınki ve ölümleri de güneşli kümbetlerde olur.*

BALIM KIZ DALIM OĞUL (Ceyhun Atuf Kansu.)

Genç kuşak, **ya da** bileşik bağlacını tek olarak kullanıyor:
İçimde bir korku, ya da *korkuya benzer bir şey...*

TEDİRGİNİN BİRİ (Sunullah Arısoy.)

481. HEM...HEM, HEM DE:

Minnet Huda'ya iki cihanda kılup sait
Nam-ı şerifin eyledi *hem* gazi, *hem* şehit.

(Baki XVI.)

Hem mey içmez *hem* güzel sevmez demişler hakkına.
Eylemişler Rasih'e bühtan tühtan üstüne.

(Rasih XV.)

Hem eyle *hem* eyleme tenezzül
Dil hanesi cây-ı işretindir.

(Şeyh Galip XVIII.)

Kendisini hem *pek sevdirmiş,* hem *de verdiği haberlere büyük bir rağbet ve ehemmiyet temin etmişti.*

MEŞRUTİYET DEVRİ (Hüseyin Cahit Yalçın.)

Hem *ziyaret,* hem *ticaret.* Hem *kel,* hem *fodul.*

(Söylence.)

Hem *bir gezinti yaparız,* hem de *oradaki işlerimizi görür, döneriz.*

"Hem... hem" bağlacı, görevdeş sözcükleri, ya da eşit tümceleri **beraberlik, birlik, eşitlik** ya da **karşıtlık** ayırtılarıyla bağlar.

482. YANİ. — Açıklama ayırtısıyla eşit öğeleri bağlar:
Anlaşma araçları, yani sözcükler...

Bu açıklayarak bağlama görevi, "yani" sözcüğünü kullanmadan da yapılabilir. Öğeler, noktalı virgülle, çift nokta ile birbirine bağlanır:

..... *semada şimşekler,*
Yıldırımlarla aynı dersi verir:
Bütün âlem esir-i kuvvettir.

(Tevfik Fikret.)

483. ÖRNEĞİN (Sözgelişi, Mesela). — Kanıtlama bağlaçları. Örnekleri kurallara, kanıtlanması gereken kural değerli düşüncelere bağlamaya yarar.

484. İSE (-se) ekeylemi, koşulluk anlamından sıyrılarak önermeleri, sözcükleri karşılık ayırtısıyla bağlar (bkz. n° 358-IV, 360-IV, 376-V):

Çocuklarımız okullarına girdiler, bizse *kapıdan dönmek zorunda kaldık*. *Limonata soğuk*, çaysa *sıcak içilir*.

485. **Bununla birlikte (beraber), bunun için, onun için, şunun için, bundan dolayı, bundan ötürü, bu nedenle, her nasılsa, hal (durum) böyle iken, bunun üzerine, başka bir deyişle (deyimle)...** gibi DEYİM DEĞERLİ SÖZ ÖBEKLERİ de, türlü anlam ayırtılarıyla tümceleri bağlayarak bağımsız önermeler durumuna getirir. Bunlardan önce de noktalı virgül kullanmak yerinde olur (bkz. n° 623):

Yeterince çalışmamıştı; onun için *başarı gösteremedi*; bununla birlikte *pek çok üzülmüyor*.

486. HOŞ. — "Bununla birlikte" deyimine yakın bir görevle bağladığı önermelere aykırıcalık ayırtısı katar:

...hoş gelmese de olur ya!

(Türkçe Sözlük.)

487. BAĞLAÇLARIN YAPILARI. — Öbür sözcük türleri gibi bağlaçlar da yapı bakımından çeşitlilik gösterir:

a) Yalınç bağlaçlar: *ve, ile, gibi, de, dahi, bile, yine (gene) hele...*

b) Türemiş bağlaçlar: *Üstelik, yalnız, ancak, örneğin, gerçekten...*

c) Bileşik bağlaçlar: *Halbuki (oysaki), yoksa, nitekim...*

ç) Öbekleşmiş bağlaçlar: *Öylesine ki, nasıl ki demek ki, kaldı ki, yeter ki, elverir ki, şu kadar ki, bununla birlikte, onun için, bundan ötürü, gerek...gerek...*

d) Yabancı kökenli bağlaçlar: *Ne ... ne, ki, mademki, gûya, zira, kâh... kâh, hatta, bazen, ama, fakat, lakin, meğer, yani, hem, ya... ya, yahut, veya.*

488. BAĞLAÇLARIN GÖREVLERİ. — Bağlaçlar anlamlarıyla değil; görevleriyle önemlidir:

1. a) Görevdeş öğeleri bağlar;

b) Anlamca ilgili tümceleri, önermeleri bağlar.

2. Bağlaçların — pek seyrek olsa da öbür sözcükler gibi – ekeylemle yüklem olduğu da görülür:

En çok kullanılan bağlaç "ve" dir.

3. Bağlaçlar, ad soylu sözcükler gibi, özne, nesne, tümleç de olur:

"Ve" eskiden daha çok kullanılırdı. Ömer Seyfettin son öykülerinde "ve" yi kullanmıyordu.

4. Bağlaçlar tümlemelere de girer: *Bağlaç "ki" nin yazılışı. Ne...ne bağlacı dilimize Farsçadan girmiştir...*

BAĞLAÇLARDA VURGU. — Konuşma dilimiz kısa tümcelidir. Tanıyabildiğimiz eski Türkçede de tümceler kısadır. Divan çağında düzyazı sanatçısı, tümcelerini elden geldiğince uzatmaya çalışırdı. Bunu iki yönden yararlanarak başarıyordu:

1) Eylemsilerden. Tümcelerin eylemlerini eylemsiye çevirerek önermeleri birbirine bağlıyordu.

2) Bağlaçlardan yararlanıyordu.

Türk'ün konuşma ve okumadaki üstün beğenisi bu konuda da kendini gösterir: Önermeleri bağlama ile görevli eylemsinin son hecesini – tümce sona ermişcesine – küçücük bir durgu ile ve belirgin bir vurgu ile canlandırır.

Bu durgu ve vurgu bağlaçlarda da kendini gösterir.

ÜNLEMLER
ve
Kullanılışları

489. ÜNLEM. — Sert, dokunaklı etkilerle, duygular birden uyanır, coşkulaşır. Coşkunun söze dönüşmesiyle, yani bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen; sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma... duygularını canlı canlı anlatmaya yarayan sözcüklere **ünlem** diyoruz.

Ünlemler başlıca ikiye ayrılabilir:

1) Çağrı ünlemleri (interpellatif). — Kendisine söylenenleri (ikinci kişileri) çağırmak, uyarmak, onlara bir şey sormak için kullanılan ünlemler:

Ey Ulu Tanrım! Hey arkadaş! A iki gözüm, bre yaramaz!..

2) Dokunaklı, duygusal (affectif) ünlemler:

Bunlardan kimisi:

a) Pekiştirici (corroboratif) dir.

b) Belirteç görevliler (adverbial) de var.

c) Bağlaçlık (conjonctif) görevinde de bulunur.

Bu ayırış pek de kesin değildir. Onun için ünlemeye yarayan sözcükleri birer birer incelemek daha yerinde olur.

Ünlemlerin başlıcaları şunlardır:

490. A! ÜNLEMİ:

I. *A paşam! insan iptida kendisini bilmeli de sonra başkasına öğüt vermeli.*
(Kâni XVIII.)

Niye boynun bu kadar eğri demişler deveye;
A kuzum, hangi yerim doğru demiş.....
(Mehmet Akif Ersoy.)

"A!" ünlemleri kendilerinden sonra gelen sözcüklerdeki eytişleri (hitapları) berkitiyor. "A!" lar tümceden atılınca berkitme anlamı kalkar.

II. — *Böyle şey olur mu?* — *Olur* a! *Kim karışır?*
— *Bunu kim yapmış?* — *Ben yapmadım* a! *Ne bileyim kimin yaptığını?*

örneklerinde de yanıtlardaki yargıyı berkitiyor. A'lar atılınca berkitme ayırtısı kalkar.

Allah bilir a bu adam Koca Ahmet'in ta kendisidir.

(Yaşar Kemal.)

III. *A!... ne güzel, siz de mi geldiniz?!. A!.. sen artık çok oluyorsun. A, a, a!, onu ben mi söylemişim? üstüme iyilik sağlık...*

tümcelerinde "a!" ünlemleri, söze şaşma ayırtılı beğenme, sevinme, kızma... duyguları katıyor.

NOT. — Farsçadan Osmanlıcaya geçmiş, uzun okunuşlu bir "â" daha vardır. Divan çağında ünlemek istenen kimi adların sonuna getirilirdi: *Zahida* (ey zahit), *sakiya* (ey saki), *Bakiya* (ey Baki!)...

Vasıfa zevkine bak yok gamın aslı faslı (ey Vasıf).

(Vasıf XIX.)

491. E! ÜNLEMİ:

I. E! *artık buna diyecek yok!.. E!.. ne olacak bunun sonu?*

E!'ler söze beğenme, beğenmeme, sevinme, şaşma, kızma, acıma... duygularını katar. Bu duygulardan hangisini kattığını, tümcelerin kuruluşlarından çok, söyleyişte ses tonu belirtir. Yazıda da sözün gelişi....

II. *E! kim gelmiş? E! ne olmuş? E! ne olacak bunun sonu?*

tümcelerinde soruyu pekiştiriyor.

III. *İşinize baksanız a! Gülmeseniz e! Otursanız a! Ayağa kalksan a! Bize gelseniz e!..*

a) Dilek - koşul kiplerinin sonlarına geliyor.

b) Kalın hecelerden sonra **a** oluyar.

c) Söze uyarma, kızgınlık duygusu katıyor.

ç) Kipteki dilek anlamını berkittiği de oluyor.

IV. *Kitaplarımı karıştırma e mi? Bundan sonra da böyle çalış e mi?*

"mi?" soru takısıyla birlikte kullanılan **e**'ler, buyrukları berkitmek için için kullanılır.

492. HA! ÜNLEMİ:

I. a) *Ha gayret! Ha göreyim seni! Ha şöyle! Ha babam yallah!...*

örneklerinde söze isteklendirme duygusu katıyor.

b) *Ha, siz bana kitap getirecektiniz, ne oldu? Ha! Orhan sen misin? Ha, şimdi anladım. Ha, evet hatırlıyorum...*

Ha!'lar birden akla gelişin ya da birden kavrayışın etkisiyle söylenmişlerdir.

II. *Amma güzel ha! Sakın yapma ha!.. Söylerim ha!..*
Kadın çekil döverim ha! Sokulma, haydi defol!
(Mehmet Akif Ersoy.)

"**Ha!**" ünlemleri tümce sonuna gelince kendilerinden önceki yargıları berkitmeye yarıyor.

III. *Ha ben, ha sen... Ha Ali Hoca, ha Hoca Ali...*

Eşit öğelerden önce yinelenirse, arada bir ayrım gözetilmeyişini anlatmaya yarar; bağlaç görevindedir.

IV. *Bekle ha bekle, bir türlü gelmez. Söyle ha söyle, dinleyen yok ki!..*
Tanrının günü işte böyle didin ha didinmez misin?
TESADÜF **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Git ha git... Vur ha vur!..

Yinelenen buyurma kiplerinin arasına gelince eylemlerin uzayıp gittiklerini — türlü duygular katarak - anlatmaya yarar.

V. "Ha bire!" deyimi, eylemlerin durmaksızın sürüp gidişinden doğan yakınma ayırtılı duyguların anlatımına yarar:

Ha bire *söylüyor*! Ha bire *yiyordu*! *Sabahtan beri* ha bire *konuşuyorum...*

493. **HAH** ÜNLEMİ. — 1) Sabrı tüketen beklemelerin birden sona ermesiyle söylenir:

Hah, işte uçak gözüktü! Hah, Sevim de geldi, artık çıkabiliriz!...

2) Beklenmedik bir anda birden oluveren olguların uyandırdığı irkilti ile söylenir:

Hah, bir silah patladı! Baskına mı uğradık?..

494. **EY, HEY** ÜNLEMLERİ:

I. *Ey* bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
Gökten ecdat inerek öpse o pak alnı değer.
Ey şehit oğlu şehit, isteme benden makber,
Sana aguşunu açmış duruyor Peygamber...
(Mehmet Akif Ersoy.)

Müştakınım *ey* ecel kerem kıl
Def'-i elem eyle ref'-i gam kıl.
(Fuzuli XVI.)

Gülün derdinden *ey* bülbül ne çektin gerçi ün verdin
Gamından dilberin senden hezarân derdnâkim ben.
(Hayali XVI.)

Bülbüllerin ister seni *ey* gonce-dehen gel
Gül gittiğini anmayalım gülşene sen gel
Pamal-i şita olmadan iklim-i çemen gel
Ver hükmünü *ey* serv-i revan köhne baharın.

(Nedim XVIII.)

İnsanın ikide bir:

Ey *zekâ ve kültür, biraz ahlak ve* ey *ahlak biraz zeka ve kültür, diye kubbeleri çınlatası geliyor.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Arkadaş... hey (ey) *arkadaş*!.. Ey *ulu Tanrı*!..

"Ey, hey" ünlemleri eytişleri (hitapları) berkitmek için kullanılmıştır. Söze, ses tonuyla canlanan türlü duygu değeri de katar.

II. "Hey" ünlemi "gidi" ile öbekleşince, geçmişi umutsuz bir özlemle anma duygusunu anlatmaya yarıyor:

Nesl-i hazır denilen şey pek acayip bir şey;
Hoca rahmetliye bak, oğluna bak, *hey gidi hey*!

(Mehmet Akif Ersoy.)

Hey gidi *eski günler* hey!.. Hey gidi *gençlik*!...

III. Divan şairleri, kendilerine "ey" ünlemiyle berkitilmiş eytiş (hitap) lerde bulunurlardı:

Ey Nedim ey bülbül-ü şeyda niçin hamuşsun
Sende evvel çok nevalar, güftügûlar var idi.

(XVIII.)

Kerem gördükçe ey Baki gedalardan reca artar.

(XVI.)

yollu eytişlere sık sık rastlandığı gibi, adların sonuna "â" enlenerek de bu eytiş anlamı katılmış olurdu:

Bu bezm-i dil-küşaya mahrem olmaz Bakiya herkes
Di gelsün ehl-i diller gelmesün bîgâneler şimdi.

(XVI.)

495. AYA! ÜNLEMİ:

Sen ne câmın mestisin *aya* kimin hayranısın?

(Nedim XVIII.)

"Ey, hey" den daha güçlü bir ünlem olarak kullanılmıştır.

496. YA! ÜNLEMİ:

I. ...ya *niçin böyle söylüyorsunuz?* Ya *kar yağarsa?* Ya gelmek *istemezse*!.. *Doğru değil mi* ya?!..

"Ya" ünlemi sorulu yargıları pekitmeye yarıyor.

II. *Herhangi bir hadise üzerinde uzun boylu durmağa ve ondan hükümler çıkarmağa, zati, vaktimiz yoktu* ya!..

ZORAKİ DİPLOMAT (Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Beklenmedik olumsuzluğu pekitiyor.

III. *Beni çıldırtan cihet de orası* ya?

Hırsızlık malı değil ya?

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Söyleyiş özelliğiyle, ses tonuyla tümceye soru ayırtısı katmaktadır.

IV. Sorulu tümcelerde im sıfatlarıyla öbekleşince sert bir kınama ayırtısı sezdirmektedir:

Timur'un saldırıları karşısında Yıldırım'ın orduları dağılmıştır. Bu çok sıkıntılı anda Yıldırım'a "Solak Koca" adlı kulu şunları söylüyor:

"Kani o güvendiğin oğulların ve ol sancağın beyleri ya ol sarhoş vezirlerin ne gökçek yoldaşlık ettiler sana."

(Aşıkpaşazade Tarihi XV.)

V. *Dünya bu* ya!.. *İyi* ya!..

— *Bu kitapları kaldırayım mı?* — Ya ya!

Bu deyimlerde de "ya!" ünlemleri, onama yargısını pekitiyor.

VI. *O kitapları istiyordunuz* ya; *işte getirdim.*

Bu tümcede "ya" anımsatıcı bir bağlaç görevindedir.

497. **HAYDİ, HADİ!** ÜNLEMLERİ:

I. Haydi *koş çabuk!*

Haydi *yıkıl*, hadi *çekil, yaramaz!*

Haydi *oğlum, bize bir kahve söyle!*

Hadi *sizin dediğiniz olsun...*

Eylemlere, söyleyişle değişen bir sertlik ayırtısı katıyor.

II. Haydi *versin versin de yüz lira versin...*

Eylemlere olasılık ayırtısı katmaktadır.

III. *Yüz liraya gözden çıkaran, beş lirayı* haydi haydi *verir...*

Yinelenmekle olasılığın artışı pekitiliyor.

498. **HAY!** ÜNLEMİ:

I. Hay *yaramaz!*.. Hay *zevzek* hay!..

Hay *Allah razı olsun!*.. *Hay Allah cezasını versin!*..

Söze söyleyişle değişen azarlama, yalvarma, ilenme... gibi türlü ayırtılar katmaktadır.

II. Hay hay *ben de gelirim.*

— *Pencereyi açabilir miyim?*

— Hay hay *efendim.*

Onamayı pekitmeye yarıyor.

499. **AY! ÜNLEMİ.** — Birdenbire uyanan duyguların etkisiyle söylenir:

Ay, dişim tuttu! (acı)

Ay, bunu sen mi söylüyorsun? (şaşma)

Ay, ne güzel, ne sevimli şey! (beğenme)

Ay! şuramda bir şey kımıldıyor (korku)...

Her ünlem gibi "ay!" da ses değişimiyle canlanmaya ve çeşitlenmeye çok elverişlidir.

500. **VAY! ÜNLEM:**

I. *Vay* yüz bin *vay* kim dil-dârdan ayrılmışam
Fitne-çeşm ü sahir-i hun-hardan ayrılmışam.

(Fuzuli XVI.)

Vay *başıma gelenler!..* Vay *anam* vay!.. Vay o *zavallıların haline!..* Derin bir acının etkilerini anlatmaya yarıyor.

II. *Vay* hocam! *vay gözümün nuru efendim buyurun!*
Hangi rüzgârdır atan sizleri?.. Lütfen oturun.
Mütehassirdik efendim, ne inayet ! ne kerem!..

ASIM (Mehmet Akif Ersoy.)

Birden görmenin doğurduğu sevinçli şaşkınlığı coşkunluğu anlatmaya yaramıştır.

III. Vay *efendim* vay! *bu ne kurum bu ne çalım?* Vay, *demek böyle kötülükler de oluyormuş ha!..*

IV. Vay *anasını* vay! Vay *canına!..*

(Türkçe Sözlük.)

Bunlar da şaşma ve öfke, hatta sövgü deyimleri olarak kullanılır.

501. **AH! ÜNLEMİ:**

I. Bir *ah* çeksem karlı dağlar kül olur.

(Bir Türküden.)

Billah bu gamhane bir *ah* etmeye değmez.

(İzzet Molla XIX.)

Ah!.. *daha âlem bir beşik, insaniyet bir çocuktur.*

TARIK (Abdülhak Hâmit Tarhan.)

Ah, *ne yazık*!.. Ah, *bu ne felaket*!.. Ah *yavrum, bu ne kaza*!..

"Ah!" ünlemi, pek derin acınmaların anlatımına yarar.

II. *Ah neydi o günler*! *Ah, canım İstanbul*! *senden ne denli uzaklardayım.*

Ah, o eski günler!..

Ah ne olurdu, hepimiz bir sabah sağımızdan kalkabilseydik...

(Falih Rıfkı Atay.)

"Ah!" ünlemi tümcelere özlem ayırtısı katıyor.

III. *Ah çocuk ah*! *nasıl yaptın bu işleri*?.. *Ah efendim ah*! *o günler nasıl geçti?*

Yeminsiz oynayamazlar ki ah çocuklar ah:

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ah bunu önceden bilseydim!..

Söze acınma, dargınlık, özlem... duyguları katmaktadır. Bu duygular, ses ve söyleyiş değişimiyle çeşitlenip canlanırlar.

502. **VAH**! ÜNLEMİ:

Vah yavrum, ne oldu sana!?

Vah vah, pek yazık! *Vah vah, aldanmışım*!..

Acıma duygularını pekiterek daha dokunaklı yapıyor.

503. **OH**! ÜNLEMİ:

Oh! *ne güzel hava, ne güzel manzara... Oh*! *dünya varmış... Oh*! *en sonunda sevgili yavruma kavuştum...*

"Oh!" ünlemi, tümcelerdeki sevinç ve hoşlanma duygularını pekitiyor.

"Oh olsun!" deyimi, başkasını üzen bir oluşa sevinmeyi anlatır:

Oh olsun! *O kadar söyledim de dinlemedi.*

504. **YAHU**! ÜNLEMİ:

Yahu, ne yapıyorsun? Nerdesin be yahu!.. *Yahu*! *bu adam gidiyor*!.. *Etme yahu*!..

Senlibenli konuşmalarda dikkati çekmek, eytişleri (hitapları) berkitmek için kullanılır, söze biraz da olanlardan hoşlanılmadığı sezgisini katar.

505. **AYOL**! ÜNLEMİ:

Ayol, sen nerelerdesin, nerelerde kaldın!

Ayol, bu nasıl şey!..

Senlibenli konuşmalarda uyarmak için sorulu eytişlerle kullanılır.

506. **HİŞT, HİŞ!** ÜNLEMİ:

Hişt, oradan çekil! Hiş, buraya gel!...

Adı bilinmeyen ya da kendisine saygı duyulmayan kimselere: "hey bana bak, sana söylüyorum!.." anlamında söylenir.

507. **DESTUR!** ÜNLEMİ:

Yol verin destur! Destur değmesin!..

"Müsaade ediniz, savulunuz..." anlamlarında kullanılır.

508. **BE!** ÜNLEMİ:

Lafı ağzımda bıraktın *be* kuzum, dur *be* canım!..
— *Be* hocam,
Sana biz medresenin hizmeti hiç yok demedik...
Aman *be* emmi!
— Ne var?
— Düş yorar mısın?
— *Be* adam!
Biraz nefesleneyim, dur ki, yorgunum...
— Duramam.

ASIM (Mehmet Akif Ersoy.)

Dur be çocuk! Yapma be kardeşim! Deme be!..

Senlibenli konuşmalarda "ey, hey, yahu..." anlamlarına kullanılır.

509. **O! Oo! Oooo!** ÜNLEMİ:

Ooo, maşallah, ne güzel!.. Oo, öyle şey olur mu? O! bakınız kimler geliyor?
O! bu iyi olmadı...

Söyleyişe göre söze sevinme, darılma, küçümseme... gibi türlü duygu değerleri katar.

510. **UF!** ÜNLEMİ:

Uf, canım yandı! Uf! elime iğne battı. Uf, arı soktu!..
Uf, dişim gene pek fena tuttu!..

Birden duyulan acıların, sızıların anlatımını berkitmeye yarıyor.

511. **OF!** ÜNLEMİ:

Of! bıktım artık. Of, dizlerim ağrıyor! Ooooof! bu ne çekilmez gürültü?.

Ağrı, usanç ve can sıkıntısı gibi duyguların anlatımını berkitir.

512. **ÖF!** ÜNLEMİ:

Öf! bu ne tükenmez söz?.. Öf, ne kötü koku?.. Öf, ne densiz adam!.

Usanç, bezginlik, tiksinti duygularının anlatımını berkitiyor.

513. **YUF! YUH!** ÜNLEMLERİ:

Yuf hârına dehrin gül ü gülzarına hem *yuf*
Ağyarına *yuf* yâr-i vefakârına hem *yuf*.
Arif ki ola müdbir ü nâdan ola mukbil
İkbaline *yuf* âlemin idbarına hem *yuf*.

(Ruhi XVI.)

Yuh olsun bu işi yapanlara!

Kınama ünlemidir.

514. **TU!** ÜNLEMİ:

Tükürmeyi yansıtan ünlem değerli bir söydür; "yazıklar olsun!" anlamını da sezdirir:

Tu, utanmaz, alçak herif! Tu, böyle mi olacaktı!

515. **EYVAH!** ÜNLEMİ:

Eyvah!.. ne yer, ne yâr kaldı,
Gönlüm dolu ah ü zar kaldı.

*

Eyvah, melek de mahvolurmuş!

MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Eyvah bu baziçede bizler yine yandık
Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık.

(Ziya Paşa XIX.)

Beklenmedik bir durum, bir haber, bir olay karşısında duyulan acınma, yazıklanma duygularının anlatımıdır.

516. **YAZIK!** ÜNLEMİ:

a) Acıma anlatır:

Yazık, ben böyle olmasını istemezdim! O kadar masrafa yazık!

b) Kınamak için kullanılır:

Yazık sana, böyle mi yapacaktın!?.

c) Kınamayı daha da kuvvetlendirmek için **yazıklar olsun!** denir.

517. **AMAN! AMANIN!** ÜNLEMLERİ:

I. Mere Azrail *aman!*
Tanrının birliğine yoktur güman.

(Dede Korkut.)

Ne *aman* bil, ne ah işit, ne yazık...

(Tevfik Fikret.)

İbret al kendi sözünden, *aman* oğlum gayret!

(Mehmet Akif Ersoy.)

Aman *Allahım*!.. Amanın *dostlar, yetişin*!.. Aman *sen bilirsin*!.. Aman aman *dedikoduya meydan vermeyin*!..

Sığınmak, yalvarmak, yardım istemek için kullanılır.

II. Ayağın sakınarak basma *aman* sultanım
Dökülen mey kırılan şişe-i rindân olsun.

(Nedim XVIII.)

Aman, *şu kırların güzelliğine bakın*!..

Beğenme, tansıma duygularını anlatmak için kullanılmıştır.

518. ÜRKÜTME ÜNLEMLERİ. — Hayvanları ürkütüp kovmak, yürütmek, durdurmak... için kullanılan söylerden örnekler:

Kışt! (Kanatlı hayvanları kovmak için kullanılır).

Oşt! (Köpekleri kovmak için kullanılır).

Pist! (Kedileri kovmak için kullanılır).

Deh! (Koşum hayvanlarını yürütmek için kullanılır).

Oha! (Sığırları ürkütmek; ses değişmesiyle durdurmak için kullanılır).

519. **AFERİN, YAŞA, YAŞASIN, SAĞ OL, VAR OL**!.. ÜNLEMLERİ:

Aferin *yavrum*! *ödevlerini güzelce yaptığına pek sevindim.*

Var ol!.. *Yaşasın* Türk ulusu!.. *Yaşasın* ordu!..

Aferin doğrusu, cevherli çocuklar, belli!
İftihar etmeli gördükçe bu gürbüz nesli.

ASIM (Mehmet Akif Ersoy.)

Ebna-yı dehr her hünere *aferin* verir
Ya Rab, bu *aferin* ne *tükenmez hazinedir*?

(Nabi XVII.)

Bu ünlemler bir işin, bir nesnenin beğenildiğini, sevildiğini coşkunlukla anlatmak için kullanılır.

Beğenilen, hoşlanılan durumlara ve sevinç veren okşayıcı sorulara: "teşekkür ederim" yerine SAĞ OL karşılığı verilmektedir:

— *Merhaba asker*!
— *Sağ ol*!

520. EYLEMLERİN ÜNLEMLEŞMESİ. — Her sözcük türü gibi eylemler de kimi durumlarda ünlemleşir:

— *Koşunuz*! *Hırsız kaçıyor*! *Yakalayın*!..

521. **SAKIN**! ÜNLEMİ:

Sakın böyle söyleme!.. *Bir daha yapayım deme, sakın*!...

Olumsuz yargıları berkitmek için kullanılır.

522. **ÜNLEMLERİN TÜMCE DEĞERİNDE KULLANILIŞLARI.** — Coşkunlukla, birden duygulanmanın etkisiyle ağızdan çıkıveren ünlemlere ve ünlem gibi kullanılan sözcüklere vurgu ve ses türlü duygu değerleri kazandırır; onları birer tümce gibi geniş anlamlı kılar:

Yazık!.. *Afacan*!.. *Yaramaz*!.. *Hain*!.. *Dehşet*!.. *Korkunç*!.. *Dikkat*!.. *İleri*!.. *Ateş*!.. *Arş*!.. *İmdat*!..*Hayret*!.. (bkz. n° 136).

523. EYTİŞLER [hitaplar]. — Yukarıda sıralanan ünlem sözcüklerinden başka belirtme vurgusuyla değişik sesle söylenmiş adlarla ad değerindeki sözcükler; eytişler [hitaplar] de birer ünlemdir:

Leyli! dedi verdi can-ı şirin
Ol âşık-ı bikarar ü miskin.

(Fuzuli XVI.)

Sevdiğim, canım, yolunda hake yeksan olduğum!
İddir çık naz ile seyrana *kurban olduğum*!
Ey benim aşkında bülbül gibi nalan olduğum!
İddir çık naz ile seyrana *kurban olduğum*!

(Nedim XVIII.)

Sümrû! *Sümrû*! harap olursun;
Billah bir avuç türap olursun!
Pamal ederim seni nihayet!

EŞBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Sarı kedim,
Siyah kedim,
Beyaz kedim,
Adı "Rengin" olsun dedim.
Rengin! *Rengin*! *Rengin*! *Rengin*!
Kedim işitmedi lakin...

ŞERMİN **(Tevfik Fikret.)**

Ordular! *ilk hedefiniz Akdeniz'dir ileri.*

(Atatürk.)

Eytişler ünlemlerle güçlendirilir (bkz. n° 489 /1).
Hitapların tümcede görevleri (bkz. n° 150-IX).

524. DUA ve YEMİN sözcükleri de birer ünlemdir:

Ya ilâhi bize tevfikini gönder...
— *Amin*!
Doğru yol hangisidir, millete göster...
— *Amin*!

(Mehmet Akif Ersoy.)

Yıkanlar hatır-ı na-şıdımı *ya Rabbi şad olsun*!
Benimçün na-murad olsun diyenler *ber-murad olsun*!
(Naili XVII.)

Billah bu gamhane bir ah etmeğe değmez.
(İzzet Molla XIX.)

Dermiş bana keşfoldu hep esrar-ı hakikat
Vallahi yalandır sözü *billahi* yalandır.
(Ruhi XVI.)

Olmuşuz can ile *billah* Gazayi teşne
Kanını düşmen-i dinin içeriz su yerine.
(Gazi Giray XVI.)

Dil bayramı bugün. Dilcilere kutlu olsun!
(Ataç.)

525. ÜNLEM DEĞERLİ SÖZLER, SÖZ ÖBEKLERİ:

I. Kişilere, kişi niteliğinde sayılan varlıklara eyitmek için kullanılan bütün sözcükler vurgu, durgu, ton ve söyleyiş özellikleriyle ünlem olur (bkz. n° 150-IX):

Arkadaş! yurduma alçakları uğratma sakın!
(Mehmet Akif Ersoy.)

— *Nasıl bu bahçe?* — Cennet! — *Çok güzel*!

II. Sevgi, üzüntü, öfke, birden karşılaşma, korku... gibi türlü duyguların etkisiyle, türlü nedenlerle söylenıveren coşkulu sözcüklerle söz öbekleri de — içlerinde ünlem sözcükleri bulunmasa da — birer ünlem sayılır:

Ne yanar kimse bana ateş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bad-ı sabadan gayri.
(Fuzuli XVI.)

Bir yaralı eylemez mi feryat?..
Karşımda nedir benim bu metfen!
MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Karınca eğlenir: — Beyim,
Şimdi raks edin ne var?
Yazın çalan, kışın oynar!
ŞERMİN **(Tevfik Fikret.)**

Yer sarsılıyor! *Kaçın durmadan*! *Yangın var*!

— *Gitmem*! *gidemem*!
— *Bak gör*! *Babana neler söyleyeceğim*!

III. Sert, dokunaklı, coşkulu seslerle söylenmiş eylemler, komutlar ve tümce değerli sözler de birer ünlem sayılır:

Anne, yetiş! — *Ne var!?* — *Hayvan!*
Soktu beni...

ŞERMİN (Tevfik Tikret.)

— *Dur, kıpırdanma!* — *(Haydi) çık dışarı!*
— *Sağ ol!..*
— *Bölük dur!* — *Sağa dön!..*

IV. Sevinç, korku, dargınlık... gibi türlü duyguları yansıtan, coşkulu söylenen yanıt belirteçleri (bkz. n° 418) de birer ünlemdir:

Evet! hayır! pekiyi! hay hay! olur! yok! değil! olmaz! asla!..

526. YANSIMALAR da ünlem olarak sık sık kullanılır (bkz. n° 234).

Miyav... O kim? Beyaz kedi,
Siyah kedi,
Sarı kedi...

ŞERMİN (Tevfik Fikret.)

..... çünkü tokat
Miniminicikten beri
Hiç de hoşuma gitmez... *Çat!*
İşte indi..... Of, yanağım!...

ŞERMİN (Tevfik Fikret.)

Gümbür! *diye karşıki ev çöktü.*

527. YAKIŞTIRMACA SÖYLER. — Buraya dek görülen sözcüklerden başka, bir de, türlü görevlerde kullanıldıkları halde, sözlüklere pek girmemiş çeşitli yapılarda ve anlamlarda geçen söyler vardır.

Birkaçı:

1) **M ile türemiş olanlar:**

a) Ünlülerle başlayan sözcüklerin başına bir **m** eklenerek kendilerinden sonra söylenir:

Ağaç mağaç, arı marı, ev mev, altın maltın;
enlice menlice bir kağıt, ellinci mellinci yıl; oturup moturmasın...

b) **M,** ünsüzle başlayan sözcüklerde birinci harfin yerine gelir:

Çiçek miçek, güzel müzel, sarı marı; koşar moşar...

c) **M** ile başlayan sözcüklerden yakıştırma söy türemez (bkz. n° 269 /f).

Anlamı. — Sözcüklerin türüne göre varlıkta, nitelikte, sayıda, sırada ve eylemde (ona benzer ve ona çalar) anlamlarında kullanılır.

2) Düzenli bir oluşuma bağlanamayan söy'ler de var:

Biz çoluk çocuk, takış tukuş *yolumuza devam ettik.*

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

3) Yansımayı andıranlar da az değildir:

Fokur fokur kaynamak, *cambul cumbul* yemek.

Tek başlarına anlamsız olan bu söyler, yerinde kullanılınca anlatımı güçlendirirler.

528. ÜNLEMLERİN YAPILARI. — Her sözcük türü gibi ünlemler de yapıları bakımından çeşitlilik gösterir:

a) Asıl yalınç ünlemler birer hecelidir:

A! e! ha! ey! ya, kay! ay! vay! ah! vah! oh! hişt! be! o! uf! yuf! tu!...

b) Türlü biçimlerde türemişe, bileşmişe, öbekleşmişe benzeyenler:

Aya! yahu! ayol! destur! eyvah! yazık! aferin! yaşa! yaşasın! sağ ol! var ol! afacan! amin! ruhu şad olsun! billah! haydi!...

529. ÜNLEMLERİN TÜMCEDE ÖĞE OLUŞLARI. — Ünlemlerle eytişlerin tümcelerde üye olmadıkları söylenmişti (bkz. n° 150-IX). Bununla birlikte ada dönüşerek türlü görevlerde kullanıldıkları görülür. Örnekler:

Ya Rab bu *aferin* ne tükenmez hazinedir. (özne)

(Nabi XVII.)

Bu name o yâr-ı cana gitsün
Bir *ahtır* asmana gitsün. (yüklem)

(Şeyh Galip XIII.)

Alma mazlumun ahını *çıkar* aheste aheste. (belirtili nesne)

(Atasözü.)

Ah *deme ki düşmanın* oh *demesin* (Belirtisiz nesneler).

(Atasözü.)

IV. BÖLÜM

ANLAMBİLGİSİ

530. ANLAMBİLGİSİ teriminin Fransızcası **sémantique**'tir. Bu sözcük Grekçe **semantikos**'tan ya da **sêmainein**'den gelmiştir. Bunların ikisinin de de kökü **sema**'dır. İlk anlamı **im** (= işaret) dir Sonraları **anlam** olarak benimsenmiştir.

1839 yılı başlarından beri dilbilimciler bu **sema** kökünden — *anlatım incelemesi* karşılığı olarak — **sémasiologie** terimini kullanıyorlardı ve dilbilgisinin bir dalı sayılıyordu. Sonra Fransız bilgini Michel Breal, *anlambilgisi* karşılığı olarak **sémantique** terimini koydu. Bununla, anlam değişimlerine öncülük eden yasaları belirtmek istemiştir. Ondan sonra anlam incelemeleri çığırı güçlenmiştir. Böylece 35 - 40 yıldan beri **semantik** terim olarak, sözcüklerin kavram, kapsam, anlam (*) değerlerini ve daha çok da değişmelerini inceleme bilgisi bölümüne ad olmuştur (**).

Anlatışı incelemenin özel bir dalını kapsayan bu sözcük, esemecilerce de, tinbilimcilerce de benimsenmiş böylece üç ayrı bilim dalının konuları arasına girmiştir. Kapsamı da gittikçe genişleyeceğe benziyor; örneğin: "*bu tümcede şu sözcüğün semantik değeri nedir?*" dediğimiz gibi, bugün denizcilikte kullanılan bayrakların, renklerin semantik görevinden; bir davranışın, bir haykırışın, haberleşmeyi sağlayan bir imin semantik değerinden de söz edilmektedir.

Buna göre semantık üç ayrı bilime dayanır: Tinbilim, eseme, dilbilim. Bu üç ayrı bilimde semantik şöyle ele alınmaktadır:

1) **Tinbilim sorunu**. — Birbirimizle niçin ve nasıl ilgileniyoruz? Bunun imi nedir? Bu imin tinsel kaynağı nedir?

(*) Anlamdaş gibi görünen bu üç sözcük arasında — pek ince de olsa — ayırtılar bulunduğunu düşünmek gerek:

KAVRAM. — Sözcükle birlikte zihinde doğan, sözcükten ayrılmayan düşünü birimi.

ANLAM. — Bildirişmeye temel öğe olan sözcüğün zihinde yansıttığı kavramla ya da kavramlarla uyanan tümel anlayış.

KAPSAM. — Kullanıldığı yere, tümceye göre — çağrışım gibi türlü nedenlerle — anlatıma bir takım kavrantılar siner. Bu yan sinişlerle genişleyip zenginleşme de sözcüğün kapsamı olur.

(**) Yüzyılımızda dil çalışmaları büyük hız kazanmıştır. Dil alanında anlambilgisinden sonra yepyeni bir bilim doğmaktadır: **Semiyoloji.** Bu bilim, bir yandan toplumsal psikolojiye bir yandan da genel psikolojiye bağlanarak göstergeleri, göstergelerin yasalarını konu edinecektir.

2) **Eseme sorunu.** — Gerçekle biçimin bağları nedir? Anlam verme görevini taşıyan bir nesneye ya da duruma hangi koşullarla bir im uygulanabilir? Ve bu gerçek anlamı hangi kurallar sağlar?

3) **Dilbilim.** — İmler dizgesinin her birinin yapısına ve görevine dayanan özel kuralları ve sayısız sorunları ele alır. Böylece sözcüğün çeşitli anlamlar, değişik kapsamlarla içerdiği, yansıttığı çeşitli kavramlar, dilbilimin bütün dallarında özellikle uygulama alanlarında ele alınır, incelenir.

Dil üzerine söylenmiş çok söz var: Dille düşüncenin ilişkisi ne çok tartışmalara konu olmuştur:

Max Muller, sözle düşüncenin ayrılmazlığını şöyle kesinleştirir: "*Sözsüz düşünce, düşüncesiz söz olmaz*".

Öteden beri sözle kavram, sözle anlam, sözle düşünce arasındaki ilişkiyi araştırma konusu yapan bilim ve felsefe, son yüzyıllar içinde gözlemler, yeni görüşler ve kuramlarla bu eski sorunu yeniden ve daha aydın olarak ele almıştır. Bununla birlikte henüz bu çok derin ve çok ince konuya yeterince ışık tutulmuştur, denemez. Onun içindir ki bu konuda araştırıcı uzmanlar da, yeni biçimlerle karşılaştıkça - konuya yeni değinenler gibi – şaşırıp kalırlar.

Dil, düşünceleri iletmemize yarayan bir yoldur. Bir tütüncü dükkânında satıcıya: "*bir çamlıca*" deyince belli bir kişiye, belli istekle "bir paket sigara" düşüncesi iletilmiş olur.

Anlambilgisi bakımından sözcüklerin görevleri şöyle incelenir:

1) "*Bir çamlıca*" niçin bir paket sigara demek oluyor? Bunun başka anlamları yok mu? Nasıl, neden, ne zaman bu anlamı kazandı?

2) Sözcük nedir? Görevi nedir? Bu görevini yerine nasıl getirir? (Bu konuya ileride dönülecektir.)

Böylece anlambilgisi, bütün dallarıyla gökçe yazın'ın da önemli konusu oldu. Sözde inceliğin, çeşitliliğin, ayırtıların, karmaşıklığın özünü oluşturan sorunlara ve bu sorunların tabanına, ana çizgisine inmek yolunu açtı.

Dilbilime dayalı anlambilgisi – yukarıda adı geçen ilk iki bilimin konu edindiği semantiğe göre – daha çok geniş kapsamlı ve daha çok işlektir. Konusu, sözcükleri dilin içerisinde incelemektir. Örneğin: bir sözcük nedir? Biçimiyle, türeyişiyle anlamı arasındaki bağlar nedir? Zaman ve türlü etmenler ona neler kazandırmıştır? Öbür sözcüklerle ilişkilerinde nasıl değer kazanır? Bunları nasıl sağlar?..

Bu sayısız soruların, hele bilinçaltına yansıyan sorunların yanıtlarını bulmak kolay mı? Bunların hepsini bugünkü bilim gücümüz iyice aydınlatmaktan uzaktır.

Dil araştırmaları, eskiden güzel anlatım (retorik) epiğinin aktarım(mecaz) larını incelemekle yetinirdi. Anlambilgisi çağında iş bununla kalmıyor. Tinbilimin, esemenin gözlemleri, verileri araştırma alanını genişletmiş; böylece anlatışın tinsel, toplumsal görevi ortaya çıkmaya başlamıştır.

Diller toplumsal ruhu, ulusal ırayı, kültürü, tarihsel evrimleri yansıtan şaşmaz bir gözgüdür, bir dış görüntüdür. Ulusların birçok değerleri, geçmişlerden süzülüp gelen birçok özellikleri anadillerinin, dil verilerinin incelenmeleriyle ortaya çıkarılıyor. Dillerin birbirlerinden yalnız ses, türetim, çekim ve diziliş bakımlarından ayrılıklarını değil; iç biçim özelliklerini konu edinme çağı gelmiştir artık. Her ulusun gerçek benliği bu incelemelerle belirecektir.

Bu incelemeler tarihin, tarihe dayanan bilimlerin, toplumbilimin tutumunu, gidişini, anlamını da değiştirecektir. Bugüne dek tarihler yönetimlerin, yönetmenlerin, başbuğların, savaşların, yenenlerin, yenilenlerin, büyük olayların öyküsü olmuştur. Bireylere pek yer verilmeyen bu öykülerde de ulusal benliğin niteliğine - şöylece, olabildiğince – değinilmiştir. Bu değinmelerin ne denli yüzeyden olduğunu, dil incelemeleri gösterecektir. Onun için incelemeler içe dönük, derin ve toplumsal dalgalanmaların nedenlerini belgeleyen gerçek sonuçlara varacaktır.

NOT. — **Semantik** sözcüğünü 1950'lerden önceleri biz "anlambilgisi" ile karşılamıştık. Konu pek çok genişledi; bugün "anlambilim" deniyor.

531. ANLATIM: Bir düşünceyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, bir imgeyi canlandırabilecek imlerin birleştirilmesi durumudur: **Bulut**, yağmur ya da kar imidir. Bunun gibi bir **kaş çatması**, yerine göre, dikkati bir noktaya toplamanın, çok kez de öfkenin imidir.

Deniz sözcüğü engin sulara im olmuştur. Buna göre her im bir dürtüdür. Tinbilimci buna **uyarım** diyor ve bunun tinsel benliğimize etkisi yoluyla imgede uyarışını inceliyor: *Bulut*, yağmurun imgesini; *deniz* de görgü ve öğrenme yoluyla elde edilen engin su imgesini canlandırır. Her im, imgeyi canlandıran bir başka uyarıma bağlanır, iz bırakır; anılar, çağrışımlar uyandırır.

532. İMLER, SİMGELER. — Her im – yukarıda görüldüğü gibi – çağrışımlı bir uyarımdır. İki türlüdür:

1) Doğal imler: bulut, yağmur için bir göstergedir.

2) Uylaşmalı imler: bir okulun varlığın göstermek için dönemeçlere konan çocuk resimleri gibi.

Sözler, birer anlaşmalı, uylaşmalı imlerdir ve birer anlam simgesidir. Bu konuda dilbilim kurucularından biri olan Saussure'ün şu yargısı pek önemlidir: "*Adlarla adlandırılan nesneler arasında hiçbir doğal bağ bulunmaz.* Salt isteme bağlı olarak *herhangi bir sesler birleşimidir her sözcük. Örneğin,* **at** *bir hayvanı tanıtır. Bunların hepsi anlaşmalıdır ve dili kullananlar arasındaki*

uylaşmadan doğar..." Bu, yapımsal da olabilir. Türeme, bileşme yoluyla elde edilen sözcükler de bu uylaşma sınırını pek aşmaz.

Bileşmeden örnekler: *hanımeli*, *katırtırnağı* (güzel kokulu bir çiçek adıdır), *kadıngöbeği* (bir hamur tatlısıdır)...

Türemeden bir örnek: *göz*, *gözlük*, *gözcü*, *gözlükçü*, *gözcülük*, *gözlükçülük*, *gözsüz*, *gözsüzlük*, *gözlü* (masa), *gözlem*, *gözlemci*, *gözlemcilik*, *göze*, *gözemek*, *gözenek*, *gözenmek*, *gözetici*, *gözetilmek*, *gözetlemek*, *gözetlenmek*, *gözetmek*, *gözettirmek*, *gözleme*, *gözlemek*, *gözlemen*, *gözlemlemek*, *gözleyici*, *gözlüklü*, *gözükmek*, *gözel* (güzel), *gözgü* (ayna), *gözlük*, *gözetmen*...

Bunların ve bütün benzerlerinin anlamlarına kesinliği **uylaşma** kazandırmıştır[1].

İçbenliklerin dönüşmesi de birer öznel imdir. Anlaşmaların en güçlüsü onlarla olur. Tadabilenlere ne mutlu:

> *Ben kafiye düşünürüm; sevgili bana der ki, yüzümden başka bir şey düşünme... Ey benim kafiye düşünenim, benim yanımda devlet kafiyesi sensin; karşımda rahatça otur... Harf ne oluyor ki sen anı düşünesin? Harf nedir? Üzüm bağının çitten duvarı... Harfi, sesi, kelamı ortadan kaldır... Bu üçü olmaksızın seninle konuşayım, der.*
>
> **(Mevlâna.)**

SONUÇ. — Dil, düşündüklerimizi, bizim kendi zihnimizde biçimlenen nesnelerin imgelerini başkalarının zihnine iletmeye ve orada canlandırmaya yarayan imler dizgesidir. Sözcük nesneyi değil; nesnenin imgesini iletir. Her ad bir kavramı, bir anlamı canlandırır. Her anlam da bir ad'a canlılık katar. Adsız anlam var olmaz. Anlamsız ses birleşimi de ne bir ad olur, ne de bir sözcük.

532-2 DÜŞÜNCE - ANLATIM :

Soyut kavramların; düşünce, duygu ve imgelerin – zihinde canlandığı biçimde – söze aktarılması kolay değildir. Birçok ünlü yazarın, ozanların, hatta öğe (dâhi)lerin bile bu güçlük karşısında kıvrandıkları ve bu kıvranışlarını: "*duyuyorum, düşünüyorum; imgemde canlı görüntüler var; ne yazık ki bunları, oldukları gibi, söze aktarmak, kâğıt üzerine dökmek elden gelmiyor...*" gibi yakınmalarla anlatmışlardır. Sanatçılar bu konudaki becerilerine göre üstünlük kazanırlar.

Profesör İsmail Hikmet Ertaylan, XIV. yüzyılın birkaç ozanını karşılaştırırken şunları yazar:

(1) Dillerin genel uylaşmalardan doğduğunu düşünenler, bütün insanların uylaşmasıyla benimsenecek bir dünya dili yaratmak çabasına girişmişlerdir. Polonyalı Dr. L. L. Zamenhof (1859 - 1917) un yaratmak istediği ESPERANTO bunların en ünlüsüdür.

...kelimeler, sahibinin kudretinden emin olan atlar gibidir. Kendiliklerinden birbirlerine koşuluverirler. Onda bir sihirkâr kudret, füsünkâr bir muvaffakıyet vardır...

Birbirine yan düşer gibi olsa da bu görüşler şu sonuçta birleşiyor:

Anlatımda başarının ana kaynağı kavrayıştır. İyice kavranmamış, yarı bilinmiş konuların; durulmamış, karmaşık düşünce ve duyguların anlatımı kekelemeye; daha doğrusu, karanlıklar içinde kalmış silik görüntülere benzemekten kurtulamaz. Birçok ünlü romancılar – duygu, düşünce ve imgelerine saydamlık kazandırmak için – yapıtlarındaki olayların geçtiği yerleri gezip görmek gereğini duymuşlardır. Bunun en eski ve canlı örneği Latin ozanı *Vergilius* (M.Ö. 70 – 19) tür. Bucolica'ları ve benzeri yapıtlarıyla üne kavuşan ozan, Homeros'a hayrandır. İlyada ve Odysseia'yı birçok kez okumuş; o çapta bir yapıt yaratmaya başlamıştır: Yunan ve Latin mitolojisinden kaynaklanan AENEİS, 12 bölüm olacak. Yazı sürüp giderken Homeros'un yapıtlarında geçen yerleri gezip görmek isteğini yenemiyor. Gezdiği, gördüğü, derin derin soluklandığı yerlere dudaklarında dizelerle ayak basıyor. Dizeler tutkuyu besliyor, benliği sarıyor. Bu coşku içinde AENEİS'in onuncu bölümü bitmiştir. Son iki bölümüne başlamadan yaşamı sona eren ozan, ölürken, *aeneis*'in yakılmasını istiyor.

Çağında da pek beğenilen çok sanatlı ve ahenkli bu üstün yapıtı, yandaşları yakmamışlardır.

533. ANLAMBİLGİSİNDE BÖLÜMLER. — Sözcüklerin konuluş ve türeme anlamları; takımların, önermelerin, tümcelerin kuruluşları; bu anlamlarla kuruluşların anlatım yetkileri DİLBİLGİSİ bölümlerinde görüldü.

Dilbilgisi, az çok – kesin yargıların, genel kullanışların eseme (mantık) çerçevesi içinde – belli kurallarla sınırlıdır. Oysa DİL, akan, değişen ve içten bir yedişle, çok kez, her sınırı, her bağı aşan bir gerçektir. Bunu şu derin ve ince anlatış içinde bir kez daha görelim:

Ulus kişiliğini var eden öğelerden biri de dildir.

...Dile bir toplumbilimci gibi dıştan baktığımız zaman, onu bir kelime dizisi olarak görürüz. Ancak dile bir ruhbilimci gibi bakacak olursak, şunu da görürüz: Dil de din gibi, sanat gibi, bilinçaltı ile ilintili olan toplumsal bir varlıktır. Dil, en büyük, en kalıcı özelliklerini bu gizli kaynaktan almaktadır. Hiçbir söyleyiş, hiçbir yazış yoktur ki bilinçaltı dediğimiz bu ruh alanı, kişilik kaynağı ile yakından, uzaktan ilintili olmasın. En nesnel sandığımız düşüncelerimizde, yargılarımızda bile bu bilinçaltı varlığının bir payı, bir rolü vardır. Dile biçimini, ruhunu veren, dilin estetiğini yaratan işte bu kaynaktır. Dili bir işaret

dizisi olmaktan çıkaran da odur. İşte dilin, dilbilgisini, sözdizimini aşan bir içi, içliliği vardır. Bu varlığa şimdilik "dil zevki" ya da "dil duyuncu" diyebiliriz. Gerçek bu olunca, bir dili özleştirmek için onun dışı ile uğraşmak yetmez. Toplumlara ulusal kişiliklerini kazandırmak için anadillerini öğretmek yetmez. Bu dillerin ulusal kişiliklerini edindirmek de gerekir. Aynı kökten gelen; aynı kelimeleri, aynı sözdizimini taşıyan İngilizce ile Amerikan İngilizcesi ayrı iki dil olarak oluşmaktadır. Bunun nedeni, ırk birliğine, kültür birliğine karşın, iki ulusun ayrı yaşama koşulları içinde ayrı kültür gelenekleri edinmiş olmalarıdır. Bundan dolayı dil duyunçları değişmiştir...

(İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu.)

Sözcükler, canlı varlıklar gibidir; sözcükler, dilbilgisi kurallarının kendileri için kesinleştirdikleri sınırları aşar; çağların, yerin, söyleyenin, kaynaştığı sözcüklerin, bulunduğu tümcenin söylenişin etkisine; hatta söylenişteki sesin perdelenişine göre yeni, değişik anlam, duygu ve imge değerleri kazanır.

Sözcükler, önermeler, tümceler, söz öbekleri; konuluş, türeme, kuruluş anlamlarından başka, çok kez, o anlamları gölgede bırakacak canlı, kavrayıcı bir kullanış anlamı, bir duygu ve imge değeri taşırlar. Sözcüklerin, dilbilgisi kurallarının saptayamadığı bu çeşit anlamların zenginliği ve anlatım güçü, kitap boyunca, yer yer incelenmiş; bu anlam değişiklikleri, söze katılabilen duygu ve imge değerleri konu edinilmiş; böylece – öteden beri kuru bilgiler yığını sanılan – dilbilgisine biraz tat, ilgiyi uyandıran çekicilik kazandırılmıştır[1]. Bununla birlikte daha derli toplu bir fikircik verebilmek için bu bölümde birkaç düşünce, birkaç örnek toplancaktır.

Kavramayı kolaylaştırmak için ANLAMBİLGİSİ'ni ikiye ayırdık:

I. Sözcüklerin doğuşlarını, gelişmelerini; unutulup kullanıştan düşüşlerini, biçim ve anlam değiştirmelerini inceleme isteği, tarihsel dilbilimi doğurmuş; dilbilim çalışmalarından da anlam ve KULLANIŞ bilgileri doğmuştur.

Dilbilgisi araştırmalarının başlangıcı çok eski çağlara dayanır (bkz. n° 6).

Anlambilgisi, ancak XIX. yüzyıl sonlarına doğru gözde bilimler arasına girmeye başlamıştır. Dilbilim incelemeleri, sözcüklerin yaşayış tarihlerini ortaya çıkarıyor; böylece hem eski yazınlar kolay ve kesin olarak anlaşılıyor,

(1) Bu nitelikteki konulardan birkaç:

Vurgu (bkz. n; 63, 64, 65 v.b.), Ton (73), Ses ve Söyleyiş (74), Tümcelerin dizilişlerinden doğan anlam değeri (107), Devrik tümce (109, 110, 111), Devrik tümcenin anlatım değeri (113), Tümceden sözcük düşmesi (136), Düşüklü anlatımlar (137), Soru (373), Anlam kayması (376), Benzetme ilgeçleri (441), ki'lerle biten tümcelerdeki duygu ve imge değeri (459-11), de bağlacının berkitme görevi (456), dahi (457)', im sıfatlarının duygu değeri (171)...

anlatımın değişen canlı niteliği gerçekleşiyor; hem de eski alışkanlıkların, göreneklerin darlaştırıcı etkileri ortadan kalkıyor.

XX. yüzyıl dilbilimi, ayrıntılardan sıyrılarak dilin ana sorunlarına eğilmeye çalışmaktadır. Böylelikle dilin ne olduğu, kullanıldığı toplumlardaki yeri ve incelenme biçimleri... gibi konular açıklığa kavuşturulmaktadır.

Türlü nedenlerin, değişikliklerin sözcüğe kazandırdığı değeri göstermeye çalışan bu bölüme KULLANIŞ (bilgisi) diyebiliriz.

II. Daha sonraki dilbilim çalışmaları, dille düşünce arasındaki ilgiyi kesinleştirmiş; anlatım biçimlerinin değerlerini belirtmiştir. Böylelikle anadilin ya da öğrenilmiş bir dili konuşmanın incelikleri ortaya çıkmış bulunuyor. Bu anlatım biçimlerini, inceliklerini konu edinen bölüme de ANLATIŞ (bilgisi) diyeceğiz.

I

KULLANIŞ

534. SÖZCÜK. — Anlatımın başlıca ve en verimli temeli olan seslerden kurulmuş imlere **sözcük** diyoruz. Bu imlerin doğuşları, kullanılışları, değerleri dilbilgisinin ve dilbilimin temel konularıdır. Kuşkusuz sözcükleri yaratan kişioğullarıdır. Kişilerin yarattığı her nesne gibi sözcüklerin de özel bir yaşamaları ve gelişmeleri var. Biz onları yaratırız; onlarda birbirlerini... Böylece anlatışın da bilinçli evrimsel yaratılışları sürer gider. Her yaratış bir gereksinmenin sonucudur. Dillerin söz yaratma yolları çeşitlidir. Bu arada yansımaları da anmak gerek (bkz. n° 2, 234).

Söz epiğinin ustaları olan ozanların bir başka türlü yaratışları daha var: Söze, söz öbeklerine, dizeye çağrışımlarla yeni yeni duygular ve imge değerleri sindirmek.

Etkileme konusunda önemli olan, sözlük anlamları değil; sözcüğün konuya, söylendiği yere, söyleyen kişiye, dinleyenlere ve bunların eğilimlerine, ruh durumlarına göre bir değer birimi oluşudur. Sözlük anlamları bu etkilerle, kimi kez, çağrışımların da karışmasıyla dinleyenlerin her birinde ayrı bir iz yaratır. Sözcük, her kullanışta ayrı bir değer, bir benlik gösteren bin canlı, bir yaratıktır. Onun için her sözcük sınırlı bir tek kavram için dondurulmuş değildir.

Çağdaş dilbilimin temelini atan F. Saussure: "*Her sözcük türlü çağrışımların odağıdır*" der ve sözcüğü bir im sayar, onlara **belirti** ya da **gösterge** adını verir. Bu kuramında şu açıklamaya yönelir: Her sözcükte birbirinden ayrılmayan iki yön var:

1) Zihinde — sessiz okumada bile — canlanan ses imgesi;

2) **Kavram** ya da **belirtilen** (belirtilendir) dir (bkz. n° 54). Ses imgesiyle kavram bir kâğıdın iki yüzü gibidir; birbirinden ayrılmaz.

535. SÖZCÜĞE ANLAM KAZANDIRAN ETMENLER. — Her sözcüğün çeşitli anlamlar taşıdığını gördük (bkz. n° 530), göreceğiz (bkz. n° 540). Bu konuyu bir başka yönden de inceleyelim:

1) **Temel anlam.** — Her sözcüğün bir temel (konuluş) anlamı vardır. Bir adın, bir sözcüğün çeşitli anlamları arasında ancak birisi temeldir. Bu temel anlam bir düzen koruyucusu gibidir. Dil gelişimi boyunca anlam

artışlarından doğacak karışıklığı o önler. "**Her kavram için bir ad...**" kuralı bu bakımdan kesinliğini korur.

2) **Kullanış anlamı.** — Sözcüğe asıl geçerli anlamı kazandıran, içinde bulunduğu tümcedir, metindir. Tümcenin örgüsü, metnin havası sözcüğe, kavram üstü çağrışımlar ekler; duygu ve imge değerleri katar. Hele epikli (sanatlı) konularda, dizeler içinde sözcük canlanır, kanatlanır.

Söze bu canlılığı kazandırmanın yollarını incelemek görevi de **anlatış** bilgisinin konusuna girer.

Söze katılan bu anlatış değeri de çeşitlidir:

a) Sözcüklerin temel anlamlarında bulunmayan coşkuları, istekleri, kurunçları (niyetleri); konuşanın eğilimlerini, yargılarını açığa vurur.

b) Kimi sözcükler, kullanıldıkları çevreleri ansıtırlar (Argo sözcükleri gibi).

Bunlardan başka her anlatışta bir **ikili görev** daha vardır:

1) **Düz anlatış.** — Esemeye uygun tanıtıcı anlatış: zihnimizde bulunan bilgileri, düşünceleri karşımızdakinin zihnine aktarmaya yarar.

2) **Duygusal anlatış.** — Düşüncelerimizi, çok kez, tepkiler yaratmak için iletiriz. Örneğin: "*seviyorum*" demek yetmezse bu tutkunun şiddetini: "*seni deli gibi seviyorum...*" der; etkisi gittikçe artan birçok biçimlere baş vururuz (bkz. n° 546).

Bir örnek daha: "*Düşmana hemen saldırın!*" komutu yeter görülmezse: "*Kutsal yurdumuza, namusumuza göz diken bu hainleri yok etmek gerek; hemen saldırın, ileri!*" gibi bin bir çeşit duygusal anlatışlara yol açılır. Bu anlatışlarda konular, nesnelerin kavramsal ve soyut imgeleridir; çünkü, sözcük nesnenin kendisi değildir. Onu, yani nesneyi bir ekrandan yansıtırcasına dolaylı bir biçimde tanıtır. Oysa nesnenin kendisi sözden daha çok coşturucudur. Bu yüzdendir ki doğal olarak coşkularımızı, isteklerimizi kurunçlarımızı, düşüncelerimizi ya da bir olayı anlatırken kendimizi ve dinleyicilerimizi ana kavrama – imge yoluyla olsun – daha çok yaklaştırmak için el, yüz, göz ve gövde imgelerine; vurgu ve tonun güçlendirici etkisine, her şeyden çok da sesin ve söyleyişin duygusal yaratıcılığına başvururuz (bkz. n° 74, 75). Bu yardımcılar olmazsa dil, eseme çerçevesini aşmayan kuru bir anlatışlar dizgesi olurdu.

Söze, ayrıca söylendiği yerin, anlatmayı gerektiren durumun, söyleyenin o andaki sağlığının, dinleyicilerin; hatta zamanın ve daha birçok etmenlerin de izleri siner.

İşte bir görüş:

On bir yaşındaki kızının geceleri gizli gizli ağladığını öğrenen ve nedenini araştıran anne, şöyle yakınıyor:

Catherine çok fazla okuyor; tam olarak da ne okuduğunu bilmiyorum. Zamanım olmuyor, olsa bile kelimelerin anlamı benim için başka, onun için başka...

SIMONE DE BEAUVOIR (Çeviren: Harika S. Şeren.)

Görülüyor ki sözcükler belirli bir çevre ile, bir durumla değindikten sonra çeşnisini bulmakta, değerini kazanmaktadır. Bu uzun açıklamalarla şu sonuca varıyoruz: Her sözcükte –aşağıdaki şemada gösterildiği gibi– dört anlam öğesi birleşir:

Temel anlam	anlatış değeri
metnin kazandırdığı anlam	toplumun, yerin, olayların kattığı değer.

Bunların yanı sıra kişilere, durumlara göre anlamlarda bir değiş tokuş olur. Bu da **anlam kayması**'dır (bkz. n° 376).

Bunların da, kendilerine göre, anlam değerleri büyüktür.

Bir örnek:

...Bu hal, O'nun sağlıcaklı zamanında, coşunca ta yüreğinin içinden gelen bir inanla okuduğu:

"Canımı canan eğer isterse minnet canıma
"Can nedir kim anı kurban etmeyin cananıma"

mısralarının, işte canlanmış bir örneği idi bu... O'nu ruhum kamaşarak bir daha gördüm.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

536. SÖZCÜĞE ZAMANIN KAZANDIRDIĞI ANLAM.— Dil tarihi boyunca sözcüklerin evrimi, anlamca gelişip genişlediği görülür. Örnek olarak **konak** sözcüğünü inceleyelim: **Konmak** eyleminden, KON kökünden türemiştir. Bu kök eski kaynaklarda:

1) *Köp söğütge kuş konar* *Kürklüğ kişige söz kelir* =
Gür söğüte kuş konar Güzel kişiye söz gelir.

örneğinde olduğu gibi Divanü Lûgat-it-Türk'te "kuş" **konmak** anlamındadır.

2) "*Budun kondu*" örneğinde göçten sonra oymağın bir yere konuşu biçimindeki kullanış da bugünkü gibidir.

Konak sözcüğünün, türeyişine göre anlamı: *kuşun ya da göçün* **konduğu** *yer* **konma yeri** olmak gerekir (bkz. n° 211-I). Divanü Lûgat-it-Türk'te **konak** sözcüğü yoktur. Sonradan türediği düşünülebilir. Bu sözcük genişleyip gelişerek şu anlamları da kazanmıştır:

1) Göçlerin, yolcuların konup geceledikleri yer;
2) İki konak arasındaki uzaklık, yol;
3) Araba ya da hayvanla bir günde alınan yol;
4) Konak yerlerinde kurulmuş, yapı, han;
5) Kentlerdeki büyük ve görkemli ev: *Vali konağı*;
6) Devlet dairesi: *Hükümet konağı*...
7) Eskiden : a) saçtaki kepek, b) gözbebeğinde oluşan ak benek...

Her dilde sözcüklerin birçoğu böylece gelişip değişmiştir.

537. SÖZCÜĞÜN ANLAMCA DARLAŞMASI. — Kimi sözcükler de çağlar boyunca anlamlarından birkaçını yitirerek darlaşır. Örneğin:

Okumak sözcüğü, dilimizin en eski belgelerinde:

1) Bugünkü gibi, bir yazıya bakıp da harflerini seslendirmek ya da yazıdaki düşünceyi kavramak anlamındadır.

2) Çağırmak, davet etmek anlamına geliyordu:

Ol bitik okıdı = O, kitap okudu.
Ol meni okıdı = O, beni çağırdı.

Bu ikinci anlam, Anadolu Türkçesinde de yüzyıllar boyu süregelmiştir:

Yusuf'u okıdı anda içerü.
(Şeyyat Hamza XIII.)

Oğul, kalın Oğuz beğlerini odamıza okıyalım.
(Dede Korkut XIV.)

Saldı âdem okudu yoldaşların.
(Camaspname XV.)

Name ile ben kara yazılıyı yâr okumuş.
(Zati XVI.)

Gülendam'ı okudular ol zaman
Ettiler ol kıza bu hali beyan.
(Battal Gazi XVIII.)

Bugün kültür dilimizden silinen bu anlama kimi bölge ağızlarında rastlanıyor.

Zamanla, yaşayışın değişmesiyle kimi sözcükler bütün anlamlarını yitirirler; sözlüklerde derin uykularına dalarlar (bkz. n° 551).

538. YAKIŞTIRMA. — Öz adı olmayan ya da bilinmeyen varlıklar, türlü yönlerden, daha çok, örgen adlarından yakışan sözcüklerle adlandırılır:

Uçağın *kanadı*, çantanın *gözü*, masanın *ayağı*, makinenin *kolu*...

Örgen adlarıyla pek çok da bileşik adlar yapılmıştır:

a) Bitki adları: *Hanımeli, katırtırnağı, keçiboynuzu, kuzukulağı...*

b) Yemek adları: *Kadınbudu* (köfte), *vezirparmağı, dilberdudağı...*

c) Yer adları: *Gülekboğazı, Başkale, Çamlıbel, Göztepe...*

539. SÖZCÜK KAYNAKLARI. — Uygarlığın ilerlemesiyle orantılı olarak her dil yeni sözcükler elde etmek, zenginleşmek için üç yoldan yararlanır:

1) Yabancı dillerden sözcük alma:
2) Türetme (bkz.n° 187, 202, 234);
3) Bileştirme (bkz. n° 238, 240, 247).

Dedelerimiz, eski çağlarda Arap ve Fars dillerinden pek çok sözcük ve kural almıştı. Bu yüzden güzel dilimiz:

a) Aydınların, derin okumuşların bile güç anlayabileceği bir sökülmez dil durumuna gelmişti (bkz. n° 31).

b) Yabancı sözcükleri alıp kullanmanın kolaylığı, moda oluşu Türkçenin işlenerek zenginleşmesine engel olmakla kalmamış; öz Türkçe birçok sözcüğün unutulup gitmesine de yol açmıştır (bkz. n° 31-II). Bu gidişin kötülüğü ancak XIX. yüzyılın ortalarında sezilmeye başlandı. 1908'den sonra yabancı sözcüklerin, kuralların birçoğu atıldı. DİL DEVRİMİ ile de Türkçemiz özleşmeye, öz benliğine kavuşmaya doğru yöneldi. Bugün Arap, Fars sözcüklerini atmaya çalışıyoruz. Umalım ki onların yerlerini Batı sözcükleri doldurmasın.

540. SÖZCÜKLERDE ANLAM KERTELERİ. — Sözcüklerin, kullanıldıkları yerlere göre aldıkları anlamlar başlıca şu kertelerde görülür:

1) **Konuluş anlamı.** — Her sözcüğün ilk anlamıdır.

2) **Kullanış anlamı.** — Sözcüklerin sözlüklerdeki anlamı; birçok sözcüklerin konuluş ve düz kullanış anlamı (bkz. n° 535/2).

3) **Terim anlamı.** — Sözlük anlamlarından az çok kaymış bir sözcüğün bir bilim, bir sanat kavramına ya da bir araca ad olarak alınmasıdır; örnek olarak *kök* sözcüğünü inceleyelim:

KÖK'ün birinci anlamı şudur: Bitkileri toprağa bağlayan, topraktaki besinlerin emilmesine yarayan örgenler.

Kullanışta, yakıştırma yoluyla, kimi nesnenin dibi anlamına da gelir: *Dişin kök* (bkz. n° 538).

Değişmece (mecaz) olarak soy sop anlamına kullanıldığı da olur. Bu anlam Divanü Lûgat-it-Türk'te de var: *Köküng kim?* = Aslın ne; hangi boydansın?

Bunlardan başka, terim olarak:

a) Biyolojide, kimyada, matematikte **kök** sözcüğü birbirinden az çok ayrı kavramlar anlatır.

b) Dilbilgisinde, ekle yapılmamış; yani türememiş ve bileşme yoluyla var olmamış sözcüğe **kök** denir.

c) Müzikte, sazları kurmaya yarıyan kulağa da **kök** denir.

4) **Değişmece anlamı**. — Sözcüğün kendi sözlük anlamından büsbütün kayarak başka bir sözcüğün yerinde kullanılmasıdır. Bu kullanışın anlatıma kattığı çeşitli değerleri belirtmek için birkaç türlüsünü görelim. Başlıcaları şunlardır:

a) Eğretileme (eski terimi: istiare).

b) Düzdeğişmece (eski terimi: mürsel mecaz).

Sözcüklerin birçoğu, somut bir varlığı adlandırmak için konmuştur; somut addır (bkz. n° 140-II). Sonra yavaş yavaş değişerek soyut ad ve sıfat olmuştur.

Örnek olarak *tilki* sözcüğünü inceleyelim:

Bu sözcük Divanü Lûgat-it-Türk'te *tilki, tilkü* biçimlerindedir. Birkaç savda (atasözünde) geçmektedir:

Taygan yüğrüğenni tilkü sevmes =
Tazının yüğrüğünü tilki sevmez.
Bir tilkü terisin ikile soymas =
Bir tilki derisi iki kez soyulmaz.

Bir deyimde de **kız** yerine kullanılmıştır: Bir kadın doğurunca ebeden şöyle sorarlarmış:

Tilkü mü toğdu azu börü mü =
Kız mı doğdu yoksa kurt mu (= oğlan mı?).

Bugün de *bir tilki avladık* tümcesinde *tilki*, bir av hayvanının adıdır; sözlük anlamı da budur.

Bu yıl tilki modadır tümcesinde de (tilki postu) demektir.

Oysa *onun ne tilki olduğunu bilmezsin*, deyince *tilki*, sözlük anlamından kaymış olur; *kurnaz, aldatıcı, düzenci* anlamlarına gelir.

Kurnaz sıfatı belli anlamındadır. Bunun yerinde kullanılan *tilki* sözcüğü, gizli bir benzetme yoluyla hayvanı imgede yansıtarak tümceye daha ince bir anlam ve canlılık katar. Böylece *tilki* sözcüğü somut varlığı anlatmaktan kayarak o varlığın en belirgin ırasını anlatmakla soyutlaşır.

Bu eğretilemeyi birçok yaratıklar ve nesneler için de yaparız: *karınca, eşek, aslan, odun...* sözcükleri sırasıyla *çalışkan, anlayışsız, yiğit, kaba...* yerinde kullanılır.

Bu çeşit kullanışlar anlatıma derinlik, genişlik, incelik ve imge değeri katar. Bu konunun açıklanması için **benzetme**'den başlamayı yararlı bulduk (bkz. n° 542).

541. EK (morfem). — Eklerle takılar tek başlarına birer anlam birimi değildirler; birer kavram yansıtmazlar. Ancak eklendikleri sözcüklere etkileri önemli olur. Ekler türetme aracıdır (bkz. n° 187, 532 vb.).

Takılardan örnekler (bkz. n° 57/b, 61):

Orhan eve geliyor.
Orhan evden geliyor.

tümcelerinde sözcükler bir; yargılar karşıttır. Bu değişikliği tümceye katan **-e, -den** takılarıdır. Takılar, yeni sözcükler türetmeye yaramıyor. Takıldığı sözcük, yüklemin yönünü belirten birer öğe oluyor. Yüklemin yerini belirtmek için **evde** denir. Öznenin etkisini göstermek için de **evi** deriz.

Takı değiştikçe öğenin görevi de değişiyor.

Anlambilgisi bakımından ekler de, takılar da çok önemlidir; sözcükler gibi incelenmeye değer (bkz. n° 61).

542. BENZETME:

...Sert ve gürültülü bir ses:
— Davranma!

Diye çatladı. Kayadan kayaya çarpa çarpa nihayetsiz akislerle çalkalanıp uzaklaşan bu sedada *insan başlarını olgun başaklar gibi eğen*, rüzgârlı bir ferman amirliği vardı.

(Hakkı Süha Gezgin.)

İtalik harflerle dizilen önermede insan başları, eğilme yönünden, olgun başaklara benzetilmiştir. Bu kavram: "*insan başlarını şiddetle eğen*" önermesiyle de anlatılabilir. Ne var ki imgede o denli canlı bir iz yaratılamaz.

Benzetme, anlatıma canlılık ve imge değeri katmak içindir. Ondan yazı dilinde de, konuşmada da sık sık yararlanırız.

Bir benzetmede dört öğe bulunur:

1) **Arslan** = benzetmelik (kendisine benzetilen);
2) **Kadar** = benzetme ilgeci;
3) **Yiğit** (lik) = benzetme yönü;
4) **Asker** = benzetilen.

Benzetmeler her vakit böyle dört terimli olmaz. Anlatımda eksiklik bırakmadan öğeler düşebilir (bkz. n° 136):

Arslan gibi asker: Benzetme yönü düşmüştür.

Arslan asker: Benzetme yönü de, ilgeci de düşmüştür. Benzetmenin en kısası budur. Sözce kısalmış; anlamca daha güçlü daha canlı olmuştur.

Meleğe benzeyen çocuk, arslanı andıran asker...

benzetmelerinde *benzeyen, andıran* ortaçları ilgeç görevindedir.

Bu çocuk meleğe benziyor. Asker arslana benzemeli.

tümcelerinde de benzetmeyi eylemler sağlamıştır.

Benzetmeler, çok kez, imgeyi canlandırmakla sözü zenginleştirirler. Benzetmeleri, yaygınlaşma olanağı yüzünden çeşitlere ayırabiliriz:

a) Kişisel benzetmeler, kullanıldıkları yerde kalır:

Gece koskocaman biley taşıdır
Sivriltir korkuların bıçaklarını
Dört yana savrulan kıvılcımlar
En ölümsüz duyguları ışıtır.

(Sedat Umran.)

Bileği taşına benzetilen gecenin, korku bıçaklarını sivriltmesi; savrulan kıvılcımların ölümsüz duyguları ışıtması... kuşku yok ki çok ince, çok özgün buluşlardır.

Sanat değerli bu güzel benzetmeleri benimseyenler bulunacak mı?

b) Kimi benzetmeler de kamulaşır, herkesin olur: *Öküz gibi bön, şeytan kadar aldatıcı, dağ gibi adam, su gibi para harcamak...*

543. EĞRETİLEME:

Krizantemler, çok güzel ama üstünde bulutlar, bu kadar devamlı ağlamasa!..

Bulut ağlar mı? "*Ağlamasa*" sözcüğü bulut'un insana benzetildiğini düşündürüyor. Tümce şöyle de olabilirdi:

Krizantemler, çok güzel ama üstünde bulutlar, yaslı nineler gibi, bu kadar çok ağlamasa!..

Bulut = benzetmelik (kendisine benzetilen);
Nine = benzetilen;
Yaslı (lık) = benzetme yönü;
Gibi = ilgeçtir.

Yukarıdaki örnek tümcede ilgeç ve yön bulunmadığı gibi, benzetmelik de düşmüştür.

Benzetmenin ana öğelerinden; yani **benzetmelik**'le **benzetilen**den birisi düşünce EĞRETİLEME olur.

Eğretilemelerde imge değeri, canlılık daha kavrayıcıdır:

Eğilmiş arza kanar muttasıl kanar güller.

MERDİVEN **(Ahmet Haşim.)**

örneğinde yere eğilmiş gül; göğsünden, yüreğinden vurulmuş birisini, bir yaralı yüreği imgede yansıtmıyor mu? Hem de ne denli canlılıkla!..

Doğrusu şudur:

Akşama doğru saplar gevşer, pörsümüş güller baş aşağı döner, yapraklar tane tane dökülür.

Böyle denseydi imge değerinden, canlılıktan, güzellikten iz bulunur muydu?

Bir de şu örneklere bakalım:

Bu meleğe bakınız. Sınırlarımızı arslanlarımız bekliyor...

Melek ve **arslan** sözcükleri sözlük anlamlarından kayarak **çocuk** ve **asker** sözcüklerinin yerlerinde kullanılmıştır. Benzetme ayırtısı da vardır, eğretilemedir.

Her eğretilemeden benzetmenin ana öğelerinden birisi düşmüştür. Buna göre eğretilemeler iki türlüdür:

1) **Açık eğretileme.** — Benzetilen düşer, benzetmelik kalır.

2) **Kapalı eğretileme.** — Benzetmelik düşer, benzetilen kalır.

544. YAYGIN EĞRETİLEME. — Yukarıdaki örnekler, açıklamalar, sözcüklerin eğretilenişini gösteriyordu. Kimi kez bir koşuk, bir güzel yazı baştanbaşa eğretilemelerden örülür. **Yaygın eğretileme** (temsili istiare) diyebileceğimiz bu yapıtlarda iki anlam vardır:

1) Sözlük anlamlarının toplamından çıkan sonuç ki asıl söylenmek istenen bu değildir.

2) Bu düz söyleyişin altında gizlenmiş asıl anlam:

AT

Bin gemle bağlanan yağız at şaha kalkıyor;
Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor.
Son macerayı dinlememiş varsa anlatın;
Zaptetmek isteyenler o mağrur, asil atın
Beyhudedir her uzvuna bir halka bulsa da,
Boştur köpüklü ağzına gemler vurulsa da.
Coştukça böyle sel gibi bağrında hisleri,
Bir gün başında kalmayacaktır seyisleri.

Son şanlı macerasını tarihe anlatın;
Zincir içinde bağlı duran kahraman atın
Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor;
Asrın baş eğdi sandığı at şaha kalkıyor!..

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

a) Bu güzel koşukta şahlanan bir at anlatılıyor. Bu, düz anlamdır.

b) Kurtuluş Savaşı düşünülünce At'ın Türk ulusu yerinde kullanıldığı anlaşılır. *Şahlanmak, baş kaldırmak, seyis, gemler, halka, zincir içinde bağlı duran...* sözcüklerinin de hangi kavramların ve adların yerlerinde kullanıldığı açıklaşır.

Eğretilemenin anlam değerini gösteren bir örnek daha:

Karlı dağların başında
Salkım salkım duran bulut
Saçın çözüp benim için
Yaşın yaşın ağlar mısın?

(Yunus Emre.)

Duygusal konularda eğretilemenin anlatım değeri, etki gücü ölçüye sığmaz: Ozan, yazar, konuşmacı, her sanatçı imgenin enginlerinde kanatlanan düşünceleri ya da gönül bahçelerinde, filizlenmeye başlayan en ince duyguları ve daha derincesi altbilincin karanlık bölgelerinde çağrışımlarla çırpınan sisli anıları, seçilmez istekleri – daha kısacası – sözlük anlamlarına sığmayan bu kavramları bir anlatım buluşunun kıvrımında pırıldatarak iç benlikleri büyülemek... İşte eğretileme bu!..

545. DÜZDEĞİŞMECE (eski terimi: **mürsel mecaz**). – Benzetmeden başka ilgilerle bir sözcüğün başka biri yerinde kullanılmasıdır. Bu türlü kullanış çoktur. Birkaç örnek:

1) Bir nesnenin parçası söylenerek tümü anlatılmak istenir. Fazıl Ahmet Aykaç bir koşuğunda:

Marmara'da bir yelken
Uçar gibi neşeli...

diyor. *Yelken* sözü, tümün; yani *yelkenli sandal, yelkenli gemi* sıfat takımının yerini tutmaktadır.

Hilal, (bayrak) yerini tutar:

Bir hilal uğruna ya Rap ne güneşler batıyor?

(Mehmet Akif Ersoy.)

2) Bir nesnenin tümünü söylemekle parçası anlatılabilir:

Vapur Üsküdar'a yanaştı. Üsküdar, büyük bir semtin adıdır. *Vapur,* bu semtin küçük bir parçası olan Üsküdar iskelesine, hatta bu iskelenin bir kısmına yanaşmıştır.

3) Kap söylenir; içindeki anlatılmak istenir:

Sobayı yaktım. Yanan soba değil; içindeki odun, kömür ya da gazdır.

4) Sonuç söylenerek nedeni düşündürülür:

Rahmet yağıyor, bereket yağıyor... Rahmet, bereket sonuçtur. "*Yağmur yağıyor*" denmek istenmiştir.

5) Soyut ad söylenerek somut varlık anlatılır:

Bu neticeyi Türk gençliğine emanet ediyorum. (Atatürk.)

Gençlik = genç insan (lar).

Bu kullanışın daha birçok türlüsüne rastlanabilir. Hepsi de sözü kısaltmaya, anlatımı kıvrımlarla çeşitlendirmeye, imgeyi uyandırmaya yarar.

NOT. — Değişmeceler, kavramları yansıtış bakımından çeşitlidirler:

a) Kullanıla kullanıla herkesçe kolay anlaşılır olanlar, yerleşik değişmeceler (yukarıda sıralananlar gibi).

b) Konuşurken, yazarken hemen doğuvererek anlatımı zenginleştiren buluşlar...

546. ANLAMDAŞ (EŞANLAMLI) SÖZCÜKLER. — Diller, yüzyıllar boyunca gelişip zenginleşir. Sözcük sayıları birkaç yüzü aşmayan ilkel toplumlarda, birbirine benzeyen varlıkları bir adla tanıtmaktan başka yol olmasa gerek.Diller geliştikçe her varlık ayrı ad kazanmış; kavramlar için de, nitelikleri sezildikçe, ayrı anlatım yolları aranmıştır. Bunu, her alandaki işbölümleri hızlandırmıştır,

Uygar ulusların dillerinde kimi varlıklar, kavramlar en ince ayırtılarına göre yakın anlamlı sözcüklerle, çeşitli yollarda anlatılabilmektedir. İşte böylece anlam yönünden birbirine eşit olan; yani aynı şeyi anlatmaya yarayan sözcükler gelişmiştir. Bunlara ANLAMDAŞ, ya da EŞANLAMLI denir.

Dillerde zenginlik belirtisi sayılan anlamdaşlarda kesin eşitlik aranmaz. Kullanışta, birbirine pek yakın gibi görünenlerde bile ayırtılar sezilir: Biri öbürüne göre daha yaygın, kavramı yansıtmada daha güçlü ya da duygu, coşku uyandırmada daha üstün olabilir:

Birine gücenmek, küsmek, darılmak, kırılmak, canı sıkılmak...

Eşit gibi görünen eylemler arasında ayırtılar vardır.

Bir deyimin, ya da bir sözcüğün yerinde kullanılıp kullanılmadığını, kavrayış niteliğini, duygu değerini iyice belirtmek için en güzel yol, onu anlamdaşlarıyla karşılaştırmak, ölçümlemektir.

Geçmiş yüzyıllarda dilimize pek çok Arap, Fars sözcüklerinin dolması yüzünden Türkçemiz, anlamdaşları pek bol bir dil olmuştu. Hemen her varlığın biri Türkçe, biri Arapça, biri Farsça olmak üzere en az üç adı vardı:

Su, ma, ab; baş, re's, ser; anne, valide, üm, mader...

Sıfatlar ve başka sözcükler de böyledir.

Kimi kez Arapça ve Farsça'dan birkaç anlamdaşın birden alındığı da görülür:

Güneş, şems, mihr, aftap, hurşit...
Yıldız, necm, kevkep, ahter, sitare...

Bu bolluk, ünlü karikatürcü Cemal Nadir Güler'e esin kaynağı olmuştur:

Yatakta yaşlı bir hasta ... Yanındaki masanın üzerinde bir kitap duruyor: YAZI DİLİ. Yatağın üstünde bir dizelgede şu sözcükler sıralanmaktadır:

İrtihal, ölüm, vefat, acı bir kayıp, müessif irtihal, ufûl, hazin bir ölüm, elim bir ziya, irtihal-i hazin (.....) *ı kaybettik...*

Yaşlı hasta, gözleri yerinden fırlayarak dizelgeyi okumaktadır.
Resmin altında şu satırlar:

Çeşitli ölüm ilanları münasebetiyle

YAZI DİLİ — *Ey yolcu, ölümlerden ölüm beğen!*

Bu yabancı sözcüklerin alınmasında hiçbir anlatım değeri düşünülmemiştir. Gösteriş için, bir de aruz ölçüsü için kullanılan bu sözcüklerin pek çoğu konuşma diline, halk ağızlarına girememişler; dilimizde yerleşememişler; bugünkü Türkçede büsbütün atılmışlardır. Onun için bunları tam birer anlamdaş değerinde görmemek de yerinde olur. Ancak yerleşmiş gibi olanlar anlamdaş sayılmalıdır. Çünkü duygu ve imge değerinde hiçbir ayırtı olmadan bir kavramın iki anlamdaşla anlatıldığına hemen hemen rastlanmaz. Gerçek olan şudur: Bir dilde birbirine her bakımdan tam eşit sözcükler, deyimler bulunmaz; aralarında, küçük de olsa, ayırtılar sezilir:

Ak'la **beyaz** (Arapça), **kara** ile **siyah** (Farsça) tam anlamdaş gibi görülür. Bunların bile aralarında kullanış ayırtıları vardır:

Alnı açık, yüzü ak deyiminde **ak** sözcüğü yerine **beyaz**'ı kullanamayız:
Alnı açık, yüzü beyaz...
Deyimdeki derin anlamdan iz bile kalmıyor.
Ak saçlı, ak sakallı... tümlemeleri;

Beyaz saçlı, beyaz sakallı tümlemelerinden daha çok saygı ve kutsallık sezdirir.

Beyaz elbise, beyaz gömlek yerine *ak elbise, ak gömlek* diyemeyiz. *Kara kaşlı kara gözlü* yerine de *siyah kaşlı, siyah gözlü* denmiyor. Buna karşılık *siyah saçlı* yerine *kara saçlı* denmez.

Yüzü ak olsun! duasında da **ak** değişirse, anlam büsbütün kaybolur. arasında da ayırtı vardır. *Kara taş* sertlik, irilik sezgisi uyandırmaktadır:

Koşan elbet varır; düşen kalkar;
Kara taştan su damla damla akar,

Birikir, sonra bir gümüş göl olur;
Arayan, Hakkı en sonunda bulur...

(Tevfik Fikret.)

Tarihimizde **kara** sıfatıyla anılan bir hayli ünlüler var. Esmer oldukları halde **esmer** değil; **kara** denmesi dikkate değer. Hepsinde de sertlik, güçlülük, yiğitlik anlamı sezilir:

Çandarlı Kara Halil Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kara Cehennem, Pehlivan Kara Ali, Kara Fatma...

Anlatış Bilgisi, önce kavramlara önem verir; sonra da bu kavramları anlatmaya yarayan anlamdaşlar arasındaki ince ayırtıları çözümleyerek belirtmeye çalışır. Böylelikle de dilin daha doğru, daha düzgün kullanılmasını sağlar. Örnek olarak:

SEVİNÇ kavramını söylemeye yarayan anlamdaşların hemen akla gelenlerini sıralayalım:

Seviniyorum, pek memnunum, mutluyum, sevincim sonsuzdur. saadetime son yok, (görünce, duyunca) *içim titredi, içim içime sığmıyor, içimde sevinç çağlıyor pek mutluyum...*

Son tümceler, öncekilere göre, gönülde, imgede daha dokunaklı, daha canlı izler bırakacak niteliktedir.

Cenap Şehabettin "sesini duydukça, seni gördükçe sevinirim" kavramını şöyle dile getiriyor:

Sesin işler gibi bir şuh kanat gamlarıma,
Seni gördükçe olur kalbim uçan kuşlara eş...
Gün batarken sanırım gölgeni bir başka güneş:
Sarışınlık getirir gözlerin akşamlarıma.

Doğuyor ömrüme bir yirmi sekiz yaş güneşi,
Bir kuş okşar gibi sen saçlarımı okşarken.
Koklarım ellerini, gülleri koklar gibi ben!
Avucundan alırım kış günü bir yaz güneşi.

Seni zambak gibi gördükçe açık pencerede,
Gül açar bahtımın evvelki hazanlık korusu.
.....

Anlamdaş sözcüklerin, deyimlerin, kullanış ayrılıklarını iyice gösteren etmenlerden birisi de nezaket, kibarlık ve ince konuşma isteğidir. Büyüklerin yanında, herkesin karşısında söylenmesi ayıp sayılan şeyler ya kapalıca anlatılır, ya da daha az ayıp sayılan anlamdaşlarıyla söylenir.

Anlamdaş eylemlerden bir örnek:

Demek, söylemek, konuşmak, ağıza almak, telaffuz etmek, hitap etmek, eyitmek, anlatmak, açıklamak, demeçte bulunmak...

Bunlardan her birinin anlam ayırtısı, kullanış ayrılığı açıktır. Hatta pek yakın olan **demek**'le **söylemek**'te bile, birçok yerlerde, kullanış ayırtısı var:

Peder, baba demektir.

tümcesinde "demektir" yerine "söylemektir" kullanılamaz.

Demek ki böyle düşünüyorsunuz.

tümcesinde "söylemek" olmaz.

— *Babacığım, yarın okulumuz açılıyor, dedim.*

tümcesinde "*söyledim*" yakışmaz.

KONUŞMAK'ta karşılık anlamı var.

AĞIZA ALMAK'ta kötüleme ayırtısı vardır:

Bu sözü bir daha ağzınıza almayınız.

TELAFFUZ ETMEK, sadece sözcüklerin seslerini belirterek ağızdan çıkarmaktır.

HİTAP ETMEK, daha çok, bir topluluğa belli ses ve jestlerle söylemektir.

EYİTMEK de demek, hitap etmek anlamlarındadır; eskimiştir. Yalnız eski metinlerde rastlanır. Dirilmek üzeredir.

ANLATMAK, uzun uzun söyleyerek, kanıtlar göstererek açıklamaktır.

AÇIKLAMAK, kapalı ve gizli bir konuyu, bir anlatımı açarak söylemek ya da yazmak....

DEMEÇTE BULUNMAK. (Devlet büyükleri, yüksek mevki sahipleri) resmi tutumla ve bu tutuma yakışır bir eda ile söylemek...

Bunları birbirlerinin yerinde kullanırsak ya yadırganır, ya da anlamda değişiklik olur. Orta bir toplantıda bir şeyler söylemeye başlayan birisi için:

— *Durun bakalım, arkadaşımız demeçte bulunuyor; onu dinleyelim...* denirse *demeçte bulunuyor*, sözü tümceye alay anlamı katar.

Böylece anlamdaşların değişik ayırtılarından yararlanmakla anlatıma çeşitli incelikler ve zenginlikler kazandırılır.

547. KARŞIT ANLAMLI SÖZCÜKLER. — Sözlüklerde, dil açıklamalarında sözcüklerin anlamdaşlarına baş vurulduğu gibi tam tersini anlatan sözcüklerden de yararlanılır:

Ak, beyaz'ın anlamdaşıdır; karşıt anlamlısı **kara**'dır.

Karşıt anlamlılardan birkaç örnek:

İyi - kötü, çalışkan - tembel, güzel - çirkin, akıllı - deli, sert - yumuşak, haylaz - uslu, yaşlı - genç...

548. SESTEŞ SÖZCÜKLER. — Birbirleriyle ilgisi olmayan apayrı kavramların sesçe bir olan sözcüklerle dile getirildikleri de olur: Sesleri bir, anlamları ayrı sözcükler. Bunların birkaç türü:

I. **Kökendeş olanlar**. — Birçok sözcükler, tarih boyunca anlam değiştirmişlerdir; konuluş anlamları artık unutulmuştur. Ne var ki dil tarihçileri, daha çok, türemiş sözcüklerin değişen ya da unutulup giden anlamlarını araştırmalarla elde edebiliyor; aralarında halkalar kurmayı başarıyorlar. Yavaş yavaş değişen kimi sözcüklerin, TÜREME anlamıyla bugünkü anlamları arasında artık ilgi kalmamış gibidir:

A. DOLU sözcüğünü inceleyelim:

Divanü Lûgat-it-Türk'te **tolı** biçimindedir (tolmak'tan):

Bulıt örüp kök örtüldi = Bulut türeyip gök örtüldü
Tuman türüp tolı yagdı = Duman toplanıp dolu yağdı.

Bir örnek daha:

Agdı bulıt kükreyü
Yagmur tolı sekreyü
Kalık anı ügreyü
Kanca basır belgüsüz.

Bugünün diliyle:

Yükseldi bulut kükreyerek
Yağmur dolu koşarak
Hava onu sürerek
Nereye gider belli olmaz.

Dolu sözcüğü:

1) **Dolmak** eyleminden **-i** ekiyle türemiştir (bkz. b° 218). *Dolmuş* ya da *doldurulmuş* anlamında sıfattır. Asıl türeme anlamı budur.

2) Bir kabın içini dolduran nicelik anlamında ad olmuştur:
Bir bardak dolusu, bir avuç dolusu.

3) İçki kadehi, içi dolu içki kadehi (bu anlam XIX. yüzyıla dek yaşamıştır):

Böyle deyüben *dolular* içtiler
Hep Cihanşah'a saçular saçtılar.

(Camaspname XV.)

Doldurdu bize bir *dolu* sundu.

(Pir Sultan Abdal XVI.)

4) Yağan buz taneleri:
Dolu yağıyor. Dolu ekinleri bozmuş...

Birinci maddedeki sıfatla dördüncü maddedeki ad arasında artık bağ yoktur. Hele 3. 4. anlamlar büsbütün ayrıdır. Yalnız yazılışları ve söylenişleri birdir.

B. ARTIK sözcüğü de böyledir:

1) **Artmak** eyleminden türemiştir; **artmış** anlamında sıfattır.

2) Fazla, ziyade anlamlarında sıfattır; **eksik** karşıtı:

Divanü Lûgat-it-Türk'te **artuk** biçimindedir:

Ortak erden artuk almas =
Ortak ortağından artık almaz.

Yoğurkanda artuk adhak kösülse üşiyür =
Yorgandan artık ayak uzatılsa üşür.

...*Gelin oğlanı babasına kovlayalım. Ola kim öldüre Yine bizim izzetimiz anın babası yanında hoş ola*, artık *ola*...

(Dede Korkut.)

3) Yenip içildikten sonra kapta kalan, geriye kalan anlamında sıfat: *Artık su.*

4) Böylece geriye kalan nesne anlamında ad: *Yemek artıkları, kumaş artığı.*

5) "Başka" anlamında sıfat:

Sekiz uçmak hurisi bezenip gelir ise
Senin sevginden *artık* gönlüm kabul etmeye.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Haktan *artık* nesneye tapmadılar
Tuttular doğru yolu sapmadılar.

(Aşık Paşa XIV.)

Birdir Allah andan *artık* Tanrı yok.

MEVLİT **(Süleyman Çelebi.)**

6) **Yetişir**... anlamında belirteçtir:

Artık buna dayanılmaz. Artık insafı!..

7) **Onun için, öyle ise**... anlamlarında bağlaçtır:

Vakit geldi; artık gidelim...

Birinci maddedeki sıfat anlamıyla son maddedeki bağlaç arasında bir anlam ilgisi bulmak güçtür. Bunlar da sesteş olmuştur.

II. Kökteş olmayan; ayrı birer kök olan sesteş sözcükler de vardır:

YÜZ = Bir nesnenin yüzeyi: *Suyun yüzü.*
YÜZ = Çehre: *Çocuğun yüzü.*

YÜZ = Eylem, buyurma kipi: *Denizde yüz.*
YÜZ = Eylem, buyurma kipi: *Koyunu, kuzuyu, deriyi yüz.*
YÜZ = 100.
KARA = Siyah.
KARA = Denizle örtülü olmayan yer.
YAŞ = Islakça.
YAŞ = Yaşanmış yıl.

Türkçe sesteşlerin çoğu yazılışları bakımından da birdir; yani "homonyme" ler "homographe" tırlar.

III. Ayrı harflerle yazıldıkları halde söylenişleri birbirine pek yakın olan sözcüklerden örnekler:

1) *Ad* (isim): *Çocuğun adı*;
At (bilinen hayvan): *Koşu atı.*

2) *Öğle* (zaman adı): *Öğle vakti...*
Öyle (im sözcüğü): *Öyle söylüyor*; *öyle olsun...*

3) *Eğer* (koşul belirteci): *Eğer dediği doğru ise...*
Eyer (binek hayvanlarının sırtına konan oturmalık): *Atın eyeri...*

4) *Yedmek* (çekip peşi sıra götürmek, yedeğinde götürmek);
Yetmek (bir işi görebilecek nitelikte olmak).

5) *Gurup* vakti öğrenciler *grup* halinde geçiyorlardı...

6) Söz epiklerinden ündeşler ("cığa"lar, "cinas"lar) de ses benzerliklerin den yararlanılarak yapılır:

Kuleden
Ses geliyor *kuleden*
O kaş o göz değil mi
Beni sana *kul eden*?

(Bir mani.)

549. ÇOK ANLAMLILIK. — Bir sözcüğün birden çok anlamda kullanılması... Kuramsal olarak: "*her kavram için bir ad, bir sözcük*; *her ad, her sözcük için bir anlam vardır*" yargısı öne sürülebilir. Düşünce için sınır tasarlanamaz. Her kavrama bir sözcük bulmaya, yaratmaya kalkışılsaydı sözcük sayısının milyonları aşması gerekirdi. Kişioğlu bunun da kolayını bulmuş, türlü etmenlerin kılavuzluğuyla – dil yönünden tutumluluk sayılabilen – çok anlamlılık çığırını açmıştır. Bunun sonucu olarak her dilde birçok sözcüklerin değişik anlamlarda kullanıldıkları görülür. Bir sözlük açılınca her sözcüğün üç beş, on... anlama geldiği gözden kaçmaz. Bu değişik anlam sayısı, kimi kez kırkı, elliyi aşar; daha çoğa varanlar da bulunur. Hatta karşıt anlamlarda kullanılan sözcükler de vardır. Bu oluşta türlü etmenler düşünmek gerek: Yüzyılların etkisi, benzetişler, anlatım yolu bulma güçlüğü gibi daha birçok nedenler (bkz. n° 31-III-5):

TOP sözcüğünü örnek alalım:

1) Divanü Lûgat-it-Türk'te TOPIK sözcüğünün kısalmışı olarak gösterilmektedir ve çevgenle vurulan bir oyun aracıdır. Bugün de birinci anlamı yuvarlak biçimli nesne, oyun aracı: *Ayak topu, el topu...*

2) Benzetiş yoluyla: *Kan tarın topu*, duvar saatının topu, tabancanın topu, kar topu...

3) *Top ağaç, top çehre, top kandil...* sıfat takımlarında yuvarlaklık, ancak benzetme ilgisinden doğmuştur.

4) *Kumaş topu, bir top kağıt, iki top ipekli...*
Benzerlik kavramı bir hayli siliktir.

5) Şunlarda anlam ilgisi daha da uzaklaşıyor:

a) Top gibi yuvarlak nesne - gülle - atan silah (bugünün mermileri tam yuvarlak değildir).

b) Deyimlerde anlam büsbütün değişiktir: *Top atmak* (iflas etmek), *top top* (öbek öbek). *top yekûn* (hepsi birden), *topu* (hepsi), *topun ağzında* (tehlikede), *top gibi* (çocuk), *topuna birden* (hepsine birden, çatış ayırtılı), *toplu para, topa tutmak...*

Hele TOP sözcüğünden türemişler: *Topaç, topçu, topçuluk, topak, toparlak, toplamak, toplaç, toplam, toplama, toplantı, toplanık, toplanmak, toplaşmak, toplatmak, toplu*: 1) Topu olan, 2) Hep bir arada, 3) Düzenli, derli toplu, bir arada, 4) Vücutça dolgun...), *topluluk, toplum, toplumculuk, toplumca, toplumlaştırmak, toptan, toptancı, toptancılık, topur, topuz, topuzlu...*

Bileşikleri de bir haylidir: *Topaltı, topatan, topçeker, topluiğne, toplardamar, toplumbilim...*

Birinci anlamıyla *topık*'tan başkaları Divanü Lûgat-it-Türk'te yoktur.

Bu gelişip genişlemeler *baş, göz, el, boş, kesmek, bilmek...* gibi birçok sözcükte izlenince daha zengin örneklerle karşılaşılır.

Sözcüklerin böyle dallanışları, yalnız dilin söz varlığını zenginleştirmekle kalmaz. Anlatıma kökün imgelenmesinden doğan bir anlatış değeri de katar, kazandırır.

Çok anlamlılığın Önemi. — Konuya başka bir yönden de bakalım: Bir sözcüğün yeni bir anlam kazanması, yani çok anlamlılığa yönelmesi; bu ikinci, üçüncü anlamların tutunup yayılması için çok uzun süreler ister. Örgen adlarıyla *ay, gün, Tanrı, köngül, kut,...* gibi adlarla *Yükünmek* gibi eylemlerin Orhun yazıtlarında **çok anlamlı** oluşu, dilimizin binlerce yıldan beri işlenmiş, güçlü bir anlatım aracı olduğunu göstermektedir.

Çok anlamlılık, türetme kolaylığı, bileştirme çeşitlerinin bolluğu ve bunlara dayanan olanakları bakımından Türkçenin çok yakın bir gelecekte zengin kültür dilleri düzeyine ereceğini inanla beklemek gerek...

Diller tarihinde çok anlamlılık olayını ilk inceyelen Demokritos'tur (İ. Ö. V.). Bu bakımdan da çok anlamlılık, diller için bir değer ölçüsü sayılmaktadır.

550. SÖZCÜKLERİN DEĞİŞMELERİ. — Uygarlığın, tekniğin ilerlemesi, uluslar arasında kültür alışverişi, beğenilerde çeşitli belirtilerle kendini gösterir. Bunlardan en çok etkilenen demeyelim de; bu oluşlara düşünce ile birlikte öncülük eden dilde de birçok çalkanmalar olur.

Göçler, başka toplumlarla karşılaşma, karışma gibi türlü etmenlerle sözcükler doğar, sözcükler ölür; dile yabancı sözcükler sızar... Kimi sözcükler de çağlar içinde değişikliğe uğrar. Bu değişiklikleri şu yönlerde görürüz:

I. **Biçimsel Değişmeler**. — Sesler değişir:

a) Aşınmalar söyleyişe kıvraklık kazandırır. Örnekler:
Tiriğ, tarığlağ, tavuşgan, ingek, alanğ, kamuğ =
Diri, tarla, tavşan, inek, alan, kamu.

b) Kimi sözcüklerin başlarındaki y'ler düşmüştür:
Yiğne, yiğde = İğne, iğde...

c) Çıkakları bir olan sesler değişir:
Öpke, men, miz, yığım, tokuz =
Öfke, ben, biz, yığın, dokuz....

II. **Anlamca Değişmeler**. — Bir çağda bir kavramı yansıtan sözcük, sonları başka bir kavramı anlatır:

1) GENÇ sözcüğü Divanü Lûgat-it-Türk'te **çocuk** anlamındadır.

KARI, KOCA sözcükleri de **yaşlı kadın, yaşlı erkek** demektir.

2) **Daralma**. — Değişiklik, genellikten özelliğe geçiş biçiminde olunca anlam daralır:

Ada (Marmara'daki İstanbul adaları), *Boğaz* (İstanbul'da Boğaziçi); *Körfez* (Kanlıca Körfezi):

> Saz sesleri ta fecre kadar *Körfez'i* sardı.
> *Körfez*'deki dalgın suya bir bak göreceksin
> Geçmiş gecelerden biri yatmakta derinde...
>
> **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

3) **Genişleme**. — Bir özel adın türlü kullanışlarla yayılması:

Şeytan, Tanrı'nın Cennetten kovduğu bir melek. Kurnazlığın, aldatıcılığın, kötülüğün... simgesi gibi kullanılır olmuştur.

Nemrut, Bir tarih kişisidir. Anadolu'da iki dağa da bu ad verilmiştir. Bir yandan da *nemrut*, acımazlığın, suratsızlığın, sertliğin en kötüsünü anlatan bir sıfat gibi kullanılır: *Nemrut adam, nemrudun biri...*

Yezit, Emevi halifelerinin ikincisidir. Kerbela olgusu, bu adı acımasız, iğrenç, dinsiz karışımı bir kötüleme, bir sövgü sözü kılmıştır.

Bunların hepsi de bir tür değişmecedir (bkz. n° 540/4).

Bunlar, anlatımı zenginleştirip renklendiren birer söz alışverişidir; ana kaynakların en önemlisidir. Değişmeler git gide kökleşir, birer ad olur ve çoğu, kökenini artık yansıtmaz. Örnek olarak dizgeleşmiş çok genel sözcükleri ele alalım:

a) Örgenlerimizin adları, türevleri değişik nedenlerle doğada, dış varlıklarda öyle çok kullanılırlar ki:

İki göz *ev*, *pınarın* gözü (*göze*), *çantanın* gözleri; *dağ* başı, *masanın ayağı*, *kapı* ağzı, *merdiven* parmaklığı; *kurumun* kolları, kol *başkanları*...

b) Doğa adlarından da değişmece yoluyla varlığımıza uyguladıklarımızda az değildir:

Kuzum, *elmasım*, *o tilki seni aldatır*; *sakın*! Dalga dalga *saçlar*, keskin *bakışlar*, *içimi kavuran ayrılık* ateşi...

c) *Bilim* dalları, *sinema* yıldızı, *radyoda uzun ve kısa* dalgalar...

551. SÖZCÜKLERİN YİTİŞİ, UNUTULUŞU. — Türlü değişmeler arasında kimi anlamlar unutulup gider, yiter. Birçok sözcüklerin de büsbütün unutulup yittikleri, öldükleri pek çok görülmüştür. Eski bir sözlüğün herhangi sayfası açılınca, bugün kullanılmayan, bilinmeyen sözcüklerle karşılaşılır. Bunların çoğu ölü sayılır:

a) Divanü Lûgat-it-Türk'te "*Düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü; telaşla kalelere, sığınaklara kaçışlar*" anlamına gelen iki kökteş var: **ürkün, ürkünç**.

b) XVI. yüzyılın başlarında Farsça'dan dilimize çevrilmiş bir sözlükte **ürkü** sözcüğü vardır. Ürkmek eyleminden türemiş olan bu sözcüklerin üçü de – bugün Türkçemizde karşılığı bulunmadığı için Frenkçeden alıp kullandığımız – **panik** sözcüğünün yerinde kullanılıyormuş:

Ol ile ürkü düştü ol çeriden
Ki korkmuşlardı anlar ileriden.

(Şehname Tercümesi XVI.)

Yabancı sözcükler girdikçe unutulup giden değerli sözcüklerimiz sayılamayacak niceliktedir. Bunlardan bir tanesi de EPİK'tir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lûgati'nde bu sözcük "sanat' karşılığıdır. Derleme Sözlüğü'nde görüyoruz ki EPİK sözcüğü Edirne'de, Eskişehir'de derlenmiştir. Uygurca'da sanatkâr'a EPİKLİ deniyormuş. Çok gerekli bir kavramı karşılayabilecek olan EPİK'in dirilmesi ne büyük kazanç olacak. Evire çevire

ancak **sanatçı** diyebileceğimiz sanatkâr'a da EPİKMEN güzel karşılık olur!

552. ESKİ SÖZCÜKLERİN DİRİLİŞİ. — Toplumdaki gelişmelerle kimi kavramlar geçersizleşir. Yabancı sözcüklere düşkünlük de dilde değişmelere yol açar; böylece birçok sözcük kullanıştan düşer. Eski bir sözlük açılınca sayfalar dolduracak ölü sözcüklerle karşılaşılır. "Ölü dirilmez" yargısının kesinliği "ölmüş (unutulmuş) sözcükler bir daha dirilip dile gelmez" kanısını uyandırmıştı. Türk Dil Devrimi bu kanının çürüklüğünü ortaya çıkardı. Tarama Sözlüğü'nün öncülüğüyle eski yapıtlardan, Derleme Sözlüğü'yle de ağızlardan derlenen birçok sözcük dirilmiş gibi kültür dilinde yer buldu. Hem de kimileri yeni anlamalar kazanarak; birkaç örnek:

I. OY: Radlof, öbür diyeleklerde **akıl, fikir** anlamına bu sözcüğü saptamıştı. Türk Lûgatı, Çağataycada "oy"un varlığını göstermiştir. Tarama Sözlüğü'nde **rey, fikir** anlamında bir örnek var:

> Toygar yumurtasından toy doğar mı?
> Bi-basiret kişiden *oy* doğar mı?
>
> **(Abdalname XVI.)**

Demek Anadolu Türkçesinde pek yaygınlaşmamış... Bugün "ay" sözcüğü toplumsal bir kavramın kesin anlatım aracıdır. Kentli köylü, büyük küçük herkes onu bilir, kullanır: *Oy vermek, oy atmak, oya sunmak, oybirliği...* sözcük ve deyimlerinden başka bir sürü de türevleri doğmuştur: *Oylamak, oydaş, oycu...* Gerektikçe daha çok da artacaktır.

II. ÖYKÜNMEK: Anadolu Türkçesinde "taklit etmek, özenmek" anlamlarında pek çok kullanılmıştır (XIV - XIX yy).

Bugün gene "taklit etmek" anlamıyla Türkçe Sözlüğün son baskısına alınmıştır. Genç yazarların sevgisini kazanmışa benziyor; tutunacak. Bu eylemin kökü olması gereken ÖYKÜ sözcüğü Tarama Sözlüğü'nde yok. Anadolu Türkçesi boyunca yer bulmamışa benzer. Yalnız Türk Lûgati-nde **taklit** karşılığı, Çağataycada var.

ÖYKÜ sözcüğü son yıllarda dirildi; anlamca da değişikliğe uğrayarak bir kavrama, bir yazın sanatı dalına "hikâye" ye ad oldu. Dirilişi on beş yılı doldurmadan türevleri kültür dilimizin değişik alanlarında yer tutmaya başladı:

Öykücü, öyküleme...

III. ÖZGÜR: sözcüğü daha ilginç bir serüven geçirmiştir: Tarama Sözlüğüne Uygurcadan **halas olmak, tahlis etmek** (= kurtulmak, kurtarmak) anlamlarına **ozgurmak** eylemi gelmiş; **özgür** biçiminde en kutsal, en vazgeçilmez kavrama ad olarak doğduğu yıllarda tepki sert olmuştu. Bugün yazınımızda çağlayıp gidiyor. Ortaya çıkmasından az sonra da *özgürlük* doğdu.

Bunlar gibi, sayfalar arasında unutulmuş, bölge ağızlarında kısırlaşmış on binlerce sözcük görülür. Bunlardan birçoğu Dil Devrimiyle kullanış alanında filizlenip çiçeklenmeye, yabancıları sürerek yerlerini doldurmaya başladı. Birkaç örnek:

Yasa, yön, yöre, yönetim, uygar, abartmak, doruk, ağmak, ağıt, aklamak, kent, başkan, belge, tike, denetlemek, dilekçe, dizgi, doğaç, katkı, kut, mut, sav... türevleri ve daha niceleri...

II

ANLATIŞ (bilgisi)

553. Anlatışın tinsel ırası aydınlandıktan sonra dilbilimciler, onu duygu ların belirtisi sayarak gittikçe artan çaba ile incelemeye koyuldular. Şiirde ses güzelliğinin, içe seslenişin, ölçü ve uyaktan çok, söz örgüsünde olduğu; anlatışa sinen, sindirilen duygunun önemi anlaşılırken dilbilimciler, sözcüklerin tanımlarını dar buldular; anlam sınırlarını zorladılar. Söz öbekleriyle, tümcelerin, sözlük anlamlarında – çok kez bu anlamları pek çok aşan – duygu ve imge değerleri görmeye, aydınlatmaya çalıştılar. Diller, iç zenginliklerini bundan sonra gösterdi. Anlaşıldı ki içten kaynayan duyguların itişiyle çıkıveren her sözcüğün, her tümcenin – dilbilgisi kurallarını biraz incitse, geleneklere bağlı dilciyi birçok yadırgatsa bile – iç zenginlikleri, dış pürüzlerini örtecek niteliktedir. Bir devrik tümce, hatta dağınık birkaç söz kırıntısı – yerinde kullanılınca – kurallı, ağır başlı tümcelerden daha dokunaklı olur; imgede derin izler yaratır. Böyle olması biraz da doğaldır:

Kimi kez söyleyenin dahi nedenini kestiremediği, tanımlayamadığı, açıklayamadığı, önüne geçemediği birtakım sözler ağızdan fırlar. Bunlar bilinçaltından kaynayıp gelmişlerdir. Anlamca cılızdırlar. Kurallara uygunlukları çok su götürür. Buna karşılık duygu ve imge değerleri ölçüye sığmaz. İşte XIX. yüzyılın sonlarından bu yana dallanıp gelen söz sanatlarının kaynağı!

Anlatış bilgisinin ana konusu, söze sinen, sindirilen duygu ve imge değerleridir. Konuşma diliyle daha çok ilgilenir.

554. KULLANIŞ ALANINA GÖRE DİLİN ÖZELLİĞİ. – Toplumsal ortamlara ve bilim türlerine göre genel dil, türlü özellikler gösterir (bkz. n° 16).

Konuşma dilinin; konuşan kişilerin kültür ve eğitimlerine, konuşulan yere, konuşma konusuna ve daha birçok nedenlere göre nasıl değiştiğini her gün görmekteyiz.

Yazın türlerindeki bu değişiklik pek belirgindir: Bir oyunla bir denemenin; bir söyleşi ile bir öykünün, bir söylevin anlatılışı birbirine benzer mi? Hele bilimler: Bir mühendis, hukukçunun; bir hukukçu, tıbbın dilini bütün açıklığıyla anlayabilir mi? Bilim ve teknik dilleri, her dalın kendi terimleriyle kullanış anlamlarına dayanır.

Her sözcüğün anlam değerini, içinde bulunduğu metin verir.

Sözlük anlamlarının üstünde başka değerler aramak; bu anlamlara incecik sezgiler, duygular, imgeler, coşkular eklemek başarısını ancak yazın dilinde görürüz. Konuşma dili bu bakımdan daha da canlıdır, denilebilir:

Tepem attı, cinler başıma toplandı... gibi sert deyimler ve

Merkez-i hake atsalar da bizi
Kürre-i arzı patlatır çıkarız!

(Namık Kemal.)

Nu mutlu Türk'üm diyene!

gibi keskin anlatışlar bilim ve teknik alanında bulunmaz.

555. SÖZÜN TOPLUM BİLİNCİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ. — Her söz zihinlere girer. Yinelenen sözler her defasında biraz daha derine sinerek ruha yerleşir. Okullarda çocuklara sık sık okutulan öğütsel sözlerden umulan budur. Bizim ilkokullarımızda ulusal sevgiyi perçinlemek için söyletilen: "*Türküm, doğruyum, çalışkanım...*" tümceleriyle çocuğa üstün değerler kazandırmak amacı güdülmektedir. Ulusal marşların etkisi de bundan başka değildir.

Bunlar, bireyler gibi toplumun – daha çok toplumun – ruhunda yerleşir, köklenir, etkili olur. Bu gerçeği kavrayan ünlü İngiliz yazarı H. G. Welles, dilimize de Cihan Tarihinin Umumi Hatları adıyla çevrilen kitabında Birinci Dünya Savaşı'nın etkenlerini sıralarken şunu da gösterir- Alman ulusal marşındaki "*Deutschland über alles = Almanya her şeye üstündür*" kavuştağının yinelenmesini; Alman halkının bunu söyleye dinleye bağnaz ve kaba bir ulusçuluk doğrultusunda yetişmesine bağlar.

Her söz zihinlere girer. Sözün anlam gücüne, bulunduğu sözcükler arasındaki örgüye, söyleyen kişinin etkinliğine, yerin ve zamanın uygunluğuna, söyleyişin, sesin, vurgunun ve tonun etkisine göre bilinçlerde silik, belirgin, derin, pek derin, yaşamlar boyunca unutulmayacak, ölüm korkusunu silecek izler bırakır. Demek her sözün etkisi bu etmenlerin güçleriyle orantılıdır. Bu etmenlerin hepsini toplayan bir güzel örnek:

Dumlupınar savaş alanı... Daha kan ve duman tüterken, dağ taş silah sesleriyle inlerken; savaşı kazanmanın, yurdu kurtarmanın taze coşkuları yüreklerde çağlarken bir kağnı arabası üzerine çıkan Ulu Kahraman Mustafa Kemal'in: "*Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!*" komutundaki anlam ve etki enginliği her türlü anlatım gücünü aşar. Bu etkiyi ve etkinliği gereği gibi anlatmaya kimsenin gücü yetmez. Bu altı sözcüğün hiçbiri artık sözlüklerin tanımları sınırında değildir: her biri ruhlara birer alev gibi, birer şimşek gibi girmiştir. Dört günlük geceli gündüzlü ölüm kalım savaşlarında yorgun bitkin düşmesi gereken ordular, bu altı sözcüğün verdiği hızla İzmir'e akmışlardı. Dokuz günden daha az bir zamanda, hem de yaya olarak... Bu alev;

yorgunluk, açlık susuzluk gibi gövdesel gereksinmeleri; ölüm korkusunu öyle silmiştir ki bu koşuda yorulup yollarda kalmış, bölüğünden ayrı düşmüş kimseye rastlanmamıştır.

Doğu mitolojisinden de bir örnek verelim:

Musa, Tanrısıyla konuşmak üzere Tur'a çıkıyordu. Düşkün bir kişi yolunu kesti:

— Ya Musa, yaşlıyım, bitkinim ve çok yoksulum. Bir dua öğret, okuyup şu yoksulluktan, biraz olsun, kurtulayım.

Musa, duayı öğretti. Ayrıldılar. Günler sonra karşılaşınca:

— Ya Musa - dedi düşkün kimse - öğrettiğin duayı dilimden düşürmedim. Durumum gittikçe kötüleşti. Demek ki dua yalanmış, yanlışmış...

— Hayır, dedi Musa, dua doğrudur; fakat ağız o ağız değildir.

556. SÖYLEYİŞİN ETKİSİ. — Söze duygu değeri katmanın en güçlü yollarından biri, belki de birincisi **vurgu, ton, ses** ve **söyleyiş** özelliğidir (bkz. n° 63 vb. 73, 74, 75).

557. DİLBİLGİSİ, DİLBİLİM. — Dili kavrayış ve anlatış bakımlarından dilbilgisi ile dilbilimin tutumları birbirinden ayrıdır.

Dilbilgisi, sözcükleri teker teker incelerken, onları bir eseme çerçevesi içinde bölüklere ayırırken, en küçük ek ve takılarının görevlerini belirtmeye çalışarak bir çeşit dil atomculuğu yarattığını ileri sürerken; dilbilimci anlatışla, anlatışın tümüyle uğraşır. Sözcükleri, tümceleri tanımlayıp bölümlere ayırmaya değil; kavramların çeşitlerini, duyguların ne denli ince, imgelerin ne denli derin olduklarını göz önünde tutar; bunların her birine en yakışan sözcüklerin, tümcelerin hangileri olabileceğini belirtmeye çalışır.

Başka bir deyişle, dilbilimci, dili olduğu gibi ele alır. Anlatım araçlarının parçalarına değil; tümün anlatış yeteneğine önem verir. Dilbilimcinin birinci amacı, anlam birimlerini, kavramları ve bu birimlerle kavramlar arasına sindirilen duygu ve imge değerlerini gözlem altına almaktır.

Son yüzyıllarda doğan **dilbilim**'in tutumu şöyledir:

Dilbilimci dildeki eğilimleri belirtmek; dil olaylarını, kendi yöntemlerine dayanarak açıklamak ister ve bunu yeter bulur. Böylelikle, kuralların kesinliğine güvenen ve onları her şeyin üstünde tutan gramerciden ayrılır.

Bilimsel yöntemlerle işlenen dilbilim başkadır; kuralcı dilbilgisi başka şeydir: Biri bilim, öbürü kurallar tümüdür.

Dilbilimciye göre: dilbilgisi, pratik ve sınırlı bir uygulamadır; bir bilim değildir. Dilbilgisi anlayışıyla doğru-yanlış çelişkisi aşılamaz. Dilbilgisi, dili değişmez kalıplar içinde tutuklamak eğilimindedir. Onu korumak isterken mumyalaştırmaya yönelir. Ne var ki dil, bu kurallardan daha güçlüdür; kuralları aşarak, kalıpları parçalayarak kendi iç yapısıyla, toplum yapı-

sının çizdiği evrim yolunu izler. Onun için dilbilgisi, pratik amaçlardan sapmamalı; dilbilimle çatışmaktan sakınmalı; direngen olmamalıdır.

Dili konu edilen bu iki emeğin birbirine karşı olduğu, ters düştüğü görüşüne kapılmak yanlıştır. Dilbilim, yepyeni çevrenlere doğru açılırken dilbilgisini temel saymak, ondan yararlanmak zorundadır. Bir başka deyişle: Dilbilimin doğuşu dilbilgisini gereksiz kılmış değildir. Onun eskiden beri sürüp gelen sert, katı, kesin kuralcılığını gevşetmiş, esnekleştirmiş, yönünü ileriye çevirmeye çalışmıştır.

Tek çıkar yol, dilbilim anlayışını benimseyerek, dilbilgisi kuralları içinde eriterek onun sunduğu yöntemleri uygulamaktır.

Bu uygulamanın ışığı altında dilbilgisi alanında bir devrim yapmak zamanı da gelmiştir.

Doğal olan da budur:

Konuşmaya ilk başalayan çocuk öğrendiği her sözcüğün bölüğünü, çözümünü değil; hangi varlığı, hangi isteği, hangi duyguyu anlatmaya yaradığını kavrar. Biz de sözcükleri teker teker değil; öbekler, tümceler içinde değerlendirerek konuşuruz. Denebilir ki hiçbir sözcük şu yardımcıları olmadan gerçek anlamını vermez:

a) Söylemenin nedeni:
b) Söylendiği yer, zaman;
c) Koşullar;
ç) Söyleyenin durumu;
d) İçinde bulunduğu tümce ya da öbeğin örgüsü...

Bu yardımcı etmenlere daha başkaları da katılabilir. Söze düşünce, duygu, hatta müziksel değerleri kazandıran bu örgüdür.

Anlayışımız da böyledir. Herhangi bir söz öbeğinin ya da tümcenin sözcüklerini teker teker değil; tümünü birden kavrar ve anlarız. Onun için **anlatış bilgisi**nin uğraşma alanı ekler, takılar, sözcükler değil; söz öbekleri, tümcelerdir. Anlatım birimleri ve söz öbekleri içinde en önemlisi **deyim**lerdir (bkz. n° 559). Konuşurken, çok kez, kendiliğinden doğuveren deyimler, sözlerimizi çeşitli duygularla, imgelerle renklendirir; canlı konuşuruz. Yazılarımız, çok kez, böyle olmaz. Nedeni şu: Yazarken düşüncenin, esemeli düşüncenin etkisi altında bulunuruz. Sözlük anlamlarının sınırından kendimizi kolayca kurtaramayız. Yazarlarımız içinde bu esemeli düşünceden, az çok, sıyrılabilenler, kalemlerini konuşma doğallığına, bağlayabilenler yok değildir- Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi, Ömer Seyfettin, Refik Halit, Sait Faik, Yaşar Kemal, Orhan Veli Kanık, Cahit Sıtkı Tarancı, Ataç...

Sayılarının daha çok artmasını dilediğimiz bu sanatçıların dillerindeki çekicilik, bu yeteneklerinden doğmaktadır.

Görülüyor ki deyimler, bu ata armağanları, duygusal anlatımın en değerli öğeleridir.

Bunu iyice açıklayabilmek için konuyu biraz genişletmek gereği karşısındayız:

TÜRKÇE'NİN ÖZELLİKLERİ

558. DİLLERDE ÖZELLİK. — Her dilde birçok takım ve söz öbekleri vardır ki bunların gerçek anlamlarını, yapılışlarını,nasıl ve niçin yaratıldıklarını o dillerin kuralları açıklayamaz. Dil bilginleri bunları o dilin özelliği sayarlar ve dilbilgisi bakımından açıklanmalarını, çözümlenmelerini gerekli bulmazlar.

Bunlar atalardan kalmadır; klişeleşmiş, değişmez olmuştur.

Atalardan kalma bu değişmez söz öbeklerini üçe ayırabiliriz:

1) Deyimler (bkz. n° 557, 559);

2) Atasözleri (bkz. n° 562);

3) Söylenceler (bkz. n° 563).

559. DEYİM. — Her dilde, kuruluş anlamları, sözcüklerinin düz anlamlarından az çok kaymış olan, kalıplaşmış birçok öbekler ve takımlar vardır. Anlamları ve yapılışları kurallara bağlanamayan, açıklanması için derin incelemeler isteyen; incelenmemesi daha doğru olan; yapısını değiştirmeden, çok kez, başka dile çevrilemeyen bu kalıplaşmış takımlarla söz öbekleri de Türkçenin özelliklerinden sayılır. Bu çeşit takımlara, öbeklere **deyim** adı verilir.

Her deyim, bir kavramı değişik yollarla daha canlı, daha renkli söyleyebilmek için kurulmuş özel bir anlatım kalıbıdır (bkz. n° 557).

Diller eskidikçe, yani uzun ve zengin geçmişlerinde iyice işlendikçe deyimlerin sayısı ve anlatım değeri artar.

Sekizinci yüzyıl başlarında taşlara kazılan Orhun Yazıtlarında *baş eğdirmek, sözünü kırmak, ilini töresini bozabilmek...* gibi deyimlerin asılları görülmektedir. Bunlar dilimizin daha o çağlarda ne denli işlenmiş olduğunun tanığıdır.

Türkçede deyimler çoktur. Hepsi derlenmediği için sayısı bilinemiyor. Birkaç heveslinin derlediklerine bakılınca dilimizin deyimce de zenginliği artıyor. Birkaç deyim:

Yüz suyu dökmek, eli bayraklı, eli uzun, dört gözle beklemek, ele avuca sığmamak, gökte arayıp yerde bulmak, aşağı yukarı, kulak asmak, çam devirmek, pot kırmak, ağır başlı, ağzı bozuk, yüzü ak, kara gün,

alnı açık, önünü almak, alnını karışlamak, ana baba günü, ön ayak olmak, sağlam ayakkabı değil, bir dediğini iki etmemek, yerinde yeller esmek, evlere şenlik...

Burnu Kaf dağında, kel başa şimşir tarak, üç aşağı beş yukarı, iğne atsan yere düşmez, çöp atlamaz, gözünü budaktan sakınmaz...

Deyimler belli kişilerin değil; toplumun malıdır, atalardan kalmadır. Bir sözün deyim sayılması için:

1) Kendisini kuran sözcükler, konuluş ve yapılış anlamlarından, az çok, sıyrılmış olmalı;

2) Böylece sözlük anlamlarını düşündürmeyen toplu bir anlam vermelidir:

Bu çocuk ele avuca sığmıyor tümcesini söyleyen de, işitip okuyan da *ele avuca sığmamak* sözcüklerinin konuluş anlamlarını düşünmez. Bundan topluca şu anlamı çıkarır: *Bu çocuk yaramazdır*; uslandırılamıyor.

3) Deyimlerin aynı anlamda kullanılması; biçimce klişeleşmesi, kalıplaşması; yani değişmez olması ana koşullarından biridir. Bununla birlikte deyim klişelerine – söze yeni bir duygu ya da imge esintisi katmak için – az çok dokunulabilir:

Yıllardan beri gidip görmediğim Paris caddelerini, bahçelerini. Sen nehri kıyılarını filmlerde seyredince çocuk gibi seviniyor, pek tatlı yürek çarpıntıları duymuyor muyum? Sinema o itibarla tam hasret kavuşturan sayılmasa da hasret bastıran*dır: yüreğe az çok su seper.*

(Refik Halit Karay.)

Yazar, *safra bastırmak* deyiminden yararlanarak: *hasret bastıran* demekle bir anlam inceliği elde etmiş oluyor.

Deyimlerin nasıl doğduklarını araştırmak hem zevkli, hem de dil ve toplum bakımından yararlı olacaktır.

Kimi deyimleri öykücüklere (fıkralara), tarihsel olaylara bağlamak isteyenler var; bunlardan iki örnek:

I. "*Hoşafın yağı kesildi*" yi şu tarihsel öykücüğe bağlarlar:

Yeniçerilere hoşaf, pilav kazanlarında pişermiş. Yıkanması gerekli görülmediği için hoşafın yüzü, kalınca bir yağla kaymaklanırmış.

Aşçı değişmiş, yeni aşçı, temizliğiyle göze girmeyi istemiş olmalı ki iyice yıkadığı kazanlarda hoşaf pişirmeye başlamış. Karavanalarının yüzünde yağ görmeyen yeniçeriler: "*Ya demek hoşafın yağı kesildi!*" diye söylenmeye, hatta kazan kaldırmaya başlamışlar.

II. *Püf noktası:*

Bir çinicinin yanında çırak, işçi, kalfa olarak çalışan delikanlı, artık ustası kadar güzel çiniler yapmağa başlar. Gittikçe artan ustalığına güvene-

rek ayrı çalışabileceğini düşünür. Ustasından izin alarak bir dükkân açar. Çamur, kıvamında yoğrulur, sırlanır, fırına konur. Şaşılacak şey! Fırından bir tek çini bile sağlam çıkmıyor. Hepsi çatlak! Genç çinici düşünür, taşınır; yeniden kil karar, çamur yoğurur. Hepsi boş!..

Utana sıkıla ustasına baş vurur, dert döker. Usta:

— Fırına nasıl koyuyorsun? Bir tane de burada yap bakalım, der.

Genç çinici güzel bir vazo yapar, tam fırına koyacağı sırada ustası elini tutarak:

— Dur, ver bakalım, der.

Vazoyu eline alır, evirip çevirdikten sonra bir yerine püf! diye üfler. Eski kalfasına da şöyle der:

— Çatlaklık hava kabarcığından olur. Kabarcığın olduğu yeri bulup püf! dedin mi korkma! Anladın mı? *Püf noktasını* bulmak gerek!..

560. ARGO. — Eski büyük kentlerde bizim **külhanbeyi** dediğimiz belli bir sınıf türer. Bunların kendilerine göre zakonları (töre, gelenek ve düzenleri) olur. Giyinişleri, yürüyüşleri bile başkalarına benzemez. Kullandıkları sözcüklerde, söyleyişlerinde ayrılıklar gösterirler. Bu ayrılıklar gittikçe ilerler.

İstanbul'un da çok eski bir külhanbeyi sınıfı vardı. Bugün geleneğini, topluluğunu yitiren bu sınıf artık göze çarpmıyor. Kendileri silinmiş gibidirler; yalnız sözcüklerinden pek çoğu yaşamaktadır: *Mangiz*, *afi*, *afili*, *moruk*, *kıkırdamak*, *ölüsü kandilli*... gibi birçok adlar, sıfatlar, eylemler, deyimler bugün de kimi kişilerce kullanılmaktadır. Buna **argo** denir. Bunlarda da, deyimler gibi, bir anlatım özelliği sezilir.

Argodan kültür diline sözcük geçtiği de olur:

Herif sakız mı sakız. Öyle bir asıldı ki atlatıncaya dek akla karayı seçtim.

Bu tümcede *asılmak*, hele *atlatmak* argodan gelmedir.

Öğrenciler arasında da bir çeşit argo sayılabilecek özel sözcükler dolaşmaktadır. Bunların son yıllarda en çok kullanılanı *çakmak* eylemidir:

Turgut bu yıl çakmış. Ben de az daha çakacaktım. Neyse ki beşi kıvırdım da yakamı kurtardım. Bir de tarihi atlatabilsem!..

Yazında, daha çok, roman türüyle oyun türünde de argoya rastlanır. Osman Cemal Kaygılı, argoyu en iyi bilen, yazılarında en güzel kullanan yazarlarımızdandı. Argo sözcüklerini derleyip sözlükler yapanlar, yayımlayanlar var. Ferit Devellioğlu'nun sözlüğü başarılıdır.

Mehmet Akif Ersoy da mahalle kahvesinde oynayan bıçkınların, sarhoşların yaşayışlarını anlatan koşuklarında onları konuştururken argoya yer verir:

— Karışmasan işin olmaz değil mi? Sen de bunak!
— Gelirsem öğretirim. Şimdi...
— Ay *şu pampine* bak.
— Yolunca terbiye verdin ya, aferin Hasan A.
— Bıraksalar beni çoktan *marızlamıştım* ya!
— *Nevazil* olmuşum Ahmet, bırak sesim yok hiç...
— Sesin mi yok? Açılır şimdi: Bir *imam suyu* iç!
— Ne iş, ne güç, gece gündüz *zıbar* sade.

Kaçıver belli ki *çıngar* çıkacak durmasana!
— Aman bizim Baba Arif susuz musuz içiyor!
— Onun bi dalgası olmak gerek: *tünel geçiyor.*
— *Moruk* kaçıncı bardak? Şimdicik *sızarsın* ha!
— *Sızarsa* mis gibi yer, yatmamış adam değil a?

ATALARSÖZÜ — ATASÖZÜ

Çoğulu:

ATASÖZLERİ

561. ÖZDEYİŞ (vecize). — Bilgelerin, bilginlerin, ozanların, kültürlü kişilerin yazıp söyledikleri engin anlamlı kısacık sözlerdir; düşünce özetleri, anlam sıkıtları (komprimeleri) dır. Etkileri, sözcüklerinin azlığıyla ters orantılı olan bu çok değerli sözlerin yazarları bellidir. Eğitim görmüş olanlar onları tanır, anlar. Birkaç örnek:

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi.

(Muhibbi "Kanuni" XVI.)

Baki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş.

(Baki XVI.)

Söyleyenler kendüsün bilmez bilenler söylemez.

(Yahya XVII.)

Hasmın sitemin anlamamak hasma sitemdir.

(Nef'i XVII.)

Eğer maksut eserse mısra-i berceste kâfidir.

(Ragıp Paşa XIX.)

Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir.

(Ziya Paşa XIX.)

Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır.

YENİ HAYAT (Ziya Gökalp.)

Hayatta en hakiki mürşit ilimdir.

(Atatürk.)

Yazık oldu Süleyman Efendiye.

(Orhan Veli Kanık.)

562. ATALARSÖZÜ. — Ulusların uygarlık yolundaki zengin gelişmelerinin en söz götürmez tanıklarından birisi, belki de birincisi atasözleridir. Atasözleri, folklorun da en önemli dalıdır. Ulusal sağduyunun içinden süzülüp gelen, arına durulaşa özetleşen bu özdeyişlerimiz övünç duymamıza yetecek sayıda ve niteliktedir.

Her atasözü bir özdeyiştir; ne var ki her özdeyiş atalarsözü değildir. Şöyle ayırt edilebilir:

a) Özdeyişlerin yazarları bellidir (bkz. n° 561).

b) Atasözlerini kimlerin söyledikleri belli değildir. Onları yoğurup biçime sokan ulusal yaratma gücüdür, ulusal sağduyudur, ulusal beğenidir; herkesçe az çok bilinir, anlaşılır, kullanılır.

Bunların içinde çok eskileri, en eski kaynaklara dek izlenebilenleri var:

Divanü Lûgat-it-Türk'te (1072 - 1074) bulunan savlardan (atasözlerinden) birçoğu küçük değişikliklerle bugün de yaşamaktadır:

1) *Tağ tağka kavuşmas kişi kişike kavuşur.*
Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur.

2) *Evdeki buzağu öküz bolmaz.*
Evdeki buzağı öküz olmaz.

3) *Endik uma evlikni ağırlar.*
Şaşkın misafir ev sahibini ağırlar.

Divan şairlerinden bile, atasözlerimizin eşsiz güzelliğine gönül kaptıtıranlar; düşüncelerini, duygularını onlarla bezeyenler var:

Afveyleyelim ki belki bilmez
Bir sürçen atı başı kesilmez.

(Şeyh Galip XVIII.)

Atasözlerimizin birçoğunu koşuğa çekenler de var:

Yırtıcı kuşların ömürleri az
Bir tek ipte iki cambaz oynamaz
Şehrahta kuyuyu kametince kaz
Ez-kaza ayağın kayar demişler.

(Levni XVII-XVIII.)

Tanzimat yazınından örnekler:

Elbette olur ev yıkanın hanesi viran
Ev yıkanın evi olmaz.

(Ziya Paşa.)

Nik ü bed herkes bulur âlemde elbet ettiğin.
Herkes ettiğini bulur, eden bulur.

(Ziya Paşa.)

Düşünce ve davranışlarımızın yerinde olup olmadığını, doğruluğunu tanıtmak için sık sık baş vurduğumuz atasözlerinden hemen usa geliveren birkaç örnek:

Bugünün işini yarına bırakma.
Gülme komşuna, gelir başına.
Düşenin dostu olmaz.
Başa gelen çekilir...

Yıllar, yüzyıllar geçtikçe değerleri artan bu ulusal varlık, bugüne değin değerince ilgi görmemişti. Yalnız, heveslilerin derledikleri ve ciltler dolusu yayımladıkları, bu ulusal varlığın zenginliğini göstermekle birlikte bütünü olmaktan pek uzaktır.

Halk ağzından ve eski yapıtlardan derleme işini Türk Dil Kurumu ele almıştır. İlk başarılı yapıtları son yıllarda yayımlandı:

1) Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler (1969):

2) Atasözleri Sözlüğü 1. (1971). Bu çığırın en başarılı yapıtıdır.

Ömer Asım Aksoy, her atasözünü açıklamakla bu konuya yeni bir ışık tutmuştur.

3) Son yıllarda çok zengin bir yapıt yayımlandı: Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler (E. Kemal Eyüboğlu, I. 1973, II. 1975).

563. SÖYLENCELER (dicton). — Bunlar da atasözlerinin bir türüdür. Onlar gibi atalardan kalmadır. Değerleri de onlar gibi üstündür. Bunlar da düşüncelerimizin, tutum ve davranışlarımızın doğruluk ve yanlışlıklarını belirtmek için söylenir. Pek ince görüş ve buluşları kapsayan, kuruluşları bakımından birer öykücük olan bu nükteli sözleri de sık kullanırız. Yerinde kullanılınca tadına doyum olmayan söylenceler, atasözlerinden ancak bir bakımdan ayrılır:

Atasözleri, toplumsal düzen yargılarıdır. Yasa niteliğindedir. Yasalar gibi kesin anlatımlıdır.

Söylenceler, yasa niteliğinde kesin yargı taşımaz; ancak söylenmekte olan sözlerin, ileri sürülen düşüncelerin, yapılan işlerin, olayların, güdülen yolların üzerinde genişleme, derinleşme kapılarını açar.

Başka türlü bir anlatışla:

Her söylence, başlı başına bir tümcedir ya da tümcelerden birleşmiştir. Atasözleri kadar yasa niteliğinde olmamakla birlikte, konularımızı türlü yönlerden açıklayıcı, aydınlatıcı, tanık niteliğinde sözler, öykücüklerdir (fıkracıklardır):

Pek çoğunda iğneleyici bir eleştiri epiği sezilir. Hepsi de çeşitli ıraları ustaca çözümlemenin; daha geniş olarak, toplum yaşayışındaki çeşitli yönleri yansıtmanın – uzun denemelerle elde edilen – başarılı sonuçlarıdır. Birkaç örnek:

Kurda sormuşlar: "Neden boynun böyle kalın?"
"Kendi işimi kendim yaparım da ondan" demiş.

Deveye: "Boynun neden eğri?" diye sormuşlar. "Nerem doğru ki!" demiş.

Alacağına şahin, vereceğine karga.
Halep orda ise arşın burdadır.

Ne kızı verir, ne dünürü küstürür.
Yukarıya tükürsem bıyığım, aşağıya tükürsem sakalım.
İşte geldik gidiyoruz; şen olasın Halep şehri.
Güldükçe güller açılır; ağladıkça inciler saçılır.
Kızı keyfine bıraksalar ya davulcuya varır ya zurnacıya.
Ayağına taş dokunsa benden bilir.
İç, dedilerse, çeşmeyi kurut, demediler.
Oynamasını bilmeyen kıza: "Oyna" demişler: "yerim dar" demiş.
Yerini genişletmişler: "gerim (yenim) dar" demiş.
Devekuşu gibi yüke gelince: "kuşum"; uçmaya gelince: "deveyim" der.
Eşeğe gücü yetmez; semerini döver.
Hacı sandığımızın haçı koltuğunun altından çıktı.
Tilki: "Benim için demem ama, üzümsüz bağın kökü kurusun!" demiş.
Tut kelin perçeminden. Ayıkla pirincin taşını.
Sıçan deliğe sığmamış; bir de kuyruğuna kabak bağlamış.
Dam üstünde saksağan, vur beline kazmaylan.
Allah kimseyi elden ayaktan düşürmesin.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan birkaç söylence örneği:

Baba ekmeği zindan ekmeği, koca ekmeği meydan ekmeği.
Uçanla kaçan elinden kurtulmaz
Ayaklar baş, başlar ayak oldu.
Öküz öldü ortaklık ayrıldı.
Dostlarımız öldüyse hatıraları ölmedi.

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Asıç ayur tübün altun kamıç ayur men kayda men =
Tencere der: "Dibim altın". Kepçe der: "Ben nerdeyim?"

(Divanü Lûgat'it-Türk.)

Anlatım özelliği bakımından ikiye ayırdığımız atasözleriyle söylencelerin sınırları pek kesin değildir. Kimi sözler ikisine de kayabilir; bir bakıma atalarsözü, bir bakıma söylence sayılabilir.

"Deyim" niteliğinde kullanılanlar da vardır.

YAZIN BİLGİLERİ

564. GÖKÇE YAZIN (kısaca: YAZIN). — Güzel sanatlardan biridir; bir söz sanatıdır.

Bütün yazın ürünleri iki genel kılıkta görülür:

1) Düzyazı (= nesir) (bkz. n° 567/1);

2) Koşuk (= nazım) (bkz. n° 567/2).

565. Türk koşuğunu üç yönden incelemek yerinde olur:

I. Ölçü ve uyak yönünden (bkz. n° 567, 568, 575);

II. Biçimleri yönünden (bkz. n° 578);

III. Türleri yönünden.

566. ÜÇ AYRI YOL. — Türk gökçe yazını düşünüş, görüş, anlayış, anlatış, hatta Türkçeyi kullanış bakımlarından birbirinden büsbütün ayrı üç yolda gelişmiştir.

I. Halk yazını, saz ozanlarının tuttuğu yol. — İlk kaynaklardan günümüze değin sürüp gelen yazın türü. Ana düşünceleriyle, ırlanan duygularıyla, biçimleriyle, ölçüleriyle Türkün olan yazın. Bu, Türkün diliyle Türk düşünce ve duygularını yansıtan bir yazındır. Koşuk biçimleri (bkz. n° 579) bizimdir, ölçüsü bizimdir, hecedir (bkz. n° 569). Türlerindeki özellik de, zenginlik de gönül doyuracak niteliktedir.

II. Divan yazını. — İslamlığa girişten sonra aydın kişilerin benimsedikleri geliştirdikleri apayrı bir sanat yoludur. Arap, Fars, Türk karması bir dille yazılmıştır. Düşünceler, görüşler, anlayışlar, duygular bile Fars yazınının etkisi altındadır. Ölçüsü aruzdur (bkz. n° 572). Koşuk biçimleri de Arap, Fars, Türk buluşlarından birleşmiştir.

III. Yeni yazın. — Tanzimatla başlayıp gelen Batı etkisi karşısında Divan yazını gününü doldurarak silinmiş, yerine Batı eğilimli bir yeni yazın doğmaya başlamıştı.

1908'den sonra halka, ulusal duygu ve geleneklere doğru canlı bir eğilim başladı.

XX. yüzyılda batıda başlayan yepyeni bir yazın, bizde de kendini hızla gösterdi. Artık konular alabildiğine genişliyor; biçim, ölçü, uyak önemini

yitirerek yazından siliniyor; anlam, gölgeler, sisler, karanlıklar arkasına siniyor. Her yönden sınırsızlaşan bu yeni yazın'ın incelenmesini geleceklere bırakarak geleneksel yazınların ölçülerini, biçimlerini tanıtlamaya çalışalım:

ÖLÇÜ

567. Bütün yazın ürünleri iki genel kılıkta görülür:

1) **Düzyazı** (= nesir). — Ölçü ve uyak geleneğine bağlı olmayan yazı.

2) **Koşuk** (nazım). — Ölçü ve uyak geleneğine bağlı olan söz ve yazı.

Koşukların her satırına **dize** = (mısra) denir.

Birbiriyle ilgili iki dizeye beyit (koşa denir).

568. ÖLÇÜ. — Dizelerin durak ve hece bakımından denkleşmesine denir.

Türk koşuğunda iki çeşit ölçü vardır:

I. **Hece** (bkz. n° 569);

II. **Aruz** (bkz. n° 572).

569. HECE ÖLÇÜSÜ. — Halk koşuğunun ölçüsüdür:

a) Duraklar, sözcüklerin sonunda olur; yani sözcükler kesintiye uğramaz.

b) Heceler yalnız sayılarıyla denkleşir; yani hece ölçüsünde sayı eşitliği yeter görülür; heceler uzunluk, kısalık bakımından değerlendirilmez.

Hece ölçüsü Türk buluşudur. Kaynak sayılan ilk çağlarda ozanların ölçüsü heceydi. İslamlığa girişten sonraki yüzyıllarda hece ölçüsü, saz ozanlarının ölçüsü olmuştur. 1908'den sonra "Milli Edebiyatçılar" da heceyi aydınlar ölçüsü yaptılar.

570. HECE ÖLÇÜSÜNDE DURAKLAR, KESİMLER. – Hece ölçüsü, duraklarındaki hece sayısına göre kesimlere ayrılır. Bu kesimler, daha çok, 3, 4, 5, 6, 7, 8, heceli olur. Dizeler bu kesimlerle örülür.

Derin araştırmalar, halk koşuğunda yetmişi aşan dize çeşidi bulunduğunu göstermiştir.

571. EN ÇOK KULLANILAN HECE ÖLÇÜLERİ. — Sık rastlanan hece ölçüleri şunlardır:

I. 5 heceliler:

Tanrı buyurdu,
Sessiz duyurdu;
Sancakla geldik
Aldık bu yurdu.

(Ziya Gökalp.)

II. 7 heceliler iki türlüdür:

1) 4 + 3:

Dere boyu saz olur,
Gül açılır yaz olur.
Ben yarime gül demem;
Gülün ömrü az olur.

2) Duraksız yedili:

Bu dağlar olmasaydı,
Gül benzim solmasaydı
Ölüm Allah'ın emri
Ayrılık olmasaydı.

Birinci, ikinci, dördüncü dizeler 3 + 4; üçüncü dize ise 2 + 5 olduğu için hepsi duraksız yedili sayılır.

III. 8 heceliler üç türlüdür:

1) 4 + 4:

Taştın yine deli gönül,
Sular gibi çağlar mısın?
Aktın yine kanlı yaşım,
Yollarımı bağlar mısın?

(Yunus Emre XIII-XIV.)

2) 5 + 3:

Gül menekşeye karışmış,
Küskün olanlar barışmış,
Taze fidanlar erişmiş,
Biz bu illerden gideli,
Gurbet illere düşeli.

(Öksüz Aşık.)

3) Duraksız sekizli:

Tutam yar elinden tutam,
Çıkam dağlara dağlara;
Olam bir yareli bülbül,
Düşem bağlara bağlara.

(Emrah.)

IV. 5 + 5:

Ufukta günün boynu büküldü,
Şimdi İstanbul solgun bir güldü.
Güzel Marmara menekşelendin;
Daha bir saat önce pek şendin.

(Ali Canip Yöntem.)

V. 11 heceliler, halk ozanlarının pek çok kullandıkları ölçülerdendir. Duraklara ayrılışı iki türlüdür:

1) 4 + 4 + 3:

Atlarımız yemin yedi silindi,
İki kardeş karşı karşı salındı.
Ciğerciğim delik delik delindi;
Sal Allahım sal sılama varayım.

(Pir Sultan Abdal.)

Ben bir Türküm dinim cinsim uludur;
Sinem, özüm ateş ile doludur;
İnsan olan vatanının kuludur;
Türk evladı evde durmaz giderim.

(Mehmet Emin Yurdakul.)

2) 6 + 5:

Şu yalan dünyaya geldim geleli
Severim kır atı bir de güzeli.
Değip on beşime kendim bileli
Severim kır atı bir de güzeli

(Dadaloğlu.)

Başka dile uymaz annenin sesi,
Her sözün ararsan vardır Türkçesi;
Duymadan düşünme, görme sezmeden,
Kendi duygun olsun usunu yeden.

(Ziya Gökalp.)

Saz ozanları, uyakta olduğu gibi, ölçüde de pek ince eleyip sık dokumazlar. Kimi dizeleri 4 + 4 + 3, kimileri 6 +5 olan koşuklar pek çoktur:

Nedendir de kömür gözlüm nedendir
Şu benim geceler uyumadığım?
Çetin derler ayrılığın derdini
Ayrılık derdine doyamadığım.

(Karacaoğlan.)

VI. 6 + 6:

Gökte yıldızlarla tanışmak istedim;
Aşkın esrarını danışmak istedim;
Vahşi çiçeklerle konuşmak istedim;
Gönlümün bir garip heyacanı vardı.

(Rıza Tevfik Bölükbaşı.)

VII. 4 + 4 + 5:

Atilere koşuyoruz gençlikle, şanla;
Şan beraber koşar hakka doğru koşanla.

(Enis Behiç Koryürek.)

VIII. 7 + 7:

Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı;
Bir dakika araba yerinde durakladı...
Neden sonra sarsıldı altımda demir yaylar,
Gözlerimin önünden geçti kervansaraylar...

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

IX. 4 + 3 + 4 + 3:

Çinli bir Türk (Ulutaş) Çin dilini, ilimini
Öğrenerek (Mandarın) unvanını kazandı
Senelerce kumanda etti Çini, Maçini.

(Ziya Gökalp.)

Mehmet Emin Yurdakul, daha çok hecelileri de kullanmıştır:

X. 4 + 4 + 4 + 3:

Bırak beni haykırayım susarsam ben, matem et;
Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir.

XI. 4 + 4 + 4 + 4:

Ey Türkiye, senin adın bu dünyada hoş bir sestir.

XII. 4 + 4 + 4 + 4 + 4 + 3 = 19:

Ey hemşeri, sakın kesme, yaş ağaca balta vuran el ummaz!
Na kütükler... nice yıllar hiç birine kervan gelmez, kuş konmaz.

572. ARUZ. — Arap koşuğundaki ölçüleri öğreten bir bilimin adıdır. VIII. yüzyılda, bu bilimi, Basralı İmam Halil kurmuştur.

Bu ölçüler, önce Farslara geçmiş, biraz değişmiş, sonra da bize gelmiştir.

Ölçü, dizelerin durak ve hece bakımından denkleşmesi demektir (bkz. n° 567):

I. Durak bakımından denkleşmede hece ile aruz başkalık gösterir:

a) Hece ölçüsünde duraklar sözcük sonlarına gelir.

b) Aruzda durağın sözcük sonuna gelmesi gerekmez.

II. Hece bakımından denkleşmede de iki ölçü arasında şu ayrılıklar vardır:

a) Hece ölçüsünde denkleşme hece sayılarına göredir (bkz. n° 569).

b) Aruzda sayıca denkleşme yetmez. Heceler uzunluk, kısalık (kapalılık, açıklık) yönünden de denkleşmelidir (bkz. n° 573).

573. HECE ÇEŞİTLERİ. — Aruzda heceler iki çeşittir:

I. Kısa haceler — Ünlülerle biten heceler kısa sayılır: *O yazıyı Kaya okuyamadı* tümcesindeki bütün heceler kısadır.

Kısa hecelere **açık hece** de denir.

II. Uzun heceler:

a) Ünsüzlerle biten heceler: *At, kuş, yazmak, ister...*

b) Ünlülerle bitenlerden uzatılarak söylenen heceler de uzun sayılır; *Mazi, kâfi, dâhi, Nuri...* sözcüklerinin bütün heceleriyle *sahil, zalim, narin, lâzım...* sözcüklerinin birinci heceleri ünlülerle bitiyor. Uzatılarak söylendikleri için uzun sayılır.

Uzun hecelere **kapalı heceler** de denir.

Kısa heceleri (. , U) imlerinden biriyle;uzunları da (—, |) çizgilerinden biriyle imlemek gelenek olmuştur (bkz. n° 574).

574. ÖLÇÜ KALIPLARI. — Araplar, kısa ve uzun heceleri türlü biçimlerde istifleyerek ölçü kalıpları yapmışlar ve her kalıba bir ad vermişlerdir. Türk koşuğunda en çok kullanılan kalıplar:

Dört heceliler:			
Failâtün	— U — —	— . — —	| . | |
feilâtün	U U — —	. . — —	. . | |
mefailün	U — U —	. — . —	. | . |
mefâîlün	U — — —	. — — —	. | | |
müstefilün	— — U —	— — . —	| | . |
müfteilün	— U U —	— . . —	| . . |
mefaîlü	U — — U	. — — .	. | | .
failâtü	— U — U	— . — .	| . | .
Üç heceliler:			
mef'ulün	— — —	— — —	| | |
mef'ulü	— — U	— — .	| | .
failün	— U —	— . —	| . |
feilün	U U —	. . —	. . |
feulün	U — —	. — —	. | |
İki heceliler:			
fa'lün	— —	— —	| |
feul	U —	. —	. |
Bir heceli:			
fa'	—	—	|
Beş heceli kalıplar:			
müstef'ilâtün	— — U — —	— — . — —	| | . | |
mütefailün	U U — U —	. . — . —	. . | . |

Yukarıda sıralanan kalıplardan uygunları yan yana dizilerek dizeler örülür. Aruzda ölçü sayısı 180'i aşar. Türk koşuğunda sık kullanılan aruz ölçüleri 20-25 arasındadır. Bunları dilbilgisinin sınırları içine sığdırmayı uygun bulmadık.

Bununla birlikte bir iki örnek verelim:

Fâilâtün fâilâtün fâilün.
Sustu bülbüller hıyaban uykuda.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Fâilâtün feilâtün feilâtün feilün.
İnsan âlemde hayal ettiği müddetçe yaşar.

Mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feulün.
Ver hükmünü ey serv-i revan köhne baharın.

(Nedim.)

575. UYAK. — Dize sonlarındaki ses benzerliğine denir. (Halk *ozanları ayak* der). Uyak hecelerinin sesçe benzeşmesine karşılık, anlamca ayrı olmaları gerektir:

Ufukta bir yanık *baş*
Sönüyor yavaş *yavaş*.

Anlamları bir olan, yani yinelenen sözcükler, ekler, takılar uyak sayılmaz. Asıl uyak, onlardan önceki hecede bulunur:

Yüksel ki yerin bu *yer* değildir,
Dünyaya geliş hün*er* değildir.
Denizin rengi s*ol*du
Günün saatı d*ol*du.

Uyak hecelerinden sonra yinelenen sözcüklere, eklere, takılara **yedek** (redif) denir. (Halk ozanları *döner ayak* der.)

576. UYAK TÜRLERİ. — Üç türlü uyak vardır:

1) **Yalınç uyak**. — Biri ünlü olmak üzere ikişer harfin özdeş olmasıdır:

Gül, bül*bül*; an*ne*, se*ne*...

2) **Zengin uyak**. — Yalınç uyaktan önceki harf veya hecelerin de uyaklı olmasıdır:

Ocak, *sıcak*; *sarı*, dağ*ları*; ih*san*, in*san*; *ifa*de, isti*fade*...

Buna kayıtlı kafiye, mukayyet kafiye de derlerdi.

3) **Yarım uyak**. — Yalınç uyaktan daha az harfle, yalnız bir harfle olan uyaktır: *Bas*, *kes*, *küs*...

Yarım uyaklara, daha çok, halk şiirlerinde rastlanır. Saz ozanları deyişlerini sazla makamla söyler. Sazın temposu ölçüyü destekler. Aydın ozanlar gibi yazıp bozmaya; sözcükler, uyaklar üzerinde düşünmeye vakitleri yoktur. Ayak dedikleri uyak için pek ince elemezler. Kimi kez, çıkakları bir olan harflerle de ayak yapmayı yeter sayarlar.

Halk şiirinde yalnız döner ayaklara (redifiere) dayanan dörtlükler var:

Düşmez aşıkına yad gibi bakmak
Kirpiğin okunu sineme atmak
Kişi sevdiğiyle muhabbet etmek
Dertlere dermandır hey kara gözlüm.

Büsbütün ayaksız dörtlüklere de rastlanır:

Harami gibi yoluma
Arkuru inen karlı dağ
Ben yarimden ayrı düştüm
Sen yolumu bağlar mısın?

577. CIĞALI (cinaslı) UYAK. — Cığa[1], bir söz epiğidir. Sesleri bir, anlamları ayrı sözcüklerin, *ündeşlerin* (bkz. n° 548) yakın tümceler, dizeler içinde kullanılmasıdır:

Eyleme vaktini zayi; deme kış *yaz*, oku *yaz*.

Saz ozanları, cığalı – daha çok – uyakta yaparlar:

Düşte gör
Hayalde gör *düşte gör*.
Düşenin yâri olmaz.
Hele bir yol *düş de gör*.

Güle naz
Bülbül eder *güle naz*
Öyle bir yere düştüm
Ağlayan çok *gülen az*.

KOŞUK BİÇİMLERİ

578. KOŞUKLAR, dış görünüşlerine; yani dizelerinin istif edilişine, uyakların düzenine göre çeşitli biçimler gösterir.

Türk yazınının üç ayrı yolda geliştiği önce görülmüştü (bkz. n° 566). Bunların her birinin koşuk biçimleri de ayrıdır. Sırasıyla incelenecek:

579. HALK KOŞUK BİÇİMLERİ. — İslamlığa girişten önce ve sonra halk ozanlarının kullandıkları biçimlerdir. Başka bir ulustan alınmamıştır. Türk buluşudur. Buna **ulusal koşuk biçimi** de denir.

Halk koşuk biçimlerinin birimi dörtlüktür. Başlıcaları şunlardır:

Mani, koşma, türkü, semai, varsağı, destan...

(1) Doğu Anadolu saz ozanları kullanır.

580. MANİ. — Dört dizelidir. Ölçüsü 4 + 3 ya da duraksız yedili olur. Dokunaklı duyguları kısacık dizeler içinde çeşitli inceliklerle kapsar. Yazarı, söyleyeni belli olmayan bu güzel şiirler toplumundur.

Manilerin uyak düzeni şöyledir:

..... a	*Uzaklar seçilmiyor*
..... a	*Gönüldür geçilmiyor*
.....	*Gönül bir top ibrişim*
..... a	*Dolaşmış açılmıyor.*

Cığalı maniler de pek çoktur (bkz. n° 577). Bunlardan birinci dizeleri 3 ya da 4 heceli olur:

Böyle bağlar
Yar başın böyle bağlar
Gül açmaz bülbül ötmez
Yıkılsın böyle bağlar.

581. KOŞMA. — En az üç, en çok altı dörtlük olur. Ölçüsü 4 + 4 + 3 ya da 6 + 5'li olur. Koşmaların uyak düzeni şöyledir:

..... (s)[1]	*Ela gözlerini sevdiğim dilber*
..... a	*Göster cemalini görmeğe geldim*
..... (s)	*Şeftalini derde derman dediler*
..... a	*Gerçek mi sevgilim sormağa geldim.*
..... b	*Gündüz hayallerim, gece düşlerim*
..... b	*Uyandıkça ağlamağa başlarım*
..... b	*Sevdiğim üstünde uçan kuşların*
..... a	*Tutup kanatların kırmağa geldim.*
..... n	*Karac'oğlan der ki gönül uğrusu*
..... n	*Gökte melek yerde hüma yavrusu*
..... n	*Söyleyim ben sana sözün doğrusu*
..... a	*Soyunup koynuna girmeğe geldim.*

582. TÜRKÜ. — Biçim yönünden koşmaya benzer. Küçük bir başkalığı var: Türklerin dördüncü dizeleri yinelenir. Yinelenen bu dizeye **kavuştak** denir. Türkülerde kavuştakların çift dizeli olduğu da görülür.

583. SEMAİ. — Biçim yönünden koşmaya benzer. Ölçüsü 4 + 4 ya da 8'li olur. Özel beste ile söylenir.

584. VARSAĞI. — Biçim ve ölçü bakımından semaiye benzer. Göçebe oymak yaşantısının sertliği, erkekliği sezilir; **bire, hey**! gibi kabadayıca, efece ünlemlere sık rastlanır.

(1) Birinci ve üçüncü dizeler, çok kez, uyaklanmaz.

585. DESTAN. — Biçim ve ölçü bakımından koşmaya, semaiye benzer. Konuları, çok kez, kahramanlık olaylarıdır. Deprem, sel baskını, kıtlık, ölet... gibi toplum acıları da konu olur. Yerme, alay konulu destanlar da var. Destanlar uzun olur.

DİVAN KOŞUK BİÇİMLERİ

586. DİVAN KOŞUK BİÇİMLERİ'nde üç ulus. —Arap, Fars, Türk— ortaktır. Bu biçimlerin çoğu Araplarındır. Bunlara Farslar iki, dedelerimiz de iki koşuk biçimi katmışlardır.

Arap koşuk biçimleri şunlardır:
Gazel, kaside, terkib-i bent, terci-i bent, kıta, murabba, muhammes...
Farslar buna **rubai** ile **mesnevi**'yi;
Türkler de **tuyuğ**'la **şarkı**'yı katmışlardır.

Divan koşuk biçimlerinin birimi **beyit**'tir (koşadır). Koşa, birbiriyle ilgili iki dizeli bir koşuk birimidir.

587. GAZEL. — Divan yazınında en çok görülen koşuk biçimidir. Koşalarla kurulur. Birinci koşaya **doğuş** (matla) denir, uyaklı olur. Öbür koşaların birinci dizeleri uyaksız, ikincileri doğuş'la uyaklı olur.

Gazellerde koşa sayısı dörtten az, on beşten çok olmaz.

Son koşada ozanın **takma adı** (mahlası) bulunur. Şöyle sıralanır:

..... d } doğuş
..... d }
.....
..... d
.....
..... d
..... }
..... d } kesmelik

Gazelin konusu, daha çok, sevgi (aşk) olur.

588. KASİDE. — Çok eski bir Arap koşuğudur. Biçim bakımından gazele benzer. 33 - 99 koşalı olur. Kasideler, daha çok, övgü koşuğudur; birini, bir nesneyi övmek için yazılır.

589. TERKİB-İ BENT, TERCİ-İ BENT. — Bir ölçüde yazılan değişik sayıda bentlerden oluşurlar. Bentler, uyakları bakımından, daha çok, gazele benzer. Her bent, bağımsız uyaklı bir koşa ile bağlanır.

Terkib-i bentlerde bağlayıcı koşalar her bendin sonunda değişir.

Terci-i bentlerde bağlayıcı koşalar değişmez, kavuştak gibi yinelenir.

590. KITA. — Daha çok, iki koşalı olur. Yahya Efendinin bir kıtası:

Şimdi hayl-i sühanveran içre
Nef-i manendi var mı bir şair
Sözleri Seb'a-i Muallaka'dır
İmreülkays kendidir kâfir..

Nef'i şöyle yanıtlıyor:

Bize kâfir demiş Müfti Efendi
Tutalım ben deyim ana müselman
Varıldıkta yarın ruz-u cezaya
İkimiz de çıkarız anda yalan.

591. RUBAİ. — Fars buluşudur. Her ölçü ile değil; özel ölçüleriyle yazılır. İki koşayı aşmaz. Uyak düzeni aşağıdaki örnekte olduğu gibidir. Rubaide en büyük ünü Fars şairi Ömer Hayyam kazanmıştır. Divan yazınında da rubai yazanlar az değildir. Bir örnek:

Mahzun oluruz kaçan kim dilşad olsak
Viran oluruz eğer kim abad olsak
Ol mürğ-i cefa-perver-i aşkız biz kim
Dama düşeriz kafesten azad olsak.

(Azmizade Haleti XVII.)

NOT. — 1) Dört dizesi uyaklı rubailer de yazılmıştır.

2) Rubaîler gibi uyaklanan kıtalar da çoktur.

592. TUYUĞ. — Türk buluşudur. Kadı Burhanettin (XIV) le Çağatay şairi Ali Şir Nevai (XV) de görülür. Yalnız şu ölçü ile yazılır:

Fâilâtün fâilâtün fâilün.

Uyak düzeni rubaiye, maniye bezer:

Dilberin işi itab ü naz olur
Çeşmi cadu gamzesi gammaz olur.
Ey gönül sabret tahammül kıl ana
Yare ulaşmak işi az az olur.

(Kadı Burhanettin XVI.)

593. MURABBA. — Dörtlüklerden birleşmiş bir Divan koşuk biçimidir. Uyak düzeni, şu örnekteki gibi olur:

Sıdk ile terk edelim her emeli her hevesi;
Kıralım hail ise azmimize ten kafesi,
İnledikçe eleminden vatanın her nefesi:
"Gelin imdada!" diyor, bak, budur Allah sesi.

Mahveder kendini bülbül bile hürriyet için;
Çekilir mi bu bela alem-i pür-mihnet için?
Din için, devlet için, can çekişen millet için
Azme hail mi olurmuş bu çürük ten kafesi?

Memleket bitti; yine bitmedi hâlâ sen, ben!
Bize bu hal ile bizden büyük olmaz düşmen
Dest-i adadayız, Allah için ey ehl-i vatan,
Yetişir terk edelim gayrı heva vü hevesi!

(Namık Kemal.)

594. ŞARKI. — Türk buluşudur. Dörtlüklerden birleşir. Uyak düzeni bakımından **murabba**'a benzer. İkinci dize kavuştak (nakarat) olarak bütün dörtlüklerin sonlarında yinelenir:

Dün kahkahalar yükseliyorken evinizden
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden!
Gönlümle, uzaklarda bütün bir gece sizden
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden!

Dün bezminizin bir ezeli neş'esi vardı,
Saz sesleri ta fecre kadar körfezi sardı;
Vakta ki sular şarkılar inlerken ağardı,
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden!

(Yahya Kemal Beyatlı.)

595. MUHAMMES, MÜSEDDES. — Her bendi beş dizeli koşuğa **muhammes,** altılı olanlara da **müseddes** denir. Bunların da birinci bentleri uyaklı olur. Öbür bentlerinin dörder ya da beşer dizeleri kendi aralarında uyaklanır. Son birer ya da ikişer dizeleri birinci bentlerinkiler gibi uyaklanır. Bu son dizelerin kavuştak gibi yinelendikleri de olur.

596. MESNEVÎ. — Her koşası bağımsız uyaklı olan bir koşuk biçimidir. Bununla kısa koşuklar değil; kitaplar yazılırdı. Çoğunun konusu aşk öyküsü olurdu.

597. MÜSTEZAT (artıklı). — Her dizesine bir dizecik (ziyade = artık) eklenen koşuk biçimidir. Şu ölçü ile yazılırdı:

Mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feûlün
Mef'ûlü feûlün.

Dizeciğin ölçüsü baş ve son kalıplar olurdu:

Ey şûh-i kerem-pişe dil-i zâr senindir
Yok minnetin asla
Ey kân-ı kerem anda ne kim var senindir
Pinhan ü hüveyda

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz
Baş üzre yerin var
Gül goncasının gûşe-i destar senindir
Gel ey gül-i ra'na
.....
.....

(Nedim XVIII.)

YENİ KOŞUK BİÇİMLERİ

598. Tanzimatla başlayan Batılılaşma akımı, yazınımızda ilkin anlayışta, konuda kendini gösterdi. Az sonra yazın türlerinde ve biçimlerinde de etkiler başladı. Makale, tiyatro, roman... türleri birbiri ardından belirirken Abdülhak Hâmit de Divan biçimlerini atıyor, Batı'nınkilere benzer koşuklar yazıyordu. Edebiyat-ı Cedideciler büsbütün Batılılar gibi yazmaya özendiler, Bu akım, aydın ozanları Divan biçimlerinden uzaklaştırdı, Batıya yöneltti.

Batı'nın klasik biçimleri de denendi. Bu denemeler, çok kez, yarım olmaktan ileri geçmiyordu: Dış görünüş, dizelerin sayısı, istifi Batınınkilere benzese bile, hiç olmazsa uyak düzenleri gözden kaçıyordu. Edebiyat-ı Cedidecilerin en çok denedikleri **sone**'dir.

Sone'nin istifi ve uyak düzeni şöyledir:

..... a	..... a
..... b	..... b
..... b	..... b
..... a	..... a
..... a	..... a
..... b	..... b
..... b	..... b
..... a	..... a
..... d	..... d
..... d	..... d
..... c	 c
..... e	..... e
..... e	 c
..... c	..... e

Fransa'da yüzyıllar boyunca yazılmış sayısız sone'lerde son üçlükte bir tek uyağın yer değiştirmesinden başka değişiklik görülmez.

Rübab-ı Şikeste'de yirmi beşe yakın sone benzeri koşuk var. Dize sayılarına, istiflerine göre sone sayılan bu koşuklardan ancak bir tanesinin uyak düzeni yukarıdakilere benzemektedir.

Anlaşılıyor ki o çağda, Divanınkine benzemeyen her biçim yeni sayılmış, uyarma göre yazıvermek kolay olmuştur. Bu gidiş,bugünkü yeni akıma yol açmıştır.

Yeni akımda, eskilerin büyük önem verdikleri, değer saydıkları ölçüden, uyaktan, biçimden artık iz görülmüyor. Sanat alanında geleneksel ne varsa silinmiş; anlam bile gölgeler, karanlıklar ardında belirsizleşmiş; anlamsızlık akımı ön almıştır.

599. SERBEST ARTIKLI. — Divan çığırının bırakılışı, Batı'ya, yeni biçimlere yöneliş, artıklı biçimin (müstezadın) da değişmesine yol açtı; yani:

a) Divan müstezadının klasik ölçüsü (bkz. n° 597.) bırakıldı; her ölçü ile yazılması hoş görüldü.

b) Dizeciklerin (artıkların) yerleri ve sayıları değişti. Dizeciğe dizecik eklendi:

ZELZELE'den

Sen işte böyle siyah günlerin misafirisin,
Hayatın elbette
Kolay ve neş'e-feza bir seyahat olmayacak;
Lakin
Bu Tih-i mihnette
Kolay ve neş'e-feza bir seyahatin ancak
Hayali vardır; uzak bir serap için koşmak
Nihayette yorulmak, ve boş yorulmaktır;
Hayatı div-i hakikatle çarpışan kazanır;
Zafer biraz da hasar
İster;
Koşan cihad-ı maaliye şanlı, lakin ağır,
Mahuf adımlar atar,
Önünde zelzeleler, arkasında zelzeleler!

(Tevfik Fikret.)

Dizelerin bu uzayıp kısalmaları, konunun coşkusunu yansıtan ses güzelliklerini yaratmaktadır.

Bu tutumda, Divan müstezadının değil; Parnas ozanlarına benzemenin etkisi daha güçlüdür.

600. SERBEST KOŞUK. — Serbest artıklarının genişlemesi, Batı'daki çağdaşlara benzemek isteği, belli biçimlerde ve ölçülerde yazma zorunluğunu gevşetti. Bu gidiş serbest koşuk yolunu açtı.

Serbest koşuklar iki türlüdür:

I. Ölçülü serbestler. — Dizeleri bir ölçünün değişik kalıplarıyla yazılanlar:

1) Aruzla yazılmış serbest koşuklar,

2) Hece ile yazılmış serbest koşuklar.

ÖLMEK'ten

Firaz-ı zirve-i Sina-yı kahre yükselerek
Oradan,
Oradan düşmek ölmek istiyorum
Cevf-i ye's-aşina-yı husrana...
Titrek
Parıltılarla yanan bir mesa-yı mezbaha-renk
Dağılırken suhur-ı üryana...

PİYALE (Ahmet Haşim.)

Serbest koşuklarda önceleri uyaklara, az çok, yer veriliyordu. Uyaksızlardan bir örnek:

İSTANBUL UFUKTAYDI

Gurbetten uzun yolculuk etmiş, dönüyordum
İstanbul ufuktaydı...
Doğrulduğumuz ufka giderken...
Sevdalı yüzüşlerle yunuslar
Yol gösteriyordu.
İstanbul ufuktan,
Simasını göstermeden önce,
Kalbimde göründü.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Hece ile yazılmış serbestlerden bir örnek:

GEMİCİLER'den

Biz dalgalar, fırtınalar kahramanı yiğitleriz;
Ufuklardan ufuklara haber sorar, gezeriz.
Güneşlerde uyuklayan yamaçları,
Kalbi durgun tarlaları bıraktık;
Gölge veren ağaçları
Sevmiyoruz biz artık.
Sevgilimiz,
Ey deniz!..

İşte biz,
Nihayetsiz
Mavilikler yolcusu...
.....

(Enis Behiç Koryürek.)

II. Tüm serbestler. — "Yeni Şiir" adıyla andığımız son akımda artık biçimin de, ölçünün de, uyağın da yeri kalmamıştır. Bir örnek:

OLU
BİR IŞIK ÜSTÜNDE GELİR
YÜZÜN
TA
YÜZÜME DEK
GİDER BİR IŞIK ÜSTÜNDE.

MEVLANA'DA OLMAK (Fazıl Hüsnü Dağlarca.

YAZINIMIZDA ÇOK KULLANILMIŞ YABANCI DİL KURALLARI

601. YABANCI KURALLAR. — Ulusumuzun İslamlığa girişinden sonra dilimize din ve bilim yoluyla Arapça'dan, şiir yoluyla da Farsça'dan birçok sözcüklerle kuralların girdiğini görmüştük (bkz. n° 31). Bugün dilimiz, bunlardan bir hayli arınmıştır. Yalnız Divan, Tanzimat ve Edebiyat-ı Cedide çağlarından kalma bilim ve yazın yapıtlarını okurken bu yabancı sözcük ve kurallarla karşılaşıyoruz. Sözcükler, sözlüklere bakmakla öğrenilebilir. Kurallar böyle değildir; hiç olmazsa en çok kullanılmış olanların çözülmesini kolaylaştıracak bir yeteneğin elde edilmesi gerekmektedir. Gelecek konular, bu bilgileri kazandırmak amacıyla sıralanmıştır:

Dilimize giren yabancı kuralların başlıcaları şunlardır:

1) Sözcüklerde erillik, dişillik (bkz. n° 602).
2) Çoğullamalar (bkz. n° 603, 604);
3) Yabancı kurallarla türemeler (bkz. n° 605);
4) Yabancı tümlemeler (bkz. n° 606, 607, 608);
5) Yabancı kurallarla tümlenmiş sıfatlar (bkz. n° 612, 613);
6) Yabancı bileşik sözcükler (bkz. n° 614).

602. SÖZCÜKLERDE ERİLLİK, DİŞİLLİK. — Türkçe sözcüklerde erillik, dişillik yoktur (bkz. n° 145). Farsça sözcükler de böyledir. Arapçadan hemen bütün sözcükler – adlar, sıfatlar, adıllar, eylemler – bu bakımdan ikiye ayrılır: Eril sözcükler, dişil sözcükler.

Dilimize girmiş kuralları gözönünde tutarak Arapça adlar üzerinde duralım. Arapçada adlar iki türlüdür:

I. **Eril adlar** (dişil olmayanlar);

II. **Dişil adlar.** Üç çeşittir:

1) **Gerçek dişiller.** — Gerçekten dişi olan varlıkların adları:
Zeynep, Gülsüm, Meryem, Belkis...

2) **Sözde dişiller.** — Dişillik eki almış sözcükler. Adlandırdıkları varlıkların gerçekten dişi olup olmamaları önemli değildir. Dişillik ekleri şunlardır:

a) **-e** ya da **-a.** Sonlarına geldikleri adları dişilleştirirler. Arapça olan kadın, kız adlarının pek çoğu bu eklerle türemiştir:

Cemil - *Cemile*, Emin - *Emine*, Kâmil - *Kâmile*, Naci - *Naciye*, Şerif *Şerife*, Zeki - *Zekiye*, Fikri - *Fikriye*...

b) Sonunda **-t** eki bulunan bütün adlar dişildir:

Hürriyet, *adalet*, *cumhuriyet*, *millet*, *fazilet*, *edebiyat*, *sanat*, *ciddiyet*, *hürmet*...

3) **Dişil sayılan adlar.** — Araplar, dişilikle ilgisi bulunmayan, ekle de dişilleşmemiş olan kimi adları da dişil saymışlardır:

Şems (= güneş), *yed* (= el) sözcükleriyle Arap harflerinin adları: *Elif*, *cim*, *dal*, *mim*, *nun*, *sin*...

603. ARAPÇA ADLARDA ÇOĞULLAMA. — Türkçede varlıkların sayılarına göre adlar iki türlüdür: Tekil, çoğul. Her tekil ad, bir tek ekle çoğullanır (bkz. n° 140-III). Bizdeki bu kolaylığa karşı Arapçada adların çoğullanması pek değişik ve karışık kurallara bağlıdır.

Arapçada ad soylu sözcükler varlıkların sayıları bakımından, üçe ayrılır:

I. **Müfret** (= tekil). — Bir tek varlığı gösteren ad, sıfat, adıl...

II. **Tesniye.** — İki varlığı göstermek içindir.

III. **Cemi** (= çoğul). — İkiden çok olanı göstermek içindir.

Bunlardan:

I. **Müfret** (= tekil) lerin özel şekli yoktur. Tesniye ve cemi olmayan her Arapça sözcük müfrettir.

II. **Tesniye** eki **-an** ya da **-eyn**'dir:

Zaviyetan-ı dahiletan = iki iç açı, *Devleteyn* = iki devlet...

III. **Cemi** (= çoğul). — Arapçada çoğullama biçimleri çoktur, çeşitlidir ve bu yüzden de hepsinin öğrenilmesi pek güçtür. Bu çoğullamalar, yapılışları bakımından ikiye ayrılır:

1) **Kurallı çoğullamalar.** — Araplar, bunlara "sâlim" yani sağlam cemi derler; çünkü bu çeşit çoğullamada sözcüklerin tabanları değişmez, çoğul ekleri sona gelir. Bunlar da iki çeşittir:

a) **Eril sözcüklerin çoğulları.** — Eki **-în, -ün**'dür:

Hazır - *hazırûn*, muharrir - *muharrirîn*, *muallimîn*, *memurîn*...

b) **Dişil sözcüklerin çoğulu.** — Eki **-at**'tır:

Muallimat = bayan öğretmenler, *hayvanat* = hayvanlar, *izahat* = açıklamalar, *beyanat* = demeçler, *meşrubat* = içitler...

2) **Genel kurala bağlanamayan çoğullanmalar.** — Bu çeşit çoğullara cem-i mükesser (= kırık çoğul) denirdi. Bu çeşit çoğullamada sözcük sonlarına belli bir ek gelmez. Sözcükler, gövdelerinde olan değişikliklerle – yani gövdelerin içlerine, başlarına, sonlarına gelen değişik harflerle – biçimlenirler. Birkaç örnek:

a) *Esbap* = sebepler, *eş'ar* = şiirler, *ezvak* = zevkler, *ecnas* = cinsler, *edvar* = devirler, *eşhas* = şahıslar, *aklam* = kalemler...

Dilimizde bu ölçüde bir hayli sözcük vardır.

b) *Ketebe* = kâtipler, *talebe* = öğrenciler, *hademe* = hizmetçiler (bu son iki sözcük, son zamanlarda tekil sanılarak kullanılmaktadır)...

c) *Şuara* = şairler, *süfera* = sefirler, *üdeba* = edipler...

Kütüp = kitaplar, *suhuf* = sahifeler, *rüsül* = resuller, peygamberler...

d) *Cevami* = camiler, *kavait* = kaideler, *fevait* = faideler...

ç) Kırık çoğulların çeşitleri pek çoktur; birkaç örnek daha:

Menafi = menfaatler, *ecanip* = ecnebiler, *ebniye* = binalar...

NOT. — Sözcüklerin **-ler** ekiyle çoğullanmasını basit gören dedelerimiz Arapça'nın bu sayısız çoğullama kurallarını dilimize taşımakla yetinmemiştir; Türkçe sözcüklerden de Arap biçimi çoğullar yapmışlardır:

Gelişat, gidişat, gelirat, agavat, çiftlikat (bkz. n° 610)...

604. FARSÇA ÇOĞULLAR. — Fars dilinde çoğullama yolları Arapçanınki gibi çeşitli ve karışık değildir. Fars'larda iki çoğul eki vardır:

1) **-an.** Canlı ya da canlı sayılan varlıkların adlarına eklenir:

Zabitan = zabitler, *aliman* = alimler, *zadegân* = asiller, *bandegân* = kullar...

2) **-ha.** Cansız varlıkların adlarına gelir. Bu ekle çoğullanmış sözcüklere dilimizde pek yer verilmemiştir.

605. YABANCI KURALLARLA TÜRETMELER. — Batılılar, kendi anadillerinde bulamadıkları karşılıklar için başka dillerden, daha çok, eski Yunancadan, Latinceden yakışır kökler, sözcükler alır; onları kendi dillerinin türetme kurallarıyla biçimlendirerek kullanırlar. Böylelikle sözcüklerin yabancılığı göze batmaz. Dedelerimiz de Arapça Farsça sözcüklerin – gerektiğinde – yalnız köklerini alıp onları Türkçe eklerle türetselerdi o kökler yavaş yavaş Türkçeleşecek; bir yabancı-öz sorunu ortaya çıkmayacaktı. Oysa alınan sözcükler çoğullama, türetme, bileştirme, hatta tümleme ve çekim gibi kurallarıyla alındıkları için; pek çok da yeniden türetildikleri için yabancılıklarını yitirmemişler; öz Türkçeyi ezmişler, gelişmesine engel olmuşlardır.

Dilimize Farsçadan çok, Arapçanın türevleri girmiş ya da dedelerimiz tarafından türetilerek kullanılmıştır. Arapça, bükünlü dillerdendir (bkz. n° 6/3). Türeyişi Türkçeye benzemez. Türkçemiz sondan aldığı eklerle türer, takılarla çekimlenir. Arapçada ise türetme öğeleri sözcüklerin her yanına girer; sözcük yeni biçimler alır: **İlim** kökünden dilimizde kullanılan türevlerin bir kısmı:

Alim, malum, malumat, allame, ilam, ilamat, talim, talimat, taallüm, muallime, muallem, müteallim, istilam, ulema, ilmi, ilmiye, a'lem, ulum, alîm...

ve bunların kimisinin dişilleri, tesniyeleri, çoğulları; türlü yollarla bunlardan türemiş daha başka sözcükler, bileşikler...

Arapçada sözcük kökleri, aşağı yukarı, bu kalıplara göre biçimlendirilerek kullanılmış, dilimize on binlerce yabancı türev girmiştir.

Yabancı kurallarla yapılan çok yaygın türevlerden iki örnek:

I. **-i.** Arapça, Farsça ad soylu her sözcüğün sonuna gelir; ilgi, değginlik anlamını katarak onları sıfat yapar:

İlmi, edebi, fenni, insani, dini, fikri, dahili, behişti...

Yazılışı. — Türkçede iki çeşit **-i** takısı vardır:

1) Tümlenen (iyelik) takısı: *Türk askeri, öğrenci defteri...*

2) Durum takısı: *Askeri gördüm, defteri alınız...*

Değginlik anlamında sıfat türetmeye yarayan **-i** uzun seslidir. Söylenişi Türkçe **-i**'lere benzemez:

Askeri elbise, *resmi* iş, *ilmi* araştırmalar, *edebi* metinler...

Söylenişi uzun olan bu yabancı kökenli **i**'nin yazılışı da öteki **i** takıları gibidir.

II. Bir kural da Farsçadan: **bi.** Bir önektir. Farsça, Arapça adların başlarına gelir – Türkçedeki **-siz** eki gibi – adları olumsuz anlamlı sıfatlar yapar:

Bihaber = habersiz, *bifaide, bisûd* = faydasız, *bitaraf* = tarafsız...

606. YABANCI TÜMLEMELER. — Divan metinleri, yabancı kurallarla yapılmış tümlemelerle doludur. Bu tümlemeler – Türkçemizde olduğu gibi – iki türlüdür:

1) Ad tümlemeleri;

2) Sıfat tümlemeleri.

Türkçe tümlemelerde tümleyen sözcük önce, tümlenen sonra gelir (bkz. n° 151, 180). Arapça, Farsça tümlemeler bunun tersinedir: Tümlenen önce, tümleyen sonra gelir. Bu dillerde ad takımlarıyla sıfat takımları, yapılışları bakımından, birbirlerine benzerler. Ayırt etmek için ikinci sözcüklere

bakılır. İkinci adsa ad tümlemesi, sıfatsa sıfat tümlemesidir (bkz. n° 607, 608).

607. ARAPÇA TÜMLEMELER. — Arapça tümleme bağı söylenişe göre iki türlüdür:

1) **-( ) I,** iki sözcük arasına gelir; I'den önce, uyarına göre, **e ü** seslilerinden biri bulunur:

a) Ad takımları (tümlemeleri):

Taht-el-bahir = denizaltı, *beyn-el-milel* = uluslararası, *fevk-al-ade*, *dar-ül-fünun*, *şeyh-ül-islam*, *Rabb-ül-âlemin*...

b) Sıfat takımları (tümlemeleri):

Rebi-ül-evvel, *şaban-ül-muazzam*, *ramazan-ül-mübarek* (Arabi ayların adları)...

2) **-( ) I** yerine ikinci sözcüğün baş harfinin yinelenmesi:

Kabl-et-tarih = tarih öncesi, *bad-ez-zeval* = öğle sonu, *dar-üt-talim* = öğretim yurdu...

Bu oluşların nedenleri şunlardır: Arap alfabesi 28 harflidir. Bu harfler kendilerinden önce gelen "harf-i tarif" deki **I**'nin okunup okunmayışına göre ikiye ayrılır:

1) Kamer harfleri: ا ب ج ح خ ع غ ف ق ك م و ه ى

2) Şems harfleri: ت ث د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ل ن

Kamer harflerinden önce gelen tümleme bağının (harf-i tarifin) **I**'si okunur;

Şems harflerinden önce gelen tümleme bağının (harf-i tarifin) **I**'si okunmaz. L'nin yerine, ikinci sözcüğün baş harfi yinelenir.

Kamer harfliler: *fevk-el-arz*, *hayr-ül-beşer*;
Şems harfliler: *fevk-es-sema*, *hayr-ün-nas*...

NOT. — Uluslararası geleneğe uyularak, son yıllarda, Arapça tamlamaların, bağları her durumda, **al** yazılmaktadır: XVII. yüzyılın ünlü bilgini Kâtip Çelebi'nin bir kitabının adı *Keşf-al-Zunun* yazılıyor. Bu tümlemenin yukarıdaki kurala göre uygun söylenişi *Keşf-üz-Zunun*'dur.

608. FARSÇA TÜMLEMELER. — Farsça tümleme bağı **-İ**'dir. Takımı kuran sözcüklerden birincisinin sonuna gelir:

a) Ad takımları:

Kalb-i millet = milletin kalbi, *merkez-i hükümet* = hükümet merkezi, *barika-i hakikat* = hakikat şimşeği, *evlad-ı vatan* = vatan evladı...

b) Sıfat takımları:

Tarih-i milli = ulusal tarih, *kanun-i esasi* = temel kanun, anayasa; *edebiyat-ı cedide* = yeni edebiyat, *derd-i nihan* = gizli dert...

609. FARSÇA SIFAT TAKIMLARINDA UYGUNLUK. — Sözcüklerinin ikisi de Arapça olan sıfat takımlarında sıfatın ad'a uyması şarttır:

a) Ad erilse sıfat da eril olur;

b) Ad dişilse sıfat da dişil olur;

c) Ad çoğulsa sıfatı da ya çoğul, yahut dişil olmalıdır;

ç) Ad tesniye (ikili) ise sıfatının da tesniye olması gerekir.

Örnekler:

Tarih-i milli. — "tarih" eril, sıfatı olan "milli" de erildir.

Menfaat-i milliye. — "menfaat" dişildir; "milli" sıfat da -e ekiyle dişilleşmiştir (bkz. n° 602).

Menafi-i milliye. — "menafi" çoğuldur; sıfatı da dişilleşmiştir.

Haremeyn-i Şerifeyn. — İkisi de tesniyedir (Mekke ile Medine) demektir. (Sözcükler eril tesniyedir.)

Zaviyetan-ı haricetan. — İki dış açı. (Sözcükler hem tesniye, hem dişildir).

NOT. — **-i** ekiyle türemiş ilgi sıfatlarıyla kurulan Farsça sıfat tümlemeleri, Türkçe ikinci türlü ad takımları (bkz. n° 151-II) biçiminde de çevrilmektedir:

Vesait-i nakliye = nakil vasıtaları (taşıtlar), *ticaret-i bahriye* = deniz ticareti...

610. FARSÇA TÜMLEMELERDE TÜRKÇE SÖZCÜKLER. — Arapça tümlemelerde sözcüklerin ikisinin de Arapça olması; Farsça tümlemelerde ise sözcüklerin Arapça, ya da Farsça olması gerekliydi. Başka türlü kurulan tümlemeler yanlış sayılırdı.

Bununla birlikte Türkçe sözcüklerin karıştığı klişeleşmiş bir hayli Farsça tümleme kullanılmıştır. Bu yanlışlığa iki etmen düşünülebilir:

1) Kuralı bilmemek,

2) Türkçe sözcükleri Farsça sanmak.

Birkaç örnek:

Sancağ-i Şerif, hakan-ı, mahlu, ordu-yu hümayun, paşa-yı müşarünileyh, elçi-i mumaileyh, efendi-i mezkûr, ağa-yı merkum, sürc-i lisan, resm-i geçit...

Hatta sözcüklerinin biri Avrupa dillerinden gelmiş tümlemeler de görülürdü:

Müze-i Hümayun, Bank-ı Osmani, komisyon-i ali, tesirat-ı fizyolojiye...

611. ZİNCİRLEME TÜMLEMELER. — Türkçede ikiyi aşan takımların zincirlenmesi sevimli sayılamaz (bkz. n° 158). Divan yazını çağında ise zincirlenmiş Farsça tümlemelerin anlatıma ses güzelliği katacağı sanılır, takımlar birbiri ardına dizilirdi:

Girdi miftah-ı der-i genc-i maani elime.

(Nef'i XVII.)

Bir dizede dört sözcük üç tümleme halinde zincirlenmiştir.

Divan düzyazı ustaları dize ölçüsüyle bağlı bulunmadıkları için beş, altı ve daha çok sözcüğü zincirlemekle hüner gösterirlerdi (bkz. n° 31-II. örnekler):

Tekye-i alişan ki resm-i masnu' ve tarh-ı matbuu şikest-aver-i endaze-i asman-peyma-yı efkâr-ı durbin-i mühendisan-ı ruzgârdır.

TUHFET - ÜL - HAREMEYEN (Nabi XVII.)

612. FARSÇA TÜMLENMİŞ SIFATLAR. — Ad, adı tümleyince ad takımı; sıfat, adı tümleyince sıfat takımı oluyordu (bkz. n° 151, 180). Ad, sıfatı tümlerse (bkz. n° 250), yani Farsça tümlemede sıfat başta bulunursa **tümlenmiş sıfat** olur:

Şayan-ı merhamet, naşir-i efkâr, calib-i dikkat...

613. ARAPÇA TÜMLENMİŞ SIFATLAR. — Sıfatı başta bulunan Arapça tümlemelerdir (bkz. n° 612):

Salif-üz-zikir, sahih-ün-nesep...
Basit-ür-rızk, vahib-ül-amal...

TARİH-İ KADİM (Tevfik Fikret.)

614. FARSÇA BİLEŞİK SIFATLAR. — Her dilin, başkalarına göre, üstün yanları bulunur. Farsçanın en imrenilecek yanı da bileşik sıfat yapmaktaki kolaylığıdır. Hiç bir ek istemeden iki sözcük yan yana gelir, kaynaşır. Doğan anlamda, bu iki sözcüğün anlamına göre artış da bulunur:

Melekçehre = melek çehreli, *hayalperest* = hayale tapan, *vazifeşinas* = vazifesini bilen, *vak'anivis* = vaka'yı yazan, *pürhiddet* = hiddetle *dolu, pek hidaetli...*

Edebiyatı Cedideciler, Farsça bileşik sözcükleri pek severlerdi. Batı'dan getirdikleri, kendilerinin buldukları yeni kavramları anlatmak için sık sık bileşik sözcüklere baş vururlardı. Eskiden beri kullanıla gelen sözcükleri, yeni kavramları anlatmaya yeter bulmayınca yeni bileşikler yapıyorlardı:

Kahkahaların o kadar sürur-engiz, *o kadar* şetaret-âmiz *idi ki ağlamak istiyordum. Ben arzu ediyordum ki sen huzurumda kalbim gibi hazin, hayatım kadar* gam-âgin *olasın.*

(Halit Ziya Uşaklıgil.)

Olsun şeb-i kıyamete dek *hem-sürudumuz*
Bir cây-ı *nağam-hız...*

(Cenap Şehabettin.)

Bu yeni bileşikleri, Edebiyatı Cedideye bağlı olanların pek çok beğenmelerine karşın, eski yazından yana olanlar yadırgıyor; 1908'den sonra yetişen Yeni Türkçecilerse büsbütün yersiz, değersiz buluyorlardı. Bugünkü dilimizde bunlardan iz kalmamıştır.

NOKTALAMA İMLERİ

615. NOKTALAMA. — Sözcüklere, tümcelere – sözcüklerin, kuralların gösterdikleri anlamlardan başka - türlü nedenlerle duygu, imge, ses, hatta anlam değerleri katıldığını gördük (bkz. n° 63 vb., 73, 74, 75, 530 vb., 553 vb.).

Konuşmalarda söze, bu anlamlara yakın değerler katan başka nedenler de var: El, yüz, gövde imleri (bkz. n° 1).

Ayrılıp gidenler için kullandığımız *güle güle*! deyimini gülümseyerek, gözlere ve yüze bir üzüntü belirtisi vererek, sertçe kaş çatarak, ayrı anlamlarda daha birçok imler yaparak söylemeyi deneyelim. Her değişiklik, *güle güle*'ye başka bir duygu değeri katar. Bu konuda sesin ve söyleyişin etkisi daha derin olur.

Konuşmada sık sık yaptığımız bu el, yüz, gövde imlerinin; ses, söyleyiş değişmelerinin anlatım değerlerinden yazıda yararlanamayız.

Yazıda da – etkisi bu denli olmamakla birlikte – noktalama imleri vardır. İmler, anlamı aydınlatır, yanlış anlaşmaların önüne geçer, okumayı düzenler; durakları belirterek, okuyucuyu uyararak sesin anlatıma katacağı değeri sağlar. Tümce sonlarındaki noktanın, ünlemin, soru iminin görünüşü, okuyucuyu birkaç sözcük önceden uyarır; sesler, okunanların vereceği türlü izlenimler ona göre ayarlanır.

Yazılardan noktalama imlerini atarsak anlam, gölgeler, karanlıklar içine gömülmüş gibi olur. İkircimlere, ters anlayışlara yol açılır; tümcelerin tatlı müziği temposuzlaşır.

616. NOKTALAMA İMLERİNİN YAZIMIZA GİRİŞİ pek eski değildir. Tanzimat yazınının kurucusu, yazında yenileşmenin babası Şinasi, Fransa'da okumuştu. Yurda döndükten bir süre sonra, 1860'ta gazete çıkarmağa Avrupa'dakilerine benzer yapıtlar vermeğe başlayarak yeniliğin kapısını açtı, ŞAİR EVLENMESİ adlı bir piyes yayımladı, bu piyeste ilk olarak noktalama imlerinden birkaçını kullandı.

İmleri eksiksiz kullanma isteği, 1896'da Edebiyatı Cedidecilerle gerçekleşti. Şiirde Tevfik Fikret, düzyazıda Halit Ziya bu imlere çok önem verdiler.

İmleri çok başarılı kullananlardan biri de ünlü öykücümüz Ömer Seyfettin'dir.

Noktalama imlerinin yazıya ne denli aydınlık kazandırdığını göstermek için "Yüz Akı" Öyküsünden şu parçayı – imlerini atarak – veriyoruz:

Bir sene sonra bir cuma sabahı Mehmet Efendi evinin altındaki odada otururken Doğru Çobanı karşısında gördü elinde büyükçe bir kapla ıslak bir post vardı bunları selam vermeden sedirin yanındaki pencerenin içine bıraktı hoş geldin hoş bulduk otur bakalım koyunlardan ne haber doğurdular mı çoban hepsi kısırmış dedi hiç biri doğurmadı mı hayır yünlerini ne yaptın daha kırpmamıştım Mehmet Efendi anlamadı ne demek on iki tanesini çaldılar ey geriye ne kaldı otuz sekiz otuz ikisi geçen sonbaharda kelebek oldu öldü ey geriye ne kaldı altı beşini kurt yedi geriye ne kaldı bir.

Anlaşılması kolay olmasa gerek,
Noktalama imleri şunlardır:

I. (.)	Nokta ya da durak;
II. (...)	Üç nokta, susma imi;
III. (?)	Soru imi, soru noktası;
IV. (!)	Ünlem imi, ünlem noktası;
	Bunların dördü de noktadır; birinci görevleri tümce sonunda bulunmaktır.
V. (:)	Çift nokta, iki nokta, açıklama noktası;
VI. (,)	Virgül;
VII. (;)	Noktalı virgül;
VIII. (—)	Çizgi;
IX. (" ")	Tırnak;
X. (( ))	Parantez ya da ayraç;
XI. ([ ])	Köşeli parantez, köşeli ayraç;
XII. (§)	Paragraf ya da çengel;
XIII. (.....)	Sıra noktalar.

617. NOKTA, DURAK (.). — Şuralarda kullanılır:

1) Bitmiş tümcelerden sonra:

Yolculuk gönül üzüntüsünü dindirir.

(Refik Halit Karay.)

Sen şarkın kınına girmeyen bir kılıcısın.
Bir ulu çınarsın ki kırılır, eğilmezsin; ölür, inlemezsin.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

2) Kısaltmalarda. — Sık yinelenen belli adlar, kolaylık olsun diye, bir ya da bir kaç harfle yazılınca:

Posta, telgraf, telefon *P.T.T.*, doktor yerine *Dr.*, vb. (ve başkaları ve bunun gibi, ve benzerleri)... gibi. Makam ve san gösteren kısaltmalar, büyük harfle başlar; her sözcüğün kısaltmasından sonra nokta konur: *T.B.M.M.* (Türkiye Büyük Millet Meclisi).

Son yıllarda kısaltma harflerinin sonlarına nokta koymama eğilimi görülmektedir: *PTT*, *TCDD* (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları).

Kısaltmaları kullanmak için okuyucular tarafından anlaşılacak kadar bilinmiş ve genelleşmiş olması gereklidir. O.O.T.K.B. kısaltmasının Ordu Ortaokulu Temizlik Kolu Başkanı olduğu kolayca bilinmiyorsa böyle yazmak yersizdir[1].

3) Bölümleri numaralamak için satır başlarına konan büyük harf ve rakamdan sonra: A. B. C. I. II. III.

4) **-inci, -nci** ekinin yerini tutmak ve sıra sayısı yapmak üzere rakamlardan sonra gelir: *IV. Murat*, XX. *yüzyıl*, 150. *sayfa*...

5) Tam sayılarla kesirleri arasına konmaktadır:
145.35 *lira* = *Yüzkırkbeş lira, otuzbeş kuruş.*

6) Kimi betikte satır başlarına yazılan bölüm başlıklarından sonra da nokta konur.

7) Günü gösteren tarihlerde gün, ay, yıl rakamlarını ayırır: 19.V.1919.

618. ÜÇ NOKTA, susma noktaları (...):

Konuşma dilinde:

a) Çok kez derin ve sarsıcı duygulanmalar, coşkular yüzünden tümceler bitirilemez; söz kesiliverir; arkasını dinleyicinin zihni, duruma göre, tümler:

— Annenizin hastalığını duydum. Geçmiş olsun. Nasıl oldu?

— *Onu dün*...

Hıçkırıklar boğazı tıkamıştır. Tümcenin kesilişi, gözlerin bulutlanması felaketi anlatır. Karşıdaki zihninde hemen tümceyi tamlar:

— *Onu dün gömdük*...

b) Söylenmesinde u tançduyulanlar da, çok kez, kırık dökük tümcelerle söylenir. Eksik sözcüklerin anlamını dinleyicinin zihni tümler. Böyle eksikli söylemek terbiye bakımından da daha uygun görülür.

c) Arka arkaya sıralanmış eşitlerden birkaçını sayıp öbürlerini – ya çokluğu, ya da gereksizliği yüzünden – bırakırız. Bu bırakışın da duygu değeri pek büyüktür.

Onlarda neler neler var: Atlar, arabalar, uşaklar...

deyip kesersek dinleyenin zihni, bunun arkasından daha birçok varlıkların bulunduğunu düşünür.

(1) Sık kullanılan kısaltmalar "Yeni Yazım Kılavuzu"nda sıralanmıştır.

ç) Sözün gelişi, kimi anlamı o denli açık verir ki geriye kalan sözcüklerin söylenmesi gerekli olmaz.

Yazıda da, böylece yarıda kesilmiş tümceler, üç nokta ile sonlanır. Okuyucu, bu tümcenin bir duygu ya da anlam değeri yüzünden yarıda kesildiğini anlayarak eksiğini zihninde tümler ve daha çok duygulanır.

NOT. — Tümce sonundan başka yerde kullanılan sıra noktaları bu üç nokta ile karıştırmamak gerektir (bkz. n° 628).

619. SORU İMİ (?). — İçinde soru sözcüğü, soru eki ya da soru anlamı bulunan tümcelerin sonlarına konur (bkz. n° 87, 373):

Ankara'ya gittiniz mi? Nerede oturuyorsunuz? Hangi sokakta?...

Yarıda kesilmiş sorulu tümcenin sonuna (?..) imi konur.

Soru sözcüğü ya da eki, bileşik tümcenin temel önermesine yönelik değilse soru imi kullanılmaz:

Erzurum'a niçin *gittiğini bilmiyorum.* Hangi *araçla döneceğini de sormadım. Bir işe başladı* mı *bitirmeden bırakmaz.*

Soru imi ayraç içine alınırsa (?) söze ikircillik ve alay anlamı katar; yahut ne demek istendiğinin anlaşılmadığını gösterir.

620. ÜNLEM İMİ (!):

1) İçinde ünlem sözcüğü bulunan tümcelerin sonuna konur (bkz. n° 489 vb.).

2) Şaşma, acıma, kızma... gibi derin, sarsıcı, dokunaklı duygular anlatan tümcelerin sonlarına konur:

Top tüfekten daha sık, gülle atan mermiler...
Kahraman orduyu seyret ki bu tehdide güler!

ASIM (Mehmet Akif Ersoy.)

3) Komut ve komut gibi sert eytişlerden sonra da kullanılır.

NOT. — Başında ünlem ve ünlem değerinde komut ya da sert eytişler bulunan tümcelerde ünlem imi şöyle kullanılır:

a) Tümce sonunda. Böyle olunca ünlem ve komutlardan sonra bir virgül kullanılır.

b) Komut ve sert eytişlerden sonra. Böyle olunca da tümcenin sonuna yalnız nokta konur:

Ey Türk gençliği, bu yurt sana atalar armağanıdır!
Ey Türk gençliği! bu yurt sana atalar armağanıdır.

4) Yarıda kesilmiş ünlemli tümcelerin sonuna (!..) imi konur.

İçinde hem soru, hem ünlem anlamı bulunan tümcelerin sonlarına konulacak im, yazarın düşüncesine bağlıdır:

a) Ünlem anlamını daha belirgin göstermek isterse ünlem imini kullanır.

b) Soruyu belirgin sayarsa soru imi kullanılır.

İki anlamı bir tutmak isteyen kimi yazarlar iki imi birden kullanıyorlar. Bu çeşit tümceler, yarıda kesilmiş olursa üç nokta yerine şu im kullanılır: (?!.)

Ayraç için alınan (!) imi, söze inanılmadığını, hatta alaya alındığını anlatır:

Elli kiloluk gülleyi bir savuruşta yüz metreye fırlatan (!) *delikanlı bu mu?*

621. ÇİFT NOKTA, İKİ NOKTA, AÇIKLAMA NOKTASI (:):

1) Açıklanacak konulardan, sözlerden sonra kullanılır. Çift noktadan sonra gelenler, öncekileri açıklamaya yarar:

Bu bölümde her imden sonra çift nokta (:) kullanılmıştır.

2) Örneklerle açıklanacak kuralların ve kural değerindeki tümcelerin sonuna konur. Örnekler çift noktadan sonra yazılır:

Ad, bir varlığa takılan sözcüktür: Turgut, çiçek, karınca...

3) Birkaç olasılığın, birkaç öğenin sıralanacağını anlatmak için kullanılır:

Diller üçe ayrılır: 1. *Tek heceli diller.* 2. *Bitişken diller.* 3. *Bükünlü diller.*

4) Bir yerden ya da bir kimseden, olduğu gibi alınan bir sözün yazılacağını imlemek için kullanır:

Atatürk, onuncu yıl söylevini: "Ne mutlu Türküm diyene!" *tümcesiyle sona erdirmişti.*

5) Yazıda karşılıklı konuşmaların başlayacağını, birisinin söyleyeceğini ve yanıt vereceğini bildiren sözlerden sonra konur:

Dizdarbaşı:
— Ali Usta dükkânı arayacağız, dedi.
Koca Ali cevap verdi:
— Niçin?

DİYET (Ömer Seyfettin.)

622. VİRGÜL (,):

Yazıda en çok kullanılan bir imdir. Görevleri pek çeşitlidir:

I. Eşitleri ayırır. Yani gerek tür, gerek görev bakımından birbirinin eşiti olan görevdeş sözcük, takım, önerme ve tümceler arasına konur:

a) Görevdeş yüklemleri (eylemleri) ayırır:

Her canlı doğar, yaşar, büyür, ölür.

b) Özneleri ayırır:

Damlar, sokaklar, kırlar, her yer karla örtüldü.

Bu adlar aynı yüklemin özneleridir.

c) Nesneleri ayırır:

Yurdumu, ulusumu, bayrağımı severim.

ç) Tümleçleri ayırır:

Evde, sokakta, okulda, her yerde temizliğe özen göstermeliyiz.

Tümceler, aynı yüklemi tümlemeli, aynı takı ile çekimlenmiş olmalıdır.

d) Sıfatları ayırır:

Uslu, kavrayışlı, çalışkan çocuklar...

Sıfatlar aynı cinsten olmalı, aynı adı tümlemelidir.

e) Eşit ad takımlarını ayırır:

Ulusumuzun ilerlemesi, yurdumuzun kalkınması, insanlığın mutluluğu için çalışmalıyız.

f) Görevdeş sıfat takımlarını ayırır:

Çalışkan öğrenci, iyi yurttaş, doğru insan olalım.

g) Eşit tümceleri ayırır:

Yanaklar solar, burunlar kızarır, dudaklar birbirini çimdikler, kollar ve dirsekler gövdeye yapışır.

(Cenap Şehabettin.)

II. Anlama canlılık katmak için yinelenen sözleri ayırır:

Babam, zavallı babam beni kucağına aldı.

O zaman babam beni bir daha, bir daha, bir daha öptü.

(Cenap Şehabettin.)

Yinelenerek belirteç olan sözcükler – ikilemeler , ikizlemeler – virgülle ayrılmaz:

Koşa koşa gitti. *Ağır ağır* ilerledi ve kapıyı *yavaş yavaş* açtı.

III. Eytişlerden (hitaplardan) sonra kullanılır:

Sevgili Anneciğim, ...

Arkadaşlar, yarınki gezintiye katılacaklar adlarını yazdırsın.
Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın!

(Mehmet Akif Ersoy.)

IV. Yüklemden uzakta kalmış öznenin sonuna konur:

Okullar, her yıl eylül ayının son pazartesi sabahı açılır.

V. Adlaşmış sıfatlar (bkz. n° 182. 183), tümcede bir addan önceye rastlarsa bir sıfat takımı gibi olur. Böyle olmadığını göstermek için adlaşmış sıfattan sonra virgül konur:

Soğuk, ellerimizi dondurdu.

Bu adlaşmış sıfatlardan sonra virgül kullanmamak yüzünden tuhaf yanlışlıklar olabilir (bkz. n° 182):

Yaralı doktora bakarak: "iyilikleriniz için size çok teşekkür ederim" dedi.

Yaralı olan doktor mu, konuşan mı?

Yaramaz, çocukları arıyor.
Yaramaz çocukları arıyor.

Bir anlamda olamaz.

VI. Bir addan önce gelen im adılları da virgülle ayrılmazsa im sıfatı sanılabilir (bkz. n° 261):

O, kapıdan çıktı. Bu, bahçenin sonuna dikilecek...

VII. Bir tümcenin içine kendi öğesi olmayan bir arasöz, araönerme girerse çift virgül arasına alınır. Yani açıklamak için tümce içine giren bir arasözün başına ve sonuna birer virgül konur (bkz. n° 127, 624):

Turgut, kim ne derse desin, iyi bir gençtir.

Araya giren söz uzun olursa virgüllerin yerlerine birer çizgi daha yakışır (bkz. n° 624).

Virgüllerde okuyucunun, soluk almadan, azıcık duraklaması iyi olur.

623. NOKTALI VİRGÜL (;):

Nokta ile virgülden birleşmiş bir imdir. Görevi de onların ortalaması gibidir. Başlıca iki yerde kullanılır:

I. Biçimce ayrı, anlamca birbirine bağlı tümcelerin arasına konur (bkz. n° 119-II):

Vatan için ölmek de var;
Fakat borcun yaşamaktır.

(Tevfik Fikret.)

Çok çalışmalıyız; çünkü başarının anahtarı çalışmaktır.

NOT. — Çok kez noktalı virgülden sonra kullanılan ve bağımsız önermeleri bağlamaya yarayan **fakat, çünkü...** düşer. Noktalı virgül bu **fakat, çünkü, öyleyse, bunun için...** bağlaçlarının yerlerini tutar:

Kötülerle düşüp kalkmayalım; *(çünkü)* huyumuz bozulur.

Yarın bahar bayramıdır; *(onun için)* birlikte kırlara çıkalım.

Birçok yazarlar böyle yerlerde nokta kullanırlar.

II. İçinde virgül bulunan eşit bölümleri ayırır:

Türkçeden, tarihten onar; matematikten, resimden dokuzar numara almış.

Noktalı virgüllerde virgülden çok, noktadan az durulmalıdır.

624. ÇİZGİ (—):

Üç türlü çizgi vardır:

I. Büyük çizgi (—): Buna yalnız çizgi de denir:

Yazıda karşılıklı konuşmaların başlarına konur:

— *Sen misin Ali usta?*
— *Benim!*
— *Ne yapıyorsun bu vakit burada?*
— *Hiç!*

DİYET (Ömer Seyfettin.)

Satırbaşma, karşılıklı konuşanların adları ya da adlarının birkaç harfi getirilirse, çizgi bunlardan sonra konur.

II. Küçük çizgi (-), bağlama çizgisi:

a) Satır sonunda sözcük bitmezse bir küçük çizgi konur, geriye kalan heceler sonraki satırın başından yazılır. Satır sonunda hecenin bitmiş olması. hecenin parçalanmaması gereklidir (bkz. n° 653).

b) Dilbilgisi kuralları açıklanırken tabanlarla ekleri ya da bileşik sözcükleri ayırmak için kullanılır:

Süt-çü-lük-ten, göz-lük-çü-ler-in, al-ırmı-sın? Ak-saray, sivri-sinek, göre-bilmek...

c) Dilbilgisiyle ilgili konularda eylem tabanlarının sonuna çizilirse **-mek** ekinin yerini tutar:

Göster-, anla-, alıver-, üzülme-, karşılayabil-, seyret-... eylemleri ya da eylemlikleri gibi.

ç) Eski yazındaki Arap ve Fars takımlarının okunmasını kolaylaştırmak için çizgiden yararlanılabilir (bkz. n° 607, 608):

Tac-el-tevarih ya da *tac-üt-tevarih, Teşkilat-ı Esasiye...*

d) İki ulus, iki tarih ya da iki şey arasına bir ortaklaşalık ayırtısı katmak için de bağlama çizgisi konur:

1914 - 1918 *savaşı, İngiliz - Fransız antlaşması, Ankara - Haydarpaşa treni, Mide - barsak yangısı, Ural - Altay dilleri, sıfat - eylem, Güney - Doğu illeri..*

e) Bir tümcenin içine kendi öğesi olmayan uzunca bir arasöz girerse iki çizgi arasına alınır (bkz. n° 127, 622).

III. Noktalı çizgi (. —): Satırbaşı başlıklarından sonra konur:

SIFAT. — *Varlıkları niteleyen ya da belirten sözcüklerdir.*

625. TIRNAK (“ ”):

a) Başkalarının yazılarından, sözlerinden – olduğu gibi – aktarılanları içine alır:

Eski zaman: “ısıramayacağın eli öp” demiş. Asrımız, bilakis: “kıramayacağın zinciri hiç olmazsa kemir!” der.

(Cenap Şehabettin.)

b) Okuyucunun bakışlarını çekmek için de kimi sözcükleri, tümceleri tırnak içine alırlar:

Pastör, her bulaşık hastalığı doğuran bir “virüs” olduğu gibi kuduzun da bir virüsü olacağını sezmişti.

(Hasan Ali Yücel.)

c) Karşılıklı konuşmalarda çizgi yerine (bkz. n° 624)-I tırnak imi de kullanılır.

ç) Bir yerden aktarılan bir koşuğun her dizesinin başına tırnak iminin açmasını (“) koyup, kapamasını (”) en sonunda kullananlar çoktur. Bunun gibi bir yerden aktarılan bir düzyazının da - yazı ne denli uzun olursa olsun– her satırının başına tırnak açarak en sonunda kapamak geleneği vardır.

626. AYRAÇ (parantez) (()):

a) Konudan olmayan, yalnız o sözler söylendiği sıralarda olup bitenleri gösteren sözcükleri içine alır:

Zuhuri – (Hamza'yı tutarak) Hey... yahu... görmüyor musunuz? Kör mü oldun?

Hamza – (Telaşla sıkı sıkı nefes alarak) Aman efendim sizi araya araya...

(Ahmet Vefik Paşa.)

Bu türlü kullanışlara, daha çok, piyeslerde rastlanır. Bu betikte bakılması için imlenen n° lar da ayraç içine alınmıştır.

b) Bakışları çekmek için kimi özel adlar, yabancı sözcükler ve benzerleri ayraç içine alınır.

c) Fıkralara ayrılan bir konunun her ayrımının başına konan 1, 2, 3... ya da a, b, c... numara imleri ayracın şu ( )) şekliyle kapanır.

ç) Tümce içinde bir sözcüğün başka dilden karşılığı, bir kavramın kısaca açıklanması da ayraç içine alınır.

d) Açıklayıcı kimi küçük bilgileri de ayraç içine alırlar:

Bilim, sanat ue uygulayım (teknik) alanlarındaki yayımlar...
İlkin tek cilt olarak dünya şiir antolojisi (1958) *yayımlanmış...*

627. KÖŞELİ AYRAÇ (parantez) ([ ]) :

a) Tümceden büsbütün ayrı bir sözü içine alır:

Kutadgu Bilig'den kitabımıza alınan dört dizeyi [sayfa. 16] bir arkadaşa gösterdim. Bugünkü Türkçemize çevrilmiş dizeleri okuduk. Ne güzel öğütler!..

ÖLÇER [İng. test] : Başarı ve yetenekleri nesnel olarak değerlendirmeye yarayan araç.

b) Dip notuna baş vurmayı imlemek için kullanılan rakamı, harfi içine alır.

NOT. — Ayraç, köşeli ayraç, tırnak imleri birbirlerinin yerinde de kullanılır.

628. SIRA NOKTALAR (.....):

a) Bir konunun bölümlerini ayırmak için kullanılır.

b) Aradan zaman geçtiğini düşündürmeye yarar.

Bu iki türlü kullanışa, daha çok, öykülerle romanlarda rastlanır.

c) Kimi kez bir sözcüğün harflerinden, bir tümcenin sözcüklerinden, türlü nedenlerle, birkaçı yazılmaz. Bu yazılmayan sözcüklerin yerlerine noktalar konur. Bu eksikleri tümlemek görevi okuyucuya düşer.

ç) Herhangi bir nedenle – aslında var olan – kimi tümcelerin, kimi bölümlerin yazılmadığını düşündürmek için de kullanılır.

Sıra noktalarla tümce sonlarına konan susma imi **üç nokta**yı birbirine karıştırmamak gerek.

629. YILDIZ (*). — Bir konunun bölümlerini saymadan ayırmak için satır ortalarına konur. Tek, ya da üç yıldız olarak kullanılır.

630. ÇENGEL (Paragraf §). — Bir konunun ayrı ayrı maddelerini, o konuya ilişkin örnekleri saymadan ayırmak için kullanılır. Satır başına da konur, ortasına da...

SON SÖZ

Noktalama imleri, anlamı aydınlatmaya, tümceye duygu ve anlam değeri katmaya yarar, demiştik. Şunu da unutmayalım:

Noktalama imleri için sıralanan bu maddeler, genel kullanışların ortalamasından çıkarılan kurallardır. Her yazar, her zaman bu kuralların çerçevesi içinde kalmaz; aydınlatacağı anlama, tümceye katacağı duyguyu ve sese göre, imlerde az çok değişiklik yapabilir.

Soru yerine ünlem, nokta yerine noktalı virgül tümceye daha canlı duygu, daha aydın anlam katıyorsa kullanmak yerinde olur. Söze sürüp gitme tadı katmak için tümce sonundaki tek nokta yerine üç noktanın

kullanıldığı görülür. Durgunun azıcık duraklamanın tümceye ses güzelliği katacağını düşünerek kuralsız virgül kullananlar da var.

Bunlar, yazarların özel düşünce, anlayış ve alışkanlıklarından doğar.

Her genç yazıcıya, yazara, yazmak isteğinde olanlara yakışan da şudur:

Özel düşünce, anlayış ve alışkanlıklara değil ; kökleşmiş kurallara uymaktır.

YAZIM KURALLARI

631. TEMEL KURALLAR:

1) **Türkçenin yazımında (imlasında) ilke,** dilin her sesini bir harfle yazmaktır. Buna göre seçilip alınan, düzenlenen Türk alfabesi, **genel kültür Türkçesiyle** konuşmada kullanılan bütün sesleri göstermektedir.

Her yazımda üç etmen birlikte bulunur: Fonetik, etimoloji, gelenek. Türk yazımında da bu üç temel etmenden:

a) Fonetik öndedir; (yani Türk yazımı **sesçil**dir.)

b) Böyle olmakla birlikte dilbilgisi kurallarına bağlılık da büsbütün gözden kaçırılmış değildir.

c) Latin temelinden alınan alfabemiz daha yeni sayılır. Onun için başka dillerin yazımlarında hayli güçlüklere yol açan **geleneğin** etkisi bizde daha başlamamıştır.

2) **Genel Kültür Türkçesi.** — Yurdumuzda nice yüzyıllardan beri sürüp gelen kültür akışlarıyla bölge ağızlarının üstünde yerleşmiş bulunan, konuşma dilidir ve yazıma temel olan da budur. Bunun dışında kalan bölge ağızları, bilim araştırmalarında ya da oyun ve roman gibi yapıtlarda – konuşturulan kişilerin ağızlarını belli etmek, yansılamalar yapmak istenince yazıda da gösterilebilir.

3) **Sesleri kendi harfleriyle yazmak ilkesi,** sözcük köklerinde, gövdelerinde olduğu gibi, çekimlerde de kabul edilmiştir. Yani Türkçede yazılıp da okunmayan, söylenip de yazılmayan harf yoktur. Ancak:

a) Art arda gelen ayrı sözcüklerin son ya da ön seslerinde olan değişmeler sözde kalır; yazımda gösterilmez (bkz. n° 456 - yazılışı, 636-II /c).

b) Geniş ünlülerle biten tabanlarda y'li eklerin ve takıların etkileriyle beliren darlaşma olayı – tabanlarda değişikliğe yol açmamak için – yazıda gösterilmez. Yani söylenişleri *gelmiyecek, arıyan, istiye istiye...* olan eylem türevlerinin yazılışları *gelmeyecek, arayan, isteye isteye...* olacaktır (bkz. n° 635).

4) Türkçe'nin kendi sesleri dışında olmakla birlikte genel kültür dilinde, bugün de, kullanılmakta olan yabancı sözcüklerin birçoğunda ses özellikleri

vardır. Bu yabancı ses özelliklerini göstermek üzere iki im kabul edilmiştir: (^ , '). Bu imlerden (^):

a) Yazılışları bir, söylenişleri – uzunluk, kısalık bakımından – ayrı olan sözcüklerin düzgün okunmalarını sağlamak için uzun ünlülerin üzerine konur (bkz. n° 651-1): *Ali - Âli, alem - âlem, Hamit - Hâmit...*

b) Damak seslerinden k ile g'nin kuraldışı söylenişlerini belirtir (bkz. n° 651-II): *Kâmil, sükûnet, rüzgâr...*

Kesme imi (') de; sözcük içindeki ses kesintisini gösterir: *Kur'an* (bkz. n° 52, 652).

Öz Türkçe sözcüklerde ve dilimizin ünlüler uyumuna göre değişmelere uğramış yabancı kökenli sözcüklerde bu imler kullanılmaz.

632. TÜRK ABECESİ. — 1.XI.1928 tarihli ve 1353 sayılı kanunla kabul edilmiş olan Türk abecesi 29 harflidir (sıraları, büyük ve küçük yazılışları için (bkz. n° 38).

633. BÜYÜK HARFLERİN KULLANILIŞI (bkz. n° 38):

1) Her tümcenin ilk harfi büyük yazılır. Tümce rakam ya da bir imle başlıyorsa ilk harf büyük yazılmaz:

> 145 *lira gönderdim. (') iminin kullanıldığı yerler için* 652. *numaraya bakınız.*

2) Soru, ünlem ve çift nokta imleriyle biten tümcelerden sonra başlayan tümcelerin de ilk harfleri büyük yazılır. Bu imler tümce sonlarından başka yerlerde kullanılmışsa kendilerinden sonra gelen sözcükler büyük harfle başlamaz.

3) Koşuklarda her dizenin ilk harfi büyük olur.

4) Özel adlar (insan, hayvan, şehir, kasaba, köy, semt, mahalle, akarsu, deniz, göl, dağ, ova, orman... adları) büyük harfle başlar.

İnsan adlarının ayrı yazılan her sözcüğü büyük harfle başlar:
Mustafa Kemal, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Orhan, Sevim...

Soyadları da büyük harfle başlar:
Atatürk, Çakmak, Tümer, Demircioğlu, Sütçügiller...

Hayvan adları: *Tekir, Fındık, Minik, Pamuk...*

Kıta, memleket, bölge adları:

Avrupa, Afrika, Türkiye, Almanya, Çin, Anadolu, Azerbaycan...

Kent adları: *Van, Kars, İstanbul, Edirne, Şam...*
Kasaba adları: *Tarsus, Ahlat, Silvan, Edremit, Düzce...*
Köy adları: *Karaviran. Örencik, Akdoğan, Adabağ...*
Semt adları: *Bahçelievler, Levent, Taksim, Kavaklıdere...*

Mahalle adları: *Gedikpaşa, Alipaşa, Kanlıca...*
Akarsu adları: *Sakarya, Seyhan, Kızılırmak, Fırat...*
Deniz adları: *Karadeniz, Akdeniz, Marmara, Pasifik...*
Göl adları: *Van Gölü, İznik Gölü, ...*
Dağ adları: *Uludağ, Aladağ, Ağrı, Nemrut, Erciyes...*
Ova adları: *Çukurova, Uluova, Akyazı, Düzova...*
Orman adları: *Karaorman, Keklikpınar, Soğanlı, Topçam...*

5) Özel insan adlarını tanıtmaya yarayan san sıfatları büyük harfle başlar:

Dün Bay Turhan'la Bayan Sevim'i gördüm. Ahmet Vefik Paşa, Şinasi Efendi, Namık Kemal Bey, Sultan Cem, Ali Onbaşı, Hasan Çavuş, Yüzbaşı Engin, Albay Çetin...

Bir özel adla birlikte kullanılmayan bu san sıfatları:
Bir özel adın yerini tutuyorsa büyük harfle;
Bir özel ad yerine kullanılmıyorsa küçük harfle yazılır:

Dinleyin arkadaşlar, Onbaşı söyledi: Şimdi Yüzbaşı gelecek, biraz sonra da Yarbay.

Karşıdan dört bayla beş bayan geliyordu.
Bir erin onbaşı, çavuş olması için okuma yazma bilmesi gereklidir.

6) Ulus, din, mezhep, tarikat ve benzeri toplulukların adları – bireyleri gösterse dahi – büyük harfle başlar:

Arap, İtalyan, İslam, Musevi, Bektaşi, Katolik...

Bunlardan türlü eklerle türemiş sözcükler de büyük harfle başlar:

Tanzimat çağında başlayan Türkçülük akımı... Mehmet Akif Ersoy, İslamcı bir şairdir. İlkel kavimleri Protestanlaştırmak... Bektaşilik, Türkleşmek, İslamlaşmak...

7) Dil adları da özel sayılır ve büyük harfle başlar:

Türkçe, İngilizce, Arapça, Farsça, Japonca, Fince...

8) Kurum, kurul, dernek, makam ve iş yeri adları da özel sayılır ve ayrı yazılan her sözcüğü büyük harfle başlar:

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, Çalışma Bakanlığı, İstanbul Erkek Lisesi, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, Lezzet Lokantası, Esentepe Sineması, Örnek Döşeme Evi...

9) Betik, dergi, gazete... adları da büyük harfle başlar:
Türkçe Sözlük, Çalıkuşu, Safahat (betik);
Türk Dili, Varlık, Yeni Mecmua (dergi);
Cumhuriyet, Milliyet, Vatan... (gazete).

10) Yazı başlıklarının her sözcüğünün ilk harfi büyük olur:

Dilimizi Özleştirme Çabaları, Ziraatte Yeni Buluşların Önemi...

11) Mağaza, dükkân, fabrika... adlarının ayrı yazılan her sözcüğü büyük harfle başlar:

Beykoz Kundura Fabrikası, Kuru Yemişçi, Yabancı Diller Okulu...

12) Betik, dergi, gazete adlarıyla fabrika, dükkân, mağaza, kurum, kurul ve benzerleri yerlerin tabelalarının; hatta yazı başlıklarının – bakışları çekmek, süslü göstermek için – bütün harflerleri büyük olabilir. Bu durumda bağlaçlar da, ilgeçler de büyük harfle yazılır:

TÜRKÇÜLÜĞÜN ESASLARI, YERLİ MALLAR PAZARI, ŞİŞE VE CAM FABRİKASI, KARGA İLE TİLKİ...

13) Saygı göstermek için de büyük harf kullanılır:

Bunu Size, Büyük Elçiliğinize sunuyorum.

14) Belli bir tarih gösteren ay, gün adları her yerde büyük hafle başlar:

3 *Temmuz* 1956 *Cuma.* 28 *Aralık*, 1965 *Salı...*

Yanlarında sayı olmadan kullanılan **ay**, gün adlarının büyük harflerle başlaması gerekmez; *Her pazar kıra gideriz. Soğuklar, aralık ayında başlar.*

15) Mektuplarda başlık yerini tutan eytişlerin (hitapların) her sözcüğü büyük harfle başlar:

Sevgili Anneciğim; *İki Gözüm Kardeşim...*

16) Zarf üzerine yazılan her sözcük büyükle başlar:

Orhan Kutlu
Atatürk Lisesi, Son Sınıf Öğrencisi
Beyoğlu
İstanbul

17) Bütün yıldız adları özeldir; büyük harfle başlar:

Venüs, Merih, Jüpiter, Neptün, Ülker, Büyükayı, Küçükayı...

18) **Dünya, güneş, ay** sözcükleri, gökbilimle coğrafyada ve benzeri konularda özel ad olarak kullanılıyorsa büyük harfle; değilse küçük harfle başlar:

Bir gezegen olan Dünya, Güneş'in çevresinde döner; *Ay da Dünya'nın...*
Bu akşam güneş battıktan sonra ay doğdu, dünya aydınlandı.

19) Kısaltmalar:

a) Makam, san ve özel ad gösteriyorsa ayrı yazılan her sözcüğün yerine bir büyük harf konur:

T.C. (TC), T.B.M.M. (TBMM), P.T.T. (PTT), T.C.D.D. (TCDD)...
Bu akşam B. Orhan Tezel'le Bn. Ülker Tezel konuşuyorlardı.

Kısaltmalar birkaç harfli ise yalnız birinci harfler büyük yazılır:
İst. Üniversitesi Prof. Dr. Tb. Bl...

b) Makam, san, özel ad göstermeyen ve bu değerde olmayan sözcüklerin kısaltmaları küçük harfle yazılır:

c. = cilt, s. = sayfa, vb. = ve benzeri, ve bunun gibi, ve başkaları, m = metre, bkz. = bakınız...

Kullanılmakta olan kısaltmalarm hemen hepsi Yeni Yazım Kılavuzunun sonuna alınmıştır.

634. ÜNLÜLERİN UYUMUYLA İLGİLİ YAZIM KURALLARI:

Dilimizin sekiz ünlüsü (a e ı i o ö u ü) konuşma aygıtındaki örgenlerin durumlarına göre bölümlere ayrılır:

a) Söylenirken dilin durumuna ve sesin çıkış özelliğine göre:

Kalın ünlüler: a ı o u,
İnce ünlüler: e i ö ü (bkz. n° 42-I).

b) Söylenirken alt çenenin aşağı inip inmediğine göre:

Geniş ünlüler: a e o ö,
Dar ünlüler: ı i u ü (bkz. n° 42-II).

c) Dudakların durumuna göre de ünlüler ikiye ayrılır:

Düz ünlüler: a e ı i,
Yuvarlak ünlüler: o ö u ü (bkz. n° 42-III).

I. Büyük ünlü uyumu. — Türkçe sözcüklerde genel olarak, kalın ünlülerden sonra kalın ünlüler, ince ünlülerden sonra da ince ünlüler gelir (bkz. n° 43).

İstanbul ağzının ve türlü nedenlerin, birer hecelerini incelttiği sözcükler bu kuraldan kaymışlardır:

Kardeş, elma, anne, hangi, inan...

II. Küçük ünlü uyumu (bkz. n° 44):

a) Düz ünlülerden sonra düz ünlüler gelir. Ancak ikinci heceleri **b m v** gibi dudak harfleriyle başlayan sözcüklerin birçoğunda **a**'dan sonra **u** gelmektedir:

Kabuk, yağmur, kavun, çavuş, savurmak, pamuk...

b) Yuvarlak ünlülerden sonra ya geniş düz, ya da dar yuvarlak ünlüler gelir:

Kolay, dörder, üçüncü, görüşmek, korku...

Ünlüler uyumuyla ilgili kurallar şöyle özetlenebilir:

a ı ünlülerinden sonra **a ı** gelir, **a**'dan sonra **u** geldiği de olur.
e i " " **e i** "
o u " " **a u** "
a ü " " **e ü** "

Bu çizelge, **o ö** ünlülerinin, Türkçe sözcüklerde ancak birinci hecelerde bulunduğunu göstermektedir.

Yabancı dillerden gelmiş sözcüklerle bileşik sözcüklerde uyum aranmaz.

III. Genel olarak ekler, sözcüklerin son hecelerine uyarlar; ancak "**-yor, -ken, -ki, -leyin, -(i)mtırak**" ekleri kalınlık, incelik yönünden değişmez ve kurala uymaz. (bkz. n° 48).

635. GENİŞ ÜNLÜLERİN DARLAŞMASI:

-yor eki takılınca kök ya da gövdelerin sonlarındaki **a e** geniş ünlüleri darlaşarak **ı i** olur:

Anla-an*lı*yor, dinle - din*li*yor, ara - a*rı*yor...

Darlaşan bu ünlüler iki yuvarlak ünlü (o ö u ü) arasına düşerse yuvarlaklaşarak **u ü** olur:

Kokla - kok*lu*yor, söyle - söy*lü*yor, kutla - kut*lu*yor (bkz. n° 282-III)...

Bunlardan başka yerlerde **y**'nin darlaştırma etkisi **yazıda** gösterilmez:

a) Eylem ve eylemsi türetmeye yarayan **-e, -en, -ecek, -erek** ekleri, ünlülerle biten gövdelere gelince – Türkçede iki ünlü yan yana gelmeyeceği için – aralarına **y** kaynaştırma harfi girer. Bu kaynaştırıcı **y** (bkz. n° 41) kendinden önceki geniş ünlüyü yalnız **konuşmada** darlaştırır:

Söyliye söy*li*ye. din*li*yen, a*rı*yacak, bilm*i*yerek...

b) **-ebilmek, -edurmak**... la kurulup bitişik yazılan yeterlik (bkz. n° 310), ve sürerlik (bkz. n° 314) eylemlerinin gövdelerine gelen **y** kaynaştırma harfi kendinden önceki geniş ünlüleri **konuşmada** darlaştırır:

Din*li*yebilme, bek*li*yedursun...

Eylem tabanlarının değişmesini gerektiren **y**'nin bu darlaştırma olayı – şimdiki zaman kiplerinden başka yerlerde – yazıya geçirilmez; bu yüzden söyleyişle yazılış arasında şöyle küçük bir ayrılık ortaya çıkar (bkz. n° 631). Bu olayı şu sözcüklerde görelim:

Sözcüğün aslı,	**Yazılışı**	**Söylenişi, okunuşu**
ara-y-acak	*arayacak*	*arıyacak*
bil-me-y-erek	*bilmeyerek*	*bilmiyerek*
başla-y-an	*başlayan*	*başlıyan*
anla-y-abilmek	*anlayabilmek*	*anlıyabilmek*
tara-y-a-ma-y-acak	*tarayamayacak*	*tarıyamıyacak*
bekle-y-edursun	*bekleyedursun*	*bekliyedursun*

NOT. — **Demek ve yemek** eylemlerinden bu eklerle türeyen sözcüklerde **y**'nin darlaştırma etkisi yazıda da görülür:

Sözcüğün aslı	yazılışı	söyleniş okunuşu
ye-y-ecek	*yiyecek*	*yiyecek*
de-y-en	*diyen*	*diyen*
ye-y-ebilmek	*yiyebilmek*	*yiyebilmek*
de-y-emedi	*diyemedi*	*diyemedi.*

Aşağıdaki durumlarda y'nin darlaştırma görevi konuşmalarda da pek sezilmez (bkz. n° 631 /3.b):

Buyuru kiplerinde:

Bekleyin, dinleyiniz, aramayınız...

İdi, imiş, ise ekeylemleriyle olan birleşmelerde:

Görseydi, bileymiş, arabaysa...

İle ilgeç ya da bağlacıyla birleşmede:

Geceyle, sırayla, anneyle, babayla...

Eylem tabanlarından **-ici** ekiyle türemiş sıfatlarda:

Dinleyici, atlayıcı, okşayıcı, bileyici...

Ad çekimlerinde (bkz. n° 149):

Anneye, babayı, ablaya...

636. ÜNSÜZLERLE İLGİLİ YAZIM KURALLARI (bkz. n° 50):

I. Süreksiz yumuşak harfler (b c d g) iki yerde bulunmaz:

1) Sözcük sonlarında. Ancak sesteş sözcüklerden birkaçının anlam ayrılıklarını göstermek gereğiyle **c** ile **d**'nin sonda bulundukları olur (bkz. n° 50 /I-2):

At (hayvan) - *ad* (isim);

Haç (salip) - *hac* (kutsal yerleri ziyaret).

2) Süreksiz yumuşak harfler, sert harflerden (ç f h k p s ş t) sonra da gelmez **c d g** ile başlayan ekler, sözcük sonlarındaki sert harflerle karşılaşınca sertleşir:

Bu oluşa **ünsüzlerin benzeşmesi** denir (bkz. n° 50-II).

NOT. — **b** harfiyle başlayan ek olmadığı için sert harflerle karşılaşmaz.

II. Sözcük sonlarındaki süreksiz sert harfler (ç k p t), ünlülerle başlayan bir ekle karşılaşınca yumuşayarak sırasıyla **c ğ b d** olurlar (bkz. n° 51):

Ağaç - ağacı, toprak - toprağı, kitap, kitaba, geçit - geçide...

Bu kurala uymayanlar:

a) Bir heceli birçok sözcük:

Ok - oku, kork - korkan, yat - yatış, iç - içe, sap - sapı...

Türkçe bir tek sözcük – ayrı anlamlarda – iki türlü söylenip yazılıyor:
Yaratan - Yaradan (Tanrı).

b) Yabancı sözcüklerden birçoğunun sonlarındaki süreksiz sert harfler yumuşamaz:

Merhamet, cumhuriyet, hukuk, aşk, millet...

c) Seslerin birbirlerine etkileri ayrı yazılan sözcüklerde de sezilir. Ulamalar yüzünden söyleyiş ve okunuşta beliren bu değişiklikler yazıda gösterilmez:

Kitap okumak, ağaç almak, Ahmet ağlıyor...

NOT. — Sözcük sonlarındaki **k**'nin yumuşayınca **ğ** olduğunu gördük. **n**'den sonra gelen **k**'ler yumuşayınca **ğ** değil; **g** olur (bkz. n° 51-not):

Çelenge, dengi, frangı, Felemengin... hatta:
Fişek, tüfek yumuşayınca *fişeği, tüfeği* olduğu halde;
Fişenk, tüfenk - fişengi, tüfengi oluyor.

III. **b**'den önce **n** gelmez. Söylenişi **n**'ye benzeyenler **m** ile yazılır:
Çember, ambar, kumbara, çarşamba, perşembe, kambur...

Bu kurala iki çeşit sözcük uymaz:

a) *İstanbul, Safranbolu* gibi iki yer adı;

b) Bileşik sözcükler: *Onbaşı, binbaşı, sonbahar...*

IV. **g** ile biten Türkçe sözcük yoktur. Ancak Batı dillerinden gelen *miting, Türkolog...* gibi birkaç sözcük bu kuralın dışındadır.

V. **ğ** ile hiç bir sözcük başlamaz. Bir hecelilerden başka sözcük sonunda da bulunmaz (bkz. n° 37/a).

637. EKEYLEM ve BENZERLERİYLE ilgili YAZIM kuralları (bkz. n° 358):
İdi, imiş, ise, iken ekeylem türevleriyle "*ile*" ilgeci ayrı yazılabilir; kendilerinden önce gelen sözcüğe bitişmeleri söylenişlerine daha uygun düşmektedir. Bitişmeleri şöyle olur:

a) Önce gelen sözcüklerin son harfleri ünsüzse *idi, imiş, ise, iken, ile* sözcüklerinin başlarındaki **i**'ler düşer, kalan kısımlar bitişerek tam bir ek gibi uyuma ve benzeşme kurallarına göre değişir:

Güzeldi, okuyacaktı, bizdenmiş, alırsa, gelirken, arkadaşlarla...

Bunlardan **-ken,** ses uyumu kuralına göre değişmez (bkz. n° 43).

b) Ünlülerle biten sözcüklerle bitişirken **i**'ler **y** olur:

Birinciydi, gelseymiş, anladıysa, oradayken, arabayla, arabasıyla, yoluyla, ordusuyla, dağlarıyla...

638. İLGEÇLERİN YAZIMI:

Gibi, beri, dolayı, dek, değin, için, kadar sözcükleri ayrı yazılır:

Taş gibi, dünden beri, bundan dolayı, şimdiye dek, bugüne değin, şunun için, yüze kadar...

"İle" nin nasıl yazılacağı yukarıda görüldü (bkz. n° 98-I, 637).

639. SORU TAKISININ YAZIMI (bkz. n° 373-Ç):

Soru takısı "**mi?**", uyum bakımından kendinden önce gelen sözcüğe uymakla birlikte bitişmez. "mi?" den sonra gelen takılar kendisine bitişir:

Dinlediniz mi? İstanbul'a mı gideceksiniz? Yazıyor musunuz? Görür müydüm?..

640. "**de**" BAĞLACININ YAZIMI (bkz. n° 456):

Dilimizde iki türlü "de" vardır:

1) Durum takısı olan **-de** (bkz. n° 97/II, 149) bitişir, uyuma ve harf benzeşmesine göre değişir. Bitiştiği sözcüğün sonundaki vurguyu çeker:

Evde, odada, ağaçta, taşlıkta, yüzde beş, beşte iki...

2) Bağlaç olan "**de**" ayrı yazılır (bkz. n° 456). Uyuma göre değişir. Harf benzeşmesine göre değişmez. Vurguyu çekmez:

Ben de geldim. Arkadaş da gelecek. Bugün de çalıştık...

641. "**ki**" BAĞLACININ YAZIMI (bkz. n° 459):

Dilimizde ayrı görevlerde üç "ki" vardır:

1) Belirtme sıfatı türeten **-ki** (bkz. n° 197);

a) -de durumundaki sözcüklere;

b) Zaman ve yer belirteçlerine eklenir:

Evdeki, sokaktaki; dünkü, yarınki, yukarıki...

2) Birinci türlü ad takımlarında tümlenenin yerini tutan ilgi adılı **-ki** (bkz. n° 271):

*Bizim*ki, *Orhan'ın*ki, *sizin*ki, *komşunun*ki...

3) Bağlaç olan; yani birbiriyle ilgili tümceleri ve tümce değerli sözleri bağlayan "ki"ler ayrı yazılır (bkz. n° 119-III, 459):

Hâk ol ki Huda mertebeni eyleye âli.

(Ruhi XVI.)

...Atatürk, bunların hepsini, tabiidir ki, işiterek biliyordu.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

"Tarihi yazan benim, yapan siz!" mısraını sık sık tekrarlarız. Yapanların, ki sopa elindedir; yazanların, ki kalemlerinden başka silahları

yoktur, kavgaları da demokratik rejimler kuruluncaya kadar devam edegelmiştir.

DÜNYA 29.IX.1959 **(Falih Rıfkı Atay.)**

Bu üç türlü "ki" de kendilerinden önce gelen sözcüklerin ünlülerine uymazlar (bkz. n° 43). Yalnız zaman belirteçlerine bitişen **-ki**, küçük uyuma göre değişerek **-kü** olur: *Bugünkü, dünkü...*

642. BİLEŞİK SÖZCÜKLERİN YAZIMI. — Tek bir kavramı karşılamak için iki ya da daha çok sözcükten oluşan bileşik sözcükler, daha çok, bitişik yazılır. Bileşim, kaynaşma ile olur. Kaynaşmış sayılmak için:

a) Gövdeyi kuran sözcüklerden ikisinin ya da birisinin,

b) Sözlük anlamından kaymış olması,

[Sözlük anlamlarından büsbütün kaymamış olmakla birlikte terim olarak kullanılan gövdeler de bileşik sayılır, bitişik yazılır].

c) Ses değişimine uğraması;

ç) Sözlük türünden kayması gerekir.

Dilimizde bitişik yazılması gereken bileşik adlar şu biçimlerde kurulmuşlardır (bkz. n° 240):

1) İkinci türlü ad takımları kaynaşmıştır:

Hanımeli, katırtırnağı, pazartesi, yüzbaşı, kolbaşı, Tepebaşı, Saraybur-nu, dilbilgisi, kuzukulağı, soyadı...

2) Sıfat takımları kaynaşmıştır:

a) Özel adlardır:

Eskişehir, Bingöl, Kösemihal, Karagöl, Çukurova, Altan, Gaziantep...

b) Tür adları da çoktur:

Kırkbayır, kırkayak, kabakulak, atardamar, bilirkişi...

c) Sıfatlar da vardır:

Açıkgöz, boşboğaz, birtakım (kimseler)...

3) Küçük tümceler kaynaşmıştır:

İmambayıldı, külbastı, serdengeçti, kuşkonmaz...

4) İki eylem kaynaşmıştır:

Dedikodu, döngel, Vural,

5) Bir adla bir eylem türevi kaynaşmıştır:

Ağaçkakan, karnıyarık, bastıbacak...

6) Bir heceli sözcükler, birer önek gibi, sözcüklerin başlarına gelerek bileşik gövdeler kurmuştur:

Aksu, akbaba, ilkbahar, sonbahar, başçavuş, önsöz...

7) İki ad kaynaşmıştır. Hiç bir ek ve takı almadan kaynaşarak bileşen bu sözcükler, bileşik adlar arasında en çok bakışları çekmesi gerekenlerdir:

a) Çoğu yer adıdır:

Çanakkale, Çimentepe, Göztepe, Tepeköy, Bahçesaray, Hasankale, Kumkapı, Adabağ, (Van Gölü kıyısında bir köy), *Galatasaray...*

b) Yer adı olmayan özel adlar:

Demirkazık (bir yıldız), *Depegöz* (Dede Korkut kitabında bir özel ad), *Kayaalp* (Osmanlıların dedesi), *Timurtaş* (Paşa), *Altınordu...*

c) Tür adları da çoktur:

Anneanne, babaanne, sütnine, dişbudak, altınkuyruk (kuş), *kaynana, kaynata, dilbilim, dedebaba* (Bektaşilerde), *kolordu, demişbaş, baltabaş* (bir cins gemi), *ilgün, ilhanlık...*

NOT. — Sözcüklerden biri öbürünün cinsini, çeşidini, türünü belirten söz öbekleri, yeterince kaynaşmadıkları için bileşik sayılmaz, ayrı ayrı yazılır:

Van kedisi, tiftik keçisi, kıvırcık kıyım...

8) Farsça "*hane*" ile bileşen sözcükler iki türlü yazılır:
Yatakhane, yemekhane, şaraphane, buzhane, hapishane...

Geniş düz ünlü **a** ile biten sözcüklerde **hane**'nin **ha**'sı, çok kez, düşer:
Hastane, pastane, eczane, postane...

9) Bileşik eylemlerden bitişik yazılması gerekenler:

a) Bir kurala bağlanmadan anlamca kaynaşmış olanlar (bkz. n° 329):

Elvermek, öngörmek, varsaymak...

b) Yeterlik eylemleri (**-ebilmek**'le kurulanlar) (bkz n° 310):
Görebilmek, yazabildim, okuyabilir, anlayabilecek...

c) Tezlik eylemleri (**-ivermek**'le kurulanlar) (bkz n° 312):
Gelivermek, söyleyivermek, düşüvermek, anlatıverecek...

ç) Yaklaşma eylemleri (**-eyazmak**'la kurulanlar) (bkz. n° 316):
Düşeyazdım...

d) Sürerlik eylemleri (**-ekalmak, -edurmak, -egelmek**... le kurulan eylemler) (bkz. n° 314):

Bakakaldı, uyuyakalmışım, bekleyedursun, olagelmektedir...

10) Yardımcı eylemlerle kurulanlar (bkz. n° 322, 323 vb):

Ad soylu sözcüklerle bileşen yardımcı eylemlerden – yazımları bakımından – önemli olanlar şunlardır: *Etmek, eylemek, olmak...*

a) Bileşme yüzünden, ad soylu sözcüklerde bir ses değişmesi olmuyorsa ayrı yazılır:

Yardım etmek, memnun oldum, birinci olacak, perişan eylemiş...

b) Bileşme yüzünden ad soylu sözcüklerde bir ses değişmesi oluyorsa bitişik yazılır. Ses değişmesi iki türlü olur:

Bir ses artar: *Hak - hakketmek, zan - zannederim, his - hissolunur...*

Bir ses düşer: *Şükür - şükret, zikir - zikrolunan, seyir - seyredelim...*

643. SAYILARIN YAZIMI:

a) Sayıların her sözcüğü ayrı yazılır:

On beş, yüz otuz bir, iki bin altı yüz on sekiz, dört milyon yüz...

b) Bankalarla benzeri kurumlarda – araya başka sayılar sokulmasını önlemek için – hepsi bitişik yazılır.

Üçyüzdoksanaltıbinsekizyüzyetmişdörtlira.

c) Rakamlarla ekleri ve takıları arasına (') kesme imi konur (bkz. n° 652):

Gece saat 23'*ten sonra,* 6'*yı* 5 *geçe, saat* 4,35'*te...* 1418'*den* 469'*u çıkaralım...* 1951'*lilerin yokolması...*

ç) Rakamlardan sonra konan (.) nokta, **-(i)nci** ekinin yerini tutar. Onun için rakamlardan sonra **-(i)nci** yazılması gereksizdir.

644. ÖZEL ADLARIN YAZIMI:

1) İnsanların adları ile soyadları nüfus kütüğüne geçmiş biçimiyle yazılır.

2) Yer adları – iki ve daha çok sözcükten yapılmış olsa da – bitişik yazılır:

Beşiktaş, Tunceli, Sultanahmet, Şehzadebaşı, Kanlıkavak, Rumelihisar, Akdağmadeni, Gaziantep, Şebinkarahisar...

Çok sözcüklü kişi adlarıyla kurulan yer adlarının her sözcüğü ayrı yazılır:

Gazi Mustafa Kemal Paşa Bulvarında oturanlar... Ziya Paşa Caddesinin başı...

Ancak öteden beri bitişik yazılagelenlerin yazımları değişmemiştir:

Haydarpaşa, Kocamustafapaşa, Sultanahmet, Yavuzselim, Ayazağa, Karacaahmet...

Özel adların yazımı değişmez. Süreksiz sert harflerle (ç k p t) biten özel adlardan sonra ünlü eklerin gelmesi – yazıda – yumuşamayı gerektirmez:

a) *Ahmet'e, Gaziantep'in, Zonguldak'a, Sevinç'e...*

b) Ses düşmesi de yazıda gösterilmez: *Anıtkabir'e.*

Yazıda gösterilmeyen bu değişiklik söylenişte, okunuşta kendini gösterir. Yukarıdaki özel adlar şöyle okunur, söylenir:

Ahmede, Gaziantebin, Zonguldağa, Sevince, Anıtkabre...

3) Yabancı özel adların bizde söylendiği gibi yazılması esastır:

Homeros, Puşkin, Çang Kay-şek, Burgiba...

Ancak Latin aslından alfabesi olan ulusların özel adlarından:

a) Bizde yerleşmiş söylenişleri ve yazılışları olanlar Türkçe söylendikleri gibi yazılır:

Felemenk, İsviçre, Napolyon, Londra, İskender, Marsilya, Münih, Nis...

b) Bizde yerleşmiş yazılışları olmayanları, kendi dillerindeki yazımlarıyla yazıp gerekiyorsa okunuşlarını da ayraç içinde göstermek uygun olur:

Corneille (Korney), Verlaine (Verlen), Loire (Luvar)...

Yazılışlarıyla okunuşları sözcüklerin baş harflerinde de ayrılık gösteren adlarm okunuşları da – ansiklopedilerde – alfabe sırasında ayrıca gösterilir.

Yazılı olarak bir yerde görülenlerden okunuşu bilinmeyen yabancı özel adlar oldukları gibi yazılmalıdır.

NOT. — Yabancı özel adlardan sonra gelen ekler, takılar bunların okunuşlarına, söylenişlerine uyar:

Verlaine'e, Balzac'tan, Goethe'nin, O. Henry'yi, Corneille'de...

4) Özel adların ayrı yazılan her sözcüğünün ilk harfi büyük olur (bkz. n° 633/4).

645. **PEKİŞTİRMELİ SÖZCÜKLERİN YAZIMI.** — Sıfatların başlarına gelerek anlamlarını pekitmeye yarayan önek değerli heceler sıfata bitişir (bkz. n° 177):

Bembeyaz, kapkara, dosdoğru, tertemiz, paramparça, sapasağlam, çırılçıplak...

646. YAKIŞTIRMACA SÖZ'LER ayrı yazılır (bkz. n° 269/f):

Taş maş, kapı mapı, çiçek miçek, büyük müyük...
Çocuğu sakın azarlayıp mazarlamasın; dövüp mövmesin...

647. İKİLEMELERİN ve İKİZLEMELERİN YAZIMI:

a) İkilemeler ayrı yazılır (bkz. n° 177, 178, 185):

Koşa koşa geldim. Rahat rahat çalışabilirsiniz. Teker teker, üçer üçer...

NOT. — Durum belirteci olarak kullanılan bu ikileme öbeklerinin aralarına virgül konmaz.

b) İkizlemeler de ayrı yazılır (bkz. n° 185, 392-III):

Ev bark, çoluk çocuk, kap kacak, eski püskü, ufak tefek, ite kaka, oldum olasıya...

NOT. — İkizlenen sözcükler de ayrı yazılır; aralarına virgül konmaz.

648. İKİ TÜRLÜ SÖYLENENLERİN YAZIMI. — Kimi sözcüklerin bir değerdeki çift söylenişleri yazıda da gösterilmişti:

Döğmek - dövmek, öğünme - övünme, gonca - konca, eğri - iğri, kütle - kitle, islim - istim, zincir - zencir, yuğurmak - yoğurmak, sahife - sayfa, harta - harita, döğen - döven, alıkoymak - alakoymak, göke - göğe, südün - sütün...

Yeni Yazım Kılavuzu'na göre her sözcük bir tek biçimde yazılmalıdır.

Bu ikiz söylenişlerden hangisinin yazılması gerektiğini kestirmek için Yeni Yazım Kılavuzu'na bakılmalıdır.

649. SES DÜŞMESİYLE İLGİLİ YAZIM KURALLARI:

I. İki heceli, ikinci hecelerinde dar ünlü bulunan örgen adlarından:

Alın, ağız, burun, omuz, bağır, göğüs, karın...

sözcüklerinden sonra tümleme takıları **i** , **in** gelince ikinci hecelerdeki dar ünlüler düşer (bkz. n° 41-III /1):

Alnı, ağzının, burnuna, omza, bağrından, göğse, karnım...

Oğul, kayın sözcükleri de böyledir: *Oğlu, oğlunun; kaynı...*

II. *Devir-, kıvır-, çevir-, ayır-, sıyır-, savur-* eylem köklerine **-i, -ik -inti** ve **-im** türetme ekleriyle edilgenlik eki **-il** gelince ikinci hecelerdeki ünlüler düşer (bkz. n° 41-III /2):

Devrim, devrik, devrilen, kıvrım, çevrilmiş, çevri, ayrılmak, ayrık, ayrı, ayrım, sıyrılan, kavruk, savruk, ayrıntı...

III. Arapçadan gelme *sabır, fikir, şükür, zikir, asır...* gibi iki heceli, ikinci hecelerinde kısa dar ünlü bulunan sözcüklerden sonra bir ünlü gelince hecenin ünlüsü düşer (bkz. n° 41-II /3):

Sabrım tükendi, fikriniz, şükre, zikrinde, asrın...

Öbür ses düşmeleri için 41. numaraya bakınız.

650. İKİ ÜNSÜZLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER. — Türkçe sözcükler, iki ünsüzle başlamaz. İki ünsüzle başlayan sözcüklerin hemen hepsi Batı dillerinden gelmiştir. Şöyle yazılır:

Tren, gram, tramvay, spor, trajedi...

Aslında iki ünsüzle başlayan kimi sözcüklerin Türk söyleyişine göre yazılışları uygun görülmüştür (bkz. Yeni Yazım Kılavuzu):

İstasyon, istatistik, istalagmit, istalaktik, kulüp...

651. DÜZELTME (inceltme) İMİ (^). — Yukarıdaki yazım kurallarına ve dillimizin ses düzenine uymayan, Arapça ve Farsçadan gelme kimi sözcüklerin düzgün okunmalarını sağlamak için iki im kullanılmaktadır:

1) Düzeltme (inceltme) imi (^),

2) Kesme, koma imi (’); (bkz. n° 651).

Bunlardan **a, u** ünlülerinin üzerlerine konan (^) düzeltme imi başlıca şuralarda kullanılır:

I. Eşyazılı olan:

Alem - âlem, adet - âdet, Ali - Âli, Hamit, Hâmit, hala (babanın kız kardeşi) - *halâ* (boşluk) - *hâlâ* (henüz, şimdiye dek)... gibi yabancı kaynaklı sözcüklerden uzun söylenenleri ayırt etmeye yarar.

II. (^) imi, **a u** kalın ünlülerinden önce geldikleri halde ince söylenen **k g** harflerini düzgün, yani **ince** okutmaya yarar (bkz. n° 52):

Kâtip, kâr, rüzgâr, gâvur, sükût, yekûn, mefkûre...

c) Bu iki harfi **(k g)** ince okutmak için kendilerinden önce gelen ünlülerin üzerine (^) imini koymak gereksizdir: İştirak, idrak...

III. Bugün dilimizde üç türlü **i** vardır:

1) İyelik (ad tümlemeleri de tümlenen) takısı: *Türk askeri...*

2) Durum takısı (bkz. n° 95): *Askeri gördüm...*

3) Arapça, Farsça sözcüklere gelerek onları değginlik anlamında sıfat yapan uzun *i*:

Askeri okullar, insani, vatani, ilmi, şahsi, ahlaki, sıhhi...

NOT. — Yabancı kaynaklı bu uzun **i**'nin birkaç Türkçe sözcüğe eklendiği de görülmektedir: *Armudi, samani...*

IV. Aruzla yazılmış eski koşuklarda ölçüyü belirtmek ve düzgün okunmayı sağlamak için uzun ünlüler üzerine de (^) imi konabilir. Bu durumlarda uzatmaları belirtmek için ünlülerin üzerine (-) çizgi de konmaktadır; daha da uygundur. (-) çizgi kullanmakla yazınımızın kural kesinliği korunmuş olur:

Saçma ey göz eşkten gömlümdeki odlâra su
Kim bu denlû dûtuşan odlara kılmaz çâre su.

Baş eğmeziz edâniye dünya-yı dûn için

Yukarıda açıklanan durumlardan başka yerlerde uzatmaları belirtmek için (^) imini kullanmak gereksiz ve yersizdir:

Şayan, akibet, müzakere, sabit, daima, biçare, sakin...

UYARI. — Şu durumlarda (^) imi kullanılmaz:

1) **k** ve **g** ünsüzlerinden sonra, uzun **a** bulunan birkaç Arapça sözcüğü, kısa söylenişli eşyazılarından ayırt etmek için (^) inceltme iminden yararlanamayınca eski İmlâ Kılavuzu'nda bir uzun **a** yerine **aa** yazılması uygun görülmüştü:

Kaatil (öldüren) - *katil* (öldürme),
Gaasıp (zorla alan) - *gasıp* (zorla alma)...

Yeni Yazım Kılavuzu'nda bu sözcüklerin **aa** ile yazılmaları yersiz görülmüştür:

Katil, kasır, gasıp yazılacak; okunuşları ve anlamları sözün gelişinden çıkarılacaktır.

2) Yazılışları ve uzun okunuşları bir; anlamları ayrı Arapça sözcükler (ʌ) düzeltme imiyle ayırt edilmez:

Camı (tapınak) -*cami* (toplayan), *sani* (ikinci) - *sani* (yapıcı)...

3) Aynı kökten gelen uzun sesli yabancı kökenli sözcükleri de ayırt etmek için birinin üzerine (ʌ) imi konmaz:

Hafız - hafıza, saf - safdil...

652. KESME İMİ (’). — Bu im, ayırt etme ve ayırma görevlerinde kullanılabilir:

1) Sesteş sözcüklerden kesintili söylenenleri – yani bir ünlüden önce geldiği halde onun hecesine girmeyen ünsüzleri – göstermek için:

Kuran - Kur'an, tavan - tav'an, meri - mer'i, katı - kat'ı...

2) Aldığı eklerle başkalarına benzeyen sözcükleri ayırt etmek için de (’) imi kullanılabilir:

Pala'nın - palan'ın, defi - def'i...

3) Özel adları:

a) **-i, -e, -de, -den** durum takılarından;

b) **-(n)in, -(s)i** tümleme takılarından;

c) **-di, -miş, -se, -im, -sin, -dir, -iz, -siniz, -dir** ekeylemlerinden;

ç) **-(y)le** bağlacından ve **-ler** takısından - gerektikçe - ayırmaya yarar:

Roma'ya, Zonguldak'tan, Ankara'nın Kavaklıdere'si, Aksoy'la, Mehmet'e... Gelen Ali'ymiş; Kaya'ysa, Turgut'tur... Bölükteki Ahmet'leri Yüzbaşı istiyor.

NOT. — Özel adlar, **-li, -siz, -ci**... gibi yapım eklerinden kesme imi ile ayrılmaz:

Bursalı, Atatürkçü, Nilsiz Mısır çöl olur, Türklük...

4) Rakamları eklerinden, takılarından ayırır (bkz. n° 643):

1919'*dan bu yana...* 1956'*lılar.* 115'*ten* 418'*e kadar... Saat* 24'*te...*

5) Bir harf, bir ek, bir takı kendinden sonra gelen ekten ve takıdan (’) kesme imiyle ayrılır:

A'dan Z'ye dek... -en'le türemiş sıfatlar, l'nin inceliği, -di'li geçmiş kipi...

6) Önemle belirtilmesi istenen sözcükler de eklerinden kesme imiyle ayrılabilir:

Bu konu, Kurultay'a sunulacak. Şimdi özne'yı inceleyeceğiz.

7) Sözcükten düşmüş bir harfin yerine de kesme imi (') konur:

Meydandaki baş içindir efser
Baş ver k'olasın bu olda server. (= ki olasın).

(Şeyh Galip XVIII.)

Aşkın beni mesteyledi
Aldı gönlüm hast'eyledi. (= hasta eyledi).

*

Acep bu yerde var m'ola (= var mı ola)
Şöyle garip bencileyin.

(Yunus Emre XVIII-XIV.)

DİZİN

MADDE NUMARALARINA GÖRE

a! 490
abece 9, 33, 38, 632
acaba 423
açık eğretileme 543 /I
açık hece 572 /I
açıklama noktası (:) 621
ad 139
AD, BELİRTEÇ, SIFAT TÜRETEN EKLER III (s. 238)
AD-EYLEM (s. 379) 379
ad-eylemlerle kurulan önermeler 128
ad-eylemlerden yapılan ulaçlar 402
ADILLAR (s. 254)
adılların çeşitleri 253
ADILLARIN GÖREVLERİ (s. 269) 274
ad kökleri 55-1
ADLAR (s. 146)
adlarda erillik, dişillik 145
adlarda pekiştirme 148
adlarda tekillik çoğulluk 140
adların anlamlarına göre bölümleri 146
adların bölümleri 140
adların çekimleri 149
adların durumları 149
adların tümcede görevleri 150
adların yazımı 142
adlaşmış sıfatların tümcede görevleri 183
ad nesne olur 130-II
ad özne olur 91
AD. SIFAT, BELİRTEÇ TÜRETEN EKLER I (ad soylulardan) (s. 195)
ad takımı 151
ad takımlarında araya sözcük girmesi 156
ad takımlarında im adılları 268
ad takımlarında kişi adılları 257
ad takımlarında sözcük çeşitleri 153
ad takımlarında sözcük düşmesi 155
ad takımlarında sözcüklerin yer değiştirmesi 154
ad takımlarında tümlenen takısının art arda gelmesi 159
ad takımlarında tümlenen takısının düşmesi 160
ad takımlarında uygunluk 152
ad takımlarının çekimi 163
ad takımlarının çoğullanması 157
ad takımlarının tümleme görevi 163
AD TÜMLEMESİ (s. 158)
ad tümcesi 86 /2
ad tümleç olur 100,150-III
ad ve sıfat kavramları 169
AD ve SIFAT TÜRETEN EKLER II. eylemden (s. 209)
AD TÜRETEN EKLER III. (yansımalardan) (s. 238)
aferin! 519
ağız 17
ah! 501
ah nolaydı 414
akşam 407 /0
alabildiğine 431-V
alfabe 9, 33, 38, 632
alfabelerin doğuşu 9
Ali Şir Nevai 23
Allah kerim 415
ama, amma 477
-amak 205
aman, amanın 517
anadil 3 uyarı
anadili 3 "
Anadolu doyeleği 26
Ana Türkçe 20
ancak 445, 446

ANLAMBİLGİSİ (s. 493) 76/4, 530
anlambilgisinde bölümler 533
anlamca bağlı önermeler 119-II
anlamca kaynaşmış bileşik eylemler 329
anlamda çeşitlemeler 374
anlamdaş sözcükler 546
anlam değişmeleri 375
anlamı yansıtan adlar 146/2
ANLAM KAYMASI (s. 373)
anlam kerteleri 176, 427, 428vs
anlamsız sözcükler 234
anlatım 531
ANLATIŞ BİLGİSİ (s. 522)
anlatışın tinsel ırası 553
ansızın 407/1
apansız 407/1
araönerme 127
Arap alfabesi 13
Arapça adlarda çoğullama 603
Arapça, Farsçadan gelen bağlaçlar 470
Arapça tümlemeler 607
Arapça tümlenmiş sıfat 613
ara sıra 417
arasöz 127
argo 560
artçıl ulaçlar 393
artçıl ulaçla kurulan önerme 133
artık 421
artma 41-IV
aruz 572
asıl sayılar 172-I
asla 413-III, 426-II/b
aşağı yukarı 435
aşınma 41-IV
aşırılık belirteçler 431
aşırılık belirteçlerinde küçültme 433
ATALARSÖZÜ (s. 531) 562
ATASÖZLERİ (s. 531)
ATASÖZÜ (s. 531)
-at 603-II-1/b
ay! 499
âya 495
ayak=uyak 576
ayol 505
ayraç 626
az 431-VI
Azer diyeleği 25
azıcık 433
az işler ekler 232/3
az işlek eklerle türemiş sözcükler 232
AZLIK-ÇOKLUK belirteçleri (s. 429)
ADEYLEMLER (s. 379) 379
bağımsız önerme 117
bağımsız önermelerden bileşmiş tümce 115/2, 117vs.
bağınlı önerme 125
BAĞLAÇLAR (s. 446) 453
bağlama çizgisi 624-II
bağlama ulacı 391
bağlama ulacıyla kurulan önerme 131
bağlı önermeler 119
bağlı önermelerin eylemlerinde çekim 120
bari 414
başka 173/3
başlama ulacı 349
başlama ulacı ile kurulan önerme 133
başlama önermesi 135
Batı Diyeleği 24
bazen 472
bazı bazı 417-V
bazı kere 417-V
bazısı 269/c
b c d g 50/1
b'den önce n bulunmaz 50-III,636-III
be! 508
behemehal 413-II
beklenmezlik eylemleri 320
BELGİSİZ ADILLAR (s. 265) 269
belgisiz sıfatlar 173
BELİRTEÇLER (s. 409) 406
belirteç tümleçleri 99
belirtili nesne 95-I
belirtili tümleme 152-I/1
belirtisiz nesne 95/2,107
belirtisiz tümleme 151-II
belirtme ortaçlarıyla kurulan önerme 130
belirtme sıfatları 170
belki 416,460-I
ben 254,255
benzetilen 542/4
benzetme 542
benzetme ilgeci 542/2
benzetme ilgeçleri 441
benzetmelik 542/1
benzetme yönü 542/3
beriki 265
belirtme vurgusu 72

beş defa 417-III
beyit 587
bi (bî) 605-II
biçim bilgisi 78
biçimce bağlı önermeler 119
bigi 441-I.eski
bildirme kipleri 283-I
bile (bağlaç) 458
BİLEŞİK ADLAR (s. 244) 240
bileşik adlarda iyelik takısının aşınması 245
bileşik adların çoğullanışları 242
bileşik adların durum takılarını alışları 243
bileşik adların tümleme takılarını alışları 244
bileşik adların yazılışı 241
BİLEŞİK EYLEMLER (s. 310) 307
bileşik eylemlerin çekimi 330
BİLEŞİK SIFATLAR (s. 249) 247
bileşik sıfatlar (Farsça) 614
BİLEŞİK SÖZCÜKLER (s. 240)
bileşik sözcüklerde vurgu 238
bileşik sözcüklerin yazımı 642
bileşik tümcede önerme sayısı 123
BİLEŞİK TÜMCELER (s. 128) 121
bileşik zamanlı eylemler 361
bileşik zamanlı eylemlerde soru 373-VII
bileştirme 31-III /4, 238
bin defa 417-II
bir 173-not
biraz 407 /i,433 /c
birçoğu 269 /c
birçok 173 /3
bir daha 417-III
bir heceli diller 6 /I
birinci kişi 280
birinci türlü ad takımı 151-I
birkaç 173 /1
birkaçı 269 /c
bir kere daha 417-III
bir kez daha 417-III
birlik (işteşlikte) 353 /1
birtakım 173 /2
bir vakitler 407 /u
bir yüklem, çeşitli birkaç tümleç alır 101
bir zamanlar 407 /u
bitirme ulaçları 395
bitirme ulaçları ile kurulan önerme 133
bitişken diller 6 /2
biz 255,256
boğumlanma 480
böyle 267, 411-II
bu 171 /a, 261
bugün 407 /c
bugünkü Türkçe 31-III
bugünün Türkçesi 27
bundan dolayı 485
bundan ötürü 485
bununla birlikte 485
bunun için 485
bunun üzerine 485
bura 266
buyuru kipi 282-IX
bükünlü diller 6 /3
bütün 173 /2
büyük çizgi 624-I
büyük harfler 38 /a
büyük harflerin kullanılışı 633
büyük ünlü uyumu 634-I
c d g 636-1.2
-ce 179-I,193
-ce, -cesine yapılı durum belirteci 419
-ceğiz 147
-cek 200
-ce (küçültme) 179-I
cemi 603
cem-i mükesser 603-III.2
-ce (vurgusu) 65 /7.c
-cesine 404
cığa, cığalı uyak 577
-ci 190
-cik 147,179-II
-cil 191
-cileyin 407-m
-cin 192
çabucak 407 /h
çabuk 407 /h
Çağatayca 22 /2, 23
çarçabuk 407 /h
çatı 331
çatı değiştirme 336
ÇATI (nesnelerine göre) (s. 329) 332
ÇATI (öznelerine göre) (s. 335)
çekim eki 58-II
çekim eklerinin görevleri 61

Çengel (§) 630
çıkak 48,49
çift nokta (:) 621
-çin, -çün (ilgeç) 442
çizgi (-) 624
ç k p t 51
çoğul 281/2
çoğul ad 140-III/2
çoğullama 604
çoğul takısının başka görevlerde kullanılması 141
çok 431-I
çok anlamlılık 549
çok az 432
çokça 433
çok işlek ekler 233/1
çok kez 417-IV
çünki, ünkü 460-III
-daçı 253-IV/eski.I
daha (üstünlük belirteci) 429
daha az, daha çok... 432
dahi 457
-dak 233-IX
damak ünsüzleri 49-I/3
dar ünlüler 42-II/b
de 97-II,149
de bağlacının yazımı 640
de (bağlaç) 456
-de (durum takısı) 97-II,149/4
-de (kesir sayıları türetir) 174-IV
-de (türetme eki) 299
de (vurgu) 65/2
de bir 407/e
değginlik eki (i) 651-II
değil 359
değil mi? 460-IX
-değin 395-I.eski
değişik anlamlı adlar 146/4
-de ile türemiş sıfatlar 97-II,196
-(de) ki 197
demek ki, demek 203. not, 460-XII
de mi 373-XVI
demin, demincek 407/ğ
-den faşka, -den beri 451-V.2
-den dolayı, -den ötürü 451-V.2
-den (durum takısı) 97-III,149/5
denlü 441-eski
-den önce 451-V.2
-den sonra 451-V.2
-den tümleci 97-III
-der 339-not 2
-de tümleci 97-II
derhal 407/h
derleme 31-III/1
destan 585
destur! 507
-deş 194
devrik tümce 109
devrik tümcenin anlatım değeri 113
deyim 559
deyim biçiminde eylemler 321
deyim değerli bağlaçlar 485
deyü, deyi 400-eski
-di 230,282-I
-di (hikâye) 358-I
-di, -eli ulacı 394-II
-diği gibi, -diği kadar 398/1
-diği halde, takdirde 385-V
-diği için 397
-diğince 396-I.eski
-diğinde ulacı 388-VIII
-diği ortacı 388-I
-diği vakit ulacı 396-III
-dik 231-385
-diği zaman ulacı 396-III
-dikçe ulacı 396-I
-dik'le ortaç 385
-dikte ulacı 388-IX.eski
-dikten sonra ulacı 396-V
dil 1
dil bakımından insanlar üçe ayrılır 234
dilbilgisinde bölümler 76
dilbilgisi, dilbilim 5, 557
dilek kipleri 283-II
dilek-koşul kipi 282-VIII
dilek belirteçleri 414
-di'li geçmiş kipi (ekeylemin) 358-I
-di'li geçmiş zaman kipi 282-I
dillerde özellik 559
dillerde zenginlik 30
dillerin ana yurtları 4
DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ (s 19)
DİL ve YAZI (s. 1)
dil yapısı 6
di mi ulacı 399
-dir 358-III
-dir (geçişlilik eki) 339
dişil adlar 602-II
dişil adların çoğulu 603-III-1/b
dişillik 145,602

dişil sayılanlar 602-III
dişi ünsüzleri 49-I /2
DİVAN KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 544)
Divan yazım 566-II
Dilbilgisi 10
diye 400
diyelek 18
diye ulacı 400
diyin = diye 400-eski
-diz 233-IV
dize 567 /2
dizelerde tümce 109 /2
dize vurgusu 69
dizilişlerine göre tümceler 51
DİZİN (s. 587)
Doğu Diyeleği 22 /2
dolayı 451-V /2
dolaylı tümleçler 97
dönüşlü ve işteş 354
dönüşlü, edilgen 349,350
dönüşlü eylemler 349
dönüşlü eylemlerin çatı değiştirmesi 354
dua ve yemin sözcükleri 524
dudak ünsüzleri 49-I /1
duraklar 570
durak (nokta) 617
duruluk 82
DURUM BELİRTEÇLERİ (s. 419) 410
durum takıları 149
durum ulaçları 392
durum ulaçlarıyla kurulan önermeler 132
-durur = dir 358-III
duygusal anlatış 535
dün 178 /a
dünya, güneş, ay (yazım) 633 /18
düşme 41-II
düşüklü anlatımlar 137
düz anlatış 535
düzeltme imi (s. 583) 52,651
düz tümleç 95
düz ünlüler 42-III /a
düz yazı 567
-e 97-1
e! 492
-e (istek kipi) 282-VII
-e (türetme eki) 221
-edilmek 311
-eceği gelmek 315
-eceği ortacı 388-II
-ecek ile türemiş ortaç 383
-ecek türetme eki 228
-eç 233-IX
-e değin 407 /ş.eski
-e dek 407 /ş.eski
-edek'le türemiş belirteçler 236
edilgen eylemler 345
edilgen - dönüşlü 351
edilgen eylemlerin kullanılışı 348
edilgenleriyle dönüşleri ayrı eylemler 351
edim 277
-e durmak 314
-e durum takısı 97-I
-e durumu 149 /3
-e -e yapılı ulaç 392-III
-e gelmek 314
-e göre 451-VI
eğer 424
eğretileme 543
-e ile türemiş eylemler 304
-(e) k 211
-e kadar 451-V /1
-e kalmak 314
-e eki 221
-e karşı 451-V.1
EKEYLEM (s. 344)
ekeylem çekim çizelgesi (s. 359)
ekeylem (vurgu) 65 /5.d
ekleylemin -di'li geçmiş kipi 358-I
ekeylemin geniş zaman kipi 358-III
ekeylemin koşul kipi 358-IV
ekeylemin -miş'li geçmiş kipi 358-II
ekeylemlerde olumsuzluk 359
ekeylemlerde soru 372-VII
ekeylemlerin çekimlenen kipleri 358
ekeylemlerin kullanılışı 360
ekeylemle ilgili yazım kuralları 637
-e (kip eki) 282-VII
-ek + le 292-IVa.
ekler 57
eklerin çeşitleri 58
eklerin uyumu 634-III
eklerle ilgili bir özellik (art arda gelmeyiş) 62
-el 233-I
elbet, elbette 413-I
-ele 301
-(e)l ekiyle türemiş eylemler 295

-eli beri ulacı 394-I
elverir ki 460-XI
-em = yim 282-VII
-emeç 233-VII
e mi? 491-V
en 430
-en 225
-ende ulacı 402-II
-(e)nek 212
-ene kadar 395-II
-en -ene ulacı 381
-en'le türemiş ortaç 401
en üstünlük belirteci 430
-er (türetme eki) 233-XIII
-er (üleştirme) 172-III
-er ekiyle türemiş eylemler 296
-erek'li ulaç 392-I
-erekten 392-I.ç
er geç 407/p
-eri 233-XIV
eril adların çoğulları 603-III
erillik 132,602
erillik, dişillik 602
erken 407/ö
ermek = imek 358-dip notu
-esi 229,282-V eski. 4
-esice 229
-esi gelmek 315
- -esi'li ortaç 386
-esiye ulacı 395-III
eski Türkçe 20
eşanlamlı sözcükler 546
eşitlik belirteci 428
eşit öğeler 108
etken eylemler 344
etmek 323
ettirgen eylemler 340
-e tümleci 97-I
evet 418-I
ey! 494

EYLEM ÇEKİM ÇİZELGESİ (s. 362-363)

eylem çekim takıları kişi adıllarından gelişmiştir 285
eylemde zaman 279
eylemde zaman 279
eylemek 325

EYLEMİN ÇATISI (s. 329)

EYLEMİN YAPISI (s. 301) 289

EYLEM KİPLERİ (s. 275)

eylem kiplerinde anlam kayması 376
eylem kökleri 55/2

EYLEMLER (s. 271) 276
eylemlerde çatı 331,332 vs., 342 vs.
eylemlerde kişi 280
eylemlerde kişi takıları 284
eylemlerde olumsuzluk 286
eylemlerde soru 373-VI
eylemlerde tekililik, çoğulluk 281
eylemlerin adı 278
eylemlik 278

EYLEMSİLER (s. 378) 377,378
eylemsilerin çeşitleri 378
eylem tümcesi 86

EYLEM TÜRETEN EKLER (s. 302)

eytişler (hitaplar) 523
eyvah 515
-ez 233-III
fakat 477
falan 269/d
Farsçada çoğullama 604
Farsça bileşik sıfatlar 614
Farsça sıfat takımlarında uygunluk 609
Farsça tümlemeler 608
Farsça tümlemelerde Türkçe sözcükler 610
Farsça tümlenmiş sıfatlar 612
fazla 431-II
fazlaca 433/a
fevkalade 431-III
filən 269/b
Fin-Ugor dilleri 29/1
g 636-IV
gâh, gâhi 471-eski
gayet 431-I
gazel 587
-ge 217
gece 407/0
geç 407/ö
-geç, -giç 222
-geç ulacı 393-I.eski/1
geçiş kertelerinin artırılması 340
geçişlenirken değişen eylemler 341
geçişli eylemler 333
geçişli ve geçişsiz eylemlerin ayırt edilmesi 335
geçişsiz - edilgen eylemler 348-II
geçişsiz eylemler 334

geçişsiz eylemlerin çatı değiştirmesi 336
geçmiş zaman 279-I
geh, gehi 471-eski
-gel 233-II
gelecek zaman 279-III
gelecek zaman kipi 282-IV
gelecek zaman kipinin eski biçimleri 282-IV
gelişigüzel konuşma 110
-gen 215
gene 417-I, 464
genel kültür Türkçesi 631 /2
geniş ünlü ekler 57 /1
geniş ünlüler 42 /II-a
geniş ünlülerin darlaşması 635
geniş zaman kipi 282-V
geniş zaman kipi (ekeylemin) 358-III
geniş zaman kiplerinde olumsuzluk 287
gerçek dişiller 602-I
gerçekleme belirteci 418-I
gerçekten 213-VI
gerek...gerek,gerekse 467
gereklik kipi 282-VI
geri 408
-gey 282-V.eski
gez 417-IV
gırtlak ünsüzü 49-I /4
-gi 216
gibi 98-III,441-I
-giç 222
-gil 233-II
g ile sözcük bitmez 636-V
gimi 392-I.eski
-gin 214
-gine 147-eski
GİRİŞ (s. 1)
girişik tümce 126
gökçe yazın 564
gösterme ve tanıtma belirteci 412
gövde 59,60 /b, 278
gûya ki, gûya kim 460-XIII
gündüz 407 /0
güneş, dünya, ay (yazım) 633 /18
ğ ile sözcük başlamaz 636-V
ha! 389
ha bire! 492-V
hadi, haydi 497
hafta 407 /0
hakaniye diyeleği 20,23
hâlâ 407 /r
halbuki 460-IV
halk koşuk biçimleri 579
halk yazını 566-I
hangi 270
hani 437-VII
harf 9,33
harflerle ilgili özellikler 53
harikulade 431-II
hatta 473
hay! 498
hayhay 418-I /ç
hayır 418-II
hece 39
hece çeşitleri 573
hece ölçüleri 571
hece ölçüsü 569
hece ölçüsünde duraklar 570
hele 465
hemen 407 /r
hemen şimdi 407 /g
hem...hem, hem de 481
henüz 407 /r
hepsi 269 /c
her 173 /1
herhangi bir 173-not /b
herkes 269
her nasılsa 485
her vakit 407 /u
her zaman 407 /ü
hey 494
hey gidi 494-II
hiç 413-IV
hiç bir 173-I
hiç olmazsa, hiç değilse 413-V
hitaplar 523
-i 605-I,644-III
-i (durum takısı) 149 /2
-i durumu 95,149
-i, (s)i (tümlenen takısı) 151
-i (ler-i) 141 /b
-i = erek 392-eski
-i (türetme eki) 218
-icek ulacı 393-I.eski /2
ici 207
için 98,442, 402-III
içün 442
idi 358-I,362
idi (yazımı) 637

ihtimal belirteci 614
-i, -i ulacı 392-III.eski
-(i)k 213
-ik ekiyle türemiş eylemler 306
iken 392-II
iki çıkaklı harflerle ilgili yazım kuralları 52
ikide bir 417-IV
ikilemeler, ikizlemeler 185,177
ikilemelerin, ikizlemelerin yazımı 647
ikinci kişi 280
ikinci türlü ad takımı 151-II
iki nokta (:) 621
iki olumsuz 87-II,359-II/2
-ik + le 292-IV/b
iki türlü söylenen sözcükler 648
iki ünsüzle başlayan sözcükler 650
-ik'le türemiş eylemler 306
-il 345,346,351 (dönüşlü) not
-il (türetme eki) 233-I
ile (bağlaç) 463, yazım 637
ilen 443-eski
-(il)ge 333-XII
İLGEÇLER (s. 438) 440
İlgeçlerin görevleri 450
ilgeçlerle öbekleşmeler 451
ilgeçlerin yazımı 638
ikizlemelerin yazımı 647
İLGİ ADILI (s. 268) 271
ilgi adılının çekimi 272
-(i)li 232
ilkönce 407/k
ilk sözcükler 3
-ilti 208-not
-im 210
-im (ekeylem) 358-III
-(i)m (tümlenen takısı) 257/3
-im (tümleyen takısı) 257/3
İM ADILLARI (s. 262) 261
im adıllarının çekimi 262
imek 358-dip notu
imiş 358-III,363
imler 532
-im = men 285
-imse 302
im sıfatları 171
-(i)msi 179-III
-(i)mtırak 179-IV,634-III
-(i)n (dönüşlü) 349
-(i)n (edilgen) 347,350
-in (tümlenen takısı) 257/4
-(i)n (tümleyen takısı) 257/4
-in, -iniz 257/4
İnceltme imi (^) 651
ince ulacı 431-I
ince ünlüler 42-I/b
-inceye kadar (dek) ulacı 350
-(i)nci 172-II
-(in)ç 219
-in eki 223
-(i)nti 208
-in yapılı belirteç 407/n
-ip dur- 314-II
-ip yapılı ulaç 391
-ip yapılı ulaçla kurulan önerme 131
-(i)r 297
-ir 233-XII
-(ir)ge 233-XVII
-(i)r'le türemiş eylemler 297
ise 258-IV,365,484
-iser 282-IV.eski
İslamlığa girişten önceki Türkçe 31-1
İslamlığa girişten sonraki Türkçe 31-II
istek kipi 282-VII
isteklenme eylemi 315
ister...ister,isterse 468
istiare 507
-iş 206
-işbu 171-eski
-iş (işteşlik) 353
işlek ekler 232-2
işte 412
işteş-edilgen 354
işteş eylemler 353
işteş eylemlerin çatı değiştirmesi 354
-(i)t (geçişlilik) 337
-ivermek 312
-i yapım eki 218
iyelik adılı 273
-(i)yor 282-III
-iz (ekeylem) 358i-III
-iz (türetme eki) 172-V,201,233-III
-iz = miz = biz 286
kaça? 270
kadar (benzetme ilgeci) 428
kadar (eşitlik belirteci) 441
kâh...kâh 471
kaldı ki 460-XIV
kalın ünlüler 42-I/a

kalınlaşmış iyelik 159
kandan? 437-IV.eski
kani? 437-III. eski
kapalı eğretileme 543-2
kapalı hece 39 /b,572-II
karşıt anlamlı sözcükler 547
karma tümleme 156
kaside 588
Kâşgarlı Mahmut 31-II
katmerli bileşik zaman 367
katmerli çatı 354
katmerli edilgenlik 352
katmerli iyelik 159
katmerli olumsuzluk 87-II,359-II
katmerli tümlemeler 152-V
kavuştak 582
kayıtlı kafiye 576
kaynaşma 41-III
kaynaşmış bileşik eylemler 313
kaynaşmış bileşik sıfatlar 248
kaynaştırma harfleri 41-I
-ken 43,392-II,634-III
ken (vurgusu) 56 /5.ç
kendi 253
kendini, kendine, kendi kendine 349-not
kendisine benzetilen 542 /1
kesim 570
kesin anlamlı adlar 146-I
kesinlik geçmiş 282-I
kesinlik belirteçleri 413
kesir sayıları 172-IV
kesme imi (') 652
keşke 414
k g l 52
kılmak 326
Kıpçakça 22
kısa hece 573-1
kısaltmalar 41-III /ç,617 /2,633 /19
kısa ünlüler 45
kış 407-0
kıta 590
-ki 43,271,272,634-III
ki (yazımı) 459,641
ki ile bağlanan önermeler 119-III
ki ile birleşmişler 460
kim? 270
kim (bağlaç) 459-eski
kimi? 95
kimi kez 417-V,462
kimi, kimisi 269 /f
kimse 269 /f
kip 282
kiplerin bölümü 283
-kir 300
kişi 276 /2,280
KİŞİ ADILLARI (s. 255)
kişi adıllarının çekimi 255
kişi adıllarının kullanılışı 256
kişi adıllarıyla kurulan ad takımlarında tümleyicinin düşmesi 259
-kiye 147-eski
k'olmak 459-eski
koma (') imi 652
konuluş anlamı 540 /1
konuşma aygıtı 34
konuşma çeşitleri 16
konuşma dili 16
konuşmanın saptanması 8
koşma 581
koşuk 567 /2
KOŞUK BIÇİMLERİ (s. 542) 578
koşuklar 578
koşuklarda tümce 112
koşul belirteci 424
koşul biçimi 365
koşul kipi 282-VIII
koşul kipi (ekeylemin) 358-IV
koşul önermesi 135
koşuntu 165
kök, kök anlamı 59,60 /a,268
kök sözcükler 60
kökteş 583
kökteş diller 29
kökteş tümleç 334
Köktürk alfabesi 10
Kök Türkçe 20
köşeli ayraç (parantez) ([ ]) 627
KULLANIŞ (s. 500)
kullanış anlamı 535 /2, 449 /2
kullanış anlamına göre dilin özelliği 554
kurallı bileşik eylemler 308
kurallı bileşik sıfatlar 249
kurallı tümce 107
kural şaşmazlığı 32
Kutadgu Bilik 11
Kuzey Diyeleği 22
Kuzey - Doğu Diyeleği 21
küçük çizgi (-) 624-II.653
küçük çizgi iminin kullanılması 653

küçük harfler 38
küçük ünlü uyumu 634-II
küçültme adları 147
küçültme belirteçleri 441 1/ç
küçültme sıfatları 179
kültür dili 105
-( )l 199
lakin 477
Latin temelinden alınan yeni Türk abecesi 14
-le (vurgu) 60/5.ç
le ekiyle türemiş eylemler 292
len ekiyle türemiş eylemler 293
ler 62/ç, 140-III/2,141
ler'in başka görevlerde kullanılışı 141
leş ekiyle türemiş eylemler 294
leyin 43,407-I,634-III
-li 188
-lik 187
-lim 233-XXIII, 282/VII
mademki, madem 460-IX
mahlas 587
makta 587
mani 580
mastar 203-I,278
matla 580
-me 202
mecaz anlamı 540-4
-mece 193-V, 233-VIII
-meden önce (evvel) 396-not
-meden ulacı 396-IV
-medik 231
-medin = meden 396-IV.eski
-meğe 392-I.eski
meğer, meğer ki, meğerse 479
-me ile türemiş adlar, sıfatlar 202
-mek 203
-mekle 402-VIII
-mekle birlikte 402
-mek + li 188-X
-meklik 204
-meksizin ulacı 402-V
-mekte idi, imiş 360-II/1
-mek üzere 392-L.eski
me + le 292-V
-meli 282-VI
-me + li olmak 315-VI
-men = menem 278-III
-me mi? 287-I
-men 195
-men 287
men = im 285
-menem = -men 287-III
-men = -mezsin 287-II
me (olumsuz eki) vurgu çekmez 65/5.a,286
-mer 233-XV
mesela 422/a
-mesine, -meye 420
mesnevi 596
-me + -meş 353/8
-meye 420
-meye görsün eylemi 319
-mez 227,382
-mezem 287-II/2
-meziz 287-IV
-mezlik 227
-mezli ortaç 382
mi? 373-ç, 392(-di mi), yazımı 639
-mik 233-XXII
-mir 233-XVI
-miş 226,282-II
-miş'li geçmiş kipi (ekeylemin) 358-II
-miş'li geçmiş zaman kipi 282-II
-miş'li ortaç 384
-miş (imiş) söylenti 363
mi? vurgu çekmez 65/5.b
-miz = biz = iz 285
Moğolca 29/2
Muhakemet-ül-lûgateyn 31-XV
muhammes 595
mukayyet kafiye 576-2
murabba 593
mutlaka 413-II
müfret 603-I
mürsel mecaz 545
müseddes 595
müstezat 597
-n (dönüşlü eki) 349
-n (edilgen eki) 346
nasıl? 437-II
nasıl ki 400-IX
ne? 174,270,437-I
ne biçim? 437-IV
neden anlamlı belirteç öbekleri 425
nedenlik ilgeçleri 426
nedenlik ulacı 397
nedenlik ulacı önermesi 134,397
ne denlü 437-VII.eski
ne diye 437-IV

ne? (soru belirteci) 270
ne için? 437-I
-(n)in 437-III,151-I
ne (ni) ile biten eylemler 349-III
-nek 212
ne kadar? 437-CII
ne...ne (aşırılık belirteci) 324
ne...ne (bağlaç) 455
ne olursa olsun 413-V
nesne 85
nesne alışına göre eylemler 332
nesnede soru 373-C.II
nesneyi bulmak için 95
ne var ki 478
neyi? 95
nice 437-V
niçin? 437-III
-nil = n + il 352
nitekim 460-X
niteleme belirteçleri 411
niteleme sıfatları 167
niteleme sıfatlarında anlam kerteleri 176
nitelikte eşitlik (işteşlikte) 353 /3
nokta (.) 617
NOKTALAMA İMLERİ (s. 559) 615
noktalama imlerinin yazımıza girişi 616
noktalı çizgi (.—) 624-III
noktalı virgül (;) 623
nolaydı 414
-nun (tümleyen takısı) 257-5.a
o 171,245, 254 261,163
0! 000! 509
of! 511
Oğuzca 24
oh! 503
o kadar ki 428 /b
ol 171
olar 255
olasıya 431 /IV
oldukça 396-I
oldurgan eylemler 336
olmak 324
olumlu 286 /a
olumlu sorularda evet 373-Ç.XI /1
olumlu sorularda hayır 373-ç.XI /1
olumlu tümce 87 /1
olumsuz 286 /2
olumsuz tümce 87 /2
olup bitme eylemi 318
onama belirteci 418-I
onamayış belirteçleri 418-I
onomatope 234
ora 266
ORTAÇLAR (s. 382) 380
ortaçların kullanılışları 389
ortaçlarla kurulan önermeler 129
ortaçların özneleri 387
orta hece yutumu 41-II /3
ortak kökler 56
oysa, oysaki 460-V
öbekleşme 164
öbekleşmiş adlar 246
öbekleşmiş azlık-çokluk belirteçleri 432
ÖBEKLEŞMİŞ EYLEMLER (s. 319)
öbekleşmiş sıfatlar 251
öbekleşmiş yer, yön belirteçleri 409
öbür 173 /3
öf! 512
ÖLÇÜ (s. 536) 568
ölçü kalıpları 574
ölçümleme ulaçları 398
önce, önceleri 407 /k
önek 58 /1
önerme 84,109
önerti 84, 135
ÖNSÖZ (s. V)
örneğin 407 /n.not,422 /b, 483
örnekseme 186
öteki, beriki 265
ötürü 449
öyküleme biçimi 362
öyle 267,411-II
öyle...ki 460-V
öyle ki 460-VIII
öylesine...ki... 460-VII
Özbek Diyeliği, Özbekçe 23
Özdeyiş 82,561
özel ad 140-I /1
özel adların çoğullanması 143
özel adların yazımı 644
özel bileşik eylemler 309
özel bileşik eylemlerde çatı 317, 355
özne 91
özne ile yüklemin kişi bakımından uygunluğu 94
özne ile yüklemin tekillik, çoğulluk

özne ile yüklemin uygunluğu 92
öznelerde soru 372-Ç/1
öznelerine göre eylemler 343
ÖZNELERİNE GÖZE EYLEMLERİN ÇATILARI (s. 335) 342
özne nasıl bulunur? 91
öznenin düşmesi 136
paragraf (§) 630
parantez (( )) 626
pek 431
pek az, pek çok, pek fazla 432
pekiştirilmeli belirteç 411-I/c
pekiştirmeli eylemler 178
pekiştirmeli sıfatlar 177
pekiştirmeli sözcüklerin yazımı 645
pekiyi 418-I-2/b
-( )r (geçişlilik eki) 338
-( )r (kip eki) 282-V
-( )r (türetme eki) 227
-( )r'li ortaç 382
-ra 266
redif 575
-re (eylem türeten) 303
-rek 179-V
rivayet biçimi 363
-( )r-mez ulacı 393-II
rubai 591
sabah 407/0
sağol 519
sakın 521
sanılı geçmiş 282-II
sanki 441-III,460-II
san sıfatları 175
satır sonunda küçük çizgi 653
saygı çoğulu 93-II. 257
sayıların yazımı 643
sayı sıfatları 172
saz ozanları 628
-se (bağlaç) 484
-se (ise) 358-IV
-se (kip eki) 282-VIII
-se (koşul biçimi) 365
-se (türetme) 302
-se (vurgu) 65/7.ç
sebep anlamlı belirteç öbekleri 425
-sek (türetme) 233-VI
-sel 199
selenli harfler 53/4
semai 583
sen 254,255 v.s.
serbest koşuk 600
serbest artıklı (müstezat) 599
sert ünsüzler 50,636-I,II
SESBİLGİSİ (s. 32)
ses dilinin doğuşu 2
ses düşmesi (yazım) 649
sesin anlatım gücü 74
sesler, harfler 33
seslerin biçimlenişi 35
seslerin çeşitleri 36
sesler, seslemmeler 33
ses, söyleyiş 2
sesteş sözcükler 548
ses ve söz bilgisi 75/1,77
ses yolu 34
sıfat 166
SIFATEYLEM (s. 382) 380
sıfat-eylemlerle kurulan önermeler 129
SIFATLAR (s. 171)
sıfatların ad yerinde kullanılması 182
sıfatların anlatım değeri 168
SIFATLARIN BAŞKA GÖREVLERDE KULLANILMASI (s. 188)
SIFAT TAKIMI (s. 185) 180
sıfat takımlarının belirtme görevi 181
SIFAT TÜRETEN EKLER I (s. 195) (ad soylulardan)
SIFAT TÜRETEN EKLER II (s. 197) (eylemlerden)
SIFAT TÜRETEN EKLER III (s. 238) (yansımalardan)
sıra noktalar (....) 628
sıra önermeler 118
sıra sayıları 172-II
sızıcı harfler 53/4
-(s)i 257/5.b
-si (küçültme) 179-III/3
-si (türetme eki) 233-V, 302
-sik 233-VI
-sil 199
simgeler 532
-sin 282-IX
-sin (ekeylem) 358-III
-sin = sen 285
-siniz (ekeylem) 258-III
-siniz = siz 285
-siz 189
siz 255,256

-sizin 407-h /1
siz = - siniz 285
sizler 256 /c
somut ad 140-II /1
sone 598
sonek 58 /2
sonra 407 / j
sonuçlama eylemi 319
soru 373
SORU ADILLARI (s. 267) 270
soru imi (?) 373,619
soru sıfatları 174
soru takısı 373-ç
soru takısını kişi takısından sonra alanlar 373-ç.VI /2.a,b
soru takısının yazılışı 373,639
SORU BELİRTEÇLERİ (s. 436) 437
sorulu tümcelerde yanıt 373-XI
soru tümcesi 87-III
soyadlarının yazımı 644 /1
soydaş diller 29
soyut ad 140-II /2
söy 54
söylenceler 563
söyleyiş 15,75,556
sözcüğe zamanın kazandırdığı anlam 536,556
sözcük 54,138
sözcük düşmesi 136
sözcük kaynakları 539
SÖZCÜK KÖKLERİ (s. 56)
sözcüklerde anlam kerteleri 540
sözcüklerde erillik, dişillik 602
sözcüklerin değişmeleri 550
sözcüklerin yitişi, unutuluşu 551
SÖZCÜK TÜRLERİ (s. 144)
sözcük ve biçim bilgisi 76 /2
sözcük vurgusu 65
sözde dişiller 602-II /2
SÖZDİZİMİ (s. 75) 79
sözgelişi, sözgelimi 422 /c
sözlük anlamını düşündürmeyen adlar 146 /3
sözün toplum bilincine etkisi 555
susma noktası (...) 618
sürekli ünsüzler 49-II
süreksiz sert harflerin yazımı 636-II
süreksiz sert harflerin yumuşaması 51
süreksiz ünsüzler 49-II /2
süreksiz yumuşak harflerle ilgili kural 50-I, 636-I
sürerlik eylemleri 314
şarkı 594
şayet 424
şey 269
şiddet vurgusu 72
şimdi 407 /ç
şimdicik 407 /d
şimdiki zaman 279-II
şimdiki zaman kipi 282-III
şimdilik 407 / e
-şin 233-XII
şive, konuşma çeşitleri 15
şol 171
şöyle 267,411-II
şöyle böyle 435
şu 171 /b,261
şu kadar var ki 478
şunun için 485
şura 266
şüphe belirtesi 416
şüphesiz 413-II
şüphesiz (onama belirtesi) 418-I /c
-( )t 224
ta 434
taban 278
takı 57 /b, 61
takısız tümleme 151-III
ta ki 460-XIV
tanıtma belirteci 412
tarama 31-III /2
tarih boyunca dilbilgisi 5
tarih boyunca Türk diyelekleri 19
tarz anlamlı im sözcükleri 267
tasarı önermesi 135
tek 441-I.eski,462
tek (dilek belirteci) 414
tekil ad 140-III /1
tekil eylem 397 /1
tekillik 397
tekillik, çoğulluk bakımdan uygunluk 93
tek kişili eylemler 348-II
tekrar 417-II
tekrarlanmış sözcüklerin arasında soru 373-X
temel anlam 535 /1
temel kurallar (yazımda) 631

temel önerme 124
-ter 339-not 2
terci-i bent 589
terim anlamı 540/3
terkib-i bent 589
tesniye 603-II
tezlik eylemi 312
tezlik eyleminde olumsuzluk 313
tezlik eyleminin pekişmesi 312-IV
tırnak (" ") 625
-t, -(i)t (çatı eki) 337
-ti 209
-ti (türetme eki) 235
-tik (türetme eki) 233-XI
-tir (çatı eki) 339
tiyin = diye 400-eski
TON (s. 71) 73
tonlama 73
tonlu ünsüzler 49-III/1
tonsuz ünsüzler 49-III/2
topluluk adları 144
topluluk sayıları 172-V
tu! 514
-tur = dir 358-III
tuyuğ 592
tümce 80
tümce bilgisi, sözdizimi 76/3
TÜMCEDEN SÖZCÜK DÜŞMESİ (s. 140)
tümcede öğelerin sayıları 101
tümcede sözcük sayısı 86
tümcede sözcüklerin düzeni 104
tümceler anlamlarına göre üçe ayrılır 87
tümcenin çözümlenmesi 114
TÜMCENİN ÖĞELERİ (s. 78)
tümcenin öğe oluşu 126
tümce vurgusu 68
tümleçler 96
tümleçlerde soru 373-C.III
tümleçlerin yüklem oluşu 103
tümleç nelerden olur 100
tümleme vurgusu 66
tümlenmiş sıfatlar 250
tümlenen 151 vs.
tümlenmiş sıfatlar (Farsça) 612
tümleyen, tümleyici 151 vs.
tümleyenin düşmesi 259
tüm serbest şiirler 599-II
türemiş adlar 184-II/a
türemiş eylemler 291
türemiş sıfatlar 184-II/b
türemiş sözcükler 54
türetme 31-III/3, 605
tür adı 140-I/2
TÜRETME (s. 195)
Türk abecesi 38, 632
Türkçenin kaynağı 28
TÜRKÇENİN TARİHÇESİ VE ZENGİNLİĞİ (s. 27) 31
TÜRKÇENİN ÖZELLİKLERİ (s. 527)
Türkçenin yapılış ilkeleri 7
TÜRKÇENİN YAPISI VE DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ (s. 11)
Türk dilbilgisinin geçmişi 5
Türk diyelekleri 19 vs.
Türk koşuğu 565
Türklerin kullandığı başka yazılar 12
türkü 582
uf! 510
ULAÇLAR (s. 390) 390
ulama 48,50/3
ulusal koşuk biçimleri 579
ulusumuzun kullandığı yazılar 10
umarım ki, umulur ki 415
umunma belirteçleri 415
Ural-Altay dilleri 29
uyak 575
uyak türleri 576
Uygur alfabesi 11
Uygurca 20
uyum (ahenk) vurgusu 70
uzak 408
uzun hece 573-II
uzun ünlüler 45
-ü 454-eski
-üben, übeni, übenin 391-eski
üç ayrı yol (şiirde) 566
üç nokta 618
üçüncü kişi 280
üçüncü türlü ad takımları 151-III
üleştirme belirteçleri 426
üleştirme sayıları 172-III
ünlem değerli sözler 525

ünlem imi (!) 620
ÜNLEMLER (s. 479) 2, 489
ünlemlerin tümce değerinde kullanışları 522
ünlem vurgusu 71
ünlüler 36/1
ünlülerin bölümlenmesi 42
ÜNLÜ UYUMU (s. 44) 42, 634
ünlülerin uyumuyla ilgili yazım kuralları 567
ÜNSÜZLER (s. 49) 36/2,45
ünsüzlerin benzeşmesi 50-II
ünsüzlerin bölümleri 49
ünsüzlerle ilgili yazım kuralları 50,636
-üp 392-I.eski
ürkütme ünlemleri 518
üstelik 474
üstünlük belirteci 429
üzere 402-VII, 426
vah! 502
varol! 519
varsağı 584
var, yok 371
vay! 500
ve 454
veya, veyahut 480
virgül 454, 622
VURGU (s. 62) 63
vurgu çekmeyen ekler 65/5
vurgu çeşitleri 6464
-vuz 282-VII/b
vü 454-eski
ya! 496
ya? 282-VII
YABANCI DİL KURALLARI (s. 551) 601
yabancı kurallarla türetmeler 605
yabancı tümlemeler 606
ya da, yahut 480
yahu! 504
yakıştırma 538
yakıştırmaca söy'ler 527,646
yaklaşma eylemi 316
yalınç adlar 184-I/a
yalınç eylemler 290
yalınç sıfatlar 184-I/b
yalınç sözcük 55
yalınç tümce 116
yalınç uyak 576/1
yalın durum 149
yalnız (bağlaç) 475
yalnız (ilgeç) 444
yanıt belirteçleri 418
yanıtsız soru 373-XVII
yani 482
yan önerme 125
YAN ÖNERMELERİN GÖREVLERİ (s. 134)
yansıma 2, 234
yapılarına göre eylemler 389
YAPILARINA GÖRE TÜMCELER (s. 121) 115
yapılarına göre adlar 184
yapılışlarına göre sıfatlar 184
yapım eki 38/1
yapım eklerinin görevleri 59
YARDIMCI EYLEMLER (s. 321) 322
yardımcı eylem görevinde kullanılanlar 327
yardımcı eylemlerde çatı 356,357
yardımcı eylemlerde soru 373-V
yardımcı eylemlerin olumsuzları 328
yarım uyak 576/3
yarın 407/b
yaşa! yaşasın! 519
ya...ya, yahut 480
yaygın eğretileme 544
yaz 406
yaz 406/0
YAZI (s. 14)
yazı dili 16, 105
yazık ! 516
YAZIM KURALLARI (s. 570)
YAZIN BİLGİLERİ (s. 533)
yazın yapıtlarında devrik tümce 111
yemin sözcükleri 524
YENİ KOŞUK BIÇİMLERİ (s. 547)
yeni yazın 560-III
yer anlamlı im adılları 266
YER, YÖN BELİRTEÇLERİ (s. 417) 408
yeter ki 460-X
yeterlik eylemi 310
yeterlik eyleminin olumsuzu 311
yıl 406/0

yıldız (*) 629
-yim 282-VII
yine 417-I, (bağlaç) 464
yinelemeli eylemler 301
yineleme belirteçleri 417
yinelenmiş sözcükler 411-III
yok 371,41i-II /2
yok mu? 373-XIV
yoksa 466
yokumsama (inkâr) belirteci 418-II
-( )yor 43,282-III, 634-III
yorur, yürür 282-III
YÖN BELİRTEÇLERİ (s. 417) 408
yuf! yuh! 513
yukarı 408
yumuşak g (ğ) 36
yumuşak ünsüzler 49-II
yuvarlar ünlüler 42-III /b
yüklem 83,84
yüklemin düşmesi 136 /b
yüklemi tümleyenler 85
zaman 276, 279
zaman adları 407 /0
zaman belirteçleri 407
zaman belirteçlerinin yapılışları 536
zamanın kazandırdığı anlam 473
zaman ulacı önermesi 133
zaman ulaçları 396
zengin uyak 576 /2
zincirleme tümleme 158
zincirleme tümleme (Farsça) 611
zira 469

T.D.K.